Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941–1945

III

Sanitetska služba u narodno oslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941–1945

IZDAJE VOJNOIZDAVACKI I NOVINSKI CENTAR

Za izdavača
mr Stevan STANOJEVIĆ, pukovnik, načelnik Centra

Pomoćnik načelnika za izdavačku delatnost
dr Nikola POPOVIĆ, pukovnik

Biblioteka
RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE
Knjiga tri stotine šezdeset druga

Monografija
jedinica NOV i PO Jugoslavije
Knjiga sto pedeset prva 4

UREĐIVAČKI ODBOR

Svetozar ORO, general-potpukovnik, (predsednik); dr Slobodan BRANKOVIĆ, potpukovnik; Ahmet ĐONLAGlC, pukovnik; dr Vlado IVANOVSKI; Aleksandar JANIĆ, general-pukovnik; dr Petar KAČAVENDA; Rahmija KADENIĆ, general-pukovnik; Zdravko KLANJŠČEK pukovnik; Metodije KOTEVSKI, general-potpukovnik; Ivan MATOVIČ, pukovnik; Veljko MILADINOVlC, general-potpukovnik; Antun MILETIĆ, pukovnik; Predrag PAVLOVIĆ, pukovnik; Radomir PETKOVIĆ, pukovnik; mr Stevan STANOJEVIČ, pukovnik; Zika STOJŠIĆ, general-potpukovnik; Ali ŠUKRIJA; Fabijan TRGO, general-potpukovnik; Petar VIŠNJIĆ, pukovnik; mr Avgust VRTAR, general-pukovnik; dr Slavko VUKČEVIĆ, potpukovnik; Radomir ĐONDOVIĆ, pukovnik.

Glavni i odgovorni urednik
Radomir ĐONDOVIĆ, pukovnik

Urednik
Ivan PANTELIĆ, potpukovnik

Recenzenti

Naučni savetnik Nikola ANIĆ, pukovnik; prof, dr Đorđe DRAGIĆ, general-potpukovnik; viši naučni saradnik Sekula JOKSIMOVIĆ, pukovnik; Zdravko KLANJŠČEK, pukovnik; dr Rade MILUTINOVIC, pukovnik; prof, dr sci med Stanislav PIŠČEVIĆ, general-potpukovnik i akademik prof, dr Miomir SAVIČEVIĆ.

Stručni redaktor

Nikola ANIĆ, pukovnik, naučni savetnik Vojnoistorijskog instituta

GRUPA AUTORA

Nastanak i razvoj sanitetske službe u oružanim snagama narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji, Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji

TREĆA KNJIGA

Beograd, 1989.

Autori:

Mihajlo FUNTEK, Vera GAVRILOVIĆ, Marjan JUŽNIČ, Miodrag JAŠOVIĆ i Stanislav PIŠČEVIĆ

Redakcijski odbor Sanitetske službe u NOR-u 1941-1945.

Prof. dr sci med Stanislav PIŠČEVIĆ, general-potpukovnik, (prèdsednik); mr sci med dr Jovo KOVAČEVIĆ, potpukovnik, (sekretar); naučni savetnik Nikola ANIĆ, pukovnik; prof, dr Đorđe DRAGIĆ, general-potpukovnik; prof, dr sci med Vera GAVRILOVIĆ; prof. dr Marjan JUŽNIČ pukovnik; mr ph Eliezer KATAN, pukovnik; dr Ivan KRALJ, general-potpukovnik; dr Hajro KULENOVIĆ, general-pv pukovnik; akademik prof, dr Gojko NIKOLIŠ, general-pukovnik; Radomir PETKOVIĆ, pukovnik; dr Branislav POPOVIĆ, general-major; akademik dr sci ph. Vlado STRUGAR, pukovnik; prof, dr sci ph. Dragan STUPAR, pukovnik i prof, dr Borivoj VRAČARIĆ, general-major.

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr sci med. Stanislav PIŠČEVIĆ, general-potpukovnik

UDK 356.33(497.1) »1941/1945«

SANITETSKA služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije : 1941-1945. - Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar : Sanitetska uprava SSNO, 1989- . - 4 sv. : ilustr. ; 24 cm

Knj. 3 : Nastanak i razvoj sanitetske službe u oružanim snagama narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji, Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji / grupa autora. - (Beograd : Vojna štamparija). - 461 str. - (Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije ; knj. 362. Monografija jedinica NOV i PO Jugoslavije ; knj. 151)

Tiraž 3.700 primeraka. - Izvori i literatura: str. 427-433. - Registri,

a) Sanitetska služba u NOR-u - Nastanak i razvoj

Treća knjiga edicije »Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945« nastavak je tematske obrade specifičnosti tokova i procesa stvaranja i rada sanitetske službe u pojedinim krajevima Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda i narodnosti. U njoj se obrađuje sanitetska služba u jedinicama narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, odnosno Jugoslovenske armije u Sloveniji, Srbiji, Vojvodini i Kosovu i Metohiji od 1941. do završetka rata 15. maja 1945. Ilustrovana je skicama i fotografijama iz rata.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Centralna biblioteka JNA

Prelaz preko reke Gine, bitka na Sutjesci, maj–jun 1943.

Narod je u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945. pružao neposrednu i svestranu pomoć u smještaju i prijenosu, ishrani i drugom snabdijevanju, i posebno u fizičkoj zaštiti ranjenih i bolesnih boraca Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, često i po cijenu vlastitog života. Bez te dragocjene pomoći zadaci sanitetske službe ne bi se mogli uspješno izvršavati.

Maršal Jugoslavije
Josip Broz Tito

PREDGOVOR

Treća knjiga edicije »Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945.« nastavak je tematske obrade specifičnosti tokova i procesa stvaranja i rada sanitetske službe u pojedinim krajevima Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu.

U ovoj knjizi, koja se predstavlja javnosti, obrađuje se sanitetska služba u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, odnosno Jugoslovenske armije u Sloveniji, Srbiji, Vojvodini i Kosovu i Metohiji od 1941. do završetka rata, 15. maja 1945. godine.

Redakcijski postupak u obradi ove knjige isti je kao i u dve prethodne.

I ovom prilikom Redakcijski odbor zahvaljuje svima koji su dali svoj doprinos u radu na ovoj knjizi

Redakcijski odbor

Prof. dr Marian JUZNIC
*PUKOVNIK**

SANITETSKA SLUŽBA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ VOJSCI I PARTIZANSKIM ODREDIMA SLOVENIJE (1941-1945)

Prvi period

NASTANAK SANITETSKE SLUŽBE U JEDINICAMA NOV SLOVENIJE (JUL 1941 - MAJ 1942)

POČETAK NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA U SLOVENIJI 1941.

Rat, koji je počeo 6. aprila 1941. završio se porazom Jugoslovenske vojske i okupacijom Slovenije.

Okupatori u podelili Sloveniju na tri dela. Štajersku, Gorenjsku i deo Dolenjske anektirali su Nemci i pripojili Trećem Rajhu. Hitler je prilikom posete Štajerskoj 1941. rekao: »Machen sie mir dieses Land wieder deutsch«.[1]

Prekomurje su okupirali i kasnije anektirali Madžari. Od južnog dela Slovenije Italijani su osnovali ljubljansku pokrajinu kao deo Kraljevine Italije. Podela Slovenije na tri dela otežavala je organizaciju i razvoj oslobodilačkog pokreta, pa time i sanitetske službe.

Na inicijativu Centralnog komiteta KP Slovenije 27. aprila 1941. osnovana je Osvobodilna fronta (OF) slovenačkog naroda radi okupljanja najširih slojeva naroda za borbu protiv okupatora, i njegovih pomagača, za oslobođenje slovenačkog naroda. Na sednici 16. septembra 1941. Vrhovni plenum OF konstituisao se u Slovenski narodnooslobodilački odbor (SNOO), najviši organ vlasti naroda. U OF su postojali matični odbori, koji su okupljali pripadnike pokreta prema profesiji (npr. Zdravstveni matični odbor). OF je razvila jaku propagandnu aktivnost, organizovala sakupljanje finansijskih sredstava, oružja, odeće, obuće, hrane i sanitetskog materijala.

Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. osnovan je Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Slovenije. (*Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet*), koji je pozvao na opšti narodni ustanak. Oružane akcije počele su 22. jula 1941. Partizanske čete osnovane su u Ljubljanskoj pokrajini (Molniška, Stiška, Ribnička četa), u Gorenjskoj (Rašiš-

* Prof. dr Marjan Južnič, pukovnik.
Učesnik u NOR-u od 1941. godine. Član Sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba NOV i POJ, pomoćnik načelnika Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i PO Slovenije, pomoćnik načelnika Sanitetskog odeljenja Vojne oblasti 4. armije.
Posle rata: načelnik sanitetskog odeljenja 4. armije, specijalista hirurg i profesor hirurgije.

[1] «Učinite mi ovu zemlju opet nemačkom!«

ka, Radomeljska, Jeseniška, Jelovška četa) i u Štajerskoj (Revirska, Savinjska, Pohorska. Kasnije se formiraju partizanski bataljoni: Kamniški, Storžiški, Cankarev ili Prvi, Krimski i Štajerski, a zatim Drugi i Treći bataljon.

Partizanske jedinice napadale su neprijateljeve vojnike i uporišta (Šoštanj 8. oktobar). Okupator je reagovao strašnim terorom: zatvaranjem i streljanjem talaca, iseljavanjem stanovništva, paljenjem sela, ubijanjem aktivista OF i drugih. Od oružanih akcija najpoznatija je Dražgoška bitka u Gorenjskoj vođena 9-11. januara 1942. Nemci su pošle velikih gubitaka zauzeli selo Dražgoše i spalili ga. Početkom 1942. na inicijativu slovenačkih klerofašista osnovan je »Slovenački savez« kao vodeći organ za borbu protiv NOP-a.

ZDRAVSTVENA ORGANIZACIJA OSVOBODILNE FRONTE U LJUBLJANI

Zamenik komandanta GŠ Slovenije dr Aleš Bebler Primož, sazvao je u leto 1941. prvi sastanak lekara komunista u Ljubljani, kojem su prisustvovali lekari dr Damjana Bebler, dr Božena Sernec i dr Božena Ravnihar, dr Mavricij Nojberger (Neuberger) i dr Andrej Župančić. Sastanak je bio informativne prirode i na njemu se raspravljalo o potrebi zdravstvene organizacije OF, o zadacima lekara i drugih zdravstvenih radnika (pripadnika OF).

Sledećem sastanku prisustvovali su još lekari dr Peter Držaj i dr Marjan Južnič. Tada se govorilo o konkretnim zadacima, prikupljanju sanitetskog materijala i finansijskih sredstava, širenju ideja OF među zdravstvenim radnicima, traženju stanova za ilegalce i drugim.[2]

Zbog češćih oružanih akcija u Ljubljani i u Ljubljanskoj pokrajini bilo je više ranjenika, kojima je trebalo ne samo pružiti medicinsku pomoć nego 1 skloniti ih od neprijatelja. Određeni su lekari, koji su u svojim jedinicama pružali pomoć ranjenim i bolesnim ilegalcima i partizanima, ali nije bilo rešeno pitanje šta sa teškim ranjenicima.

Radi uspešnog rešavanja sve većeg broja zdravstvenih problema, u avgustu 1941. osnovano je rukovodeće teleo sanitetske službe: Zdravstveni (Zdravniški) matični odbor OF (ZMO OF). Članovi Odbora bili su pripadnici raznih političkih grupacija: dr Bogdan Brecelj, dr Pavel Lunaček, dr Mavricij Nojberger, dr Franc Novak i dr Božena Ravnihar.[3] Zdravstveni matični odbor povezan je s Izvršnim odborom OF i sa Glavnim štabom Slovenije. U Glavnom štabu bio je formalno odgovoran za sanitetsku službu dr Marijan Brecelj, diplomirani pravnik. Međutim, on se bavio više političkim radom.[4]

Broj zdravstvenih radnika pripadnika OF postajao je sve veći. U zdravstvenim ustanovama Ljubljane, naročito u Opštoj bolnici, organizovana je mreža terenskih odbora (ukupno 30).

U Opštoj bolnici organizovan je odbor lekara stažista i volontera, koji je okupio veći broj mladih lekara: dr Zdenka Budžića, dr Marjana Južniča, dr Miroslava Pleterskog, dr Bojana Vondota, dr Borisa Vidmara, dr Marjana

[2] Dr Božena Ravnihar, Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu oslobodilne borbe, Ljubljana v ilegali, II, Ljubljana, 1961.

Dr Mavricij Nojberger bio je uhapšen februara 1945. od Nemaca i posle mučenja na Tuijaku, ubijen od slovenačkih domobrana u noći 3/4. maj 1945. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, SZD, Ljubljana, 1979, str. 42.

Dr Marijan Brecelj, lično saopštenje 21. septebmra 1984. u Ljubljani. U literaturi se često navodi da je dr Marijan Brecelj bio referent saniteta Glavnog štaba 1941. Međutim, on je tu dužnost preuzeo tek na oslobođenoj teritoriji juna 1942. i obavljao do kraja 1942, kada je na tu dužnost postavljen dr Rudolf Obračunč Cedrik.

Žilića i druge. Za rad tog odbora bio je zadužen dr Marjan Južnič.[5] Studenti medicine organizovali su svoj odbor, koji je bio direktno povezan sa ZMO OF. U njemu su bili medicinari: Ivan Matko Imek, Saša Luzar, Emil Štraus, Ludvik Kovač Lajči, Rihard Knez i drugi.[6] Sekretari terenskih odbora primali su uputstva za rad od ZMO i obaveštavali odbore o političkim promenama i o zadacima, među kojima su bili najvažniji: organizacija zdravstvene pomoći ranjenim i bolesnim ilegalcima, sakupljanje i čuvanje sanitetskog materijala, izrada kompleta za pružanje prve pomoći, mobilizacija lekara i medicinara za partizanske jedinice, edukacija zdravstvenih radnika i lečenje ranjenika.

LECENJE RANJENIH ILEGALACA I PARTIZANA U OKUPIRANOJ LJUBLJANI

U početku su ranjeni i bolesni ilegalci i partizani odlazili bez straha na pregled i lečenje na Drugo hirurško odeljenje Opšte bolnice, na Hirušku kliniku ili u ordinaciju dr Nojbergera. Međutim, i u zdravstvenim ustanovama pojavili su se oni koji su sarađivali s okupatorom. Tada su pri upućivanju partizana na lečenje preduzimane konspirativne mere. Javka za lekare koji su imali privatne ordinacije i bili voljni da ukažu lekarsku pomoć ilegalcima i partizanima, bila je kod dr Božene Ravnihar, koja je preko kurirki upućivala pacijente određenim lekarima.

Za ranjene partizane iz unutrašnjosti postojale su kasnije 3 javke, koje su bile povezane sa hirurzima. Oni bi obavljali pregled ranjenika i odredili lečenje bilo kod kuće bilo u hirurškoj ustanovi - Drugo hirurško odeljenje Opšte bolnice, Ortopedsko odeljenje iste bolnice, Hirurška klinika, Sanatorium *Emona.* Najčešće su ranjenici upućivani u Sanatorijum *Emona,* koji su vodili lekari braća Derganc (Franci, Kazimir, Kristijan). Ranjenike su u toj ustanovi operisali prof, dr Božidar Lavrič, dr Bogdan Brecelj, dr Venceslav Arko, dr Franci Derganc i dr Kazimir Derganc. Rendgenske preglede obavljao je dr Rudolg Delkot (*Delcott*).[7] Na Hirurškoj klinici su partizanke operisali, pored navedenih, još lekari specijalisti-hirurzi, asistenti Hirurške klinike: dr Martin Benedik, dr Robert Kukovec i dr Milan Zumer.

Do marta 1942. lečeno je u Sanatorijumu *Emona* 12 ležećih i 40 ambulantnih ranjenika i bolesnika, ilegalaca i partizana. U ovoj ustanovi, koja je s pravom dobila naziv »Partizanski sanatorijum«, došlo je do neopreznih postupaka, kršenja pravila konspiracije od ranjenika, i od lekara. Okupator je preduzeo oštre mere. Prikrivanje ranjenika označeno je kao zločin. Izdata je naredba okupacionih vlasti da svaka zdravstvena ustanova mora prijaviti policiji svaku povredu. Na Prijemnom odeljenju Opšte bolnice postavljen je stražar, koji je imao zadatak da budno prati sve primljene bolesnike.

Osim u pomenutim ustanovama, partizanski ranjenici lečili su se i u Bolnici za duševne bolesti (*Umobolnica Studenec)* u Ljubljani, gde ih je lečio dr Robert Kukovec, specijalista hirurg Hirurške klinike.[8] Duševna bolnica je imala svoje odeljenje i van Ljubljane (Razori), u koje su, takođe, upućivani ranjenici. Rekonvalescenti su se lečili i po privatnim stanovima.

[5] Dr Marjan Južnič. Razvoj sanitetske službe u NOR-u u Sloveniji, I, Vojnosanitetski pregled, decembar 1981, str. 413.
[6] Ivan Matko, Ljubljana v ilegali, I, Ljubljana, 1961, str. 382-387.
[7] Dr Kazimir Derganc, Ljubljana v ilegali, Ljubljana, 1961, str. 335-345.
[8] Dr Janez Kanoni, Izvlečki iz mojega življenja v NOB, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, VMA, str. 372-377.

Lečenje ranjenika u jedinicama

U Sloveniji je krajem 1941. u partizanskim jedinicama bilo 1924 borca, od toga u Gorenjskoj 1100, u Štajerskoj 266, u Ljubljanskoj pokrajini 558. Partizanskih samostalnih četa bilo je 32, ali je okupator uspeo da uništi 15.[9]

Zdravstvena organizacija OF je 1941. upućivala iz Ljubljane u partizanske jedinice lekare, koji su obavljali preglede i lečenje ranjenika i bolesnika. To su bili: dr Mirko Derganc, dr Peter Držaj, dr Marjan Južnič, dr Boris Kune, dr Robert Kukovec, dr Andrej Župančić, a naročito žene lekari: dr Marija Bole, dr Ruža Germ Šegedin i dr Pavia Jerina.[10]

Početkom 1942. Ljubljana je ograđena bodljikavom žicom i bunkerima. Za prolaz na bokovima svako je morao pokazati propusnicu (»*lasciapassare«).* Evakuacija ranjenika iz unutrašnjosti u Ljubljanu i lečenje u ljubljanskim bolnicama pod lažnim dijagnozama postalo je sve rizičnije, a kasnije gotovo i nemoguće. Zato su za lečenje partizanskih ranjenika angažovani lekari i upućivani u jedinice, u koje je zdravstvena organizacija OF imala poverenje. Komandanti partizanskih jedinica bili su obavešteni od Glavnog štaba kojim se lekarima mogu obratiti za pomoć.

Stalnih lekara i medicinara 1941 (osim nekih iznimaka) u partizanskim jedinicama nije bilo uprkos čestim pozivima ZMO OF terenskim odborima da pošalju u unutrašnjost, u partizanske jedinice, naročito mlađe lekare bez porodica i medicinare. Od lekara samo su dvojica 1941. privremeno bili u partizanskim jedinicama i to dr Lojze Miheličić iz Semiča i dr Jože Gabrovšek iz Ljubljane. Odziv medicinara bio je bolji i to su bili: Marko Dostal, Janez Kmet, Janez Konšek, Ivan Matko, Konstantin Nahtigal, Emil Straus, Jože Tivadar, Savo Vratačnik, Vinko Železničar." Samo su Emil Straus i Janez Konšek proveli zimu 1941/1942. u partizanima. Emil Straus zarobljen je 1942. u Gorenjskoj i streljan od Nemaca. Janez Konšek takođe je posle dražgoške bitke zarobljen u Kranju i potom streljan.

O tome kakva je bila pomoć ranjenicima u partizanskim jedinicama 1941. i početkom 1942. ima malo podataka. Kamniški bataljon imao je septembra 1941. devetnaest poginulih i jednog ranjenog, koga su u povlačenju iz Štajerske nosili sobom u Ljubljansku pokrajinu i evakuisali u Sanatorijum *Emona.* Štajerski bataljon (osnovan 6. oktobra 1941.) imao je po nekim podacima svog lekara.[12] Posle napada Krimskog bataljona na Lož (19. i 20. oktobra) ranjenicima su pružile pomoć dr Ruža Germ Segedin i dr Pavia Jerina, koje su došle iz Ljubljane. Jedan teži ranjenik s prostrelom grudnog koša prebačen je seljačkim kolima u Ljubljanu.[13] Drugi partizanski bataljon, koji je imao svoj logor na Pogledu (u blizini Ljubljane) evakuisao je svoje ranjenike i bolesnike u odeljenje Duševne bolnice Studenec (Razori). Ko je lečio ranjenike Trećeg partizanskog bataljona posle napada na Verd (1. februara 1942) nije poznato. Idućeg dana taj bataljon je imao sukob sa Italijanima i imao 2 ranjena, koje su Italijani zarobili i streljali.[14]

® Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, Ljubljana, 1977.
[10] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, SZD, Ljubljana, 1979, str. 9.
[11] Isto, str. 10.
[12] Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, str. 141.
[13] t^Ruza Germ-Šegedin, Med ranjenimi partizani, Ljubljana v ilegali, II, Ljubljana, 1961, str.

[14] Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, str. 219.

Sanitetsko obezbeđenje u bici kod Dražgoše

Na teritoriju Gorenjske i Štajerske lečenje partizanskih ranjenika zadavalo je još veće teškoće zbog pojačane delatnosti nemačke tajne policije, jakog terora i represalija nad civilnim stanovništvom, koje je pružalo pomoć partizanskim ranjenicima. U Štajerskoj je septembra 1941. veći broj aktivista OF pao u ruke okupatora, a u Gorenjskoj je došlo do teške situacije početkom 1942, kada je zatvoreno oko 250 pristalica OF.

Zbog teških prilika u Štajerskoj i Gorenjskoj nije bilo takve zdravstvene organizacije kakva je bila u Ljubljanskoj pokrajini. Prvi partizanski lekar u Gorenjskoj u leto 1941. bio je dr Jože Gabrovšek, koji se kasnije vratio u Ljubljanu.[15] Kada je došlo do većih oružanih sukoba, ranjenike su sakrivali u kućama seljaka-rodoljuba, a lekarsku pomoć pružali su, uprkos strašnom teroru, civilni lekari.

Partizanski ranjenici morali su da trpe znatne teškoće. O tome svedoči bitka u selu Dražgoše (9-11. januara 1942) u kojoj je Cankarev bataljon od oko 200 boraca, prihvatio frontalne borbe sa nadmoćnijim neprijateljem na 3 km dugom frontu, u najtežim vremenskim prilikama pri temperaturi od -30°C. Podaci o gubicima su nepotpuni.[16] Cankarev bataljon morao se povući u šumski kompleks Jelovice. Okupator je spalio selo Dražgoše, ubio 41 seljaka, a 86 odveo u zatvore u Št. Vid kod Ljubljane.

Za vreme dražgoške bitke Cankarev bataljon imao je organizovanu sanitetsku službu. Referent saniteta bio je Janez Konšek.[17] Prva četa Cankarevog bataljona imala je bolničarku Francku Basaj.[18] U drugoj četi četni bolničar bio je Gregor Rupnik, koji je bio bolničar u Jugoslovenskoj vojsci. Pred samu bitku Janez Konšek i Gregor Rupnik održali su sanitetski kurs o pružanju prve pomoći borcima.[19] Janez Konšek primio je iz Ljubljane od Zdravstvenog matičnog odbora sanduče sa sanitetskom opremom, ali sanitetskog materijala nije bilo dovoljno.[20] Zato su za vreme bitke poslali kurira Zdravka Tomazina u Kranj, gde je od apotekara Rauha dobio zavojni materijal i doneo ga u Dražgoše.[21]

Kakvo je bilo pružanje medicinske pomoći za vreme bitke ima malo podataka. Dok je Bataljon bio u selu Dražgoše, ranjenici su smešteni po kućama, gde su dobijali hranu, vodu i potrebnu negu. Posle napuštanja sela 11. januara 1942. uspela se spasti većina ranjenika koji su saonicama prebačeni na Kališnik u drvene kuće, gde se povukao glavni deo Cankarevog bataljona.

Manji deo (60) boraca otišao je kao obezbeđenje na Mošenjsku planinu. U povlačenju nisu uspeli spasti Janeza Kovačiča, koji je imao povredu obe natkolenice. Navodno, sam je sebi oduzeo život. Drugi ranjenici Maks Ržen (Sukančev), mitraljezac iz Javorija, dovukao se s prostrelom trbuha u Podlonk. U seljačkoj kući umro je posle 14 dana. Kritična situacija za ranjenike nastala je na Mošenjskoj planini u šumarevoj kući, u kojoj je bio deo Cankarevog bataljona. Izdajstvom, Nemcima je uspelo opkoliti to obezbeđe-

[15] Dr Jože Gabrovšek ponovo je stupio u partizane maja 1943. u Gorskom kotaru, gde je umro 6. juna 1943. od pegavog tifusa. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 32.
[16] Zbornik dokumenata NOR-a, VI, 2, dok. br. 69.
[17] Janez Konšek je posle dražgoške bitke otišao u civilnom odelu u Kranj po instrumente. U Kranju je uhapšen i kasnije streljan. Ivan Jan, Dražgoška bitka, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1971, str. 280-281.
[18] Pala u borbi nad Crngrobom kod Skofje Loke 27. marta 1942, Ivan Jan, Dražgoška bitka.
[19] Gregor Rupnik, pisana izjava 7. februara 1960, Arhiv Pokrajinskog muzeja Kranj, fase. 12-13.
[20] Ivan Matko, Ljubljana v ilegali, I, Ljubljana, 1961, str. 382-387.
[21] Ivan Jan, Dražgoška bitka, str. 194.

nje i napasti kuću. U dramatičnoj borbi noću pri temperaturi od -30°C uspeo je proboj boraca, ali su morali u kući ostaviti 13 ranjenih drugova, a 4 su spasili. Neki su u kući umrli, neke su na njihovu vlastitu molbu streljali borci da ne bi pali u ruke Nemaca. France Iglič ranjen u nogu, izgubio je svest zbog krvavljenja. Borci su ga smatrali mrtvim i ostavili u kući. Sutradan se probudio i sam se spasio puzeći do sela Prtovč. Tamo se izlečio i kao invalid preživeo rat. Manjkavost sanitetske službe na Mošenjskoj planini bila je, u tome što grupa od 60 boraca nije imala bolničara, koji su ostali na Kališniku. Borci su morali u teškoj borbi sami pružati pomoć ranjenim drugovima.[22]

Ranjenike (11 iz sela Dražgoše, 4 sa Mošenjske planine) su iz Jelovice, kasnije, prebacili u Bukovščicu (neki su išli peške, neki na konjima), gde su njih 10 ostavili kod seljaka Kocjana (zvanog Tomazin). Među njima je bilo i boraca sa smrzotinama. Međutim, posle par dana kuću su opkolili Nemci. Bilo je još toliko vremena da su ranjenike sakrili u već pripremljeni bunker. Nemci nisu ranjenike pronašli, ali su odveli članove porodice Tomazin.

Ranjenike su posle spasili borci Cankarevog bataljona. Partizani ranjeni u dražgoškoj bici lečili su se posle toga u tajnim skrovištima po seljačkim kućama. Jedan se krio 3 meseca u skrovištu u jami za đubre kod seljaka u Selškoj dolini, koji ga je hranio. Posle 3 meseca povukao se u šumu i našao partizansku jedinicu. Drugi ranjenik s prelomom natkolenice (bez imobilizacije) lečio se kod jednog seljaka u Loškim brdima, ali je fraktura zarasla.[23]

EDUKACIJA ZDRAVSTVENIH RADNIKA U LJUBLJANI I SAKUPLJANJE SANITETSKOG MATERIJALA

Zdravstvena organizacija OF je u leto 1941. organizovala kurseve o pružanju prve pomoći i transportu ranjenika za medicinare, i to na Hirurškom odeljenju Opšte bolnice i na Hirurškoj klinici. Predavači su bili prof, dr Božidar Lavrič, dr Martin Benedik, dr Damjana Bebler i dr Božena Sernec. Slušaoci su bili medicinari: Ivan Matko, Kostja Nahtigal, Ljubo Marion, Savo Vrtačnik, Bojan Vari, Emil Straus, Ivan Konšek, Srećko Puc, Mihael Kocmur i drugi.[24]

Na prosekturi Opšte bolnice u Ljubljani organizovan je i kurs o zavojima. Pored toga je medicinarima omogućena i praksa na Hirurškom odeljenju Opšte bolnice i na Hirurškoj klinici. Organizovano je nekoliko kurseva za bolničarke predviđene za odlazak u partizanske jedinice. Kurs o lečenju povreda vatrenim oružjem za mlade lekare vodio je dr Venceslav Arko, hirurg specijalista Opšte bolnice u Ljubljani.[25]

U maju 1942. organizovan je za medicinare kurs o podvezivanju krvnih sudova na prosekturi Opšte bolnice, a vodio ga je dr Franci Derganc, hirurg specijalista Hirurške klinike, dok nije pao u zatvor.[26]

Zdravstvena organizacija OF organizovala je prikupljanje sanitetskog materijala. Prvo skladište bilo je kod aktivista OF Romana Goloba, trgovca u Ljubljani, ali je u novebru 1941. otkriveno od okupatora. Tom prilikom pali su u zatvor aktivsti OF dr Damjana Bobler, dr Peter Držaj i dr Božena Sernec. Svi su odvedeni u internaciju.

[22] Ivan Jan, Dražgoška bitka, str. 283-284.
[23] Dr Edvard Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, Slovenska Matica, str. 539-575.
[24] Ivan Matko, Ljubljana v ilegali, I, Ljubljana, 1961, str. 382-387.
[25] Dr Marjan južnič, Razvoj partizanskog saniteta u NOR-u u Sloveniji, I, Vojnosanitetski pregled, br. 6, novembar-decembar 1981, str. 413.
[26] Dr Franci Derganc, Okrvavljena roža, Ljubljana, Partizanska knjiga, 1978, str. 95.

Drugo veće skladište sanitetskog materijala (lekovi, instrumenti, zavojni materijal) bilo je u bunkeru u kući dr Mavricija Nojbergera, gde su izrađivani prvi kompleti sanitetskog materijala u sanducima sivo obojenim, koji su se mogli nositi na leđima.[27] Posle toga je dr Pavel Lunaček, ginekolog Bolnice za ženske bolesti u Ljubljani, dobio zadatak prikupljanja, čuvanja i sortiranja sanitetskog materijala, koji je nabavljao iz sanitetskih ustanova ili kupovao novcem Zdravstvene organizacije OF.

Svi zdravstveni radnici u sanitetskim ustanovama zaduženi su za prikupljanje sanitetskog materijala. Našlo se i ostataka sanitetske opreme Jugoslovenske vojske. Veću količinu instrumenata Jugoslovenske vojske spasili su prof, dr Božidar Lavrič i dr Franci Derganc, u selu Ponoviče kod Litije 1941. i prebacili na Hiruršku kliniku. Ti instrumenti su 1942. prebačeni na oslobođenu teritoriju.[28]

Dr Lunaček je u Bolnici za ženske bolesti organizovao najveće tajno skladište sanitetskog materijala, gde je, uz pomoć lekara saradnika i prijatelja (dr Bogdan Brecelj, dr Fran Novak, dr Ruža Šegedin, dr Vladimir Trampuž), babica i medicinskih sestara počela izrada kompleta sanitetskog materijala (ručne apoteke, lekarski ranci - tornistre, torbe sa zavojnim materijalom). Komplete su, zatim, prebacivali u sklonište privatne kuće u blizini bolnice kod prijatelja dr Lunačeka, a odatle na železničku stanicu u ruke železničara aktivista OF, koji su ga prenosii na oslobođenu teritoriju.[29]

BRIGA ZA ILEGALCE I ZATVORENIKE I HAPŠENJE ZDRAVSTVENIH RADNIKA

Zdravstvena organizacija OF organizovala je pomoć ilegalcima (smeštaj, hrana, lečenje) i zatvorenicima članovima OF. Preko zatvorskih lekara (npr. dr Josip Luzar) davani su zatvorenicima saveti za simulaciju bolesti, nakon čega je zatvorenik prebačen u bolnicu. Bolesne zatvorenike nastojalo se što duže zadržati u bolnici i tako izbeći mučenja ili čak organizovati njihovo bekstvo. Uspešno su organizovana bekstva aktivista Ferda Kravanje, Mice Slander iz Opšte bolnice i Zdenke Kidrič iz Bolnice za ženske bolesti. Neki zatvorenici simulirali su i duševne bolesti, pa su prebacivani u Bolnicu za duševne bolesti *Studenec* u Ljubljani. U Opštoj bolnici okupator je održavao »Četvrto odeljenje« (zatvorsko), koje je organizovano zbog čestih bekstava zatvorenika. Međutim, i u ovom odeljenju su radili lekari pristalice OF (npr. dr Rudolf Obračunč) preko kojih je bilo mogućno uspostaviti kontakt sa bolesnicima.[30]

Vremenom je okupator počeo preduzimati sve strože mere. Mnogi lekari i medicinari bili su uplašeni. Septembra 1941. zatvoren je Ivan Matko, student medicine, kasnije interniran u Italiju. Novembra 1941. uhapšeni su i internirani dr Damjana Bebler, dr Peter Držaj i dr Božena Sernec. Marta 1942. zatvoren je dr Marjan Južnič, ali je kasnije pušten. U proleće 1942. zatvoreni su hirurzi dr Martin Benedik, dr Bogdan Brecelj, dr Kazimir Derganc, dr Franci Derganc, prof, dr Božidar Lavrič, Milan Zumer i dr Kristijan Derganc.

[27] Ivan Matko, Ljubljana v ilegali, I, Ljubljana, 1961, str. 382-387.
[28] Dr Franci Derganc, Okrvavljena roža, str. 54.
[29] Dr Pavel Lunaček, Kako sem prišel v partizane, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, X, Beograd, 1967, str. I^t8.
[30] Dr Božena Ravnihar, Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu osvobodilne borbe, Ljubljana v ilegali, II, Ljubljana, 1961.

Dr Martin Benedik, dr Franci Derganc i dr Milan Žumer osuđeni su na zatvorske kazne u Italiji, gde su bili do kapitulacije Italije. Dr Bogdan Brecelj, prof, dr Božidar Lavrič i dr Kazimir Derganc pušteni su na »privremnu slobodu« i bili pod stalnom kontrolom.[31] Profesor dr Lavrič je, kasnije, odveden u konfinaciju u Italiju, a posle kapitulacije Italije pridružio se Bazi NOV i POJ u Bariju. Dr Kristijan Derganc je interniran u Padovi. Posledica toga bila je da u grupi lekara, koja je 1942. došla na oslobođenu teritoriju, nije bilo ni jednog hirurga specijaliste.

[31] Dr Franci Derganc, Okrvavljena roža, str. 94.

Drugi period

RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE OD STVARANJA PRVE SLOBODNE TERITORIJE MAJA 1942. DO KAPITULACIJE ITALIJE

I. RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE U PRVOJ POLOVINI 1942.

Vojno-politička situacija u Sloveniji u proleće 1942.

U proleće 1942. vojno-politička situacija u Sloveniji bitno se menjala u korist NOP-a. U italijanskoj okupacionoj zoni, tj. u Ljubljanskoj pokrajini došlo je do snažnog poleta narodnooslobodilačkog pokreta. Stotine novih boraca stupaju u partizansku jedinicu, a brojno stanje postojećih jedinica naglo se povećalo.

Posle dosta duge zime nastupile su i vremenski povoljnije prilike za izvođenje oružanog otpora. Glavni štab slovenskih partizanskih odreda izdao je naređenje o pripremama za prolećnu ofanzivu,[32] a posle toga na osnovu direktiva Vrhovnog štaba izradio je nacrt za reorganizaciju slovenačke partizanske vojske, kojim je bilo predviđeno formiranje četiri grupe partizanskih odreda u Sloveniji.[33]

Treća grupa partizanskih odreda je u saradnji sa hrvatskim partizanima 1. maja 1942. počela oslobađati teritoriju Ljubljanske pokrajine i uspela osloboditi Kočevsku, Notranjsku i Dolenjsku, osim većih mesta u železničke pruge.[34] «Slovenski poročevalec« doneo je 26. maja 1942. vest daje veliki deo Slovenije (oko 2/3 Ljubljanske pokrajine) oslobođen.

Na oslobođenu teritoriju prebacilo se iz Ljubljane rukovodstvo oslobodilačkog pokreta - Centralni komitet KPS i Izvršni odbor OF.

Zbog naglog povećanja broja boraca na teritoriju bivšeg Notranjskog odreda formirana je 5. grupa partizanskih odreda: Krimski, Dolomitski i Notranjski odred, dok su na teritoriji bivšeg Dolenjskog odreda ostali u sastavu 3. grupe odreda Zapadnodolenjski, Krški i Belokranjski odred.

Na teritoriji Ljubljanske pokrajine formiran je 16. juna 1942. Prvi udarni proleterski bataljon »Tone Tomšič«.[35]

Druga grupa partizanskih odreda krenula je 19. maja 1942. preko granične linije iz Ljubljanske pokrajine u Štajersku. Posle teških borbi sa Nemcima, koji su imali velike gubitke na Jančjem, morala se povući natrag južno

[32] Zbornik NOV, VI/2, dok. br. 29.
[33] Zbornik NOV, VI>2, dok. br. 42.
[34] Dr Aleš Bebler, Ćez drn in strn, Ljubljana, 1981, str. 102.
[35] Franc Strle, Tomšičeva brigada (uvodni del), Knjižnica NOV in POS, Ljubljana, 1980.

od Save. Imala je 11 mrtvih i približno toliko ranjenih. Posle toga je 2. grupa odreda vodila borbe sa Italijanima kod Muljave. Uspelo joj je da izbije preko Polhograjskih Dolomita 10. jula 1942. na Gabršku goru u Gorenjskoj, gde su se skupila tri bataljona, dok se četvrti morao vratiti u Ljubljansku pokrajinu. Na putu za Gorenjsku 2. grupa odreda izvršila je 28. juna 1942. napad na voz kod Verda i oslobodila oko 300 interniraca.

Od 5. do 8. jula 1942. održana je na Cinku u Kočevskom Rogu konferencija KPS, na kojoj su razmatrana najvažnija pitanja oslobodilačkog pokreta i date direktive za budući razvoj.[36] Uvodni referat imao je Boris Kidnč.[37]

Dolazak lekara i prebacivanje sanitetskog materijala na oslobođenu teritoriju

Zahvaljujući upornom političkom radu zdravstvene organizacije OF, velika grupa lekara i drugih zdravstvenih radnika odlučila se za odlazak na oslobođenu teritoriju. Većina njih stigla je iz Ljubljane železnicom do Stične i zatim peške do Muljave i Štaba 3. grupe odreda u Tisovcu, kraj sela Ambrusa, gde se nalazio i operativni deo Glavnog štaba Slovenije.

U Tisovcu je 4. ili 5. juna 1942. održana konferencija lekara i komandanata, koju je sazvao zamenik komandanta Glavnog štaba dr Aleš Bebler. Prisustvovao je i kasnije komandant 5. grupe odreda dr Marjan Dermastija. Od lekara su bili dr Pavle Lunaček, dr Franc Novak i dr Božena Ravnihar.[38] Tada je izvršen raspored lekara i medicinara u partizanske jedinice i bolnice.

U proleće 1942. u Sloveniji je u partizanskim jedinicama i bolnicama bilo 20 lekara (16 njih je došlo iz Ljubljane), 8 medicinara i 1 dentista.[38a)]

Zdravstvena organizacija OF je organizovala konspirativno prevoženje velikih količina sanitetskog materijala iz sanitetskog skladišta u Bolnici za ženske bolesti u Ljubljani, koju je vodio dr Pavel Lunaček. Železničari - aktivisti OF, prebacili su iz Ljubljane 29. maja 1942. navedenu pošiljku sanitetskog materijala do železničke stanice Stična[39] odatle su, istog dana, aktivisti OF seljaci, prebacili na seljačkim kolima celokupnu količinu sanitetskog materijala na slobodnu teritoriju u selo Znojile.[40]

Zajedno sa sanitetskim materijalom stigla je lična oprema lekara i drugih zdravstvenih radnika, u kojoj je bilo i medicinske literature. Ništa nije bilo izgubljeno uprkos jakoj kontroli italijanskih karabinjera na svim želez-

[36] Vida Dežlak, Konferenca Komunističke partije Slovenije na Cinku julija 1942, Spomenik delavskega revolucionarnog gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, 28. zvezek Ljubljana, 1982, CZ DO Komunist.

[37] Dr Marjan Južnič, Podatak po sećanju.

[38] Dr P. Lunaček, Kako sem prišel v partizane, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, str. 10; dr B. Brecelj, Medicinska doktrina u NOR-u u Sloveniji, Vojnosanitetski pregled, 1982, br. 2, str. 122; dr M. Južnič, podaci po sećanju.

[38a] Lekari koji su bili u partizanskim jedinicama u Sloveniji 1942: dr Arnold Bidovec Jagoda, dr Zdenko Budič, dr Milan Cunder, dr Stanko Černelč, dr Aleksander Gala Petar, dr Marjan Južnič Niko, dr Pavel Lunaček, dr Lojz Mihalčič, dr Karei Milavec Tine, dr Marjan Morelj, dr Dušan Mravljak Mrož, dr Franc Novak Luka, dr Rudolf Obračunč Cedrik, dr Ivan Pintarič, dr Stanko Pire Lojze, dr Edvard Pohar, dr Mirko Pokorn, dr Božena Ravnihar, dr Andrej Zupančič i August Zupet (dentista).

Medicinari koji su u 1942. bili u partizanskim jedinicama Slovenije: Juga Bergant Polak, Janez Kmet Mirko, Janez Kolšek, Adolf Medvešček Šumski, Martin Malenšek Tine, Marta Savelj, Emil Straus i Franc Lesko.

[39] Anka Vidović-Miklavčič, Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini, Ljubljana 1980, str. 298-339; dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 40.

[40] Dr Marjan Južnič, podaci po sećanju.

ničkim stanicama. Pošiljka je, zatim, prevezena u selo Ambrus, a odatle kamionom u Struge.[41]

U pošiljci je bio sledeći sanitetski materijal:

- Oko 100 komada »laičkih apoteka« u drvenim, smeđe obojenim kutijama sa kožnim držačem na poklopcu, tako da se kutija mogla nositi u ruci. U svakoj kutiji bilo je sve potrebno za pružanje prve pomoći (prvi zavoji, nekoliko hidrofilnih i kaliko zavoja, makaze, pincete, alkohol, jod, benzin, esmarhova poveska i lekovi - analgetici, antipiretici, antidiaroici, npr. tanalbin, karbo animalis).

- 20 lekarskih ranaca u tornistrama, u kojima je lekar imao sve potrebno za pružanje lekarske pomoći ranjenicima i bolesnicima. Instumenti su bili poredani na čvrstoj platnenoj podlozi i fiksirani remenima - platnena podloga se mogla saviti u »rolnu« tako da je zauzimala manje mesta, a po potrebi brzo razviti na stolu. Tu je bila i metalna kutija za proveravanje instrumenata. Ostali materijal: pribor za šivenje rana - igle, svila, kopče, rastvori za dezinfekciju - alkohol, benzin, jod, sredstva za lokalnu anesteziju - 1% novokainski rastvor u tamno smeđim bocama od 100 ccm, štrcaljke i injekcijske igle, esmarhova poveska, medikamenti u tabletama (analgetici, antipiretici i antidiaroici) i ampulama (morfij, antitetanusni serum).[42]

- 10 hirurških tornistri (zvani amputacijski ili laparatomijski). Razlika od gore opisanih bila je u tome šta je u hirurškim tornistrama bilo više instrumenata, kojima su se mogle obaviti i veće operacije. Tu je bila i gumena pregača, hipermangan (kalijev permanganat) u supstanciji i tablete *Burrow.*

- 30 torbi sa zavojnim materijalom, u kojima je bila veća količina prvih zavoja, hidrofilnih i kaliko zavoja razne veličine, gumene kese sa sterilnim materijalom - gaze i tamponi. Na svakoj torbi bio je dugačak pojas, koji se mogao skraćivati ili produživati i prebaciti preko ramena.

- Najskupoceniji deo pošiljke bila je oprema za kompletnu poljsku bolnicu, koja je odmah prebačena na Kočevski Rog, gde je ostala u Centralnoj bolnici do oslobođenja zemlje. Najveći deo materijala za poljsku bolnicu je bio sa Hirurške klinike u Ljubljani. Količina materijala u toj opremi bila je dovoljna za 6 meseci, ako bi se svakog dana obavile 2 teže ili 4 lakše operacije.

- Kramerove udlage bile su savijene u velike navoje (koture), koje je bilo lako nositi a, po potrebi, šeći u udlage određene dužine.[43]

Uputstvo Glavnog štaba Slovenije za organizaciju sanitetske službe

Glavni štab Slovenije izdao je u junu 1942. više uputstava za organizaciju sanitetske službe u partizanskim jedinicama: »Naredbu o organizaciji saniteta«.[44] »Pravilnik o poslovanju sanitetskih bolnica partizanskih odreda Slovenije«[45] i »Pravilnik o organizaciji saniteta u bataljonima«,[46] koji sadrži i stručni prilog za ukazivanje prve pomoći.[47]

[41] Dr Pavel Lunaček, Kako sam prišel v partizane, Hronike o radu sanitetske službe, X, str. 1^9.
[42] Dr Marjan Južnič, podaci po sećanju.
[43] Zbornik, VI/3, dok. br. 10.
[44] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v NOV na Slovenskem, Ljubljana 1982, knj. 1, dok. 3; Zbornik VI/3, dok. 31.
[45] Zbornik dokumentov in podatkov, Ljubljana, 1982, knj. 1, dok. 5; Zbornik VI/3, dok. 42.
[46] Zbornik dokumentov in podatkov, Ljubljana, 1982, knj. 1, dok. 4, prilog str. 26; Zbornik VI/3, dok. 43.
[47] To su prvi pisani dokumenti o organizaciji saniteta u partizanskim jedinicama u Sloveniji, potpisani od komandanta Glavnog štaba Franca Leskošeka Luke i komesara Ivana Mačeka

Naredba o organizaciji saniteta br. 6 od 22. juna 1942. u prvom delu ukazuje štabovima odreda i bataljona na potrebu osnivanja sanitetskih stanica (sanitetske postaje) br. 3, 7, 4, 5, 11 i 8 i fiksira mesta gde ih treba organizovati. Komandanti su bili dužni da sanitetskim stanicama obezbede smeštaj u dobro maskiranim i strogo tajnim barakama, transport ranjenika i pratnju do mesta prijema, koje mora biti udaljeno od sanitetske stanice, lekara iz najbližeg bataljona ili civilnog lekara, koji će ukazivati stručnu pomoć, ishranu i potrebnu opremu.

U drugom delu naredbe govori se o organizaciji saniteta u bataljonu. Bataljonski lekar treba da organizuje kurseve prve pomoći za borce i bolničare. Svaka samostalna jedinica mora imati sposobnog bolničara. Bataljonske lekare, upravnike sanitetskih stanica i pomoćnike, te ostalo sanitetsko osoblje premešta referent saniteta Glavnog štaba.

»Pravilnik o poslovanju sanitetskih stanica« izdat 30. juna 1942. predviđa da tom stanicom rukovodi uprava (upravnik i komesar). Svaki pacijent mora biti upoznat sa značajem konspiracije. Upravnik je dužan uvesti uputnice u bolnicu i otpusnice iz bolnice, da vodi spisak bolesnika, određuje rad osoblja i rekonvalescenata, kontroliše čistoću i izveštava partizansku jedinicu koja snabdeva stanicu o brojnom stanju ljudstva.[48]

Pravilnik o organizaciji saniteta u bataljonu od 30. juna 1942. ukazuje na dužnosti bataljonskog lekara: kursevi prve pomoći; kontrola prve pomoći; lečenje lakših ranjenika u bataljonu ili kod najbližeg terenskog odbora; upućivanje težih ranjenika u sanitetsku stanicu br. 11 na Kočevski Rog; ukazivanje pomoći civilnom stanovništvu; pregled boraca svakih 30 dana; kontrola lične higijene i logora. Za depedikulaciju preporučuje se peglanje odeće vrućom peglom ili stavljanje odeće u »krušnu« seljačku peć. Bataljonski lekar je u stručnom pogledu potpuno samostalan, a disciplinski odgovara štabu jedinice. Sanitetski materijal nabavlja samoinicijativno ili ga traži od referenta saniteta Glavnog štaba.

Ova uputstva GS Slovenije za organizaciju saniteta izrađena su i dostavljena jedinicama baš u vreme kada se pripremala i ubrzo počela velika italijanska ofanziva, pa je moguće da neke jedinice, verovatno, nisu primile ta uputstva.

PRVE PARTIZANSKE BOLNICE U SLOVENIJI

Posle dolaska grupe lekara iz Ljubljane na oslobođenu teritoriju, 3. i 2. grupa partizanskih odreda vodile su borbe kod Muljave i Žužemberka. Tako su teški ranjenici evakuisani na oslobođenu teritoriju u s. Ambrus.[49]

Matije. Ko je autor ovih uputstava, do sada se nije moglo utvrditi. U Zborniku NOV (tom VI, knj. 3) str. 85 navodi se mišljenje, da je autor bio dr Bogdan Brecelj. Međutim, prema njegovoj izjavi, on nije autor tih dokumenata (usmena izjava u razgovoru sa dr M. Južničem 15. februara 1984). Ni tadašnji referent saniteta Glavnog štaba dr Marijan Brecelj ne zna ko je autor tih dokumenata (njegova usmena izjava u razgovoru sa dr M. Južničem 21. septembra 1984). Dr Franc Novak, takođe, izjavio je, da mu nije poznato ko je napisao pomenute dokumente (usmena izjava dr M. Južniču 27. septembra 1984) ali je izrazio mogućnost da je uputstva napisao dr Rudolf Obračunč.

[48] O potrebi stroge konspiracije bolnica govoreno je na sastanku lekara i komandanta u Tisovcu 4. juna 1942. Dr Aleš Bebler je tada rekao da nepokretne ranjenike treba zakonspirisati, jer partizanske jedinice ne mogu da ih sasvim oružano zaštite. Izjava dr Franca Novaka, koji ie prisustvovao pomenutom sastanku, i razgovor sa dr M. Južničem 15. februara 1984 u Ljubljani.

[49] Dr Pavel Lunaček, Kako sem prišel v partizane, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, Beograd, 1967, X, str. 1-49. Ranjenik je bio komandir čete Iskra.

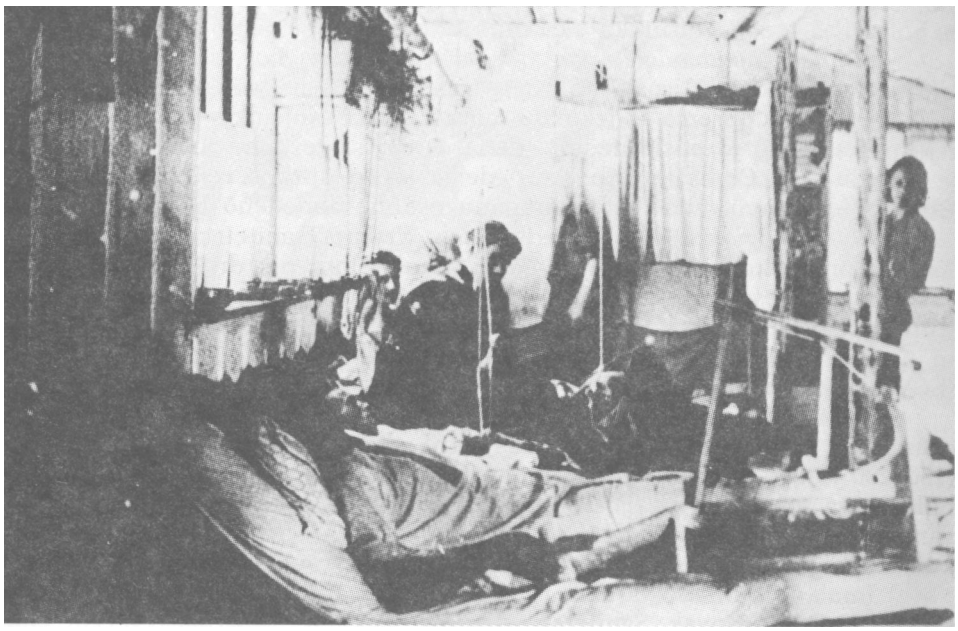

Ranjenici u bolnici Zgomji Hrasnik. Kočevski Rog, Slovenija, januar 1943.

Prve partizanske bolnice u Ljubljanskoj pokrajini bile su bataljonske (neke od njih su se zvale sanitetske stanice ili sanitetska služba, a vodili su ih bataljonski ili odredski lekari). Osnovane su u proleće i leto 1942. na teritoriji Notranjske, Kočevske i Dolenjske.

Na području Notranjske bile su tri ratne bolnice: *Bolnica u Iškom Vintgaru (Krvavice)* osnovana 20. maja 1942. u blizini Iga. Upravnik je bio bolničar Franc Berce koji je najpre izgradio nadstrešnicu sa 10-15 ležaja, a kasnije baraku od 6 x 5 m. Javka se nalazila jedan sat pešačenja od bolnice.[50] To je bila prva partizanska bolnica u Sloveniji.

Bolnica na Petelinjeku (sanitetska stanica br. 8) na području 3. bataljona Notranjskog odreda, osnovana juna 1942. Upravnik je bio dr Aleksander Gala, a sanitetska oprema jedan »lekarski ranac«. Najpre je improvizovana izgradnja, pokrivena šatorskim krilima, a kasnije se preselila u blizini bataljona. Zatim je izgrađena konspirativna bolnica (barake 6 x 4m) *Ogenjca* u blizini Mrtaloza, jedan sat pešačenja od sela Bele Vode.[51]

Bolnica u Zapotoku ispod Mokrca (sanitetska stanica br. 7). Smeštena je u nekonspirativnoj drvenoj baraci u blizini Štaba Notranjskog odreda. Upravnik je bio dr Karei Milavec *Tine.* Sanitetska oprema: »lekarski ranac« i rezervni sanitetski materijal, koji je dolazio u većim količinama iz Ljubljane.

Na teritoriji Kočevske bilo je pet bolnica.

Bolnica Zapadnodolènjskog odreda u selu Rapljevo, u blizini Struge. Bila je nekonspirativna, smeštena u seljačkoj kući. Upravnik dr Marjan Mo-

[50] Franc Berce, Moji spomini. Popis bolnice v Iški. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, str. 113-117, Beograd, 1967; dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 43.

[51] Dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, Partizanska knjiga, str. 299. Dr Gala naziva kraj »Oganci« (pravilno Ogenjca). U svojim uspomenama dr Gala opširno opisuje ranjenike koje je lečio i teškoće na koje je nailazio u lečenju teških ranjenika, koje nije mogao evakuisati zbog velikih razdaljina do Centralne bolnice.

relj. Oprema - »lekarski ranac«. Za vreme borbi kod Žužemberka i Zagradca u bolnici je vršena hirurška ekscizija rane sa šivenjem po Fridrihu.[52]

Bolnica Zapadnodolenjskog odreda u selu Novi Log (sanitetska stanica br. 4). Upravnik dr Miroslav Gerbec. Nekonspirativna, smeštena u seljačkoj kući. Sanitetska oprema - »lekarski ranac«. Jedan ranjenik s povredom pluća i jednjaka umro je posle nedelju dana. Drugi sa teškom povredom kolena je evakuisan u Centralnu bolnicu, gde je umro uprkos velikim incizijama. Bolnica je krajem juna rasformirana, a osoblje dodeljeno bolnici Smuka.[53]

Bolnica Belokranjskog odreda u selu Kočarji (sanitetska stanica br. 3). Kasnije premeštena u stari mlin Kačji potok. Upravnik dr Lojze Mihelčič.[54] Još kasnije preseljena u s. Planina, jugozapadno od Koprivnika, a zatim u šumu blizu s. Travnik, gde su izgrađene konspirativne barake. Na ovom mestu nastala je konspirativna Slovenačka centralna vojnopartizanska bolnica (SCVPB) *Vinica.*

Bolnica na Smuki u koju se preselilo osoblje rasformirane sanitetske stanice br. 4 iz Novog Loga. Imala je tri odeljenja: odeljenje u s. Krišlerji (150-200 ranjenika i bolesnika), ambulantu u s. Smuka (50 pacijenata) i ambulantu za Radnički bataljon na Pugledu (100 pacijenata). Bolnica je osnovana početkom jula, a posle 6~nedelja bila je zbog predstojeće ofanzive evakuisana na Kočevski Rog.

Imala je bunker (baraku u kraškoj jami) za nepokretne ranjenike. Upravnik dr Franc Novak. Sanitetska oprema: »lekarski ranac« i rezervni sanitetski materijal. U bolnici su organizovani kursevi za narkotizere, intrumentarke, asistente; bila je organizovana otropedska gimnastika za brzu rehabilitaciju lakih ranjenika. Kada je počela ofanziva, bolnica je imala 12 nepokretnih ranjenika. Za imobilizaciju preloma potkolenice imali su Braunove udlage, za prelome natkolenice manšete za ekstenziju, za prelome nadlaktice drvene abdukcijske udlage, a za sve druge frakture upotrebljavali su Kramerove udlage. Ranjenike s povredom glave i grudnog koša lečili su, pored ostalog, gladovanjem. Sanitetsku dokumentaciju nisu vodili iz razloga konspiracije. Bolnica je imala tačno razrađen plan evakuacije, prema stepenu hitnosti.[55]

Centralna bolnica na Daleč hribu (Zelena gorica, sanitetska stanica br. 11). Osnovana početkom juna 1942, a počela je primati ranjenike 15. juna 1942. Upravnik je bio dr Pavel Lunaček, komesar dr Andrej Župančič, lekar asistent dr Božena Ravnihar. Bolnica je smeštena u lepoj šumarevoj kući i imala kapacitet 40 ležaja. U prizemlju je bila operaciona sala sa betonskim podom. U pomoćnoj zgradi u blizini bila su 2 kotla za pranje bolesničkog rublja, a vodu su crpili iz dve cisterne. Kasnije su u blizini bolnice, ali dublje u šumi, izgradili drvenu baraku sa 32 ležaja. Bolnica je bila telefonski povezana sa Štabom 5. grupe odreda. Sanitetska oprema sastojala se od kompletne poljske bolnice, koja je prebačena iz Ljubljane na Kočevski Rog. Ostala oprema (kreveti, posteljina) dobijena je iz termalnog lečilišta Dolenjske

[32] Dr Marjan Morelj, Moje uspomene na život i rad u Prvom bataljonu Zapadnodolenjskog odreda, u brigadi »Tone Tomšič«, u brigadi »Matija Gubec« i u bolnici u Žumberku, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u. Beograd, 1967, X, str. 49-61.

[53] Dr Miroslav Gerbec, Moie uspomene u Prvom bataljonu Zapadnodolenjskog odreda (1942), Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, Beograd, 1967, X, str. 77-103.

[54] Zbornik VI/3, dok. 31; dr. Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 60.
Dr Franc Novak, Partizanska bolnica na Smuki, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, str. 139-149, Beograd, 1967; Odredba Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet z dne 24. 7. 1942. štaboma Zapadnodolenjskega odreda in 1. Proletarske udarne brigade o premestitvi zdravnikov, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v NOV, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. 9.

Prezdravljene ranjenike, zavezanih očiju radi očuvanja tajnosti, odvode iz bolnice. Kočevski Rog, Slovenija

Toplice. Od 1. juna do 15. avgusta 1942. u bolnici se lečio 71 pacijent. Izvršeno je nekoliko većih operacija (najviše amputacija), neke su završile smrtnim ishodom (verovatno, zbog teškog šoka posle dugotrajnog transporta i pomanjkanja transfuzije krvi). Bolnica nije bila konspirativna, ali je uvela neke konspirativne mere, npr., prijem ranjenika se obavljao u Podstenicama u ambulanti, koja se nalazila u Auerspergovoj vili. Tu su obavljani ambulantni pregledi i trijaža. Bolnica je imala dva bolničara, a tri partizanke radile su u kuhinji. Hranu je nabavljao intendant bolnice.[56]

U Dolenjskoj, u Gorjancima bile su tri bolnice i to:

Bolnica u blizini Šmarjete ili ambulanta br. 14. Smeštena u kućici u vinogradu, 1 sat hoda udaljena od Šmarjete sa 20 ležaja. Bila je bez stalnog lekara i služila za smeštaj lakših ranjenika i bolesnika. Stručni nadzor obavljao je dr Ivan Pintarič, lekar Krškog partizanskog odreda;

Bolnica u Dolu pri Klevevžu ili ambulanta br. 15. Upravnik dr Ivan Pintarič. Smeštena u seljačkoj kući, imala je tri prostorije: za ranjenike i bolesnike (oko 20 ležaja), za sanitetski materijal i drugu opremu i za operacije. Prilikom napada Tomšičeve brigade na nemačko pogranično uporište Bučka (Male Drušče), u ovoj bolnici bilo je brigadno previjalište. Dr Ivan Pintarič je sa bataljonskim lekarima Tomšičeve brigade (dr Marjan Južnič, dr Marjan Morelj, dr Stanko Pire) izvršio veću operaciju (nefrektomija i šav sigme). Pacijent je umro posle operacije zbog peritonitisa. I drugi pacijent s povredom trbuha je umro. Bio je u teškom stanju i operaciju nije bilo moguće izvršiti.

[56] Dr Pavel Lunaček, Kako sem prišel v partizane, Hronike o radu sanitetske službe, X, str. 1—49, Beograd, 1967.

Bolnica je zbog italijanske ofanzive 21. avgusta 1942. evakuisana u s. Mirna Vas, a zatim u Goijance i Prisjeku u Žumberak.

Bolnica u blizini manastira Pleterje ili ambulanta br. 16, smeštena u kući u vinogradu. Upravnik Adolf Medvešček. Povremeno je u medicinskom radu učestvovao i monah iz kartuzijanskog manastira Pleterje, koji je pomagao u partizanskoj bolnici. U manastiru je bilo skriveno skladište sanitetskog materijala. U blizini bolnice kasnije su u Gorjancima u šumi, u grapi Pendiijevki, izgradili konspirativnu baraku, koja je 1943. služila kao konspirativna bolnica Gubčeve brigade 15. divizije. Neprijatelj tu bolnicu nije nikada otkrio. Sve tri gore navedene bolnice evakuisane su zbog italijanske ofanzive 31. avgusta 1942. u s. Prisjeka, u blizini Novog Sela (u Žumberku), gde su se smestile po seljačkim kućama.

Bolnica u Prisjeki (Žumberak), upravnik dr Ivan Pintarič, komesar Nande Kavčić, lekar dr Stanko Černelč i 2 medicinara, apsolventa medicine Martin Malenšek i Adolf Medvešček. U bolnici je bilo oko 50 pacijenata. Dr Ivan Pintarič obavio je nekoliko operacija, od toga 2 amputacije (jednu amputaciju stopala i jednu natkolenice). Dr Pintarič je obavljao operativne zahvate i za bolnicu partizanskih jedinica iz Hrvatske, koja se nalazila u blizini. Tu bolnicu je 11. septembra 1942. posetio član Vrhovnog štaba Ivo Lola Ribar.[57]

TRUPNI SANITET U PARTIZANSKIM BATALJONIMA I ODREDIMA

Nosioci sanitetske službe u partizanskim jedinicama u Sloveniji u leto 1942. bili su bataljonski lekari i lekari odreda, koji su na sanitetskim kursevima osposobljavali četne bolničare i bolničarke. Jedinice su bile, radi odbrane slobodne teritorije, smeštene na širokom prostoru. U svakom odredu bilo je nekoliko lekara, koji su vodili sanitetsku službu u bataljonima. Tako je u Notranjskom odredu bio lekar odreda dr Karei Milavec *Tine,* koji je kontrolisao sanitetsku službu 1. i 2. bataljona, a dr Aleksander Gala u 3. bataljonu. Ovaj bataljon imao je 5 četa, udaljenih jedna od druge po 6-7 sati pešačenja.

Pored obavljanja sanitetske službe u jedinicama, bataljonski i odredski lekari bili su, ujedno, upravnici bataljonskih bolnica, odnosno sanitetskih stanica. Zbog napornog rada neki borci nisu pokazivali naročitu volju za bolničarski rad. Dr Gala navodi da je imao velike teškoće u traženju novih bolničara.[58] Dr Marjan Morelj je za bolničare najčešće uzimao studente tako da nije, u tom pogledu bilo teškoća u Zapadnodolenjskom odredu.[59]

Bataljonski lekari kontrolisali su ličnu higijenu (pranje rublja, pregled boraca, depedikulacija) i higijenu logora (nužnici, otpadne jame, ležišta). Vašljivost je bila prilično proširena, jer su je suzbijali samo pranjem rublja i peglanjem odeće. Partizanskog bureta joć nije bilo. Zbog vašljivosti pojavljivale su se često gnojne infekcije kože.

Još nije bilo rešeno pitanje uloge i mesta bataljonskog lekara i njegovih bolničara za vreme borbe. Uputstvima Glavnog štaba nije predviđeno

[57] Dr Ivan Pintarič, Bolnice v Gorjancih, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, Beograd, 1967, X, str. 159-171; dr Maijan Južnič, Sanitetska služba u Tomšičevoj brigadi za vreme napada na nemačko uporište Bučka (Male Drušče), Revija Borec, 1985.

[58] Dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, str. 41.

[59] Dr Marjan Morelj, Moje uspomene na život i rad u Zapadnodolenjskom odredu, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, str. 49-61.

razvijanje bataljonskog previjališta, pa su neki komandanti smatrali da se bataljonski lekar mora nalaziti s ostalim borcima u streljačkom stroju. Prve zavoje stavljali su četni bolničari, koji su pravilnu primenu naučili na sanitetskim kursevima u bataljonima, a bilo je i slučajeva da su se ranjenici, posle bitke, obratili neposredno lekaru bataljona. U »laičkim apotekama« bolničari su imali sve što je potrebno za pružanje prve pomoći. Međutim, bilo je i jedinica gde nije bilo »laičkih apoteka«. Kod jakih krvavljenja na ekstremitetima upotrebljavali su Esmarhovu povesku, a u pomanjkanju nje, služili su se improvizacijom (obavijanje ekstremiteta maramom, koja se steže komadom drveta).[60] Za imobilizaciju najviše su se upotrebljavale Kramerove udlage, koje je svaki lekar imao u »lekarskom rancu«, a ponekad se služilo i improvizacijama (trougle marame, daščice, grane, palice). Teški ranjenici upućivani su, ako je situacija dopuštala, u Centralnu bolnicu na Kočevski Rog. Manje i srednje hirurške zahvate često su morali obavljati bataljonski lekari sami.[61] Dr Karei Milavec *Tine* obavljao je hirurške zahvate u bolnici Štaba Notranjskog odreda na Mokrcu.[62]

Prvi proleterski udarni bataljon *Tone Tomšič,* koji je osnovan u Zapotoku 12. juna 1942. imao je organizovanu sanitetsku službu, koja se razlikovala od drugih bataljona. Bataljon je brojao 135 boraca. Očekivalo se da će bataljon u obavljanju borbenih zadataka imati veći broj ranjenika, pa mu je zato dodeljena hirurška ekipa. Ekipu je vodio dr Franc Novak, specijalista ginekolog sa hirurškim iskustvom, a njegov pomoćnik i asistent bio je dr Marjan Južnič, lekar opšte prakse. U ekipi je bio i bolničar.[63] Raspolagala je velikim hirurškim rancem, posebnom torbom sa zavojima i Kramerovim udlagama. Ovom sanitetskom opremom ekipa je mogla da obavlja i veće hirurške zahvate. Međutim do operativnog rada nije došlo. Tomšičev bataljon krenuo je iz Zapotoka na Polževo. Ovde je u planinskoj kućici imao nekoliko soba i mogućnosti obavljanja hirurških zahvata. U vreme dok se zadržavao na Polževom, imao je 5 poginulih i 11 ranjenih boraca. Ranjenici su posle pružanja lekarske pomoći evakuisani seljačkim kolima u Centralnu bolnicu. Primarna hirurška ekscizija rane nije se radila. Početkom jula bataljon je krenuo na Kočevski Rog, gde je 16. jula 1942. osnovana Tomšičeva brigada, u čiji je sastav ušao i udarni proleterski bataljon »Tone Tomšič«.

II SANITETSKA SLUŽBA ZA VREME VELIKE ITALIJANSKE OFANZIVE OD JUNA DO NOVEMBRA 1942.

Vojno-politička situacija

Velika italijanska ofanziva u Ljubljanskoj pokrajini počela je 16. jula i završila se 4. novembra 1942. Okupator je imao nameru da uništi partizanske jedinice GŠ Slovenije i da razbije oslobodilački pokret.

Italijani su najpre ogradili Ljubljanu bodljikavom žičanom ogradom, a onda od 24. juna do 1. jula 1942. izveli masovna hapšenja. Od 80.000 stanov-

[60] Uputstva za prvu pomoć. Prilog Pravilniku o organizaciji saniteta u bataljonu 30. juna 1942, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, Ljubljana, 1982, knj. 1, str. 26.
[61] Dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, str. 259.
[62] Isto, str. 298.
[63] Franci Strle, Tomšičeva brigada (uvodni del), Knjižnica NOV in POS, Ljubljana, 1980, dr Marjan Južnič, Partizanski sanitet u Sloveniji (1942), Beograd, 1967.

nika Ljubljane, zatvorili su 20.435 osoba, a odveli su u internaciju oko 6000, među kojima i veliki broj aktivista OF.[64]

General Mario Roboti (*Robotti*), komandant italijanskog 11. armijskog korpusa, angažovao je u ovoj ofanzivi 4 divizije i druge jedinice - ukupno oko 65.000 vojnika. Glavni štab Slovenije imao je oko 4000 boraca.[65] Neprijatelj je planirao da okruži partizanske jedinice i sistematski ih uništava.

Ofanziva je najpre zahvatila Notranjsku i Kočevsku (16. jula - 13. avgusta) a zatim Kočevski Rog (14 - 23. avgusta), u težnji da se uništi rukovodstvo oslobodilačkog pokreta Slovenije - CK KPS, IOOF, i Glavni štab, kao i materijalna baza. Ofanziva je, potom, zahvatila i preostali deo Ljubljanske pokrajine.

Partizanske jedinice nisu se upuštale u frontalne borbe, već su nastojale, podeljene u manje grupe, da sačuvaju živu silu.[66]

Sledile su teške represalije - paljenje partizanskih kuća i odvođenje u internaciju osumnjičenih pripadnika OF. Okupator je organizovao i naoružane jedinice za borbu protiv partizana *MVAC (Milizia volontaria anticomunista)* - naoružane grupe belogardista, a po selima seoske straže.

Međutim, general Mario Roboti nije uspeo da uništi partizanske jedinice, pa je u decembru 1942. na njegovo mesto došao novi komandant general Gastone Gambara.

Za vreme ofanzive Glavni štab Slovenije pristupio je reorganizaciji partizanskih jedinica. Da bi se povećala njihova manevarska sposobnost pristupilo se osnivanju partizanskih brigada. Naređenjem od 30. juna 1942. osnovana je Prva proleterska udarna brigada *Tone Tomšič*, koja je, kasnije, dobila naziv 1. slovenska narodnooslobodilačka udarna brigada. Brigada je osnovana 16. jula 1942. u selu Cesta na Kočevskom.[67] Imala je tri bataljona i oko 450 boraca.

Na Trebeljnom je 4. septembra 1942. osnovana 2. slovenska narodnooslobodilačka udarna brigada »Matija Gubec«. Imala je tri bataljona i oko 640 boraca.[68] Uskoro je naredbom Glavnog štaba Slovenije od 16. septembra 1942. osnovana 3. udarna brigada »Ivan Cankar«. Imala je oko 350 boraca.[69] Istom naredbom osnovana je 4. SNOUB »Ljubo Šercer«. Zbor je bio 6. oktobra 1942. na Mokrcu kod Ljubljane. Imala je oko 300 boraca.[70]

Broj odreda je bio smanjen. Ostali su samo Notranjski, Zapadnodolenjski i Istočnodolenjski.

U jesen 1942. partizanske brigade krenule su u ofanzivu da očiste Notranjsku i Dolenjsku od belogardejskih seoskih straža tzv. »Legija smrti«. Broj naoružanih saradnika okupatora popeo se do kraja novembra na 4471 vojnika.[71]

Stanje partizanskih bolnica za vreme italijanske ofanzive

Zbog predstojeće ofanzive partizanske bolnice morale su da se prebace u one krajeve u kojima će biti bezbednije. Najteže je bilo sa nepokretnim

Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, Ljubljana, 1977, str. 308.
Dr Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, knj. 2 str. 413.

[66] Prema saopšteniu Štaba italijanskog 11. armijskog korpusa od 30. jula 1942. Italijani su od 16. do 24. jula ubili 150 ustanika, 239 zarobili i streljali, a predalo im se 250 partizana. U pismu Edvarda Kardelja Ivi Loli Ribaru navodi se da se oko 260 partizana - predalo okupatoru, NOV na Slovenskem, str. 309; Zbornik VI/3, Beograd, 1954, dok. 107; Zbornik VI/3, dok. 186.

[67] Zbornik VI/3, dok. br. Ill; NOV na Slovenskem, str. 312.
Lado Ambrožič, Gubčeva brigada, Ljubljana, str. 19-42.
NOV na Slovenskem, str. 332; Lado Ambrožič, Cankarjeva brigada, str. 8-29.

[70] Zbornik VI/4, dok. br. 28 i 42; Milan Guček, Sercerjeva brigada, knjiga 1, str. 9-52; NOV na slovenskem, str. 332.

[71] NOV na Slovenskem, str. 346.

ranjenim, jer u slučaju neprijateljevog napada jedinice nisu mogle da ih sigurno odbrane.

Kao najugroženije bolnice, morale su pune da se sele, i to bolnica u Iškom Vintgaru, koju je vodi bolničar Franc Berce i bolnica Notranjskog odreda u Zapotoku, koju je vodio dr Karei Milavec. Sa 20 nepokretnih ranjeenika te dve bolnice preselile su se u Jelenov Žleb. Sa njima su bili i dr Ivan Pintarič i dr Arnold Bidovec. U Jelenovom Žlebu sreli su se sa dr Aleksandrom Galom.

Komandant Notranjskog odreda odlučio je da dr Gala preuzme 12 nepokretnih ranjenika u svoju bolnicu i, zajedno s njima, i 15 pratilaca.[72] Pokretni ranjenici iz tih bolnica produžili sa lekarima su pokret na Kočevski Rog.

Dr Gala bio je u teškoj situaciji. U konspirativnu bolnicu Oganca, u kojoj je od ranije imao 5 teških ranjenika, naknadno je primio 2 teška iz Belih Voda. Iz Jelenovog žleba u toku noći prebacilo se još 12 nepokretnih ranjenika. Sa njima su došli u bolnicu i pratioci, koje nije poznavao, čime su bila narušena pravila konspiracije. Kada se videlo približavanje italijanskih jedinica dr Gala je u sporazumu s osobljem bolnice, odlučio da sakrije 14 najtežih ranjenika sa bolničarkom Mimicom u krašku jamu u blizini bolničke barake. Obezbedili su ranjenike hranom i vodom. Osoblje bolnice ostalo je na stražarskim mestima, samo je jedan od njih tražio, da ga zbog jakih reumatičnih bolova puste u jamu. Dr Gala i ostali članovi kolektiva sakrili su se u šumi i proveli nekoliko dana bez vode i hrane. Svi su preživeli ofanzivu, ali je došlo do tragedije u bolnici.[73]

Posle ofanzive od preostalih boraca formiran je Loški odred, koji je vršio napade u Loškoj dolini. Trebalo je organizovati novu bolnicu. Septembra 1942. nalazila se u šatorima u šumi na Prezidanskom Berniščku. Do proleća 1943. morala je pet puta da se seli. U toku zime je bila u baraci na Požarju, ali se ponovo preselila u šumu. Sav sanitetski materijal uništili su Italiani u bolnici Oganca. Moralo se nabavljati sve iznova, čak iz Gorskog kotara i iz slovenačkog primorja. Tamo je 7. januara 1943. premešten dr Gala.[74]

Bolnica na Smuki, koju je vodio dr Franc Novak, evakuisana je 15. avgusta 1942. kada je italijanska ofanziva zahvatila Kočevski Rog. Bolnica je imala 12 nepokretnih ranjenika, koje su sakrili u bunker u blizini bolnice. Kada su Italijani prvi put došli do bolnice, bunker nisu pronašli. Upravnik dr Novak je posle toga doznao da su Italijani zarobili otpuštenog ranjenika i odlučio da evakuiše ranjenike. Noću je uspeo da ih 10 evakuiše. Za vreme evakuacije došli su Italijani po drugi put do bolnice, otkrili bunker, verovatno zbog izdajstva, te ubili dva teška ranjenika i kuvara bolnice. Pronašli su i skladište sanitetskog materijala, hranu i opremu i sve uništiti. Nešto kasnije zarobili su i ubili dr Mirka Pokornog, koji je krenuo u partizansku četu da pregleda ranjenike.

[72] Dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, str. 101.

[73] Naime, pomenuti stražar je u kritično vreme iznudio od bolničarke da ga pusti iz jame, navodno, zbog vršenja nužde. Nije se vratio, nego je doveo Italijane do jame. Ranjenici su odlučili da se brane i, na kraju tražili da ih bolničarka pobije što je ona i učinila, a zatim se i sama ubila. Trojicu ranjenika, koje bolničarka nije pogodila, Italijani su zarobili i osudili na doživotnu robiju. O tom događaju govori i izveštaj generala Robotija od 1. avgusta 1942, Zbornik, VI/3, Beograd, 1954, dok. br. 189.

[74] Ernesta Senčara odveli su Italijani u internaciju. Posle kapitulacije Italije on se vratio i, misleći da nema preživelih ranjenika, stupio je u partizansku vojsku. U Dolenjskim Toplicama slučajno ga je otkrio preživeli ranjenik Vinko Smolnikar. Senčar je u Dolenjskim Toplicama na sudskom prosecu osuđen na smrt. Dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, str. 170-209 (Tragedija na Ogancah).

Bolnica Belokranjskog odreda Kočarji za vreme ofanzive je evakuisana, te žrtava nije bilo. Smestila se u konspirativne barake u blizini sela Travnik u šumi.

Centralna bolnica na Daleč hribu (Zelena gorica) napadnuta je prvi put pre ofanzive 23. jula 1942. kada su Italijani spalili ambulantu na Podstenicama, ali bolnicu nisu otkrili. Kada je počela 15. avgusta ofanziva na Rog, bolnica je evakuisana u veliku krašku vrtaču u šumu. Za teške ranjenike izgradili su dve nadstrešnice tako da su bili zaštićeni od kiše. Italijani su spalili sve zgrade bolnice, onda su otkrili i spalili drvenu baraku u šumi, ali nisu pronašli ni jednog ranjenika. Sanitetski materijal sa instrumentarijem za kompletnu poljsku bolnicu ostao je netaknut i sačuvao se do oslobođenja.

Posle ofanzive nastupila je teška situacija, jer je bolnica ostala bez veze sa vojnim i civilnim vlastima. Lekari su s osobljem bolnice skupljali hranu po njivama (krompir, pasulj, voće) i tako preživeli kritično vreme, Ohrabreni rezultatima dotadašnjeg rada i zaštite ranjenika, merama konspiracije i kamuflaže, odlučili su da istraju i da samoinicijativno izgrade konspirativnu bolnicu. Izgradili su, najpre bunker u kraškoj jami za teške ranjenike (dubina 4 m, površina oko 10 m^2), jer su Italijani još uvek kontrolisali puteve na Kočevskom Rogu. Zima je bila na pragu i lekari dr Pavel Lunaček, dr Božena Ravnihar i dr Andrej Župančič sa dentistom Avgustom Zupetom počeli su, uz pomoć osoblja i građevinskog majstora Janeza Menarta, da grade baraku 6 x 6 m na dobro sakrivenom mestu, za koje je znalo samo osoblje bolnice. Izvor pitke vode bio je udaljen oko 20 minuta pešačenja. Oktobra 1942. baraka je izgrađena i ranjenici preseljeni u nju. Tako je nastala prva konspirativna bolnica na Kočevskom Rogu zvana Jelenbreg.[75]

Nedaleko je nastala i druga konspirativna bolnica Jelenov žleb, građena na isti način od materijala koji se našao u šumi. Upravnik Jelenovog žleba postao je dr Ivan Pintarič.

U obe bolnice izgrađena su i skladišta hrane. Vremenom je osoblje bolnice uspostavio kontakt sa seljacima u obližnjim selima, te se snabdevanje bolnice poboljšalo. I partizanske jedinice počele su da šalju hranu za bolnice. Prijem novih ranjenika obavljao se na konspirativan način, preko javki. Od javke do bolnice ranjenika su nosili nosači iz bolnice, koji su brižljivo kamuflirali sve tragove za sobom.

Bolnica u selu Prisjeka u Žumberku, u koju su se sklonile bolnice u Gorjancima - ambulante br, 14, 15 i 16, bila je 14. septembra 1942. najpre bombardovana iz vazduha, a zatim napadnuta od ustaša, koji su ubili 15 partizana, od toga 10 ranjenika; od bolničkog osoblja izgubili su život dr Stanko Černelč, apsolvent medicine Martin Malenšek-Tine, bolničarka Zlata Zgonc i 2 stražara. Preživeli ranjenici i osoblje izvršili su, uz pomoć slovenačkih i hrvatskih partizanskih jedinica, pokret u Brezovu reber. Prva kordunaška brigada prenela je teške ranjenike u bolnicu. Osoblje se kasnije, pod komandom apsolventa medicine Adolfa Medveščeka, vratilo u Gorjance.[76]

[75] Dr Pavel Lunaček, Kako sem prišel v partizane, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, str. 1-49, Beograd, 1967; Poročilo upravnika bolniške postojanke Jelenbreg z dne 14. de-^er!!?n'? 1,94 2, sanitetnemu referentu Glavnega poveljstva o stanju postojanke, Zbornik, knjiga 2, 1982, dok. 15.

[76] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, Ljubljana, 1967, str. 58-60; Poročilo upravnika sanitetne postaje št. 15 Kršķega odreda z dne 21. septembra 1942. sanitetnemu referentu Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet o napadu na partizansko bolnišnico v Prisjeki Zumberački, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok.

FORMIRANJE SANITETSKE SLUŽBE U PRVIM SLOVENAČKIM PARTIZANSKIM BRIGADAMA

Za vreme i posle italijanske ofanzive, do kraja 1942, nije bilo novih direktiva o organizaciji i radu sanitetske službe u brigadama.

Centralna bolnica bila je spaljena i nije mogla da prima ranjenike, dok nisu izgrađene prve konspirative bolnice Jelenbreg i Jelenov žleb, čiji je kapacitet bio mali i skoro bez zavojnog materijala. Dr Pavel Lunaček je u pismu od 14. decembra 1942. referentu saniteta Glavnog štaba izrazio mišljenje da dok ima snega neće biti u stanju da prima ranjenike, te je predložio da ranjenike čuvaju brigade po selima.[77]

Za vreme ofanzive zbrinjavanje ranjenika rešavali su samoinicijativno štabovi brigada i brigadni lekari.

Prva SNOUB »Tone Tomšič« imala je tri bataljona, ali nije bilo brigadnog sanitetskog referenta, jer je svaki bataljon imao svog lekara pošto su se, često, bataljoni borili samostalno. Kada bi došlo do udruženih akcija više bataljona, bataljonski lekari rešavali su sporazumno pitanje lečenja ranjenika i evakuaciju. U 1. bataljonu bio je lekar dr Marjan Južnič *Niko,* u 2. dr Marjan Morelj, a u 3. dr Stanko Pire *Lojze.* Svaki bataljonski lekar raspolagao je sanitetskom opremom tj. lekarskim rancem, kojim je mogao da pruža lekarsku pomoć i obavlja manje hirurške zahvate. Brigada je sa Kočevskog Roga krenula u Dolenjsku i napadala neprijateljeve garnizone Sv. Ana, Bučka-Male Drušče i Ratežu, a posle toga izvršila pokret prema Ljubljani i napadala neprijateljeva uporišta na železničkoj stanici Zalog, spalila fabriku papira u Vevču, napala uporišta Polje, Bizovik i Dobrunje.

Pri napadu na nemačko uporište Bučka (Male Drušče) u avgustu 1942. bilo je, pored bataljonskih previjališta koje su vodili bataljonski lekari, organizovano i brigadno previjalište sa hirurškom ekipom, koju je vodio dr Ivan Pintarič, razmešteno u selu Dol pri Klevevžu. Brigada je imala dva teška ranjenika. Prvi, s teškom povredom trbuha, umro je uskoro posle dolaska na brigadno previjalište, dok je drugi umro posle operacije koju je izvršio dr Ivan Pintarič (nefrektomija i šav sigme).

Dr Marjan Južnič, koji je vodio previjalište 1. bataljona primetio je da neki ranjenici (10 lakših i srednje teških ranjenika) dolaze s ogromnim ranama neprivijenim u bataljonskom previjalištu. Nemci su upotrebljavali dum-dum metke, od kojih su nastajale velike rane, koje bolničarke nisu mogle da pokriju prvim zavojima zbog male površine sterilne gaze. Ti ranjenici previjeni su u bataljonskom previjalištu, gde je bilo dovoljno sterilnog zavojnog materijala.

U brigadnom previjalištu hirurg nije obavljao primarnu eksciziju rane, pa ni šivenje, jer su rane bile velike, tako da šav nije bilo mogućno izvesti. Svi ranjenici iz obe akcije bili su evakuisani u bolnicu Krškog odreda u Dol pri Klevevžu. Za imobilizaciju su upotrebljavanje kramerove udlage.[78]

Pri napadu na belogardističko uporište Sv. Ana 13. avgusta 1942. brigada je imala 5 mrtvih, 10 teških i oko 15 lakših ranjenika. Na bataljonskom previjalištu, koje je vodio dr Marjan Morelj, ranjenici su primili samo prvi

[77] Poročilo upravnika postojanke Jelenbreg z dne 14. decembre 1942. sanitetnemu referentu Glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske o stanju postojanke, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v NOV, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. 15.

[78] Dr Marjan Južnič, Sanitetna služba pri napadu Tomšičeve brigade na nemško postojanko Male Drušče (Bučka), Revija Borec, 1985, št. 5, str. 278.

zavoj, a ostalu medicinsku pomoć u bolnici, pa su svi evakuisani u ambulantu br. 14.[79]

I pri napadu na utvrđeno uporište Ratež, u kojem je 2. bataljon imao 2 mrtva, 2 teška i 2 laka ranjenika, bataljonsko previjalište vodio je dr Marjan Morelj. Ranjenici su primili na bataljonskom previjalištu samo prvi zavoj, a transportnu imobilizaciju tek u ambulanti br. 16 u Vrhpolju.

Pri napadu 1. bataljona na belogardističko uporište u Polju 22. oktobra 1942. bataljon je imao 2 teška i nekoliko lakših ranjenika. Bataljonsko previjalište vodio je dr Marjan Južnič. Ranjeniku sa teškom povredom trbuha pružena je lekarska pomoć (prvi zavoj, injekcije morfijuma), ali je sutradan umro. Ranjenik sa teškom povredom leve nadlaktice i velikim defektom tkiva ostao je u životu i izlečen konservativnim lečenjem. Imobilizacija je izvršena kramerovom udlagom.[80]

Novembra 1942. dr Marjan Morelj premešten je u brigadu *»Matija Gubec«* a dužnost bataljonskog lekara 2. bataljona brigade »*Tome Tomšič«*, koji je vodio borbe na Pogledu blizu Ljubljane preuzeo je dr Marjan Južnič. Prvi i 3. bataljon izvršili su pokret na Mokre, gde se nalazila i brigada *»Ljubo Sercer«.*

Na Pogledu su ranjenici i bolesnici lečeni u konspirativnoj bolnici Kladnik, ispod brda Molnik, gde su terenski aktivisti OF izgradili veći bunker (oko 10 ležaja) i jedan manji sa jednim ležajem. Oba su bila tako zakamuflirana da ih nije otkrio neprijatelj za vreme napada italijanske kolone na brdo Pogled. Jedan ranjenik (sa povredom noge) iz 2. bataljona, koji je pre napada izvršio pokret na Mokre, ostao je bez posledica u manjem bunkeru, obezbeđen vodom i hranom. Drugi bataljon je imao jednu bolničarku, a u svakoj četi i četnu bolničarku.[81]

Sanitetska služba brigade ulagala je velike napore za održavanje higijene. Borci su živeli u šumi pod šatorima na snegu. Uslovi za održavanje lične higijene bili su vrlo teški. Bolničarke su organizovale povremeno pranje rublja u obližnjem mlinu Podlipoglav. Za depedikulaciju nije bilo mogućnosti, pa je vašljivost bila jako proširena. Posledice su bile brojne gnojne infekcije kože. Za lečenje su utrošene velike količine zavojnog materijala, u čemu se nije oskudevalo jer su stizale pošiljke tajnim kanalima iz Ljubljane. Dr Južnič je u februaru 1943. krenuo sa bataljonom u Dolenjsku i, posle toga, premešten je u Centralnu bolnicu. U Tomšičevoj brigadi ostao je dr Stanko Pire, koji je preuzeo dužnost sanitetskog referenta brigade.[82]

Druga SNOU brigada »Matija Gubec« se posle osnivanja 4. septembra 1942. zadržala na teritoriji između Ljubljanske pokrajine i Štajerske i železničke pruge Ljubljane-Novo Mesto, gde je napadala neprijateljeve jedinice i rušila železničku prugu. Brigadni lekar bio je od 1. novembra 1942. dr Marjan Morelj sve do premeštaja 7. februara 1943. u bolnicu u Žumberku (Sošice). Za pomoćnike je imao brigadnu bolničarku Nadu Hajek, koja je završila bolničarski kurs i još jednog bolničara. U bataljonima su bili bataljonski bolničari (većinom studenti), a u svakoj od 3 čete u bataljonu bio je četni

[79] Dr Marjan Morelj, Moje uspomene na život i rad u 1. bataljonu Zapadnodolenjskog odreda, u brigadi »Tone Tomšič«, u brigadi »Matija Gubec« i u bolnici u Žumberku, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, str. 49-61.

[80] Dr Marjan Južnič, Partizanski sanitet u Sloveniji 1942, Beograd, 1967.
Poročilo zdravnika Prve udarne brigade »Tome Tomšiča« z dne 25. januara 1942, sanitetnemu referentu Glavnega poveljstva slovenske narodnoosvobodilne vojske o organizaciji in delu sanitetne službe v 2. bataljonu, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. št. 16, Ljubljana, 1982.

[82] Dr Marjan Južnič, Partizanski sanitet u Sloveniji 1942, Beograd, 1967.

bolničar ili bolničarka. Dr Morelj je organizovao kurseve za bolničare. Sanitetska oprema brigadnog lekara bio je lekarski ranac, a rezervni sanitetski materijal brigada je dobijala tajnim kanalom iz Novog Mesta.

Za vreme akcija brigadni lekar vodio je brigadno previjalište, koje je organizovao sa vodom od 5 do 10 boraca. Ti borci su mobilisali seljačka kola za transport ranjenika. Brigadno previjalište bilo je u seljačkoj kući, gde su bolji uslovi za rad. Ranjenike su do brigadnog previjališta nosili borci, a od brigadnog previjališta evakuisani su seljačkim kolima u bolnicu Istočnodolenjskog odreda.

Ranjenici su u četama ili u bataljonskom previjalištu primali prve zavoje, a u brigadnom previjalištu lekar je popravljao prve zavoje, obavljao transportnu imobilizaciju i davao antitetanusni serum i injekcije morfijuma.[83]

U napadu na utvrđeno uporište Ajdovec 12. decembra 1942. ranjenike su evakuisali u brigadno previjalište u selu Plana (5 teških i 15 do 20 lakših), a zatim u već ranije izgrađene bunkere u selu Smaveru. Kasnije su ranjenici evakuisani u Centralnu bolnicu, koja je tada upravo počela da prima ranjenike.

U napadu na utvrđeno uporište Dob 26-27. decembra brigada je imala 15-20 ranjenika. Brigadno previjalište bilo je u selu Volčje Njive, gde je dr Morelj obavio jednu eksartikulaciju u karpometakarpalnom zglobu. Rana je brzo i potpuno zarasla. Ranjenici su evakuisani u bolnicu Istočnodolenjskog odreda.

Uslovi za održavanje lične higijene u brigadi bili su u zimsko doba nepovoljni. Nije bilo organizovane higijenske službe, te su se za ličnu higijenu borci brinuli sami. Zbog loše lične higijene i vašljivosti javljale su se gnojne kožne infekcije i skabies. Sanitetska služba je kontrolisala javnu higijenu - kopali su poljske nužnike i otpadne jame. Zimi 1942. pojavljivali su se prolivi, ali bez težih simptoma.

Treća SNOU brigada »Ivan Cankar«, osnovana 28. septembra 1942. bila je najpre na Kočevskom Rogu, a zatim je izvršila pokret u Brezovu Reber i Žumberak. Napadala je italijanske transporte i sprečavala akcije belogardističkih jedinica.[84] Za brigadnog lekara postavljen je 16. septembra dr Franc Novak *Luka}*[5] Njegova sanitetska oprema bio je komplet za veće hirurške zahvate.

U napadu na neprijateljevo uporište Suhor 26. novembra[86] brigada ga je likvidirala ali je imala 4 poginula i 11 ranjenih.[87] Brigadno previjalište, koje se nalazilo u seljačkoj kući i blizini Suhora, primio je jednog teškog ranjenika s povredom trbuha, ali se moralo istog dana seliti u selo Gušiće zbog pritiska neprijatelja. Dr Novak je, iako je prošlo 14 časova od ranjavanja, izvršio laparatomiju i ušio rane na crevima i na jetri. Ranjenik je podlegao teškoj povredi.[88] Ostale ranjenike brigada je evakuisala u Centralnu bolnicu na Kočevski Rog. Lakši ranjenici su se lečili u brigadi.

Četvrta SNOU brigada »Ljubo Sercer« zadržavala se posle osnivanja 6. oktobra u Notranjskoj između železničkih pruga Ljubljana-Postojna i Ljublja-

[83] Dr Marjan Morelj, Moje uspomene na život i rad u 1. bataljonu Zapadnodolenjskog odreda, u brigadi »Tome Tomšič«, u brigadi »Matija Gubec« i u bolnici u Žumberku, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, str. 49-61.
[84] NOV na Slovenskem, str. 350.
[85] Naredba Glavnog štaba slovenačkih partizanskih odreda o reorganizaciji slovenačke partizanske vojske, Zbornik NOV VI/4, dok. 27 i 44.
[86] Zbornik NOV VI/4, dok. br. 109.
[87] NOV na Slovenskem, str. 393.
[88] Dr Franc Novak, lično saopštenje, dr Marjan Južnič, Partizanski sanitet u Sloveniji 1942, Beograd, 1967.

na-Kočevje i vršila pritisak na neprijateljeva uporišta, napadala njegove transporte kao i železničku prugu Ljubljana-Postojna. Brigadni lekar bio je dr Karei Milavec *Tine,* koji je imao hirurško iskustvo. Pošto je brigada posedovala potrebnu sanitetsku opremu (lekarski ranac), mogao je da obavlja manje i srednje teške hirurške zahvate.

U bataljonima su bili bataljonski bolničari (u sva tri bataljona), a u sve tri čete u svakom bataljonu četni bolničari, odnosno bolničarke, (završili sanitetski kurs u brigadi).

Prvu pomoć ranjenici su dobijali u četama i bataljonskim previjalištima, a zatim su bili evakuisani u »brigadnu bolnicu« na Mokrcu. U ovoj bolnici dr Milavec lečio je i teške ranjenike, jer nije bilo mogućnosti za evakuaciju u Centralnu bolnicu zbog ugroženosti komunikacija, visokog snega, i drugog.[89]

Uslovi za održavanje lične higijene bili su veoma teški. Borci su živeli u šatorima u dubokom snegu, gde nije bilo mogućnosti za pranje i depedikulaciju zbog pomanjkanja vode, sapuna i rublja. Partizansko bure nije se upotrebljavalo. Vašljivost je bila jako proširena.[90]

Bolnica (»bolesnička četa«) Istočnodolenjskog odreda. To je bila pokretna bolnica, formirana u oktobru 1942, a u januaru 1943. evakuisana na Kočevski Rog. Zadržavala se u selima u blizini Gubčeve brigade, iz koje je primala najviše ranjenika i bolesnika, ali i iz drugih jedinica na toj teritoriji. Ranjenici su imali u seljačkim kućama zadovoljavajući smeštaj i ishranu, ali je bilo nerešeno pitanje zaštite bolnice. Bolnica je bila formirana za lake ranjenike i bolesnike, ali zbog nemogućnosti evakuacije u Centralnu bolnicu, morala je primati i teške ranjenike. Za zaštitu bolnice bila je zadužena Hmeljniška četa, koja nije bila u stanju da zaštićuje bolnicu od nadmoćnog neprijatelja. Zato se bolnica zadržavala u zabačenim selima Sv. Jurij i Žalovice, a neko vreme morala se smestiti i pod šatore u šumi.

Brigada je dva puta napadnuta. Prvi put u selu Sv. Jurij i odbila je napad. Drugi napad izvršilo je 300 Italijana i 200 belogardista 18. januara 1943. ujutro. Dan ranije bolnica je uspela da evakuiše 18 nepokretnih ranjenika u blnicu u Žumberak. Pod zaštitom mitraljesca bolnice izvršena je evakuacija u pravcu sela Žalovice, ali do sela nisu stigli. Neprijatelj je ubio jednog bolesnika i zarobio 8 partizana, drugi ranjenici i bolesnici spasili su se goli i bosi u okolnom žbunju. Međutim, neprijatelj se brzo povukao i nije pronašao sanitetski materijal.

Posle napada izvršena je evakuacija bolnice na Kočevski Rog.[91] Upravnik bolnice bio je dr Miroslav Gerbec, a njegov pomoćnik student medicine Marta Šavelj sa 3 bolničarke. Bolnica je imala hirurško, interno i zarazno odeljenje. U njoj se lečilo 136 ranjenika i bolesnika, od toga 35 nepokretnih. Od ovih su 3 ranjenika sa prostrelom grudnog koša ostali u životu, a jedan s povredom glave i drugi s povredom trbuha su umrli.

Bolnica je raspolagala sanitetskom opremom (lekarski ranac), a pored toga, primala je sanitetski materijal iz Novog Mesta. Služili su se mokrom sterilizacijom instrumenata i gaze. Ako nije bilo gaze, pokrivali su rane komadima platna, koje su prokuvavali.[92]

[89] Dr Marjan Južnič, Partizanski sanitet u Sloveniji 1942, Beograd, 1967.
[90] Dr Marjan Južnič, podaci po sećanju.
[91] Dr Miroslav Gerbec, Moje uspomene na rad u 1. bataljonu Istočnodolenjskog odreda, Hronike o radu sanitetske službe, X, str. 77-103, Beograd, 1967.
[92] Dr Miroslav Gerbec, Kako zdravimo gnojne bolezni kože, Partizanski, zdravstveni vestnik, št. 5, maj 1944, str. 21-28.

SARADNJA SANITETSKE SLUŽBE SLOVENAČKIH I HRVATSKIH JEDINICA

Na Žumberku je po naredbi Štaba 2. operativne zone Hrvatske od 29. decembra 1942. formirana Glavna bolnica Žumberačkog vojnog područja. Za upravnika je imenovan dr Adolf Šumski, a za političkog komesara Dane Štimac.[92a] Lečeni su ranjenici žumberačkih partizana i 13. proleterske NOU brigade »Rade Končar«. Bolnica je bila u selu Prisjeka.

Međutim, pošto su bolnicu napale ustaše, izvršena je evakuacija ranjenika uz pomoć 1. kordunaške NOU brigade. Posle toga, ponovo je obnovljena ova žumberačka bolnica.

Dolaskom slovenačkih brigada u Žumberak, januara 1943. ukazala se potreba za većom bolnicom koja je počela da funkcioniše. Prema naredbi štabova 2. operativne zone Hrvatske i 1. operativne zone Dolenjske od 20. februara 1943, »a budući da brigade 2. operativne zone Hrvatske i brigade 1. operativne zone Dolenjske, vrše već dulje vremena zajedničke akcije na sektoru Zumberka i teritoriji Slovenije, a u cilju što uspješnijeg organizovanja sanitetske službe na teritoriji obeju Zona, odlučeno je da se organizuje privremeno zajednički sanitet obiju Zona, dok te specijalne prilike ovog terena zahtjevaju. U tu svrhu se privremeno osniva *Vojno-partizanska bolnica 2. operativne zone Hrvatske i 1. operativne zone Dolenjske.«* U naredbi se dalje kaže da se za upravnika te bolnice imenuje dr Franc Novak *Luka*, dotadašnji referent saniteta udarne brigade »Ivan Cankar«, za zamenika J. Milunić, a za komesara Ante Novak. Naredba je imala odmah stupiti na snagu.[92b]

Bolnica je bila u Sošicama i imala je još 2 lekara. Jedan od njih bio je dr Marjan Morelj, koji je ovamo premešten iz Gubčeve brigade.

Bolnica je imala 4 odeljenja: dva odeljenja u Sošicama za teške ranjenike i dva odeljenja za lake ranjenike, od kojih je bilo jedno u selu Kamence, a drugo u selu Kunčanima. Od zaraznih bolesti bio je jedan slučaj pegavaca iz 4. kordunaške brigade, koji je dijagnosticirao dr Marjan Morelj. Bolnica je 23. marta 1943. evakuisana uz pratnju 13. proleterske divizije »Rade Končar«[93] zbog pritiska neprijatelja.

O Prvom kongresu partizanskih lekara u Bosanskom Petrovcu 25-26. septembra 1942. slovenački lekari nisu bili obavešteni zbog velike italijanske ofanzive koja je zahvatila čitavu teritoriju Ljubljanske pokrajine, pa zato nisu ni mogli uputiti svoje delegate na kongres.

III. ORGANIZACIJA I RAD SANITETSKE SLUŽBE U 1943. DO KAPITULACIJE ITALIJE (JANUAR-SEPTEMBAR 1943)

Vojno-politička situacija

Kada je 20. januara 1943. na Kordunu, Baniji, Lici, Bosanskoj krajini i Dalmaciji počela okupatorska ofanziva protiv Operativne grupe Vrhovnog štaba, slovenačke brigade: 1. udarna »Tone Tomšič«, 2. udarna »Matija Gubec« i 3. udarna »Ivan Cankar« krenule su u Žumberak zajedno sa hrvat-

[92a] Zbornik sanitetske službe, knj. 5, str. 362.

[92b] Isto, str. 362-363. Više o ovome se može naći u članku dr Ivana Kralja o sanitetu u Hrvatskoj (druga knjiga ove edicije).

[93] Dr Marjan Morelj, Moje uspomene na život i rad u 1. bataljonu Zapadnodolenjskog odreda, u brigadi »Tone Tomšič«, u brigadi »Matija Gubec« i u bolnici u Žumberku, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, str. 49-61, Beograd, 1967.

skom 13. proleterskom i 4. kordunaškom brigadom i počele veće napade na neprijateljeva uporišta u Bukovici i Krašiću, a onda na Draganić da bi se rasteretio nemački napad na Operativnu grupu Vrhovnog štaba.[94]

Slovenačke brigade su zatim 15. februara 1943. napale belogardistički garnizon u manastiru Pleterje i prisilile neprijatelja da ga napusti. Posle toga krenule su u ofanzivu u Suhoj krajini, gde su belogardisti posle velike italijanske ofanzive uspeli da postave neka uporišta. Najpoznatije borbe su bile na području Pleševica, Ambrus, Korinj i Ribnica.

Veći uspeh postigle su u Jelenovom žlebu prilikom napada na bataljon divizije »Macerata«, koji je imao 106 poginulih i 102 ranjena, a zaplenjene su velike količine oružja. Bitkom u Jelenovom žlebu završena je partizanska ofanziva u Ljubljanskoj pokrajini, koja je sprečila dalje širenje belogardizma.

Do 4. jula 1943. udružile su se ponovo u veću operativnu grupu i, 24. jula 1943. izvršile napad na Žužemberk i sela pri Žumberku gde su poginuli Ivan Kavčič *Nande,* zamenik političkog komesara Glavnog štaba NOV i POS, Predrag Jeftić, komandant 15. divizije i Milovan Šaranović, načelnik Glavnog štaba Slovenije.[95]

Do organizacionih promena u NOV Slovenije došlo je u toku 1943. godine. Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Slovenije podelio je celu teritoriju Slovenije na četiri operativne zone: 1. dolenjsku, 2. notranjsku, 3. alpsku (ksnije podeljena u Primorsku i Gorenjsku) i 4. štajersku.[96]

Naredbom Glavnog štaba NOV i PO Slovenije u julu 1943. osnovane su prve slovenačke divizije: Prva (kasnije preimenovana u 14). i Druga (kasnije preimenovana u 15).[97]

U oružanim sukobima do kapitulacije Italije slovenačke brigade i odredi imali su nekoliko stotina ranjenika. Tabela br. 1. prikazuje podatke o poginulim i ranjenim partizanima u pojedinim borbama. Stvarni gubici su veći, jer nisu obuhvaćene sve borbe.

Tabela 1

GUBICI SLOVENAČKIH PARTIZANSKIH BRIGADA U 1943. DO KAPITULACIJE ITALIJE

Operacija	Datum	Broi palih	Broj ranjenih	Odnos pali : ranjeni
Napad na Bukovicu - Krašić	29. 1. - 1. 2. 1943.	18(8)*	67 (41)	1:3,7
Napad na Draganiće	9. 2. 1943.	18	32	1 : 1,77
Napad na Pleterje	19. 2. 1943.	17	17	1 : 1
Borbe u području Plešivica - Ambrus - Korinj	17-19. 3. 1943.	33	44	1 : 1,38
Boj u Jelenovom žlebu	26. 3. 1943.	4	20	1:5
Napad na Žužemberk i sela pri Žumberku	24. 7. 1943.	39	68	1:1,74
U K U P N O :		129	248	1: 1,93

* U zagradi gubici slovenačkih brigada, van zagrada ukupni gubici slovenačkih i hrvatskih jedinica.

[94] Lado Ambrožič, Gubčeva brigada, str. 150.
[95] Isto, str. 226.
[96] NOV na Slovenskem, str. 394 i 395.
[97] Ukaz Glavnega štaba NOV in POS z dne 14. 7. 1943., Zbornik VI/6, dok. št. 40; Anić Nikola i dr. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 251.

Poboljšanja u organizaciji sanitetske službe

Posle italijanske ofanzive krajem 1942. sve više se osećala potreba daljeg rukovođenja sanitetskom službom. Nova uputstva nisu izdata za razrešavanje nastalih problema. Lekar Tomšičeve brigade je 7. januara 1943. uputio Glavnom štabu NOV i PO Slovenije dopis, u kojem kaže da je organizacija saniteta prepuštena inicijativi pojedinaca i predlaže da se pri Glavnom štabu postavi referent saniteta, koji će davati direktive za jedinstvenu organizaciju sanitetske službe, raspoređivati kadrove i, svrsishodno, deliti sanitetski materijal.[98]

Glavni štab je u januaru 1943. imenovao za referenta saniteta Glavnog štaba dr Rudolfa Obračunča *Cedrika,* dotadašnjeg referenta saniteta 2. grupe odreda, koji se krajem 1942. vratio iz Štajerske u Ljubljansku pokrajinu.[99] Dr Obračunč se do marta 1943. zadržao u Glavnom štabu u Polhograjskim Dolomitima, a zatim se prebacio na Kočevski Rog.

Zbog zajedničkih operacija slovenačkih i hrvatskih brigada u Žumberku, trebalo je rešiti pitanje hospitalizacije sve većeg broja ranjenika. U selu Črmošnjice došlo je 27. januara 1943. do sastanka članova CK KPS, Glavnog štaba Slovenije i Štaba Dolenjske operativne zone sa lekarima Slovenske centralne vojnopartizanske bolnice i njenim upravnikom dr Pavlom Lunačakom.'[00] Na sastanku je odlučeno da Centralna bolnica, koja je tada imala dva odeljenja po 20 kreveta. Kao stalna javka za prijem ranjenika određeno je ranije spaljeno selo Podstenice na Kočevskom Rogu.

Centralana bolnica je uskoro počela sa gradnjom novih baraka. Međutim, zbog borbi u Žumberku i pristizanja većeg broja ranjenika, nije se moglo čekati na izgradnju novih konspirativnih baraka, pa je u Žumberku organizovana (u Sošicama) bolnica koju je vodio dr Franc Novak. Tako je privremeno rešeno pitanje hospitalizacije i lečenja ranjenika iz borbi u Žumberku.[101] Zbog pritiska neprijatelja na bolnicu u Žumberku, morali su krajem marta 1943. ranjenike evakuisati u SCVPB.

Novi referent saniteta Glavnog štaba Slovenije uputio je 6. maja 1943. poziv Zdravstvenom matičnom odboru Osvobodilne fronte u Ljubljani za mobilizaciju novih lekara i drugih zdravstvenih radnika. Poziv je bio uspešan.[102] Za nabavku sanitetskog materijala 7. juna 1943. Izvršni odbor OF odobrio je zajam od oko 2 miliona lira.[103]

U avgustu 1943. je dr Obračunč uputio štabovima 14. i 15. divizije i njihovim sanitetskim referentima dva dopisa. U prvom, 6. avgusta, upozorava na manjkavosti u sanitetskoj službi i traži od štabova da pre početka vojnih akcija odrede mesta ambulanti (ne upotrebljava se izraz »previjališta«).[104] Pored toga u dopisu ukazuje ii na manjkavosti u sanitetskom transportu i u

[98] Dopis dr Marjana Južniča Nika Glavnemu poveljstvu NOV i PO Slovenije z dne 7. januara 1943, Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 360/11, dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 65.

[99] Dopis dr Marjana Južniča, zdravnika Tomšičeve brigade z dne 25. januara 1943. sanitetnemu referentu Glavnega povelistva NOV in PO Slovenije, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. št. 16.

too £),- Pavel Lunaček, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, str. 1-49; dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 65.

[101] Dr Marjan Morelj, Hronike o radu sanitetske službe X, str. 49-61, 1967.

[102] Pismo sanitetnega referenta Glavnog poveljstva NOV i POS ZMO v Ljubljani, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v NOV, knj. 1, dok. 19.

[103] Arhiv partizanske sanitete IZDG v Ljubljani, fase. 360; dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 66.

[104] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe knj. 1, dok. 28.

medicinskoj dokumentaciji, u kojoj nema podataka o tome da li je ranjenik primio antitetanusni serum i slično. Rečeno je da injekcije seruma treba davati uvek na istom mestu (desna strana grudnog koša). Referenti saniteta jedinica trebalo je da dostavljaju mesečne izveštaje referentu saniteta Glavnog štaba NOV i POS.

U drugom dopisu od 17. avgusta 1943. pozivaju se divizijski referenti saniteta da realizuju novu sanitetsku organizaciju, ali se ne pominje Statut sanitetske službe Vrhovnog štaba. Umesto sanitetskog referenta u dopisu se pominje »Sanitetski odsek Glavnog štaba NOV i POS«.[105] Date su direktive za rad referenta sanitetske divizije a to je saradnja sa štabom divizije, kontrola stručnog rada u jedinicama, kontrola edukacije zdravstvenih radnika, predloži štabu za preduzimanje preventivnih mera protiv zaraznih bolesti i mera za očuvanje zdravlja boraca, uputstva za jedinstvenu dokumentaciju i održavanje mesečnih konferencija lekara.

DOLAZAK NOVE GRUPE LEKARA I SNABDEVANJE SANITETSKIM MATERIJALOM U LETO 1943.

Na poziv referenta saniteta Glavnog štaba NOV i POS u leto 1943, došla je iz Ljubljane nova grupa lekara i drugih zdravstvenih radnika. Među njima bilo je i 12 lekara.[106] Sa »julskom grupom« stigle su na Kočevski Rog i studentkinje medicine Majda Kmet i Marija Jeras. Majda je bila raspoređena na rad u sanitetskoj službi Stari log (u SCVPB), a posle nemačke oktobarske ofanzive (u oktobru 1943) premeštena je za asistenta u hiruršku ekipu 15. divizije, a novembra 1944. u korpusnu hiruršku ekipu 7. korpusa.[107] Marija Jeras bila je raspoređena, takođe, na rad u SCVPB, gde je radila u sanitetskim stanicama Zgornje, Lašče, Leseni kamen i Zgornji Hrastnik, gde se bavila uređenjem operacionih prostorija.[108]

U leto 1943. došlo je i 6 profesionalnih bolničara na Kočevski Rog, a oni su raspoređeni na rad u jedinice i bolnice.[109]

Za vreme ofanzivnih operacija slovenačkih brigada u Žumberku, potrebe ta sanitetskim materijalom sve više su rasle, a snabdevanje se pogoršalo. Brigade su raspolagale osnovnom sanitetskom opremom - svaka je imala »lekarski ranac«, ali se osećala velika oskudica u potrošnom sanitetskom materijalu. Nedostajalo je zavojnog materijala (prvi zavoji, hidrofilni zavoji, gaza, vata, papirna vata), udlaga, alkohola i joda, baktericidnih masti (beli precipitat) i lekova (antipiretici, analgetici, morfijum, antitetanusni serum).

U to vreme još nije organizovana apotekarska služba sa centralnim rukovodećim telom i apotekarskim referentima u divizijama.

[105] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 30 1982. Priloženi obrasci za jedinstvenu dokumentaciju nisu očuvani, ali je sačuvan kratak program za sanitetske kurseve za bolničare.

[106] Podatak koji je dao u knjizi »Oris partizanske sanitete« dr Metod Mikuž (str. 80), u kojem se tvrdi da je u junu 1943. iz Ljubljane došlo oko 10 lekara i 6 bolničara, što nije tačno. U toku leta 1943. na oslobođenu teritoriju došli su zdravstveni radnici: dr Marjan Ahčin Matjaž, dr Bogdan Brecelj, dr Emilija Krajger, Kerebs, dr Robert Kukovec, dr Cirila Maselj dr Janez Milčinski, dr Milan Perušek, dr Janez Podboj Stojan, dr Alojz Štrancar, dr Vlado Vojska Vojko, dr Frida Vudler Breda i dr Igor Tavčar Mita.

[107] Dr Marjan Južnič, Podaci po sećanju; dr Majda Benedik-Kmet, Hronike o radu sanitetske službe, XI, Beograd, 1967, str. 405-409.

[108] Dr Janez Milčinski, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965, 403-503; Marija Jeras, Naša operacijska soba. Partizanski zdravstveni vestnik, št. 5. maj 1944.

[109] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 80.

Brigadni lekari su se krajem 1942. koristili tajnim kanalima iz okupiranih gradova Ljubljane i Novog Mesta. Međutim, 1943. radi stalnih pokreta brigada, nije bilo moguće uspostaviti veze. Zato su tražili sanitetski materijal od referenta saniteta Glavnog štaba NOV i PO Slovenije ili od Centralne bolnice.

Lekar Tomšičeve brigade dr Stanko Pire 20. maja 1943, javlja referentu saniteta Glavnog štaba da nije mogao uspostaviti vezu sa gradovima i da je došlo do kritičnog stanja zbog oskudice sanitetskog materijala. Nedostajalo je i finansijskih sredstava. Zato se služilo improvizacijama. Zavoje su izrađivali iz čaršava, a umesto alkohola upotrebljavali rakiju. Osećalo se jako pomanjkanje morfijuma, antitetanusnog seruma i drugih medikamenata.[110] I sanitetski referent 3. brigade »Ivan Cankar«, abs. med. Adolf Medvešček-Šumski izveštava 30. jula 1943. referenta saniteta Glavnog štaba NOV i POS o pomanjkanju sanitetskog materijala pri napadu na Žumberak. Kritični artikli bili su zavojni materijal, trougle marame i kramerove udlage, jod i alkohol, leukoplast i antitetanusni serum.[111]

Do pomanjkanja sanitetskog materijala došlo je i u bolnicama. Centralna bolnica na Kočevskom Rogu je u toku zime 1942/1943. izgubila dodir sa ilegalnom zdravstvenom organizacijom OF u Ljubljani, pa je bilo prekinuto snabdevanje sanitetskim materijalom. U proleće 1943. dr Pavlu Lunačeku uspelo je ponovo da uspostavi vezu sa zdravstvenom organizacijom u Ljubljani. Velikom akcijom zdravstvenih radnika u Ljubljani i železničara uspelo je da se prebaci vagonska pošiljka sanitetskog materijala na železničku stanicu Straža kod Dolenjskih Toplica, a odatle čamcem preko reke Krke i seljačkim kolima, uz oružanu pratnju, na Kočevski Rog u sanitetsku stanicu Jelen Žleb.[112] Sanitetski materijal je, zatim, podeljen na 10 delova i prebačen u druge konspirativne sanitetske stanice.

Uskoro su stigle iz Ljubljane još dve pošiljke sanitetskog materijala, tako da se stanje u SCVPB popravilo. O uspeloj akciji i mogućnostima nabavke u Ljubljani izvestila je sanitetskog referenta Glavnog štaba NOV i POS tadašnji »zdravstveni intendant« zdravstvene organizacije OF u Ljubljani dr Tatjana Zalokar-Marija. Najteže je bilo nabaviti zavojni materijal i instrumente.[113] Zdravstvena organizacija OF radila je 1942. godine posle odlaska grupe lekara na oslobođenu teritoriju dalje pod rukovodstvom dr Ruže Germ-Segedin, koja je u decembru 1942. zatvorena od Italijana i ostala u zatvoru do avgusta 1943, kada je puštena. Za vreme njenog odsustvovanja zdravstvenu organizaciju OF vodila je dr Tatjana Zalokar.

Rad trupne sanitetske službe

U prvoj polovini 1943. godine došlo je do nazadovanja sanitetske službe u brigadama i odredima zbog pomanjkanja lekara, oskudice u sanitetskom materijalu i organizacionih slabosti. Zbog sve većeg broja ranjenika bilo je neophodno organizovati veće bolnice (SHVPB u Žumberku, povećanje SCVPB na Kočevskom Rogu), a za šta su bili potrebni lekari. Dr Franc

[110] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. 22.
[111] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. 26.
[112] Dr Pavel Lunaček, Hronike o radu sanitetske službe, X, Beograd, 1967, str. 1-49, Anka Vidovič-Miklavčič, Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini. Knjižnica OF, Ljubljana, 1980, str. 298-339; Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, str. 63, Jare, Partizanski Rog, str. 247.
[113] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 25; dr Ruža Segedin, lično saopštenje 22. novembra 1983.

Novak morao je napustiti Cankarevu brigadu, jer je preuzeo dužnost upravnika SHVPB u Žumberku. Tako je Cankareva brigada ostala bez lekara sve do dolaska dr Alojza Mihelčiča, koga je 15. jula 1943. zamenio abs. med. Adolf Medvešček.[114] I Gubčeva brigada izvesno vreme ostala je bez lekara, jer je 7. februara 1943. dr Marjan Morelj premešten u SHVPB u Žumberak.[115] U Gubčevoj brigadi je kraće vreme zamenjivao sanitetskog referenta abs. med. Adolf Medvešček, a od juna do avgusta 1943. godine bolničarka Nada Hajek.[116] U Tomšičevoj brigadi bio je sanitetski referent dr Stanko Pire, a u Sercerovoj brigadi dr Karei Milavec.

Tek u drugoj polovini 1943, posle dolaska iz Ljubljane nove grupe lekara na Kočevski Rog, izvršena je popuna praznih mesta referenata saniteta.[117] U isto vreme postavljeni su i referenti saniteta u divizijama koje su formirane.

Naredbom Sanitetskog odseka Glavnog štaba NOV i PO Slovenije 17. avgusta 1943. Štab 15. divizije postavio je za referenta saniteta Cankareve brigade dr Marjana Ahčina-Matjaža, a u Gubčevoj brigadi dr Janeza Podboja-Stojana. Istom naredbom za referenta saniteta 15. divizije određen je abs. med. Adolf Medvešček.[118] U 14. diviziji je naredbom Štaba te divizije postavljen za referenta saniteta dr Stanko Pirc-Lojze, dotadašnji referent saniteta Tomšičeve brigade.[119]

Sanitetski odsek Glavnog štaba NOV i POS je aktom Štabu 14. divizije od 17. avgusta 1943. potvrdio pomenutu naredbu, a istovremeno odredio nove referente saniteta u brigadama: u Tomšičevoj brigadi postavljen je dr Vlado Vojska (Vojko), a u Sercerovoj (zbog odlaska dr Karla Milavca u SCVPB) dr Igor Tavčar-Mita.[120] U avgustu 1943. druge sanitetske ustanove još nisu bile formirane u divizijama.

Partizanski odredi su u prvoj polovini 1943. ostali bez lekara. Posle premeštaja dr Aleksandra Gale u Slovenačko primorje, Notranjski odred ostao je bez lekara. Lekar Istočnodolenjskog odreda dr Miroslav Grebec morao se sa ranjenicima »bolesničke čete« povući krajem januara 1943. na Kočevski Rog u s. Pogorelec, gde je organizovan privremeni smeštaj. Kada su ranjenici premešteni u bolnicu Jelen žleb, u SCVPB, dr Grebec je preuzeo dužnost upravnika sanitetske stanice Vinica u istoj bolnici. Tako je i Istočnodolenjski odred ostao bez lekara.[121] Zapadnodolenjski odred bio je, takođe, bez lekara. U Dolomitskom odredu lekarsku pomoć ranjenicima i bolesnicima pružao je dr Rudolf Obračunč-Cedrik, referent saniteta Glavnog štaba NOV i PO Slovenije, koji se do marta 1943. nalazio na području Dolomitskog odreda.

Organizacija sanitetske službe u brigadama i odredima ostala je ista kao krajem 1942: u četama su bili četni bolničari, svaki bataljon imao je bataljonskog bolničara. U četama nije bilo stalnih nosilaca ranjenika. Za vreme borbe ranjenike su nosili do bataljonskog previjališta borci na improvizovanim nosilima, a nekad samo do mesta sanitetskog transporta (seljačka kola), koje je često bilo bliže četama nego BP, a ponekad i dalje od BP. Od ba-

[114] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 26.
5 Dr Marjan Morelj, Hronike o radu sanitetske službe, X, Beograd, 1967, str. 49-61.
° Nada Hajek, Lično saopštenje, Ljubljana, 22. decembra 1982.
Dopis Štaba 15. divizije od 13. 8. 1943. Sanitetskom odseku Glavnog štaba o pomanjkanju lekara, Arhiv IZDG u Ljubljani, fase. 360/11.
[8] IZDG u Ljubljani, fase. 360/11.
[19] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, kni. 1, Ljubljana, 1982, dok. 31.
[120] Dopis Sanitetskog odseka Glavnog štaba NOV i POS Štabu 14. divizije, IZDG u Ljubljani, fase. 360/11.
[121] Dr Miroslav Gerbec, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 77-103.

taljonskog do brigadnog previjališta ranjenike su vozili seljačkim kolima, a dalje istim transportnim sredstvima u bolnicu, koja je bila najbliža.

U brigadama i odredima u kojima nije bilo lekara, prestali su i sanitetski kursevi za bolničare, pa je zato došlo do nazadovanja teoretskog i praktičnog znanja bolničara, a samim tim i do pada stručnog nivoa medicinske pomoći. 0 tome obaveštava referent saniteta Cankareve brigade 30. jula 1943. referenta saniteta Glavnog štaba NOV i POS[122] koji je tim povodom 6. avgusta 1943. štabovima divizija i referentu saniteta ukazao na nizak stručni nivo bolničara.[123]

Zbog pomanjkanja sterilne gaze i prvih zavoja ranu su pokrivali na previjalištima prokuvanom krpicom platna, koju su fiksirali zavojima iz platna. Za dezinfekciju kože često su se služili rakijom. Transportnu imobilizaciju ranjenici su dobijali u brigadnom previjalištu. Zbog pomanjkanja kramerovih udlaga služili su se improvizacijama (trouglim maramama, daščicama, palicama. Nedostajalo je antitetanusnog seruma, pa mnogi ranjenici nisu primili injekciju seruma. U bolnicama su se počeli javljati slučajevi tetanusa.[124]

Još nije bilo rešeno ni pitanje mesta brigadnog previjališta u borbi. Referent saniteta Glavnog štaba je 6. avgusta 1943. upozorio štabove divizija na to.[125] Bilo je i nedovoljne saradnje sanitetskih organa i štabova.[126]

RAZVOJ CENTRALNE BOLNICE NA KOČEVSKOM ROGU

Posle sastanka u selu Črmošnjice 27. januara 1943. Centralnoj bolnici bio je dodeljen Ivan Mavrović-Ivanov iz Tomšičeve brigade sa zadatkom da organizuje intendanturu za snabdevanje Centralne bolnice i to dalje od same bolnice u Poljanskoj dolini. Centralna bolnica dobila je 12 boraca za građevinsku ekupu. Uprkos velikim teškoćama, pomanjkanju alata i građevinskog materijala, jednoličnoj ishrani, zimi i nepovoljnim smeštajnim uslovima, izgrađene su, najpre, četiri bolničke stanice - Hrasnik, Vinica, Pogled i Lašče (kasnije nazvana Spodnje Lašče), a kasnije još četiri - Jelendol, Stari log, Zgornje Lašče i Leseni kamen).

Sredinom 1943. Centralna bolnica imala je 10 bolničkih stanica (odeljenja) i to: *Jelenbreg.* Izgrađena je u oktobru 1942. u uvali južno od Podstenica, 45 minuta hoda jugozapadno od Daleč hriba (Zelena gorica, kota 640). Imala je baraku za pacijente 6 x 6 m, kuhinju sa nadstrešnicom, skladište za namirnice, nužnik, nadstrešnicu za osoblje i rekonvalescente, a pored toga i bunker za nepokretne sa 17 kreveta.[127] Upravnici su bili dr Pavel Lunaček od oktobra 1942, a radili su još i dr Božena Ravnihar i dr Andrej Župančič, te dentista Avgust Zupet. Od juna 1943. tu je abs. med. Adolf Medveščck a od jula 1943. dr Emilija Krajger-Mariča. Kasnije je u julu 1944. došao lekarski pomoćnik Andrej Senica. *Jelenileb* je izgrađena u oktobru 1942. u šumi iznad Pogoreleca. Imala je baraku 6x5,5m, kuhinju sa krovom gde je vršena depedikulacija i pranje rublja, skladište za namirnice ukopano u zemlju.[128] Kasnije

[122] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 26.
[123] Isto, str. 28.
[124] Dr Marjan Južnič, podatak po sećanju: početkom aprila 1943. umro je pacijent od tetanusa u Jelenžlebu.
[125] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 28.
[126] Isto, dok. 26.
[127] Dr Pavel Lunaček, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 1-49.
[128] D, i van Tavčar-Igor; Jelenžleb, Hronike o radu sanitetske službe, X, Beograd, 1967, str. 121-127. Ime autora pogrešno je. Najverovatnije hroniku je napisao dr Ivan Pintarič, koji je bio prvi upravnik Jelenžleba.

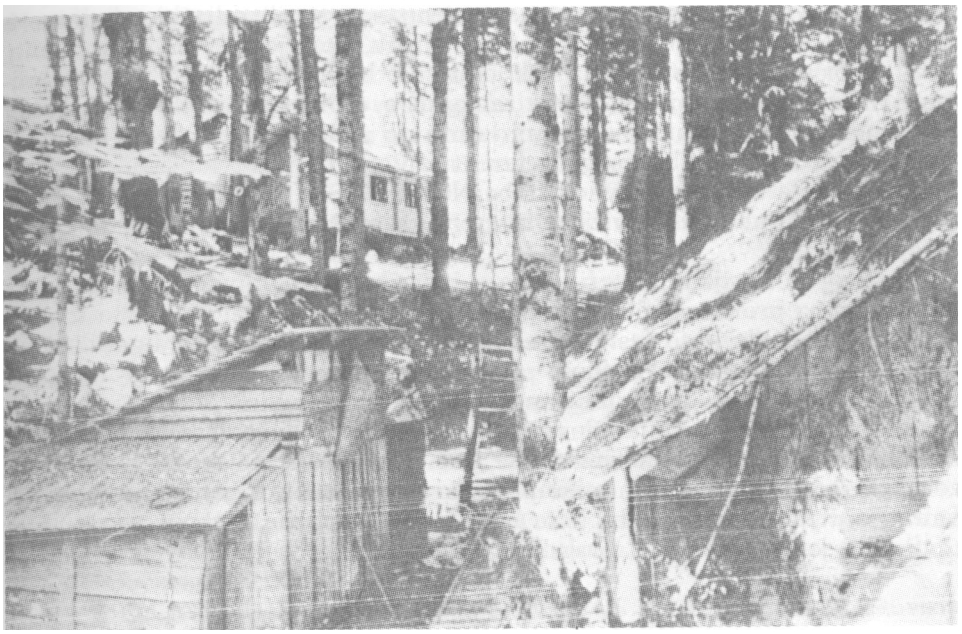

Bolnica Spodnji Hrasnik, Kočevski Rog, Slovenija

je bila izgrađena još manja baraka sa 20 kreveta za osoblje, koja je u nuždi korišćena i za pacijente.[129] Ova baraka služila je za skladište sanitetskog materijala. Upravnici su bili od novembra 1942. stud. med. Juga Bregant,[130] od decembra 1942. do 17. marta 1943. dr Ivan Pintarič, do aprila 1943. dr Marjan Južnič, kada su svi ranjenici preseljeni u Stari log i Spodnje Lašče. Jelen žleb je posle toga bio skladište sanitetskog materijala. Spaljeno je u nemačkoj oktobarskoj ofanzivi 1943.

Hrastnik je u početku rekonvalescentno odeljenje za lake ranjenike i bolesnike u zaseoku Smrečnik, koje je delimično spaljeno. Nalazio se u blizini sela Štale. Kada je krajem februara 1943. izvršena adaptacija jedne seljačke kuće i tri pomoćne zgrade, ta sanitetska stanica je 23. marta 1943. primila 80 ranjenika i 20 članova osoblja koji su došli iz bolnice iz Žumberka.[131] Dužnost upravnika je vršila stud. med. Marta Šavelj. Iz bezbednosnih razloga su u šumi, 10 minuta daleko od Komarne vasi, izgrađene dve konspirativne barake za smeštaj u slučaju napada neprijatelja.

U leto 1943. izgrađene su u šumi Bukova gorica još dve konspirativne barake. Italijani su 18. jula 1943. iznenada prodrli na Kočevski Rog i spalili sve kuće u Hrastniku. Rekonvalescenti su pravovremeno evakuisani u konspirativne barake. Neposredno posle kapitulacije Italije osnovano je još jedno novo rekonvalescentno odeljenje u selu Šale, nazvano Škrilj, sa oko 150 kreveta. Upravnik je bila stud. med. Marta Šavelj. Međutim, odeljenje je spaljeno u nemačkoj oktobarskoj ofanzivi 1943.

Vinica. Krajem 1942. izgrađene su tri manje barake. U jednoj je bio lekar, u drugoj kuhinja, u trećoj ležaji za 10 ranjenika. Upravnik je dr Alojz Mi-

[129] Dr Marjan Južnič, podaci po sećanju.
[130] Juga Bregant, Kronika postojank nad Pogorelcem, Jelenovega žleba, Sp. in Zg. Lašč. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 311-319.
[131] Dr Pavel Lunaček, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, Beograd, 1967, X, str. 1^9.

helčič. Februara 1943. izgrađena je nova baraka za 30 ranjenika kao odeljenje SCVPB, jugozapadno od sela Šale. Zbog blizine ceste Štale-Ribnik-Resa-Rajhenau važila je kao manje bezbedna, iako je neprijatelj nikada nije otkrio. Kasnije su izgradili još nove barake, od kojih tri za pacijente — ukupni kapacitet 60 ležaja. Upravnik je od marta 1943. do 15. novembra 1943. Miroslav Gerbec, a posle toga dr Alojz Štrancar.[132]

Pugled. Izgrađena je 18. marta 1943. u šumi blizu Žage Rog, udaljena od ceste 20 minuta hoda. Objekti: barake 10 x 7 m sa oko 50 ležišta za pacijente, nadstrešnica za 20 pacijenata, baraka za osoblje i kuhinja. Upravnik od 18. marta 1943. dr Božena Ravnihar, a lekar (ujedno komesar) dr Andrej Župančič. U nemačkoj oktobarskoj ofanzivi 27. oktobra 1943. otkrili su je Nemci, spalili objekte i ubili 21 ranjenika.[133]

Spodnje Lašče. Izgrađena je zapadno od spaljenog sela Podstenice. Zbog blizine ceste Podturn-Podstenice-Žaga Rog bezbednost je bila manja. Objekti: baraka za pacijente 8x6 m (25 ležišta) kuhinja - baraka 3 x 3 m, baraka za osoblje 3 x 5 m (služila i za ambulantu i previjanje), nadstrešnice (za 25 pacijenata), nadstrešnica za osoblje, bunker za 6 ranjenika, tri bunkera za skladište. Upravnik od 17. marta 1943. dr Ivan Pintarič. Ovde je radila stud, med. Juga Bregant. Italijani su 27. juna 1943. prodrli u Podstenice. Zbog ugroženosti ranjenici su evakuisani na novu prostoriju gde su izgradili radi veće bezbednosti, severno od ove drugu stanicu. Nova stanica nazvana je Zgornje Lašče. U nemačkoj oktobarskoj ofanzivi 1943. otkrivena je i spaljena. Ranjenici su bili prethodno evakuisani.[134] Vodio ih je Juga Bregant.

Stari log, bolnica izgrađena je aprila 1943. u uvali u blizini proplanka Jelenica oko 200 m od šumskog puta Podstenice-Žaga Rog. Objekti: baraka 10 x 7 m (za oko 30 pacijenata), nadstrešnica za 15 pacijenata, baraka za osoblje (5 x 3 m), nužnik, kuhinja (nadstrešnica), skladište za namirnice, skladište za sanitetski materijal, bunker (kraška jama za oko 15 pacijenata). Upravnik je bio od aprila 1943. do kraja septembra 1943, dr. Maijan Južnič, posle toga dr Frida Vudler-Breda do februara 1945. Radila je od jula 1943. do oktobra 1943. student med. Majda Kmet. Juna 1943. kada su Italijani prodrli na Podstenice i dalje na Kočevski Rog, ranjenici su evakuisani u bunker u blizini. Neprijatelj je nikada nije otkrio.

Jelendol, bolnica izgrađena je u maju 1943. u uvali u podnožju Daleč hriba (Zelena gorica), udaljenoj jedan sat hoda od Podstenica. Objekti: baraka za pacijente 10 x 7 m (oko 25 ležišta), skladište za namirnice (pola ukopano u zemlju), kuhinja, perionica - sa prostorijom za depedikulaciju i drugom prostorijom za sanitetski materijal, nužnik (baraka), baraka za upravu SCVPB (kasnije izgrađena još baraka za 50 rekonvalescenata, baraka sa operacijskom prostorijom i apotekom, nadstrešnica za 15 pacijenata).[135] Izgrađen je i podzemni bunker za 4 nepokretna ranjenika. Upravnik je bio od maja do sredine juna dr Pavel Lunaček, zatim dr Bogdan Brecelj do kapitulacije Italije, posle njega dr Ruža Šegedin. U leto 1943. radili su u Jelendolu i lekari dr Janez Milčinski i dr Vlado Vojska. Neprijatelj nije nikada otkrio Jelendol.

Zgornje Lašče, bolnica, izgrađena u junu 1943. na koti 804, oko 2 km severno od Spodnje Lašče, na dobro sakrivenom mestu u šumi. Objekti: ba-

[132] Dr Miroslav Gerbec, Hronike o radu sanitetske službe NOR-u, Beograd, 1967, X, str. 77-103.
[133] Dr Božena Ravnihar, Lično saopštenje dr Južniču 15. februara 1984, Ljubljana.
[134] Dr Ivan Tavčar-Igor, Moje delo v sanitetnih postojankah Spodnje in Zgornje Lašče, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 366-372. Ime autora je pogrešno Hroniku je napisao dr Ivan Pintarič.
[135] Dr Pavel Lunaček, Hronike o radu sanitetske službe, X, Beograd, 1967, str. 1-49; dr Ruža Šegedin, lično saopštenje dr Južniču, februar 1984, Ljubljana.

raka za pacijente 10 x 7 m, kuhinja sa skladištem, baraka za osoblje 5 x 4 m, baraka-nužnik, 2 skladišta za namirnice. Upravnik od juna 1943. do 29. septembra 1943. dr Ivan Pintarič, posle njega dr Karei Milavec-Tine do novembra 1943. i dr Janez Milčinski do decembra 1943. Upranik je posle odlaska dr Milčinskog postala stud. med. Juga Bregant-Polak. Od 15. jula do 19. avgusta 1943. radila je stud. med. Marija Jeras. Neprijatelj nikada nije otkrio Zgornje Lašče.[136]

Leseni kamen, bolnica izgrađena u aprilu 1943. u šumi Kočevskog Roga udaljena oko 20 minuta hoda od spaljenog sela Resa, koje se nalazilo uz cestu Štale-Ribnik-Resa-Rajhenau, istočno od kote 945. Objekti: baraka za pacijente 10 x 7 m, baraka za osoblje, kuhinja, baraka za depedikulaciju.[137] Jedan sat hoda od nje bilo je odeljenje Gaj, koje je pripadalo Lesenom kamenu i u koje su smeštali zarazne bolesnike (TBC): baraka sa 10 ležišta (izolator), nadstrešnica sa 15 ležišta i kuhinja.[138] Upravnik od aprila do juna 1943. bio je dr Franc Novak. Od 1. juna do 1. septembra 1943. upravnika je zamenjivao dr Ivan Pintarič, a zatim dr Alojz Štrancar. Posle nemačke ofanzive postao je upravnik dr Janez Lovšin i ostao na toj dužnosti do oslobođenja.

Centralna intendantura bila je u podnožju Kočevskog Roga, u Poljanskoj dolini u s. Stare Zage. Ivan Maurović-Ivanov sa svojim intendantima-nabavljačima upravljao je tom ustanovom, koja se zvala Sanitetski ekonomat. Nabavljao je ne samo hranu, već i odeću, obuću, rublje, raznu opremu i sve što je bilo potrebno. Kasnije su organizovane radionice i perionica za pranje bolesničkog rublja i zavojnog materijala, krojačka radionica, radionica za izradu rublja, radionica sa izradu odeće i stolarska radionica. Hranu i sve ostalo nosili su na leđima nosači iz sastava osoblja iz razloga konspiracije.[139]

Zaštita bolnice od neprijatelja. Iskustva u velikoj italijanskoj ofanzivi 1942. godine pokazala su da je ranjenike moguće zaštititi od neprijatelja u konspirativnim bolnicama, ako se poštuju ova načela organizacije bolnice: dekoncentracija ranjenika, strogo čuvanje konspiracije, kamuflaža objekata i organizacija vlastite obaveštajne službe.[140]

Iz tih razloga na Kočevskom Rogu nisu izgrađene velike barake na jednom mestu, već je izgrađeno 10 odeljenja - sanitetskih stanica, raštrkanih u šumskom kompleksu, a jedna od druge bile su udaljene od 1 do 5 sati pešačenja. Svaka stanica trebalo je po pravilu da izgradi još jedan ili više bunkera, više ili manje udaljenih. U bunkere bi sklonili nepokretne ranjenike u kritično vreme većih ofanziva i, na taj način, postigla bi se još veća dekoncentracija. Na žalost, neke stanice nisu izgradile podzemne bunkere.

Smisao dekoncentracije: pretpostavljalo se da će neprijatelj, možda, otkriti neku bolnicu ali je bilo malo verovatno da bi otkrio sve. U tom slučaju ranjenici i osoblje, koji bi se spasili, našli bi utočište u drugoj bolnici. Praksa je tu pretpostavku potvrdila i dekoncentracija se pokazala kao jedna od značajnih zaštitnih mera. Izgradnjom 10 odvojenih sanitetskih stanica - odeljenja postigla se i dekoncentracija sanitetske opreme, čime se sprečavao gubitak opreme i sanitetskog materijala.

136 Dr Ivan Tavčar-Igor, Moje delo v sanitetnih postojankah Spodnje Lašče iz Zgornje Lašče, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI Beograd, 1967, Str. 366-372. Ime autora pogrešno jer je hroniku napisao dr Ivan Pintarič.

137 Dr Alojz Strancar, Lično saopštenje 27. septembra 1984, Ljubljana.
Dr Božena Ravnihar, Lično saopštenje 15. februara 1984, Ljubljana.

138 Dr Janez Milčinski, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965.

140 Dr Pavel Lunaček, Kako sem prišel v partizane, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 1^19.

Konspiracija je bila drugo značajno načelo organizacije konspirativne bolnice. Osoblje koje je radilo u jednoj bolnici samo je znalo za tačno mesto bolnice i niko drugi. Prijem ranjenika obavljao se na javci daleko od bolnice - u spaljenom selu Pdostenice - tako niko od pratnje nije moga da nasluti gde su barake. Od javke do bolnice ranjenike je nosilo osoblje, a ranjenicima su za vreme transporta (kod prijema a isto tako kod otpusta) vezane oči.

Uvedene su i druge konspirativne mere: stanice su nosile lažna imena (Jelen breg. Jelendol itd.), često su po selima lansirane vesti da su ranjenici prebačeni u Hrvatsku i drugo.

Maskiranje je sprovođeno po određenim pravilima, koja su vremenom obogaćivana sve novim i novim iskustvima. Put kroz šumu do barake (od mesta odvajanja od većeg puta) bio je brižljivo prikrivan, sve tragove su posle ulaska i izlaska posuli jelovim iglicama, suvim lišćem ili grančicama. Hodalo se i po balvanima, kamenju ili po pokretnim drvenim mostovima, koje su posle upotrebe sakrili. Zimi su tragove posuli snegom kroz sito. Bilo je zabranjeno šeći drveće u blizini i tako prorediti vegetaciju. Svaka baraka bila je pokrivena jelovim granama.

Naročito se pazilo na dim iz kuhinje: kanal iz ognjišta bio je sproveden u zemlji tako da se dim resorbirao i razredio. U kuhinji su upotrebljavali za loženje samo suva drva, a kasnije drveni ugalj. Za vreme ofanzive nije se kuvalo po danu, jer bi neprijatelj mogao otkriti barake iz vazduha i bombardovati ih.

Jedna od teškoća konspiracije i kamuflaže bilo je snabdevanje vodom. Bolničke stanice nisu se gradile blizu izvora, koji su bili označeni na geografskim kartama. Upotrebljavali su male izvore i kišnicu, koju su hvatali sa krova barake u burad. Zbog pomanjkanja vode rublje su nosili na pranje u selo, gde je bio sanitetski ekonomat s perionicom.

Centralna bolnica je 1943. dobila 2 mitraljeza i 12 boraca, koji su obrazovali izvidnice i kontrolisali pojedine sektore. O svakoj promeni i opasnosti obaveštavali su upravu, a ova stanice.

U gradnji baraka došlo se do određenih iskustava. Barake su gradili iz materijala koji su našli u šumi (balvani, tesani balvani i daske). Za krovove su upotrebljavali »škodlje« (šindru) od jelovih balvana. Na taj način potreba za daskama, kojih je bilo malo, bila je smanjena. Eksere su skupljali u spaljenim selima. Pokazalo se da je za smeštaj ranjenika najprikladnija baraka dimenzija 10 x 7 m. Ležaji su bili sa obe strane barake podignuti od poda, ispod kojih je bilo mesto za cipele. Širina hodnika između ležaja bila je 3 m. Iznad glava pacijenta bila je polica za predmete lične opreme. U sredini barake bio je veliki sto, koji je služio tamo gde nije bilo operacione prostorije i kao operacioni sto. Uz baraku za pacijente građeni su i ovi objekti: kuhinja, (otvoreno ognjište za nadstrešnicom), skladišta za hranu i opremu, skladište za sanitetski materijal, nužnik i barake za osoblje i za depedikulaciju.

Uprava centralne bolnice bila je od sredine juna do 16. novembra 1943. smeštena u stanici Jelendol, u posebnoj zgradi. Posle toga preselila se u selo Komarna Vas, gde je ostala do oslobođenja. Prvi upravnik bio je dr Pavel Lunaček, od juna 1943. do 3. oktobra 1943, kada je premešten na dužnost referenta za bolnice u Sanitetski odsek Glavnog štaba NOV i PO Slovenije.[141] Dužnost upravnika preuzeo je 10. novembra 1943. Rudolf Obračunč-

141 Naredba Glavnog štaba NOV i POS z dne 13. oktobra 1943, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. 40.

Cedrik i obavaljao sve do jula 1944.[142] Prvi komesar bio je Milan Venišnik-Savinc, koji je došao iz Gubčeve brigade.

Uprava je 1943. izdala nekoliko naredbi i uputstava. Plan evakuacije i mere bezbednosti u slučaju napada neprijatelja.[143] Kućni red napisan je 1. jula 1943.[144] Redosled pranja rublja u glavnoj intendanturi;[145] Predloži za jelovnike;[146] Postupak pri sahranjivanju umrlih;[147] Dozvola i pravila lova na divljač;[148] Propisi o medicinskoj dokumentaciji - bolnički karton za svakog pacijenta i nedeljni raport o kretanju brojnog stanja ranjenika, bolesnika i invalida.[149] Radi bolje organizacije i koordinacije rada Uprava SCVPB uvela je 14. dnevne konferencije svih upravnika i komesara.

Dekoncentracija ranjenika na 10 bolničkih odeljenja, koja su bila međusobno udaljena po nekoliko sati hoda, otežavala je kontrolu stručnog rada. Zato je Uprava Centralne bolnice podelila čitavu teritoriju bolnica na Kočevskom Rogu na dva sektora - zapadni i istočni, te imenovala nadzorne hirurge: Za istočni sektor dr Franca Novaka, a za zapadni dr Ivana Pintariča. Pri prijemu većeg broja ranjenika upravnik je na javci obavljao trijažu. Teži ranjenici upućivani su u odeljenja koja su imale hirurga (Jelendol, Zgornje Lašče, Leseni kamen), a lakši ranjenici u ostala odeljenja.

Radi obučavanja bolničara i bolničarki Uprava Centralne bolnice organizovala je sanitetske kurseve. Prvi je počeo u Jelendolu 4. septembra 1943.[150]

Stručni rad u Centralnoj bolnici. Kako brigadni tako i bolnički lekari poznavali su Fridrihovu doktrinu o lečenju rana, koja je prevladavala u nemačkoj medicini pa i na našim medicinskim fakultetima: hirurškom ekscizijom rane prvih 6 sati posle ranjavanje može se postići sterilizacija rane i ona se može primarno sašiti. Međutim lekari u brigadama nisu ovladali tehnikom primarne ekscizije, a kada su ranjenici zbog dugotrajnog transporta posle više dana stigli u bolnicu, primarna ekscizija nije više bila mogućna. Zato je lečenje rana u bolnicama bilo konzervativno.

Indikacije za hirurško lečenje rana bile su samo komplikacije - krvavljenja, infekcije (flegmone, apscesi, empijemi, gasna gangrena). Pošto se nije praktikovala primarna ekscizija rane, dolazilo je do teških infekcija i kod rana mekih tkiva, gde nisu bili povređeni vitalno važni organi, često sa smrtnim ishodom.[151]

Hirurški rad. U svim bolničkim stanicama bila je jutarnja vizita, a posle nje obavljalo se previjanje i, po potrebi, operacije.[152] U 1943. upotrebljavala se samo »mokra sterilizacija« i to za instrumente, rukavice i zavojni materijal. Već pre vizite bolničar i bolničarke su pripremali u jednom sudu instrumente, a u drugom gaze, tampone i rukavice. Posle prekuvavanja pristupalo se previjanju na bolesničkom krevetu na strogo aseptičan način. Bolničari su skidali zavoje, lekar je sterilnim rukavicama i pincetom obavio čišćenje rane gazom natopljenom benzinom (ako ga je bilo), alkoholom ili ra-

[142] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 68, IZDG u Ljubljani, fase. 365 i 358a.
[143] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 77; IZDG u Ljubljani, fase. 382.
[144] Isto, str. 81, IZDG u Ljubljani, fase. 383.
[145] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 81; IZDG, fase. 382.
[146] Isto, str. 81, IZDG u Ljubljani, fase. 384.
[147] Isto, str. 81, IZDG u Ljubljani, fase. 382.
[148] Isto, str. 82, IZDG u Ljubljani, fase. 382.
[149] IZDG u Ljubljani, fase. 407.
[150] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 82; IZDG u Ljubljani, fase. 367.
[151] Dr Ivan Pintarič, Naše izkušnje o putridni infekciji, Partizanski zdravstveni vestnik, br. 5, maj 1944, str. 14-21.
[152] Dr Miroslav Gerbec, Hronike o radu sanitetske službe, X, str. 77-103, Beograd, 1967.

kijom. Iz komada prokuvane gaze iscedio je vodu, prelio gazu rakijom i pokrio ranu. Preko gaze stavljao je komad papirne vate i zavoj. Prelivanje gaze rakijom uveo je dr Pavel Lunaček 1942. u nameri da se na ranu deluje antiseptički i antiflogistički.[153] Kasnije, 1944, »mokra« sterilizacija bila je zamenjena »suvom« (u vodenoj pari), a upotreba rakije je napuštena, jer su se pojavila mišljenja suprotna »mokrom« zavoju. Dr Lunaček je sa »mokrim« zavojem imao dobre rezultate.

Operacije su obavljane na velikom stolu u baraci za ranjenike. U krovu barake sa svake strane nalazio se prozor tako da je osvetljenje operacionog polja po danu bilo zadovoljavajuće. Anestezija je bila opšta (eter), rede lokalna (1% rastvor novokaina). Operaciono polje čistilo se benzinom, alkoholom i jodom. (Tct. jodi). Operacije je obavljao upravnik s asistentom (medicinarom ili bolničarom), a za veće operacije tražena je pomoć od uprave - dolazio bi nadzorni hirurg sektora.

Posle podne vizita se obavljala samo u nekim stanicama jer je lekar bio stalno prisutan i obavešten o svim promenama. Posle podne su bila predavanja, politički časovi, kulturne priredbe.

Prelomi gorenjeg ekstremiteta lečeni su najviše imobilizacijom kramerovim udlagama uz povremenu korekciju imobilizacije i kontrole rane. Kod preloma donjeg ekstremiteta upotrebljavala se imobilizacija na braunovoj udlazi i previjanjem rane.[154] Kod preloma natkolenice upotrebljavala se i ekstenzija - u početku improvizovana sa cirkularnim zavojem i dva peana, na kojima je fiksirana vrpca, a umesto utega koristila se vrećica s kamenjem. Kasnije se primenjivala ekstenzija leukoplastom ili kožnom manšetnom.[155] U stanici Vinica ekstenziju kod preloma natkolenice uveo je dr Bogdan Brecelj u leto 1943.[156]

Dr Ivan Pintarič primenio je ekstenziju u opštoj anesteziji i gips zavoj u stanici Spodnje Lašče.[157] Posle uvođenja ekstenzije kod preloma natkolenice, primećeno je poboljšanje u lečenju preloma - nije bilo više deformacija natkolenice. Skeletna trakcija 1943. nije upotrebljavana.

Teške povrede glave i trbuha većinom su došle kasno u SCVPB, kada operativno lečenje nije više bilo moguće. Kod empiema grudnog koša, posle prostrela, primenjivana je resekcija rebra i drenaža gumenim drenom. Takvu operaciju je izvršio u julu 1943. dr Bogdan Brecelj uz asistenciju dr Marjana Južniča u stanici Stari log.[157a]

SARADNJA SANITETSKE SLUŽBE IZMEĐU SLOVENAČKIH I HRVATSKIH PARTIZANSKIH JEDINICA 1943.

Kada je u januaru 1943. počela velika neprijateljeva ofanziva protiv glavnine NOVJ oko Vrhovnog štaba, organizovana je, prema naredbi Štaba 2. operativne zone Hrvatske i 1. operativne zone Dolenjske od 20. februara 1943, Vojno partizanska bolnica 2. operativne zone Hrvatske i 1. operativne zone Slovenije,[158] poznata i kao Slovenačko-hrvatska vojnopartizanska bolni-

[153] Dr Pavel Lunaček, Hronike o radu sanitetske službe, X, str. 1-49, Beograd, 1967.
[154] Dr Marjan Južnič, Podaci po sećanju.
[155] Dr Miroslav Gerbec, Hronike o radu sanitetske službe, X, 77-103.
[156] Dr Miroslav Gerbec, Lično saopštenje 20. decembra 1982, Ljubljana.
[157] Juga Bregant, Kronika postojank nad Pogorelcem, Jelenovega žleba, Sp. in Zg. Lašč, Hronike o radu sanitetske službe, Beograd, 1967, XI, str. 311-318.
[157a] Dr Marjan Južnič, Podatak po sećanju.
[158] Zbornik sanitetske službe, knj. 5, str. 362-363.

ca (SHVPB) u Žumberku u Sošicama, koju je vodio upravnik dr Franc Novak a lekar u bolnici bio je dr Marjan Morelj - vodio je odeljenje lakših ranjenika u selu Kamence. Ta bolnica primala je ranjenike iz slovenačkih i hrvatskih brigada. Februara 1943. imala je oko 400 ranjenika.[159]

Krajem marta 1943. počela je neprijateljeva ofanziva na Žumberak. Zato je 23. marta izvršena evakuacija bolnice iz Sošica u pratnji 13. proleterske brigade. Teži ranjenici evakuisani su u Centralnu bolnicu na Kočevski Rog (80 ranjenika). Oko 50 do 70 težih i lakših ranjenika evakuisano je u Kordun, a pratio ih je dr Marjan Morelj. Evakuacija je vršena seljačkim kolima pravcem Kamenice-Planina-Dragatuš-Vinica (prelaz preko Kupe) - Bosiljevo-Trošmarija-Gornja Dubrava (prelaz preko Mrežnice). U Perjasicu je kolona stigla 1. aprila, a dr Marjan Morelj otišao je u Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske u Korenicu,[160] i tu ostao do 1. marta 1944. Za to vreme je upravnik odeljenja partizanske bolnice u Lici, a potom referent saniteta u 8. i 13. diviziji NOVJ.[161]

Posle dolaska grupe od 12 lekara iz Ljubljane na oslobođenu teritoriju Kočevski Rog, jula 1943, Glavni štab Slovenije uputio je na ispomoć u Glavni štab Hrvatske lekare dr Franca Novaka, dr Roberta Kukovca, dr Milana Peruška i dr Cirilu Maselj. Dr Franc Novak postao je referent za bolnice u Sanitetskom odeljenju GŠ Hrvatske.[161"]

RAZVITAK SANITETSKE SLUŽBE U JEDINICAMA NOV U SLOVENAČKOM PRIMORJU

Vojno-politička situacija

Krajem 1942. oslobodilački pokret pojačao se i u Slovenačkom primorju. U decembru 1942. tamo je upućen dr Aleš Bebler za predstavnika CK KPS i OF, a 14. februara 1943. izabran je Pokrajinski odbor OF za Primorsku. Počeo je da izlazi »Primorski poročevalec«.

Veliki broj novih boraca stupio je u redove NOV. U Slovenačkom primorju nalazio se Soški odred, iz kojeg su naredbom Štaba Alpske operativne zone od 13. februara 1943. formirani Severnoprimorski i Južnoprimorski odred.[163] Neprijatelj je pojačao svoje garnizone na oko 90 do 100 hiljada vojnika.[164] Naredbom Glavnog štaba NOV i POS u aprilu 1943. osnovana je, od jedinica Južnoprimorskog odreda 6. brigada »Ivan Gradnik«. Radi jačanja oslobodilačkog pokreta u Beneškoj Sloveniji, brigade su tamo krenule. Došlo je do žestokih borbi. Na planini Golobar brigada »Ivan Gradnik« je 26. aprila 1943. imala 43 poginula borca. Posle toga brigade su se vratile: Gregorčičeva u Vipavsku dolinu, a Gradnikova na područje Bukovo.[165]

[59] Dr Marjan Morelj, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 49-60.
ai °u P, Lunaček. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 1^19. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, 1982, str. 165, opomba 5; Arhiv IZDG u Ljubljani, fase. 358a/IV.
[bla] Više o tome vidite u tekstu dr Ivana Kralja o sanitetu u Hrvatskoj što se nalazi u drugoj knjizi ove edicije.
« Dr Aleš Bebler, Cez drn in strn, 111-113.
« NOV na Slovenskem, str. 417^419.
[164] Isto, str. 466.
[165] Isto, str. 469-470.

Organizacija sanitetske službe u jedinicama NOV u Slovenačkom primorju

Iz bolnice Notranjskog odreda dr Aleksander Gala je 7. januara 1943. krenuo u Glavni štab NOV i POS u Polhograjske Dolomite i 4. marta 1943. došao u Štab Primorske operativne zone. Po nalogu komandanta zone, Mirka Bračića, izradio je uputstva za organizaciju sanitetske službe, koja je Štab izdao u obliku naredbe br. 3, 18. marta 1943.[166] Ovom naredbom bili su položeni temelji organizacije sanitetske službe u jedinicama NOVJ u Primorskoj. Na njenom čelu stajao je dr Gala sve do kapitulacije Italije.

Naredba određuje da svaka četa treba da ima 2 bolničara za pomoć ranjenim i bolesnim borcima, da oni budu odgovorni u brigadi za higijenu i čuvanje sanitetskog materijala, a da u svakom bataljonu bude po jedan bolničar koji će kontrolisati četne bolničare, vršiti nabavku sanitetskog materijala, starati se za organizaciju sanitetskih bataljonskih stanica i transport ranjenika. Svaki štab bataljona bio je dužan organizovati po jednu strogo konspirativnu sanitetsku stanicu (sanitetsko odeljenje). Štab odreda bio je dužan da izveštava štab zone o izvršavanju ove naredbe.

Smatralo se da je ovakva organizacija sa četnim i bataljonskim sanitetom i sa sanitetskim stanicama potrebna zbog velikog broja neprijateljevih jedinica, vanredno teških geografskih uslova u brdsko-planinskom zemljištu i zbog pomanjkanja lekara. Naime, dr Gala je bio u prvoj polovini 1943. jedini partizanski lekar u Primorskoj. Ranjenike nije bilo mogućno transportovati na duže relacije. Nametala se potreba da se organizuje mreža malih konspirativnih bataljonskih bolnica rasutih po čitavoj teritoriji, koje bi bile dostupne jedinicama NOV.

Sanitetska služba u brigadama, odredima i bataljonima borila se sa velikim teškoćama. Nije bilo lekara koji bi obučavali bolničare, pa ja zato i medicinska pomoć bila na nižem nivou, osim u operativnim jedinicama, gde su bili bolničari sa stručnim obrazovanjem stečenim u italijanskoj vojsci. Manjkavosti u pružanju medicinske pomoći bilo je više. Tako, na primer partizanka Katja sa frakturom natkolenice, bila je bez imobilizacije donesena u sanitetsku stanicu br. 7.[167] Ranjenici su primali prvu pomoć na četnom i bataljonskom previjalištu, a zatim su transportovani u sanitetsku stanicu bataljona. Lakši ranjenici ostali su u četama.[168] Transport po brdskom terenu zadavao je velike teškoće ranjenicima i nosiocima. (Primer teškog ranjenika vezanog za stolicu koga je bolničar Karei Cufar nosio 2 dana sa Šentviške visoravni u Bapku grapu i preko Kobilje glave u Grapu ispod sela Lisce).[169]

Prilike za održavanje lične higijene bile su, takođe, vrlo nepovoljne zbog stalnih dnevnih i noćnih pokreta i zime. Borce su najviše mučile svrab i gnojne infekcije kože, ozlede nogu (žuljevi) vašljivost, enterokolitis (često sa krvavim stolicama) i iscrpljenost.

Ranjenici su se 1942. ostavljali u seljačkim kućama, ali 1943. to više nije bilo mogućno. Neprijatelj je često upadao u sela i pretražiovao bi svaku kuću. Zato je sanitetska služba pojedinih bataljona organizovala konspirativne sanitetske stanice, gde se ranjenicima pružala potrebna nega i zaštita, a primali su i osnovnu medicinsku i povremenu lekarsku pomoć.

[166] Odredba Štaba Primorske operativne zone NOV i POS od 18. marta 1943, dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, str. 325.
[167] Dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, str. 366.
[168] Isto, str. 292.
[169] Isto, str. 353.

To nisu bile prave bolnice jer nisu imale lekara nego se radilo o skrovištima u prirodi - u šipražju, u šumi ili ispod stene postavljana je nadstrešnica ili krov od šatorskog krila, pod kojim je ležao ranjenik na slami, lišću ili na jelovim grančicama. Broj ležaja bio je od 5 do 15. Od osoblja bio je obično komandir, bolničar, kuvar, kurir i stražar.

Zaštita sanitetskih stanica temeljila se isključivo na konspiraciji, kamuflaži i obaveštajnoj službi. U sanitetskim stanicama lečilo se oko 250-300 ranjenika, a umrla su samo 4. borca. Jednu sanitetsku stanicu, br. 9, otkrili su Italijani i ubili 3 ranjenika i bolničara, a četvrti ranjenik je skočio u potok.[170]

U Slovenačkom primorju bilo je 9 sanitetskih stanica, i to:

- prva je bila u šumi, blizu Idrije. Postojala je od aprila do septembra 1943;
- drugo - Oblakov vrh (Krlice), podzemni bunker, bila je od aprila do avgusta 1943;
- treća, brdo u blizini Male Vrše, radila od aprila do septembra 1943?
- četvrta, na desnom bregu Idrijce, koja se preselila u blizinu Praprotnog vrha (»Pod krogom«) a radila je od maja do avgusta 1943;
- peta, u Knežnoj grapi ispod Nemačkog Ruta (uvala ispod Lisca). Počela sa radom aprila 1943;
- šesta, ispod Cadrga (iznad sela Zadlaz - u blizini rečice Tolminke), radila od maja do septembra 1943, odnosno do kapitulacije Italije;
- sedma na brdu Matajur iznad sela Sužid;
- osma u blizini Doblara iznad zaseoka Gomile (Kolovrat iznad Soče) od februara do aprila 1943, zatim preseljena ispod sela Avško. U junu 1943. otkrili su je Italijani i ubili 4 borca, i
- deveta, na planini Babanu (1700 m), u masivu Kanina (iznad sela Gornja Žaga na Bovškem). Radila je od aprila do juna 1943.

Lekarsku pomoć u sanitetskim stanicama obavljao je povremeno dr Aleksander Gala. On je obavljao u hirurške zahvate, ali manjeg obima, jer nije imao hirurškog iskustva.

SANITETSKA SLUŽBA U PARTIZANSKIM JEDINICAMA U GORENJSKOJ

Vojno-politička situacija

Gorenjski partizanski odred preživeo je zimu 1942/1943. raspoređen po bataljonima i četama, koje su vršile ackije manjeg obima, pre svega, napade na nemačke policijske stanice i izvodio diverzantska dejstva.[171] U leto 1943. usledio je veći priliv novih boraca tako da je prema naredbi Glavnog štaba NOV i POS operativna zona podeljena u Primorsku i Gorenjsku operativnu zonu. Tim je bila obuhvaćena teritorija Gorenjske i Koruške. Kamniški i Zasavski bataljon pripali su 4 (štajerskoj) operativnoj zoni.[172] Gorenjski odred imao je devet bataljona: Jelovški, Poklјuški, Poljanski, Selški, Kokrški, Koroški, Kranjski, Loški i Dražgoški.[173] Štab 2 (gorenjske) operativne zone je

[170] Dr Aleksander Gala, Saniteta pred Goriško ofenzivo in v njej Partizanska saniteta na Primorskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, str. 7-12, Ljubljana, 1978.
[171] Zbornik VI/6, dok. br. 37, primedba 8; NOV na Slovenskem, str. 471.
[172] NOV na Slovenskem, str. 473.
[173] NOV na Slovenskem, str. 473.

naredbom od 12. jula 1943. na Davči osnovao od jedinica Gorenjskog doreda 8. udarnu brigadu (koja se od 10. avgusta 1943. zvala 7. SNOU brigada *France Prešem,*[174]

Zbog ispresecanosti zemljišta brojnim komunikacijama, rekama i drugim prirodnim preprekama, Gorenjska je bila stečište partizanskih jedinica Najpovoljniji su bili šumski kompleksi Mežaklja i Jelovice desno od Save. U Gorenjskoj je neprijatelj držao jake snage. Motorizovanim jedinicama, zbog dobrih komunikacija, mogao je brzo da prodre u svaki kraj. Zato se na ovom prostoru sve do kraja rata zadržao partizanski način ratovanja, iznenadni napadi manjih partizanskih jedinica i brzo povlačenje uz strogu konspiraciju boravka i kretanja jedinica. Brigade su se zadržavale samo u graničnom predelu prema Primorskoj.[175]

Organizacija sanitetske službe

U Gorenjsku su 2. juna 1942. stigli dr Milan Cunder i dr Edvard Pohar. Prvi je bio raspoređen u Kamniški bataljon (kasnije pripojen 4. operativnoj zoni), a drugi u Cankarev bataljon, koji se kretao na području Karavanki, Mežaklje i Pokljuke. Posle zarobljavanja dr Milana Cundera zimi 1942/1943, ostao je samo dr Edvard Pohar. Student medicine Emil Straus, koji je bio u Poljanskoj četi, takođe je zarobljen januara 1943. i streljan u Gornjoj Besnici 23. marta 1943.[176] Dr Edvard Pohar obilazio je partizanske jedinice i održavao kurseve za bolničare, koji su pružali prvu pomoć ranjenicima. Pored toga morao je da obilazi brojne sanitetske stanice i skrovišta za ranjenike, kojima je pružao lekarsku i hiruršku pomoć.

Sanitetska služba u ovim jedinicama u Gorenjskoj radila je u vrlo teškim uslovima, u prvom redu, zbog velike nadmoćnosti neprijatelja i čestih njegovih ofanziva. Nemačka ofanziva u leto 1942. trajala je 3 meseca, kada su partizanske jedinice pretrpele velike gubitke. U borbi u Udinem borštu od 13. do 14. septembra 1942, koju je vodio 2. bataljon Kokrškog odreda, spasilo se samo 6 boraca, dok su 24 poginula, a 33 zarobljeno.[177] Među zarobljenicima bio je i apotekar Zdenko Lavička (1915-1972), sanitetski referent bataljona. Kamniški bataljon imao je teške gubitke. Svi ranjenici bili su zarobljeni. U borbi selške čete septembra 1942. bili su zarobljeni mnogi ranjenici. Ranjeni komandant Jože Gregorčič sam je sebi oduzeo život.[178] Spašavanje ranjenika bilo je skoro nemoguće. •«

U velikim teškoćama transporta ranjenika po brdovitom zemljištu, često kontrolisanom od neprijatelja, Gorenjski odred je organizovao konspirativne sanitetske stanice, koje su kasnije dobile naziv »odredske ambulante«. To su bila skrovišta za ranjenike, slična sanitetskim stanicama u Primorskoj, s tom razlikom što su prilike u Gorenjskoj bile mnogo teže. Na području jednog bataljona organizovana je jedna sanitetska stanica i veći broj privremenih skrovišta. U nekima je bio samo jedan ranjenik i jedan bolničar. Većim brojem manjih grupica ranjenika postignuta je maksimalna dekoncentracija. Kada su prilike dopuštale, stvarali su stanice za više ranjenika, koje je ob-

[174] Zbornik VI/6, dok. br. 29, 38, 70.
[175] Dr Edvard Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965, str. 540.
[176] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 185, Ljubljana, 1979.
[177] Ivan Jan, Tragedija v Udinem borštu, Revija Borec, št. 1985, str. 185-201.
[178] Dr Edvard Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, str. 542-543, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965.

ilazio dr Pohar. On je davao lekarsku i hiruršku pomoć i, ujedno, obučavao bolničare. Pojedini ranjenici morali su se zbog konspiracije često seliti. U toku zime 1942/1943. počele su da se grade i barake. Pored sanitetskih stanica, koje su u leto 1943. dobile naziv »odredne ambulante«, organizovana je i Odredska bolnica »Stol« Gorenjskog odreda. Odredskih ambulanti bilo je pet.[179]

Sanitetna stanica Plenšak (u blizini sela Podlonk) ili *Odredska ambulanta A,* osnovana je u junu 1943, najpre pod šatorima. Više puta se selila.

Andrejeva sanitetska stanica ili odredska ambulanta B, bila je između brda Ojstri vrh i Martinov vrh na desnoj obali Selške gore, u blizini Železnika, nazvana po partizanu Andreju, učesniku dražgoške bitke, iz 1941. koji je zbog bolesti otpušten iz jedinice i sakrivao se ovde pred Nemcima. Kasnije, 1942, pridružili su mu se još drugi ranjenici i bolesnici. U avgustu 1943. došao je novi bolničar koji je vodio ambulantu sve do oslobođenja.

Grogova sanitetska stanica ili odredska ambulanta C, bila je u Poljanskoj dolini, blizu brda Malenski vrh. Gregor Rupnik-Groga, bolničar Cankarevog bataljona, učesnik dražgoške bitke, osnovao ju je sa podzemnim bunkerom. Od jula 1943. bolnicu je obilazio dr Pohar. Zbog nedovoljne konspiracije stanica se preselila u podnožje Blegoša u blizini sela Poljane, gde je izgrađena manja baraka.

Bolnica na Mežaklji bila je od leta 1943. *odredska ambulanta D.* Činila je baraka sa 5 kreveta. Izgrađena je u decembru 1942. Kasnije je napravljena baraka sa 3 ležišta za osoblje. Imala je samo jednog bolničara, koji je bio i kurir i intendant. Zbog opasnosti dekonspiracije selila se pet puta. Najpre je bila na Mežaklji u blizini dalekovoda prema Jesenicama. Funkcionisala je sve do oslobođenja. Obilazio ju je dr Pohar. Jedanput je bila napadnuta od neprijatelja, koji je ubio jednog ranjenika, a ostali su se spasili.

Sanitetska stanica nad Dovjem bila je prinudno sklonište za 3 ranjenika. Zbog nedovoljne konspiracije trebalo je da bude prebačena na novo mesto, u Rožca-Petelin ali nije preseljena, jer je neprijatelj napao logor, neke ubio a neke zarobio, ukupno 5 žrtava.

Odredska bolnica »Stol« Gorenjskog partizanskog odreda. Izgrađena je u junu 1943. u podnožju brda Ratitovec u blizini sela Prtovč i Podlonk. Njome je rukovodio dr Edvard Pohar. Najpre je izgrađena baraka za 8 ranjenika (4 x 4 m) a kasnije još i za kuhinju. Od osoblja bila su 2 kurira, 1 bolničar i 1 kuvar. Kasnije su izgradili još nekoliko manjih baraka za ranjenike. U ofanzivi jula 1943. Nemci su uništili barake, dok su ranjenici bili pravovremeno evakuisani pod sam vrh Ratitovca. Neko vreme ranjenici su držani pod šatorima, a kasnije se opet izgradila nova baraka u blizini sela Podlonk. Organizovali su obaveštajnu službu u kraju Zelezniki. Krajem novembra 1943. izgradili su novu baraku 4 x 4,5m sa ležajima na sprat - dole za teške, a gore za lake ranjenike. Bolnica se selila 4 puta. Poslednje prebacivanje bilo je u maju 1944.[180]

U odredskoj bolnici »Stol« dr Pohar, pružao je ranjenicima i hiruršku pomoć. U jedinicama ranjenici su primali samo prvu pomoć i osnovnu medicinsku pomoć koju su pružali bolničari. U ambulanti D na Mežaklji dr Pohar lečio je partizane sa teškom povredom lakta, izazvanom dum-dum metkom. Imobilizacija sa gips-zavojem smanjila je ranjeniku bolove i rana je za-

[179] Dr Marjan Južnič. Razvoj partizanskih bolnica u Sloveniji, Hronika o radu sanitetske službe u NOR-u, Beograd, 1967, str. 200-235.

[180] Dr Edvard Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965, str. 539-575.

rasla, pa je maja 1943. otpušten iz bolnice. U bolesnika sa koštanom tuberkulozom dr Pohar napravio je u bolnici »Stol« amputaciju desne natkolenice, ali je pacijent umro zbog teških tuberkuloznih promena.'[81]

Postojala su tri izvora snabdevanja sanitetskim materijalom: tajnim kanalom iz Ljubljane, rekvizicijom kroz oružane akcije u bolnicama okupatora i skupljanje sanitetskog materijala preko terenskih odbora OF. Jedan komplet sanitetske opreme doneo je dr Pohar iz Ljubljane. Rekvizicija je izvršena u bolnici u Jesenicama noću 20/21. juna 1942. Uz pomoć 50 boraca, sa 2 mitraljeza, dr Pohar ušao je u bolnicu i pokupio sve potrebne instrumente i lekove. Terenske organizacije OF prikupljale su i slale partizanskim jedinicama velike količine zavojnog materijala (sterilne paketiće gaze, zavoje) i lekova (analgetici, anestetici i narkotici). Za previjanje koristili su sterilno pakovanu gazu. Pri operacijama služili su se mokrom sterilizacijom instrumenata i zavojnog materijala. Nije bilo oskudice u sanitetskom materijalu.

POČECI SANITETSKE SLUŽBE U PARTIZANSKIM JEDINICAMA U ŠTAJERSKOJ I I KORUŠKOJ

U Štajerskoj i Koruškoj operisale su jedinice 4. operativne zone formirane 26. decembra 1942. U sastavu 4. operativne zone bili su početkom 1943. Kamniški, Moravški, Kozjanski, Savinjski i Pohorski bataljon. Brigada u prvoj polovini 1943. nije bilo u Štajerskoj. Bataljoni su ratovali u vanredno teškim uslovima. Nemci su preko folksdojčera imali široko organizovanu mrežu obaveštajaca. Čim bi doznali za neku partizansku jedinicu, odmah bi krenuli u akciju. Upotrebljavali su i posebne jedinice, koje su se lažno predstavljale za partizane (takozvane *Gegenbande).*[182] Strašan teror nad civilnim stanovništvom i teškoće sa ishranom su, takođe, gušili razvoj oslobodilačkog pokreta. Osim toga Nemci su počeli sa regrutacijom Slovenaca u nemačku vojsku tako da su do maja 1943. mobilisali 17.000 ljudi.[183]

Partizanske jedinice u Štajerskoj pretrpele su u zimu 1942/1943. teške gubitke. Najveća tragedija zadesila je 8. januara 1943. Pohorski bataljon u blizini Osankarice, gde su Nemci ubili 69 boraca, među njima i partizanskog lekara dr Dušana Mravijaka.[184]

U Koruškoj su uslovi za razvoj oslobodilačkog pokreta bili nepovoljniji. Iako su zbog takve situacije koruški Slovenci odlazili u gorenjske jedinice, ipak je 8. marta 1943. formirana Koruška partizanska četa.[185]

U Štajerskoj je u to vreme dr Milan Cunder, lekar Kamniškog bataljona. Postojala je bolnica u Tuhinjskoj dolini (Vodovše). Bila je to baraka za 6 ranjenika. Dr Cunder je obilazio i bolnicu - podzemni bunker za 4-5 ranjenika, izgrađenu juna 1942. kod Znojile iznad Lukovice. Zvala se »Pri treh sestrah«. Međutim, dr Cunder bio je 25. januara 1943. zarobljen od Nemaca.[186]

Zdravstvenu pomoć pružao je borcima Kamniškog bataljona i bolničar Jože Pirš-Luka iz Radomelja. On je 5. marta 1943. izgradio podzemni bunker-bolnicu za 40-50 ranjenika u Tuhinjskoj dolini. Zvala se »Brode« ili »Srečo«. Druga podzemna bolnica »Janezov bunker«, za 10 ranjenika, izgrađena je u

[181] Isto, str. 534.
[182] NOV na Slovenskem, str. 395.
[183] Isto, str. 419.
[184] NOV na Slovenskem, str. 425, Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 34.
[185] NOV na Slovenskem, str. 428.
[186] j), r. Edvard Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo Slovenskega zdravnika, str. 539-575; dr Milan Cunder je preživeo rat i umro 1970.

proleće 1943. severno od'Lukovice kod sela Trnovče. Zbog izdajstva, Nemci su bolnicu pronašli i uništili 7. novembra 1943. Treći bunker za 20 ranjenika bio je u blizini Krvave peči, iznad Crne, izveden u proleće 1943. Jože Pirš snabdevao je i bolnicu za 20 ranjenika u Razboru iznad Lukovice, zvanu *Krhljič.*™

Na području Moravškog bataljona radio je bolničar Jaka Kompan-Kladivo, koji je pre dolaska u NOV bio bolničar na Hirurškoj klinici prof. Lavriča. Neko vreme radio je sa dr Rudolfom Obračunčem, sanitetskim referentom 2. grupe partizanskih odreda, u privremenoj bolnici na Jelovici, a zatim u Dobrovlju. Jaka Kompan je kasnije postao zamenik sanitetskog referenta Zasavskog bataljona u blizini Limbarske gore. Kod jednog seljaka izgradio je podzemni bunker za 4 ranjenika, a zatim još 3 skrovišta za ranjenike u šumi. Ispod sela Hrastnik izgradio je dva podzemna bunkera.

Posle formiranja Kamniško-savinjskog odreda, 14. januara 1943, Jaka Kompan proširio je svoju delatnost na Peč, Peterš, Dolgo brdo i do Save. Na tom području obilazio je nekoliko podzemnih bunkera. Izvršio je i jednu amputaciju ruke ranjeniku Francu Travnaru u opštoj anesteziji. Operacija je bila uspešna.[188]

Avgusta 1943. formirana je Slanderova brigada. Jaka Kompan postao je sanitetski referent te brigade.

Na teritoriji Moravškog bataljona organizovao je dve bolnice, koje okupator nije otkrio. Prva je bila u podrumu spaljenog zamka blizu sela Moravče, zvana »Ribnik«, sa 45 udobnih ležaja, električnim osvetljenjem i električnom grejalicom. Iz kuće seljaka Novaka ranjenici su uveče primali topli obrok. Druga bolnica bio je, u stvari, podzemni bunker, oko sat hoda od sela Moravče, izgrađen u šumi, sa 50-60 ležišta, a zidovi i krov bili su od dasaka. Jaka Kompan organizovao je i nekoliko pokretnih bolnica u seljačkim kućama. Posle dolaska 14. divizije u Štajersku, Jaka Kompan postao je upravnik divizijske pokretne bolnice. Zarobljen je od Nemaca i odveden u Dahau *(Dachau).*

Na Kozjanskom području nije bilo organizovane sanitetske službe sve do kraja 1944, tj. do dolaska 14. divizije. U to vreme ranjenici su se krili po seljačkim kućama, a obilazili su ih civilni lekari i to dr Franc Repič, dr Evgen Jeger i dr Stanko Pogrujc.[189]

Za sanitetsku službu u Štajerskoj 1943. godina bila je najteža, jer posle zarobljavanja dr Milana Cundera 25. januara 1943, i smrti dr Dušana Mravljaka 8. januara 1943, u partizanskim jedinicama nije bilo ni jednog lekara. Partizanske bolnice su vodili bolničari.

Dr Ivan Cestnik, Partizanska saniteta IV operativne cone na Komniškem, Zasavskem, Moravškem, Tuhinjskem področju in v Podvolovlieku, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 9-21; dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, Ljubljana, 1967, str. 120-121.

[188] Mara Samsa, Tovariš Kladivo pripoveduje, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, str. 560-564, Beograd, 1967.

[189] Dr Adolf Drolc, Saniteta na Kozjanskem med NOB, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 65-74.

Treći period

OD KAPITULACIJE ITALIJE DO OSLOBOĐENJA SLOVENIJE (SEPTEMBAR 1943-15. MAJ 1945)

Vojno-politička situacija

Kapitulacija Italije, objavljena 8. septembra 1943, bila je prelomni događaj i za NOP u Sloveniji. Došlo je do narodnog ustanka u tzv. Ljubljanskoj pokrajini i Slovenačkom primorju. Najveći uspeh postigle su jedinice NOVJ razoružavanjem italijanskih jedinica. Deo italijanske vojske (u Ljubljani i duž pruge Ljubljana-Postojna) razoružali su Nemci. Belogardističke jedinice delimice su se predale Narodnooslobodilačkoj vojsci (za njih je bila proglašena amnestija), a deo njih povukao se u nemačku okupacionu zonu pod zaštitu Nemaca. Za šefa Pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine 22. septembra 1943. imenovan je general Lev Rupnik.[190]

Jedinice NOV zaplenile su velike količine oružja i vojne opreme italijanske vojske. U Ljubljanskoj pokrajini nastala je velika oslobođena teritorija. U Kočevju je od 1. do 3. oktobra 1943. održan Zbor delegata slovenačkog naroda, na kojem je izabran Plenum OF kao vrhovni organ Osvobodilne fronte i Slovenaćki narodnooslobodilački odbor (SNOO) kao vrhovni organ narodne vlasti.

Izvršni odbor OF je na oslobođenoj teritoriji proglasio opštu mobilizaciju. Zbog velikog broja novih boraca brojno stanje partizanskih jedinica jako je poraslo, pa su formirane nove jedinice.

U bivšoj Ljubljanskoj pokrajini NOV je imala tri divizije: 14, 15. i 18. Ova poslednja bila je formirana posle kapitulacije Italije. U 14. diviziji su, od ranije postojećih brigada, bile 1. SNOUB »Tone Tomšič«, 2. SNOUB »Ljubo Šercer«, 3. SNOUB »Ivan Gradnik« (ranije 6. udarna brigada) i 7. SNOUB »France Prešern«. Brigada »Ivan Gradnik« se 20. septembra 1943. vratila u Slovenačko primorje, a Prešernova brigada u Gorenjsku.[191]

Novoformirane brigade u 14. diviziji su bile: 11. SNOB Snežniška ili Brikinska (kansije rasformirana), 13. SNOB Loška (kasnije »Mirko Bračič«), 16. SNOB Rabska, ukinuta 3. oktobra 1943), 17. SNOB Istarska (postojala samo nekoliko dana), i 6. SNOB Tržaška (i ova je bila rasformirana posle par dana).

190 n o v NA slovenskem, str. 569-571.
191 Isto, str. 553.

Zaplenjeni sanitetski materijal posle kapitulacije Italije, Slovenija 1943.

U 15. diviziji bile su od ranije postojećih brigada: 4. SNOUB »Matija Gubec«, 5. SNOUB »Ivan Cankar« i 6. SNOUB »Slavko Šlander«, a od novoformiranih 12. SNOB (Štajerska), 14. SNOB Železničarska i 15. SNOB Belokranjska.

U 18. diviziji bile su novoformirane brigade 8. SNOB »Fran Levstik«, 9. SNOB i 10. SNOB (ljubljanska).

Naredbom Glavnog štaba NOV i POS od 3. oktobra 1943. a po odobrenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, formiran je 7. korpus NOVJ. U njegovom sastavu bile su 14, 15. i 18. divizija.[192]

U Slovenačkom primorju je 11. septembra 1943. osnovan »Primorski narodnoosvobodilni svet«, a 20. septembra izglasana je rezolucija, kojom se Primorska Slovenija uključuje u Sloveniju a i time i u Jugoslaviju.[193]

Hiljade novih boraca stupile su u NOVJ. Brojno stanje jedinica se toliko povećalo, da je naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ 21. decembra 1943. umesto Treće (alpske) operativne zone, formiran, 9. korpus NOVJ sa 6 brigada i 5 odreda, a kasnije je formirana još Brigada državne bezbednosti (VDV - Vojska državne varnosti).[194]

U sastavu 9. korpusa bile su 30. divizija sa 17. SNOB »Simon Gregorčič«, 18. SNOB Soška i 19. SNOB »Srećko Kosovel« i 31. divizija sa 3. SNOB »Ivan Gradnik«, 7. SNOUB »France Prešern« i 16. SNOB »Janko Premrl-Vojko«.

U sastavu 9. korpusa bili su Gorenjski, Dolomitski, Bohinski, Južnoprimorski i Severnoprimorski partizanski odred.

[192] NOV na Slovenskem, str. 544-549.
[193] Dr Aleš Bebler, Čez drn in strn, Ljubljana, 1981, Založba Lipa.
[194] NOV na Slovenskem, str. 623.

FORMIRANJE SANITETSKOG ODELJENJA GLAVNOG ŠTABA NOV I PO SLOVENIJE

Vodeće rukovodstvo sanitetske službe oružanih snaga NOP-a u Sloveniji bio je Sanitetski odsek Glavnog štaba NOV i POS, na čijem je čelu bio dr Rudolf Obračunč. Posle kapitulacije Italije, Sanitetski odsek GŠ Slovenije nije bio više u stanju da uspešno rukovodi brojnim sanitetskim ustanovama u brigadama i korpusima u Ljubljanskoj pokrajini, Slovenačkom primorju u Štajerskoj i drugim delovima Slovenije. Zato je GŠ Slovenije formirao Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS sa 7 specijalizovanih sekcija. Samo takav upravni organ sa referentima, koji su vodili pojedine specijalizovane sekcije, bio je u stanju da rukovodi sanitetskom službom u novonastalim uslovima posle kapitulacije Italije, da sprovede reorganizaciju sanitetske službe u operativnim jedinicama u smislu Statuta sanitetske službe Vrhovnog štaba NOV i POJ i da proširi, na osnovu dotadašnjih iskustava, mrežu konspirativnih partizanskih bolnica u Ljubljanskoj pokrajini, Slovenačkom primorju i u Štajerskoj.

Reorganizacija vodećeg organa santitetske službe počela je uskoro posle kapitulacije Italije. Najpre je 3. oktobra 1943. postavljen referent za sve partizanske bolnice dr Pavel Lunaček.[195] Službeni dokument o završenoj reorganizaciji Sanitetskog odeljenja donet je 20. januara 1944.[196]

Sanitetsko odeljenje GŠS je, najpre, smešteno u konspirativnoj baraci »Draga« na Kočevskom Rogu, u blizini sela Travnik, a u proleće 1944. prebacilo se u Belu krajinu, u selo Petrova Vas, u blizini ceste koja vodi u Črnomelj. Dužnost načelnika Sanitetskog odeljenja je preuzeo dr Franc Novak, koji je na osnovu vlastitog iskustva jednako dobro poznavao, partizanski sanitet u jedinicama i bolnicama. Posle kapitulacije Italije on se vratio iz Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, gde je bio referent za bolnice u Sanitetskom odseku. Dotadašnji načelnik Sanitetskog odseka Glavnog štaba Slovenije dr Rudolf Obračunč preuzeo je dužnost upravnika Slovenske centralne vojnopartizanske bolnice. Za zamenika načelnika Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba postavljen je dr Bogdan Brecelj, koji je, istovremeno, bio instruktor za bolnice, a kasnije i glavni hirurg.

Sanitetsko odeljenje imalo je 7 sekcija; 1) Sekciju za bolnice (dr Pavel Lunaček); 2) Sekciju za operativnu vojsku (dr Marjan Ahčin-Matjaž, a kasnije dr Marjan Morelj); 3) Sekciju za epidemiologiju (dr Milan Perušek); 4) Sekciju za apotekarstvo (stud, farmacije Janez Varl-Vane); 5) Sekciju za zubarstvo (dentista Gustav Zupet - Janez Jerič); 6) Tehničku sekciju (ing. Jože Valentinčič-Tine), i 7) Sekciju za veterinu (dipi. vet. Milan Dolenc).

Reorganizacija Sanitetskog odeljenja GŠ Slovenije time nije bila završena. Uskoro je bila osnovana Glavna sanitetska intendantura (kasnije zvana Glavni sanitetski ekonomat), koju je vodio Ivan Maurovič Ivanov.[197] Zadatak joj je bio snabdevanje partizanskih bolnica.

Početkom 1944. formirana je Propagandna sekcija koja je vodila kulturno-prosvetni rad u sanitetskim ustanovama. Prvi referent bio je Franjo Fi-

[195] Naredba Glavnog štaba NOV in POS z dne 3. 10. 1943, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. št. 40.

[196] Odredba Glavnog štaba NOV in POS z dne 20. januara 1944. organizaciji oddelkov in odsekov Glavnega štaba, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, str. 195, opomba 4; Miroslav Stepančič, Organizacijski razvoj Glavnog štaba NOV i POS, Vojnoistorijski glasnik, 1973, br. 2-3, str. 63-65.

[197] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 48.

javž-Matevž, a zatim dr Bogomir Maganja (specijalista psihijatrije), koji je preuzeo i dužnost urednika »Partizanskog zdravstvenog vestnika«.[198]

Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS vršilo je snažan uticaj na razvoj sanitetske službe. Ono je upoznavalo Glavni štab i sva njegova odeljenja i odseke sa problemima saniteta, naredbama i uputstvima, koja su bila obavezna i za štabove potčinjenih jedinica, ličnim kontaktom sa zdravstvenim radnicima i neposrednim angažovanjem u organizovanju sanitetskih ustanova, proučavanjem sanitetskih izveštaja i preduzimanju mera za rešavanje uočenih problema kao i člancima u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«, u kojem su referenti pojedinih sekcija pisali stručne direktivne članke. Tako je dr Bogdan Brecelj napisao članak o organizaciji i radu hirurških ekipa.[199] On je krajem 1943. duže vreme boravio u Slovenačkom primorju i neposredno učestvovao u reorganizaciji sanitetske službe 9. korpusa.

Dr Pavel Lunaček je napisao članak o najčešćim greškama u lečenju ranjenika.[200] Osim toga izdavao je direktive za vođenje jedinstvene medicinske dokumentacije u bolnicama, pre svega, 14-dnevni raport, isto riju bolesti, kartoteku osoblja, otpusnice i propusnice za otpuštene pacijente, knjigu pacijenata itd.[201]

Dr Marjan Ahčin obilazio je partizanske jedinice[202] i proučavao sanitetsku službu na licu mesta, te tako otkrivao slabosti partizanskog saniteta koje je opisao u svojim izveštajima i člancima.[203]

Dr Milan Perušek radio je na suzbijanju pegavca u Hrvatskoj 1943. godine.[204] Izdao je brojna uputstva i direktivne članke za borbu protiv pegavca i drugih zaraznih bolesti.[205] Svojim neposrednim učešćem u organizovanju higijenskih ekipa i antiskabično-depedikulacionih stanica, doprineo je uspostavljanju organizacije borbe protiv pegavog tifusa na granici Slovenije i Hrvatske.

Referent za apotekarstvo apsolvent farmacije Janez Vari rukovodio je nabavkom, skupljanjem, proizvodnjom, čuvanjem i raspodelom sanitetskog materijala i sanitetske opreme, i organizovao apotekarsku službu u partizanskim jedinicama i terenskim apotekama, konspirativnim i nekonspirativnim bolnicama. Apotekama su rukovodili upravnici sa stručnim obrazovanjem (magistri i studenti farmacije). Terenske apoteke nabavljale su sanitetski materijal na terenu, a tajnim kanalima i iz okupiranih gradova, i organizovale recepturu za izradu lekova potrebnih partizanskom sanitetu. Sekcija za apotekarstvo izdavala je uputstva za rad apotekarskim referentima u divizijama i snabdevala ih sanitetskim materijalom.[206]

Referent za zubarstvo Gustav Zupet obilazio je jedinice i organizovao ekipe za lečenje bolesti zuba u Ljubljanskoj pokrajini i Slovenačkom primor-

[198] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, Beograd, 1967, str. 171-176.
[199] Dr Bogdan Brecelj, Navodila kirurškim ekipam, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 5, maj 1944, str. 5-13.
200 £)r pave] Lunaček, Napake, ki jih opaža najčešće zdravnik partizan. Partizanski zdravstveni vestnik, februar 1944, št. 2, str. 3-13.
[201] Navodila Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS upravi SCVPB za vođenje administracije, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 74.
[202] Poročilo odseka za operativno vojsko Sanitetnega oddelka GS za januar 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 70.
[203] Dr Marjan Ahčin, Partizan-bolničar, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 1, januara 1944, str. 15-22.
[204] Radio je u Goransko-primorskoj diviziji od jula do oktobra 1943, Anketa Slovenskega zdravniškega društva.
[205] Dr Milan Perušek, Naša borba proti ušivosti in pegavici, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 1, januara 1944, str. 6-10.
[206] Janez Vari, Razgovor o sanitetnem materialu in pripravi zdravil proti srbečici, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 1, januar 1944, str. 11-12.

ju. Organizovao je i skupljanje zubarskih instrumenata i potrošnog zubarskog materijala. Izdavao je uputstva za rad zubara.[207] Pisao je članke o lečenju bolesti zuba i usne šupljine.[208]

Tehnička sekcija raspolagala je građevinskim ekipama i gradila konspirativne partizanske bolnice na teritoriji 7, 9. korpusa i 4. operativne zone po jedinistvenim načelima i na osnovu iskustava stečenih u 1942. i 1943. godini. Samo u decembru 1943. bilo je u gradnji 18 bolničkih objekata.[209]

Sekcija za veterinu izdavala je direktive za lečenje životinja i direktivne članke u Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[210]

Glavna sanitetska intendantura organizovala je intendantsku službu u partizanskim bolnicama po celoj Sloveniji. Izdavala je uputstva o nabavkama, o odnosu prema civilnom stanovništvu, za rad sa privrednim komisijama na terenu, izrađivala tabele za raspodelu nabavljene hrane i opreme pojedinim bolnicama. Sastavljala je mesečne obračune o finansijskom poslovanju.[2"]

Propagandna sekcija je, pored kontrole kulturno-prosvetnog rada u bolnicama, izdavala i stručnu literaturu. Izdala je brošure za sanitetske škole *(Anatomija, Epidemiologija, Prva pomoć).* Dr Mirko Cernič stariji preveo je na slovenački brošuru »Ranjenik« koju je izdalo Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba, a dostavljena je svim sanitetskim ustanovama.[212]

Od najvećeg značaja za napredak sanitetske službe bila je stručna publikacija »Partizanski zdravstveni vestnik«, koji je izlazio od januara 1944. do oslobođenja (ukupno 10 brojeva). U člancima, koje su pisali partizanski lekari i drugi zdravstveni radnici bila su obrađena sva važnija pitanja i iskustva partizanskog saniteta[213]

»Partizanski zdravstveni vestnik« primali su svi lekari, medicinari i drugi zdravstveni radnici 7. i 9. korpusa i 4. operativne zone. Predstavljao je tada jedinu medicinsku literaturu, dostupnu svim zdravstvenim radnicima. Preko te publikacije upoznavali su se sa jedinstvenom medicinskom doktrinom partizanskog saniteta.

NOVI ZDRAVSTVENI RADNICI U NOV SLOVENIJE

Najveće količine sanitetskog materijala i sanitetske opreme, koju su zaplenile jedinice NOV prilikom kapitulacije Italije, bile su u Novom Mestu posle razoružanja divizije »Isonzo«, i u Kočevju koje su italijanske jedinice napustile. I u civilnim apotekama ostale su velike količine sanitetskog materijala.

[207] Poročilo sekcije za zobozdravstvo za januara 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 73.

[208] Gustav Zupet, Zobne bolezni, njih nega in zdravljenje u NOV, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 1, januar 1944, str. 23-25.

[209] Poročilo šefa tehnične sekcije za decembar 1943, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 102.

[210] Milan Dolenc, Navodila za pregled mesa, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 3, maree 1944, str. 22-31.

[211] Odredba Glavne sanitetne intendance št. 1 z dne 16. 12. 1943, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 50.

[212] Poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS Sanitetnemu oddelku Vrhovnega štaba NOV in POJ z dne 10. 4. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 114, str. 428.

[213] Dr Bogomir Magajna, Trdnejši od brona, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 9-10, april 1945, str. 57. Sve broje PZV izdala je Sekcija za partizansko zdravstvo Slovenskog zdravniškog društva (faksimile); Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe u NOV na Slovenskem 1941-1945, Partizanski zdravstveni vestnik, knj. 4, Priloga, Ljubljana, 1985.

Načelnik Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS poverio je zadatak skupljanja sanitetskog materijala Janezu Varlu.[214] Zaplenjeni sanitetski materijal evakuisan je kamionima u Dolenjske Toplice i zatim, u Stare Žage, u prostorije sanitetskog ekonomata. Magistar Boris Andrijanič, koji je došao iz Novog Mesta i stupio u NOV, dobio je zadatak, da sortira zaplenjeni sanitetski materijal.[215] U prostorije sanitetskog ekonomata evakuisane su i velike količine hrane, ćebadi i razne opreme za partizanske bolnice. Iz Starih Žaga materijal su odmah prevozili dalje u konspirativne bolničke stanice SCVPB na Kočevski Rog. Velika količina sanitetskog materijala smeštena je u Jelenžlebu na Kočevskom Rogu, ali ju je neprijatelj otkrio u nemačkoj oktobarskoj ofanzivi i spalio. Velike količine sanitetskog i drugog materijala ostale su i na šumskim puteveima Kočevskog Roga, pa su i one pale u ruke neprijatelju. Međutim, SCVPB napunile su svoja skladišta sanitetskim materijalom i bilo ga je dovoljno do sredine 1944. godine, kada je počeo pristizati od saveznika.[216] Sanitetski materijal u Kočevju je, takođe sortirao mr Boris Andrijanič, a zatim su ga evakuisali u sanitetska skladišta.[217]

Posle kapitulacije Italije stupio je u jedinice NOVS veliki broj zdravstvenih radnika, lekara, farmaceuta, studenata medicine, farmacije i drugih. Porast broja zdravstvenih radnika i velika količina zaplenjenog sanitetskog materijala bili su najvažniji činioci za dalji razvoj i napredak sanitetske službe. Skoro sve brigade dobile su lekare za referente saniteta.[218]

Od farmaceuta su, posle kapitulacije Italije, stupili u NOV mr Boris Andrijanič, mr Dalibor Vrankovič i studenti farmacije Vera Černoš-Morelj, Branko Grahek, Franc Lipovšek,[219] Janez Vari, Dušan Vodeb, Ljudmila i Vlasta Žeslin. Pored njih farmaceutske dužnosti još su obavljali student hernije Miran Babšek, student agronomije Milan Bračika, hemijski inženjer Anči Ivančič,[220] i student agronomije Milan Troha. U NOV je došlo i nekoliko lekarskih pomoćnika. Iz bolnice u Novom Mestu došli su iskusni lekarski pomoćnici Anton Draginc i Franjo Senica *Andrej.*

Na teritoriji Slovenačkog primorja priliv novih lekara i drugih zdravstvenih radnika bio je manji, jer je taj deo Slovenije posle prvog svetskog rata bio pod Italijom i nije bilo slovenačkih lekara, tako da su lekari većinom Italijani, pa su se posle kapitulacije u najvećem broju prebacili u Italiju.

[214] Janez Vari. Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 1, Ljubljana, 1973, str. 59-72.

[215] Ivan Maurovič, Lično saopštenje, Beograd, 1981.

[216] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1963, str. 447.

[217] Tone Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 445; Zbornik dokumentov in podatkov knj. 1, dok. 42.

[218] Posle kapitulacije Italije u NOV i PO Slovenije stupili su ovi lekari i medicinari: lekari - dr Jože Benigar, dr Franja Boje, dr Franc Brumen, dr Anton Cizelj, dr Mirko Cernič stariji, dr Mirko Černič mlađi, dr Milan Červinka, dr Jože de Reggi, dr Petar Držaj, dr Ruža Germ-Segedin, dr Božena Grosman, dr Tone Hočevar, dr Pavia Jerina, dr Ladislav Jermol, dr Rudolf Kac dr Janez Kanoni, dr Stane Kolar, dr Ivan Kopač, dr Stanko Lajevec, dr Bogomir Magajna, dr Vladimir Mila vec, dr Vaclav Pišot, dr Tone Ravnihar, dr Lojze Roje, dr Miroslav Saje, dr Julij Saje, dr Amilcare Scalinci, dr Jože Slapar, dr Stefan Sobar, dr Igor Tavčar, dr Jože Tivadar, dr Vekoslav Valentinčič, dr Pavel Vrankar, dr Zvezdana Zadnik-Reja, dr Marjan Zilič, dr Ludvik Židaršič i dr Milan Kirn.

Od medicinara su došli: Jože Andlović, Milan Biber, Milan Cilenšek, Boris Cergolj, Lidija Cerina, Rudolf Cik, Marko Dostal, Vera Gerbec, Franja Gomzi, Dušan Grom, Borut Habermut, Franc Janežič, Borivoj Jelenič, Janze Jenštrle, Stane Jurko, Vinko Kambič, Gabrijel Kastelic, Pavia Kavčič, Bogomil Kenta, Mihael Kocmur, Zora Koniajev-Stritar, Janko Kostnapferl, Ludvik Kovač, Živa Majcen, Bogdan Marinič, Ivan Matko, Nada Midofer, Vojko Mlinar, Anča Lamut, Marta Nosan, Stane Plevnik, Metod Rus, Jože Satler, Miloš Siligoj, Jože Verlič, Radim Visljak, Zlata Viseljak, Ivanka Žigon i Jasna Zupančič. - Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Sekcija za partizansko zdravstvo SZV, Ljubljana, 1979.

[219] Prebegao u domobransku vojsku 1944.

[220] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 219.

Tek 1944. broj lekara i drugih zdravstvenih radnika se povećao, jer su dolazili iz okupirane Gorenjske i drugih delova Slovenije.[221]

Od lekara i medicinara, koji su stupili u NOV u Slovenačkom primorju, navešćemo samo one koji su obavljali značajnije dužnosti. Pre kapitulacije Italije u 3. operativnoj (alpskoj) zoni bila su samo dva lekara: dr Aleksander Gala u Slovenačkom primorju i dr Edvard Pohar u Gorenjskoj, a posle dr Franja Boje[222] dr Antonio Cisarelli[223], dr Pavel Filipov,[224] dr Svetozar Jaukoviće, dr Pavia Jerina, dr Vladislav Klajn, dr Dušan Možina, dr Franc Podkoritnik, dr Bojan Tavčar i dr Viktor Volčjak. Potrebno je spomenuti i dr Danila Lokara, koji nije bio u vojnim jedinicama, ali je 21. septembra 1943. stupio u Pokrajinski odbor za Slovenačko primorje, a kasnije bio lekar SNOS-a u Črnomlju.[225]

U 9. korpusu, u vreme njegovog formiranja, bilo je 12 lekara, dakle, mnogo manje nego u 7. korpusu.

Od medicinara je već pre kapitulacije Italije stupio u Gorenjski odred 3. operativne zone student medicine Branko Štangl. Posle kapitulacije Italije stupili su u NOV ovi medicinari: Ernest Berke, Franc Bidovec-Frenk, Ljudmila Bizjak,[226] Ivan Cibic, Jože Feijančič, Jože Kenda,[22'] Branko Keršič-Cene, Franc Kožman, Mario Zdravljič, Marjan Štrancar i Tone Šavelj.

Od farmaceuta je stupio u NOV mr Tone Priveršek, koji je bio neko vreme referent saniteta 7. ŠNOB »France Prešern«.

Za sanitetsku službu u Slovenačkom primorju bili su od velikog značaja i Slovenci - bivši bolničari u italijanskoj vojsci, jer su imali stručno obrazovanje i iskustvo, pa su mogli obavljati dužnosti bataljonskih i četnih bolničara. Od lekarskih pomoćnika bivše Jugoslovenske vojske u partizanske jedinice u Primorskoj stupili su Milorad Bogojević i Milan Đurović.

U NOV su prebegli iz nemačkog zarobljeništva i neki lekarski pomoćnici ruske narodnosti - Mihajlo Arizov, German Malov i Mihajlo Zahirov.[228]

SANITETSKA SLUŽBA U DIVIZIJAMA 7. KORPUSA

Posle kapitulacije Italije došlo je do većih promena u sanitetskoj službi oružanih snaga NOP-a u Sloveniji. U 13 brigada bili su referenti saniteta lekari, i to: u 14. diviziji od 9 brigada 6, u 15. diviziji od 6 brigada 5, u 18. diviziji od 3 brigade 2 su imale lekara.

U 14. diviziji referent saniteta bio je dr Stanko Pirc-Lojze, u 15. diviziji apsolvent medicine Adolf Medvešček, u 18. diviziji dr Marjan Ahčin (od 16. septembra 1943. do 12. januara 1944).

[221] Dr Viktor Volčjak, Kratek pregled partizanskega zdravstva v IX korpusu, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zv. 5, Ljubljana, 1978, str. 12-18.

[222] Zarobljena zajedno sa dr Pavlom Jerina u Ribnici u nemačkoj oktobarskoj ofanzivi, zatim puštena na slobodu i stupila ponovo u NOV 6. 12. 1943. (podaci ankete SZD).

[223] Lekar italijanske vojske zarobljen od jedinica NOV u Gorici. Stupio dobrovoljno u NOV iako mu je data mogućnost da se vrati u Italiju. Bio lekar Centralne vojne bolnice 3. operativne zone, zatim lekar oporavilišta 31. divizije i lekar bolnice na Jelovici u Gorenjskoj; dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, str. 426. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 76.

[224] Ruski lekar koji je prebegao iz nemačkog zarobljeništva u NOV. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 76.

[225] Anketa Slovenskega zdravniškega društva.

[226] Prema anketi SZD stupila u NOV već 3. septembra 1943.

[227] Jože Kenda, član SKOJ-a, bio u konfinaciji u Italiji od 8. avgusta 1941. Pre kapitulacije Italije pridružio se partizanskim jedinicama u Slovenačkom primorju a posle referent saniteta Severnoprimorskog odreda, pa upravnik bolnice Koruškog odreda »Krtina«. Poginuo 31. avgusta 1944. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 176. Dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972.

[228] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 75-78.

Brigadni referenti saniteta - u 14. diviziji 1. SNOUB »Tone Tomšič« - dr Vlado Vojska do 19. septembra 1943, a posle njegove smrti dr Jože de Redi *(Reggi)* (do 8. oktobra 1943) i dr Ludvik Žnidaršič (do 30. novembra 1943); 2. SNOUB »Ljubo Šercer« - dr Igor Tavčar-Mita (do decembra 1943)» 3. SNOB »Ivan Gradnik«;[229] 4. SNOB »France Prešern« - student medicine Branko Štangl; 11. SNOB Snežniška ili Brkinska - dr Bogomir Maganja (od 17. septembra 1943. do rasformiranja brigade); 13. SNOB Loška (kasnije »Mirko Bračič«) - dr Ivan Kopač-Pavček; 16. SNOB Rabska - dr Ludvik Žnidaršič (do 8. oktobra 1943); 17. SNOB Istarska - dr Janez Kanoni (do rasformiranja brigade); 6. SNOB Tržaška.[230]

Brigadni referenti saniteta u 15. diviziji: 4. SNOUB »Matija Gubec« - dr Janez Podboj-Stojan, a njegov pomoćnik dr Jože Tivadar (posle odlaska dr Podboja u 9. korpus referent saniteta postao je dr Maijan Južnič); 5. SNOUB »Ivan Cankar« - dr Marjan Ahčin (do 13. septembra 1943); 6. SNOUB »Slavko Šlander« - dr Petar Držaj, a njegov pomoćnik dr Miroslav Saje (do 14. septembra 1943),[231] 12. SNOB Štajerska - dr Vekoslav Valentinčič; 14. SNOB Železničarska;[232] 15. SNOB Belokranjska - dr Mirko Černič mlađi.

Brigadni referenti saniteta u 18. diviziji: 8. SNOB »Franc Levstik« - dr Julij Saje; 9. SNOB - dr Ladislav Jermol (do 28. oktobra 1943) a njegov pomoćnik apsolvent medicine Bogomil Kenda (kasnije referent saniteta brigade);[233] 10. SNOB Ljubljanska - apsolvent medicine Stane Plevnik.

Dalja reorganizacija sanitetske službe u divizijama u smislu Statuta sanitetske službe Vrhovnog štaba NOV i POJ bila je prekinuta nemačkom oktobarskom ofanzivom. Veliki broj lekara u brigadama i dovoljne količine sanitetskog materijala omogućile su viši stručni nivo pružanja medicinske pomoći ranjenicima i bolesnicima. Poboljšao se i sanitetski transport: ranjenici su sa brigadnih previjališta evakuisani automobilima i kamionima na oslobođenu teritoriju.

Sada je došlo i do promene u organizaciji partizanskih bolnica. Naime, zbog naglog porasta partizanskih jedinica, koje su bile u stalnim borbama, došlo je do većeg priliva ranjenika, koje partizanske bolnice nisu mogle da prime. Zato su osnovane nove vojne bolnice u naseljenim mestima (zvane »dolinske«), u kojima su postojale mnogo bolje mogućnosti smeštaja i gde se radilo skoro kao u mirnodopskim uslovima.

Navešćemo te bolnice:

- bolnica u Novom Mestu, ili civilna bolnica u Novom Mestu proglašena je vojnom bolnicom 15. divizije. Ranjenici su primani u Kandiji dok neprijatelj nije 14. septembra i 3. oktobra 1943. bombardovao Novo Mesto;[234]

- bolnica u Dolenjskim Toplicama osnovana je posle bombardovanja Novog Mesta i radila je do 13. oktobra 1943, kada je evakuisana zbog predstojeće ofanzive u Črmošnjici. Imala je odlične mogućnosti smeštaja u lečilištu za više stotina ranjenika. Dnevno je primala i do 50 ranjenika. U bolnici su vršeni i veći hirurški zahvati kao hirurška obrada ratnih povreda, pa i

[229] Nije utvrđeno ko je bio brigadni referent saniteta.

[230] **Nije utvrđeno ko je bio brigadni referent saniteta.**

[231] Dr Miroslav Saje pratio je transport ranjenika kamionom. U napadu nemačke avijacije teško ranjen, umro 14. septembra 1943. u bolnici u Novom Mestu.

[232] Nije utvrđeno ko je bio referent saniteta. Brigada je rasformirana.

[233] Dr Ladislav Jermol poginuo je u nemačkoj ofanzivi 28. oktobra 1943. u blizini Gračarica kod Ribnice.

[234] Dr Julij Saje, Vloga bolnišnice usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu v narodnoosvobodilni vojni v času od 1941 do 1943; Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 1, Ljubljana, 1973, str. 44-59.

Evakuacija ranjenika iz bolnice »Srednja Vas«, Slovenija 1944.

aseptične operacije. Imala je dva velika i dva mala autoklava za sterilizaciju instrumenata i zavojnog materijala. Prvi upravnik je bio dr Peter Držaj, a posle njega dr Ivan Pintarič, lekar sa hirurškim iskustvom, koji je do tad radio u SCVPB Zgornje Lašče. U bolnici je bila organizovana sanitetska škola Glavnog štaba Slovenije. Predavači su bili: dr Pavel Lunaček, dr Franc Novak, dr Ivan Pintarič i dr Andrej Župančič;[235]

- bolnica Nova vas nalazila se u selu Novi Tabor na Kočevskom Rogu. Organizovana je iz bezbednosnih razloga zbog ugroženosti bolnice u Dolenjskim Toplicama. Primila je prve pacijente 18. septembra 1943. .Smeštena u adaptirane seljačke kuće (6 objekata) sa kapacitetom oko 200 kreveta. Upravnik je bio dr Janez Milčinski, a pomoćnik dr Amilkare Skalinci (*Amilcare Scalinci),* bivši italijanski vojni lekar. Veće operacije obavljao je dr Bogdan Brecelj. Bolnica je od 18. septembra 1943. primila 194 ranjenika, a zatim je bila evakuisana zbog predstojeće nemačke ofanzive. Nepokretni ranjenici, njih 80, evakuisani su u SCVPB, a oko 100 lakših u pokretnu bolnicu Crmošnjice;[236]

- bolnica Črmošnjice primala je lake ranjenike. Organizovana je radi rasterećenja bolrtice u Dolenjskim Toplicama. Evakuacija bolnice iz Dolenjskih Toplica počela je 13. oktobra 1943. Laki ranjenici evakuisani su u Črmošnjice, teški u konspirativne sanitetske stanice SCVPB. Ranjenici su bili smešteni u školi i u drugim zgradama. Kada je počela oktobarska ofanziva, bolnica je izvršila pokret u šume Kočevskog Roga, a posle ofanzive u Žumberak.[237] Upravnik je bio dr Ivan Pintarič a komesar Ante Novak;

[235] Dr Ivan Pintarič, Hronike o radu sanitetske službe, XI, Beograd, 1967, sr. 304-311.
[236] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. št. 81.
[237] Dr Ivan Pintarič, Hronike o radu sanitetske službe, XI, Beograd, 1967, str. 304-311.

- bolnica u Ribnici smeštena je u »Rudeževom zamku« i u kasarni. Imala je hirurško i interno odeljenje. U njoj su radili lekari dr Stanko Lajevec, dr Franc Brumen, dr Pavia Jerina i dr Franja Boje. Na internom odeljenju lečili su se bolesnici sa trbušnim tifusom, koji je izbio u Tomšičevoj brigadi. Bolnica je 17. oktobra 1943. evakuisana u selo Gotenicu. Upravnik je bio dr Stanko Lajevec;[238]

- bolnica u Kočevju osnovana je 18. septembra 1943. Organizovao ju je Sanitetski odsek Tomšičeve brigade. Šef Sanitetskog odseka bio je dr Stanko Pirc-Lojze. Imala je 4 lekara. Zbog opasnosti od bombardovanja iz vazduha evakuisana je u selo Stari Breg na Kočevskom Rogu. Upravnik je bio dr Milan Červinka, specijalista ginekolog, koji je došao iz Novog Mesta.[239]

Rad sanitetske službe u vreme nemačke oktobarske ofanzive

Veliki porast snaga NOV i vojno-politička situacija u Sloveniji južno od Save, dosta je posle kapitulacije Italiije uznemirila nemačku Vrhovnu komandu. Ona je, bojeći se i savezničkog desanta u Istri i Slovenačkom primorju, organizovala veliku tzv. oktobarsku ofanzivu protiv NOVJ u Slovenačkom primorju, Istri, Gorskom kotaru, Dolenjskoj i Notranjskoj pod komandom feldmaršala Ervina Romela, komandanta Grupe armija »B«, koja je držala severnu Italiju i zapadni deo Jugoslavije. U ofanzivi je učestvovalo oko 50.000 vojnika.[240] Nemci su za tu ofanzivu organizovali najbolje svoje oklopne i mehanizovane snage dovedene s istočnog fronta, među kojima je bio i 2. oklopni korpus. Partizanske snage bile su tek u formiranju, bez iskustva, te su iznenađene.

Ofanziva je počela u Slovenačkom primorju 25. septembra i trajala do 30. septembra 1943, a zatim se nastavila u Brkinima i Istri od 2. od 10. oktobra. Posledice su bile teške. Razbijeno je više manjih novoformiranih jedinica. Neprijatelj je spalio dosta sela i pobio hiljade stanovnika Istre.

Nemačka ofanziva prešla je u Gorski kotar i trajala je od 7. do 12. oktobra savlađujući otpor 13. primorsko-goranske divizije.

Zatim je ofanziva zahvatila Dolenjsku i Notranjsku i trajala je od 21. oktobra do 11. novembra 1943. Učestvovale su tri nemačke divizije pod komandom 2. SS tenkovskoga korpusa. Oslobođenu teritoriju u Dolenjskoj i Notranjskoj branio je 7. korpus NOVJ (oko 12.000 boraca) dok su Nemci angažovali 45.000 vojnika.

U Slovenačkom primorju nemačka tzv. Romelova ofanziva počela je 25. septembra 1943. Formirani su novi bataljoni, npr., u kraju Vogrsko, gde je bilo sedište Pokrajinskog komiteta za Slovenačko primorje. Za nove bataljone, sastavljene od vojnički neizvežbanih dobrovoljaca nedostajalo je komandnog kadra. Borci naoružani italijanskim oružjem, iako bez iskustva i bez dovoljnog broja sposobnih komandanata, odlazili su na goriški front. Veće vojne formacije (divizije) organizovane su u Slovenačkom primorju tek posle ofanzive.[241]

Referent saniteta 3. operativne (alpske) zone dr Aleksander Gala našao se pred teškim zadacima da uspostavi sanitetsku službu u novoosnovanim bataljonima i odredima, i da organizuje bolnicu na oslobođenoj teritoriji Vi-

[238] Dr Andrej Zupančič, Hronike o radu sanitetske službe, XI, Beograd, 1967, str. 295-304.
Mn Arhiv Partizanskeg saniteta, IZDG u Ljubljani, fase. 359, 360, 364, 378, 380.
Tone Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 377, NOV na Sovenskem, str. 578^480.
Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 52, str. 155, opomba 4 in 6; NOV na Slovenskem, str. 624-627.

pavske doline, u koju su već pristizali prvi ranjenici sa goriškog fronta.[242] Nedostajalo je zdravstvenih radnika za novoosnovane bataljone, u kojima su postavljeni bataljonski bolničari, a u četama 1-2 bolničara. Većina zdravstvenih radnika bila je bez stručnog obrazovanja osim malobrojnih, koji su bili ranije bolničari u italijanskoj vojsci. Zato je i nivo pružanja medicinske pomoći zavisio od toga da li je bolničar već imao iskustva. Nije bilo vremena za održavanje sanitetskih kurseva, jer je prebrzo počela nemačka ofanziva.

Broj lekara i medicinara koji su posle kapitulacije Italije stupili u redove NOV, bio je mali, jer su lekari italijanske vojske bili Italijani. Kod Gorice bio je od partizana zarobljen italijanski vojni lekar dr Antonio Ćikareli *(Ciccarelli)* sa 8 italijanskih ranjenika i 6 bolničara. Prema odluci Pokrajinskog komiteta dato je svima na volju da se vrate svojim kućama u Italiju. Dr Čikareli se dobrovoljno odlučio da ostane sa nekoliko svojih bolničara u NOV.[243] Bio je od velike pomoći dr Gali, jer je imao i hirurško iskustvo (nije bio specijalista hirurg). Još je bio dr Jože Vatovac, koji je neko vreme radio u bolnici u Zadlogu i dr Sokolov (ime nepoznato), koji je nestao za vreme ofanzive. Vodio je bolnicu lakih ranjenika. Od medicinara, koji su stupili u jedinice NOV bili su samo stud. med. Jože Kenda, koji je upućen u Severnoprimorski odred u Trnovo i stud. med. Marjan Štrancar, koji je dodeljen Južnoprimorskom odredu.

Od sanitetskog materijala italijanske vojske je u Zadlogu zaplenjeno 15 sanduka zavojnog materijala, instrumenata i lekova, koje je dr Gala upotrebio za potrebe novoosnovanih bolnica.

Prva bolnica u Slovenačkom primorju osnovana je u Vogrsku 12. septembra 1943. Iz bezbednosnih razloga najpre je premeštena u Črnuče, a zatim u Vrtovin, gde je došlo 30-40 ranjenika. Evakuacija ranjenika u bolnice sa goriškog fronta vršila se kamionima, putničkim automobilima i jednim sanitetskim automobilom.

Uskoro je osnovana i bolnica lakih ranjenika u s. Škrilje, u blizini Stomaža, gde se nalazio Štab 3. operativne zone sa kojom je dr Gala bio u vezi do nemačke ofanzive. Još jedna bolnica osnovana je u Zadlogu u blizini Crnog vrha. Zatim je osnovana bolnica u selu Lokavec, odakle su postojale bolje mogućnosti povlačenja u šume Trnovskog gozda.

Ujutro 24. septembra 1943. Ajdovščina je bombardovana, a sutradan su počeli napadi neprijateljevih jedinica od Razdrtog prema Vipavi i od Cola prema Ajdovščini. Bilo je krajnje vreme za evakuaciju oko 100 (od toga 20-30 nepokretnih) ranjenika iz bolnica. Ranjenike su najpre evakuisali na Predmeju, a zatim dalje u Trnovski gozd na padine Golaka. Teške ranjenike smestili su u bolnički šator, koji su zaplenili od italijanske vojske. Dr Cikareli je sa svojim bolničarima pomogao da se šator brzo postavi i u njemu oko 20 ležaja.

Sa Štabom 3. operativne zone bolnica je izgubila vezu. Nastupili su teški dani jer su ranjenici bili bez krova nad glavom, bez hrane, zaštite, a osim toga počele su i jake kiše. Mnogi su tražili da ih otpuste, pa su i sami odlazili svojim kućama.

U obližnje selo Otlicu prodrli su Nemci. Dr Gala je odredio evakuaciju svih ranjenika dublje u planinu Golak (Kozje stene), gde su nepokretne ranjenike kamuflirali u improvizovanim skrovištima u skalama i šipražju. Nem-

[242] Dr Aleksander Gala, Goriška fronta in ustanovitev CVB v Primorski operativni coni; Partizanski zdravnik, Ljubljana, 1972, str. 382-430.

[243] Dr Aleksander Gala, Partizanski zdravnik, str. 385. Dr Antonio Ciccarelli bio je iskusan vojni lekar, do tada već 4 godine u italijanskoj vojsci - u Albaniji, Grčkoj i na Kritu.

ci su potisli partizanske jedinice na Otlici i nadirali prema Golaku. U ovoj kritičnoj situaciji dr Gala je tražio partizanske jedinice i posle nekoliko sati pešačenja došao s njima u vezu. Upućena je pomoć ranjenicima u hrani i ljudstvu. U to vreme nemačke jedinice su se povukle. Ranjenici su spaseni.

Posle toga izvršena je evakuacija teških ranjenika u Tršanovše, a lakih u Zadlog i Belu. Sredinom novembra svi ranjenici preseljeni su u kuću seljaka Tratnika u Cekovniku, gde se bolnica nalazila do 31. decembra 1943. Dva puta je bila ugrožena od Nemaca i morala se seliti u šumu. Lake ranjenike evakuisali su u oporavilište br. 1 (u s. Male Vrše) i oporavilište br. 2 (u s. Pekel).

Odlukom Štaba 3. operativne zone, koji se nalazio u Čepovanu, osnovana je konspirativna šumska bolnica - Centralna vojna bolnica (CVB) 3. operativne zone u Trnovskom gozdu na prostoru Čekovnik-Mrzla-Rupa-Poslušanje-Mala gora, zvanom Klavži. Izgrađene su dve barake: svaka za oko 50 ranjenika i to u najvećoj tajnosti. Javke su bile: kod Tratnika u Cekovniku i kod Omevnikara u Mrzloj Rupi. Bolnica je 31. decembra 1943. osposobljena za prijem ranjenika, koji su zatim preseljeni iz kuće Tratnika.[244] Dr Gala obavljao je pored dužnosti referenta saniteta zone, i dužnost upravnika CVB sve do kraja februara 1944, kada je dužnost upravnika preuzela dr Pavia Jerina. Dr Antonio Čikareli premešten je u oporavilište br. 2, a Centralnoj bolnici dodeljen je dr Franc Podkoritnik.

Posle 30. septembra Nemci su nastavili ofanzivu u predelu Brkina i u Istri, a onda u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, da bi zatim, krenuli protiv 7. korpusa u Dolenjskoj i Notranjskoj.

Sanitetska služba 7. korpusa za vreme nemačke ofanzive u Dolenjskoj i Notranjskoj

Nemci su ofanzivu protiv 7. korpusa (šifrovano nazvanu »Wolkenlnuch« - Prolom oblaka) izveli sa osnovice Samobor, Ljubljana, Planina, Ilirska Bistrica, Ogulin i za nju angažovali 44, 71. i 162. diviziju, oko 48.000 vojnika i 110 tenkova, u nameri da unište partizanske snage u Dolenjskoj i Notranjskoj. Operacija je trajala 16 dana i počela 21. oktobra 1943.

Sedmi korpus imao je 14, 15. i 18. diviziju i Štab, (12.000 boraca). Tu se nalazio Glavni štab Slovenije sa CK KP Slovenije.

Prva etapa nemačke ofanzive (od 21. do 25. oktobra) zahvatila je donji tok Krke, Gorjance, Žumberak, Belu krajinu i južni deo Kočevske.

Zbog velike nadmoćnosti neprijateljevih snaga i taktike opkoljavanja, jedinice 7. korpusa često su vodile žestoke borbe i morale se probijati iz obruča. U takvoj situaciji bilo je dosta ranjenika, i evakuacija teških nepokretnih ranjenika u konspirativne bolnice bila je skoro nemoguća, jer je skoro sve komunikacije kontrolisao neprijatelj. Brigade su teške ranjenike nosili sobom, što je još više smanjilo njihovu borbenu i manevarsku sposobnost.

O sudbini ranjenika 7. korpusa u novoj nemačkoj ofanzivi nema mnogo dokumenata, ali postoje hronike i sećanja učesnika, iz kojih se može videti u kakvoj su se situaciji nalazili ranjenici i oni koji su ih čuvali i negovali.

Brigade su u pojedinim situacijama bile prinuđene da se rasterete nepokretnih ranjenika kako bi se mogle probiti iz obruča, a za to je postojala samo jedna mogućnost: da ranjenike prekriju i kamufliraju u privremenim

[244] Naredba Štaba 3. operativne (alpske) zone od 2. decembra 1943. o novoosnovanoj Centralnoj vojnoj bolnici; dr Gala, Partizanski zdravnik, str. 419.

improvizovanim skrovištima. Četvrta SNOUB »Matija Gubec« bila je u tom pogledu u boljoj situaciji, jer je u Gorjancima postojala stara konspirativna bolnica u grapi Pendirjevka. Posle borbe koju je Gubčeva brigada vodila u Gorjancima, ranjenici su evakuisani u pratnji referenta saniteta dr Marjana Južniča u ovu bolnicu, koju neprijatelj nije otkrio, jer je bila zakamuflirana.

Velike teškoće sa ranjenicima imale su 5. SNOUB »Ivan Cankar« i 10. ljubljanska SNOB, koje su morale sakriti ranjenike u šumi Janke pri Korinju u Suhoj krajini.

Još teža je bila situacija u 14. diviziji. Istarska brigada, sastavljena od novomobilisanih boraca, bez ikakvog vojničkog iskustva, nije izdržala pritisak neprijatelja i bila je rasformirana. Slična sudbina zadesila je novoosnovanu Brkinsku brigadu. Od 1100 boraca ostalo je njih svega 300, koji su se probili na Mašun. U šumi su sakrili ranjenike pod nadstrešnicima stare partizanske bolnice »Ute«, gde su se 20 dana nalazili u obruču neprijateljevih jedinica, a nisu otkriveni. Bolnicu je vodio dr Bogomir Magajna, referent saniteta Brkinske brigade.[245]

Rabska brigada formirana je od 1500 logoraša na otoku Rabu i prebačena brodovima u Hrvatsko primorje. Referent saniteta bio je dr Ludvik Žnidaršič. Brigada je odlično snabdevena sanitetskim materijalom i sanitetskom opremom, ali je sve izgubila u toj ofanzivi. Iscrpljeni logoraši nisu bili sposobni da izdrže napore u borbi protiv nadmoćnog neprijatelja. Brigada je rasformirana 8. oktobra 1943. Dr Ludvik Žnidaršič premešten je u 1. SNOUB »Tone Tomšič«, jer je dotadašnji referent saniteta dr Vlado Vojska poginuo.

Tomšičeva brigada je zauzela položaje na Mašunu, gde se našla u okruženju. Pojedini bataljoni morali su se samostalno probijati. Neki nepokretni ranjenici evakuisani su u bolnicu »Ute«, a mnoge, koji su bili zbog smrzotina i iscrpljenosti teško pokretni, neprijatelj je pobio.[246]

U 18. diviziji se 8. SNOB »Franc Levstik« borila sa velikim teškoćama. Referent saniteta bio je dr Julij Saje, a njegov pomoćnik student medicine Pavia Kavčič. Brigada se našla u okruženju na brdu Mokrec u Notranjskoj. Mogućnost evakuacije ranjenika nije postojala. Šest ranjenika se sakrilo u kraškoj špilji. Sa njima je ostao dr Julij Saje, i oni su preživeli ofanzivu. Kada se brigada pripremala za proboj u borbama je bilo 10 novih nepokretnih ranjenika. Nemci su zarobili i ubili studenta medicine Borisa Habermuta, bataljonskog bolničara. Ranjenici su ostavljeni u nadstrešnicama starog partizanskog logora, pa je brigada izvršila proboj. Nemci su ih pronašli i pogubili. U proboju brigada je izgubila sav sanitetski materijal[247]

Druga etapa nemačke ofanzive u Dolenjskoj i Notranjskoj imala je za cilj da uništi sve partizanske jedinice i ustanove na Kočevskom Rogu. Nemci su upotrebili 4 puka pod komandom Štaba 44. grenadirske divizije u Kočevju.[248]

Nemačke jedinice su 25. oktobra 1943. preplavile šumski kompleks Kočevskog Roga, zaposele spaljena sela, prodrle na sve šumske puteve i postavile brojne zasede, samo da bi uništili 10 bolničkih baraka, u kojima se,

[245] Dr Bogomir Magajna, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 171-177.
[246] Dr Ludvik Žnidaršič, Partizanska kronika, Hronike o radu sanitetske službe, XI, Beograd, 1967, str. 395-405.
[247] Dr Pavia Kavčič, Saniteta u 8. brigadi, Hronike o radu sanitetske službe, X, Beograd, 1967, str. 61-62.
248 NOV na Slovenskem, str. 598.

prema do sada prikupljenim podacima, krilo oko 580 ranjenika, bolesnika i bolničkog osoblja.

Neprijateljeva vojska »pročešljala« je šume Kočevskog Roga, pronašla i uništila mnogo materijala i opreme koju su partizanske jedinice zaplenile posle raspada italijanske vojske, i ubile 23 ranjenika[249] od 580 koliko je bilo u SCVPB ili 3,6 %.[250]

Kada je ovde posle kapitulacije Italije nastala velika slobodna teritorija, Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS nije prihvatilo varijantu da se ranjenici prebace iz konspirativnih šumskih bolnica u naseljena mesta, gde bi imali neuporedivo bolji smeštaj i udobnost. Naročito se dr Pavel Lunaček, referent za bolnice, zalagao da konspirativne bolnice ostanu netaknute. Ta odluka bila je dobra.

Zbog stalnih ofanzivnih akcija slovenačkih divizija posle kapitulacije Italije a radi zaštite slobodne teritorije broj ranjenika bio je u stalnom porastu. Konspirativne bolnice nisu bile u stanju da prime toliki broj ranjenika. Zato su organizovane već rečene bolnice u naseljenim mestima - Novo Mesto, Dolenjske Toplice, Novi Tabor, Črmošnjice, Ribnica i Kočevje.

Kada se približila nemačka ofanziva, nepokretni teški ranjenici evakuisani su u konspirativne sanitetske stanice SCVPB zajedno sa sanitetskim materijalom, a za lake ranjenike osnovana je pokretna bolnica u s. Črmošnjice, koja se za vreme ofanzive preselila u Žumberak.

Žrtve partizanskih ranjenika u SCVPB za vreme nemačke oktobarske ofanzive bile su neznatne. Analiza zaštitnih mera, koje su dale pozitivan rezultat, otkriva nam koje su značajne mere odigrale ulogu u zaštiti ranjenika, a otkriva i neke slabosti.

Za vreme ofanzive preduzete su ove mere: svi pokretni ranjenici, bolesnici i osoblje bili su u strogoj pripravnosti, snabdeveni najnužnijom količinom hrane i vode, a nepokretni ranjenici smešteni su u ranije izgrađene podzemne bunkere - Spodnji Hrastnik, a delimično i Jelendol,[251] ili kamuflirani u šumi u improvizovanim skrovištima (Stari log), ili su, pak, ostali u barakama.[232] Kada se osetila blizina neprijatelja[253] izvršena je evakuacija svih pokretnih u šumu - Jelenbreg,[254] Spodnje Lašče, Stari log, Pugled,[255] Vinica, Leseni kamen, Spodnji Hrastnik, Zgornji Hrastnik, Škrilj.[256]

U nekim bolničkim stanicama nepokretni ranjenici ostali su u barakama, jer nije bilo druge mogućnosti i to u Jelenbregu 3, u Pugledu 21, u Vinici, Jelendolu, Zgornje Lašče svi. U Sanitetskoj stanici Zgornje Lašče ranjenike su po danu sakrili u šumu, a po noći vraćali u baraku. Sanitetska stanica u Jelendolu je ostala sa svim ranjenicima i osobljem. Od lekara su bili dr Pavel Lunaček i dr Ruža Germ-Šegedin. Preživeli su dramatične dane bez žrtava.

[249] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 46 (Poročilo iz postojanke Pugled sadrži imena i prezimena pobijenih ranjenika). Spasilo se 17 ranjenika i bolesnika. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 64 (Poročilo uprave postojanke Stari log o dogodkih v nemški ofenzivi oktobra 1943).

[251] Kronika postojanke Spodniji Hrastnik z dne 2. 3. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. št. 84 (napisala dr Božena Grosman)

[252] Dr Ruža Germ-Šegedin, Lično saopštenje.

[253] Kronika postojanke Jelenbreg - dr Emilija Kraigher, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. št. 80.

[254] Juga Bregant, Kronika postojank nad Pogorelcem, Jelenovega žleba, Spodnjih in Zgornjih Lašč, Hronike o radu sanitetske službe, XI, Beograd, 1967, str. 311-319.

- Dr Miro Gerbec, Moje uspomene u 1. bataljonu Zapadnodolenjskog odreda 1942, Hronike o radu sanitetske službe, X, Beograd, 1967, str. 77-103.

[6] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili. Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1963, str. 403-503.

Prisustvo lekara u bolničkim stanicama doprinelo je da se održi moralno stanje osoblja i pacijenata na visini i spreči panika. Neprijatelj je pored sanitetske stanice Pugled spalio bolnicu u Spodnjem Lašču, iz koje su ranjenici pravovremeno evakuisani u Zgornje Lašče i Jelenžleb.

Posle ofanzive preostali pacijenti i osoblje bolnice Pugled evakuisani su u stanicu Leseni kamen, sa njima i lekari dr Božena Ravnihar i dr Andrej Župančič. Nemci su spalili selo Štale, u kojem se nalazilo nekonspirativno rekonvalescentno odeljenje »Škrilj«, ali su ranjenici i bolesnici pravovremeno evakuisani u Zgornji Hrastnik.

Za vreme nemačke oktobarske ofanzive upravnici pojedinih bolničkih stanica SCVPB su bili: u Jelenbregu dr Emilija Krajger-Krebs; u Jelendolu - dr Ruža Germ-Šegedin; u Spodnjem Lašču student medicine Juga Bregant; u bolnici Zgornje Lašče bio je i dr Karei Milavec; u bolnici Stari log bila je dr Frida Vudler-Breda; u Pugledu dr Božena Ravnihar; a u Vinci dr Miroslav Grebec-Borut. Sanitetska stanica Spodnji Hrastnik osnovana je posle kapitulacije Italije a vodila ju je dr Božena Grosman. U bolnici Zgornji Hrastnik bila je studentica medicine Marta Šavelj; u bolnici Leseni kamen dr Lojze Štrancar (Alojz), a u Škrilju se nalazilo rekonvalescentno nekonspirativno odeljenje.

Slabosti konspirativne zaštite ranjenika za vreme nemačke oktobarske ofanzive bile su u tome što sve bolničke stanice nisu mogle sakriti nepokretne ranjenike u podzemne bunkere, bilo da ih nisu imale, bilo da im je kapacitet bio premalen. Sanitetska služba Jelendol i Vinica imale su bunkere. Ali, neposredno pre ofanzive zatrpani su znatnim brojem nepokretnih ranjenika, jer ih nisu mogli sakriti u njima.[257] Rizik su predstavljali i teški nepokretni ranjenici belogardisti, koji su bili, takođe, evakuisani iz Dolenjskih Toplica u konspirativne bolnice.

SANITETSKA SLUŽBA NA TERITORIJI DOLENJSKE I NOTRANJSKE, RAD SANITETSKOG RUKOVODSTVA GLAVNOG ŠTABA SLOVENIJE I 7. KORPUSA

Vojno-politička situacija

Na teritoriju Dalenjske, Suhe i Bele krajine u vremenu i posle kapitulacije Italije pa sve do kraja aprila 1945, nalazio se Glavni štab Slovenije i ostala najviša politička rukovodstva NOP-a Slovenije, koji su, često, menjali lokaciju boravka. U sastavu i sa Glavnim štabom Slovenije bilo je Sanitetsko odeljenje. Njemu je najbliže bio 7. korpus i ostale samostalne jedinice oko Glavnog štaba, pa je na njih vršio i najveći uticaj.

Krajem 1943. godine 7. korpus imao je u svom sastavu 3 divizije: 14, 15. i 18. i 3 odreda sa oko 7000 boraca.[258] Zbog situacije u 4. operativnoj zoni u Štajerskoj, gde je bilo samo oko 800 boraca, a prema odluci Glavnog štaba NOV i POS tamo je bila 6. januara 1944. godine 14. divizija,[259] tako da je 7. korpus ostao sa 15. i 18. divizijom. Imao je Belokranjski, Notranjski, Istarski

[257] Dr Miroslav Gerbec, Lično saopštenje.
[258] n o v na Slovenskem, str. 547 i 654.
[259] NOV na Slovenskem, str. 425.

a kasnije i Kočevski odred. U sastavu 7. korpusa formirana je 7. maja 1944. i Slovenačka artiljerijska brigada.[260]

Nemci u oktobarskoj ofanzivi 1943. nisu uspeli da unište korpusne jedinice, pa su se ograničili na zaštitu važnih komunikacija koje od Ljubljane vode za Trst i za Zagreb. Pored toga su vojnim akcijama nastojali da tuku jedinice 7. korpusa i organizacije OF. Zato su angažovali 19 svojih i 5 domobranskih bataljona, koji su se oslanjali na jako utvrđene garnizone. I pored toga pruga Ljubljana-Novo Mesto bila je prekinuta, jedino je radio deo Ljubljana-Grosuplje. Novo Mesto i Kočevje su bili jako utvrđeni, ali okruženi oslobođenom teritorijom. Snage 7. korpusa blokirale su Novo Mesto, koje su Nemci snabdevali preko Kostanjevice.

U prvoj polovini 1944. godine 7. korpus je izvršio više napada na neprijateljeva uporišta Veliko Lašče, Grosuplje, Novo Mesto, Ig pri Ljubljani i Ribnicu, i na železničke komunikacije. U ovom borbama najveće gubitke imala je Cankareva brigada. Neprijatelj je iznenadnim noćnim napadom na selo Jovorovicu uništio čitav 4. bataljon te brigade. Poginulo je oko 110 do 130 boraca.

U aprilu 1944. neprijatelj je uspeo da zauzme Trebnje, Mirnu Peč, Dobrnič i Žužemberk i da postavi uporišta u Dobravi, Mirni i Št. Lovrencu radi osiguranja železničke pruge Ljubljana-Novo Mesto. Međutim, snage 7. korpusa uspele su da isteraju neprijatelja iz svih tih uporišta. Do kraja maja 1944. ponovo je oslobođena velika teritorija koju je neprijatelj zauzeo u drugoj polovini aprila.

Sredinom 1944. došlo je do velikih promena na svetskim frontovima. Na jugoslovenskom ratištu su se, posle neuspelog nemačkog desanta na Drvar 25. maja maršal Tito i Vrhovni štab NOV i POJ prebacili na otok Vis.

U Sloveniji je nastupila za NOV dosta teška situacija. Zbog sve većeg povlačenja jedinica iz Italije i Balkana, Nemci su postepeno koncentrisali znatne snage u Sloveniji. Slovenačko domobranstvo pod zaštitom Nemaca, imalo je u leto 1944. godine 12.000 vojnika. Neprijatelj je zauzeo područje uz železničku prugu Ljubljana-Novo Mesto, Ljubljana-Postojna i Ljubljana-Kočevje.[261]

Zbog sve veće koncentracije neprijateljevih snaga borbe 7. korpusa su u drugoj polovini 1944. postajale sve teže. Jedinice 15. divizije su 12. juna 1944. porušile deo Štampetovog mosta, tako da je železnička pruga Ljubljana-Trst bila neupotrebljiva 22 dana. Napadnuta je Križka Vas i Višnja gora, vodile su se borbe u Cerkniškoj dolini i na Bloškoj planoti. Krajem juna oslobođeno je Bosiljevo. U julu 1944. došlo je do borbi u Žumberku i Beloj krajini. Saveznici su počeli da šalju pomoć u oružju i vojnoj opremi preko aerodroma u Nadlesku (Loška dolina). Pri povratku avioni su evakuisali ranjenike u Italiju.

U avgustu 1944. godine 7. korpus je imao 15. i 18. diviziju, Belokranjski, Dolenjski, Notranjski i Istarski odred, a osim toga organizovano Belokrajinsko, Notranjsko, Dolenjsko i Istarsko vojno područje - ukupno 7.948 boraca.[262] Avgusta 1944. godine 18. divizija izvršila je napad na tunel pri Šmarju ali je na povratku pretrpela od neprijateljevih zaseda teške gubitke. U septembru 1944. je 7. korpus vršio napade na železničku prugu Grosuplje-Kočevje, Ljubljana-Zidani Most - rnost Poganjek i stanica Sava, a 26. septembra

260 NOV na slovenskem, str. 707.
261 Lado Ambrožič, Gubčeva brigada, Ljubljana, 1972 str 743
262 NOV na Slovenskem, Ljubljana, 1977, str. 734.

je ponovo srušen deo Štampetovog mosta na pruzi Ljubljana-Postojna. U oktobru 7. korpus se ograničio na zaštitu slobodne teritorije, jer je neprijatelj počeo sa jakim napadom u Notranjskoj i Suhoj krajini. U novembru su domobranske i nemačke jedinice izvršile napad na oslobođenu teritoriju u Beloj krajini i 14. novembra prodrle u Ćrnomelj, koji su morale posle 3 časa da napuste. Pri povlačenju neprijatelj je pretrpeo teške gubitke kod Koprivnika. Tada je 7. korpus prešao u ofanzivu i 18. i 20. novembra napadao Kočevje uz pomoć savezničke avijacije, ali ga nije uspeo da oslobodi.

Borbe u Dolenjskoj produžile su se i u decembru 1944. i u januaru 1945. Snage 7. korpusa izvršile su napad na jako utvrđenu uporište Občine, ali bez uspeha. Sve do aprila 1945. borbe su se vodile nesmanjenom žestinom. Neprekidne borbe oslabile su jedinice 7. korpusa koji je imao 4000 boraca. Žestoke borbe vođene su u aprilu u podnožju Kočevskog Roga, gde je 7. korpus dobio kao pojačanje 5. prekomorsku brigadu sa oko 2386 boraca.[263] Glavni štab NOV i POS premestio se 29. aprila u Slovenačko primorje i zatim u Trst.[264]

Gubici 7. korpusa 1944. i 1945. Tabela 2 prikazuje korpusne gubitke od februara 1944. zaključno do aprila 1945. Za januar 1944. nema podataka.

Tabela 2

GUBICI 7. KORPUSA 1944. i 1945. GODINE

MESEC	Mrtvih		Ranjenih		Ukupni gubici	Izvor IZDG
	broj	procenat	broj	procenat		
Januar 1944.	-	–	–	–	–	F. 357
Februar	51	20,1 %	202	79,9 %	253	F. 157
Mart	217	43,4 %	282	56,6 %	499	F. 157
April	102	26,9 %	276	73,1 %	378	F. 157
Maj	113	29,3 %	266	70,2 %	379	F. 355
Jun	105	28,4 %	264	71,6%	369	F. 355
Jul	109	34,8 %	204	65,2 %	313	F. 355
Avgust	174	46,2 %	202	53,2 %	376	F. 355
Septembar	164	37,7 %	270	62,3 %	434	F. 157
Oktobar	162	39,4 %	249	60,6 %	411	F. 355, 356
Novembar	113	28,1 %	289	71,9%	402	F. 355
Decembar	84	36 %	149	64 %	233	F. 355
Januar 1945.	151	32,7 %	309	67,3 %	460	F. 379
Februar	97	31,2%	213	68,8 %	310	F. 157
Mart	98	32 %	208	68 %	306	F. 355
April	125	28,4 %	349	71,6%	474	F. 408
SVEGA:	1675	30,9 %	3732	69,1 %	5407	

Podaci pokazuju da je 7. korpus mesečno imao 51 poginulog u februaru 1944. do 217 u martu 1944. Ranjenika je bilo najmanje u decembru 1944. a daleko više u aprilu 1945.

263 NOV na Slovenskem, str. 965.

264 Posle oslobođenja Trsta Glavni štab NOV i POS bio je u Trstu. Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba smestilo se u kući u kojoj je do oslobođenja bila nemačka komanda u Via Ciserone br. 8. Dužnost načelnika Sanitetskog odeljenja vršio je dr Marjan Južnič.

Ukupni gubici 7. korpusa od februara 1944. do aprila 1945. iznose 5407 Od toga je 3732 ranjena a 1975 poginulih. Odnos palih i ranjenih iznosi 1:2,2.[265]

REORGANIZACIJA SANITETSKE SLUŽBE 7. KORPUSA U SKLADU SA STATUTOM SANITETSKE SLUŽBE NOVJ

it

Za vreme nemačke oktobarske ofanzive došlo je do privremenog prekida reorganizacije sanitetske službe u 7. korpusu koja je počela iza kapitulacije Italije. Naime, posle nemačke ofanzive izvršene su nove organizacione promene divizijskog i korpusnog saniteta. Reorganizacija se odvijala postepeno i trajala je nekoliko meseci.

Štab 7. korpusa[266] naimenovan je krajem decembra 1943, a za šefa Sanitetskog odseka postavljen je dr Marjan Ahčin-Matjaž, koji je tu dužnost preuzeo tek u februaru 1944. jer se nalazio u Slovenačkom primorju.[267] U avgustu 1944. dužnost šefa Sanitetskog odseka 7. korpusa preuzeo je dr Marjan Južnič, a dužnost sanitetskog referenta Vojne oblasti 7. korpusa dr Marjan Morelj. Pre njega je tu dužnost privremeno vršio Matevž Fijavž.[268] Za v. d. referenta za bolnice u Sanitetskom odseku Štaba 7. korpusa, koji je bio ujedno glavni upravnik SVPB 7. korpusa, postavljen je 23. jula 1944. dr Igor Tavčar,[269] jer su sve bolnice na teritoriji 7. korpusa predate na upravljanje Štabu 7. korpusa. Kasnije, novembra 1944, dužnost glavnog upravnika SVPB 7. korpusa preuzela je dr Božena Ravnihar i na toj dužnosti bila sve do oslobođenja. Apotekarski referent u Sanitetskom odseku 7. korpusa postavljen je tek u drugoj polovini 1944. Najpre je student farmacije Vera Černoš-Morelj, zatim student hernije Miran Babšek, pa magistar farmacije Boris Andrijanič i zatim ponovo Miran Babšek. U oktobru 1944. u Sanitetskom odseku korpusa postavljen je i glavni hirurg dr Martin Benedik, koji je ujedno vodio korpusnu hirurško ekipu.

Reorganizacija divizijskog saniteta se takođe odvijala postepeno. Najpre su u septembru 1943. postavljeni referenti saniteta, odnosno šefovi sanitetskih odseka u štabovima divizija, a u novembru i decembru 1943. osnovane su divizijske pokretne bolnice i divizijske hirurške ekipe. Divizijske sanitetske čete osnovane su tek sredinom 1944, osim u 18. diviziji, gde je postojala od ranije kao zaštitna četa divizijske pokretne bolnice.[270]

Za referenta saniteta 14. divizije postavljen je 17. avgusta 1943. dr Stanko Pirc-Lojze, koji je tu dužnost obavljao sve do odlaska 14. divizije u Štajersku, kad je na njegovo mesto postavljen dr Stane Kolar. Divizijska pokretna bolnica nije organizovana do februara 1944. ali je odranije 1943, posle nemačke oktobarske ofanzive, postojala divizijska hirurška ekipa koju je vodio dr Milan Červinka, ginekolog specijalista. Apotekarski referent bio je od 1. novembra 1943. magistar Boris Andrijanič.[271] Divizijske sanitetske čete nije bilo.

[265] U drugom svetskom ratu je bio taj odnos u nemačkoj vojsci 1 : 2,6, u Crvenoj armiji 1 : 2,6 u američkoj vojsci 1 : 2,5, u francuskoj vojsci 1 : 1,9. Iskustva iz rada sanitetskih službi u lokalnim ratovima posle drugog svetskog rata, Beograd, 1980, Institut za vojnomedicinske intormacije i naučnu dokumentaciju.

266 nov na Slovenskem, str. 1043 i 1044.

[267] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 55.
Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 49 in knj. 2, dok. 41.
Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 28.

[270] Partizanski zdravstveni vestnik, junij 1944, št. 6, str. 3-4.

[271] Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, str. 125.

U 15. diviziji je dužnost referenta saniteta preuzeo u oktobru 1943. dr Marjan Južnič, a pre toga je bio apsolvent medicine Adolf Medvešček.[272] U aprilu 1944. je posle odlaska dr Južniča u Sanitetski odsek Vrhovnog štaba, tu dužnost preuzeo dr Jože Tivadar. Od februara 1944. referent saniteta 15. divizije imao je pomoćnika apsolventa medicine Rudolfa Čika. Divizijska pokretna bolnica osnovana je novembra 1943. Dužnost upravnika obavljao je apsolvent medicine Rudolf Čik, a posle njega student medicine Milan Biber do 5. maja 1944. kada je upravnik postao iskusni partizanski lekar dr Ludvik Žnidaršič koji je bio upravnik DPB do oslobođenja. Divizijska hirurška ekipa formirana je u decembru 1943. Prvi njen šef bio je dr Ivan Pintarič, a posle njega dr Stanko Lajevec do oslobođenja. Asistent u hirurškoj ekipi bila je student medicine Majda Kmet. Zubarsku ekipu vodio je od oktobra 1943, dentista Vinko Horvat a kasnije ruski lekar Kvasanzijade Isfandijaz-Saša, koji je prebegao iz nemačke vojske.[273]

U 18. diviziji je, posle formiranja njen prvi referent saniteta dr Marjan Ahčin do 12. januara 1944, kada je tu dužnost preuzeo dr Peter Držaj.[274] U drugoj polovini 1944. su se na toj dužnosti menjali lekari: dr Mirko Ćernič (mlađi),[275] dr Karei Milavec-Tine, dr Alojz Mihelčič, dr Marjan Zilič. Od februara 1945. referent saniteta 18. divizije imao je pomoćnika, najpre studenta medicine Borivoja Jeleniča, kasnije, takođe studenta Janeza Jenštrlea. Apotekarski referent u Sanitetskom odseku 18. divizije bila je student farmacije Mila Zeslin, a posle nje abiturijent gimnazije Milan Troha sve do oslobođenja. Zubarsku ekipu je vodio sovjetski lekar Kvasanzijade (Quasanzijade), Isfandijaz-Saša, a kasnije u drugoj polovini 1944. i 1945. Vinko Horvat, dentista.[276] Divizijska pokretna bolnica osnovana je decembra 1943. u Gorskom kotaru.[277] Upravnik je dr Miroslav Gerbec, koji je tu dužnost obavljao do oslobođenja. Divizijska hirurška ekipa osnovana je u novembru 1943, a šef je bio dr Karei Milavec. Za vreme njegove bolesti izvesno vreme ga je zamenjivao dr Ludvik Žnidaršič, a od avgusta 1944. češki lekar dr Edmund Kadlik, koji je prebegao u partizane iz nemačkog zarobljeništva. U aprilu 1945. hiruršku ekipu je vodio dr Vaclav Pišot.

Brigadni sanitet sastojao se od brigadnog referenta saniteta, brigadne bolničarke i nekoliko bolničara. Brigadni sanitetski referent bio je, ujedno, i upravnik brigadne ambulante, u kojoj su se lečili najlakši ranjenici i bolesnici. Za vreme akcija brigadni sanitet je razvijao brigadno previjalište i u te svrhe mu je dodeljeno pomoćno osoblje (nosioci ranjenika i kuriri i, najpre, to je bila brigadna sanitetska desetina, a kasnije brigadni sanitetski vod. Partizanski odredi su imali istu organizaciju sanitetske službe kao brigade.

Brigadni referenti saniteta u 15. diviziji su bili: 4. SNOUB »Matija Gubec« dr Janez Podboj, dr Marjan Južnič, dr Pavel Vrankar,[278] student medicine Metod Rus, student medicine Boris Cergolj, apsolvent medicine Peter Žiža. U 5. SNOUB »Ivan Cankar« bili su: dr Jože Tivadar, apsolvent medicine Rudolf Čik, apsolvent medicine Vojko Mlinar. U 12. SNOB su dr Vekoslav

[272] Lado Ambrožič, Gubčeva brigada, str. 533. Pismo sanitetskog referenta 15. divizije dr M. Južniča z dne 26. novembra 1943.
[273] Dr Velimir Vulikić, Organizacija in razvoj zobozdravstvene službe v NOV in PO Slovenije, Zdravstveni vestnik, junij 1985, str. 280-281. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 86.
[274] Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 56.
[275] Zarobljen od Nemaca avgusta 1944. i odveden u Dahau.
[276] Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 35, str. 216, i Zbornik dokumentov in podatkov, kni. 2, dok. 82, str. 455-457.
[277] Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, str. 165.
[278] Umro posle povrede vatrenim oružjem (nesrečni slučaj) avgusta 1944.

Valentinčič, student medicine Dušan Grom (do kraja 1944), student medicine Ivan Koražija, student medicine Jože Verlič. U 15. SNOB su dr Mirko Cernie (mlađi, student medicine Anča Lamut, dr Marjan Žilič, student medicine Ciril Brajer.

Brigadni sanitetski referenti u 18. diviziji su bili: u 8. SNOB Fran Levstik, dr Julij Saje, dr Ludvik Žnidaršič, stud. med. Janez Jenštrle od marta 1945. apsolvent medicine Jože Satler. U 9. SNOB su: dr Ladislav Jermol, apsolvent medicine Bogomil Kenda (od oktobra 1943. do septembra 1944), dr Zlatko Marin. U 10. SNOB (ljubljanska): apsolvent medicine Stane Plevnik (od formiranja brigade do marta 1945), student medicine Miloš Šinigoj-Osman.

U partizanskim odredima su referenti saniteta: Dolenjski odred: student medicine Jože Janežič,[279] dr Jože Jaklič, studenti medicine Milenko Kos,[280] Jože Verlič i Boris Cergolj; Belokranjski odred: dr Alojz Mihelčič, dr Marjan Žilič, student medicine Mihael Kocmur; Notranjski odred: dr Marjan Žilič, dr Lojze Mihelčič, student medicine Metod Rus, i Kočevski odred dr Jože Jaklič.

U jurišnom bataljonu 15. divizije referent saniteta bio je student medicine Jože Andlovic, a u jurišnom bataljonu 18. divizije student medicine Miran Cilenšek.

U komandama vojnih područja bili su referenti saniteta: Belokranjsko vojno područje dr Stefan Šobar; Dolenjsko vojno područje apsolvent medicine Jože Satler, i Marko Dostal, te bolničarka Ančka Zajc-Tavčar (v.d.); Notranjsko vojno područje apsolvent medicine Ludvik Kovač-Lajči i student medicine Franja Gomzi-Kovač; Istarsko vojno područje, apsolvent Ludvik Kovač i student medicine Radim Visenjak.

U 1. artiljerijskoj brigadi 7. korpusa bili su referenti saniteta: apsolvent medicine Marko Dostal, student medicine Borivoj Jelenič i apsolvent medicine Stane Plevnik. U Podoficirskoj školi 7. korpusa bio je student medicine Stane Jurko, a u Dopunskom bataljonu 7. korpusa student medicine Stane Jurko i dr Marjan Žilič.

Februara 1945. u operativnim jedinicama 7. korpusa bilo je 10 lekara i 19 medicinara, a ukupan broj zdravstvenih radnika iznosio je 368 ljudi.[281]

RAD SANITETSKE SLUŽBE U OPERACIJAMA 7. KORPUSA

Evakuacija i trijaža ranjenika

Evakuacija ranjenika zadavala je sanitetskoj službi 7. korpusa velike teškoće sve dok nisu pronađene odgovarajuće organizacione forme, i to ne samo na prednjim etapama od bataljona do brigade i od brigade do divizije, nego i na relaciji divizija-korpusna bolnica. Šef Sanitetskog odseka 7. korpusa dr Ahčin najpre je uočio manjkavosti evakuacije na relaciji divizija-korpusna bolnica, koja je predstavljala najduži i najmučniji deo transporta u kojem su ranjenici često bili nedovoljno odeveni, izloženi kiši i vetru, slabo je or-

[279] Poginuo je 24. aprila 1944. u s. Križe kod Dobrniča, Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 175. (U ovoj publikaciji Janežič nosi ime »Franc«, što je pogrešno), Jože Peskar, Dolenjski odred, Ljubljana, 1976, Knjižnica NOV in POS.

[280] Poginuo 5. septembra 1944. u s. Sv. Križ kod Litije, Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 177.

[281] Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 4, dok. 8.

ganizovana ishrana i nega itd. Zato je Sanitetski odsek 7. korpusa 8. februara 1944. izdao naredbu o sanitetskom transportu,[282] kojom je predviđeno da štabovi moraju odrediti za svaki sanitetski transport komandira - vođu transporta, odgovornog za sve, i bolničarku, koja će pružati ranjenicima potrebnu medicinsku pomoć i negu.

Ovom naredbom, međutim, nisu bili rešeni problemi evakuacije na prednjem etapama. Radi toga je Štab 15. divizije dao predlog da se pre borbe u svakom vodu odrede 2 nosioca za transport ranjenika do bataljonskog previjališta, a brigadnom referentu saniteta treba pre borbe dodeliti sanitetsku desetinu za organizaciju brigadnog previjališta i transport ranjenika do divizijskog previjališta.[283] O tome je pisalo u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[284]

Da bi rešio problem evakuacije ranjenika na prednjim etapama, Glavni štab NOV i POS izdao je naredbu o formiranju divizijske sanitetske čete u skladu sa Statutom sanitetske službe NOVJ.[285] O ovoj temi izašao je i članak u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[286]

U svakoj diviziji trebalo je formirati divizijsku sanitetsku četu, iz koje bi se pre akcije svakoj brigadi dodavao po jedan sanitetski vod za evakuaciju ranjenika iz bataljonskog u brigadno i divizijsko previjalište. Na divizijskom previjalištu (DPr) preuzeo bi transport drugi, stalni deo divizijske sanitetske čete za evakuaciju iz DPr u korpusnu bolnicu. Taj deo divizijske sanitetske čete nalazio bi se stalno uz Divizijsku poljsku bolnicu (DPB). Preimućstvo divizijske sanitetske čete bilo je u tome jer se radilo o stalnoj formaciji, u kojoj su bili stručno izvežbani nosioci, dok su se brigadne sanitetske desetine ranije dodavale samo pre borbe iz redova boraca.

Organizacija i formiranje divizijske sanitetske čete naišlo je na otpor nekih štabova, jer su oni trebali da izdvoje 60 zdravih boraca za sanitetsku četu. Zato je Glavni štab izdao novu naredbu, kojom je bilo predviđeno da se mogu regrutovati nosioci divizijske sanitetske čete od boraca delimično nesposobnih za vojničku službu.[287] Štabovima je time bilo olakšano formiranje sanitetske čete, ali su u četu često određivani borci koji nisu bili ni fizički ni moralno u stanju da obavljaju tu veoma tešku i odgovornu dužnost.

Divizijska sanitetska četa formirana je najpre u 18. diviziji čije je jezgro u obliku »zaštitne čete« postojalo 1943. Zatim je takva četa tek u maju 1944. formirana u 15. diviziji.[288] Praksa je brzo pokazala da ograničeno sposobni borci ne mogu obavljati transport ranjenika. Komandanti i komesari, ne poznavajući organizaciju, zadatke i funkcioniranje divizijske sanitetske čete često su smanjivali njen sastav ili je reorganizovali.[289] Zato je Štab 7. korpusa izdao naredbu o formiranju stalnih brigadnih (odredskih) sanitetskih vodova, jer je praksa pokazala da dodeljivanje pre borbe sanitetskih vodova iz divi-

[282] Odredba Sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 8. februara 1944. o postopku pri transportu ranjencev. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 76.

[283] Odredba štaba 15. divizije o evakuaciji ranjencev z dne 8. marta 1944, Arhiv IZDG v Ljubljani.

[284] Dr Marjan Južnič, Evakuacija iz linije in brigadno previjališče, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 4, april 1944, str. 1-7.

[285] Navodilo Sanitetnega oddelka GŠ z dne 23. marta 1944. o organizaciji in nalogah divizijske sanitetne čete, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 99.

[286] Dr Marjan Morelj, Divizijska sanitetna četa, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 5, maj 1944, str. 1-4.

[287] Naredba Glavnega štaba NOV in POS o formiranju divizijske sanitetne čete z dne 7. aprila 1944. Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 111.

[288] Poročilo šefa Sanitetnega odseka 15. divizije z dne 18. 6. 1944. za mesec maj 1944, IZDG v Ljubljani.

[289] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 83.

zijske sanitetske čete ne funkcioniše.[290] Ovom naredbom je, u načelu, rešeno pitanje evakuacije ranjenika na etapama bataljonsko previjalište - brigadno previjalište. U brigadnim vodovima bilo je oko 10 nosilaca ranjenika. Na etapi četno previjalište - bataljonsko previjalište prenos ranjenika su obavljali četni nosioci uz pomoć boraca.[291]

Često se dešavalo da borci napuštaju svoje mesto da bi pomogli nositi ranjenike. Zato je Štab 7. korpusa izdao novu naredbu o formiranju stalnih bataljonskih sanitetskih desetina.[292] Time je evakuacija ranjenika u 7. korpusu dobila svoje konačne organizacione oblike.

Za evakuaciju iz prve linije do bataljonskih previjališta bile su odgovorne bataljonske sanitetske desetine na čelu sa bataljonskim bolničarom. Evakuaciju iz bataljonskih u brigadna i divizijska previjališta obavljali su brigadni sanitetski vodovi, a za evakuaciju sa divizijskog previjališta u korpusnu bolnicu bila je odgovorna divizijska sanitetska četa. Izvlačenje ranjenika iz prve linije tražilo je ogromne napore i žrtve zdravstvenih radnika, naročito pri napadu na utvrđena uporišta, o čemu ima mnogo izvornih dokumenata.[293]

Od transportnih sredstava u evakuaciji ranjenika upotrebljavana su na prednjim etapama nosila i zaprežna vozila, većinom seljačka kola, a rede su ranjenici prenošeni konjima i mulama. Najviše su upotrebljavana improvizovana nosila, a manje gotova nosila, koja su izrađivale ortopedske radionice 7. korpusa. Praksa je pokazala da su se nosila često gubila.[294]

Radionice su na inicijativu Sanitetskog odseka 7. korpusa počele da izrađuju mreže, od kojih su se nosila mogla improvizovati pomoću štapova. Često su upotrebljavana i šatorska krila. Izvlačenje ranjenika sa položaja i nošenje na rukama, ili na leđima, predstavljalo je posebne teškoće.

Početkom 1945. sanitetske radionice su počele izrađivati uprtače, ili rusko «ljamka« prema uzoru iz Crvene armije.[295] Transport sa bataljonskog previjališta u brigadno morao se često i do kraja rata obavljati nosilima, jer se po brdovitom terenu nisu mogla upotrebiti seljačka kola. Da bi se transport olakšao, sanitetske radionice počele su izrađivati i nosila sa 1 ili 2 točka.[296]

Transportna sredstva na relaciji brigadno previjalište - divizijsko previjalište - korpusna bolnica bila su, najčešće, seljačka kola sa volovima ili konjima, koja su zdravstveni radnici mobilisali od seljaka, a seljaci su sami pratili svoja kola do bolničke javke. Transport od divizijskog previjališta do korpusne bolnice često je trajao po nekoliko dana. Na ugroženim terenima sanitetski transport pratile su brigade. Tek 1945. godine je na relaciji divizijsko

[290] Odredba štaba 7. korpusa od 6. 9. 1944. za ponovno formirnje brigadnih sanitetnih vodov, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 62.

[291] Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za septembar 1944. z dne 26. 10. 1944. IZDG v Ljubljani, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 109.

[292] Odredba štaba 7. korpusa z dne 9. 12. 1944. o formiranju in delu bataljonskih sanitetnih desetin. Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knj. 2, Beograd, 1952, dok. 227.

[93] Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 18. 12. 1944. za mesec novembar (o izvlačenju ranjenika kod napada na Kočevje 18.-22. 11. 1944), Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 107.

[294] Isti izvor, Poročilo sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 26. 10. 1944. za September, knj. 2, dok. 109.

[295] Poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS Sanitetnemu oddelku VŠ z dne 1- 3. 1945, za januar 1945, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 4, dok. 1.

[296] Poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS MNO JA za maree 1945 z dne 2. 5. 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 25, Ljubljana, 1984.

previjalište - korpusna bolnica upotrebljen motorizovani transport a to su najčešće bili kamioni na benzin ili drveni ugalj.[297]

Trijaža ranjenika započela je na brigadnom previjalištu. Zadatak brigadnog referenta saniteta bio je da odvoji one najlakše ranjenike, kojima nije bila potrebna hirurška pomoć i koji su upućeni u brigadnu ambulantu, od onih, kojima je bila potrebna hirurška pomoć. Oni su upućivani u divizijsko previjalište prema stepenu hitnosti. Uputstva za trijažu opisana su u posebnom članku u Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[298] Na brigadnom previjalištu zadržavani su i moribundni.

Efikasna dijagnostičko-hirurška trijaža bila je mogućna tek na divizijskom previjalištu, gde se nalazio hirurg u hirurškoj ekipi. Cilj trijaže je bio da se odredi kojim je ranjenicima potrebena hirurška pomoć i stepen hitnosti te pomoći, i koji će ranjenici ostati u diviziji, a koji će biti evakuisani u korpusne bolnice. Stručno izvedena trijaža omogućavala je evakuaciju ranjenika u onu ustanovu gde će im biti pružena najbolja stručna pomoć, a pre svega je sprečavala odugovlačenje hirurške pomoći u onih, kojima je trebala hitna hirurška intervencija.

Lečenje ranjenika u trupnim sanitetskim ustanovama

Štab 7. korpusa je 3. marta 1944. izdao naredbu o organizaciji sanitetske službe u borbi. U njoj se govori o razvijanju previjališta, dužnostima brigadnih i divizijskih referenata saniteta, zadacima divizijskih hirurških ekipa i divizijskih pokretnih bolnica.[299] U naredbi se naglašava da svi referenti saniteta moraju biti upoznati sa dužnostima koje nalaže Statut sanitetske službe.

Sanitetski odsek 7. korpusa je od tada, pre svake veće akcije, izdavao sanitetsku zapovest, koja je sadržavala tačno razrađen plan zadatka službe za vreme borbe. Prvu sanitetsku zapovest izdao je dr Marjan Ahčin-Matjaž, šef Sanitetskog odseka 7. korpusa 16. aprila 1944. prilikom napada na Ribnicu, u kojem je Korpus imao 23 poginula i 82 ranjena.[300] Sanitetska služba je u ovoj akciji uspešno izvršila zadatak, o čemu svedoči pohvala Štaba 7. korpusa sanitetskoj službi.[301]

U drugoj polovini 1944. još se više razvilo pripremanje i planiranje rada sanitetske službe u operaciji. Svaki plan sanitetske službe predložen je Štabu 7. korpusa i, tek posle odobrenja, izdavana je sanitetska zapovest.[302] Posle operacije referenti saniteta bili su dužni dostaviti pretpostavljenim štabovima sanitetski izveštaj.[303] Kasnije je za napad izrađivana i prognoza gubitaka.[304]

[297] Poročilo sanitetnega odseka štaba 7. korpusa z dne 12. 1. 1945. o delu sanitetne službe pri napadu na sovražnikovo postojanko na Občinah, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 72.

[298] Dr Marjan Južnič, Etapno zdravljenje in enotna vojnokirurška doktrina (II), Partizanski zdravstveni vestnik, št. 9-10, april 1945, str. 24-34.

[299] Odredba sanitetnega odseka Štaba 7. korpusa z dne 3. 3. 1944. o organizaciji previjališč in prevozu ranjencev. Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 85.

[300] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 120.

[301] Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 141.

[302] U izvornim dokumentima sačuvano je nekoliko sanitetskih zapovesti, npr, kod napada na Št. Vid (Zbornik dokumentov in podatkov knj. 2, dok. 108), kod napada na Občine (Sanitetske zapovesti z dne 28. 12. 1944, IZDG v Ljubljana.

[303] Pročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 12. 1. 1945. o delu sanitetne službe pri napadu na Občine, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 4, dok. 72.

[304] Račun izgub za operacijo 7. korpusa z dne 1. 1. 1945. (napad na Občine), Arhiv IZDG v Ljubljana.

Od velike pomoći sanitetskoj službi 7. korpusa bile su mere koje je preduzimalo Sanitetsko odeljenje Vrhovnog štaba NOVJ i posebna organizacija slanja sanitetskog materijala od saveznika, upućivanje stranih vojnih lekara savezničkih armija - savetnika, kao što su bili engleski hirurg dr Lindzej Rodžers, (Lindsay Rogers), ruski hirurg dr V.T. Leonov i sovjetski stručnjak za organizaciju i taktiku sanitetske službe dr N.S. Naumov, kao i organizaciona i stručna uputstva za rad sanitetske službe i stručna literatura koju su napisali lekari NOVJ i lekari savezničkih armija.

Lečenje ranjenika u brigadama i partizanskim odredima

U Žužemberku je 26. februara 1944. održana konferencija referenata saniteta divizija i partizanskih odreda 7. korpusa, kojom je rukovodio šef Sanitetskog odseka dr Marjan Ahčin i na kojoj se raspravljalo o slabostima sanitetske službe.[305] Najviše prigovora bilo je na premeštanje sanitetskog osoblja od štabova brigada i odreda bez znanja referenta saniteta, jer je to bilo suprotno odredbama Statuta sanitetske službe NOVJ. Isto tako, raspravljalo se o potrebi da se za sanitetsku službu određuju zdravi i moralno čvrsti borci. U vezi s tim je Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS izdalo naredbu o odabiranju osoblja za sanitetsku službu.[306] Izdata je od istog odeljenja i posebna naredba da se može sanitetsko osobolje premeštati samo u sporazumu sa referentom saniteta.[307]

Na konferenciji su se čule i kritike na račun odnosa štabova prema referentima saniteta i izražena želja da se ti odnosi poprave. Pored navedenih problema, konstatovane su i slabosti u radu bolničara, naročito u pružanju prve pomoći. Utvrđeno je da bolničari ne znaju pravilno postaviti prve zavoje, koji često otpadaju, ne raspoznaju prirodu krvavljenja i ne znaju postaviti hemostatski zavoj, kao i da ne znaju ispravno imobilisati ekstremitete kod preloma. Zbog svog nedovoljnog stručnog znanja, oni ne uživaju autoritet u jedinicama. Zato je neophodno da se u sanitetskim školama posveti veća pažnja praktičnoj nastavi i da se referenti saniteta založe za trajnu edukaciju bolničara u jedinicama. Greške u pružanju prve pomoći iznete su i u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[308]

Za imobilizaciju se u bataljonu nedovoljno koriste trougle marame kao sredstvo brze i privremene imobilizacije. U profilaksi tetanusa nisu razjašnjeni stavovi kojim ranjenicima dati antitetanusni serum a kojima ne, jer za sve nije bilo dovoljno seruma. Počeli su se javljati slučajevi tetanusa u partizanskim bolnicama i teške alergijske reakcije posle davanja seruma.

Sanitetski odsek 7. korpusa izdao je naredbu o profilaksi seruma, i kako se boriti protiv alergijskih reakcija.[309] Zauzeto je stanovište da ranjenici ranjenini eksplozivnim oružjem svi moraju primiti injekciju seruma, koju treba dati u desnu stranu grudnog koša da bi lekar u bolnici mogao to utvrditi u slučaju defektne dokumentacije.

Za imobilizaciju ekstremiteta korišćene su najviše kramerove udlage, koje su bolničari nosili sobom i koje su se mogle lako šeći i modelisati. Je-

[305] Zapisnik o konferenci divizijskih in odrednih sanitetnih referentov 7. korpusa 26. 2. 1944. v Žužemberku, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 79.
[306] Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1. dok. 79.
[307] Zbornik dokumentov in podatkov, knj. L dok. 126.
[308] Dr Marjan Južnič, Evakuacija iz linije in brigadno previjališče, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 4, aprila 1944, str. 1-7.
[309] Odredba Sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 16. 6. 1944. za obvezno cepljenje ranjencev s serumom proti tetanusu, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 51.

dino kod preloma natkolenice korišćena je, pored kramerovih udlaga, i drvena uska daska od pazuha do stopala. Uputstva za imobilizaciju preloma u bolnicama su takođe, opisana u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[310]

Samo najlakši ranjenici i bolesnici zadržavani su na lečenju u brigadnoj ambulanti. Svi drugi upućivani su u divizijsko previjalište, a odatle laki u DPB a teški u Korpusnu bolnicu (KB).

U drugoj polovini 1944. pružanje prve pomoći u brigadama i odredima bilo je znatno poboljšano zbog intenzivne edukacije bolničara u divizijskim sanitetskim školama koje su se održavale pri DPB. Na nižim sanitetskim kursevima je najviše pažnje posvećivano praktičnim vežbama. I pored jake fluktuacije bolničara među kojima je bilo mnogo žrtava i bolesti, skoro nije bilo nijednog koji nije imao niži sanitetski kurs. U novembru 1944. osnovana je Viša sanitetska škola 7. korpusa u Slovensko-hrvatskoj vojnopartizanskoj bolnici (SHVPB).[3"]

I u profilaksi tetanusa bilo je manje grašaka u drugoj polovini 1944, jer je bilo dovoljno seruma zahvaljujući pomoći saveznika. Svi ranjenici su primali antitetanusni serum u brigadnom previjalištu.

Imobilizacija ekstremiteta kod preloma obavljala se stručnije, zahvaljujući edukaciji bolničara i dovoljnoj količini kramerovih udlaga, koje su proizvodile ortopedske radionice 7. korpusa. I dalje se javljaju teškoće kod imobilizacije preloma natkolenice.

Improvizovana imobilizacija dugom daskom od pazuha do stopala podvrgnuta je kritici. Šef hirurške ekipe 15. divizije predložio je imobilizaciju sa dve kramerove udlage: jednom sa dorzalne strane od glutealne regije do kraja prstiju, a drugom - lateralnom, od pazuha do stopala.[312]

Ujesen 1944. počele su sanitetske radionice izrađivati prema uputstvu Sanitetskog odeljenja VŠ ditrihsove udlage za imobilizaciju kod preloma natkolenice. Primenu te vrste udlage opisao je dr Robert Kukovec, glavni hirurg 4. operativne zone u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[313]

Kao osnovni medicinski dokument u svim jedinicama 7. korpusa upotrebljavana je »Uputnica u bolnicu« (napotnica v bolnico). U jesen 1944. uvedena je u duhu Statuta sanitetske službe NOVJ ranjenička karta (ranjenčeva karta). Novi dokument imao je prema izveštaju Sanitetskog odseka 7. korpusa neke manjkavosti. Nedostajali su neki lični podaci, npr. o rodbini, o grobu - u slučaju da ranjenik za vreme transporta umre, nije bilo mesta za upisivanje lične opreme, a na poleđini bilo je premalo mesta za pisanje toka bolesti. Zato je Sanitetski odsek 7. korpusa predložio da se u bolnicama i dalje koristi »bolesnički karton«.

LEČENJE RANJENIKA U HIRURŠKIM EKIPAMA 7. KORPUSA

Organizacija kirurških ekipa Hirurške ekipe u 15. i 18. diviziji osnovane su krajem 1943, a njihov sastav je bio: hirurg ili lekar sa hirurškim iskustvom (nespecijalista), asistent (studentica medicine), narkotizer (medicinska

[310] Dr Bogdan Brecelj, Najnujnejša poglavlja iz praktične kirurgije, Fiksacija in imobilizacija. Partizanski zdravstveni vestnik, št. 1, januar 1944, str. 10-13.
[311] Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za november 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 107.
[312] Poročilo vođe kururške ekipe 15. divizije za oktober 1944. z dne 10. 11. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 3, dok. 19.
[313] Dr Robert Kukovec, O zdravljenju kostolomov v naših prilikah. Partizanski zdravstveni vestnik, št. 9-10, april, str. 34-44.

sestra ili iskusni bolničar), instrumentarka (medicinska sestra ili bolničarka), iskusni bolničar (imobilizator), 1-2 pomoćna bolničara, konjevodac i pomoćno osoblje (kuriri), ukupno 8-10 lica. Od sanitetske opreme svaka hirurška ekipa imala je dovoljno instrumenata i za veće operacije, zavojnog materijala i medikamenata. Za narkozu je upotrebljavan najviše etar, pa i hloretil. Retko se koristila lokalna anestezija sa 1 % novokainom. Sterilizacija instrumenata i rukavica obavlja se prekuvavanjem, a sterilizacija zavojnog materijala (tamponi, gaze) vršila se u prvoj polovini 1944. prekuvavanjem, a u drugoj polovini 1944. uvedena je »suva sterilizacija« u partizanskom buretu (najviše su se koristili kontejneri u kojima su saveznici slali sanitetski i drugi materijal).[314] Ova sterilizacija obavljala se prema zamisli i uputstvima dr Janeza Milčinskog, koji je taj način sterilizacije prvi upotrebio.[315]

Hirurške ekipe su mogle da rade samo u naseljenim mestima. Kada su se, pak, nalazile u šumi, rad je bio prekidan, jer nije bilo šatora i druge opreme. Osvetljenje je zadavalo velike teškoće i u seljačkim kućama. Ako nije bilo električne struje, upotrebljavane su lampe sa karbidom ili gasom (petroleumom), a neki put i iz bušene repe sa lojem i fitiljom od gaze.

U hirurškoj ekipi 15. divizije od 1943. do jula 1944. radio je dr Ivan Pintarič, a posle njega do oslobođenja dr Stanko Lajevec. U hirurškoj ekipi 18. divizije od 1943. do septembra 1944. radio je Karei Milavec, a posle njega, češki lekar dr Edmund Kadlik.[316] Aprila 1945. zamenio ga je dr Vaclav Pišot.[317] U januaru 1945. je dr Lajeveca zamenjivao korpusni hirurg dr Martin Benedik, a u martu 1945. je dr Benedik zamenjivao dr Kadlika. Oba lekara bili su na kursu u Školi za sanitetske oficire.

U novembru 1944. osnovana je korpusna hirurška ekipa koju je vodio dr Martin Benedik, lekar specijalista hirurgije, koji je ranije radio na Hirurškoj klinici u Ljubljani. Zbog njegove bolesti u novembru ekipa je počela sa radom u decembru 1944. Korpusna hirurška ekipa nije razvijala samostalno previjalište nego je dodavana divizijskoj hirurškoj ekipi tamo gde je bilo najpotrebnije. U korpusnu hiruršku ekipu upućivani su ranjenici sa teškim povredama glave, trbuha, frakture femura itd.[318]

Pored stručnog osoblja, hirurškoj ekipi divizije bila je upućena u pomoć divizijska sanitetska četa, čije je osoblje razvijalo divizijsko previjalište i obavljalo potrebne radove kao što su prenos ranjenika, mobilizacija vozila, čišćenje prostorija, kurirska služba itd.

Nova saznanja vojne hirurgije da hirurška pomoć može (primarna ekscizija rane) na etapi divizije pravovremeno spasiti život mnogih ranjenika, a drugima skratiti vreme lečenja i smanjiti invaliditet, dovela su do postupka da zdravstveni radnici obezbede ranjeniku da što pre dođe u hiruršku ekipu. To se pokušalo postići zavisno od konkretne situacije približavanjem hirurških ekipa borbenoj liniji i pobošljanjem sanitetskog transporta.

Rad hirurške ekipe 7. korpusa vidi se iz navedene tabele:[319]

[314] Majda Benedik-Kmetn, Delo v kirurški ekipi 15. divizije 7. korpusa, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 405^09.
[315] Dr Janez Milčinski, O sterilizaciji obvezil in operacijskega perila v pretakajoči se vodni pari, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 3, maree 1944, str. 9—11.
[316] Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za septembar 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 109.
[317] Dr Vaclav Pišot, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 110-113.
[318] Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za november 1944. z dne 18. 12. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 107.
[319] Statistički podaci u izvornim dokumentima postoje od aprila 1944. do marta 1945.

RAD HIRURSKJH EKIPA 7. KORPUSA U 1944. I 1945.

MESEC	HE 15. divizije		HE 18. divizije		Broj svih ranjenika	Primljeni u HE		Operisani u HE	
	Prim-ljeni	Operi-sani	Prim-ljeni	Operi-sani	7. kor-pusa	Broj	Procent	Broj	Procent
April 1944.	22	6	0	0	276	22	7,9%	6	27%
maj	72	6	0	0	266	72	24,9%	6	8,3%
Jun	70	22	57	4	264	127	48%	26	20,4%
Jul	42	13	32	4	204	74	36,2%	17	22,9%
Avgust	31	11	34	0	202	65	32%	11	16,9%
Septembar	133	12	43	3	270	176	65%	15	8,5%
Oktobar	198	83	98	34	249	296* (187)	75%	117	39,5%
Novembar	44	24	135	53	289	179**	61%	77	43%
Decembar					149	158		88	55%
Januar 1945.	183	111	113	38	309	296	96%	149	40,3%
Februar	114	66	56	26	213	170	79%	92	54%
Mart					208	197	94%	113	57,3%
April					349	328	94%	187	57,3%
					3248	2160	66,6%	904	41,8%

Prema tome 7. korpus je od aprila 1944. do aprila 1945. imao 3248 ranjenika, od kojih je bilo 1832 (56 %) primljeno u hirurške ekpipe, od kojih je operisano 717 (39 %).

Statistički podaci prikazuju postepeni razvoj aktivnosti hirurških ekipa. Za prvu polovinu 1944. imamo podatke samo za 3 meseca (april-jun). U to vreme 7. korpus je imao 806 ranjenika, u hirurške ekipe je primljeno 289 (35 %), od kojih je operisano samo 42 (14,5 %).

U drugoj polovini 1944. godine Korpus je imao 1363 ranjenika, od kojih je 948 primljeno u hirurške ekipe (69 %), a od njih je operisan 321 (33,8 %).

U prva tri meseca 1945. je Korpus imao 730 ranjenika, od kojih je u HE primljeno 683 (93 %), a od njih je bilo operisano 354 (56 %). Vidi se porast i broja primljenih u hirurške ekipe i broja operisanih u toku 1944. i 1945. godine.

U dokumentima nema tačnih podataka o broju primljenih i operisanih u hirurškim ekipama u aprilu 1945. Međutim, iz nekih hronika može se zaključiti da su skoro svi ranjenici u završnoj operaciji 7. korpusa, kada su njegove jedinice nastupale prema Ljubljani, prošle kroz hirurške ekipe. Smatra se da je 7. korpus u aprilu 1945. imao 328 (94 %) ranjenika, a operisanih 187 (57,3 %). Ako i ove uključimo u ukupan broj ranjenika i operisanih, izlazi da su hirurške ekipe 7. korpusa ukupno primile 2160 a operisale 904 ranjenika.

Slabija aktivnost hirurških ekipa 7. korpusa u prvom polugodištu 1944. godine izazvala je razne komentare i kritike. Dr Marjan Morelj, referent za operativnu vojsku u Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba je smatrao da se može povećati aktivnost hirurških ekipa i to primarnom obradom rana po Fridrihu, (Friedrichu), revizijom fraktura izazavanih vatrenim oružjem i boljom imobilizacijom ekstremiteta.[320]

[320] Dr Marjan Morelj, Divizijska kirurška ekipa, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 4, april 1944, str. 8-11.

Dr Rudolf Obračunč, tadašnji upravnik SCVPB, na konferenciji lekara SCVPB 2. maja 1944. izneo je da hirurške ekipe još nemaju uslove za uspešan rad i da je njihova organizacija »prenagljen korak«.[321] Šef Sanitetskog odseka 7. korpusa dr Marjan Ahčin izneo je mišljenje da su hirurške ekipe, u datim uslovima, suvišne i da ne mogu odgovarati svojim zadacima.[322] Ipak, stiče se zaključak da su za rad hirurških ekipa postojale mnoge prepreke objektivne prirode, a značajnu ulogu odigrao je i subjektivni faktor.

U objektivne teškoće treba na prvom mestu izneti vojno-političku situaciju u prvoj polovini 1944. Brigade 7. korpusa imale su zadatak da blokadom Novog Mesta i Kočevja zaštite oslobođenu teritoriju, spreče upade neprijatelja, paljenje sela i ubijanje aktivista OF. Zato su brigade bile dosta međusobno udaljene pa je skoro bilo nemoguće divizijsku hirurško ekupu pravovremeno uputiti u onu brigadu koja je bila u akciji. Motorizovanog prevoza nije bilo. Hirurške ekipe kretale su se peške. Organizacija divizijskih previjališta kasnila je zbog neorganizovanosti divizijskih sanitetskih četa. U hirurškim ekipama nije bilo lekara specijalista, a lekari koji su vodili hirurške ekipe bili su povremeno odsutni zbog bolesti.

Mali broj ranjenika koji je primljen u hirurške ekipe može se shvatiti zbog objektivnih teškoća, ali se time teže može protumačiti broj operisanih ranjenika od onih koji su bili primljeni u hirurške ekipe, od aprila do juna 1944. Naime, u te ekipe primljeno je 289 ranjenika, a operisano samo 42 ili 14,5 %. Nizak procenat operisanih može se objasniti subjektivnim faktorom - stavovima hirurga, koji su se pridržavali Fridrihove doktrine - koja ih je pratila iz školskih klupa: prvo, da je mogućno uspešnu primarnu eksciziju rane izvršiti samo 6 sati posle ranjavanja jer se u tom intervalu može postići »sterilizacija rane«, i drugo, da ranu posle ekscizije treba ušiti.[323]

Ranjenici su za prvih 6 sati, teško stizali u hiruršku ekipu pa su zato lekari u hirurškim ekipama uglavnom lečili rane konzervativno, a ako su stizali u toku prvih 6 sati, načinjen je posle primarne ekscizije primarni šav sa svim negativnim posledicama, a bilo je i rana koje se zarasle per primam.[324]

Zbog takvih problema u hirurškim ekipama, dr Bogdan Brecelj, glavni hirurg i zamenik načelnika Sanitetskog odeljenja GŠ, napisao je direktivni članak u junu 1944. o radu hirurških ekipa.[325] Člankom su postavljeni temelji hirurškog lečenja rana u hirurškim ekipama divizija i korpusa Slovenije, a to su i počeci buduće jedinstvene vojnohirurške doktrine. Autor je prema Fridrihovoj doktrini zauzeo skeptičan stav i naglasio da će biti primarna ekscizija po Fridrigu sa sterilizacijom rane i primarnim šavom »u našim prilikama« samo iznimno moguća, pre svega, na površnim ranama neposredno posle povrede, ali je naglasio da treba hiruršku ekipu što više približiti borbenoj liniji i izvesti takozvanu »toaletu rane«, koja predstavlja potpunu eksciziju nekrotičnog površnog sloja rane, odstranjenjem stranih tela i odsecanjem oštećenih delova kože bez ušivanja. Takva »toaleta rane« omogućuje reviziju džepova i široko otvaranje dubokih predela rane. »Toaletu rane« morala je hirurška ekipa u svakom slučaju da izvede. Smatralo se da ranjenik mora da stigne u toku prvih 6 sati do hirurga.

[321] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, str. 518-532, dok. 132.
[322] Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za maj 1944. IZDG v Ljubljani.
[323] Garré-Borchard-Stich, Lehrbuch der Chirurgie, Verlag F.C.W. Vogel, Berlin, 1938, str. 536.
[324] Zbornik dokumentov in podatkov, ke. 2, str. 13. Poročilo kirurške ekipe 18. divizije za junij 1944 z dne 2. 7. 1944, IZDG v Ljubljani.
[325] Dr Bogdan Brecelj, Navodila divizijskim kirurškim ekipam. Partizanski zdravstveni vestnik, št. 6, junij 1944, str. 5-13.

U članku je još opisana anatomija rane i tehnika primarne ekscizije. Bez obzira na to da se pojam »toaleta rane« kasnije nije održao kao pojam primarne ekscizije, stavovi u članku bili su veoma blizu tadašnjoj savremenoj hirurškoj doktrini u savezničkim armijama, koju su u drugoj polovini 1944. preneli u sanitetske ustanove NOV Slovenije savezнички hirurzi, ruski hirurg dr V.T. Leonov i britanski hirurg dr L. Rodžers. Međutim, članak dr Bogdana Brecelja nije bio dovoljan da primarna ekscizija rane prodre u praksu i da se primeni kod većine ranjenika. Nedostajala je praktična edukacija hirurga za to. Šefovi hirurških ekipa upoznali su se s praksom nove hirurške tehnike ekscizije rane tek u drugoj polovini 1944.

U članku dr Brecelja nalazila su se i uputstva za lečenje povreda kostiju (primarna ekscizija rane se hemostazom i drenažom, gipsani zavoj), glave (primarna ekscizija rane, revizija kosti, odstranjenje moždanih masa iznad dure, drenaža potkožja), grudnog koša (konzervativno lečenje sa kodeinom i morfijem, a punkcija tek posle 2-3 nedelje kod temperature ili dislokacije srca, a kod empijema, resekcija rebra i široka drežana; kod otvorenog pneumatoraksa primarni šav rane ili hermetičko zatvaranje rane gazom i flasterom i prostrela trbuha (konzervativno lečenje - zabrana hrane per os 5 dana, infuzije rastvora glukoze i morfij, laparatomija iznimno, zavisno od uslova i to prvih 12 sati posle ranjavanja).

U drugoj polovini 1944. i 1945. aktivnost hirurških ekipa naglo se izmenila. Povećao se broj ranjenika primljenih u hirurške ekipe. Tako je u avgustu 1944. primljeno 32 %, a u januaru 1945. godine 96 %. Povećao se i broj operisanih koji su primljeni u hirurške ekipe: u septembru 1944. je operisano 8,5 %, u martu 1945. godine 57,3 %.

Razlozi zbog čega je povećana aktivnost hirurških ekipa, bili su razni. Došlo je do promene vojno-političke situacije, izvode se veće oružane akcije u kojima je učestvovalo više brigada ili divizija, bolja je sanitetsko-taktička situacija jer se postiže brža evakuacija, bolja organizacija previjališta, bolji su i materijalni uslovi u hirurškim ekipama, bolja je edukacija lekara hirurških ekipa i dolazi do usvajanja nove hirurške doktrine u lečenju rana.

Teoretska edukacija ove problematike vršila se preko članaka u »Partizanskom zdravstvenom vestniku« i predavanjima na konferencijama u SCVPB, a praktična neposrednim učešćem sovjetskog hirurga dr. V.T. Leonova u radu hirurških ekipa i na kursevima u Školi za sanitetske oficire u Crnomelju.[326]

Dr V.T. Leonov zastupao je stanovište da treba 70 % svih rana od vatrenog oružja hirurški obraditi u rejonu divizije, kao i to da se može rana hirurški lečiti i kada je prošlo 12, 24 ili čak 36 sati od ranjavanja.

Ipak, prelomni događaj u radu hirurških ekipa predstavlja dolazak specijalista hirurga u hirurške ekipe. U radu hirurških ekipa su u oktobru 1944, na divizijskom previjalištu u Jami, aktivno učestvovali sovjetski hirurg dr V.T. Leonov[327] i glavni hirurg 7. korpusa dr Martin Benedik, hirurg specijalista i, do dolaska u partizane, asistent Hirurške klinike u Ljubljani.[328]

[326] Dr Martin Benedik, dr Majda Benedik, O kirurških ekipah 7. korpusa, Zdravstveni vestnik, št. 6, junij 1985, str. 277-280.

[327] Dr Vasilij Timofejevič Leonov je upućen od Sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba NOV i POJ u Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i PO Slovenije. Preuzeo je upravljanje sanitetskom stanicom SCVPB Vinica, gde je organizovao hirurški centar istočnog sektora, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 68.

[328] Dr Martin Benedik je stupio u NOV 15. septembra 1944. i to u SCVPB. Anketa SZD u Ljubljani, u Vinici se upoznao sa radom dr V. T. Leonova, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 84.

Na porast broja operisanih u hirurškim ekipama imala je uticaj i brža evakuacija ranjenika. Tako je u oktobru 1944. u prvih 6 sati stiglo do hirurga 20 %, u prvih 12 sati 20 %, a u 24 sata i kasnije 59 % ranjenika.[329] U februaru 1945. evakuacija je bila još brža: u prvih 6 sati stiglo je do hirurga 26 %, u prvih 12 sati 47 %, a 24 sata i kasnije 27 %.[330]

Stavovi jedinstvene vojnohirurške doktrine dobili su svoje konačno oblikovanje na konferenciji lekara hirurških ekipa i bolničkih lekara u SCVPB na Kočevskom Rogu 20. februara 1945. Konferenciji su prisustvovali saveznički hirurzi dr Leonov i dr Rodžers i sanitetski rukovodioci dr Franc Novak, načelnik Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS, dr M. Brecelj, glavni hirurg, dr M. Južnič, šef Sanitetskog odseka 7. korpusa, dr Ravnihar, glavni upravnik SVPB 7. korpusa i dr Germ-Šegedin, upravnik SCVPB. Izvršena je kritička analiza hirurškog rada u hirurškim ekipama i doneti zaključci o korekcijama koje treba izvršiti u hirurškom radu i o stavovima jedinstvene vojnohirurške doktrine.[331] Dr V.T. Leonov je izneo opširan referat sa temom »Profilaksa infekcije rane i osnovni principi lečenja gnojnih rana«. Referat je kasnije štampan u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[332]

Dr Leonov je u svom referatu prikazao razvoj hirurškog lečenja rane i gledišta savremene hirurške doktrine. Opisao je, s tim u vezi, savremene tehnike primarne ekscizije rane. Međutim, glavni deo referata posvetio je kritičkoj analizi lečenja 197 ranjenika, koji su lečeni u SCVPB od 1. decembra 1944. do 20. februara 1945. Od toga je 73 (38 %), bilo koji su bili hirurški obrađeni u hirurškim ekipama, 124 (62 %) koji nisu lečeni u hirurškim ekipama. Utvrdio je da je u jedne trećine slučajeva obrađenih u hirurškim ekipama morao izvršiti naknadni hirurški zahvat, iz čega je zaključio da u 35 % slučajeva nije bila postavljena indikacija za hirurški zahvat. Rezultate njegove analize prikazuje dijagram.[333]

Dr L. Rodžers se u diskusiji osvrnuo na manjkavost hirurškog lečenja rana u hirurškim ekipama, koje je zapazio u ranjenika lečenih u Ajdovcu. Utvrdio je da je bila previše radikalna ekscizija koja je po njegovom mišljenju slaba u svakom pogledu i treba je zameniti amputacijom sa režnjevima, a ranu ostaviti otvorenu. Od 4 slučaja gasne gangrene u 2 nije bila postavljena dijagnoza u hirurškim ekipama. Kod povreda zgloba, zglob se previše otvara. Zato on mora ostati zatvoren, a primeniti sulfamide.

Dr B. Brecelj razmatrao je najvažnija pitanja lečenja rana u hirurškim ekipama i naglasio da hiruršku pomoć treba što više približiti liniji fronta. Odgovarajući na diskusiju dr M. Benedika, koji je ukazao na teškoće radikalne ekscizije kod dubokih rana, rekao je da akcenat primarne ekscizije rane nije na eksciziji dubokih slojeva duž celog kanala (tkivo ekscidiramo u granicama mogućnosti), nego na otvaranju rane radi drenaže i ekskrecije. Takođe naglasio je, da je najveći problem hirurških ekipa pomanjkanje hirurga specijalista.[334]

[329] Poročilo Sanitetnega odseka 7 korpusa za oktober 1944. z dne 20. 11. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 3, dok. 107.

[330] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 19. 3. 1945. za mesec februar 1945, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 4, dok. 8.

[331] Zapisnik 2. strokovne konference na upravi SCVPB 20. 2. 1945. Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 3, dok. 96.

[332] Partizanski zdravstveni vestnik, št. 9-10, april 1945, str. 6-15.

[333] Dijagram sa slovenačkim tekstom nalazi se u navedenom članku dr Leonova u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«, a sa srpskohrvatskim tekstom u članku dr Bogdana Brecelja »Medicinska doktrina u NOR-u u Sloveniji«, Vojnosanitetski pregled, br. 2, mart-april 1982,

[334] U »Partizanskom zdravstvenom vestniku« izašla su dva članka o etapnom lečenju i jedinstvenoj vojnohirurškoj doktrini. Dr Marjan Južnič, Etapno zdravljenje in entona vojnoki-

U realiziciji etapnog lečenja, u pogledu pružanja pravovremene hirurške pomoći, javljale su se neki put nesavladive teškoće.[335] Rezultati rada hirurških ekipa o kojima govore statistički podaci bili su postignuti maksimalnim naporima svih zdravstvenih radnika, i to na granici mogućeg. Ukazujemo na neka:

Ugroženost od neprijatelja zbog nepovoljne vojno-političke situacije. Sanitetski rukovodioci nastojali su što više približiti hirurške ekipe borbenoj liniji, ali, i tu su postojale granice. Kada su jedinice 7. korpusa vodile borbe na periferiji oslobođene teritorije bilo je mogućno organizovati etapno lečenje i bezbednost hirurških ekipa. Kada su se, pak, borbe vodile na teritoriji koju je kontrolisao neprijatelj, bilo je veoma rizično uputiti hiruršku ekipu u rejon divizije. Težilo se da se hirurška ekipa približili liniji fronta.[336], ali to nije uvek bilo moguće. Tako je u oktobru 1944. hirurška ekipa 18. divizije bila napadnuta u s. Hinje i jedva se spasila i izvukla sanitetski materijal.[337] U novembru 1944. hirurške ekipe nisu uspešno mogle obavljati svoj rad zbog napada neprijatelja na oslobođenu teritoriju i što je stigao do Črnomelja.[338]

Druga teškoća sastojala se u *pomanjkanju specijalista hirurga u bolnicama i hirurškim ekipama.* Tek dolaskom hirurga specijalista dr Benedika u septembru 1944, bilo je moguće da se obavljaju teže operacije u hirurškim ekipama kao što su kraniotomije, laparatomije i druge. Hirurška edukacija lekara u Školi za sanitetske oficire u Črnomelju počela je sa radom prekasno, tek u decembru 1944, a konspirativne bolnice oskudevale su u hirurzima i nisu bile u stanju da šalju hirurge u hirurške ekipe.

Materijalni uslovi bili su povremeno tako teški, da se rad nije mogao uspešno odvijati, naročito zimi. Najveće prepreke su bile: loš smeštaj u malim prostorijama seoskih kuća, niske temperature loši izvori svetla, pomanjkanje odeće i rublja da bi se mogla zameniti mokra odeća ranjenicima. U januaru 1945. temperature su bile tako niske, da se raspadao čak i sapun. Naročite teškoće bile su u reanimaciji ranjenika zbog niskih temperatura. Upotreba intravenskih infuzija rastvora glukoze i soli započela je u jesen 1944, kada su saveznici počeli da šalju sisteme za infuziju i svu plazmu.[339] Veliki napori da se uvede transfuzija krvi u hirurške ekipe nisu urodili plodom zbog pomanjkanja hemotesta.

ULOGA DIVIZIJSKIH POKRETNIH BOLNICA 7. KORPUSA

Laki ranjenici i bolesnici 7. korpusa upućivani su u divizijske pokretne bolnice (DPB), gde su se i lečili, što je u velikoj meri rasterećivalo konspirativne korpusne bolnice. O tome govore statistički podaci.

rurška doktrina, I, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 8, **September** 1944, str. 1-9; dr Marjan Južnič, Etapno zdravljenje in enotna vojnokirurška doktrina II, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 9-10. april 1945, str. 24-34.

335 Dr Bogdan Brecelj, glavni hirurg Sanitetskog odeljenja GŠ je, pored spomenutog članka o radu hirurških ekipa, napisao i udžbenik »Vojna hirurgija«, koji je izdalo Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS. Dr Bogdan Brecelj, Vojna kirurgija, Sanitetni odelek Glavnega štaba NOV in PO Slovenije 1945.

336 Odredba Sanitetnega odseka 7. korpusa o delu divizijskih kirurških ekip z dne 29. 8. 1944, IZDG, Arhiv, fase. 377/11.

337 Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 20. 11. 1944. za oktober, Zbornik dokumentov, knj. 3, dok. 27.

338 Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za november z dne 18. 12. 1944. Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 3.

339 Partizanski zdravstveni vestnik, št. 8, maree 1945, str. 36-39.

OJ

U bolnici 18. divizije bio je 2181 pacijent.[340] Ovaj broj daje orijentaciju o prosečnom broju lečenih pacijenata u DPB uopšte. Na osnovu toga može se pretpostaviti da je (a ne mora) u obe divizijske bolnice 7. korpusa od novembra 1943. do maja 1945. lečeno oko 4362 pacijenta. Ako ovaj broj uporedimo sa brojem lečenih pacijenata u SCVPB, koji iznosi 7475, možemo zaključiti koliko je značajno bilo postojanje DPB. Dr Grebec navodi da je od 2181 bilo je 1099 ranjenika ili 50,3 % pacijenata, a 1082 bolesnika (49,7 %). Od povreda bilo je 871 od vatrenog oružja ili 39,8 % svih pacijenata u DPB 18. divizije, a 228 povređeno je drugim noksama (smrzotine, opekotine, žuljevi). Najviše je bilo gnojnih oboljenja kože, zatim gastrointestina Inih oboljenja, raspiratornih infekcija, reumatizma, malarije i srčanih mana.

DPB su predstavljale hospitalnu bazu u rejonu divizije i služile su za podizanje stručnog nivoa sanitetske službe. Lekari i bolničari upoznavali su se na licu mesta sa metodama lečenja ranjenika i bolesnika, što je bilo od velikog značaja za usavršavanje sanitetskog kadra u divizijskim sanitetskim školama. Prosečeno brojno stanje pacijenata u jednoj DPB bilo je od 50 do 100, a vreme hospitalizacije iznosilo je oko 2 meseca, što odudara od broja predviđenog Statutom sanitetske službe NOVJ.

Divizijske pokretne bolnice bile su smeštene u seljačkim kućama, osim u vreme većih neprijateljevih ofanziva. Ležišta su bila na podu, na slami, pokrivena ćebadima, sa svake strane sobe, a između ova dva reda bio je hodnik oko 20-30 cm širine. Oprema - puške, torbe i porcije, bila je na za to određenom mestu. Prostorije su se redovito čistile, što je kontrolisao higijeničar. Ako u selu nije bilo dovoljno nužnika, iskopani su poljski nužnici. Pri prijemu svi su pacijenti depedikulisani. Vodu iz bunara često su prokuvavali, da bi sprečili crevne infekcije. Rublje su prali dva puta nedeljno. Teškoće su bile u snabdevanju rubljem, odećom, obućom, pa i ćebadima. Hrana je bila zadovoljavajuća. Povremeno bi nedostajalo soli i masnoća.

U bolnici je bilo oko 40 lica. Divizijska bolnica 15. divizije imala je sledeći sastav: upravnik, politički komesar, 4 bolničarke, 1 higijeničar, 12 zanatlija (1 stolar, 2 krojača, 2 postolara, 1 berberin, 1 mesar, 1 konjovodac, 4 kuvara), 3 intendanta i pomoćno osoblje. Divizijska sanitetska četa imala je još 2 intendanta, od kojih se jedan brinuo za četu, a drugi za divizijsku sanitetsku školu.

U drugoj polovini 1944. učestali su napadi neprijatelja na DPB. U avgustu 1944. obe DPB bile su smeštene u šumi: Bolnica 18. divizije napadnuta je dva puta 8. oktobra 1944, noću u selu Gradenec kod Žužumberka. Poginulo je 18, a 10 zarobljeno. Bolnica je izgubila svu opremu i sav sanitetski materijal.

SANITETSKA SLUŽBA U JEDINICAMA NARODNE ODBRANE

U Sloveniji su još 1941. osnovane specijalne jedinice Službe obaveštavanja i bezbednosti (Varnosno-obveščevalna služba, a onda Narodna zaštita (Narodna zaščita) sa zadatkom da štite narod od terora okupatora, koje su

[340] Dr Miroslav Gerbec, upravnik DPB 18. divizije od njenog osnivanja (novembra 1943) do oslobođenja, sastavio je na osnovu bolesničkog protokola statističku tabelu o broju lečenih u toj bolnici kroz ceo period njenog postojanja.
Dr Miroslav Gerbec, Hronika o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str, 97; Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 78, iknj. 4, dok. 8.

obuhvatale svako selo i sve gradove. U proleće 1942. Narodna zaštita imala je oko 10.000 pripadnika.[3402]

Na prvom zasedanju Slovenačkog narodnog oslobodilačkog veća (SNOS), održanog 19, i 20. februara 1944, doneta je odluka o ukidanju Varnosno-obveščevalne službe, od njenih jedinica osniva se 1. marta 1944. Vojska državne varnosti (VDV) čija je Prva brigada formirana 15. marta 1944. na teritoriji 7. korpusa.

Poveljstvo Vojske državne varnosti nije malo sanitetskog referenta. Tek 5. jula 1944. bio je dr Stanko Pirc-Lojze razrešen dužnosti šefa Sanitetskog odseka 4. operativne zone u Štajerskoj i postavljen za šefa Sanitetskog odseka Poveljstva VDV.[341]

Na osnovu naredbe Povereništva Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 15. avgusta 1944. formirana je 3. decembra 1944. Prva slovenačka divizija narodne odbrane sa tri brigade.[342]

Na teritoriji Slovenije, odnosno na operativnom području 7. i 9. korpusa i 4. operativne zone, osnovane su tri brigade narodne odbrane i to: 1. brigada na operativnom području 7. korpusa, 2. brigada gde je bio 9. korpus, a 3. brigada bila je u Štajerskoj, Koruškoj i na teritoriji 4. operativne zone GŠ Slovenije.[343]

U 1. brigadi postavljen je u drugoj polovini 1944. za referenta saniteta brigade student medicine Vinko Kambič-Cene. U brigadi je bilo malo zdravstvenih radnika. Neke čete uopšte nisu imale bolničara, a oni koji su postojali, obavljali su isti rad kao svi ostali borci. Posle dolaska dr Pirea određeno je, u smislu Statuta sanitetske službe NOVJ da bolničari moraju obavljati samo sanitetske dužnosti, tj. poslove bolničara i higijeničara. Veći broj bolničara upućen je na kurs u sanitetske škole 15. i 18. ddivizije. Uskoro je svaka četa imala svog bolničara. Pored toga, u svakoj četi određena su po dva nosioca ranjenika i jedno nosilo.

U 2. brigadi utvrđene su iste manjkavosti i preduzete mere. Dužnost referenta saniteta, 2. brigade najpre je obavljao bivši italijanski bolničar, ali sa nedovoljnom stručnom spremom. Zato je na to mesto postavljen student medicine Miklavž Kozak, koji je do tada radio u civilnoj zdravstvenoj službi u Istri. Manjkavosti sanitetske službe u ovoj brigadi uskoro su otklonjene. Više bolničara je upućeno na sanitetski kurs u bolničarsku školu 9. korpusa.

Formiranje 3. brigade započelo je u avgustu 1944. u Štajerskoj. Za referenta saniteta postavljen je 12. oktobra 1944. student medicine Lado Kravos koji je do tada obavljao dužnost referenta saniteta 13. brigade »Mirko Bračič«. Brigadi su dodeljena 3 iskusna batljonska bolničara iz 14. divizije i 2 bolničara, koji su sa uspehom završili sanitetski kurs u bolničkoj školi 4. operativne zone. Ranjenici su upućivani u najbliže partizanske bolnice 7. i 9. korpusa i 4. operativne zone.

PARTIZANSKE BOLNICE NA TERITORIJI 7. KORPUSA 1944. I 1945.

Posle nemačke oktobarske ofanzive 1943. na teritoriji 7. korpusa postojala je samo jedna stalna konspirativna bolnica-Slovenačka centralna vojnopartizanska bolnica (SCVPB) na Kočevskom Rogu, sa oko 200 kreveta. Po-

340a Nikola Anić, i dr. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije Beograd, 1983, str. 77-78, 155.

341 Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 13.

342 Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 10.

343 Poročilo Sanitetnega odseka Poveljstva VDV z dne 3. 10. 1944. Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS z dne 3. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 10, str. 44-50.

četkom februara 1944. u toj bolnici bila su 204 pacijenta i 134 člana osoblja.[344] Pored SCVPB, u Žumberku je bila i stalna konspirativna bolnica - Slovenačko-hrvatska vojnopartizanska bolnica - Sanitetska škola (SHVPB-SŠ). Zbog sve većeg broja ranjenika i bolesnika na teritoriji 7. korpusa organizovane su nove konspirativne bolnice u velikim šumskim kompleksima na brdovitim terenima. Nove bolnice građene su uz pomoć građevinskih ekipa Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Slovenije.

U oktobru 1943. počela je izgradnja bolničkog odeljenja Slovenske vojnopartizanske bolnice Snežnik (SVPB-Š) u šumskom kompleksu Snežnika (Notranjska). Kapacitet je u prvoj polovini 1944. bio oko 200 kreveta, a kasnije se povećao na 300.[345]

Krajem 1943. počela je izgradnja Slovenske vojnopartizanske bolnice Ribnica (SVPB-R) u šumskom brdovitom kompleksu Goteniškog Snežnika i Krempe, iznad reke Kupe. Bolnica je dobila naziv »Ribnica«, jer je nastala od evakuirane vojne bolnice iz Ribnice za vreme nemačke oktobarske ofanzive. Prva sanitetska stanica izgrađena je 5. decembra 1943, a druge kasnije. Bolnicu je gradilo osoblje bolnice uz pomoć građevinske ekipe Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS. Bolnica je imala oko 100 kreveta.[346]

Treći novi konspirativni bolnički odeljak izgrađen je u decembru 1943. u šumskom kompleksu Kočevskog Roga, u pravcu Kočevja, istočno od Mozelja. To je bila Slovenska vojnopartizanska bolnica Bobovec.[347] U maju 1944. bilo je 63 pacijenta i 30 članova osoblja.[348]

Pored ove četiri konspirativne bolnice (SCVPB, SVPB-S, SVPB-R i SVPB-B) postojale su i dve manje, takođe konspirativne bolnice. Prva je bila u Gorjancima, u grupi Pendirjevka, koju je u nemačkoj oktobarskoj ofanzivi obnovila 4. SNOUB »Matija Gubec« i zvala se G/15 A. Tu bolnicu je kasnije, održavala 15. divizija, dok nije došla pod upravu Sanitetskog odeljenja GŠ NOV i POS i zvala se SRPB-K (Krka). Krajem decembra 1943. u bolnici je bilo 16 teških ranjenika, sa 15 članova osoblja.[349] Drugu manju konspirativnu bolnicu organizovao je Istarski partizanski odred u Brkinima. Zvala se SVPB-Z (Zalesje).[350]

Bolnica za pokretne ranjenike i bolesnike, nekonspirativna SHVPB-SŠ (Slovensko-hrvatska vojnopartizanska bolnica - Sanitetska škola) nastala je 1. decembra 1943, kada se pokretna bolnica iz sela Črmošnjice preselila u Žumberak, u sela Doljani, Popovići, Pilatovci. Sredinom decembra 1943. imala je 139 pacijenata i 142 člana osoblja, a januara 1944. imala je 184 pacijenata i 151 člana osoblja.[351]

Sve gore navedene bolnice na teritoriji 7. korpusa bile su u prvoj polovini 1944. godine pod upravom Sekcije za bolnice Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS do jula 1944, kada je naredbom Sanitetskog od-

[344] Tedenski raport SCVPB z dne 1. 2. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. 72.
[345] IZDG v Ljubljani, fase. 389.
[346] Dr Andrej Župančič, Kronika bolnišničega bloka »R«. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 295-304.
[347] Poročilo uprave SCVPB z dne 8. 12. 1943. IZDG v Ljubljani, fase. 359; Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 106 in 191.
[348] IZDG v Ljubljani, fase. 378.
[349] IZDG v Ljubljani, fase. 378; Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 190.
[350] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana 1979, str. 338; Maks Zadnik, Istrski odred, Partizanska knjiga, Ljubljana 1976; Poročilo skupine zdravnikov Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV i POJ z dne 6. 1. 1944. IZDG v Ljubljani, fase. 357.
[351] Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 104-105; IZDG v Ljubljani, fase. 377, 386, 387, 417.

seka 7. korpusa formirana Glavna uprava SVPB 7. korpusa, koja je preuzela upravljanje svim bolnicama na njegovoj teritoriji.[352] Ovom naredbom postavljen je glavni upravnik, koji je vodio glavnu upravu, a istovremeno obavljao dužnost referenta za bolnice u Sanitetskom odseku Štaba 7. korpusa. Glavna uprava imala je u svom sastavu pored upravnika još političkog komesara, apotekara za medicinsko snabdevanje svih bolnica 7. korpusa i građevinskog referenta za kontrolu postojećih i izgradnju novih objekata u korpusnim bolnicama. Glavnoj upravi podređen je i sanitetski ekonomat, koji je rukovodio ekonomatima svih bolnica na teritoriji korpusa. Za v.d. glavnog upravnika SVPB 7. korpusa i upravnika SCVPB postavljen je 23. jula 1944. Igor Tavčar-Mita, dotadašnji upravnik SHVPB.[353] Novembra 1944. tu dužnost je preuzela dr Božena Ravnihar, dotadašnji upravnik SVPB-S.

Novembra 1944. organizovane su još dve bolnice, i to evakuaciona bolnica SVPB-E Topolovec, koja je bila u selu Črešnjevec u Beloj krajini i SVPB-E Gradac, u blizini aerodroma Krasinec. One su služile za privremenu hospitalizaciju pacijenata, koji su pripremljeni za evakuaciju u južnu Italiju.[354]

Zbog pomanjkanja bolničkih kreveta, konspirativne bolnice su u drugoj polovini 1944. gradile nove objekte i povećavale svoje kapacitete. Tako je, npr. SCVPB, organizovala u selu Srednja Vas evakuacijsku bazu tako da su tri kuće adaptirali za te potrebe.

Decembra 1944. u svim bolnicama 7. korpusa bila su 1523 kreveta i to: u SCVPB 574 (10 konspirativnih i 1 nekonspirativni objekat), SHVPB 285 (u selima 201 krevet, u konspirativnoj 84), u ŠVPB-B 96 (konspirativne i 1 nekonspirativna), u SVPB-R 200 (3 konspirativne i 2 nekonspirativne), u SVPB-S 108 (6 konspirativnih), u SVPB-E 260 (nekonspirativne bolnice).[355] Glavna uprava SVPB 7. korpusa je u svom izveštaju od 1. aprila 1945. nav...., da u svim bolnicama 7. korpusa ima 1422 kreveta i to 772 u konspirativnim i 650 nekonspirativnim objektima.[356]

Prema podacima Glavne uprave SVPB 7. korpusa u bolnicama na teritoriji ovog korpusa u vremenu od kada se počela voditi tačna evedencija do 1. novembra 1944, lečilo se 5900 pacijenata, do 1. decembra 1944. ukupno 6616, do 29. februaru 1945. godine 8190, a do 31. marta 1945. ukupno 8893 pacijenta.[357]

Organizacija bolnica 7. korpusa bila je ovakva: svaki odeljak bolnice imao je svoju upravu, u čijem su sastavu bili upravnik, politički komesar, komandant (vojni referent) i pomoćnik političkog komesara. Zatim je postojao ekonomat za snabdevanje bolnice, koji je bio ekonomski podređen sanitetskom ekonomatu 7. korpusa kod glavne uprave, a u svemu ostalo upravi bolnice.

[352] Odredba Sanitetnega odseka Štaba 7. korpusa z dne 26. 7. 1944. o organizaciji in nalogah Glavne uprave SVPB 7. korpusa, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, Ljubljana 1984, dok. 36, str. 144-146; Odredba SO GS z dne 22. 7. 1944. Stabu 7. korpusa, da prevzame v upravo in oskrbo vse slovenske vojne partizanske bolnice, na svojem območju, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 26, str. 135.

[353] Odlok sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 23. 7. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 28, str. 141-142.

[354] Dr Janez Milčinski, Poročilo upravnika SHVPB od 17. 11. 1944. do 3. 12. 1944. uprvi SCVPB, IZDG v Ljubljani, fase. 367/III; Damjan Bervar, Moj rad u partizanskom sanitetu, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 349-356.

[355] Poročilo referenta za gradnje pri Glavni upravi SVPB 7. korpusa z dne 4. 12. 1944. o zmogljivosti blokov bolnišnic, IZDG v Ljubljani, fase. 374; Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 156.

[356] Poročilo Glavne uprave SVPB 7. korpusa z dne 1. 4. 1945, IZDG v Ljubljani, fase. 355/IV.

[357] Mesečno številčno poročilo Glavne uprave SVPB 7. korpusa z dne 31.3. 1945. o številu pacientov itd., Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, Ljubljana 1984, dok. št. 11, str. 121-122.

Svako odeljenje bolnice imalo je, takođe, svoju upravu - načelnika odeljenja (lekara ili studenta medicine), političkog komesara i komandira. Zatim je imala svog intendanta, odgovornog za snabdevanje i vođenje svih intendantskih poslova. Uprava bolnice slala je Glavnoj upravi redovite mesečne izveštaje, a pored toga organizovane su zbog koordinacije rada i bolje obaveštenosti redovite konferencije upravnika u Glavnoj upravi u selu Črmošnjice. Prva konferencija bila je 8. septembra 1944, druga 4. decembra 1944, a treća 10. decembra 1944.[358]

Zaštita konspirativnih bolnica 7. korpusa isključivo se zasnivala na sistemu konspirativnih mera, kamuflaži, dekoncentraciji ranjenika i obaveštajnoj službi. Krajem 1944. neprijatelj je češće upadao na oslobođenu teritoriju i napadao štabove i sanitetske ustanove.

Bezbednost konspirativnih bolnica oslabila je zbog njihove prenatrpanosti, jer u zimskim mesecima, do januara 1945. nije više bilo evakuacije ranjenika u Italiju. Često ulaženje i izlaženje iz bolnice ostavljalo je sve veće tragove, pa ih je bilo teško skriti.

Glavna uprava SVPB 7. korpusa izdala je uputstvo za poboljšanje zaštitnih mera.[359] Među njima naročito se naglašava sprovođenje stroge konspiracije, kamuflaže i zaštite.

NASTANAK I RAZVOJ POJEDINIH BOLNICA 7. KORPUSA

Slovenska vojnopartizanska bolnica Snežnik SVPB-S

Izgradnja je počela krajem oktobra 1943. Građevinske ekipe vodio je ing Jože Valentinčič-Tine, referent Tehničke sekcije Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS. U prvoj polovini 1944. bolnica je imala 4 odeljenja: Podgora, Pudob, Stari trg i Podob sa kapacitetom oko 200 kreveta. U drugoj polovini 1944. izgrađena su nova odeljenja: Hrib, Predgora i »Škola«, tako da je kapacitet porastao na oko 300 kreveta. Sva odeljenja građena su po istom sistemu i na osnovu dotadašnjih iskustava konspiracije i kamuflaže. Odelenja su imala ove objekte: baraka za ranjenike i bolesnike (30-45 kreveta); baraka za kuhinju; baraka za osoblje (u nekima su bile kuhinja i prostorija za osoblje u istoj baraci), nužnik, podzemni bunker za teške ranjenike i bunkeri za hranu, posteljinu i drugu opremu, i za sanitetski materijal. Barake su građene iz tesanih balvana, krov od daska ili od šindre. Iznutra su zidovi oblagani kartonom radi izolacije. U svim baraka bile su peći. Zbog pomanjkanja vode skupljana je voda sa krova barake u drvenu burad. U odeljenju Stari trg i Podob izgrađene su i operacione prostorije.[360]

Upravnik bolnice u oktobru 1943, bio je dr Janez Kanoni, specijalista neuropsihijatar. Marta 1944. dužnost upravnika preuzela je dr Božena Ravnihar, a posle student medicine Pavia Kavčič. Komesar bolnice bio je najpre, Jože Oblak-Sime, a od proleća 1944. do novembra 1944. Janez Nedog, te posle njega Maks Završnik. Pomoćnik komesara bio je Rihard Romih-Riki, a za-

[358] Zanisnik 3. konference upravnikov SVPB 7. korpusa 10. 12. 1944. na Glavni upravi SVPB 7. korpusa, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 49, str. 278-294.

[359] Navodila Glavne uprave SVPB 7. korpusa z dne 27. 11. 1944. upravam bolnic za maskiranje dostopov, vojaško organizacijo in zboljšanje dela v bolnicah. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 30, str. 138-141.

[360] Dr Pavia Kavčič in Julij Kutin, Postanek in rzavoj bloka SVPB-S, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 177-193.

tim Julij Kutin. Vojni referent (komandir) bio je Rafael Martinčič, a posle njega Janez Mavec.

Podgora, izgrađena je krajem 1943. kao prvo odeljenje između Telebačnika, i Županovog Laza kod kote 850. Lečeni su srednje teški ranjenici i bolesnici. U Podgori se nalazila i uprava bolnice. Odeljenje je vodio dr Janez Kanoni.

Pudob, izgrađen je posle Podgore, krajem 1943. u Berinščkovoj Dragi, kota 836. Ovo odeljenje udaljeno je oko 10 minuta hoda od ceste Babno polje - Leskova dolina - Mašun. Zato su ovde lečeni lakši ranjenici, bolesnici i rekonvalescenti. Odeljenje je vodio stariji bolničar Vinko Stančić.

Stari trg, izgrađen je krajem 1943. u blizini Bele vode. Važio je kao najbolje zakamuflirano odeljenje. Zato su se ovde lečili najteži ranjenici i bolesnici. Vodila ga je dr Cirila Maselj.

Podob, izgrađen je maja 1944. u blizini Jarmovca. I ovde su se lečili teški ranjenici i bolesnici. Vodio ju je od 6. aprila 1944. dr Julij Saje, a posle njegovog odlaska u Štajersku dr Vaclav Pišot. Kao lekar sa hirurškim iskustvom obavljao je i dužnost nadzornog hirurga cele bolnice.

Hrib je bilo nekonspirativno odeljenje koje su izgradili u julu 1944, kada je započela evakuacija ranjenika sa aerodroma Nadlesk u blizini Kozarišča. To je bila evakuacijska baza u blizini ceste Babno polje - Mašun. Vodio ju je bolničar Franc Potokar.

Škola. Radi povećanja kapaciteta evakuacione baze u zgradi osnovne škole u Babnom polju u julu 1944. adaptirane su prostorije za potrebe bolnice. Zato je ovo odeljenje dobilo naziv »Škola«. Vodio ju je student medicine Pavia Kavčič. Kada je noću od 9. na 10. septembar 1944. neprijatelj zauzeo aerodrom, ovo odeljenje je napušteno.[361]

Predgora. Nalazila se oko 1/2 sata hoda od odeljenja Podgora k. 929. Izgrađena je kao konspirativna stanica. Imala je veliku baraku za ranjenike i bolesnike sa operacijskom prostorijom, kuhinju i baraku za osoblje, te veliku cisternu za vodu. Nikada nije upotrebljena za hospitalizaciju ranjenika.

Sanitetski ekonomat osnovan je u januaru 1944. u Babnom polju sa intendanturom, pekarom, perionicom, a kasnije i sa radionicama (krojačka, radionica rublja i stolarska). U ekonomatu je radilo najpre 15, a kasnije 35 ljudi, a vodio ga je Jože Klavs-Ribničan, a kasnije Franc Šifrer-Adam.

Zbog čestih napada neprijatelja u zimu 1944. i 1945. kapacitet je smanjen. U januaru 1945. ostala su samo dva odeljenja: Stari trg i Podob. Prvo je do odlaska na sanitetski kurs vodio ruski lekar dr Mohamed Gadžijev-Miša, koji je u SVPB-S premešten iz bolnice Istarskog odreda SVPB-Zalesje, koju su Nemci spalili decembra 1944. a ranjenici preseljeni u SVPB-S. Drugo odeljenje vodio je dr Vaclav Pišot, do odlaska na sanitetski kurs u školu za sanitetske oficire pri GŠ NOV i POS u martu 1944. Za vreme odsutnosti dr Gadžijeva i dr Pišota, lečenje ranjenika preuzeo je dr Ivan Pintarič.

Lečenje ranjenika i bolesnika. SVPB-S 15. januara 1945. je imao 77 pacijenata (46 ranjenika, 30 bolesnika, 1 invalid) a od osoblja (3 lekara, 7 bolničara, 16 stražara i drugo).[362] Svi ranjenici su posle prijema u bolnicu okupani, a odeća depedikulisana u partizanskom buretu. Rublje su prali u Babnom polju. Snabdevanje sanitetskim materijalom iz apoteke »Planjava« bilo

[361] Dr Božena Ravnihar, Evakuacija ranjencev, invalidov in bolnikov z letali v Italijo z Nadleškega letališča v času od 21. 7. do 9. 9. 1944, Referat na simposiumu u Postojni 23. 9. 1984.
[362] Cetrnaestodnevno poročilo uprave SVPB-S z dne 1. in 15. jan. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 1, dok. 61.

je zadovoljavajuće. Sterilizaciju zavojnog materijala obavljali su u vodenoj pari u kontejnerima kao u SCVPB.

U početku je bolnica bila bez hirurga. Najpre je hirušku pomoć pružala hirurška ekipa 14. divizije, koju je vodio dr Milan Cervinka, specijalista ginekolog, sve do odlaska ekipe u Štajersku januara 1944. Posle toga je kraće vreme obavljao manje hirurške zahvate dr Ludvik Žnidaršič do svog odlaska u 18. diviziju.[363] Tek 6. aprila 1944. bolnica je dobila lekara sa hirurškim iskustvom - dr Julija Sajeta, ali je već 10. jula 1944. otišao u Štajersku.

U maju je u bolnicu došao drugi lekar sa hirurškim iskustvom dr Vaclav Pišot, koji je obavljao hirurške obrade rana, lečio strelne prelome donjih ekstremiteta ekstenzijom na braunovoj udlazi, pa i gipsanim zavojem, obavljao i amputacije kod gasne gangrene, resekcije rebara kod empiema toraksa, trepanacije kod kraniocerebralnih povreda. Laparatomie kod prostrela trbuha nije radio,[364] jer su ranjenici, obično, dolazili prekasno u bolnicu. Sve operacije obavljane su u narkozi (eterom, kasnije pentotal sodimumom). Dr Pišot je uveo u transfuziju krvi.[365]

Bolnica SVPB-S bila je zaštićena samo sistemom konspirativnih mera: dekoncentracijom ranjenika, konspiracijom - primanje ranjenika preko javke u Babnom polju zvane »TV 18 Vojko«, lažnim imenima, primanje i otpuštanje ranjenika vezanim očima, otpuštanje rano ujutro pred zoru; kamuflažom - maskiranje pristupa u barake leti lišćem i granjem, zimi snegom, što su svakodnevno obavljali po nekoliko sati »kamufleri«, i bezbednosnim merama - straže, izvidnice, obaveštavanje preko kurira.

Bolnica SVPB-S nalazila se na teritoriji sa brojnim komunikacijama, u koju je često upadao neprijatelj iz Notranjskog preko Babnog polja, a iz Primorske preko Mašuna. Uprkos nepovoljnoj vojno-političkoj i geografskoj situaciji sistem zaštite bolnice pokazao se uspešnim. Bolnica je napadnuta tri puta. U prvom napadu u junu 1944, neprijatelj je spalio rekonvalescentno odeljenje u tzv. italijanskoj kasarni, u kojoj su bili privremeno smešteni laki ranjenici i bolesnici. Žrtava nije bilo. Neprijatelj je 13. juna 1944. spalio prostorije ekonomata u Babnom polju. U drugom napadu 10. oktobra 1944, neprijatelj je otkrio i spalio odeljenja Podgora i Pudob.[366] Ranjenike i bolničarke skrivene u bunkerima, nije pronašao. U trećem napadu u aprilu 1945. bolnica je evakuisana 12. aprila 1945. u Belu krajinu, ali se 8. maja 1945. vratila i posle toga otišla u Stari trg pri Ložu.[367]

Slovenska vojnopartizanska bolnica Ribnica (SVPB-R)

Nastala je iz velike evakuisane vojne bolnice Ribnica, koja se 17. oktobra 1943. u toku nemačke ofanzive preselila u s. Gotenicu, ali se ubrzo morala ponovo seliti u brdo Goteniški Snežnik pod šatore sa 30 teških i 130 lakših ranjenika i bolesnika. Nemci su prodrli u Gotenicu i bolnica je morala napustiti logor u Goteniškom Snežniku te se preselila u novi logor u brdovitom predelu Krempe iznad Kupe. Tri dana posle evakuacije Nemci su bili već u Goteniškom Snežniku. Novi log se nalazio između vrhova Mož i Cerk.

[363] Dr Ludvik Žnidaršič, Partizanska kronika, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 395-405.
[364] Dr Vaclav Pišot, Moja sećanja na rad u sanitetskoj službi NOV, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 355-366.
[365] IZDG v Ljubljami, fase. 360.
[366] Poročilo uprave SVPB-S 18. 10. 1944. o sovražnikovem napadu na SVPB-S. Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 3, dok. 102, Ljubljana, 1984.
[367] Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 206; IZDG v Ljubljani, fase. 389.

Bolnica se našla u teškim prilikama, jer je pao sneg, pa je i hrane manjkalo. Teške ranjenike morali su nositi po lošem terenu. Uz prisustvo dr Bogdana Brecelja organizovana je građevinska ekipa za izgradnju bolnice, da bi se popravili životni uslovi.[368]

Lekari evakuisane bolnice u Ribnici (upravnik dr Stanko Lajevec, lekar dr Mitja Kac, apsolvent medicine Jože Satler) premešteni su na nove dužnosti, a u bolnicu SVPB-R došli su novi lekari i to hirurg specijalista dr Mirko Cernie stariji i ginekolog specijalista dr Anton Cizelj te lekar opšte prakse dr Tone Hočevar, a zatim apsolvent medicine Adolf Medvešček i februara 1944. dr Andrej Župančič. Prvi upravnik bio je dr Tone Hočevar od sredine januara 1944, a od kraja februara 1944. dr Andrej Župančič do jula 1944, tj. do njegovog odlaska u južnu Italiju u Bari. Neko vreme obavljao je dužnost upravnika apsolvent medicine Adolf Medvešček, a 18. septembra 1944. postavljen je novi upravnik dr Ivan Pintarič. Politički komesar bolnice bio je Ivo Serajnik-Šimen, a vojni referent Pavle Senčar.

Bolnica SVPB-R imala je više odeljenja i to:

Suhi Vrh, prvo odeljenje, izgrađeno krajem 1943. u blizini vrha Cerk (28. aprila 1944. dobila je naziv »Stanetov dom« po komandantu Glavnog štaba NOV i POJ Francu Rozmanu-Stanetu).[369] Izvor vode bio je u blizini. U jednoj baraci bili su ranjenici, u drugoj kuhinja, u trećoj osoblje. Odeljenje je vodio dr Anton Cizelj, koga je zbog starosti sredinom januara 1944. zamenio apsolvent medicine Adolf Medvešček, a dr Cizelj je krajem januara premešten na dužnost upravnika civilne bolnice u Kanižarici blizu Crnomelja.[370]

Smrekovec su počeli graditi posle izgradnje Suhog vrha, udaljenog od njega 4 sata hoda, ali na drugoj strani ceste Borovnica-Ravne-Loški potok. Izgradnja je završena krajem januara 1944. I tu je bila baraka za ranjenike, baraka za osoblje i upravu, kuhinja. Kasnije je izgrađena i baraka za operacije i nadstrešnice za lakše ranjenike. Odeljenje je vodio dr Andrej Župančič, koji je bio i upravnik SVPB-R, a stručnomedicinski rad je do maja 1944. obavljao specijalista hirurg dr Mirko Černič stariji, kada je premešten u civilnu bolnicu Kanižarica. Neko vreme (do 18. septembra 1944) bolnica je ostala bez hirurga, do dolaska dr Ivana Pintariča. Naziv je nosila »Bogdanov dom« po dr Bogdanu Brecelju.

Mašun je bilo rekonvalescentno nekonspirativno odeljenje u napuštenoj seljačkoj kući, u kojoj su adaptirali prostorije za 16 kreveta, a zatim još u pripadajućim zgradama u selu Prežule između sela Inlauf i Gornja Briga. Zbog čestih ispada neprijatelja iz Kočevja, odeljenje se preselilo u šumu, odatle u kuće u kraju Borič, jugoistočno od Krempe. I ovo mesto nije bilo bezbedno, pa su izgradili nadstrešnicu u blizini. Pored ovog rekonvalescentnog odeljenja kasnije su izgrađena još tri: Urhovina, Laze, Ljubno, o kojima nema pisanih dokumenata.[371]

Posle odlaska dr Andreja Župančiča Suhi vrh vodio je Adolf Medvešček, a Smrekovec stariji bolničar Metka Peterlin. U jesen 1944. izvršena je reorganizacija: Suhi vrh postao je hirurško odeljenje, a Smrekovec interno

368 Di Andrej Župančič, Kronika bolnišničnega bloka »R«, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 295-304.

369 Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 391; M. Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 194.

370 Adolf Medvešček je vodio Suhi Vrh do septembra 1944, kada je premešten u SCVPB, u evakuacijsku bazu Srednja vas, a zatim u SHVPB. Dr Medvešček, Lično saopštenje 1. 4. 1985. u Ljubljani.

371 Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 372; M. Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 196.

odeljenje. Osoblja je bilo 38, a u decembru 55.[372] SVPB-R je 1. novembra 1944. imala 198 kreveta.[373]

Postojao je sanitetski ekonomat. Organizovane su sušionice voća i pečenje rakije, a imali su i postolarsku, krojačku i stolarsku radionicu.[374]

Jula 1944. izvršili su evakuaciju 30 ranjenika u Nadlesk i avionima, u Italiju.

Zbog teških uslova rada i života, a pre svega zbog ugroženosti od neprijatelja krajem 1944. često su evakuisali ranjenike u druge bolnice, npr., 28. decembra 1944. evakuisali su 46 ranjenika i bolesnika, koje je pratio France Berce u SVPB-E u Belu krajinu.[375] Zbog ofanzivnih akcija neprijatelja evekuisano je 15. aprila 1945. odeljenje Suhi vrh, a 24. aprila 1945. i preostali ranjenici, i to 36 u SVPB-E, a 45 u jedinice. Bolnica SVPB-R osnovala je tri čete i, po naredbi Glavne uprave, izvršila pokret u Babno polje, gde se 8. maja 1945. spojila sa SVPB-S, a l i . maja 1945. u Stari trg pri Ložu.[376]

U lečenju ranjenika i bolesnika najteži uslovi bili su kada se bolnica preselila iz Ribnice u Goteniški Snežnik pod šatore u snegu. Umrlo je 7 ranjenika. Amputacije su se morale obavljati u šumi. Imali su teške ranjenike sa strelnim prelomima natkolenice i nadlaktice, prostrelima glave, grudnog koša i velikim ranama mekih tkiva od eksplozivnog oružja. Prelome donjih ekstremiteta lečili su na braunovoj udlazi, prelome nadlaktice abdukcijskom udlagom. Rane su zasipali sulfamidnim praškom. Dr Ivan Pintarič je u decembru 1944. izvršio 3 amputacije, 3 sekvestoromije, 4 incizije, 1 ablatio unguis, 3 primarne ekscizije rane i nekoliko ekscizija fistula sa odstranjivanjem stranog tela.

I ova bolnica bila je zaštićena samo merama konspirativne zaštite, koje su na ovom području imale svoje specifičnosti. Dekoncentracija je bila više naglašena: odeljenja su bila udaljena jedna od drugog po 4 sata hoda po teško dostupnom brdovitom terenu.

Slovenska vojnopartizanska bolnica Bobovec (SVPB-B)

Izgrađena je u decembru 1943. u blizini Mozlja na Kočevskom Rogu, ali sa kočevske strane. Upravnik je bio italijanski lekar dr Hamiltore Skalinci (Scalinci) koji je posle kapitulacije Italije stupio u NOV.[377] U prvoj polovini 1944. u bolnici se lečio manji broj pacijenata, ali je kapacitet bolnice bio u porastu. U početku maja bila su 63 pacijenta i 30 članova osoblja.[378] U drugoj polovini 1944. bolnica je imala tri odeljenja: »Bobovec« kod Jezusove crkve iznad Starog Brezja, »Baije« kod sela Hrib iznad Koprivnika i, »Kremen«, u blizini sela Kumrova vas. Uprkos konspirativnim merama neprijatelj je 5. septembra 1944. izvršio napad na bolnicu. Drugi napad izvršen je 14. novembra 1944. na rekonvalescentno odeljenje »Kremen«.

[372] Referat uprave SVPB-R iz dne 1. 1. 1945. Glavni upravi SVPB 7. korpusa, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 3, dok. 69.
[373] Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 197, Arhiv IZDG v Ljubljani, fas. 367.
[374] Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 391.
[375] Referat uprave SVPB-R 1. 1. 1945, Glavni upravi SVPB 7. korpusa, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 3, dok. 69.
[376] Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 389.
[377] Poročilo uprave SVPB-B z dne 8. 12. 1943, IZDG v Ljubljani, fase. 359.
[378] IZDG v Ljubljani, fase. 378.

U bolnici je, pored dr Skalincija radio neko vreme i italijanski lekar dr Augustio Nordio.[380] Kasnije je premešten u brigadu »Natisone«.

SVPB-B je postojala do 20. marta 1945, kada je Glavna uprava priključila SCVPB.[381] Dr Skalinci je u decembru 1944. premešten u SVPB-E Topolovec, a zatim upućen na kurs u Sanitetsku oficirsku školu. Krajem januara vratio se u Bobovec.

SLOVENSKO-HRVATSKA VOJNOPARTIZANSKA BOLNICA - SANITETSKA ŠKOLA SHVPB - SŠ

Pokretna bolnica u selu Črmošnjice se po naređenju Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Slovenije 1. decembra 1943. preselila u Žumberak. Bolnica je organizovana kao vojna jedinica u 6 četa, koje su smeštene u 5 sela; i to: Buliće, Sekuliće, Doljane, Gudalje i Kuljaje. Štab je bio u selu Bulići, a zaštitna četa sa 50 boraca u s. Kuljaji. Brojno stanje pacijenata i osoblja naglo se povećalo - od 281 u decembru 1943, do 355 u januaru 1944. i 457 u februaru. U aprilu i maju 1944. broj se smanjio na 344 i 320.[382]

Zbog pomanjkanja prostora u malim seljačkim kućama, u kojima su bolesnici spavali na slami na podu, počele su se graditi barake. Prva baraka izgrađena kod sela Sekulići bila je predata na upotrebu jedinicama 4. korpusa NOV Hrvatske za hospitalizaciju pegavičara. Sredinom juna 1944. izgradili su konspirativno odeljenje u Stojdragi za 86 pacijenata i 20 članova osoblja.[383] U novembru je zbog neprijateljeve ofanzive deo lakših pacijenata otpušten u jedinice, a ostalo je njih 200.

Bolnica je reorganizovana. U selu Dučići bilo je hirurško odeljenje s upravom i trijažnim centrom. U s. Pilatovci bilo je interno odeljenje s odsecima za tuberkulozu, želučane bolesti, bubrežna oboljenja, reumatizam i neurološke poremećaje. U s. Doljani bilo je rekonvalescentno odeljenje.[384] Krajem marta 1945. broj pacijenata naglo je spao na 78, jer su mnogi evakuisani u Italiju i Dalmaciju.[385]

Početkom aprila 1945. SHVPB imala je tri odeljenja: hirurško sa 76 kreveta i barakom u kojoj su bile operacione prostorije. Izgradnja je započela u februaru 1945. Uz hirurško odeljenje bila je i centralna kuhinja, radionice i prostorije za predavanja Sanitetske škole. Interno odeljenje imalo je 92 ležaja, a dermatološko 152. Zaštitna četa bila je u s. Kuljaji, a druga u s. Popovići. U Stojdragi je bilo 60 ležaja.[386]

Uprava i zdravstveni radnici

Kada se bolnica preselila iz s. Črmošnjice u Žumberak, upravnik je bio dr Ivan Pintarič, koji je neposredno posle preseljenja raspoređen za šefa hirurške ekipe 15. divizije. Politički komesar bio je i ostao do oslobođenja Ante

[380] Dr Marjan Južnič, podatak po sećanju; Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 77.
[381] Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 192; IZDG v Ljubljana, fase. 380.
[382] IZDG v Ljubljani, fase. 378.
[383] IZDG v Ljubljani, fase. 386.
[384] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1963, str. 403-503.
[385] IZDG v Ljubljani, fase. 367.
[386] Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, Ljubljana, 1967, str. 190; IZDG v Ljubljani, fase. 387.

Novak. U bolnici je u početku bio samo jedan lekar, i to dr Vaclav Pišot, a kasnije su došli novi u decembru 1943: dr Stanko Lajevec a 17. marta 1944. i dr Janez Kanoni, specijalista neuropsihijatar. Dužnost upravnika preuzeo je januara 1944. dr Igor Tavčar-Mita, specijalista internista, do tada referent saniteta 2. brigade »Ljubo Šercer«. Bolnica je sredinom 1944. imala 2 specijalista i 2 mlada lekara, koji su imali hirurško iskustvo i mogli su da obavljaju manje hirurške zahvate.

Zbog dovoljnog broja lekara u bolnici je organizovana Sanitetska škola za bolničare, pa je 11. januara 1944. završen četvrti kurs za bolničare i drugi kurs za higijeničare. Nastavnici su bili lekari bolnice, koji su napisali skripta za pojedine predmete.[387]

Krajem jula 1944. dr Igor Tavčar preuzeo je dužnost upravnika SCVPB i v.d. glavnog upravnika SVPB 7. korpusa. Upravnik SHVPB postao je dr Janez Kanoni i ostao do septembra 1944, kada je premešten na mesto referenta saniteta i sudskomedicinskog veštaka OZNE za Sloveniju.[388] Novi upravnik je dr Vekoslav Valentinčič, do tada referent saniteta 18. divizije, ali je 16. novembra 1944. premešten u Glavni štab NOV i POJ na dužnost referenta saniteta u Tehničkom odeljenju. Krajem novembra 1944. dužnost upravnika SHVPB preuzeo je dr Janez Milčinski. Uskoro je preuzeo i rukovođenje novoosnovanom evakuacionom bolnicom SVPB-E Topolovec.[389] Hirurško odeljenje u s. Dučići vodila je student medicine Marija Jeras, drugo - interno odeljenje u si. Pilatovici student medicine Zlata Visenjak, a treće - rekonvalescentno u s. Doljani apsolvent medicine Adolf Medvešček, koji je došao iz SVPB-R.[390]

SLOVENSKA CENTRALNA VOJNOPARTIZANSKA BOLNICA DO KRAJA RATA (SCVPB)

Organizacijske i personalne promene 1944/1945.

Žrtve koje je pretrpela SCVPB u nemačkoj oktobarskoj ofanzivi 1943, kada su bila spaljena odeljenja Spodnje Lašče, Pugled, Jelenov žleb, Škrilj, odlazak nekih lekara SCVPB na nove dužnosti, dolazak novih lekara, novi zadaci SCVPB koje je postavio razvoj sanitetske službe - sve je to zahtevalo da se 1944. izvrše organizacijske i personalne promene u SCVPB. Ova bolnica imala je do nemačke oktobarske ofanzive 11 odeljenja (od ovih 10 konspirativnih i jedno nekonspirativno). U prvoj polovini 1944. SCVPB je imala 10 odeljenja, od kojih 9 konspirativnih i jedno nekonspirativno. Krajem aprila 1944. izgradili su novo konspirativno odeljenje u blizini spaljenog sela Komolec, koje je dobilo naziv Stari Ajdovec, a zatim su oko 1 km dalje izgradili odeljenje Novi Ajdovec. Oba odeljenja su imala zajednički naziv Ajdovec. Umesto spaljenog rekonvalescentnog odeljenja Škrilj, organizovali su novo rekonvalescentno nekonspirativno odeljenje u selu Planini.

Uprava SCVPB, koja je ostala posle nemačke oktobarske ofanzive u Jelendolu, preselila se decembra 1943. u selo Komorna vas na Kočevskom Rogu, gde je ostala do aprila 1945. Posle odlaska dr Pavia Lunačeka na novu dužnost u Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba NOV i POS, upravnik SCVPB postao je dr Rudolf Obračunč - Cedrik, koji je tu dužnost obavljao do jula

[387] IZDG V Ljubljani, fase. 378.

[388] P. Janc/ Kanoni, Izvlečki iz mojega življenja v NOB, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 372-376.

[389] Dr Janez Milčinski, Poslanstvo slovenskega zdravnika, str. 403-503.

[390] Poročilo upravnika SHVPB za januar 1945, IZDG v Ljubljani, fase. 367.

1944.[391] Tada je za v.d. upravnika SCVPB postavljen dr Igor Tavčar-Mita.[392] Novembra 1944. dužnost upravnika SCVPB preuzela je i obavljala sve do oslobođenja dr Ruža Germ-Šegedin, dotada upravnik Jelendola. Posle odlaska Milana Venišnika, politički komesari u upravi SCVPB bili su Ludvik Novak-Aleksander, Zvone Žugelj, Stane Zupančič-Dunja, šef administracije student medicine Zdenka Lušin-Novak, ekonom Stane Pajk, upravnik privrednog dobra (»narodna kmetija«) Ivan Dolar i šef divizijske ekipe Janez Becele.

Došlo je do promena i u upravama pojedinih odeljenja:

Jelenbreg. Posle odlaska dr Emilije Krajger (*Kraigher*), jula 1944. u južnu Italiju, upravnik je postao lekarski pomoćnik Franjo Senica-Andrej, koji je pre dolaska u NOV radio na hirurškom odeljenju civilne bolnice u Novom Mestu. Posedovao je stručno obrazovanje i iskustvo. Odeljenje Jelenbreg vodio je do odlaska u Dalmaciju 24. decembra 1944, gde je postao upravnik bolnice Glavnog štaba NOV i POS u Zadru.[393] Politički komesar bio je Stane Župančič, a posle njega Bogdan Robida-Dane.

Jelendol. Upravnik je bila 1944. godine sve do novembra 1944. dr Ruža Germ-Šegedin, a posle nje dužnost upravnika preuzela je Božena Sernec i ostala sve do oslobođenja.[394] Politički komesari bili su: Manek Fuks, Jože Mihelčič, Milan Beve, Matevž Grad, Ivan Serjanik-Šimen.

Lašče (Zgornje Lašče). Do juna 1944. dužnost upravnika obavljala je student medicine Juga Bregant, a posle nje dr Alojz Štrancar. Politički komesari bili su Radoš Kramarič, Franc Lampe i Jože Mihelčič.

Stari log. Posle odlaska dr Maijana Južniča u 4. brigadu »Matija Gubec«, početkom oktobra 1943, dužnost upravnika preuzela je dr Frida Vudler-Breda i obavljala do odlaska u Sanitetsku oficirsku školu 19. februara 1945, kada je za upravnika postavljen dr Drago Martelanc koji je ostao do oslobođenja na ovoj dužnosti. Politički komesari bili su: Franc Lampe, Slavko Stamejčić i Albert Topolovšek-Igor.

Ajdovec. Dr Lindzi Rodžers *(Lindsay Rogers),* hirurg Britanske armije, koji je jula 1944. upućen od Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS u SCVPB, imenovan je u avgustu 1944. za upravnika odeljenja Ajdovec.[395] Iz Ajdoveca je otišao u februaru 1945.[396] Politički komesari bili su Dušan Mulej, Tone Valentinčič, Gvido Beve i Ivan Serajnik-Šimen.

Zgornji Hrasnik. Upravnik je do novembra 1945. dr Janez Milčinksi, posle njega preuzeo je dužnost upravnika (novembar 1944) dr Martin Benedik, a zatim Augusto Nordio, italijanski lekar, koji je ostao na ovoj dužnosti do oslobođenja. Politički komesari bili su: Ludvik Novak-Aleksander, Stanko Goli-Ilija, Leopold Urajnar-Lec, Drago Plut i Albin Kozin.

Spodnji Hrasnik. Dužnost upravnika obavljala je dr Božena Grosman, specijalista pedijatar, sve do odlaska u južnu Italiju jula 1944. Posle nje neko

[391] Zapisnik 1. konference vodij postojank SCVPB 2. 5. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 132.

[392] Odlok Sanitetnega odseka štaba 7. korpusa z dne 23. 7. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 28, str. 141.

[393] Načrt Sanitetskega oddelka GS NOV i POS z dne 22. 12. 1944, za transport ranjencev iz SVPB 7. korpusa, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3. dok. 55, str. 343-348.

[394] Izvleček zapisnika 5. konference vodstev postojank SCVPB z dne 16. 7. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. št. 19, str. 108-112; dr Ivan Kalinšek, Zdravljenje ranjencev v SCVPB, Ljubljana, 1975, str. 52-53.

[395] Kronika bolniške postojanke Zgornji Hrasnik z dne 17. 1 1945. dr Janeza Milčinskega, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 81, str. 520-530.

[396] Cita Bole, koja je radila u stanici Ajdovec kao medicinska sestra. Lično saopštenje, 24. 10. 1985, Ljubljana.

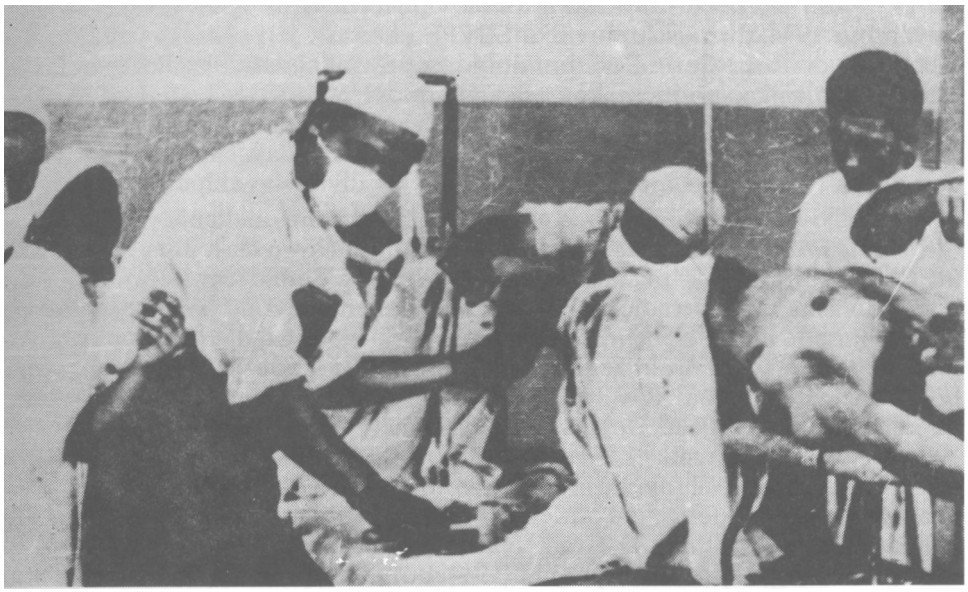

Hirurška intervencija u bolnici Ajdovec, Slovenija, avgust 1944.

vreme bio je dr Janez Lovšin, a od novembra 1944. dr Cirila Maselj, koja je vodila interno odeljenje, dok je porodilište vodila dr Božena Sernec od dolaska iz Italije u jesen 1944. do 1. februara 1945. Politički komesari bili su Stane Kerber-Kogo, Maks Klanšek, Bogdan Robida-Dane i Viktor Kokalj.

Leseni kamen. Upravnik je 1944. dr Jože Jaklič, a posle njega sve do oslobođenja dr Janez Lovšin. Politički komesari bili su Leopold Urajnar-Leo i Matevž Grad.

Vinica. Posle nemačke oktobarske ofanzive 1943. dužnost upravnika preuzeo dr Alojz Štrancar, a nakon njegovog odlaska u Zgornje Lašče, juna 1944, dr Drago Martelanc. Prvog oktobra 1944. dužnost upravnika peuzeo je hirurg Crvene armije dr Vasilij Timofejevič Leonov, a njegov pomoćnik postao je dr Ladislav Kline, sve do oslobođenja. Politički komesari bili su: Frane Taurer-Plahun, Rihard Romih-Riki, Franc Lampe, Manek Fuks i Albin Topolovšek-Igor.[397]

Planina je bila nekonspirativno, rekonvalescentno odeljenje, koje je imalo do maja 1944. tri odseka: invalidski sa fizioterapijom, zubni sa zubnom ordinacijom i odsek za tuberkulozne bolesnike. Vodila ga je, najpre, student medicine Zlata Visenjak, a posle nje medicinska sestra Martina Košak, zatim dr Zvezdana Reja-Zadnik *Zvezda,* lekar opšte prakse i zubni lekar. Dr Reja je ostala na dužnosti upravnika Planine do odlaska na mesto upravnika evakuacione bolnice SVPB-E Topolovec u novembru 1944. Politički komesari bili su: Rudolf Ipavec, Rudi Hen (*Hönn*), Božo Sintič-Popaj, Maks Klanšek, Franc Kramarič, Bogdan Robida-Dane i Ivo Serajnik-Šimen.

Prvog maja 1944. SCVB je imala 404 kreveta sa 234 pacijenta, a osoblja 209. Lekara je bilo 7, bolničara 17, stražara 19, pomoćnog osoblja 166. Lekari

[397] Pismo načelnika Sanitetskog oddelka Glavnega štaba z dne 12. 9. 1944. šefu Sanitetnega oddelka 7. korpusa, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 68, str. 385-389.

su bili: dr Rudolf Obračunč, dr Ruža Germ-Šegedin, dr Janez Milčinski, dr Božena Grosman, dr Alojz Štrancar, dr Jože Jaklič i dr Frida Vudler-Breda.

Uprava SCVPB je u početku 1944. izdala razna uputstva, među kojima je bilo najvažnije uputstvo o upravljanju odeljenja.[398]

Odeljenja su bila dužna da dostavljaju izveštaje o primljenim ranjenicima i bolesnicima, podatke za kartoteku osoblja, podatke o umrlim i drugo. Uvedene su i redovite konferencije upravnika i političkih komesara svih odeljenja u upravi SCVPB, najpre svakih 14, a zatim mesec dana. Na tim konferencijama uvedeni su sredinom 1944. i stručni referati.

Prva konferencija bila je 2. maja 1944. Na njoj je upravnik SCVPB, dr Obračunč, dao direktive za reorganizaciju SCVPB, koja je imala za cilj da se bolnica podigne na nivo centralne sanitetske ustanove specijalizacijom pojedinih odeljenja.[399] Specijalizacijom je trebalo resiti razna pitanja, u prvom redu, pitanje pomanjkanja hirurga, zatim lečenja invalida, bolesnika, zaraznih bolesti (TBC) i pitanje porodilišta za partizanske majke.

Pitanje pomanjkanja hirurga rešeno je osnivanjem dva operativna odeljenja - jednim za istočni sektor u Zgornjem Hrasniku, drugim za zapadni sektor u Jelendolu. Baraka sa operacijskim prostorijama izgrađena je najpre u Zgornjem Hrasniku i, nešto kasnije, u Jelendolu. Specijalističku hiruršku pomoć i nadzor operativnog rada obavljao je dr Bogdan Brecelj, koji je obilazio operativna odeljenja, a obavljao i hirurške zahvate u Zgornjem Hrasniku. Sva odeljenja istočnog sektora: Leseni kamen, Vinica, Spodnji Hrasnik, Planina upućivala su teže ranjenike zbog operativnog lečenja u Zgornji Hrasnik, a odeljenja zapadnog sektora - Jelenbreg, Stari log i Lašče u Jelendol.

Operativno odeljenje Zgornji Hrastnik vodio je dr Janez Milčinski, a Jelendol dr Ruža Germ-Šegedin. Bili su istovremeno i nadzorni hirurzi, koji su imali dužnost da obilaze odeljenja svog sektora i pružaju hiruršku pomoć.

Pitanje invalida rešeno je osnivanjem invalidskog odseka u Planini, gde je organizovano i fizioterapeutsko lečenje (ortopedska gimnastika i druga terapija). Planina je primala i tuberkulozne bolesnike i druge zarazne bolesnike. Vinica, a kasnije Leseni kamen imali su izolator. Lečenje internističkih slučajeva rešeno je osnivanjem internog odeljenja u Spodnjem Hrasniku. Porodilište i negu novorođenčadi organizovala je i vodila Božena Grosman, a akušersku pomoć pružao je dr Pavel Lunaček, specijalista ginekologije.

Napredak u stručnom radu u SCVPB

U stručno-medicinskom radu dotada su primenjivane metode u primitivnim uslovima zbog materijalne oskudice i pomanjkanja hirurga, koje su se pokazale najpodesnije, pa su zato bile prihvaćene od većine lekara. Mokra sterilizacija (prekuvavanje) rukavica, zavojnog materijala i operacionog rublja; stavljanje obloga rakije na sve rane; ishrana ranjenika prva tri dana samo tečnom hranom; upotreba morfijuma (0,02 iv) kao opšta anestezija pri manjim zahvatima te strogo konzervativni postupci pri lečenju rana.[400]

Osim toga bilo je i drugih stavova, koji 1944. više nisu odgovarali zadacima partizanske medicine u primenjenim uslovima života i rada, jer su

[398] Okrožnica uprave SCVPB z dne 25. 1. 1944 vsem upravam postojank za politično in strokovno delo, Zbornik dokumentov in podatkov knj. 1, dok. 66.

[399] Zapisnik 1. konference vodstev postojank na upravi SCVPB 2. 5. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 132, Ljubljana, 1982.

[400] Dr Janez Milčinski, Kronika bolnišnic in šol (od 15. 7. 1943. do 15. 5. 1945), Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 331-343.

nastupili bolji opšti materijalni uslovi, smeštajne mogućnosti i medicinsko snabdevanje. Nije bilo operacionih prostorija, gde bi se mogla sprovesti u život načela asepse. U lečenju strelnih preloma nedovoljno je primenjivana ekstenzija, zbog čega je dolazilo do deformacija ekstremiteta i do pseudartroza.

U prvoj polovini 1944 (pre dolaska savezničkih hirurga), došlo je do velikih promena u stručnom radu i uvođenja novih metoda: reorganizacija hirurške službe (izgradnja operacionih prostorija sa odvajanjem septike od aseptike), napredak u lečenju strelnih preloma i u lečenju invalida (izrada proteza, uvođenje fizioterapije), napuštanje mokre sterilizacije i uvođenje suve, promene u lečenju rana, uvođenje intravenskih infuzija i transfuzija krvi, poboljšanje anestezije, osnivanje prve laboratorije, osnivanje porodilišta, internog odeljenja i izolatora, uvođenje obdukcija, poboljšanje medicinske dokumentacije. Uvedene su takođe i stručne konferencije sa kritičkom analizom medicinskog rada.

Reorganizacija hirurškog rada

U svim odeljenjima SCVPB obavljane su 1943. operacije u barakama za pacijente na stolu pred očima svih pacijenata. Takvi uslovi otežavali su hirurški rad. Zato je dr Milčinski uprkos nepovoljnim vremenskim uslovima u zimu 1943-1944. naredio da se izgradi u Zgornjem Hrasniku posebna baraka (4 x 5m) sa dve prostorije, od kojih je prva služila kao operaciona prostorija, a u drugoj su bila ležišta za operisane. Time su stvoreni bolji uslovi za hirurški rad, a postignuto je i odvajanje aseptike od septike. Nova baraka služila je kao aseptika, dok se »septika« nalazila u drugoj baraci sa 20 ležaja, u kojoj su dogradili septičnu operacionu prostoriju.[401] U novoj baraci počeli su obavljati i aseptične operacije. Hirurški rad odvijao se pod kontrolom i uz pomoć specijaliste ortopeda dr Bogdana Brecelja, koji je i sam obavljao operacije u Zgornjem Hrasniku (npr. 12. aprila 1944. izvršio je trepanaciju zbog Džeksonove epilepsije, zatim osteosintezu patele i druge operacije). Od decembra 1943. do oktobra 1944. u Zgornjem Hrasniku izvršeno je 120 operacija, od kojih 40 aseptičnih. Umrlo je 27 pacijenata, koje je dr Milčinski obducirao. (Mortalitet 22,2%).

Operaciona prostorija u Zgornjem Hrasniku dobila je i odgovarajuću opremu, koju je izradio partizanski stolar Jože Malnarič po nacrtima dr Milčinskog: operacioni sto sa pokretnim gornjim i donjim te fiksnim srednjim delom; stočić za instrumente, pokretne stepenice, pomoćni stočić za operacije na gornjim ekstremitetima i stočić sa priborom za narkozu.[402] Pošto nije bilo kaseta za instrumente i sterilni zavojni materijal, izradili su koševe od vrbovog granja, iznutra obavijene čvrstim platnom, koje su sterilisali u partizanskom buretu. Marija Jeras, student medicine koja je bila instrumentarka u Zgornjem Hrasniku, opisala je opremu operacionih prostorija u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«.

Po uzoru na Zgornji Hrastnik barake sa operacionim prostorijama izgrađene su i u Jelendolu, Vinici i Lesenom Kamenu. U svim operacionim prostorijama bila je pripremljena sterilna oprema, instrumenti, zavojni materijal i operaciono rublje za hitne operacije. Nadzorna hirurška služba podigla se na viši stepen. Dok su ranije nadzorni hirurzi dolazili samo po pozivu,

[401] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965, str. 405-450.

[402] Marija Jeras, Naša operacijska soba, Partizanski zdravstveni vestnik, maj 1944, str. 9-13.

sada su redovno obilazili odeljenja u kojima su obavljali operacije, asistirali a i preduzimali organizacione mere. Dr Milčinski je u junu 1944. obavio na istočnom sektoru 17 obilazaka.[403] Dr Ruža Šegedin je u junu 1944. obavila 18 obilazaka u zapadnom sektoru.[404] Nadzorni hirurzi izveštavali su upravu i o radu i manjkavostima hirurške obrade u hirurškim ekipama.

Napredak u lečenju strelnih preloma i lečenju invalida

U lečenju strelnih preloma donjih ekstremiteta uvedeno je lečenje na braunovoj udlazi sa ekstenzijom, ako se radilo o dislokaciji fragmenata. Ekstenziju su postizali leukoplastom ili manšetom. Zbog opasnosti ishemije kod manšete, dato je uputstvo da je treba 2 puta dnevno popustiti za 1/4 ili 1/2 sata.[405]

Napredak je postignut i u lečenju invalida. Prema nacrtima dr Bogdana Brecelja organizovana je proizvodnja proteza za gornji i donji ekstremitet u ortopedskoj radionici, koju je vodio ortopedski tehničar Franc Pezdevšek. Svi invalidi upućivani su u rekonvalescentno odeljenje Planina, gde je za njih i druge pacijente organizovana fizioterapija i masaža, ortopedska gimnastika, kupke (pod kontrolom ortopedskog tehničara).[406] Radi osposobljavanja bolničara za fizioterapiju, organizovani su i kursevi za ortopedsku gimnastiku, koji su u Planini trajali 14 dana.[407]

Suva sterilizacija.[408] U primitivnim uslovima početkom primene partizanske medicine mokra sterilizacija bila je jedina metoda pristupačna lekaru, koje je omogućavala aseptično previjanje rane i obavljanje hirurških zahvata. Međutim 1944. godine ova metode više nije odgovarala povećanim potrebama sterilizacije sanitetskog materijala, jer se broj operacija znatno povećao. Metodu suve sterilizacije izradio je i uveo dr Janez Milčinski.[409] On je na tu zamisao došao postepeno. U nemačkoj oktobarskoj ofanzivi nije se uspelo da se spase autoklav iz bolnice »Novi tabor«. Zato je u Zgornjem Hrasniku došao na ideju da upotrebi partizansko bure. Posle prvih pokušaja sterilizacije u vodenoj pari u buretu, upotrebio je metalni kontejner u kojima su saveznici slali sanitetski materijal.[410]

U kontejnerima se sterilisali zavojni materijal, operaciono rublje i hirurške rukavice.

[403] Dr Janez Milčinski, Poročilo nadzomega kirurga z dne 1. 7. 1944. o strokovnem delu na vzhodnem sektorju, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 1.

[404] Poročilo nadzornega kirurga z dne 1. 7. 1944. o strokovnem delu na zahodnem sektoiju, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 2.

[405] Dr Ruža Šegedin, Odprte frakture in sklepne poškodbe ter njih zdravljenje. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, str. 48-52, dok. 7.

[406] Dr Janez Milčinski, Poročilo o strokovnem delu na vzhodnem sektoiju od 1. do 30. 6. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. št. 1. SI. 6 i si. 7 prikazuju proteze za gornji i donji ekstremitet. SI. 8. Prva proteza kod invalida sa amputacijom natkolenice - slika objavljena u publikaciji »60 let slovenske ortopedije 1923-1983«, Univerzitetna ortopedska klinika v Ljubljani, R. Bobič, S. Herman, E. Pečenko, J. Popovič, F. Sraker, F. Vreve, Ljubljana, 1983.

[407] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 10.

[408] Dr Pavel Lunaček, Napake, ki jih opaža najčešće zdravnik partizan, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 2, februar 1944, str. 3-13.

[409] Dr Janez Milčinski, Kronika partizanskih bolnišnic in šol, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 331-343.

[410] U kontejneru na granici srednje i donje trećine se nalazila drvena rešetka. Donja trećina kontejnera bila je ispunjena vodom, a gornje dve bile su obložene drvenim daščicama i u njih se stavljao koš ispunjen zavojnim materijalom. Za kontrolu uspešnosti sterilizacije upotrebio je kontrolne listiće, koje je sam izradio. To je bio filtrimi papir premazan lepkom od belog brašna i vode i zatim jodnom tinkturom, dok nije pocrneo. Za vreme sterilizacije je crna boja od temperature 100° obledela. Za to je bilo potrebno vreme 3/4 sata. To je bio dokaz sterilnosti.

Nikakvih komplikacija nije bilo. Prednosti suve sterilizacije bile su velike: mogli su da pripreme velike količine materijala u operacionoj sali i tako povećaju broj operacija. Suva sterilizacija je uskoro uvedena u svim odeljenjima SCVPB i u drugim bolnicama, a zatim i u divizijskim hirurškim ekipama.

Promene u lečenju rana

Do kraja 1943. se u SCVPB na rane kod previjanja stavljala prokuvana mokra gaza. U mokroj sredini mikroorganizmi se brže razvijaju. Zato su gazu pohvali rakijom, u želji da bi se alkoholom postiglo antiseptično delovanje. Od obloga rakijom očekivalo se i antiflogistično delovanje. Dr Milčinski je u bolnici »Novi tabor«, gde je postojao autoklav, promenio način previjanja tako, što je na rane stavljao suvu sterilnu gazu. Zapazio je brže stvaranje čvrstih granulacija. Isto mišljenje delio je i upravnik SCVPB dr Rudolf Obračunč.[411] Posle uvođenja suve sterilizacije, upotreba rakije u previjanju rana je napuštena.

Kod rana sa većom količinom nekrotičnog tkiva i jakom gnojnog sekrecijom primetili su u nekim slučajevima da je gnoj dobio plavu boju, iz čega su zaključili da se radi o infekciji sa bac. pyocyaneus. U Spodnjem Hrastniku su u takvim slučajevima primenjivali prašak acidi borici, koji su prethodno sterilisali u metalnoj kutiji. Posle upotrebe praška gnoj je dobijao žućkastu boju, a granulacije su bile čvršće i čistije. Kod velikih rana, gde je postojala opasnost da se gaza zalepi za dno rane i da u previjanju dođe do krvavljenja, gazu su prethodno premazivali tankim slojem sterilizovanog jestivog ulja, jer nije bilo vazelina.[412]

Posle uvođenja redovne primarne ekscizije rana u hirurškim ekipama, u drugoj polovini 1944, rane manje gnoje i broj gnojnih komplikacija (absceso flegmone, osteomielitis) je manji. Kod povreda, gde nije izvršena primarna hirurška obrada rane u divizijskim sanitetskim ustanovama, lekari SCVPB obavljali su odloženu hiruršku obradu i odstranjivali nekrotično tkivo i strana tela.[413]

Intravenske infuzije i transfuzija krvi

Reanimacija teških ranjenika bio je jedan od najtežih problema medicine u jedinicama NOV Slovenije, jer od 1941. do 1944. nije bilo rastvora za intravenske infuzije, a nije bilo ni transfuzije krvi. Prvi opit izrade rastvora za intravensku infuziju napravio je dr Janez Milčinski u julu 1943. u sanitetskom odeljenju Jelendol pomoću kišnice i soli. On je zimi 1943/1944. u Zgornjem Hrastniku organizovao izradu rastvora glukoze i fiziološkog rastvora NaCl prokuvanom kišnicom, glukozom i kuhinjskom solju. Rastvore su ubrizgavali intravenski štrcaljkom. Povremeno su bile prolazne temperature i groznice. Kasnije su počeli izrađivati destilovanu vodu. U Spodnjem Hrastniku davali su intravenske infuzije glukoze ranjeniku sa kranicerebralnom

[411] Dr Rudolf Obračunč, Mokra ali suha sterilizacija, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 3, maree 1944, str. 6-8.
[412] Dr Božena Grosman, Kronika postojanke Spodnji Hrasnik, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 84.
[413] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili. Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965, str. 405^150.

povredom, koji je ostao u životu.[414] Saveznici su u avgustu 1944. poslali iz Barija plazmu u staklenim bocama sa infuzijskim sistemima. Za davanje plazme nije bilo uputstava. Zbog bojazni da ne bi došlo do komplikacija plazmu su izbacili i boce napunili sterilnim fiziološkim rastvorom, te počeli davati infuzije sistemom kao po kap. Davali su ih teškim ranjenicima (peritonis, septična stanja). U drugoj polovini 1944. terenske apoteke počele su izrađivati infuzione rastvore od destilovane vode, glukoze i NaCl.[415]

Veće su bile teškoće u uvođenju transfuzije krvi. Nije bilo hemotesta ni citratnog rastvora, pa ni dovoljno velikih štrcaljki (50 ccm). U proleće 1944. SCVPB primala je manju količinu hemotesta i citrata iz Ljubljane i Trsta, i tada je prvi put primenjena transfuzija krvi. Dr Milčinski dao je prvu transfuziju u Zgornjem Hrastniku. Upotrebljavao je samo krv univerzalnog davaoca, jer za određivanje krvnih grupa nije bilo dovoljno hemotesta.

Napredak u anesteziji

U SCVPB su do 1944. najviše upotrebljavali narkozu etrom, a kod manjih zahvata i intravensku injekciju morfijuma ili lokalnu injekciju 1% novokainom. U 1944. uvedena su u Zgornjem Hrastniku nova sredstva za anesteziju: hloroform, hloretil, intravenska injekcija evipana i pentotala i lumbalna anestezija. Hloroform je pored svojih opasnosti imao i prednosti - mogli su ga upotrebljavati noću uz osvetljenje karbidom, petroleumom ili svećom (»lojanka«). Lokalnu anesteziju počeli su više upotrebljavati u aseptičnim operacijama kod hernija i manjih povreda. Intravenska injekcija morfijuma nije davala dobre rezultate, pa je od većine lekara napuštena.

U Zgornjem Hrastniku od decembra 1943. do novembra 1944. upotrebljena su ova sredstva za anesteziju: evipan u 7 slučajeva, hloretil u 14, eter u 86, hloroform u 23, lokalna anestezija u 59, a lumbalna u 5 slučajeva.[416]

Osnivanje prve laboratorije

Mikroskop koji su zdravstveni radnici našli u zaplenjenom sanitetskom materijalu italijanske vojske, upotrebljen je u Zgornjem Hrastniku za preglede gnoja iz rana, tkivne tečnosti iz potkožnog tkiva, mišića i zglobova kod teških infekcija, a kasnije i za druge preglede, na primer, urina i krvi.

U julu 1944. uprava SCVPB obavestila je sva odeljenja i druge bolnice da je organizovana laboratorija u Zgornjem Hrastniku i da mogu slati na laboratorijsku analizu urin na belančevine i sediment, bris iz grla kod sumnje na difteriju, razmaz gnoja, uretralni sekret na gonokoke, razmaz krvi na malarijske parazite i sputum na Kohov bacil. Bolnice su se odazvale pozivu. Do kraja oktobra 1944. napravljeno je 190 analiza raznog materijala i otkriveno nekoliko slučajeva otvorene tuberkuloze pluća, dijagnosticirana gonoreja i difterija, a nađen je i jedan kliconoša bacila difterije.[417]

[414] Dr Božena Grosman, Kronika postojanke Spodnji Hrasnik, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 84.

[415] Janez Varl, Preskrbovanje z zdravih in medicinskim priborom partizanskih enot in bolnišnic na teritoriju 7. korpusa, Knjižnica Zdravstvena vestnika, zvezek 1, str. 59-72, Ljubljana, 1973.

[4,6] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965, Slovenska Matica, str. 441.

[417] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965, str. 443.

Osnivanje porodilišta

Sva odeljenja SCVPB primala su i gravidne žene partizanke. U Vinici su bila u januaru 1944. dva porođaja. Akušersku pomoć pružao je dr Pavel Lunaček iz pomoć dr Božene Grosman. Novorođena deca predavana su, najpre, poznatim partizanskim porodicama po selima, ali su prva iskustva u odvajanju dece od majki bila loša. Tako je nastala potreba da se osnuje porodilište, gde bi majke i novorođenčad uživali potrebnu stručnu pomoć i negu. U proleće 1944. u Spodnjem Hrastniku izgradili su novu baraku za porodilište, koja je bila gotova juna 1944.[418] i bila pod stručnim nadzorom. Deca su uživala potrebnu negu uključivši vaganje, kupanje i kontrolu ishrane, koja je bila omogućena brojnim improvizacijama i snalažljivošću. Novorođenčad su dobro napredovala i nije bilo smrtnih slučajeva. Kasnije su majke sa decom upućivane savezničkim avionima u Italiju.[419]

Osnivanje internog odeljenja i izolatora

Teži bolesnici upućivani su u Spodnji Hrastnik, gde je u leto 1944. bilo više bolesnika nego ranjenika. Stara baraka, u kojoj su se ranije lečili ranjenici postala je interno odeljenje koje je bilo snabdeveno najneophodnijim lekovima. U novembru je to odeljenje preuzela dr Cirila Maselj, lekar sa nekoliko godina internističke prakse, a rad u porodilištu preuzela je dr Božena Sernec, koja je stigla iz internacije u Italiji. Odeljenje u Spodnjem Hrastniku bilo je jedno od najvećih - imalo je 11 objekata.

Zarazni bolesnici upućivani su najpre u Vinicu, koja je u prvoj polovini 1944. služila kao zarazno odeljenje za lečenje trbušnog tifusa, paratifusa, plućne tuberkuloze i drugih zaraznih bolesti. Otvoreno je 1. decembra 1943. To je bila strogo izolovana baraka, koja je imala kuhinju i perionicu. Bolničari su strogo odvojeni od ostalih. Na odeljenju je bilo najviše trbušnog tifusa (2 smrtna slučaja), a vodio ga je Alojz Štrancar.[420] Bolesnici sa tuberkulozom pluća upućivani su u Planinu, gde je izgrađen izolator. Takav izolator izgrađen je i u Lesenom kamenu. Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba izdalo je uputstvo o organizaciji izolatora u partizanskim bolnicama.[421]

Obdukcije

U SCVPB uvede su i obdukcije onih ranjenika i bolesnika, kod kojih uzrok smrti nije bio dovoljno razjašnjen kliničkom slikom. Dr Janez Milčinski obducirao je nekoliko umrlih već u Jelendolu u leto 1943. do 15. septembra 1943.[422] Dr Lojze Štrancar je izvršio u Vinici prvu obdukciju 3. decembra 1943. i, posle toga, redovito ih obavljao. Obdukcije su vršene i u Spodnjem

[418] Dr Božena Grosman, Nekoć je bilo (iz spominov partizanske zdravnice), Kurirčkova knjižnica, Ljubljana, 1967, str. 53-63; dr Božena Grosman, Spomini partizanske zdravnice, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1985.

[419] Dr Rodžers, koji je posetio ovo porodilište, piše sa oduševljenjem o radu ove ustanove u šumskoj bolnici. Dr Lindsay Rogers, Guerilla Surgeon, Collins, London, 1957.

[420] Dr Lojze Štrancar, Kronika postojanke Vinica z dne 3. 3. 1944, dostavljena upravi SCVPB, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 8.

[421] Navodilo sekcije za bolnice Sanitetnog oddelka Glavnega štaba z dne 10. 6. 1944 vsem upravam partizanskih bolnic, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 149.

[422] Dr Janez Milčinski, Kronika bolnišnic in šol, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u XI, Beograd, 1967, str. 332.

Hrasniku. Ruža Šegedin obavljala je obdukcije 1944. godine u Jelendolu, o čemu postoje pisani dokumenti.[423]

Medicinska dokumentacija

U svim bolnicama 7. i 9. korpusa i 4. operativne zone uvedena je 1944. jedinstvena medicinska dokumentacija prema uputstvima Sekcija za bolnice Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS.[424]

Uvedeni su ovi obrasci: obrazac br. 1, a to je 14-dnevni, kasnije mesečni statistički izveštaj o broju pacijenata, osoblja, naoružanja i slobodnih ležaja,[425] obrazac br. 2 - bolesnički karton - na prednjoj strani lični podaci 0 pacijentu, na drugoj kratka istorija bolesti. Kartone otpuštenih bolesnika su odeljenja slala upravi SCVPB, gde su čuvani u arhivi. Prepiše kartona umrlih ranjenika i bolesnika uprava je dostavljala Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba; obrazac br. 3 služio je za kartoteku osoblja. Sva odeljenja vodila su kartone osoblja, a duplikati su dostavljani upravi SCVPB, u kojoj je bila centralna kartoteka osoblja; obrazac br. 4 otpusnica iz bolnice. Za svakog otpuštenog bolnica je popunjavala otpusnicu iz bolnice, koju je dostavljala preko kurira u jedinicu; obrazac br. 5 - propusnica Svaki otpušteni pacijent primio je od bolnice propusnicu kojom je otišao u jedinicu; obrazac br. 6 - knjiga pacijenata. SCVPB je vodila knjigu pacijenata sa ovim rubrikama: ime i prezime, partizansko ime (nadimak), jedinica, odeljenje bolnice, datum prijema, datum otpusta, kada i kuda je premešten, ili datum smrti. Iz te knjige uprava je mogla utvrditi na kojem se odeljenju lečio ranjenik ili bolesnik. Obrazac br. 7 bio je uputnica u bolnicu. Nju su popunjavali referenti saniteta u brigadama i sa pacijentom dostavljali upravi bolnice.

U drugoj polovini 1944. administracija u bolnici jako se povećala. Dr Alojz Štrancar, koji je istraživao administraciju Zgornje Lašče, utvrdio je da je ova uprava vodila 15 raznih knjiga i drugih dokumenata.[426]

Stručne konferencije mnogo su doprinele napretku. Prva je održana 1. juna 1944. sa referentom dr Ružom Germ-Šegedin »Otvorene frakture i povrede zglobova te njihovo lečenje«.[427]

Druga stručna konferencija održana je u upravi SCVPB, 2. jula 1944. sa stručnim referentom dr Bogdanom Breceljom »Povreda zglobova kolena 1 lečenje«.[428]

Treća stručna konferencija održana je 20. decembra 1944. u upravi SCVPB. Referat je imao dr Martin Benedik, glavni hirurg 7. korpusa na temu »Hirurška obrada ratnih povreda u svetlu metode prof, de Judina«.[429]

Četvrta stručna konferencija održana je u upravi SCVPB 20. februara 1945. Prisustvovali su lekari SCVPB - upravnici odeljenja, među njima sovjetski hirurg dr V. T. Leonov i britanski hirurg dr L. Rodžers, šefovi hirurških

[423] Dr Božena Grosman, Nekoć je bilo (iz spominov partizanske zdravnice), Kurirčkova knjižnica, Ljubljana, 1967, str. 44.
[424] Navodilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS z dne 7. 2. 1944. upravi SCVPB za vođenje administracije, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 74.
[425] Vidi 14-dnevni raport Uprave SCVPB z dne 1. 5. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 128.
[426] Dr Alojz Štrancar, Lično saopštenje, Ljubljana, 23. novembra 1984.
[427] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 7, str. 48-52.
[428] Izvleček zapisnika z dne 2. 7. 1944. o 4. konferenci vodstev postojank SCVPB, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 7. U primedbi se navodi da referat nije sačuvan.
[429] Referat se nalazi u arhivi IZDG u Ljubljani: Zapisnik druge strokovne konference zdravnikov SCVPB 20. 12. 1944, IZDG v Ljubljani, fase. 362/1.

ekipa 7. korpusa (osim dr Stanka Lajeveca) i drugi sanitetski rukovodioci. Uvodni referat imao je dr V. T. Leonov »Profilaksa infekcije rana i osnovni principi lečenja gnojnih rana«.[430]

Rad savezničkih hirurga u usvajanju savremene hirurške doktrine o lečenju rana

Napredak u lečenju ranjenika SCVPB u drugoj polovini 1944. postignut je, u velikoj meri, dolaskom već pomenutih specijalista hirurga - sovjetskog hirurga dr V. T. Leonova, britanskog hirurga dr L. Rodžersa i dr Martina Benedika, asistenta Hirurške klinike u Ljubljani.

Napretku lečenja ranjenika doprinelo je bolje medicinsko snabdevanje zahvaljujući savezničkim pošiljkama kritičnih artikala sanitetskog materijala: narkotika, analgetika, instrumenata, potrošnog hirurškog materijala, medikamenata - naročito sulfonamida i u manjim količinama penicilina.

Dr V. T. Leonov preuzeo je upravu odeljenja Vinica oktobra 1944. i organizovao hirurški centar istočnog sektora SCVPB. U pomoć su došle i dve sovjetske instrumentarke - Tanja i Ženja. Hirurški instrumentarij je dr Leonov pretežno doneo sobom iz SSSR-a.[431]

Na sastanku šefova sekcija Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba 1. oktobra 1944. odlučeno je da će dr V. T. Leonov učestvovati i u radu hirurških ekipa 7. korpusa za vreme borbe da bi prikazao hirurške metode lečenja pojedinih ratnih povreda i tehniku savremene primarne ekscizije rana.[432] Oktobra 1944. je dr Leonov aktivno učestvovao u radu hirurške ekipe 15. divizije na divizijskom previjalištu prilikom napada na neprijateljevo uporište Št. Vid.[433] Lekari i drugi zdravstveni radnici imali su priliku da se upoznaju sa tehnikom primarne ekscizije rane, koju je tada zastupala sovjetska ratna hirurgija.

Britanski vojni lekar dr Rodžers preuzeo je upravu odeljenja Ajdovec u avgustu 1944. i radio u njoj do kraja februara 1945. Odeljenje Ajdovec imalo je dva dela - Novi i Stari Ajdovec, udaljen od prvog oko 1 km. Dr Rodžers je radio u odeljenju Novi Ajdovec, dok je odeljenje Stari Ajdovec bilo namenjeno rekonvalescentima. Novi Ajdovec izgrađen je na osnovu iskustava gradnje konspirativnih bolnica.

Dr Rodžers[434] je uveo savremene metode lečenja ratnih povreda u smislu hirurške doktrine Britanske armije. I pored relativno povoljnih uslova za rad, nije bio zadovoljan. Žalio se, pored ostalog, da ima premali broj pacijenata, i da mu šalju internističke slučajeve.

Sa druge strane Sanitetsko odeljenje GŠ uputilo mu je neke zamerke kao, npr., da nedovoljno poštuje asepsu.[435] Bez obzira na sve dr Rodžers je

[430] Zapisnik druge strokovne konference zdravnikov SCVPB 20. 2. 1945, IZDG v Ljubljani, fase. 362/1; Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 19. 3. 1945, za februar 1945, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 4, dok. 8; Partizanski zdravstveni vestnik, april 1945, 9-10, str. 7, faksimile, Ljubljana, 1985.

[431] Damjan Bervar, Moj rad u partizanskom sanitetu, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 349-354.

[432] Zapisnik seje šefov sekcij Sanitetnega oddelka Glavnega štaba z dne 1. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 84, str. 469-476.

[433] Mesečno poročilo kirurške ekipe 15. divizije z dne 10. 11. 1944. za oktober 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 19. str. 80-85.

[434] Pisani izveštaj Janeza Urha (1985) člana osoblja stanice Ajdovec, Sekciji za partizanski sanitet SZD u Ljubljani (Janez Urh, Otok pri Gradacu br. 16, Slovenija).

[435] Poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV i POS Sanitetnemu oddelku Vrhovnega štaba 31. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 114.

Unutrašnjost bolničke sobe. Ajdovec, Slovenija, avgust 1944.

postigao velike rezultate u lečenju ranjenika i to iz svih oblasti hirurgije - ortopedije, ebdominalne hirurgije, neurohirurgije i drugih.[436] Uspešno je, npr. izveo operaciju penetrantne kraniocerebralne povrede kada je pacijent, posle vađenja komadića granate iz okcipitalne regije, ostao u životu i povratio mu se vid.[43'] Život je spasao i ranjeniku sa penetrantnom abdominalnom povredom posle vađenja komadića granate iz debelog creva.[438] Dr L. Rodžers je uveo tzv. *Tobruški gips*[439] u lečenju preloma donjeg ekstremiteta.[440]

Neke nesuglasice[441] koje su postojale,[442] završene su dogovorom Glavnog štaba NOV i POS i Britanske vojne komisije 22. januara 1945. o pravima i dužnostima majora dr L. Rodžersa, koji su potpisali komesar Glavnog štaba Boris Kidrič i šef Britanske vojne komisije za Sloveniju M. Mur (Moor).[443]

Rezultati lečenja ranjenika i bolesnika u SCVPB

Od bolnice SCVPB sačuvano je dosta bolesničkih kartona. Od toga 5199 (69,6%) odnosi se na ranjenike, a 2276 (30,4%) na bolesnike. Od 7475 pacijenata lečenih u SCVPB, njih 4569 (61,1%) vraćeno je u borbene jedinice,

[436] Idem, pripomba 23, str. 673.
[437] Dr Ivan Kalinšek, Zdravljenje ranjencev v SCVPB, Ljubljana, 1975, str. 80-81.
[438] Dr Lindsay Rogers, Guerilla Surgeon, Collins, London, 1957, str. 233.
[439] Pismo dr L. Rodžersa dr B. Brecelju, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. št. 114, str. 673 (pripomba 23).
[440] Dr Ivan Kalinšek, Zdravljenje ranjencev v SCVPB, Ljubljana, 1975.
[441] Cita Bole, bivša medicinska sestra odeljenja Ajdovec, Lično saopštenje 24. 10. 1985, Ljubljana.
[442] U knjizi Guerilla Surgeon je podatak, da je dr L. Rodžers u bolnici Otaševac u Bosni vodio kurs za usavršavanje lekara i medicinara u savremenoj ratnoj hirurgiji; L. Rogers, Guerilla Surgeon, Collins, London, 1957.
[443] U svojoj knjizi uspomena, s oduševljenjem opisuje hrabrost jugoslovenskih partizana, koju naziva »jugoslovenskim čudom«. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 76, str. 496-499.

a 1099 (14,7%) u pozadinske jedinice i ustanove, što znači da je osposobljeno za rad 5668 (75,8%) pacijenata.

U Italiju i Dalmaciju je na dalje lečenje upućeno 1473 (19,7%), a umrlo je 195 (2,6%). Za 239 (1,9%) pacijenata ishod lečenja nije poznat.[444]

Rezultati lečenja ranjenika u SCVPB bili su ovakvi: od 5199 ranjenika, njih 3139 (61,4%) vraćeno je u borbene jedinice, a 616 (11,8%) u pozadinske jedinice i ustanove. U Italiju i Dalmaciju evakuisan je 1101 ranjenik ili 21,2%, a umrlo je 179 ranjenika (3,4%), a za 110 nije poznat ishod lečenja.[445]

Postignuti su u SCVPB dobri rezultati lečenja. Od 2276 bolesnika vraćeno je u borbene jedinice 1376 ili 60,5%, a 483 (21,2%) je upućeno u pozadinske jedinice i ustanove.[446] U Italiju i Dalmaciju upućeno je 372 (16,3%, a umrlo je 16,7%). Za 29 bolesnika (1,3%) nije poznat ishod lečenja.

Mortalitet ranjenika u SCVPB od (3,4%) može se tumačiti specifičnim uslovima rada partizanske sanitetske službe. Evakuacija ranjenika u SCVPB trajala je nekoliko dana, pa su mnogi teški ranjenici umrli na previjalištima i u toku sanitetskg transporta zbog šoka, iskrvavljenja, peritonitisa i teških povreda grudnog koša i glave. Osim toga, u Italiju i Dalmaciju evakuisano je 1011 (21,2%), uglavnom, teških ranjenika, za koje nemamo podatke o ishodu lečenja. Pomanjkanje reanimacije (infuzionih rastvora i transfuzije krvi) na prednjim etapama odnelo je mnoge živote. Uprkos tome celokupni rezultati lečenja ranjenika i bolesnika su nam dali ovakav ishod: od 7475 pacijenata vraćeno je u borbene i pozadinske jedinice i ustanove 5668 ili 75,8%.

Među pacijentima lečenim u SCVPB, ratnih povreda bilo je 4986, a od njih povreda glave 4,1%, obraza 2,7%, očiju 1,8%, vrata 0,9%, grudnog koša 9,4%, trbuha 3,6%, kičmenog stuba 0,4%, karlice 6,1%, polnih organa 0,9%, gornjeg ekstremiteta 20,4 i donjeg ekstremiteta 49,7%.

Od 5199 ranjenika je 2789 (56,9) povreda izazvanih lakim oružjem (puška, mitraljez, šmajser), a 1934 ili 37,8% od parčadi eksplozivnog oružja (bombe, mine, granate). Povreda hladnim oružjem bilo je 23 (0,5%), a kontuzija 240 (4,8%). Prema tome prevladavaju povrede lakim oružjem, što je razumljivo s obzirom na način ratovanja.

EVAKUACIJA PARTIZANSKIH RANJENIKA I BOLESNIKA IZ SLOVENIJE

Razvoj partizanskih bolnica na tlu Slovenije dostigao je najveći domet sredinom 1944. Međutim, zbog naglog porasta ranjenika i bolesnika u to vreme, a što je bio rezultat snaženja NOV i povećane borbene aktivnosti, pokazalo se da bolnice u Sloveniji neće biti u stanju da prime toliki broj ranjenika i bolesnika niti da mogu dalje povećavati svoje kapacitete. Osim toga u drugoj polovini 1944. rad bolnica NOV ugrozila su tri važna činioca:

- neprekidno primanje i otpuštanje ranjenika, odnosno ulaženje i izlaženje iz bolnica, poremetilo je maskiranje puteva i oslabilo konspiraciju. Bilo je i pojedinih slučajeva dezerterstva osoblja iz konspirativnih bolnica u neprijateljeve jedinice, pa je i to ugrozilo konspiraciju;[447]

[444] Dr Ivan Kalinšek, Zdravljenje ranjencev v SCVPB, Ljubljana, 1975, Knjižnica NOV in POS.
[445] U prvom svetskom ratu bio je mortalitet ranjenika lečenih u bolnicama nemačke vojske 5,17%. Karl Frantz, Kriegschirurgie, 4. Auflage 1944, Berlin.
[446] U drugom svetskom ratu bio je mortalitet ranjenika u američkoj vojsci 4,5% S. Need, Medical Support of the US Arme in Vietnam 1965-1970, Department of the Army, Washingthon, D.C., 1973.
[447] Poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba z dne 31. 10. 1944. Sanitetnemu oddelku Vrhovnega štaba, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 114, str. 662-668.

Ranjenici 9. korpusa čekaju ukrcavanje u avione za Italiju 1944.

drugi činilac bilo je pomanjkanje sanitetskog materijala, pa i lekara i drugih zdravstvenih radnika. Za organizaciju novih bolnica[448] količine sanitetskog materijala nabavljane su tajnim kanalima sa okupiranih teritorija, pa ni one, koje su slali saveznici nisu bile dovoljne, niti su mogle zadovoljiti rastuće potrebe bolnica.

treći činilac bio je u tome, što se sve više osećalo pomanjkanje hrane i snabdevanje bolnica uopšte. I pored veoma razgranate organizacije intendantske službe (sanitetski ekonomati, privredne komisije na oslobođenoj teritoriji), bilo je nestašice u svim artiklima.

O tome je govoreno na konferenciji upravnika SCPB 7. korpusa 10. decembra 1944. i istaknuto da se ishrana u bolnicama, u poređenju sa stanjem posle kapitulacije Italije, pogoršala za 50%.[449] Načelnik Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba u izveštaju Sanitetskom odeljenju Vrhovnog štaba konstatuje da je jedini izlaz iz teške situacije bolnica u Sloveniji u evakuaciji ranjenika i bolesnika na definitivno oslobođenu teritoriju, a to je u to vreme bila Dalmacija, najbliža Sloveniji.

Evakuacija avionima u Italiju

Sporazum između Vrhovnog štaba NOV i POJ i Britanske vojne misije o evakuaciji ranjenika u Italiji postignut je 22. novembra 1943.[450] Na osnovi toga evakuacija ranjenika avionima iz Slovenije u južnu Italiju počela je u

[448] Mesečno poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba z dne 30. 11. 1944. za oktober, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 36.
[449] Zapisnik 3. konference upravnikov SVPB 7. korpusa na glavni upravi z dne 4. 12. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 3, str. 278-294.
[450] Zbornik dokumentov sanitetske službe, knj. 12, str. 198.

drugoj polovini 1944.[451] Prva evakuacija izvedena je s aerodroma Nadlesk u blizini sela Kozarišče u Loškoj dolini. Počela je 21. jula 1944, a završila 9. septembra 1944. Avioni su sleteli na aerodrom Nadlesk dvanaest puta i prebacili u južnu Italiju oko 608 ranjenika, invalida i bolesnika, među kojima je bilo i 13 dece. Od evakuisanih 533 bilo je iz Slovenije, a 75 iz jedinica NOV Hrvatske.[452] Od evakuisanih bilo je 374 iz 7. korpusa, 98 iz 9. korpusa, a 45 iz raznih drugih jedinica i 8 iz Glavnog štaba NOV i POS[453] U Italiju su 23. jula 1944. otišli ovi lekari: dr Emilija Krajger *(Kraigher) Mariča,* dr Robert Nojbauer *(Neubauer),* dr Andrej Župančič - Mike, a kasnije i dr Božena Grosman i dr Jože Jaklič. Noću 9. na 10. septembra 1944. slovenački domobrani napali su aerodrom i savezničku posadu aero-baze, koja se bez gubitaka povukla. Dalja evakuacija sa ovog aerodroma je obustavljena.

Novi aerodrom izgrađen je u Beloj krajini, u Krasincu. Naime, 18. septembra 1944. došlo je do nove evakuacije ranjenika i bolesnika, tako da je u septembru 1944. evakuisano 119 ranjenika i bolesnika. Zatim je došlo do prekida, između ostalog, i zbog nepovoljnih vremenskih prilika, što je trajalo do januara 1945.[454] Ovaj prekid evakuacije izazvao je tešku situaciju u bolnicama,[455] koje su tada bile prenatrpane ranjenicima i bolesnicima.[456]

Sa ogromnim naporima pripremljeno je u blizini aerodroma Krasninec, u teškim zimskim uslovima krajem decembra 1944. godine, 450 ranjenika i bolesnika, jer je obećan dolazak aviona 27. decembra 1944. Međutim, avioni nisu stigli i pacijenti su zaprežnim seljačkim kolima i saonicama vraćeni u bolnice.

Do ponovne evakuacije u Italiju došlo je 5. januara 1945. Tačan broj evakuisanih nije utvrđen. Govori se o 141 licu. U februaru je evakuisano 7, u martu 10 i u aprilu 18 ranjenika. Ukupno je sa aerodroma Krasinec evakuisano oko 2300 ranjenika, invalida, bolesnika, majki sa decom i pratilaca.

Koliko je ukupno evakuisano iz Slovenije u savezničke vojne bolnice u južnoj Italiji, vidi se u depeši Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS upućenoj Sanitetskom odeljenju MNO JA 21. aprila 1945, gde se govori o 2730 lica.[4"] Posle toga evakuisano je još 125 lica, tako da ukupan broj iznosi 2855 lica.[458]

Pri evakuaciji sa aerodroma Krasinec[459], dolazilo je i do nekih nepravilnosti na koje je upozorio dr Bogdan Brecelj i tražio da se organizuje kon-

[451] Iz pisma savezničke Vrhovne komande za Sredozemlje upućeno Vrhovnom štabu NOV i POJ vidi se da su saveznici bili voljni da evakuišu iz Slovenije avionima veći broj ranjenika u Italiju. Dr Dušan Biber, Novi britanski vojni dokumenti o Titu, Borec, št. Dušan Biber, Novi britanski vojni dokumenti o Titu, Borec, št. 5, maj 1984, str. 327.

[452] Dr Božena Ravnihar, Evakuacija ranjencev, invalidov in bolnikov z letali v Italijo z Nadleškega letališča v času od 21. 7. do 9. 9. 1944. Referat na simposiumu Sekcije za partizansko zdravstvo SZD o evakuaciji ranjencev v NOB, Postojna 23. 9. 1984; Borec, april 1987, str. 181-190.

[453] Poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV i POS z dne 27. 7. 1944. Sanitetnemu oddelku Vrhovnega štaba o evakuaciji ranjencev in odhodu zdravnikov v Bari, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 31, str. 147-154. Prema drugim podacima broj evakuisanih bio je nešto manji - 595. Zato se može približno izvesti da je evakuisano oko 600 lica.

454 Pregledna lista evakuisanih pacientov preko slovenskih meja od 31. 7. 1944 do 15. 3. 1945, Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 356/III.

[455] Mesečno statistično poročilo Glavne uprave SVPB 7. korpusa z dne 1.12. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 40, str. 237-238.

[456] Pismo načelnika Sanitetnega oddelka Glavnega štaba z dne 1. 11. 1945. načelniku Sanitetnega oddelka VŠ o problemih evakuacije ranjencev po zračni poti, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 68, str. 424^127.

[457] Depeša Sanitetnega oddelka NOV i POS Sanitetnemu oddelku JA z dne 21. 4. 1945, IZDG, v Ljubljani, fase 408/IV.

[458] IZDG v Ljubljani, fase. 408/IV.

[459] Dr Božena Ravnihar, Lično saopštenje, Ljubljana, 1984.

Donošenje ranjenika za smještaj u bunkeru, bolniko Zg. Hrastnik, Slovenija, juli 1944.

trolna stanica sa hirurgom, u kojoj će biti pacijenti neposredno pre evakuacije pregledani; da Glavna uprava SVPB 7. korpusa mora obezbediti pregled svih ranjenika od hirurga i da se sastavi lista pacijenata prema stepenu hitnosti evakuacije.[460]

Evakuacija iz Slovenije u Dalmaciju

Zbog pretrpanosti bolnica, Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS odlučilo je da se uprkos nepovoljnim vremenskim uslovima organizuje u decembru evakuacija ranjenika i bolesnika suvozemnim putem na oslobođenju teritoriju Dalmacije.

Transport teških ranjenika vršio se seljačkim kolima i saonicama koje su vukli volovi. U toku transporta trebalo je preći veliku teritoriju i brojne komunikacije koje je kontrolisao neprijatelj. Takav način evakuacije predstavljao je natčovečanske napore. Od Glavnog štaba NOV i POS određene su zaštitne jedinice sa komandantom transporta, a Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS je odredilo stručnog rukovodioca, zaduženog za sanitetsku organizaciju i stručnu medicinsku pomoć u toku transporta iz Slovenije. Organizovano je pet transporta u Dalmaciju.

Prvi transport krenuo je 24. decembra 1944. i trajao je do 5. januara 1945. Evakuisano je 193 pacijenta. Drugi je bio od 7. do 9. januara 1945, a

[460] Zapisnik seje šefov sekcij Sanitetnega oddelka NOV in POS z dne 28. 2. 1945. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 99, str. 702-705.

evakuisana su 62 pacijenta. U Okiću je predat hrvatskim jedinicama koje su ih dalje evakuisale preko Korduna i Like za Dalmaciju. Treći transport trajao je od 16. do 17. januara 1945. Evakuisana su 42 pacijenta, a predati su hrvatskim jedinicama u Pisarovini. U toku četvrtog transporta od 28. januara od 2. februara 1945. evakuisano je 175 pacijenata u Topusko. Peti transport trajao je od 26. februara do 1. marta 1945. u kojem je evakuisano 40 pacijenata u Biograd na moru. Ukupno je suvozemnim putem evakuisano iz Slovenije u Dalmaciju u 1944. i 1945. godini, 512 ranjenika i bolesnika.[461]

Postoje i drugi podaci o broju evakuisanih iz Slovenije u Dalmaciju, koji odstupaju od gore navedenih. Tamo se tvrdi da je evakuisano 536 lica.[462]

Bilo je tu dosta napora i teškoća s kojima su bili skopčani ovi transporti. Zbog ofanzivnih akcija neprijatelja, prvi transport, koji je već prešao cestu i železničku prugu i stigao do Kupinca, morao je da se vrati opet preko ceste i železničke pruge u Stankovo. Kolona sa 21 seljačkim kolima i saonicama kretala se na povratku neprekidno 24 sata. Ranjenici su bili potpuno iscrpljeni, a jedan tuberkulozni bolesnik je umro. Osim toga morala su 42 nepokretna ranjenika vratiti u bolnicu u Žumberku (SHVPB).[463] Od Topuskog, gde su stigli preostali pacijenti sa zakašnjenjem, transport je nastavljen na 5 kamiona, koji su stigli iz baze Glavnog štaba NOV i POS iz Žadra. Narod Korenice požrtvovano je pomagao u probijanju puta kroz snežne namete.[464] Naime, kada su sanitetski transpori prebačeni na teritoriju Slovenije njihovu zaštitu preuzimali su Kordunaši, lički i dalmatinski partizani. Olakšavajuća okolnost bila je u tome što je postojao slobodan koridor koji je išao od severne Dalmacije, preko Like pa sve do Korduna i Banije, kuda su slobodno išle partizanske motorizovane kolone.

Evakuacija baze i bolnice

Kada je počela evakuacija ranjenika i bolesnika u Italiju, ukazala se potreba za sanitetskim ustanovama u blizini aerodroma, iz kojih bi se transport mogao obaviti do aviona za što kraće vreme. Tako su nastale evakuacijske baze u već postojećim bolnicama, a zatim i nove evakuacijske bolnice.

Kada je počela evakuacija sa aerodroma Nadlesk, partizanske bolnice sa teritorije 7. i 9. korpusa evakuisale su pacijente u SVPB - Snežnik, koja je bila najbliža aerodromu i koja je za prihvat pacijenata organizovala evakuacijske baze - odeljenja »Hrib« i »Škola«. Prva je bila u šumi blizu ceste Babno Polje - Mašun, udaljena od Babnog Polja oko pola sata hoda. Druga se nalazila u zgradi osnovne škole u Babnom Polju. Baze su primile ranjenike i bolesnike iz partizanskih bolnica 7. korpusa - SCVPB, SVPB-R i 9. korpusa - SVPB »Franja«, koja je bila u blizini sela Cerkno i SVPB »Pavla« u blizini Idrije, SVPB - Stol na Jelovici i iz nekih bolnica.[465]

461 Pregledna lista evakuiranih pacientov preko slovenskih meja od 21. 7. 1944. do 15. 3. 1945., Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 356/III, dr Ruža Šegedin, Transport ranjencev in bolnikov partizanov iz Slovenije na Hrvaško po kopnem in z avioni v Italijo v času od julija 1944. do 26. 4. 1945. referat na simpozijumu »Partizanska saniteta in evakuacija ranjencev v Sloveniji med NOV«, 23. 9. 1984. u Postojni; članak u Slovenskom zdravstvenom vestniku, julij-avgust 1985, šst. 7-8, str. 350-353, članak u reviji »Borec«, april 1987, XXXIX str. 194-200.

462 U ovim podacima se navodi da nije evakuisano 512 nego 536 pacijenata. IZDG v Ljubljani, fase. 355; dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, Ljubljana, 1967, str. 160.

463 Poročilo Janzea Varia, šefa apotekarske sekcije San. oddelka GŠ NOV in POS z dne 29. 12. 1944. načelniku Sanitetnega oddelka o transportu ranjencev in bolnikov iz Metlike v Pisarovino, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj, 3, dok. 61, str. 367-369.

464 Slika marš-rute ovog transporta napravljena je prema skici iz referata dr Ruže Šegedin, Slovenski zdravstveni vestnik, št. 7-8, julij-avgust 1985, str. 353.

465 Dr. Božena Ravnihar, Evakuacija ranjencev, invalidov in bolnikov z letali v Italijo z Nadleškega letališča.

Kada je uređen novi aerodrom u blizini sela Krasinec, ukazala se potreba za novim evakuacijskim bazama. U SCVPB organizovana je evakuacijska baza u selu Srednja vas, u podnožju Kočevskog Roga, odakle su ranjenike evakuisali dalje u Belu krajinu. Kao evakuacijska baza poslužila je i bolnica SHVPB u Žumberku. Međutim, uskoro se pokazalo da ranjenici i bolesnici moraju biti bliže aerodromu, jer se nikada nije znalo tačno vreme dolaska aviona. Glavna uprava SVPB 7. korpusa organizovala je tako imenovani »evakuacijski logor« u selu Gradac u neposrednoj blizini aerodroma Krasinec. Dužnost upravnika u Gradacu obavljao je dr Pavle Kane, specijalista otorinolaringolog iz SCVPB. Međutim, u Gradacu nije bilo uslova za hirurški rad i dr. Kane je tražio instrumente i ostalu opremu za redovno previjanje ranjenika i hitne hirurške zahvate.[466]

Ranjenici su često morali dugo da čekaju na evakuaciju. Zato su u novembru 1944. organizovali evakuacijsku bolnicu »Topolovec« u selu Črešnjevac, 14 km od aerodroma.[467] U toj bolnici oni su za vreme čekanja primali potrebnu hiruršku pomoć. Dr Janez Milčinski, koji je organizovao bolnicu SVPB-E Topolovec, tražio je da bolnica dobije stalnog hirurga.[468] Dužnost upravnika SVPB-E sa 100 kreveta preuzela je dr Zvezdana Zadnik - Reja, do tada upravnik odeljenja u Planini. Dužnost komesara te bolnice preuzeo je Damjan Bervar. Hirurški rad u SVPB-E obavljao je dr Milčinski, koji je dolazio povremeno u tu bolnicu, a kasnije dr Amilkare Skalinci *(Amilcare Scalinci)* iz SVPB-B.

Transport do aerodroma po visokom snegu zadavao je ranjenicima i osoblju velike teškoće. Jedanput je transport od 165 ranjenika čekao na evakuaciji u Gradacu i Krasincu tri dana. Pošto aviona nije bilo, četvrtog dana morali su se vratiti u evakuacijsku bolnicu Topolovec. Dr Zvezda Zadnik - Reja je 5. januara 1945. preuzela upravu etapne baze sanitetskog transporta u Topuskom, odakle je premeštena u bolnicu baze Glavnog štaba NOV i POS u Zadar.[469] Za v. d. upravnika SVPB-E Topolovec postavljena je student medicine Jasna Župančič, a hirurški rad je obavljao dr Karei Milavec - Tine, kasnije dr Pavel Kane.

Krajem aprila 1945. sve ove evakuacijske bolnice bile su, zbog pritiska neprijatelja, evakuisane na teritoriju Hrvatske.[470]

Većina ranjenika, invalida i bolesnika evakuisana je, dakle, iz Slovenije od 21. jula 1944. do 26. aprila 1945. vazdušnim putem u savezničke bolnice u Italiju (2855), deo (502) je evakuisan od 24. decembra 1944. do 26. februara 1945. seljačkim kolima i saonicama na teritoriju Hrvatske i zatim u Dalmaciju.

Ukupni broj evakuisanih ranjenika, invalida i bolesnika u toku NOB-a iz Slovenije iznosi 3357 i to 2855 u Italiju i 502 u Dalmaciju. Među evakuisanim bilo je i nekoliko majki sa decom, lekara i drugih zdravstvenih radnika.

466 Poročilo dr P. Kanca, vođe evakuacijskega lagerja Gradac z dne 2. 10. 1944 Upravi SCVPB, IZDG v Ljubljani, fase. 373/IIII.

467 Damjan Bervar, Moj rad u partizanskom sanitetu, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 349-354.

468 Dr Janez Milčinski, Poročilo upravnika SHVPB od 17. 11. 1944 do 3. 12. 1944 upravi SCVPB, IZDG v Ljubljani, fase. 367/III.

469 Dr. Janez Milčinski, Poslanstvo slovenskega zdravnika, str. 477.

470 Dr. Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, str. 210, IZDG v Ljubljani, fase. 396.

HIGIJENSKO-EPIDEMIOLOSKA SLUŽBA 7. KORPUSA

U januaru i februaru 1944. vašljivost se u jedinicama veoma proširila s jedne strane zbog objektivnih teškoća, naročito loših vremenskih prilika, a s druge strane i zbog manjkavosti u radu higijenske službe.

Pogranični pojas duž reke Kupe predstavljao je ugroženo područje, pored ostalog, zbog obostranih migracija. Organizovana je aktivnost higijensko-epidemiološke službe 7. korpusa, usredsređena na subzijanje vašljivosti i kontrolu depedikulacije prolaznika. Dr Milan Perušek, šef epidemiološke sekcije Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS, tražio je upoznavanje boraca i komandanata sa opasnostima pegavog tifusa, koji prenosi vaš, sistematsku depedikulaciju u jedinicama - odeće u partizanskom buretu, a prostorija paljenjem slame i čišćenjem podova.[471]

Smatralo se da štabovi mogu mnogo doprineti u sprovođenju higijenskih mera i zato ih treba upoznavati sa radom depedikulaciono-deskabizacionih stanica, u kojima se mogu jedinice temeljito očistiti, tj. okupati, oprati rublje, izvršiti depedikulaciju i deskabizaciju[472]

U 15. brigadi 15. divizije u Vivodini pojavio se jedan slučaj pegavca, koji je bio odmah izolovan. Izvršena je temeljita depedikulacija brigade. Novih slučajeva nije bilo. Dr Marjan Ahčin, šef Sanitetskog odseka 7. korpusa redovno je obilazio jedinice i otkrivao slabosti u sprovođenju higijenskih mera. U članku u »Partizanskom zdravstvenom vestniku« opisana je dužnost bolničara u održavanju lične čistoće i javne higijene. Upozoreno je da nedovoljno pranje nogu dovodi do gnojnih oboljenja kože, koja su bila najrasprostranjenija bolest u jedinicama.[473]

Na osnovu iskustava u jedinicama referent saniteta 15. divizije predložio je organizacione mere sanitetske službe za poboljšanje higijenskog stanja, i to tako: da svaka četa u brigadi bude na odmoru po nekoliko dana kako bi se moglo izvršiti temeljito čišćenje jedinice; da u svakoj četi treba da bude jedan bolničar zadužen za higijenski rad i da su bataljonski bolničari dužni svake nedelje izvršiti kontrolu higijenskog stanja u četama.[474]

U brigadama su organizovane higijenske ekipe, koje su imale partizansko bure i drugu opremu za higijenski rad u četama.[475] Došlo se do saznanja da treba specijalizovati bolničare za higijenski rad. Zato su organizovani posebni kursevi za higijeničare u Sanitetskoj školi u SHVPB.[476] Do 11. januara 1944. završen je drugi kurs na kojem je učestvovalo 15 polaznika. Aprila 1944. Sanitetski odsek 7. korpusa imenovao je divizijske higijeničare sa zadatkom da obilaze jedinice i kontrolišu rad brigadnih higijenskih ekipa.[477] Sve jedinice nisu imale partizansko bure, jer nije bilo dovoljno mula za njihov prenos, pa su se takve jedinice služile drugim sredstvima depedikulacije proku-

[471] Dr Milan Perušek, Naša borba proti ušivosti in pegavici, »Partizanski zdravstveni vestnik«, št. 1, januar 1944, str. 13-17.
[472] Dr Milan Perušek, Razuševalne antiskabične postaje, »Partizanski zdravstveni vestnik«, št. 2, februar 1944, str. 33-34.
[473] Dr Marjan Ahčin, Partizan-bolničar, »Partizanski zdravstveni vestnik«, št. 1, januar 1944, str. 22-29.
[474] Dr Marjan Južnič, Organizacija higienske službe v naši vojski, »Partizanski zdravstveni vestnik«, št. 3, maree 1944, str. 1-6.
[475] Dr Marjan Južnič, Delo higienske ekipe, »Partizanski zdravstveni vestnik«, št. 5, maj 1944, str. 4-6.
[476] Bolnica SHVPB-SŠ u Žumberku, IZDG v Ljubljani, fase. 386.
[477] Zapisnik konference sanitetnih referentov 7. korpusa 15. 5. 1944 na Plešivici z dne 1. 7. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 4.

vavanjem rublja, peglanjem odeće vrućom peglom, kao, npr. u Dolenjskom odredu.[478]

Uprkos velikim naporima sanitetske službe za sprovođenje higijenskih mera i upoznavanju štabova sa opasnošću vašljivosti i pegavca, higijensko stanje u jedinicama 7. korpusa krajem druge polovine 1944. i u 1945. godini jako se pogoršalo. Došlo je do pogoršanja životnih uslova uopšte. Povećana je koncentracija neprijateljevih jedinica koje su se povlačile sa Balkana. Zbog neprekidnih borbi jedinice 7. korpusa stalno su bile na položajima i nisu imale uslova za sprovođenje higijenskih mera, tako da nije bilo moguće umivanje, pranje rublja i depedikulacija. U septembru 1944. snage 18. divizije stalno su na položajima, a u 15. diviziji u tom mesecu bilo je 55 pokreta, 12 većih oružanih akcija i 6 manjih.[479] Zbog neprekidnih borbi i nepovoljnih vremenskih uslova u januaru 1945, u 7. korpusu izbačeno iz stroja 542 borca i to - 151 poginuo, 44 umrla na previjalištima, 309 ranjenih i 78 otpuštenih iz jedinica. Osim toga bilo je 258 obolelih.[480]

Pogoršanju životnih i higijenskih uslova doprinela je i oštra zima 1944/1945, sa veoma niskim temperaturama i snegom. O pogoršanju higijenskog stanja najočiglednije govori broj kožnih oboljenja. U oktobru 1944. bilo je 772, a u decembru 1018 slučajeva. Na položajima u šumi na snegu pri temperaturi od -10°C sprovođenje higijenskih mera potpuno je prestalo. Najviše se osećalo pomanjkanje odeće, obuće, rublja i sapuna. U septembru 1944. bila su 343 borca bosa i 1420 sa dotrajalim cipelama, dok je za 2554 hitno trebalo novo rublje. Borci su se plašili stavljati odeću u partizansko bure, da se ne bi raspala.[481] Loša obuća doprinela je povećanju broja smrzotina. U januaru 1945. bilo je nešto bolje rešeno pitanje odeće i obuće, jer su stigle veće pošiljke od saveznika.[482]

Novomobilisani borci, većinom iz Primorja, koji su došli iz internacije u Italiji, dolazili su na teritoriju 7. korpusa u veoma lošem zdravstvenom stanju. Mnogi su bolovali od malarije (naročito oni koji su bili u italijanskoj vojsci na Sardiniji), zbog dugih marševa bili su iscrpljeni, nažuljeni, vašljivi i Sugavi. Teško su podnosili niske temperature. Svi su bili pre upućivanja u jedinice lekarski pregledani u Dopunskom bataljonu 7. korpusa, a bolesnici upućeni na lečenje.[483]

Zamenici bataljonskih bolničara obavljali su, isključivo, profilaktičnu delatnost, kontrolisali ličnu i javnu higijenu i održavali predavanja za borce.[484] Štab 7. korpusa je u septembru 1944. na predlog Sanitetskog odseka izdao naredbu o takmičenju jedinica u higijeni.[485]

[478] Poročilo sanitetnega referenta Dolenjskega odreda za junij 1944. z dne 1. 7. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov santietne službe, knj. 2, dok. 4.

[479] Mesečno poročilo sanitetnega odseka 7. korpusa za **September** z dne 26. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 112.

[480] Mesečno poročilo sanitetnega odseka 7. korpusa za januar 1945 z dne 15.2.1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, Ljubljana 1984, dok. 94.

[481] Statističke tabele o stanju obuće, odeće i rublja u mesečnim izveštajima 7. korpusa za juldecembar 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 47, 48, knj. 3, dok. 27, 52, 74.

[482] Poročilo sanitetnega odseka 7. korpusa za januar 1945 z dne 15. 2. 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 94, Ljubljana 1984.

[483] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, Slovenska Matica, str. 487-489.

[484] Mesečno poročilo sanitetnega odseka 7. korpusa za julij 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 47.

[485] Odredba in navodilo sanitetnega odseka Štaba 7. korpusa NOVJ z dne 7. 9. 1944 za tekmovanje sanitetnega osebja v preprečevanju nalezljivih bolezni. Zbornik dokumentov in podatkov, knj. 2, dok. 63.

Za bržu depedikulaciju jedinica Sanitetski odsek 7 korpusa, uz pomoć Sanitetskog odseka Vojne oblasti, organizovao je izgradnju suvih komora u sklopu depedikulaciono-deskabizacionih stanica.[486] U suvoj komori bilo je moguće za 1 sat izvršiti depedikulaciju jedne čete. Suve komore građene su na nov način: peć nisu gradili u samoj komori nego ispod nje tako što je železna ploča predstavljala dno komore, što je i omogućilo brže zagrevanje i manji utrošak goriva.[487]

Uskoro se pokazalo da se pitanje depedikulacije ne može definitivno rešiti suvim komorama, jer su neke jedinice bile stalno na položaju i morale su upotrebljavati partizansko bure. Ali, tu je došlo do novih teškoća. Zbog aktivnosti neprijatelja veliki broj partizanskih buradi izgubljen je ili uništen. Zbog toga je svaka komanda mesta bila dužna da obezbedi partizansko bure na sigurnom mestu, dostižno jedinici na toj teritoriji.[488]

Sanitetski odsek Korpusne vojne oblasti 7. korpusa organizovao je posebne mobilne higijenske ekipe u divizijama (3 higijeničara, 1 konjovodac, 3-5 buradi) koje su obilazile brigade. Na taj način brigade nisu morale da nose burad.[489] U napadu neprijatelja na Vinkov vrh kod Zužemberka, higijenska ekipa izgubila je 5 partizanskih buradi. Bilo je i ostalih teškoća.[490]

Ishrana boraca u drugoj polovini 1944. bila je zadovoljavajuća u kaloričnom pogledu, ali se često osećalo pomanjkanje soli i vitaminske hrane. Smeštaj vojske bio je loš. Borci su u popaljenim selima stanovali u prenatrpanim kućama zajedno sa civilnim stanovništvom, pa su se širile vašljivost i suga.[491]

Sanitetska služba u korpusnoj vojnoj oblasti (KVO) 7. korpusa koju je vodio dr Marjan Morelj, razvila je intenzivnu higijensko-epidemiološku delatnost, što je u velikoj meri doprinelo poboljšanju higijenskih prilika u Belokranjskom, Dolenjskom, Notranjskom i Istarskom vojnom području. U Belokranjskom vojnom području takva aktivnost bila je neophodna, jer su se tu nalazile brojne pozadinske jedinice i ustanove.

Radi suzbijanja zaraznih bolesti i profilakse pegavca, KVO je organizovala mrežu depedikulaciono-deskabizacionih stanica i mrežu izolatora (»izolirnice«) za odvajanje zaraznih bolesnika. Pored toga KVO je organizovala i dve vrste higijesnkih ekipa: higijenske mobilne ekipe i higijenske asanacione ekipe. Depedikulaciono-deskabizacionih stanica bilo je 12 (tabela br. 4). Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS izdalo je naredbu o strogoj kontroli svih prolaznika u pograničnom pojasu tako da je svaki prolaznik morao da se pri prelasku granice podvrgne temeljitoj depedikulaciji. Pri nadležnoj komandi mesta morao se prijaviti sa potvrdom o depedikulaciji.[492]

486 Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za november 1944, z dne 18. 12. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 52.

487 Ovaj način gradjenja suvih komora predložio je dr Nikolaj Timofejevič Naumov, ruski savetnik pri Sanitetskom odeljenju GS NOV i POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 111, str. 623.

488 Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za oktober 1944. z dne 20. 11. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 27.

489 Odredba Sanitetnega odseka 7. korpusa z dne 4. 10. 1944 o ustanovitvi gibljivih higijenskih ekip v 15. in 18. diviziji, Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 277/n.

490 Poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za november z dne 18. 12. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 74.

491 Mesečno poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za januar 1945 z dne 15. 2. 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. št; 94.

492 Odredba Sanitetskog oddelka GŠ NOV in POS z dne 16. 1. 1945 Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. št. 755; Mesečno poročilo sanitetnega odseka KVO za november 1944 z dne 12. 12. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 50. Naime, ovo što se preduzimalo protiv širenja zaraznih bolesti iz jedne je-

DEPEDIKULACIONO-DESKABIZACIONE STANICE VOJNE OBLASTI 7. KORPUSA (FEBRUAR 1945)

Vojno područje	Mesto	Broj stanica
Belokranjsko	Ćrnomelj, Metlika, Stari trg ob Kolpi, sela pri Jugorju, Vinica	5
Dolenjsko	Dolenjske Toplice, Jama	2
Notranjsko	Prezad, Trava, Fara ob Kolpi	3
Istarsko	Pri komandi IVP	1
Dopunski bataljon	Črmošnjice	1
	Svih stanica	12

Izolirnica je u oktobru 1944. bilo 10. Referent saniteta područja raspolagao je sa tačnim adresama i obavljao kontrolu izolirnica. (Tabela br. 5)

Tabela 5

IZOLIRNICE VOJNE OBLASTI 7. KORPUSA (OKTOBAR 1944)

Vojno područje	Mesto	Broj izolirnica
Belokranjsko	Hrast, br. 4, Semič - Prosvetni dom, Paka, br. 1	3
Dolenjsko	Žužemberk, br. 55, Grič pri Mirni, Poljane br. 2	3
Notranjsko	Iga vas, škola, Podpreska, br. 38, Fara ob Kolpi, Prosvetni dom 4, Golo, škola	4
	Svih izolirnica	10

U februaru 1945. bile su 4 higijenske mobilne ekipe i to: po jedna u Belokranjskom i Dolenjskom vojnom području, a dve u Notranjskom. Higijensko mobilne ekipe vršile su depedikulaciju i deskabizaciju civilnog stanovništva i pozadinskih jedinica u selima gde nije bilo depedikulaciono-deskabizacionih stanica i usko su sarađivale sa civilnom zdravstvenom službom. U ekipi je bio higijeničar, bolničar i nekoliko pomoćnika. Ekipa je raspolagala potrebnom opremom i lekovima za deskabizaciju, za dezinfekciju i dezinsekciju (DDT prašak).[493]

Higijenske asanacione ekipe obavljale su asanacione radove u selima, i to dezinfekciju prostorija, građenje i popravku nužnika i kopanje otpadnih jama. U ekipi je bio higijeničar, 2 zanatlije (stolar, zidar) i nekoliko pomoćnih radnika. U Belokranjskom vojnom području higijensko-asanaciona ekipa bila je jedina, u Dolenjskom jedna a u Notranjskom dve.

dinice u drugu ili s jedne teritorije u drugu, nije bio samo slučaj u Sloveniji, nego i u drugim krajevima Jugoslavije. To je bila mera predostrožnosti korisna i uputna i ostala od davnina do današnjih dana. Stab 8. korpusa postavio je 1944. takve stanice na svim prilazima iz Bosne i Hercegovine i Like za Dalmaciju a na Jadranu se štitilo pregledom brodova i obaveznom depedikulacijom.

493 Poročilo Sanitetnega oddelka GS NOV in POS za maree 1945. z dne 2. 5. 1945, IZDG v Ljubljani, fase. 355.

Organizacija medicinskog snabdevanja

Posle osnivanja Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS organizaciju medicinskog snabdevanja jedinica i bolnica preuzela je Apotekarska sekcija Sanitetskog odeljenja. Šef sekcije bio je student farmacije Janez Vari. Na teritorijama 7. i 9. korpusa i 4. operativne zone organizovane su konspirativne terenske apoteke, koje su imale zadatak: da nabavljaju i proizvode sanitetski materijal i sanitetsku opremu; čuvaju sanitetski materijal u podzemnim skloništima (bunkerima); daju farmaceutske recepture za izradu lekova potrebnih bolnicama i jedinicama; snabdevaju bolnice i jedinice sanitetskim materijalom i izdaju uputstva za rad referentima za apotekarstvo, te da obrazuju zdravstvene radnike u rukovanju, čuvanju i ekonomisanju sanitetskim materijalom.

Za medicinsko snabdevanje u jedinicama bili su odgovorni referenti za apotekarstvo korpusa i divizija, a u brigadama referenti saniteta. Zadaci referenta apotekarstva bili su: nabavka sanitetskog materijala iz terenskih apoteka i drugih izvora, ako su za to postojale mogućnosti, npr. prilikom zauzimanja neprijateljevih uporišta; evidencija o stanju i potrošnji sanitetskog materijala u divizijama; čuvanje sanitetskog materijala da ne bi pao u ruke neprijatelju i davanje uputstva zdravstvenim radnicima za racionalno rukovanje njime.

U divizijama nije došlo do formiranja apoteke, a referenti za apotekarstvo raspolagali su samo manjim zalihama sanitetskog materijala, koje su se nalazile u divizijskim pokretnim bolnicama.

Sanitetski materijal nabavljao se iz četiri izvora: akcijom sakupljanja na terenu; nabavkom preko tajnih kanala iz okupiranih krajeva. Tako, npr. apoteka »Bober« nabavljala je manje količine iz Ozlja, Starog Trga, Karlovca i Zagreba. Najveće količine naročito kritičnih artikala, nabavljala je iz Ljubljane, Trsta, pa čak i iz Milana terenska apoteka »Planjava« u Notranjskoj. Pomoć od saveznika stizala je padobranom na aerodrome Nadlesk, Krasinec i na Pohorje. Celokupne količine sanitetskog materijala primljene od saveznika na teritoriji 7. korpusa prebacivane su u apoteku »Bober«, koja je služila kao centralno sanitetsko skladište. Iz Glavnog sanitetskog skladišta u Beogradu 7. korpus primio je samo jednu pošiljku, u kojoj je bila i veća količina sapuna, baš u vreme kada se najviše oskudevalo u tome.

Uz terenske apoteke organizovane su i sanitetske radionice. Apoteka »Bober« organizovala je tkačnicu u kojoj je proizvedeno na desetine hiljada zavoja od svile i platna, koje su, zatim sterilizovali u improvizovanim autoklavima.[494] Ortopedska radionica proizvodila je proteze za gornje i donje ekstremitete, razne vrste udlaga (ditrihove, kramerove, braunove, obdukcijske i druge), nosila, sterilizatore, bolničarske torbe i rance za sanitetski materijal. Hemijsko-farmaceutska laboratorija prozvodila je infuzione rastvore, ampule (morfijum, atropin, kalcijum, digitalis) i razne tablete. Zbog velikog pomanjkanja vate prerađivao je ambalažnu vatu iz savezničkih kontejnera, koju su najpre očistili, a zatim sterilizovali.[495]

Medicinsko snabdevanje je u januaru i februaru 1944. bilo zadovoljavajuće, jer su terenske apoteke još raspolagale većim zalihama iz vremena

[494] Janez Varl, Preskrba z zdravih in medicinskim priborom partizanskih enot in bolnišnic na teritoriju 7. korpusa, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 1, Ljubljana, 1973, str. 59-72.
[495] Mesečno poročilo Sanitetnega oddelka GS NOV in POS za december z dne 1. 2. 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 86.

kapitulacije Italije. Početkom marta 1944. nastupila je nestašica, ali je istog meseca stigla prva pošiljka sanitetskog materijala od saveznika, pre svega, gips, zavoji, narkotici, analgetici, tifusna vakcina, serum protiv tetanusa i drugi artikli.[496] U aprilu 1944. stigla je od saveznika veća količina sanitetskog materijala[497]. Ipak osećala se nestašica nekih proizvoda kao što su serumi, instrumenti i gumeni proizvodi.

U drugoj polovini 1944. došlo je do zastoja u isporukama sanitetskog materijala od saveznika. Tek u oktobru 1944. stigla je nova pošiljka od 710 kg i to na teritoriju 7. korpusa. Do kraja decembra pomoć nije više stizala.[498] Zbog većih vojnih operacija 7. korpusa, povećana je potrošnja sanitetskog materijala i nastupilo je pomanjkanje sterilnog zavojnog materijala, vate, gipsa, zavoja, narkotika (eter) i analgetika (morfijuma) kao i drugog potrošnog hirurškog materijala.[499]

Terenska apoteka »Bober« i Glavno sanitetsko skladište

Terenska apoteka »Bober« osnovana je posle kapitulacije Italije na Stražnom vrhu blizu Črnomelja. Šef apoteke bio je magistar farmacije Dalibor Vranković, a od juna 1944. student farmacije Dušan Vodeb. Krajem 1944. apoteka nije više mogla da obavlja ogroman posao primanja, čuvanja i izdavanja sanitetskog materijala za veliki broj jedinica i bolnica. Zato je osnovano Glavno sanitetsko skladište u još nedovršnoj dvospratnoj zradi u blizini železničke stanice u Črnomelju.

Apoteka »Bober« je do kraja 1944. bila konspirativna sa 7 bunkera i još jednom drvenom barakom na Sredgori, takode, zakamufliranom. U stvari, napušteni su betonski bunkeri čiji su ulazi pokriveni travom i drugim rastinjem. Svaki bunker imao je svoje ime. U bunkeru su bili kontejneri označeni brojevima, a u njima lekovi s tačnim popisom. U vinogradskoj kućici na Stražnem vrhu apoteka je imala oficinu sa potpunom opremom. U slučaju opasnosti evakuisao bi se materijal iz podruma.[500] Apoteka je imala svoju javku, preko koje je primala narudžbenice iz jedinica i bolnica.

Neprijatelj nije nikada otkrio ovu apoteku, čak ni u novembru 1944. kada je upao u Črnomelj. Apoteka »Bober« snabdevala je sve bolnice i jedinice u Dolenjskoj i Beloj krajini.[501] ||

U sklopu Glavnog sanitetskog skladišta, osnovana je farmaceutno-hemijska laboratorija. U njoj su radili ing. hernije Dušan Štucin, ing. Martin Većernjević, ing. Alojz Bodauš i Martin Sotler, Srećko Slana i drugi. Laboratorija je proizvodila infuzione rastvore, ampule i tablete.

U prvoj polovini 1944. organizovan je u apoteci »Bober« prvi tečaj za apotekarske pomoćnike. Predavači su bili Janez Vari, Dušan Vodeb, Dalibor Vranković i laborant Rudi Moravec.[502] Krajem 1944. osnovana je stalna Škola

[496] Poročilo apotekarske sekcije GŠ NOV in POS z dne 23. 3. 1944 o sanitetnem matrerialu, prejetem od zaveznikov po zračni poti, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 98.

[497] Poročilo Sanitetnega oddelka GŠ NOV in POS za maj 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, str. 641-648.

[498] Mesečno poročilo Sanitetnega oddelka GŠ NOV in POS z dne 30. 11. 1944, za oktober, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 36.

[499] Mesečno poročilo Sanitetnega oddelka GŠ NOV in POS za decemer 1944 z dne 1. 2. 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 86.
Branko Grahek, Služba medicinskog snabdevanja na teritoriji 7. korpusa, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd 1967, str. 592-605.
Dušan Vodeb, Partizanska lekarna »Bober«, Farmacevtski vestnik, 3-6/XIII, str. 77-87.
Ing. Miran Babšek, Nekaj drobnih vtisov o organizaciji in delu lekarniške službe v NOV Slovenije, Farmacevtski vestnik, 11-12/XIII, str. 265-268.

apotekarskih pomoćnika u Glavnom sanitetskom skladištu u Crnomelju. Predavači su bili: magistar Branko Grahek (stariji), mr Tone Priveršek, ing. Dušan Štucin, student farmacije Janez Vari i Dušan Vodeb. Janez Varl je u septembru 1944, otputovao avionom preko Barija na otok Vis da bi prisustvovao savetovanju apotekarskih referenata u Sanitetskom odeljenju Vrhovnog štaba, na kojem se raspravljalo o medicinskom snabdevanju u završnim operacijama NOV i POJ.[503]

Apotekarska služba 7. korpusa

Na teritoriji 7. korpusa pored apoteke »Bober«, postojale su i četiri apoteke označene konspirativnim imenima »Plaz«, »Planjava«, »Nanos« i »Goijanci«. Bile su najpre pod upravom Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS, a u drugoj polovini 1944. pod upravom Sanitetskog odseka 7. korpusa.

Terenska apoteka »Plaz«, sa radionicom za proizvodnju sapuna, osnovana je u decembru 1943. iznad sela Debenec. U šumi Bačje izgrađena su četiri podzemna bunkera. Apoteku je vodio student farmacije Branko Grahek, a izvesno vreme radila je i ing. hernije Anči Ivančić.[504] Apoteka je snabdevala jedinice na području između reke Krke i granične linije sa Štajerskom. U apoteku su dolazile po sanitetski materijal i jedinice iz Štajerske. Prestala je sa radom u avgustu 1944, a radionica sapuna se preselila u Črnomelj.

Terenska apoteka »Planjava«, osnovana u blizini Babnog polja u decembru 1943. Šef apoteke bio je magistar farmacije Mila Žeslin i Franc Lipovšek. Oktobra 1944. apoteku je preuzeo student formacije Branko Grahek, jer je magistar Andrijanič postavljen za referenta apotekarstva 7. korpusa.[505] Apoteka je snabdevala sve jedinice i bolnice na području Notranjske. Imala je tri objekta: konspirativnu baraku u kraškoj vrtači s apotekom u šumi u blizini Babnog polja, veliki podzemni bunker za čuvanje sanitetskog materijala i ortopedsku radionicu u Starom trgu u Notranjskoj. Uprava apoteke sa zaštitnom četom nazvanom apotekarska četa, bila je u selu Kozarišče pri Šumrati, gde se nalazila i javka apoteke. Zbog pogoršanja vojno-političke situacije apoteka se u jesen 1944. morala prvo seliti u Prezid, zatim u Čabar i, na kraju rata, u Slavski Laz na Kupi, odakle dolazi u oslobođenu Ljubljanu. Apoteka je organizovala više tajnih kanala za nabavku sanitetskog materijala sa okupirane teritorije.[506]

Terenska apoteka »Nanos« osnovana je kao istureni deo apoteke »Planjava«, za uspostavljanje tajnih kanala iz Trsta i Milana. Nalazila se u selu Vatovlje u Brkinima. Sanitetski materijal, koji je dolazio iz Trsta, prebacivali su u apoteku »Planjava«, a odatle u apoteku »Bober«. Apoteku je vodio tekstilni tehničar Mile Nikolić, a od avgusta 1944. Branko Grahek.

Terenska apoteka »Gorjanci« osnovana je u jesen 1944. da bi se rasteretila suviše opterećena apoteka »Bober« i da se skladište sanitetskog materijala približi jedinicama 7. korpusa. Apoteka je bila u napuštenoj kući na putu za Semič, u selu Brezje. Šef apoteke bio je magistar farmacije Tone Pri-

[503] Janez Vari, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 1, Ljubljana 1973, str. 59-72.
[504] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 219, IZDG v Ljubljani, fase. 416.
[505] Branko Grahek, Plaz, Planjava, Nanos - terenske apoteke 7. korpusa NOV in POJ, Farmacevtski vestnik, 7-10/XIII, str. 172-197, Branko Grahek, Služba medicinskog snabdevanja na teritoriji 7. korpusa, Hronike o radu santietske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 592-605.
506 Poročilo apotekarske sekcije z dne 31. 3. 1944. za maree, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana 1982, dok. 106.

veršek, a saradnici magistar farmacije Jože Oblak, student farmacije Vera Černoš - Morelj, student farmacije Vlasta Žeslin. Kasnije je došlo do reorganizacije apotekarske službe. U julu 1944. Sanitetski odsek Štaba 7. korpusa dobio je referenta za apotekarstvo. Tu dužnost preuzela je student farmacije Vera Černoš - Morelj, kasnije student hernije Miran Babšek, a u oktobru 1944. magistar farmacije Boris Andrijanič. Posle njegovog odlaska u Zadar dužnost referenta ponovo je preuzeo Miran Babšek. U 18. diviziji referent je postao Milan Troha, abiturijent gimnazije, a u 15. diviziji Milan Bračika.

U drugoj polovini 1944. pojavio se u službi medicinskog snabdevanja nov problem. Zbog sve većih vojnih operacija došlo je do povećane potrošnje sanitetskog materijala, tako da divizije nisu bile u stanju da nose sobom veće zalihe. Sanitetski materijal nosio se isključivo, u torbama i rancima.[507]

Organizacija zubarstva

Od početka ustanka do maja 1942. u jedinicama NOV Slovenije nije bilo zubarskih ekipa za lečenje bolesti zuba i usne šupljine. Odlazilo se u privatne ordinacije zubara, simpatizera OF na okupirano područje.

U maju 1942. javljaju se prve zubarske ekipe. Sa grupom lekara aktivista OF, koji su došli u maju 1942. na oslobođenu teritoriju, bio je i Avgust Zupet, diplomirani dentista, predratni član KP Slovenije sa ilegalnim imenom Janez Jerič. On je od Glavnog štaba na konferenciji na Tisovcu, 6. juna 1942, određen za rad u Centralnoj bolnici na Kočevskom Rogu, gde je ubrzo osnovao prvu zubarsku ekipu u NOR-u u Sloveniji.[508]

Ekipa je, u prvom redu, pružala hitnu pomoć u oboljenju zuba, pa i konzervativno lečenje bolesnika u Centralnoj bolnici i borcima partizanskih jedinica i ustanova na oslobođenoj teritoriji u blizini Kočevskog Roga. Aktivno je učestvovao u svim radovima oko zbrinjavanja ranjenika u velikoj italijanskoj ofanzivi jula 1942. na Kočevskom Rogu.[509] Posle osnivanja bolnice Jelendol, gde je bila uprava SCVPB, tamo se preselila i zubarska ekipa Avgusta Zupeta.[510]

Od septembra do oktobra 1942. u Gorjanskom bataljonu radio je zubni tehničar Milka Rebselj, a u Dolomitskom odredu zubni tehničar Lojze Vrhovec-Sergej, koji je aprila 1943. dodeljen 1. brigadi »Tone Tomšič«. Pored zubara, hitnu pomoć u bolesti zuba pružali su i lekari u odredima i brigadama, pa i bolničari. U prvim kompletima sanitetske opreme (»lekarski ranac«) bila su i klešta za ekstrakciju zuba. Neki lekari često su ih vadili i u lokalnoj anesteziji sa 1% novokainom.[511]

Od septembra 1943. do maja 1945. radi organizovano zubarska služba sa rukovodećim organom u Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba NOV i POS i zubarskim ekipama u operativnim jedinicama 7. i 9. korpusa i 4. operativne zone, kao i u pozadinskim jedinicama i ustanovama. Avgust Zupet je posle kapitulacije Italije 18. oktobra 1943. postavljen od Glavnog štaba NOV i POS za referenta zubarstva u Sanitetskom odseku Glavnog štaba.[1,2]

[507] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka 7. korpusa za September 1944 z dne 26. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2.

[508] Velimir Vulikić, Organizacija in razvoj zobozdravstvene službe v NOV in PO Slovenije, Zdravstveni vestnik, št. 6, junij 1985, str. 280-281.

[509] Dr Pavel Lunaček, Kako sem prišel v partizane, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 1-49.

[510] Dr Marjan Južnič, podatak po sećanju.

[511] Dr Marjan Južnič, podaci po sećanju.

[512] Odredba Glavnega štaba NOV in POS z dne 18. 10. 1943, IZDG v Ljubljani, fase. 361/III.

Kada je formirano Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i POS sa 7 sekcija, osnovana je i Sekcija za zubarstvo, a njen šef bio je Avgust Zupet. Imala je zadatak da organizuje zubarsku službu u jedinicama i da, istovremeno, i dalje vodi zubarsku ekipu u SCVPB.[513]

Na teritoriji 7. korpusa u februaru 1944. Avgust Zupet obilazio je jedinice 7. korpusa, tražio zubare i nabavljao sanitetski materijal. Krajem decembra otišao je u obilazak jedinica 9. korpusa, i tamo organizovao zubarske ekipe.[514] Na teritoriji 9. korpusa organizovao je prvu zubarsku ekipu 16. februara 1944. Na teritoriji 4. operativne zone prva zubarska ekipa osnovana je 14. februara 1944.

Rad zubarskih ekipa bio je u početku usmeren na hitnije zubarske zahvate: kao što su ekstrakcije zuba, jednostavne plombe, lečenje korenova i čišćenje zubnog kamenca.[515] Loša nega zuba i usne šupljine i hrana siromašna vitaminima, doveli su do propadanja zuba i do tvrdokornih zapaljenja gingiva i sluzokože usne duplje (stomatitis ulcerosa), koja se javljala u velikom broju.[516]

U junu 1944. Sekcija za zubarstvo Sanitetskog odeljenja GŠ NOV i POS izdala je uputstva za uspešnu delatnost zubarskih ekipa. U aprilu su u svom sastavu imale zubare - lekare, dentistu ili zubnog tehničara i jednog ili dva pomoćna zdravstvena radnika. U divizijama je zubarska ekipa imala zadatak da obilazi brigade i leči bolesti zuba i usne šupljine. Osećalo se pomanjkavanje specijalista za čeljusnu hirurgiju u lečenju preloma čeljusti.[517] Zubarske ekipe obavljale su i konzervativno lečenje. Izdata su i uputstva za postupak sa sanitetskim materijalom i za dokumentaciju zubarskih usluga.[518]

Sanitetsko odeljenje VŠ NOVJ u februaru 1945. izdalo je »Pravilnik o radu u zubnim ambulantama NOVJ pri bolnicama, pojedinim odeljenjima, vojnim oblastima i samostalnim zubnim ambulantama«, ali je u Sloveniju stiglo sa zakašnjenjem.[519] Na osnovu toga uputstva i drugih članaka u »Partizanskom zdravstvenom vestniku« i na stručnim sastancima izdata je jedinstvena doktrina o lečenju bolesti zuba i usne šupljine. Krajem 1944. povećan je broj zubnih ekipa. Bilo ih je 16. i to na teritoriji 7. korpusa 10, u 9. korpusu, 3 u 4. operativnoj zoni 3. Od 16 zubara bilo je 4 zubna lekara, 4 dentista i 8 rubnih tehničara.[520] Do kraja 1944. broj zubnih oboljenja sveo se u »podnošljive granice«.[521]

Oprema zubarskih ekipa bila je tipizirana: zubna bušilica i 2 torbe sanitetskog materijala. Za snabdevanje zubarskih ekipa bila je odgovorna sek-

[513] Miroslav Stepančić, Organizacijski razvoj Glavnog štaba NOV i PO Slovenije, Vojnoistorijski glasnik, br. 2-3, 1973, str. 62.

[514] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v NOV na Slovenskem, knj. 1, Ljubljana 1982, dok. 65.

[515] Poročilo šefa sekcije za zobozdravstvo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba z dne 3. 2. 1944 za mesec januar 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 73.

[516] Janez Jerič, Zobne bolezni, njih nega in zdravljenje v NOV, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 1, januar 1944, str. 17-22; Janez Jerič, Bolezni zob in ust, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 5, maj 1944, str. 28-31; Janez Jerič, Bolezni ustne sluznice, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 6, junij 1944, str. 20-34.

[517] Prvi čeljusni hirurg, koji se odlučio za odlazak u partizanske jedinice iz Ljubljane, bio je dr Franc Celesnik. U drugoj polovini 1944. na putu u partizane zarobljen je od Nemaca i odveden u koncentracioni logor.

[518] Okrožnica za uspešno in čim enostavnejše poslovanje zobozdravniških ekip (12 točk), Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. 150.

[519] IZDG v Ljubljani, fase. 355/1.

[520] Poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS z dne 30. 11. 1944. za oktober, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 36, str. 194.

[521] Mesečno poročilo Sanitetnega oddelka GS z dne 30. 12. 1944. za november 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, Ljubljana, 1984, dok. 36. str. 196.

cija za apotekarstvo Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba. Uprkos pomanjkanju sanitetskog materijala, u oktobru 1944. pristupilo se organizaciji dva tehnička laboratorija za zubnu protetiku.

Početkom januara 1944. u jedinicama 7. korpusa bile su tri zubarske ekipe: u 14. diviziji dentista Bogomir Fegic u 15. diviziji dentista Vinko Horvat, kasnije sovjetski zubar Saša Kvasanzijade Isfandijaz, u 18. diviziji Smonca Gregorčič,[522] a onda Vinko Horvat.

Zubarske ekipe delovale su i u pozadinskim ustanovama. U Belokranjskom vojnom području u Ćrnomelju, zubnu ambulantu vodila je dentista Amalija Anderluh. U SCVPB je radila i dalje ekipa Avgusta Zupeta, a zatim još lekar opšte prakse sa iskustvom u zubarskom radu dr Zvezdana Zadnik - Reja. Zubarske radove obavljao je i dr Vaclav Pišot, lekar opšte prakse, sa zubarskim iskustvom, najpre u bolnici Dolenjske Toplice, zatim u bolnici Črmošnjice, u SHVPB i SVPB-S. Treći lekar koji je obavljao zubarske radove bio je dr Jože de Gleria u Beloj krajini. Avgusta 1944. radili su u Beloj krajini i trojica zubnih tehničara; Zvonko Bregar, Franc Prešel i Vinko Moderndorfer.[523]

Za usavršavanje zubara u jesen 1944. organizovani su jedanput mesečno sastanci na kojima su razmatrana organizacijska i stručna pitanja.[524]

SANITETSKA BAZA GLAVNOG ŠTABA NOV I PO SLOVENIJE U ZADRU

Zbog preopterećenja bolnica ranjenicima i bolesnicima iz Slovenije je suvozemnim putem u Dalmaciju evakuisano 512 ranjenika i bolesnika. Organizaciju je izvršilo Sanitetsko odeljenje NOV i POS krajem 1944. i početkom januara 1945. Bolnica je osnovana pri Bazi Glavnog štaba Slovenije u Dalmaciji, koja je snabdevala slovenačke jedinice oružjem, hranom i odećom. Nazvana je bolnica Glavnog štaba NOV i POS u Novigradu. Smeštena je u tri zgrade, u Opštinski dom, Sokolski dom i školu. U upravi bolnice bili su upravnik, lekarski pomoćnik Anderj Senica-Franjo i politički komesar Anton Valentinčić. Bolnicu je snabdevala Komanda Zadarskog vojnog područja. Imala je hirurško odeljenje, koje je vodio Andrej Senica i interno odeljenje pod rukovodstvom dr Sabine Praprotnik, specijaliste za infektivne bolesti, koja je došla iz italijanske internacije.[525] Deo bolnice je radi proširenja, preseljen u Zadar u zgradu hotela »Bristol« i, u delimično porušenu bolnicu »San Demetrio«. Februara 1945. bilo je u bolnici 486 pacijenata i 74 člana osoblja.[526]

Zbog naglog povećanja sanitetskih ustanova u Zadru, osnovan je pri Komandi Baze GŠ NOV i POS Sanitetski odsek, a za načelnika je postavljen dr Janez Milčinski, koji je 26. februara 1945. upućen u Dalmaciju. Sanitetski

[522] Poročilo šefa sekcije za zobozdravstvo Sanitetnega oddelka GŠ NOV in PO Slovenije z dne 3. 2. 1944.

[523] Poročilo Sanitetnega oddelka GŠ NOV in POS za avugst 1944, z dne 1. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2. dok. 83, str. 466, Poročilo Sanitetnega oddelka GS NOV in POS za oktober 1944 z dne 3. 11. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 36, str. 94.

[524] Poročilo sekcije za zobozdravstvo Sanitetnega oddelka GS NOV in POS, IZDG v Ljubljani, fase. 355/III.

[525] Mesečno poročilo Uprave Slovenske vojnopartizanske bolnišnice v Novigradu z dne 31. 1. 1945. Sanitetnemu oddelku GS o delu v januarju 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 84, str. 550-554.

[526] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, str. 210-215, Arhiv partizanske sanitete, IZDG v Ljubljani, fase. 403.

odsek Baze nalazio se, najpre, u hotelu »Ilirija«, a zatim je preseljen u bolnicu.

Početkom marta 1945. za upravnika bolnice u Zadru postavljena je dr Zvezdana-Reja, koja je krajem februara doputovala iz Topuskog. Bolnica je imala dva hirurška odeljenja. Prvo je vodio dr Alfred Šerko, a drugo dr Zlata Hribar. Načelnik hirurške službe bio je dr Milan Premrov. Interno odeljenje, sa odsekom za infektivne bolesti, vodila je dr Sabina Praprotnik. Neurološko odeljenje vodio je dr Ivan Marinčić, specijalista neurolog. Za referenta za apotekarstvo u Sanitetskom odseku Baze postavljen je mr. farmacije Boris Andrijanič, koji je organizovao sanitetsko skladište u zgradi bolnice »San Demetrio«, i etapna skladišta u Splitu i Topuskom. Organizovana je i Sanitetska škola, koju je vodio referent za nastavu dr Alfred Šerko. Ortopedsku radionicu pri sanitetskom skladištu vodio je Franc Pezdevšek, ortopedski tehničar. Organizovana je i stanica za transfuziju krvi, u kojoj su radili medicinari Sonja Sovdat i Franc Fludernik.[527]

U Zadar su stizali borci prekomorskih brigada koji su upućivani u Sloveniju u operativne jedinice. Zato je i u Zadru organizovana karantinska služba, koju je vodila dr Damjana Bebler. Tek nakon završenog karantina u Biogradu, borci su upućeni u Sloveniju. Tim merama je, pored ostalog, sprečeno unošenje pegavog tifusa u Sloveniju.[528]

CIVILNA ZDRAVSTVENA SLUŽBA U SLOVENIJI

Do kapitulacije Italije, septembra 1943, nije bilo organizovane sanitetske službe na privremeno oslobođenoj teritoriji u Ljubljanskoj pokrajini, a još manje u Primorskoj, Gorenjskoj i Štajerskoj. Civilnom stanovništvu pružali su lekarsku pomoć lekari partizanskih jedinica.[529] Posle kapitulacije Italije nastala je velika slobodna teritorija. Osnovana je pri Slovenačkom narodnooslobodilačkom odboru Upravna komisija, u čijem je sastavu bio i Zdravstveni odsek. Imao je da organizuje civilnu zdravstvenu službu na oslobođenoj teritoriji u belokranjskom, novomeškom kočevsko-ribniško-velikolaškom, notranjskom i grosupeljsko-stiškom okrugu.

Aprila 1944. došlo je do reorganizacije rukovodećeg tela zdravstvene službe. Umesto zdravstvenog odseka u Upravnoj komisiji osnovan je Zdravstveni odsek pri Predsedništvu SNOS-a. Na čelu je bio dr Vladimir Milavec.[530] Posle njega dužnost je preuzeo dr Marjan Ahčin i to sve do oslobođenja.

Odsek za zdravstvo povećao se i u njegovom sastavu bila su tri odeljenja: za preventivnu medicinu - na čelu dr Milan Perušek, za kurativnu medicinu - dr Tone Ravnihar i za socijalno staranje - Janez Eržen. Osnovan je i savetodavni organ - Zdravstveno veće - sastavljeno od medicinskih stručnjaka, koji je izradio koncept organizacije zdravstvene službe na teritoriji Slovenije za period do oslobođenja i posle. Članovi Zdravstvenog veća bili su: dr Marjan Ahčin, dr Bogdan Brecelj, dr Tone Cizelj, Jože Jurančič, dr Pavel

[327] Dr Janez Milčinski, Mi pa se nismo uklonili, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, str. 490-500.

Poročilo dr Damjane Bebler, IZDG v Ljubljani, fase. 402.

[530] Dr Metod Mikuž. Oris partizanske sanitete, str. 222-238.

Nesretnim slučajem ranjen u s. Črmošnjice (prostrel trbuha) i prevezen u Zgornji Hrastnik SCVPB, gde je operisan. Podlegao povredi 1. 8. 1944. Dr Janez Milčinski, Kronika bolniške postojanke Zgornji Hrastnik z dne 27. jan. 1945. za čas od 29. 12. 1943. do 25. 8. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 81, str. 528, Ljubljana, 1984.

Lunaček, dr Marjan Morelj, dr Franc Novak, dr Rudolf Obračunč, dr Milan Perušek, dr Tone Ravnihar, dr Stefan Šobar i diplomirani dentista Avgust Zupet.

Zdravstveni odsek organizovao je preventivnu i kurativnu delatnost zdravstvene službe. U okruzima i mestima postavljeni su okružni i mesni referenti saniteta, koji su većinom bili laici, stanovnici dotičnog kraja. Njihovi zadaci su bili da organizuju borbu protiv zaraznih bolesti i obrazuju kurativne ustanove - ambulante i bolnice, u kojim su stučni rad obavljali stručni medicinski radnici.

Zdravstveni odsek izdao je opširna uputstva za delatnost referenata za zdravstvo u okruzima i mestima.[531] Zbog pomanjkanja lekara i drugih medicinskih radnika, civilna zdravstvena služba se u velikoj meri oslanjala na vojnu sanitetsku službu, naročito na sanitetsku službu vojnih oblasti, organizovanu pri komandama vojnih područja i komandama mesta.

Baza kurativne delatnosti bile su ambulante, koje su u većini vodili lekari, a u manjim civilne bolničarke i babice; lekari su dolazili u ambulante povremeno, po potrebi, zbog težih bolesnika. U ambulantama su obavljali i vakcinaciju dece protiv variole i difterije i vakcinaciju ostalog stanovništva protiv trbušnog tifusa.

Civilna zdravstvena služba organizovala je tri bolnice. U januaru 1944. počela je da radi bolnica u Trebnju, u Dolenjskoj. Bila je u starom zamku, kapaciteta 20 kreveta. Druga u Kanižaricama, pri Črnomelju, sa kapacitetom 40 kreveta. U maju 1944. osnovana je još jedna bolnica u Starom trgu pri Ložu, kapaciteta 30 kreveta. Te bolnice primale su samo civilne bolesnike. U bolnici Kanižarica, koja je imala najbolju opremu i raspolagala najboljim osobljem, upravnik je bio dr Anton Cizelj, specijalista ginekolog, hirurg dr Mirko Cernič, stariji, instrumentarka student medicine Zora Stritar. U bolnici se 1944. lečilo 594 bolesnika, izvršeno je 349 operacija, a umro je 27 bolesnika. U istom periodu obavljeno je 2469 ambulantnih i 306 rendgenskih pregleda[532]

Odsek za zdravstvo zajedno sa Odsekom za socijalno staranje preuzeo je i brigu za zaštitu majki i dece, invalida i starih osoba Neposredno pred oslobođenje zemlje, organizovana je velika humana akcija evakuacije 3000 žena,[533] dece i starih osoba iz Bele krajine u oslobođenu Dalmaciju.'[34]

Sredinom juna 1944. osnovan je Crveni krst Slovenije u Gradacu u Beloj krajini, gde je održana i skupština. Izabran je Glavni odbor. Predsednik je bio dr Drago Marušić, bivši ban Dravske banovine, a potpredsednici Engelbert Gangl, podstarosta Sokola Kraljevine Jugoslavije, Vida Tomšič, član SNOS-a, Ile Andrej, prodekan, župnik u Podzemlju. Za članove Glavnog odbora izabrano je i nekoliko lekara.[535]

[531] Okrožnica Odseka za zdravstvo o nalogah okrožnih in okrajnih zdravstvenih referentov z dne 13. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 99, 549-566.

[532] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, str. 237.

[533] Dr Zora Konjajev, Odnos OF in ljudske oblasti do otrok med osvobodilno vojno 1941-1945, Medicinski razgledi, 23, supl. 4 (1984), str. 5-14.

[534] Dr Zora Konjajev, Organizacija civilne partizanske sanitete v času NOB na Slovenskem, Zbornik skrajšanih referatov XXX. sestanka Zveze znanstvenih društev za zgodovino zdrav-, stvene kulture Jugoslavije, Novo mesto, 1981; dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, Ljubljana, 1967.

[535] »Partizanski zdravstveni vestnik«, št. 7, avgust 1944, sr. 35, Ivica Žnidaršič, O začetkih in razvoju Rdečega križa pri nas, Ljubljana, 1984.

SANITETSKA SLUŽBA 9. KORPUSA

Vojnopolitička situacija u Slovenačkom primorju i u Gorenjskoj

Nakon Romelove ofanzive u oktobru 1943. u Slovenačkom primorju došlo je do novog poleta narodnooslobodilačkog pokreta i snažnog priliva novih boraca. Štab 3. operativne zone (alpske) u Čepovanu našao se u teškoj situaciji, jer zbog neprijateljeve aktivnosti nije mogao izvršiti reorganizaciju vojnih jedinica uvećanih masovnom mobilizacijom novih boraca.

Nakon čestih organizacijskih promena, 21. decembra 1943. ukinuta je 3. operativna zona (alpska) i formiran je 9. korpus NOVJ[536] Tako je 26. triglavska divizija dobila naziv 31. divizije, u kojoj su bile tri brigade: 3. »Ivan Gradnik«, 7. »Franc Prešern« i 16. »Ivan Premrl-Vojko«.[537] Goriška divizija dobila je naziv 32. divizija i kasnije (30. aprila 1944) 30. divizija.[538] U njenom sastavu bile su, u početku, tri brigade: 17. »Simon Gregorčič«, 18. »Bazoviška« i 19. »Srećko Kosovel«. Kasnije je u njen sastav ušla 14. tržačka udarna brigada (14. Brigata Triestina d'Assalto), koja je posle dobila oznaku 20. brigada.[539]

Štab 9. korpusa formirao je i druge jedinice: Oficirsku školu nastalu 10. marta 1944, Podoficirsku školu u maju 1944.[540], artiljeriju 9. korpusa sa dva diviziona, zaštitni bataljon i pet partizanskih odreda - Gorenjski, Južnoprimorski, Briško-beneški, Idrijsko-tolminski i Dolomitski.[541] U avgustu 1944. su iz Gorenjskog odreda formirana dva nova - Škofjeloški i Kokrški, a septembra 1944. osnovan je još Jeseniško-bohinjski odred.[542]

Do promena je došlo i u organizaciji pozadinskih jedinica. Najpre je formirana Korpusna vojna oblast sa Vipavskim vojnim područjem (koje je postalo Goriško) a Tolminsko vojno područje postalo je Kobariško. Idrijsko vojno područje zadržalo je stari naziv. Novembra 1944. bilo je formirano još Gorenjsko vojno područje, a u gradu Trstu Komanda mesta Trst.

Vojna aktivnost 9. korpusa, koji je 1. avgusta u svom sastavu imao 7770 boraca, nije prestala sve do oslobođenja zemlje. Najveći uspesi postignuti su u rušenju železničkih pruga Jesenice - Gorica i Ljubljana - Postojna - Trst i drugih.

Jedinice 9. korpusa prodrle su i u najzapadniji deo Slovenije, u Beneško Sloveniju. Pored rušenja komunikacija bilo je i većih divizijskih i korpusnih akcija sa napadima na jako utvrđena uporišta neprijatelja. Zbog stalne aktivnosti jedinica 9. korpusa, okupator je preduzeo više ofanzivnih poduhvata, a služio se i diverzantskim akcijama. Treba navesti iznenadni napad jedne čete bataljona »Heine« iz Idrije na Partijsku školu u Cerknom, kada je poginulo 47 partizana.

Jedinice 9. korpusa izvršile su uspešne diverzantske akcije na rudnik žive u Idriji, 6. i 22. februara 1944, zbog kojih je rudnik zatvoren. Posle napada 9. korpusa na domobransko-nemačka utvrđena uporišta Hotedršica i Godovič, 18. marta 1944. i Spodnju Idriju 2. aprila 1944, okupator je preduzeo protivofanzivu zvanu »Untersberg« i napao 30. diviziju, koja je u tim

«6 NOV na Slovenskem, str. 619-624.

[537] Triglavska divizija je formirana 6. oktobra 1943, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 53, str. 155, opomba 4 i 6.

NOV na Slovenskom, str. 642 i 627.

[539] Isto, str. 711.

[540] Isto.

[541] Isto str. 740.

[542] Isto str. 744.

borbama imala 55 poginulih i 26 ranjenih.[543] Korpus je izvršio napad na železničku prugu Logatec - Divača, na Občine kod Trsta, u Postojnskoj jami i diverzantsku akciju u Trstu. Napadnuta su i utvrđena neprijateljeva uporišta: Prvačina, Volčja Draga, Dornberk i Tabor.[544]

U junu 1944. bilo je više napada na železničke pruge u Soškoj dolini i na odseku Kranj - Radovljica, nakon čega je došlo do žestokih borbi sa neprijateljem na Jelovici. Najveći uspeh postignut je krajem juna i početkom jula 1944, kada je uništeno 25 km železničke pruge u dolini Bače. Feldmaršal Vilson (Wilson) vrhovni komandant savezničkih snaga u Sredozemlju, poslao je tom prilikom čestitku maršalu Titu.[545] Posle te diverzantske akcije došlo je do velike nemačke ofanzive u julu i avgustu. Neprijatelj je uspeo zauzeti Čepovan, Lažno, Lokve i Trnovo.

Partizanske bolnice bile su prepune ranjenika. Zato je pod zaštitom obe divizije 9. korpusa u vremenu od 13. do 19. avgusta 1944. izvršena evakuacija najtežih ranjenika preko železničke pruge Ljubljana - Postojna na teritoriju 7. korpusa, i zatim savezničkim avionima u Italiju.[54]^ Okupator je u oktobru 1944. preduzeo ofanzivu (zvanu »Grünewald-Max) na oslobođenu teritoriju u Primorskoj, i spalio sela Lokve, Lažno i Čepovan, a delimično Predmeju i Otlicu. Krajem oktobra 7. brigada »Franc Prešern« likvidirala je uporište Poljane u blizini Škofje Loke.

U novembru 1944. okupator je preduzeo novu ofanzivu protiv jedinica 9. korpusa. Upao je na Banjšku planotu, u dolinu Čepovana i Trnovsku planotu. Na teritoriji zapadno od Soče je u to vreme formiran Operativni štab NOVJ za zapadnu Primorsku, te 4 bataljon koji su vodili borbe za oslobođenje Režije, Beneške Slovenije i Brda.[547] Tada su jedinice 9. korpusa likvidirale neprijateljevo uporište Železnik, koje je zatvaralo put iz Gorenjske u Slovenačko primorje i sprečavalo dovoz hrane, zbog čega se ishrana jedinica u zimskim mesecima pogoršala.[548] Štab 9. korpusa je u novembru 1944. preuzeo komandovanje italijanskom partizanskom divizijom »Garibaldi Natisone«, koja je prešla na levu obalu Soče.[549]

Napad jedinica 9. korpusa na jako utvrđeno neprijateljevo uporište Gorenja vas u decembru 1944, uprkos većim žrtvama 31. divizije, nije uspeo, jer je neprijatelju stiglo snažno pojačanje. Neprijatelj je posle toga počeo ofanzivu protiv 30. divizije. Ofanziva je završena 6. januara 1945. bez uspeha. Zbog teškoća u snabdevanju hranom iz Vipavske doline jedinice 9. korpusa su 21. januara 1945. uništile neprijateljev bataljon »Fulmine« u Trnovu, čime je otvoren put u Vipavsku dolinu.[550]

Nemački štab Operacione zone »Jadransko primorje« je u februaru 1945. organizovao veliku ofanzivu zvanu *»Rübezahl«*. Trajala je mesec dana (7. februara - 6. marta 1945), i imala tri faze. U prvoj fazi (*Rübezahl I«)* neprijatelj je napao brigade 30. divizije i postavio utvrđena uporišta na oslobođenoj teritoriji Col, Otlica, Predmeja, Trnovski gozd i Grgar. U drugoj fazi

[543] NOV na Slovenskem, str. 708.
[544] Isto.
[545] Isto, str. 740.
[546] Frane Bidovec, Evakuacija in transport ranjencev, Knjižnica Zdravstvenega vestnika - Partizanska saniteta na Primorskom, zvezek 5, Ljubljana 1978, str. 50-62; dr Pavia Jerina-Lah, Transport ranjencev s Primorske in Gorenjske avgusta 1944, Borec, april 1987, str. 190-193.
[547] NOV na Slovenskem, str. 748.
[548] Zbornik VI, dok. št. 85; NOV na Slovenskem, str. 788-789.
[549] NOV na Slovenskem, str. 790.
[550] Radosav Isaković, Kosovelova brigada, str. 557-563 i 563-586; Stanko Petelin, Gradmkova brigada, str. 421-432.

(»Rübezahl II«) neprijatelj je pročešljao zapadni deo Trnovskog gozda bez većeg uspeha. Bazoviška i Kosovelova brigada primile su najveći teret odbrane. Jedinice 9. korpusa vodile su borbe u Vipavskoj dolini i na teritoriji Gorenjske, gde je 31. divizija organizovala veliku akciju za nabavku hrane.[551] U trećoj fazi *(»Rübezahl III«)* neprijatelj je napao 3. brigadu »Ivan Gradnik« i 18. »Bazovišku« u Trnovskom gozdu, gde je veće gubitke pretrpela Bazoviška brigada. Glavnina se povukla na Vojkarsku planotu.[552]

U martu i aprilu 1945. jedinice 9. korpusa su, uprkos pretrpelim gubicima, nastavile sa ofanzivnim dejstvima u kojima je sarađivala i savezničkа avijacija. Neprijatelj je napustio više uporišta: Lokovec, Čepovan, Lažna, Lokve i Predmeja. Zbog uspeha partizanskih jedinica i straha od iskrcavanja saveznika u Istri, Nemci su organizovali ofanzivu velikih razmera. To je bila poslednja, ali i najveća ofanziva u Slovenačkom primorju pred sam završetak rata.

Prvi deo ofanzive *(»Frühlingsanfang«)* sa 15.000 vojnika zahvatio je Gorenjsku.[553] Drugi deo ofanzive *(Winterende«)* sa 25.000 vojnika je, u isto vreme, zahvatio Slovenačko primorje. Jedinice 9. korpusa branile su oslobođenu teritoriju sa 3000 boraca.[554] Neprijatelj je težio opkoljavanju i, zatim, stezanju obruča. Jedinice u Gorenjskoj su na Jelovici izvršile proboj 24. marta 1945. Deo snaga koji se probijao sa Crnog vrha, pretrpeo je gubitke na Poreznu; 32 su poginula, 36 ih je ranjeno, a 145 zarobljeno. Svi zarobljenici su streljani. Ostatak jedinica probio se u Bohinj.

Drugi deo ofanzive *(»Winterende«)* zahvatio je centralni deo slobodne teritorije Slovenačkog primorja. I ovde su se vodile žestoke borbe.[555] Ofanziva je završena 6. aprila 1945. U njoj je učestvovao 9. korpus (1500 do 2000 boraca) tako da je 26. aprila 1945. imao 5064 borca u jedinicama, a 3632 u pozadinskim ustanovama.[556]

U partizanskim bolnicama u Slovenačkom primorju je za vreme ofanzive bilo nepokretnih ranjenika, ali neprijatelj nije otkrio nijednu bolnicu.[557]

Organizacija sanitetske službe 9. *korpusa*

Organizacija sanitetske službe 9. korpusa počela je sa formiranjem Štaba 21. decembra 1943. Za referenta saniteta u Štabu 9. korpusa postavljen je dr Viktor Volčjak, do tada upravnik konspirativne partizanske bolnice u kanjonu Pasice. Dužnost upravnika te bolnice preuzela je dr Franja Boje, po kojoj je ta ustanova dobila naziv *SVPB-Franja.* Za upravnika konspirativne partizanske bolnice u Trnovskom gozdu, koja je ranije bila centralna bolnica 3. operativne zone, a osnovao ju je i vodio dr Aleksander Gala, postavljena je dr Pavia Jerina, po kojoj je bolnica dobila naziv *SVPB-Pavla.*[55S]

[551] Radosav Isaković, Kosovelova brigada, str. 557-563 i 563-586; Stanko Petelin, Gradnikova brigada, str. 431-432.
[552] Zbornik VI/19, dok. št. 8, 9, 11, 14.
[553] NOV na Slovenskem, str. 912-913.
[554] Isto, str. 916.
[555] Isto, str. 918.
[556] Stanko Petelin, Osvoboditev Slovenskega Primorja, str. 160.
[557] NOV na slovenskem, str. 919.
[558] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za januar 1944. z dne 1. 2. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 71, str. 229. Dr Franja Boje i dr Pavia Jerina pale su u ruke neprijatelja u nemačkoj oktobarskoj ofanzivi 1943. u bolnici Ribnica, ali su kasnije puštene na slobodu i u decembru 1943. stigle u štab 9. korpusa. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 100, str. 374.

Radi boljeg snabdevanja partizanskih bolnica osnovana je Centralna sanitetska intendantura, podređena referentu saniteta 9. korpusa. On je u početku bio zadužen za snabdevanje bolnica i jedinica. U aprilu 1944. u Sanitetskom odseku 9. korpusa postavljen je referent za apotekarstvo, magistar farmacije Anton Priveršek.[559] Za referenta saniteta Korpusne vojne oblasti postavljen je 29. marta 1944. apsolvent Jože Satler.[560]

U januaru 1944. stigao je u Štab 9. korpusa dentista Avgust Zupet (ilegalno ime Janez Jerič), referent za zubarstvo Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS, koji je postavio temelje zubarske službe 9. korpusa.[561]

Zbog velikog pomanjkanja zdravstvenih radnika u februaru 1944. osnovana je Bolničarska škola 9. korpusa, koju je izvesno vreme vodio dr Bogdan Brecelj, a zatim je za upravnika postavljen dr Aleksander Gala, koji je školu vodio do njenog rasformiranja 20. marta 1945.[562]

Reorganizacija sanitetske službe u 9. korpusu shodno sa Statutom sanitetske službe NOVJ je, zbog specifičnih prilika, završena tek u drugoj polovini 1944. Glavni razlog bilo je pomanjkanje lekara,[563] jer je 9. korpus u vreme osnivanja imao 21. decembra samo 11 lekara i 9 medicinara. Broj lekara se u 1944. i 1945. godini povećao za 18, i 19 medicinara.[564]

U drugoj polovini 1944. došlo je do promena u organizaciji sanitetske službe 9. korpusa. Za pomoćnika šefa Sanitetskog odseka u Štabu 9. korpusa postavljen je apsolvent medicine Franc Bidovec - Frenk.[565] U julu 1944. smenjena su sa dužnosti dva vodeća lekara 9. korpusa, i to šef Sanitetskog odseka Štaba 9. korpusa dr Viktor Volčjak i upravnik SVPB-Franja dr Franja Boje. Posle dva meseca dr Franja Boje vraćena je na staru dužnost, a dr Viktor Volčjak postavljen je za instruktora Sanitetskog odseka Štaba 9. korpusa u Beneškoj Sloveniji, gde je bilo neophodno reorganizovati bolničku službu u teškim prilikama. Od jula do septembra 1944. v.d. šefa sanitetskog odseka 9. korpusa vršio apsolvent medicine Franc Bidovec, a v. d. upravnika SVPB - Franja od jula do septembra 1944. dr Franc Podkoritnik.[567] Septembra 1944. za šefa Sanitetskog odseka 9. korpusa postavljen je dr Edvard Pohar, do tada referent saniteta Gorenjskog odreda.[568]

Početkom avgusta 1944. došao je u 9. korpus dr Franci Derganc, specijaliste hirurgije, asistent hirurške klinike u Ljubljani, koji je preuzeo dužnost šefa hirurške ekipe 9. korpusa, osnovane 28. oktobra 1944.[569]

[559] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 100, opomba 13, str. 376.
[560] Poročilo Sanitetne sekcije odseka za zaleđe Štaba 9. korpusa z dne 29. 4. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 127, str. 496.
[561] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 65, str. 189-197.
[562] Poročilo inštruktorja za bolnice dr Bogdana Brecelja Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS 26. 3. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 100, str. 368; dr Aleksander Gala, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 450-451.
[563] Dr Viktor Volčjak, Kratek pregled partizanskega zdravstva na Primorskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, Ljubljana 1978, str. 12-18.
[564] Podaci dobijeni iz izvornih dokumenata, a delimično iz ankete koju je organizovala Sekcija za partizansko zdravstvo SZD.
[565] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 6, (2. 7. 1944), str. 38.
[566] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa 4. oktobra 1944, Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, Ljubljana, 1983, dok. 92, str. 514-517. O smenjivaniu dvojice lekara 9. korpusa i zbivanjima u Stabu korpusa može se naći u monografijama: dr Franja Boje, Ni neskončnih poti, Založba Borec, Ljubljana, 1984 i dr Franci Derganc, Okrvavljena roža. Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978.
[567] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 60 (4. 9. 1944), str. 348.
[568] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 92, str. 514-517; dr Franci Derganc, Okrvavljena roža, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978.
[569] Poročilo kirurške ekipe 9. korpusa 1. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 86, str. 478.

U 31. diviziji za referenta saniteta postavljen je dr Janez Podboj - Stojan,[570], koji je poginuo pri napadu neprijatelja na Štab 31. divizije u selu Oselica, kod Cerknog, 14. novembra 1943.[571] Posle njegove smrti referent saniteta 31. divizije su dr Viktor Volčjak, dr Svetomir Jauković, dr Vladislav Klajn *{Klein)* i apsolvent medicine Jože Ferjančič. U 32, kasnije 30. diviziji prvi referent saniteta bio je apsolvent medicine Franc Bidovec - Frenk, a posle dr Dušan Možina, sve do rasformiranja 30. divizije, 7. maja 1945. u Trstu.[572]

Divizijskih pokretnih bolnica u početku 1944. nije bilo zbog vojnih, geografskih i sanitetsko-taktičkih razloga kao i zbog samostalnih dejstava pojedinih brigada, teških smeštajnih uslova i ugroženosti sanitetskih ustanova, pa i pomanjkanja lekara.[573] Divizijska pokretna bolnica u 30. diviziji osnovana je u maju 1944. Prvi upravnik je dr Davorin Valenti, a posle njega sovjetski lekar dr Pavel Filipov, apsolvent medicine Adam Medveščček i dr Karei Rutar.[574] U 31. diviziji pokretna bolnica osnovana je u leto 1944. Upravnici su dr Viktor Volčjak, lekarski pomoćnik sovjetski felčer Mihajlo Arizov, a zatim dr Pavel Jamšek.[575]

Divizijske higijenske ekipe osnovane su u prvoj polovini 1944. One su u naseljenim mestima organizovale stanice za depedikulaciju i deskabizaciju, jer brigade na brdovitom terenu nisu bile u stanju da nose sobom burad za depedikulaciju.

Referenti za apotekarstvo u divizijama postavljeni su tek u drugoj polovini 1944, a pre njih su za medicinsko snabdevanje odgovarali divizijski referenti saniteta.[576]

Divizijske sanitetske čete stvarane su sa velikim teškoćama. Na konferenciji referenata saniteta 5. i 6. marta 1944, dr Viktor Volčjak izvestio je da nema stalnih nosilaca ranjenika i da evakuaciju ranjenika obavljaju borci, koji se, u te svrhe, pre akcije dodeljuju referentima saniteta.[577] Jula 1944. javljaju se u nekim jedinicama stalni nosioci ranjenika, a krajem 1944. u svim brigadama postojali su brigadni sanitetski vodovi kao delovi sanitetske čete. Jedan njen deo bio je kod divizijske pokretne bolnice i služio je za rad u razvijanju divizijskog previjališta i transportu ranjenika.[578]

U brigadama je reorganizacija sanitetske službe u skladu sa Statutom sanitetske službe NOVJ brže napredovala. U januaru 1944. sve su brigade imale brigadne referente saniteta - bilo da su to medicinari ili lekari pomoćnici, a retko lekari.[579]

Referenti saniteta u brigadama 30. divizije bili su: u 17. »Simon Gregorčič«, apsolvent medicine Ernest Berke, apsolvent medicine Branko Štangl

Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 53, str. 153.
Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 35.

572 Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 104, str. 589.
Dr Bogdan Brecelj je prilikom obilaska 9. korpusa u svom izveštaju 26. marta 1944. napisao da je osnivanje divizijskih pokretnih bolnica i divizijskih hirurških ekipa privremeno nema guče. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 100, str. 368-375.
Dr Dušan Možina, Moj rad u partizanskom sanitetu, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 472-477.

575 Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 31. divizije 5. 4. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, str. 405-409; Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd 1967, str. 462^66.

576 Uroš Rupreht. Lekarniška služba v saniteti 9. korpusa, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1978, str. 45-49.

577 Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 138, str. 569.
Poročilo sanitetnega referenta Štaba 31. divizije Sanitetnemu odseku Štaba 9. korpusa za december 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 156, str. 348-351.

579 Poročilo sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa 1. 2. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 71, str. 229-234.

(Peter), lekarski pomoćnik Milovan Đurović: u 18. »Bazoviška« - lekarski pomoćnik Milorad Bogojević, apsolvent medicine Edo Lavtižar; u 19. »Srećko Kosovel« - dr Dušan Možina, dr Jože Bežek, apsolvent medicine Branko Štangl (Peter), dr Pavel Filipov, dr Davorin Valenti, studenti medicine Edo Jernej, Franc Kožman i Bohumil Mecek (iz Cehoslovaćke). U Tržaškoj brigadi bili su dr Augusto Nordio, te student medicine Franc Kožman.

Referenti saniteta bili su u brigadama 31. divizije: u 3. »Ivan Gradnik« - dr Franc Podkoritnik, dr Vladislav Klajn, dr Branko Volavšek, apsolvent medicine Marjan Koršič, dr Bojan Tavčar; u 7. »Franc Prešern« - apsolvent medicine Branko Štangl (Petar), magistar formacije Anton Priveršek, dr Mihael Žemva, student medicine Mihael Kocmur, dr Pavel Jamšek, dr Ivan Hribemik; u 16. »Ivan Premrl-Vojko« - student medicine Branko Keršič - Cane, te apsolvent medicine Jože Feijančič i Marjan Koršič (v. d.).

U artiljeriji 9. korpusa bili su referenti saniteta apsolvent medicine Edvard Jernej, a kasnije apsolvent medicine Edo Lavtižar.

U partizanskim odredima 9. korpusa bili su referenti saniteta: Gorenjski odred - dr Edvard Pohar; Jeseniško-bohinjski odred (od septembra 1944) - dr Ivan Hribernik, dr France Bergelj; Škofjeloški odred - apsolvent medicine Polde Hladnik, student medicine Rudolf Malovašič, Dolomitski odred - student medicine Vidojka Omladič; Kokrški odred - student medicine Rudolf Malovašič[580], Briško-beneški odred - apsolvent medicine Ernest Berke, student medicine Marjan Zdravljič; Idrijsko-tolminski odred bolničar Anton Lister; Južnoprimorski odred - student medicine Marjan Štrancar.

U bataljonima i četama početkom 1944. nije bilo dovoljno bolničara, ali je i to pitanje rešeno osnivanjem Bolničarske škole 9. korpusa. Aprila 1944. sva mesta bataljonskih i četnih bolničara bila su popunjena.[581] Na mesta bataljonskih bolničara postavljeni su medicinari ili bivši bolničari u italijanskoj vojsci, koji su imali stručno obrazovanje. Bilo je i nekoliko sovjetskih felčera, koji su iz nemačke vojske prebegli u partizane. Do maja 1944. postavljeni su i brigadni bolničari. Bataljonski bolničari imali su pomoćnike - bolničare, koji su bili odgovorni za higijensku službu bataljona.

Tako je tokom 1944. realizovan Statut sanitetske službe NOVJ u jedinicama 9. korpusa.[582]

Evakuacija i lečenje ranjenika

Evakuacija teških ranjenika u 9. korpusu od brigadnog previjališta do divizijskog i do korpusnih konspirativnih bolnica, odvijala se u težim uslovima zaprežnim kolima, odnosno saonicama, mobilisanim od seljaka. Za svaku evakuaciju određeni su komandir sanitetskog transporta, bolničarka i osoblje koje se brinulo za ishranu ranjenika.[583]

Na području Trnovskog gozda nije uopšte bilo seljačkih kola, pa su se morala mobilisati na veoma udaljenom području Banjške planote.[584] Boljoj evakuaciji doprinele su divizijske sanitetske čete. U napadu na uporište Tr-

[580] Ivan Jan, Kokrški odred, knj. 3, Ljubljana, 1980, str. 194.
[581] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 116, str. 449-457 i dok. 138, str. 569-584.
[582] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 101, str. 377.
[583] Poročilo sanitetnega odseka Štaba 30. divizije 10. aprila 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1 str. 449-457.
[584] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 30. divizije za januar 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, str. 499-503.

novo postignut je najbolji rezultat u brzini evakuacije: ranjenik je prevezen do hirurške ekipe za sat i po, a prosečno vreme evakuacije bilo je 8-12 sati.[585] Evakuacija iz hirurške ekipe u konspirativnu bolnicu obično je kasnila, jer se morala čekati noć.[586] Tek krajem 1944. i u 1945. za evakuaciju su korišćeni i kamioni. Tada su ranjenici stizali u hirušku ekipu prosečno za 12 sati, a to je bio interval koji je dozvoljavao primarnu eksciziju rane.

U ortopedskoj radionici 9. korpusa izrađivana su nosila, koja su se mogla sklapati i nositi na leđima.

Četni bolničari su u torbicama nosili pincete, makaze, peane, kramerove udlage, od zavojnog materijala prve i druge zavoje, gazu i vatu. Imali su esmarhovu gumenu povesku. Od lekova imali su antipiretike i analgetike. Oprema bataljonskog bolničara bila je ista. U briganoj ambulanti nalazila se rezervna količina sanitetskog materijala. Uprkos takvoj sanitetskoj opremi, bilo je raznih manjkavosti u pružanju prve pomoći. Najveća je bila kasno pružanje imobilizacije ekstremiteta, obično tek na brigadnom previjalištu.[587]

Uzrok tih manjkavosti, u pružanju prve pomoći bio je pored ostalog i u nerazumevanju uloge bolničara štabova i slaba koordinacija rada štabova i referenata saniteta.[588] Brigadna previjališta određivali su štabovi brigada.[589]

U drugoj polovini 1944. lečenje ranjenika u 9. korpusu je napredovalo. Bila je i bolja organizacija previjališta, brigadnih i divizijskih. Referenti saniteta bili su pravovremeno obavešteni o planovima akcija i mogli su da daju

Tabela 6

PREGLED OPERACIJA IZVRŠENIH U HIRURŠKOJ EKIPI 9. KORPUSA

Red. br.	Vrsta operacije	Broj operacija	Broj umrlih	Pozitivan rezultat
1	Debridement kod frakture lobanje	16	8	50%
2	Operacija u otvorenom pneumotoraksu	12	3	75%
3	Torakotomija sa drenažom empijema kod prostrela grudnog koša	7	0	100%
4	Laparatomija u prostrelu trbuha	35	20	42,9%
5	Arteriektomija u aneurizmi arterije	5	0	100%
6	Ligatura arterije	9	4	55,5%
7	Šav živca	14	0	100%
8	Operacije pyarthrosa (primarne resekcije zglobova 3, artrotomije 4, amputacijal)	10	0	100%
9	Amputacije zbog gasne gangrene	5	3	40%
10	Lečenje tetanusa (ekscizija rane)	2	1	50%
11	Laminektomija u prostrelu kičmenog stuba	3	3	0%
	UKUPNO	118	42/35,6%	76/64,4%

[585] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za januar 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, str. 531-548

[586] ?ronìMe 2 radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 282-288.

[588] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa 15. aprila 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, str. 446.

[589] Poročilo o konferenci sanitetnih referentov in upravnikov bolnic 5. - 6. 5. 1944, Zbornik dopodatkov sanitetne službe, knj. 1, str. 565-584.

U 3. brigadi »Ivan Gradnik« su 18. marta 1944. ranjene 3 bolničarke, a jedna je poginula. Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 31. divizije 5.4.1944, Zbornik dokumentov in Dodatkov sa-

svoje predloge o mestu rasporeda previjališta.[590] Šef Sanitetskog odseka 9. korpusa učestvovao je u organizaciji divizijskog previjališta.[591] U napadu 9. korpusa na Trnovo unapred je izrađen plan rada sanitetske službe. Korpusna hirurška ekipa radila je u Ćepovanu.[592]

Pored kontrole i korekcije prvih zavoja, usavršen je rad na transportnoj imobilizaciji, koja u četnim previjalištima nije uspevala. Ranjenici su na brigadnim previjalištima primali antitetanusni serum i injekcije morfijuma.[593] Evakuacija sa brigadnog previjališta bila je često otežana visokim snegom pa su morali ranjenike nositi na nosilima sve do korpusne bolnice.[594]

Rad hirurške ekipe 9. korpusa

Sanitetska služba 9. korpusa je u avgustu 1944. imala samo jednog specijalistu hirurgije - dr Francija Derganca, koji je vodio korpusnu hiruršku ekipu, a radio i u korpusnim konspirativnim bolnicama. U manjim akcijama i na velikoj udaljenosti jedinica, bilo je nemoguće dovesti bliže frontu korpusnu hiruršku ekipu. Zato su ranjenici primali samo prvu pomoć, a hiruršku pomoć tek u konspirativnoj korpusnoj bolnici, u koju su stigli za 12, 36 ili 48 sati.[595]

Kod divizijskih i korpusnih akcija korpusna hirurška ekipa nalazila se na divizijskom previjalištu ili u njegovoj blizini. U takvim akcijama ona je učestvovala jedanput ili dva puta u mesecu. U vreme između velikih akcija radila je u korpusnim konspirativnim bolnicama, a povremeno i u naseljenim mestima, gde bi pružala hiruršku pomoć borcima i civilnom stanovništvu. Hirurška korpusna ekipa imala je samo 2 stalna člana i to: dr Franca Derganca, hirurga specijalistu i Danila Šuligoja, instrumentara i narkotizera. Svi ostali članovi menjali su se prema potrebi. Bolničare i bolničarke odabrao je šef hirurške ekipe iz redova osoblja bolnice SVPB *Pavia* ili *Franja.* U sastavu hirurške ekipe radili su i šef Sanitetskog odseka 9. korpusa i njegov pomoćnik kao organizatori i trijažeri.

Korpusna hirurška ekipa bila je potpuno samostalna ustanova, koja je primala naređenja neposredno od operativnog dela Štaba 9. korpusa.

Hirurška ekipa sama je organizovala i evakuaciju. Ukupno je u ekipi bilo oko 10 lica Kao asistenti, u hirurškim operacijama učestvovali su lekari i medicinari pojedinih bolnica i raznih jedinica kako bi se što širi krug zdravstvenih radnika upoznao sa načelima i tehnikom primarne ekscizije rane. Kao asistenti radili su dr Aleksander Gala, dr Edvard Pohar, dr Mihael Žemva, a od medicinara Franc Bidovec, Jože Ferjančič i drugi.

[590] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za oktober 1944 z dne 3. 11. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 8, str. 28-42., Milovan Đurović, Moie uspomene na rad u sanitetskoj službi 17. »Simon Gregorčić« (1943-1945), Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 478-489.

[591] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za november 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, str. 240-251.

[592] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka štaba 30. divizije z dne 24. 1. 1945. Sanitetnemu odseku štaba 9. korpusa NOVJ za januar, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 77, str. 499-504.

[593] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za januar 1945 z dne 31. 1. 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 82, str. 531-547.

[594] Edo Lavtižar, Moja sećanja iz sanitetske službe NOV, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 415-419.

[595] D, Franc Derganc, Kronika kirurške ekipe 9. korpusa, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd 1967, str. 282-288.

Bolnica »Franja« kod Cerkna, Slovenija

Korpusna hirurška ekipa bila je veoma značajna i za trijažu ranjenika. Korpusni hirurg poznavao je sve bolnice i upućivao ranjenike u onu ustanovu, u kojoj su dobijali najbolju hirušku pomoć i dalje lečenje.

Hirurška ekipa raspolagala je dovoljnom količinom sanitetskog materijala i to za 30 većih operacija. Materijal su čuvali u jednom od skladišta 9. korpusa.[596]

Sanitetsku opremu i sanitetski materijal za 2 velike i 10 manjih operacija ekipa je nosila sobom na leđima, čak i kontejner za sterilizaciju zavojnog materijala. I pored relativno zadovoljavajuće snabdevenosti sanitetskim materijalom, povremeno su se morali služiti improvizacijama: umesto alkohola upotrebljavali su rakiju, umesto gipsa i kramerovih udlaga daščice i palice, umesto prave hirurške svile upotrebljavali su svilu od materijala iz padobrana. Početkom januara 1945. terenske apoteke počele su sa proizvodnjom rastvora za intravenske infuzije, a pre toga su pripremali improvizovane rastvore. Na jedan litar dva puta prokuvane vode iz izvora, stavljali su 2 kafene kašike kuhinjske soli. Nije bilo nepoželjnih reakcija.[597]

Sterilizacija zavojnog materijala i operacionog rublja vršila se u početku prekuvavanjem, a u novembru 1944. počeli su upotrebljavati sterilizovanje vodenom parom u kontejnerima, koristeći se iskustvom 7. korpusa.[598]

Hirurška ekipa je od septembra 1944. do maja 1945. učestovovala u 10 većih akcija, a radila je u 19 naseljenih mesta, jer je morala menjati mesto boravka. Hirurška ekipa 9. korpusa je na divizijskim previjalištima, u naseljenim mestima i u korpusnim bolnicama zajedno izvršila 415 operacija, od toga 118 u operativnim jedinicama u toku akcija.[599] Lečeno je više od 100 ranjenika sa komplikovanim prelomima bez smrtnog slučaja. Operativni mortalitet bio je 35%.

Indikacije i tehnika primarne ekscizije rana nanesenih vatrenim oružjem dr F. Derganca, zasnivale su se na vlastitim iskustvima u Parizu u *L'Hopital Cochin*, ortopedskoj klinici prof. Matijea (*Mathieu*) gde je radio kao šef hirurške ekipe u vreme nemačkog napada na Francusku i na proučavanjima knjige dr Nikolaja Niloviča Burdenka, glavnog hirurga Crvene armije »Vica-3aHna no BoeHO-noAeBon xHpypraе«, koju je primio od Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS. Svoje poglede na hirurško lečenje rana je prenosio na zdravstvene radnike, za koje je održavao kurseve, a najvažnija poglavlja iz knjige dr N. Burdenka, na njegov zahtev, umnožena su i dostavljena zdravstvenim radnicima u brigadama i odredima.[600] Na taj način većina zdravstvenih radnika upoznata je sa savremenom vojno-hirurškom doktrinom o lečenju rana.

U januaru 1945. u hirurškoj ekipi 9. korpusa lečeno jer 60 ranjenika, a u njih 18(30%) izvršena je primarna ekscizija rane. Za ekstenziju donjih ekstremiteta kod preloma nisu imali Kiršnerovih (*Kirschner*) igala, pa su upotrebljavali manšete.[601] Ranjenici sa povredom trbuha operisani u području di-

[596] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 86, 1.10.1944, str. 478-479.
[597] Mesečno poročilo kirurške ekipe 9. korpusa 25.2.1945 za februar 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 97, str. 681-684.
[598] Poročilo kirurške ekipe 9. korpusa 27.12.1944, Zbornik dokumentov iz podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 57, str. 351-355.
[599] Statističke podatke prikazuje tabela 6, koju je sastavio dr F. Derganc, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 287 i 288.
[600] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, str. 282-288.
[601] Dr Franc Derganc, Okrvavljena roža. Partizanske knjiga, Ljubljana, 1978, str. 207-208; Poročilo kirurške ekipe 9. korpusa 25.12.1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 97, str. 681-684.

vizije i, zatim, transportovani u korpusne bolnice, većinom su umrli, dok su trojica, operisana u bolnici »Franja« gde su imali mogućnost mirovanja posle operacije, preživela.[602] Zato je dr Derganc zauzeo stanovište da povrede trbuha vatrenim oružjem treba operisati na mestu gde postoji mogućnost postoperativnog mirovanja, i to onda kada dođu pravovremeno u ruke hirurga. Kod kraniocerebralnih povreda dr Derganc je radio primarnu eksciziju rane i debridement kosti. Kod serijske frakture rebara primenjivao je s uspehom intervertabralnu blokadu sa novokainom. U bolnici SVPB *Franja*, dr F. Derganc se u ekstrakciji projektila služio i rendgenskim aparatom.[603]

Velike teškoće imala je hirurška ekipa sa reanimacijom teških ranjenika u zimsko vreme. Upotrebljavali su, pored drugih sredstava, i intravenske infuzije fiziološkog rastvora. Velike teškoće imali su i sa transfuzijom krvi zbog pomanjkanja hemotesta. Prvu transfuziju ekipa je primenila u SVPB *Pavia* bez hemotesta univerzalnim davaocem na osnovu pokusa kompatibilnosti krvi. Nedostajalo je i ac. citricuma. Suva plazma koju su poslali saveznici, primenjena je prvi put tek u februaru 1945.[604]

Za anesteziju je hirurška ekipa upotrebljavala eter, a kada ga nije bilo, hloroform i to sa dobrim rezultatima. Kod manjih zahvata primenjivali su i hloretil ili pentotal, koji su prvi put primenili u septembru 1944.[605]

Rad divizijskih pokretnih bolnica

Divizijska pokretna bolnica 30. divizije formirana je u maju 1944. Njen prvi upravnik bio je dr Davorin Valnti.[606] Bolnica je imala, pored upravnika, političkog delegata, a od osoblja intendanta, administratorku, kuvaricu i sanitetski vod od 14 boraca.

U leto 1944. bolnica se nalazila u seljačkoj kući na rubu Trnovskog gozda. Pri prodoru nemačke kolone na oslobođenu teritoriju, bolnica se premestila u Trnovski gozd pod šatore, na visini 1000 m. Još teže je bilo pitanje smeštaja zimi 1944/1945, kada je bolnica morala tražiti smeštaj u spaljenim selima.

Ishrana ranjenika bila je zadovoljavajuća, jer je hranu davao narod Slovenačkog primorja. Teškoće je imala u snabdevanju vodom. U Trnovskom grozdu topili su sneg, kojega je bilo i leti u dubokim kraškim vrtačama.

Prosečni broj pacijenata bio je oko 50, a vreme lečenja 1-3 nedelje. Bolnica je služila i kao trijažni centar. Teže ranjenike i bolesnike evakuisali su u SVPB - *Pavia.* Sanitetskog materijala bilo je dovoljno. Ranjenike su previjali u seljačkoj kući, a po lepom vremenu, i ispred kuće. Od bolesti je bilo najviše oboljenja respiratornih organa, kožnih bolesti (scabies, piodermije, žuljevi) i bolesti želuca. Svrab (scabies) su lečili sa solutio vlemingkx ili sumpornom masti.

Divizijska bolnica 31. divizije formirana je krajem prve polovine 1944. Upravnici su bili: lekarski pomoćnik, sanitetski felčer Mihalo Arizov, i dr Pavel Jamšek.[607]

[602] Bobica *Franja,* Zavod Borec, Ljubljana, 1960, str. 80.
Dr Franc Derganc, Okrvavljena roža, str. 243.
Poročilo kirurške ekipe 9. korpusa 25.2.1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 97, str. 681-684.

[605] Poročilo kirurške ekipe 9. korpusa 1.10.1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 86, str. 478-479.

[606] p_r Davorin Valenti, Sećanja iz rada u partizanskom sanitetu. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 452-461. Kasnije upravnici bolnice bili su: dr Pavel Filipov, Adam Medvšček i dr Karei Rutar.

[607] Dr Pavel Jamšek, Sanitetska služba u divizijskoj pokretnoj bolnici 31. divizije, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 462-466.

Bolnica je imala upravnika i komesara, a od osoblja 2 bolničarke, intendanta, 2 kuvara i sanitetski vod od 5 do 10 boraca.

U januaru 1945. smeštena je u seljačkim kućama u selu Novaki kod Cerkna. Najteže je bilo 21. marta 1945, kada se bolnica morala popeti za 7 dana hoda na 2000 m visoka brda između Krna i Bogatina u Julijskim alpama, po snegu i kiši, uz oskudicu hrane. Smestila se u blizinu sela Soča, gde je dobila i četu boraca za oružanu zaštitu, jer su Nemci te krajeve često napadali.[608]

Prosečan broj pacijenata u bolnici bio je oko 50, a lečenje je trajalo 1 do 3 nedelje. U ranjenika, koji nisu bili operativno lečeni u jedinici, vršili su debridement rane u bolnici, hemostazu i zasipavanje rane sulfamidnim praškom. Od bolesti je najviše bilo respiratornih infekcija. Kod pneumonija davali su udarne doze sulfamida. Reumatična oboljenja lečili su salicilatima i intraglutealnim injekcijama mleka.

U bolnici su organizovali i kurseve za bolničare, koji su trajali 14 dana, a broj učesnika bio je oko 10.

Posle prelaska italijanske antifašističke divizije »Garibaldi Natisone« u sastav 9. korpusa, 7. novembra 1944, izvršena je reorganizacija sanitetske službe u skladu sa Statutom sanitetske službe NOVJ.[609] Za upravnika divizijske bolnice postavljen je italijanski lekar dr Leo Levi-Galeno.[6ip] O radu ove bolnice nema podataka. Sačuvani su samo podaci o pokretu divizijske bolnice na teritoriju 7. korpusa krajem marta 1945. u poslednjoj nemačkoj ofanzivi.

Da bi spasili ranjenike i bolesnike iz tri pokretne bolnice italijanske divizije »Garibaldi Natisone«, 30. divizije i Korpusne vojne oblasti-koje su se našle u neprijateljevom okruženju, Štab 9. korpusa odlučio je, da se izvrši proboj obruča i izvrši pokret bolnica u Notranjsku, na teritoriju 7. korpusa. Najpre je izvršen pokret u Trnovski gozd, u rejon Gačnik, ispod sela Vojsko, gde se ostalo do 29. marta 1945. Narednog dana pokušaj proboja prema Tisovcu, pod zaštitom divizije »Garibaldi Natisone«, nije uspeo. Bolnice su se morale vratiti u Kozje stene, gde su ostale do 31. marta. Imale su nekoliko teških nepokretnih pacijenata (tbc, smrzotine). Stanje se pogoršalo zbog pomanjkanja hrane. Svaki pacijent dobijao je dnevno samo parče kuvane govedine i litar neslane supe. Uveče 31. marta izvršen je nov pokušaj proboja, najpre, prema Tisovcu, tako da je formirana kolona. Na čelu je bila 7. brigada »France Prešern«, zatim Štab 30. divizije i prištapske jedinice, kolona ranjenika i bolesnika. Na začelju je bila 16. brigada »Ivan Premrl-Vojko«.[6"]

Noći između 31. marta i 1. aprila u maršu, koji je trajao 24 sata u gustoj šumi, držeći se za ruke, kolona se probila kroz neprijateljev obruč Idrijski log, Crni Vrh, Godovič, Planina, Javornik i zatim Hrušica, Pivka, Sv. Lovrenc. U toku marša umrlo je 8 bolesnika od tuberkuloze pluća, smrzotina, a jedan od alimentarne intoksikacije. Kolona se 2. aprila probila preko pruge Postojna-Trst, ali pod stalnom neprijateljevom vatrom i stigla na teritoriju Notranjske u sastav 7. korpusa. U koloni je bilo oko 80 pacijenata i osoblja. Ranjenici i bolesnici su spaseni.

608 Stane Bobek - Miha, Evakuacija premične bolnišnice 31. divizije v zadnji sovražni ofenzivi, Borec, Ljubljana, 1987, št. 4, str. 213-219.

609 Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za januar 1945. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 82, str. 531-547 in opomba 2a.

610 Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za februar 1945 dne 3.3.1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 3, str. 49-61.

611 Dr Davorin Valenti, Evakuacija ranjencev in bolnikov premičnih bolnišnic v zadnji sovražni ofanzivi, Borec 1987, št. 4, str. 210-212; Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v NOV na Slovenskem 1941-1945, Ljubljana, 1984, knj. 4, str. 323.

Higijensko-epidemiološko i zdravstveno stanje

Higijenske prilike 9. korpusa bile su veoma teške, ne samo u prvoj polovini 1944, kada nije bilo dobro organizovane higijenske službe, nego i kasnije, kada je organizacija higijenske službe veoma napredovala jer su osnovane higijenske ekipe u brigadama i divizijama. Vašljivost je još uvek bila jaka, a broj šuge (*scabiesa*) i piodermija veliki. Depedikulacija u jedinicama retko se obavljala - jedanput u 2 do 3 meseca.[612] Zbog pomanjkanja stoke nije se mogla nositi partizanska burad, a teškoće su bile i sa deskabizacijom i pranjem rublja zbog čestih marševa i borbi. Temeljita depedikulacija i deskabizacija, pranje rublja i kupanje moguće je samo u stanicama za depedikulaciju i deskabizaciju, koje su osnovane pri komandama mesta.

Referent saniteta Vojne oblasti 9. korpusa dobio je zadatak da organizuje i održava stalne higijenske ekipe pri komandama mesta.[613] Početkom 1945. higijenske prilike su se poboljšale.[614]

Ishrana boraca bila je nedovoljna, jednolična, bez povrća i voća, pa se pojavljivao i skorbut.[615] Kasnije je poboljšana kvantitativno i kvalitativno. Borci su, kada nije bilo borbi, dobijali tri obroka dnevno.[616]

Zarazne bolesti pojavljivale su se sporadično. Epidemija nije bilo. Pegavca i trbušnog tifusa, takođe nije bilo. Pojavljivali su se pojedini slučajevi veneričnih bolesti. Sanitetski odsek Štaba 9. korpusa uveo je obavezno prijavljivanje zaraznih bolesti i o tome vodio knjigu. Obavezno prijavljivanje uvedeno je i za venerične bolesti.[617]

SANITETSKA SLUŽBA VOJNE OBLASTI 9. KORPUSA

Sanitetski odsek Vojne oblasti 9. korpusa počeo je sa radom u aprilu 1944. Šef Sanitetskog odseka bio je od aprila 1944. do februara 1945. apsolvent medicine Jože Satler (izvesno vreme radio je u odseku dr Branko Volavšek), a od februara do maja 1945. dr Aleksander Gala. Njegov pomoćnik bio je dr Davorin Valenti.[618] Na teritoriji 9. korpusa formirana su ova vojna područja: Idrijsko, Vipavsko (kasnije preimenovano u Goriško), Tolminsko (kasnije Kobaridsko) i Gorenjsko.

Sva vojna područja imala su referente saniteta. U Idrijskom vojnom području bila je najpre, medicinska sestra Marica Jamnik, zatim dr Zorislav Die (*Dietz*), dr Anton Danev; u Vipavskom (Goriškom) - apsolvent medicine Jože Feijančič, dr Josip Bežek, koji je imao zbog brojnih zaduženja i pomoćnika dr Milana Gregorčiča, zatim dr Anton Danev i dr Alojz Štefančič; u Tol-

[612] Poročilo sanitetnega referenta Štaba 31. divizije za September 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 113, str. 659-661.
[613] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za oktober 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 8, str. 28-42.
[614] Poročilo sanitetnega referenta Štaba 30. divizije.
[613] Poročilo sanitetnega referenta Štaba 31. divizije, 5. aprila 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 110, str. 405-409.
[616] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za oktober 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 8, str. 28-42.
[617] Poročilo o konferenci divizijskih, odrednih sanitetnih referentov in upravnikov bolnic, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 138, str. 569-584.
[618] Poročilo Sanitetnega odseka KVO 29.4.1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 127, str.496-502;
Poročilo sanitetnega odseka KVO 1. marea 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 2, str. 40-49.

minskom (Kobaridskom) - dr Karei Rutar, dr Milan Gregorčič; u Gorenjskom od 4. septembra dr Maks Bitenc iz Kranja, a zatim dr Stanislav Pavlica.

U komandama mesta referenti saniteta nisu bili lekari. Zbog pomanjkanja lekara, pri vojnim područjima organizovane su bolničarske škole u kojima je završilo bolničarski kurs 180 kursista. Bolničarsku školu u Idrijskom vojnom području vodio je dr Zorislav Die, a u Vipavskom dr Josip Bežek.[619]

Zadaci sanitetske službe Vojne oblasti 9. korpusa bili su lečenje ranjenika i bolesnika pozadinskih ustanova i jedinica, higijensko-epidemiološka služba i pomoć civilnoj zdravstvenoj službi.

Za lečenje ranjenika i bolesnika organizovane su bolnice i ambulante, koje su bile jako opterećene zbog brojnih pozadinskih jedinica i ustanova. Samo NOVGRAD (narodnooslobodilačka vojna gradnja) imao je 1000 radnika.

Postojale su tri bolnice Vojne oblasti:

- Pokretna bolnica Vojne oblasti 9. korpusa u Cerknom, sa 70-80 kreveta i 45 članova osoblja. Bolnicom je rukovodio dr Zorislav Die, a kasnije dr Stanislav Pavlica. Imala je hirurško i interno odeljenje;

- Vipavska vojna bolnica »Vera«, koja je pripadala Vipavskom vojnom području, a bila je od marta do jula 1944. u Erzelju, a zatim u blizini Juijevog brda.[620] Bolnica je delimično konspirativna. Bila je 3 puta napadnuta. U napadu 15. septembra 1944, od 12 stražara dvojica su poginula ali su uspeli zadržati neprijatelja i spasiti ranjenike.[621] Zarobljen je dr Josip Bežek i odveden u koncentracioni logor.

- Pokretna bolnica Kobaridskog vojnog područja počela je sa radom 12. februara 1945. Upravnik je dr Alojz Štefančič.

O radu ambulanti pri komandama mesta ima malo podataka. Najviše je bilo pacijenata sa piodermijama, šugom, enterokolitisom i reumatičnim oboljenjima.

Teži zadatak sanitetske službe Vojne oblasti bila je organizacija higijenskih ustanova za potrebe vojske i civilnog stanovništva: stanice za depedikulaciju, za deskabizaciju, kupatila i perionice rublja. Najveća higijenska ustanova bila je u Cerknom, u staroj italijanskoj kasarni, koja je raspolagala sa 40 tuševa, 10 buradi za depedikulaciju, suvom komorom i stanicom za deskabizaciju. Za mesec dana mogla se izvršiti depedikulacija 6500 boraca, a okupati 5500.[622] Okupator je tu ustanovu više puta bombardovao. Higijenske ekipe sa stanicama za depedikulaciju i deskabizaciju bile su u svim vojnim područjima.[623]

Zbog opasnosti širenja pegavog tifusa zbog migracija vojnih jedinica pri kraju rata, Sanitetski odsek Korpusne vojne oblasti u februaru 1945. izgradio je dve linije depedikulacionih centara: prva je bila Pivka - Kras - Vipava sa centrima u komandama mesta Postojna, Sežana, Ajdovščina i Renče; druga je bila Predmeje, Lokva, Čepovan, Gorenje i Dolenja Trebuša, Cerkno sa depedikulacionim centrima. U nemačkoj ofanzivi krajem marta 1945. taj higijenski sistem je prestao da funkcioniše.

[619] Jože Satler, Moji spomini na saniteto NOVJ, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 391-394.

[620] Poročilo Sanitetnega odseka Vojne oblasti 9. korpusa 20. jula 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 24, str. 123-129.

[621] Poročilo Sanitetnega odseka Vojne oblasti 9. korpusa 22. septembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 70, str. 401-403.

[622] Jože Satler, Moji spomini na saniteto NOVJ, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 391-394.

«3 Poročilo Sanitetnega odseka KVO 9. korpusa 20. avgusta 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 46, str. 265-272.

Zbog pomanjkanja civilnih lekara sanitetska služba Vojne oblasti 9. korpusa pružala je pomoć i civilnoj zdravstvenoj službi, koja je počela da formira sanitetske odseke narodnooslobodilačkih odbora.

U oktobru 1944. dužnost načelnika Sanitetskog odseka pri Pokrajinskom narodnooslobodilačkom odboru (PNOO) Slovenačkog primorja preuzeo je dr Branko Volavšek. U Zakrižju je bila organizovana civilna bolnica, kojom je rukovodio dr Franc Podkoritnik - Očka.[624]

BOLNICE 9. KORPUSA

I na teritoriji 9. korpusa - u Slovenačkom primorju i Gorenjskoj formirane su konspirativne bolnice. Većina njih bila je podređena Sanitetskom odseku Štaba 9. korpusa. Samo neke, jako udaljene, bile su podređene Gorenjskom odredu ili Operativnom štabu za zapadnu Primorsku.

Konspirativne korpusne i odredne bolnice nastale su u četiri područja, što je i najudaljenijim jedinicama omogućilo evakuaciju teških ranjenika, a to su:

Južnoprimorsko područje, koje je obuhvatalo Kras, Vipavsko do Gorice i Čepovana i teritoriju Dolomita. Tu je bila konspirativna korpusna bolnica *SVPB - Pavia* u Trnovskom gozdu. U nju su evakuisale svoje ranjenike, pre svega, jedinice 30. divizije;

Severnoprimorsko područje je od Banjške planote do Dolomita. Tu je bila konspirativna bolnica *SVPB-Franja*, koja je primala ranjenike, uglavnom, iz 31. divizije, pristapskih jedinica 9. korpusa i pozadinskih ustanova.

Na Gorenjskom području je, zbog teške prohodnosti i velikog broja neprijateljevih uporišta, formirano više manjih bolnica, u koje su evakuisale svoje ranjenike, jedinice Gorenjskog i, kasnije, Škofijeloškog, Kokrškog i Jeseničko-bohinjskog odreda. To su bile bolnice: *Stol* i *Kokra* Gorenjskog odreda i manje bolnice-ambulante A, B, C, D, E, F, G, H.

Zapadnoprimorsko područje obuhvatalo je desnu obalu Soče u Brdima i u Beneškoj Sloveniji. Ovde je 1943. formirana pokretna bolnica brigade »Simon Gregorčič«. U januaru 1944. nastala je stalna konspirativna bolnica »Svoboda« (kasnije »Jakob Završnik«), u koju su evakuisale ranjenike jedinice Briško-beneškog odreda i manjih jedinica, koje su povremeno operisale na ovoj teritoriji.[625]

Prema statističkim podacima za januar 1945. godine u svim bolnicama 9. korpusa lečilo se 2522 ranjenika i bolesnika.[626] Taj broj je samo približno tačan. Dr Pavia Jerina navodi da je samo u SVPB-*Pavia* lečeno 900 teških i 900 lakih ranjenika i bolesnika.[627]

Zbog prenatrpanosti bolnica izvršene su iz 9. korpusa dve evakuacije ranjenika na teritoriju 7. korpusa, i to prva 16. avgusta 1944. kada je prebačeno 80 teških ranjenika i bolesnika, a druga 2. aprila 1945. kada je evakuisano oko 180 pacijenata.[628]

[624] Bolnica *Franja*, Zavod Borec, Ljubljana, 1960, str. 84.
[625] Dr Pavia Jerina - Lah, O partizanskih bolnicah na Primorskem, Partizanska saniteta na Primorskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, Ljubljana, 1978, str. 22-30.
[626] Mesečno številčno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa za januar 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 85, str. 555-556.
[627] Partizanska saniteta na Primorskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, Ljubljana, 1978, str. 22-30.
[628] Dvomesečno poročilo Sanitetnega odseka Vojne oblasti 9. korpusa, 1. maja 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 24, str. 318-327.

Slovenačka vojnopartizanska bolnica »Pavia« (SVPB »Pavia«)

Dužnost upravnika konspirativne bolnice u Trnovskom gozdu, koja je do tada nosila naziv »Centralna bolnica«, krajem januara 1944. preuzela je dr Pavia Jerina, jer je dotadašnji upravnik dr Aleksander Gala otišao za upravnika Bolničarske škole 9. korpusa. Sredinom marta bolnica je dobila i političkog komesara, a zatim lekara dr Franca Podkoritnika-Očka, koji je postao šef jednog bolničkog odeljenja.

Bolnica je dobila novi naziv SVPB »Pavia«.[629] Stručnu hiruršku pomoć tada je pružao dr Bogdan Brecelj, koji je privremeno boravio u 9. korpusu, a u drugoj polovini 1944. dr Franc Derganc, glavni hirurg 9. korpusa.[630] Manje i srednje velike operacije obavljala je dr Pavia Jerina, koja je imala hirurško iskustvo. Decembra 1944. bolnica je dobila medicinarku Darinku Soban, a u januaru 1945. lekara dr Mihu Žemva, koji je obavljao dužnost pomoćnika upravnika.

Bolnica je u januaru 1944. imala 25 ranjenika i bolesnika i 25 članova osoblja u bolnici i 15 na mestu javke, najpre, u kraju Mrzla Rupa, kasnije u šumi u blizini u kojoj su izgradili nadstrešnice. Krajem 1944. broj pacijenata popeo se na 100, a povećao se i broj osoblja. Bolnica je imala i zaštitnu četu, u kojoj su bili stražari, kuriri, izviđači, obaveštajci i kamufleri. Građevinska ekipa gradila je nove barake i bunkere. Neprekidno su gradili nove objekte kako zbog sve većeg broja rarfjenika, tako i iz bezbednosnih razloga.[631]

U početku, krajem decembra 1943, bolnica je imala jednu baraku, u kojoj su bili smešteni pacijenti i osoblje. U januaru 1944. izgradili su baraku za depedikulaciju i baraku za osoblje, sa intendantskim skladištem i apotekom. Drugu baraku za pacijente izgradili su na inicijativu dr Bogdana Brecelja, a u blizini prve barake kuhinju. Zatim je građevinska ekipa Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS, koja im je došla u pomoć, izgradila treću baraku za pacijente u neposrednoj blizini bolnice.

U junu 1944. došlo je do velike uzbune zbog samovoljnog odlaska jedne bolničarke. Bolnica je evakuisana u dubinu Trnovskog gozda, 5 sati hoda dalje. Na tom mestu izgradili su novu (četvrtu) baraku i baraku za operaciju. Posebnu baraku izgradili su za osoblje.

Pošto se pokazalo da neprijatelj nije doznao za mesto bolnice, ponovo su se počeli koristiti »trećom barakom«.[632] Uprkos evakuaciji pacijenata na teritoriju 7. korpusa i u Italiju, bolnica se opet brzo napunila ranjenicima, pa su 18. septembra 1944. izgradili novu (petu) baraku za pacijente. Bila je montažna, čije su delove izradile partizanske pilane. Šestu baraku izgradili su 4. novembra 1944. Bolnica je imala i veći broj bunkera i skladišta. Krajem novembra 1944. dobila je električno osvetljenje pomoću dinama od motora starog automobila.

Zaštita bolnice zasnivala se isključivo na konspiraciji i kamuflaži, a posebne mere preduzete su u slučaju ofanzive, u krajnjem slučaju evakuacija bolnice na novo mesto.

Bilo je pet kritičkih situacija kada su se morale preduzeti vanredne mere zaštite: aprila 1944, početkom juna 1944, krajem juna, u januaru i feb-

[629] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa 1. februara 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 71, str. 229-234.
[630] Bolnica *Franja*, Zavod Borec, Ljubljana, 1960, str. 80.
[631] Dr Pavia Jerina - Lah, Kronika SVPB-Pav/a od 6. decembra 1943, do osvoboditve. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 254-282.
[632] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 9. korpusa 4. septembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 61, str. 348-351.

ruaru 1945. kada su nemačke kolone stalno upadale u Trnovski gozd. Najteže stanje bilo je u martu 1945, u vreme zadnje neprijateljeve ofanzive u Slovenačkom primorju. Morali su obustaviti prijem ranjenika zbog pomanjkanja hrane i prenatrpanosti bolnice, čija je bezbednost bila ozbiljno ugrožena. Sve nepokretne ranjenike su posakrivali u bunkere. Nemci su bili u neposrednoj blizini. Ranjenike su sakrili u šumi na pet mesta. Nemci su spalili jednu baraku, ali nisu našli bunkere sa 14 ranjenika.

Žrtve među pacijentima bile su u bolnici za lake ranjenike (»okrevalište br. 2«). Nemci su pomoću pasa otkrili 12 ranjenika i bolesnika sakrivenih u šumi. Sve su ih pobili u Krnici.[633]

Podaci o stručnom radu u bolnici SVPB *Pavia* samo su delimično obrađeni. Neke operacije, koje je izvršio dr Franc Derganc uključene su u statistiku glavnog hirurga 9. korpusa. Dr Pavia Jerina - Lah izvršila je analizu 1000 pacijenata lečenih u SVPB *Pavia* i, na osnovu te analize, izradila statistiku.[634]

Kulturno-prosvetni rad bio je veoma razvijen. Najpopularniji oblik bili su mitinzi sa govorima i predavnjima o političkoj i vojnoj situaciji, recitacijama, muzičkim tačkama, dramskim i humorističkim tačkama na improvizovanoj pozornici. Zahvaljujući ovom radu raspoloženje ranjenika i bolesnika bilo je vedro, uprkos teškim životnim uslovima i ugroženosti od neprijatelja.

Slovenačka vojnopartizanska bolnica »Franja« (SVPB-Franja)

Bolnicu »Franja« izgradio je i organizovao po svojoj zamisli dr Viktor Volčjak, koji je bio i njen prvi upravnik. Uskoro je za upravnika postavljen dr Franja Boje, koja je rukovodila oko 14 meseci, pa je po njoj bolnica i dobila naziv »Franja«. U toku postojanja bolnice uprava se nekoliko puta menjala. Od 23. decembra 1943. do 6. januara 1944. upravnik je bio dr Viktor Volčjak, a politički komesar Ante Crnica. Od 6 do 22. januara 1944. bio upravnik dr Vladislav Klajn a pomoćnik upravnika dr Franja Boje. Od 22. januara 1944. do 25. jula 1944. to je bila dr Franja Boje, a politički komesar Dušan Heman. Od 25. jula do 1. oktobra 1944. v.d. upravnika je dr Franc Podkoritnik-Očka, jer je dr Franja Boje bila smenjena sa dužnosti. Politkomesar bolnice bio je Ivan Brus, a glavna sestra bolnice Lidija Zlatoper. Dr Franja Boje je 1. oktobra 1944. vraćena na mesto upravnika i ostala na toj dužnosti do 5. maja 1945. Politički komesar bolnice bio je još izvesno vreme Ivan Brus. Od novembra 1944. do 13. aprila 1945. dužnost političkog komesara obavljao je Franc Konobelj - Slovenko.[635]

U početku je bilo 28 članova osoblja, a kasnije 58.[636] Najviše osoblja regrutiralo se iz izlečenih ranjenika i bolesnika, jer se time doprinelo čuvanju konspiracije bolnice.

Od prvih članova osoblja treba spomenuti bolničare Rudija Katrašnika Gašpera koji je u spasavanju ranjenika iz skrovišta izgubio život, zatim Pavlu Leban - bolničarku, Pinu Crnica - bolničarku, Jolandu Žagar - pralju, Vilija

[633] Dr Pavia Jerina - Lah, Kronika SVPB *Pavia* od 6. decembra 1943 do osvoboditve, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 254-282; Zbornik dokumentov in Podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 27, str. 329-362, Ljubljana, 1984.
Dr Pavia Jerina - Lah, O partizanskih bolnicah na Primorskem, Partizanska saniteta na Primorskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, Ljubljana, 1978, str. 22-30.

[635] Bolnica *Franja*, Zavod Borec, Ljubljana, 1960, uredio dr Viktor Volčjak. Partizanska bolnišnica *Franja*, Mestni muzej idrija, 1983, str. 354.

[636] Mesečni raport uprave SVPB *Franja* 23. aprila 1945, Partizanska bolnišnica *Franja*, Mestni muzej Idrija, Idrija, 1983, str. 246.

Simončiča - kuvara i Anicu Štucin - kuvaricu. Izgradnju objekata i vojne akcije odbrane vodio je Ivan Goljat.

Izgradnju bolnice je dr Viktor Volčjak završio 23. decembra 1943. uz pomoć apsolventa medicine Branka Štangla-Petra i bolničara Rudija Katrašnika - Gašpera. Prva baraka u kanjonu Pasice imala je 50 ležaja i kuhinju. Od tada pa sve do oslobođenja zemlje gradili su nove objekte i popravljali stare. Druga baraka sa 20 ležišta i operacijskom prostorijom (3,5 x 5 m) završena je 20. januara 1944. Trećom barakom, izgrađenom velikim naporima zbog neprikladne konfiguracije terena, kapacitet bolnice povećan je na 107 ležaja. U aprilu 1944. izgradili su i tri evakuaciona bunkera u koje su mogli, u slučaju da bi se neprijatelj uspeo probiti do bolnice, evakuisati ranjenike i bolesnike, kao i posebne bunkere za branioce.

Zaštita bolnice se nije zasnivala samo na konspiraciji nego i na mogućnosti odbrane, jer je njen položaj omogućavao izgradnju odbrambenog sistema, koji je u praksi dokazivao svoju uspešnost.[637]

Bolnica u dolini nepristupačne Pasice vremenom se razvila u pravo naselje, koje je imalo ove objekte: baraku za ranjenike i bunker, izolator, operacionu baraku, baraku za lekara, baraku za rendgen, skladište nosila, kuhinju, baraku za ranjenike, skladište, stolarsku radionicu, baraku za osoblje, kupatilo i perionicu, depedikulacionu prostoriju, invalidski dom, rezervoar za vodu, električnu centralu.

U snabdevanju bolnice imao je veliku ulogu sanitetski ekonomat, koji je u početku vodio Mirko Pire - Miki, a od novembra 1944. Franc Šifrer. Sanitetski ekonomat bio je u selu Lokve, zatim u Ćepovanu i u Mrzloj Rupi. U sklopu ekonomata bile su organizovane radionice. Hranu su nabavljali iz

Bolnica »Pavla«. Trnovski gozd, Slovenija

[637] Partizanska bolnišnica *Franja,* Mestni muzej Idrija, Idrija, 1983.

Vipavske doline, teže sa teritorije Gorenjske, a od marta 1944. dobijali su veće pošiljke od saveznika vazdušnim putem (pirinač, šećer, mleko u prahu, konzerve). Iz Cerkna su iz pekare dobijali hieb,, a povrće sa vlastite ekonomije. Za Božić 1944. ranjenici su primili pakete od stanovništva iz Vipavske doline. U svakom paketu, bilo je pored poklona, i pismo. Pisma su napisale devojke ranjenicima - nepoznatim junacima.[638]

Iz izvora su vodu dovodili olucima u dva bureta po 500 litara, a zatim cevima u kuhinju, operacionu prostoriju i perionicu. Na peščanom platou između baraka bio je i vodoskok, koji je uveseljavao ranjenike. U početku su imali poteškoće sa osvetljenjem (petroleum, karbid), a u junu 1944. izgradili su »električnu centralu« na dinamu. Elektrika je sa 30 sijalica osvetljavala sve prostorije, a snabdevala i rendgenski aparat, radio-mikrofone i sterilizator.

Tekuća voda u operacionoj prostoriji i električno osvetljenje mnogo su doprineli poboljšanju uslova za medicinski rad. U početku 1944. osećalo se pomanjkanje sanitetskog materijala. Akcije prikupljanja tog materijala koje su organizovali organi narodne vlasti, donele su samo zavoje iz platna, a lekove su dobijali ilegalno s okupacionih teritorija.

Marta 1944. saveznici su vazdušnim putem poslali veće količine sanitetskog materijala, što je ublažilo kritično stanje. Pošto još nije bilo apoteka, sanitetski materijal deponovali su u bolnicama *Franja* (veći deo) i *Pavia,* i to: etar, pentotal, sulfamidne preparate, atebrin, morfijum, kofein i druge lekove, veće količine zavoja, gips-zavoja i kramerovih udlaga. Trebovanja sanitet-

P re vi jal ište u bolnici »Franja

638 Dr Franja Boje, O preskrbi bolnišnice. Bolnica *Franja,* Zavod Borec, Ljubljana, 1960.

skog materijala iz operativnih jedinica dolazila su u bolnicu *Franju,* koja je izdavala sanitetski materijal dok nisu osnovane apoteke.[639] Kasnije su apoteke organizovale nabavke instrumenata i lekova sa okupiranih teritorija. Apoteke su proizvodile i rastvore za intravenske infuzije (fiziološki rastvor kuhinjske soli, glukoze i ringerov rastvor), te rastvor novokaina.

Sterilizacija zavojnog materijala i operacionog rublja vršena je prokuvavanjem a zatim vodenom parom u kontejnerima.

Za narkozu su upotrebljavani etar, a pri njegovoj nestašici, hloroform. Za manje zahvate davali su inhalaciju hloretila ili intravenske injekcije pentotala.

Teškoće u reanimaciji zadavalo je pomanjkanje hemotesta, bez kojeg nisu mogli upotrebiti transfuziju krvi. U težim slučajevima upotrebili su krv univerzalnog davaoca, koju su davali i na osnovu reakcije kompatibilnosti krvi.

Penicilin nije dospeo na teritoriju 9. korpusa, jer su ga i saveznici imali malo. Dovoljno je bilo sulfamidnih preparata.

Hirurške zahvate u početku obavljali su dr Franja Boje - lakše i dr Viktor Volčjak - teže. Dr Volčjak je imao hirurško iskustvo i za veće operacije, npr. resekciju želuca.[640] Uspešno je izvršio operaciju ranjenika povredom trbuha i uretre.[641] U drugoj polovini 1944. veće operacije obavljao je Franc Derganc.[642]

Zaštita bolnice zasnovana je u prvom redu, na konspiraciji, ali i na mogućnosti odbrane ako bi neprijatelju uspelo da prodre u neposrednu blizinu bolnice, ili bi pak, bila otkrivena izdajstvom. Konspiracija je bila stroga: samo je osoblje znalo put u bolnicu, a svi kontakti sa stanovništvom i vojskom održavali su se preko javki, najpre u Logu, kasnije kod seljaka Cmilha iznad Loga, a druga javka bila je u selu Podnjivč. Ranjenicima su pre transporta u bolnicu vezane oči. Isto je bilo prilikom otpuštanja iz bolnice, koje se obavljalo samo noću. I kamuflaža je bila stroga: maskiranje puteva, dima iz kuhinje, tišina. U bolnicu je bio jedini mogući pristup koritom potoka, tako da nije bilo tragova. Na teško pristupačnim mestima postavljani su pokretni mostovi. Bolnica je bila povezana sa obaveštajnom službom na terenu i imala je svoje obaveštajce i stražare.

Jedino načelo konspirativne zaštite u širem smislu, koje nije bilo sprovedeno u ovoj bolnici, bilo je načelo dekoncentracije. Dok su obično konspirativne bolnice imale samo 30 ranjenika u jednom odeljenju, u »Franji« ih je bilo 60, a poslednjoj ofanzivi 100. Tako je došlo do velike koncentracije ranjenika u kanjonu Pasice.[643]

U slučaju iznenadnog napada neprijatelja, evakuacija bi bila nemoguća. Zato su organizovali i oružanu odbranu: ranjenike su mogli evakuisati u posebne - evakuacione bunkere, a branioci bi zauzeli položaje u odbrambenim bunkerima, iz kojih je bilo moguće kontrolisati pristupe u bolnicu. Zaštitna četa bila je naoružana teškim mitraljezom *»bredom«,* sa 15 lakih mitraljeza, 50 pušaka, 5 šmajsera i 50 engleskih ofanzivnih bombi. Municije je bilo za 3 dana. Imali su i mine, kojima su postavili odbrambena minska polja.

[639] Bolnica *Franja,* Zavod Borec, Ljubljana, 1960, str. 56-58.
[640] Dr Viktor Volčjak radio je kao lekar sekundarij kod dr Pavia Kuhara u bolnici Ptuj, gde je dobio hirurško iskustvo. Dr V. Volčjak, lično saopštenje 1984.
[641] Partizanska bolnišnica *Franja,* Mestni muzej Idrija, Idrija, 1983.
[642] Njegov je rad opisan u poglavlju o radu Korpusne hirurške ekipe.
[643] Partizanska bolnišnica *Franja,* Mestni muzej Idrija, Idrija, 1983, str. 244.

Do oružanog sukoba došlo je dva puta. Prvi put u aprilu 1944. a drugi put u vreme poslednje ofanzive u martu 1945. Za vreme nemačke ofanzive »Untersberg«, 17. aprila 1944, kada je 7000 nemačkih vojnika preplavilo Cerkljansku dolinu, palilo sela i ubijalo stanovništvo. U bolnici »Franja« bilo je 58 ranjenika, od toga 28 nepokretnih. Preduzete su strože mere zaštite - konspiracije, kamuflaže, obaveštajne službe. Ranjenike su evakuisali u bunkere. Mala grupa Nemaca prodrla je u blizinu bolnice na 100 m vazdušne linije. Došlo je do pucnjave i branioci su otvorili vatru. Nije došlo do većeg oružanog sukoba, ali su Nemci znali da se u sutjesci Pasice nalaze partizani. Zato se uprava 25. aprila 1944. odlučila za evakuaciju ranjenika najpre u tunel rudnika bakra Škofje, a zatim na teritoriji Gorenjske i to u Davču, gde su postojale novoizgrađene barake za ranjenike. Ranjenici su živeli u teškim uslovima do 22. juna 1944, kada su se većinom vratili u bolnicu »Franja«.

Još teža situacija u bolnici nastala je 24. marta 1945. Prema podacima dr Franje Boje, koja je bila sve vreme ofanzive zajedno sa glavnim hirurgom dr Francom Dergancom u bolnici, nalazilo se 116 ranjenika i bolesnika i 3 majke sa malom decom, ukupno 119 pacijenata.[644] Nemačkih vojnika u ovoj ofanzivi bilo je oko 30.000. Za evakuaciju ranjenika nije bilo vremena. Pooštrene su mere konspiracije i kamuflaže, ranjenici su evakuisani u 3 bunkera a branioci su zauzeli položaje u odbrambenim bunkerima. Kada su Nemci 24. marta 1945. prodrli u kanjon Pasice do pokretnih mostova, branioci su otvorili vatru. Nemci su se povukli. Dva su poginula. Pošto nisu mogli da prodru u kanjon, bacali su mine i zapaljive bombe. Vatra se proširila na šumu s obe strane brda. Ranjenici u bunkerima gušili su se. Nemci nisu pokušali nov napad i 25. marta su se povukli. Ranjenici i osoblje bili su spašeni.

Kulturno-prosvetni rad bio je jako razvijen i u bolnici »Franja«. Najpopularniji oblik rada bili su mitinzi sa predavanjima, muzičkim tačkama, recitacijama i dramskim nastupima. Organizovan je muški i ženski hor. U Invalidskom domu bila je biblioteka.[645]

Pod upravom SVPB-»Franja«, koja je postala centralna bolnica Severnoprimorskog područja, bila su i druga odeljenja, i to: odeljenje A ispod Cerkljanskog vrha (sama centralna bolnica nosila je oznaku B) i 6 odeljenja u brdovitom predelu Davče: Ci i C2, Pokljuka 10 i odeljenja Di, D2, D3 (odeljenje D2 je nosilo naziv »Švica«.[646]

Odeljenje »A« osnovano je 6. decembra 1943. U njemu su se lečili lakši ranjenici i bolesnici. U leto 1944. izgradili su u blizini bunker za ranjenike i još jedan za osoblje. Bolnica je više puta bila u kritičnoj situaciji, ali žrtava nije imala. U poslednjoj ofanzivi marta 1945. Nemci su otkrili i spalili bolnicu, ali ranjenike i osoblje, koji su bili u bunkerima, nisu našli.[647] Stručni nadzor obavljali su lekari bolnice »Franja«.

Odeljenje Pokljuka 10 nalazilo se u Donjoj Davči, kod seljačkog gazdinstva Javor, sa 30 ležajeva. U aprilu 1944. primilo je 28 nepokretnih pacijenata koji su evakuisani iz bolnice »Franje« i ostali mesec dana. Odeljenje je vodila dr Franja Boje. Ranjenici su iz bezbednosnih razloga evakuisani: lakši u odeljenje C, teži u bolnicu »Pokljuka« na Jelovici, koju je vodio upravnik dr Antonio Čikareli *(Cicarelli),* italijanski lekar.

[644] Dr Franja Boje, Zadnji napad, Bolnica *Franja,* Zavod Borec, Ljubljana, 1960, str. 64-72.
[045] Isto.
[646] U zborniku »Partizanska bolnišnica *Franja*« su kao odeljenja »Franja« označene još druge bolnice na Jelovici: »Pokljuka«, S Stol I i S Stol II bile su izvesno vreme pod upravom »Franje« ali na području Gorenjskog odreda. Zato ćemo ih opisati posebno. Partizanska bolnišnica Franja, Idrija, 1983, str. 123.
[647] Partizanska bolnišnica *Franja,* Idrija, 1983, str. 125-130 i 157-165.

*Odeljenja D*1, D2, D3. Bolnicom Di je od 21. marta 1944. rukovodio Dušan Obid, upravnik i komesar. Bolnica je smeštena u staroj baraci koju su upotrebljavali šumari, u blizini bivše italijansko-jugoslovenske granice. Baraka je nesrećom izgorela, pa su izgradili novu baraku D2, koju su zbog lepe okoline nazvali »Švica« (Švajcarska). Zbog sve većih potreba u januaru 1945. izgradili su novu (montažnu) baraku D3. Delove za montažu proizvele su jedinice NOVGRAD u Cerknom.

BOLNICE U GORENJSKOJ

Partizanske jedinice u Gorenjskoj nisu se 1944. jako povećale. Borce koje je Gorenjski odred mobilisao, slali su i u birgade 31. divizije. Septembra 1944. Gorenjski odred bio je rasformiran pa su osnovani novi odredi: Jeseniško-bohinjski, Škofjeloški i Kokrški. Odredi su evakuisali svoje ranjenike u male bolnice rasute po celoj Gorenjskoj.

Mreža partizanskih bolnica bila je po celoj Gorenjskoj. Ako je bolnicu vodio lekar, zvala se »bolnicom«, ako ju je vodio bolničar, zvali su je »ambulanta«. Postojala su tri bolnička bloka: Bolnički blok »Stol« koji je imao bolnice »Š« Stol 1« (Pokljuka), »Š Stol 2« i ambulante A, B, C.[648] Drugi bolnički blok bio je u području Mežakle i Bohinja: to su bile ambulante D i E. Treći bolnički blok obuhvatao je bolnice na području Kokre. To su bile bolnice: Odredna bolnica 2 »Kokra« i ambulante F, G, H.[649]

Bolnički blok »Stol«:

Bolnica »S Stol 1«. To je stara bolnica Gorenjskog odreda, nastala u maju 1943. ispod Ratitovca. Bolnica se selila četiri puta (sa Ratitovca u Podlonk, zatim u Jesenovec, Brsnice pri Podlonku i prelaz Jesenovec u maju 1944.) Tu je ostala do oslobođenja. Bolnicu je do februara 1944. vodio dr Edvard Pohar, referent saniteta Gorenjskog odreda, a posle njega do januara 1945. dr Antonio Čikareli i dr Mihael Žemva do oslobođenja. Broj ležaja u bolnici bio je u početku 16, kasnije 25, a broj osoblja u početku 4. kasnije 8. Ukupno se lečilo oko 150 ranjenika i bolesnika. Niko nije stradao od okupatora.

Bolnica »Pokljuka« bila je odeljenje bolnice »Š Stol 1« i nalazila se na Jelovici. Vodio ju je dr Antonio Čikareli. *Bolnica »Š Stol 2«,* osnovana jula 1944, nalazila se između Ribniške i Selške doline, ispod Babljeg zoba. Upravnik je bio apsolvent medicine Branko Štangl-Peter. Imala je 3 objekta: baraku za pacijente od 20 ležaja, baraku za osoblje, kuhinju, baraku za ambulantu i operacije sa prostorijom za sanitetski materijal. Kasnije su izgradili i bunker i dve rezervne barake.[650]

Ambulanta A u blizini sela Podlonk i Prtovč, osnovana juna 1943, koju je vodio bolničar. Imala je 20-25 ležaja i 4 člana osoblja. Od 100 pacijenata koji su se u njoj lečili, nijedan nije pao u ruke okupatoru.[651]

Ambulanta B na desnoj obali Selške Sore, između brda Ostri vrh i Martinov vrh, zvala se »Andrejevo odeljenje« po starom partizanu Andreju,

M8 Dr Marjan Južnič, Razvoj partizanskih bolnica u Sloveniji, Hronike o radu santietske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 200-235.

649 Dr Edvard Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo slovenskega zdravnika, str. 564-570.

650 Partizanska bolnišnica *Franja,* Idrija, 1983, str. 166-167.

651 Dr Edvard Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo slovenskega zdravnika, str. 558.

učesniku dražgoške bitke. Vodio ju je od avgusta 1943. bolničar Lojze. Imala je 10-15 ležaja. Od 50 ranjenika i bolesnika koji su se u njoj lečili, nijedan nije stradao od okupatora.

Ambulanta C, u blizini sela Malenski vrh, osnovao je bolničar Gregor Rupnik - Groga, učesnik dražgoške bitke. Imala je bunker sa 7 ležaja i kuhinju. Iz bezbednosnih razloga preselila se u šumu brda Blegoš, gde su izgradili baraku. Radila je do oslobođenja. U njoj se lečilo 50 ranjenika i bolesnika.

Drugi bolnički blok

Ambulanta D. To je stara partizanska bolnica na Mežakli, koja je 1944. dobila naziv ambulanta D. Na planini Obranca izgrađena je baraka. Bolnicom je rukovodio lekarski pomoćnik Viktor Kiršner. Imala je 10 ležajeva. U njoj se lečilo 100 ranjenika i bolesnika.[652] Neko vreme u njoj je radio dr Miha Žemva.

Ambulanta E. Posle tragedije koju je doživeo 3. bataljon 7. brigade »France Prešern« na Pokljuki u januaru 1944, gde je poginulo više boraca i bilo mnogo ranjenih i sa teškim smrzotinama, izgrađena je baraka u šumi iznad Jereke. Tako je nastala ambulanta E sa 18-20 ležaja. Ukupno se u njoj lečilo 80 ranjenika i bolesnika. Upravnik je, u početku, bio bolničar Izidor Ravnik, zatim češki lekar dr Edmund Kadlik, koji je prebegao iz nemačke vojske i, na kraju, dr Ivan Hribernik.[653]

Treći bolnički blok

Vojno-politička situacija 1944. u Gorenjskoj tražila je da se Gorenjski odred preseli krajem februara 1944. u podruje doline Kokre, gde je dr Edvard Pohar organizovao novu odrednu bolnicu br. 2 - Kokra (odredna bolnica br. 1 je bila bolnica »Stol«) i ambulante F, G, H.

Odredna bolnica br. 2 »Kokra«, imala je baraku u blizini Suhadolnika ispod Kočne, izgrađena sredinom aprila 1944. i dobro kamuflirana. U manjoj baraci bila je kuhinja. Održavale su se stroge mere konspiracije i kamuflaže. Od seljaka su dobili radio-aparat što im je omogućilo da slušaju vesti. Sa velikim naporima izgrađenu baraku morali su napustiti u julu 1944. zbog novog nemačkog uporišta u dolini Kokre, i preseliti bolnicu na brdo Krvavec, pod šatore. U svakom šatoru bila su 2 ležaja. Izgradili su jedino malu baraku od jelove kore, koja je služila kao operacijska prostorija i imala jedan ležaj za teškog ranjenika i mesto za sanitetski materijal. Pristup do bolnice bio je jarugom po kamenju. Zbog teške situacije bolnica se selila tri puta: prvo na Krvavec avgusta 1944, na Kržku planinu septembra 1944. i natrag u blizinu Suhadolnika (do marta 1945) i zatim ponovo na Krvavec.

Od februara do septembra upravnik je bio dr Edvard Pohar, zatim bolničar Karei Koser - Romi, koji je bio, ujedno, i politički komesar. Osoblja je bilo 5. U bolnici se lečilo ukupno 40 ranjenika i bolesnika. Žrtava nisu imali.

Ambulanta F, kasnije zvana »Košuta«, osnovana je u martu 1944. ispod Storžiča. To je bila baraka (4x4) u jaruzi ispod Bešeljskog sedla. Ambulantu je vodio bolničar, a imali su političkog komesara.

[652] Isto, str. 545-549.
[653] Isto, str. 562

Ambulanta G bila je ispod planine Stol, gde se nalazio 3. bataljon Kokrškog odreda. Mogućnost evakuacije u udaljene bolnice nije postojala, jer su Nemci kontrolisali komunikacije. Zato su na padinama Begunjščice, u blizini Poljške planine, izgradili dobro kamufliranu baraku. Bolnica je kasnije dobila i lekara dr Jakoba Debevca, koji je došao u partizane iz Radovljice. Bolnica se na ovom, jako ugoženom području, održala sve do oslobođenja.[654]

Ambulanta H nastala je u martu 1944. da prima lakše ranjenike i bolesnike koji nisu bili u stanju da prate svoju jedinicu. Ambulanta je u početku bila u lovačkoj kući ispod brda Storžič, ali je kasnije, zbog ugroženosti, više puta menjala mesto. Ostala je na području Storžiča, na severnim padinama prema Jezerskom.

I u Gorenjskoj se zaštita teških ranjenika zasnivala samo na konspiraciji, ali su neka načela konspirativne zaštite više naglašena. Na prvom mestu bila je dekoncentracija ranjenika. Bolnice su bile manje, ali su razasute po celoj Gorenjskoj. Maksimalna dekoncentracija povećala je bezbednost ranjenika. Ako bi došlo do napada neprijatelja, žrtava bi bilo manje. Na svakom području gde su se nalazile partizanske jedinice, bile su i bolnice. Na taj način jedinice su imale bolje mogućnosti evakuacije ranjenika, rasterećeniju četu i više manevarske sposobnosti. Dekoncentracija bolnica bila je neophodna i zbog velike prisutnosti neprijatelja i brdovitog zemljišta, što je uticalo na sanitetski transport, koji je bio veoma težak i rizičan.

Pored dekoncentracije često se premeštalo bolnice. Neke bolnice su se selile 4 i 5 puta. Ako se neki član osoblja nije na vreme vratio u bolnicu, odmah se pojavila sumnja da je bio zarobljen i dovoljan razlog da se bolnica evakuiše na bolje mesto.

BOLNICE U ZAPADNOJ PRIMORSKOJ

Zimi 1943/1944. većina jedinica NOV povukla se iz zapadnog dela Slovenačkog primorja, što je imalo za posledicu slabljenje narodnooslobodilačkog pokreta. Zato je Štab 9. korpusa uputio 30. diviziju preko Soče u Benešku Sloveniju. U toku februara 1944. godine 30. divizija vodila je žestoke borbe sa neprijateljevim snagama, u dolini Soče i Nadiže. Dve brigade, 17. i 18. brigada izbile su na desni breg Nadiže, 18. brigada je porušila nekoliko mostova, a 17. brigada izvršila je napad na neprijateljevo uporište Fojdu (*Faedis)* severoistočno od Videma (Udine). Pod pritiskom nadmoćnog neprijatelja brigade su se vratile, gazeći ledenu Soču pri -14C°. Pohod 30. divizije u Benešku Sloveniju imao je snažan odjek u Slovenačkom primorju i doveo do pojačanja narodnooslobodilačkog pokreta u Beneškoj Sloveniji.[655]

Pokretna bolnica 17. SNOUB »Simon Gregorčič« (SVPB »Lidija«)

Kada su jedinice 9. korpusa u februaru 1944. izbile u Benešku Sloveniju, broj ranjenika počeo je da raste. Referent saniteta 17. brigade je po naređenju Štaba 30. divizije organizovao pokretnu bolnicu u selu Podravne, u blizini Kambreškog. Krajem januara bolnica se prebacila u jednu napuštenu

[654] Isto, str. 566-567.

[655] n o v na Slovenskom, str. 628-652; Stanko Petelin, Vojkova brigada, str. 169; Radosav Isaković - Rade, Kosovelova brigada, str. 190-239; Boris Mlakar, Pohod 30. divizije NOV in POJ v Beneško Slovenijo.

kuću u blizini zaselaka Bajtarji, Kuščaiji i Mlin, i dobila naziv »Lidija«. Imala je 15 ležaja. Javka je bila u selu Močile. Bolnica je trebalo da se seli u novu baraku u blizini, ali su tada zarobljeni referent saniteta 17. brigade apsolvent medicine Ernest Berke i apsolvent medicine Franc Bidovec, referent saniteta 30. divizije, koji su uspeli pobeći.[656] Seoba bolnice je odložena.

SVPB »Arnoš«. Bolnica »Lidija« preselila se sredinom februara u brdo pri Malnu, zatim u Rute, gde su već ranije izgradili baraku sa 20 ležaja. To je bio privremeni smeštaj. Zbog pomanjkanja hrane i sanitetskog materijala preselila se u baraku kod sela Bizjaki, u blizini zaseoka Kuščarji, sa 40 ležaja. Bolnica je dobila naziv SVPB »Arnoš«. To je bila prva konspirativna bolnica u zapadnoj Primorskoj.

SVPB »Svoboda«. Zbog ugroženosti bolnice »Arnoš« u martu 1944, izgrađena je nova baraka severoistočno od sela Volgrinki. Javka je bila u selu Močile, gde je bio i sanitetski ekonomat.

SVPB »Milenko« bila je bolnica, koja se preselila iz sela Robidišče na Miju planinu i, zatim, u Breginj. Upravnik je bio Milenko Vodopivec. Zbog ugroženosti bolnica se spojila sa bolnicom »Svoboda«. Međutim, jedan od nosača iz bolnice »Svoboda« koga su poslali u bolnicu »Milenko«, izdao je bolnicu »Svoboda« i doveo 50 Nemaca. Osoblje je otvorilo vatru i zadržalo Nemce, tako da su uspeli da većinu ranjenika evakuišu, a petoricu su Nemci zarobili, od kojih su 3 ubili, a 2 odveli. U bolnici »Milenko« pala su 3 borca i 1 bolničarka. Bolnica se preselila na levu obalu Idrije, zatim u Zapotok.[657]

SVPB »Maričkа«. Zbog sve većeg broja ranjenika, u blizini Podcela zapadno od Kambreškog, izgrađena je baraka (10x5 m), a posebno kuhinja i veći bunker. Zbog ugroženosti bolnicu su krajem decembra 1944. napustili. Ranjenike su evakuisali u baraku ispod sela Srednje, koja je postojala od ranije.

Bolnica »Jakob Završnik«. Još dok je postojala bolnica »Maričkа«, iz bezbednosnih razloga gradili su rezervno odeljenje u blizini zaselaka Kuščarji, Bajtarji, Mlin. Izgradili su baraku za ranjenike, baraku za osoblje i kuhinju. Bolnica je dobila naziv »Jakob Završnik«.[658] Krajem 1944. u tu bolnicu upućen je dr Viktor Volčjak, da kao instruktor Sanitetskog odseka Štaba 9. korpusa pomogne u organizaciji bolnice na ovoj veoma ugroženoj teritoriji.[659]

Bolnica »Jakob Završnik« bila je podeljena u Istočni i Zapadni blok.

a) *Istočni blok* sastojao se od 3 odeljenja: Centralna bolnica, odeljenje »Jakopič« i odeljenje »Vršiček«. Centralna bolnica počela je sa radom u januaru 1944. Imala je 30 ležaja. Odeljenje »Jakopič«, u Goriškim Brdima kod sela Belo, počelo je sa radom decembra 1943. i imalo 15 ležaja. Odeljenje »Vršiček« bilo je severno od glavne bolnice na Tolminskom.[660] Februara 1945. »Vršiček« se preselio na novo mesto, na Mrzli vrh, sa javkom u Javorci.[661] Upravnik Istočnog bloka bolnica bio je apsolvent medicine Ernest Ber-

[656] Ernest Berke, Partizanska saniteta na Primorskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, Ljubljna, 1978, str. 35-43.

[657] Poročilo sanitetnega referenta 30. divizije 10. aprila 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 116, str. 456; Ernest Berke, Partizanska saniteta na Primorskem Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, Ljubljana, 1978, str. 40.

[658] Ernest Berke, Razvoj partizanskih sanitetnih postojank na desnem bregu Soče, Partizanska saniteta na Primorskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, Ljubljana, 1978, str. 42.

[659] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 9, str. 111-117.

[660] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, str. 264; Poročilo bolnice sanitetnemu odseku štaba 9. korpusa za oktober 1944, Arhiv partizanske sanitete, IZDG v Ljubljani, fase. 357.

[661] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, str. 265; Poročilo upravnika bolnice Ernesta Berkea za februar 1945. Sanitetnemu odseku Štaba 9. korpusa, Arhiv partizanske sanitete, IZDG v Ljubljani, fase. 357.

ke, a politički komesar Anton Valič. Stručni nadzor u Istočnom bloku obavljao je dr Viktor Volčjak, a u odeljenju »Jakopič«, dr Milan Gregorčič i apsolvent medicine Ernest Berke. Odeljenjima »Jakopič« i »Vršiček« upravljali su bolničari. U Istočnom bloku lečilo se više teških ranjenika.

b) *Zapadni blok.* U zapadnom delu izgrađena je centralna bolnica, a u nacrtu je bila još izgradnja 2 odeljenja. Međutim, kada je centralna baraka bila do polovine izgrađena, morali su prekinuti gradnju zbog dekonspiracije, koja je ugrozila bolnicu. Izgrađen je podzemni bunker sa 25 ležaja. Kada je u martu 1945. počela velika neprijateljeva ofanziva, evakuisali su sve ranjenike u bolnice Istočnog bloka.[662]

EVAKUACIJA RANJENIKA IZ 9. KORPUSA NA TERITORIJU 7. KORPUSA

U avgustu 1944. organizovan je transport od 80 ranjenika iz partizanskih bolnica u Slovenačkom primorju u Notranjsku, na teritoriju 7. korpusa, radi njihove dalje evakuacije u Italiju. U toj akciji učestvovale su 30. i 31. divizija. Transport se morao kretati po putu koji je kontrolisao neprijatelj. Najkritičniji deo puta je bio prebacivanje preko ceste i pruge Postojna - Trst.

Iz bolnice »Franja« evakuisano je 30, a iz bolnice »Pavla« 50 ranjenika i bolesnika.[663]

Zbog neprijateljske ofanzive evakuacija ranjenika nije počela 7. avgusta 1944, kao što je bilo predviđeno, nego 13. avgusta, a završena je 20. avgusta 1944.[664] Put je bio dug 140 km. Samo na manjem delu puta bilo je moguće transportovati ranjenike kolima i kamionima a na većem delu puta, po brdovitom zemljištu, ranjenici su se morali nositi na nosilima.

U toku prve etape transporta od 13. do 17. avgusta, brigade su prebacile 30 ranjenika iz bolnice »Franja« na Vojsko, a zatim posle odmora u Mrzlu Rupu i Hudo polje, gde je transport prihvatio još 50 ranjenika iz bolnice »Pavla« i stigao 17. avgusta u Otlicu. Tu su ranjenici primili tople obroke i medicinsku pomoć. Pripremila su se nosila, ortopedska pomagala, rezervna hrana i prekontrolisana medicinska dokumentacija. U Otlici je završena prva etapa.[665]

U toku druge, najteže etape transporta, ranjenici su kamionima prebačeni iz Otlice u Bukovje, gde je bio odmor, a uveče u blizini pruge u selo Strmicu. Tu su teške ranjenike stavili na nosila, a lakše na konje i mule. Za svaka nosila određene su po dve grupe po 4 nosioca, a u 16. brigadi »Ivan Premrl - Vojko« čak 3 grupe po 4 nosioca - ukupno 12 nosilaca. U najvećoj tišini, kroz kišnu noć od 18. do 19. avgusta 1944. najpre su prešli cestu, a zatim oko ponoći železničku prugu Ljubljana - Postojna - Trst kod Ravbar-

[662] Bolnica Zapadnog bloka nosila je naziv C 401, a upravnik je bio Jože Šturm, kasnije upravnik odeljenja »Jakopič«. O lokaciji C401 nema podataka. Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, str. 265.

[663] Evakuacija ranjencev s Primorske in Gorenjske na Notranjsko, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 7, Ljubljana, 1984, str. 345 dr Pavla Jerina - Lah, Transport ranjencev s Primorske in Gorenjske avgusta 1944, Borec, st. 4, april 1987, str. 190-193.

[664] Dr Božena Ravnihar, Evakuacija ranjencev, invalidov in bolnikov v Italijo z nadleškega letališča od 21. 7. do 9. septembra 1944, Borec, št. 4, aprila 1987, str. 181-189. Dr Božena Ravnihar navodi na str. 182 da je u transportu ranjenika bilo iz Primorske i Gorenjske 95, a ne 80 ranjenika. Razliku od 15 ranjenika objašnjava dr Pavla Jerina - Lah na str. 35. Tih 15 ranjenika i bolesnika koji su pripadali pokretnim, vidi u divizijskim bolnicama, i koji su zajedno sa transportom od 80 ranjenika i bolesnika iz bolnice »Pavla« i »Franja« stigli u Notranjsku.

[665] L. Ambrožič - Novljan, S. Petelin - Vojko, F. Bidovec, Evakuacija ranjencev s Primorske i Gorenjske na Notranjsko, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 7, Ljubljana, 1984, str. 5-27.

komande. Tu je došlo do manjeg oružanog sukoba, u kojem su ranjena 4 borca. Uz natčovečanske napore transport je 19. avgusta ujutro stigao u Notranjsku. Umrla su 2 ranjenika.

U trećoj etapi ranjenici su prebačeni zaprežnim kolima u Babno polje a zatim u selo Kozarišče, gde su se 20. avgusta duže odmarali.

RAD BOLNIĆARSKE ŠKOLE 9. KORPUSA

Zbog pomanjkanja zdravstvenih radnika u 9. korpusu je početkom februara 1944. osnovana korpusna Bolničarska škola. Privremeno ju je vodio dr Bogdan Brecelj, koji je u to vreme bio u obilasku sanitetskih ustanova 9. korpusa kao instruktor za bolnice Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS.[666] Posle njega je postao upravnik škole dr Aleksander Gala, koji je vodio školu sve do njenog rasformiranja 20. marta 1945.[667]

Za vreme njegovog rada u školi bilo je 12 kurseva, a kursista 213. Svaki tečaj trajao je 14 dana, a imao oko 20 slušalaca. Dnevno je bilo 5 do 6 sati predavanja i vežbi. Predavači su bili dr Aleksander Gala (14 kurseva) - a neko vreme mu je pomagao student medicine Stojan Gala i dr Davorin Valenti (2 kursa). Predmeti su bili: anatomija, prva pomoć, zarazne bolesti, epidemiologija i drugi.

Škola je smeštena u blizini bolnica za lake ranjenike ili oporavilišta, da bi kursistima omogućili praktične vežbe. Organizovana je kao vojna jedinica. Upravnik je bio dr Aleksander Gala, politički komesar Josip Kreč - Jozelj, a pomoćnik političkog komesara bio je neko vreme student medicine Stojan Gala. Škola je imala vlastitu intendanturu i kuhinju. Zbog ugroženosti od neprijatelja, morala se nekoliko puta seliti. Bila je u selima: Male Vrše, Jagršče, Kanomlja, Gorenja Trebuša, Erzelj, Planina, Cerkno. Bilo je dana kad se škola povukla u šumu i nastavljala sa radom dok ne bi prošla opasnost.

SLUŽBA MEDICINSKOG SNABDEVANJA 9. KORPUSA

Sanitetski odsek 9. korpusa dobio je referenta za apotekarstvo tek u aprilu 1944, i to magistra farmacije Antona Priveršeka.[668] Do njegovog dolaska jedinice su se snabdevale sanitetskim materijalom iz bolnice »Franja«, gde je bilo privremeno sanitetsko skladište.[669]

Referent za apotekarstvo je, najpre, organizovao Glavno sanitetsko skladište a zatim terenske apoteke. Glavno sanitetsko skladište bilo je u blizini sela Lokve, u Trnovskom gozdu, dobro kamuflirano, kao i sve terenske apoteke, koje su bile zaštićene strogim merama konspiracije. Glavno skladište nalazilo se u dubokoj kraškoj jami koju su prekrili velikim jelovim balvanima, a preko njih, plehom, daskama i zemljom. U takvom skrovištu izgradili su jednoetažnu baraku u junu 1944.

666 Poročilo inštruktorija za bolnice Sanitetnega odelka Glavnega štaba NOV in POS 26. marca 1944. o stanju sanitetne službe v 9. korpusu, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 100, str. 368-376.

667 Dr Aleksander Gala, Nekaj podatkov o delu bolničarske škole 9 korpusa, Hronike sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 450-451.

668 Mr Anton Priveršek, Lekarniška služba 9. korpusa, Farmacevtski vestnik 4-6/XIV, str. 105-108.

669 Dr pranja Boje, Bolnica *Franja*, Ljubljana, 1960, Zavod Borec, str. 56-58.

Terenska apoteka »Jug« osnovana je u blizini Predmeje s južne strane Trnovskog gozda, pod vrhom Čavna. Apotekom je upravljala đak Tatjana Nena (*Nenna*), jer nije bilo farmaceuta, a od oktobra 1944. magistar Mirko Kmet. Primala je sanitetski materijal iz Gorice i Trsta, a snabdevala je jedinice 30. divizije. Javka apoteke je bila na Predmeji. U ofanzivama apoteka je bila teško pristupačna za kurire zato je mr Kmet izgradio još jednu konspirativnu baraku između Predmeje i Kozjih stena, a kasnije i treću baraku kilometar udaljenu od druge. Krajem 1944. zarobljen je jedan član apoteke, te je zbog toga izvršena evakuacija u centralnu apoteku. Posle velike ofanzive u aprilu 1945, osoblje se vratilo u Predmeju. Okupator je otkrio i spalio jednu manju baraku.

Terenska apoteka »Sever« osnovana je u julu 1944. u blizini Davče (Zgornja Selška dolina) od studenta medicine Ivana Topориša, koji je postao i njen upravnik. Javka je bila u Davči pri Robovcu. Sanitetski materijal je primala iz Gorenjske, pre svega, iz Kranja, Koruške, pa čak i iz Beča i Praga. Snabdevala je 31. diviziju. Početkom 1945. Ivan Topориš je sa 3 kurira pao u zasedu i svi su ubijeni.[670] Upravu apoteke preuzela je Alenka Sterlič, koja je do tada radila u Centralnoj apoteci. Izgradili su novu apoteku na suprotnoj stani brda. Decembra 1944. upravu apoteke pruzeo je za kraće vreme magistar farmacije Jože Oblak, ali je još istog meseca premešten u 7. korpus.

Centralnu apoteku »Nevenka« osnovao je u julu 1944. mr Anton Priveršek u predelu između Dolenje Trebuše i zaseoka Gačnik. Apoteka je bila na teško pristupačnom mestu, dobro kamuflirana. Neprijatelj tu apoteku nije otkrio u poslednjoj ofanzivi aprila 1945, kada su u njoj boravili kraće vreme i neki članovi CK KPS. Javka je bila kod jednog seljaka u Dolenjoj Trebuši. Upravnik apoteke bila je Alenka Sterlič do decembra 1944, kada je upravu preuzeo magistar Slavko Ščuka, apotekar iz Ajdovščine. Njegovom zaslugom apoteka je bila prilikom privremenog oslobođenja Ajdovščine novembra 1944, evakuisana na Predmeju i u Dolenju Trebušu, a zatim u Centralnu apoteku. Zbog nedovoljnog kapaciteta Centralne apoteke izgrađeno je krajem 1944. još jedno odeljenje, u kojem je uređena laboratorija i stan za osoblje.

U januaru 1945. došlo je do promena u službi medicinskog snabdevanja. Mr Anton Priveršek bio je premešten u 7. korpus na mesto upravnika apoteke »Gorjanci«, a magistar farmacije Uroš Rupreht, koji je došao iz Barija, imenovan je za referenta za apotekarstvo 9. korpusa.[671] Uskoro su bili imenovani i referenti za apotekarstvo u divizijama. U 30. diviziji bila je Ljudmila Žeslin, a zatim Tatjana Nena, a u 31. diviziji komandant farmacije Tatjana Sajović.[672]

Neposredno pre poslednje nemačke ofanzive, saveznici su vazdušnim putem poslali 9. korpusu velike količine sanitetskog materijala. Uprkos nadiranju Nemaca prema Dolenjoj Trebuši, uspelo se ogromnim naporima da se celokupni sanitetski materijal, za koji su Nemci znali, prebaci u bunkere Centralne apoteke. Apoteka je radila i za vreme ofanzive i slala bolnicama neophodne količine rastvora za intravenske infuzije.[673]

[670] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 271.
[671] Mesečno poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS Sanitetnemu oddelku Vrhovnega štaba za december 1944. z dne 1. februarja 1945; Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 86, str. 557-582.
[672] Tatjana Savojič je izgubila život u Poljanskoj dolini za vreme nemačke ofanzive u Primorskoj i Gorenjskoj u aprilu 1945, Gradivo o slovenski partizanski sanitet, Ljubljana, 1979.
[673] Mesečno poročilo apotekarske sekcije korpusne vojne oblasti 9. korpusa 29. april 1945, za april 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 23 str. 305-317.

Terenska apoteka u Brdima, na desnoj obali reke Soče, osnovana je u januaru 1945. radi nabavke sanitetskog materijala iz Furlanije. Apoteku je vodila partizanska bolničarka Mica, čije prezime nije utvrđeno.

Pored navedenih ustanova, osnovane su još ortopedska radionica i »milarna« radionica za proizvodnju sapuna. Prva je od jula 1944. u Lokovcu, a upravnik je Franc Koser. Zbog ugroženosti od neprijatelja, ova radionica morala se često seliti. U njoj je radilo 20 do 30 radnika koji su proizvodili udlage (kramerove, braunove i druge), korpice za sterilizaciju zavojnog materijala, nosila i druge proizvode. Za vreme poslednje neprijateljeve ofanzive radionica nije radila, a posle te ofanzive ponovo je stavljena u pogon.[674]

»Milarna« u Cerknom proizvodila je mesečno 1500 kg sapuna iz loja, koji su slale jedinice, a u zamenu dobijale gotov sapun. Iz ove ustanove sapunom su snabdevane i sve sanitetske ustanove.[675]

Izvori nabavke sanitetskog materijala bili su različiti. Evakuacijom apoteke iz Ajdovščine na Predmeju, dobilo se dosta materijala. Stizale su i pošiljke sanitetskog materijala od saveznika. Počelo je u martu 1944, a više u drugoj polovini 1944. i početkom 1945. godine. Avioni su spuštali kontejnere na Čepovan ili u blizini Cerknog.[676] U tim pošiljkama dolazili su kritični artikli (etar za narkozu, sulfamidni preparati, instrumentarijum).

ZUBARSTVO U SANITETSKOJ SLUŽBI 9. KORPUSA

Šef sekcije za zubarstvo u Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba NOV i POS Avgust Zupet je od kraja decembra 1943. do marta 1944. boravio u 9. korpusu da organizuje zubarsku službu. On je obilazio jedinice i zdravstvene ustanove, pružao zubarsku pomoć borcima i civilnom stanovništvu.[677]

U jedinicama 9. korpusa bila su dva zubara, koji su tada bili na drugim dužnostima. Dentista Ignac Pervanja, zvani Nace, postavljen je za zubara 31. divizije, a dentista Franc Jerb za pomoćnika, s tim da ga osposobi za samostalan rad u 30. diviziji. Potreban materijal našli su u zaplenjenoj italijanskoj zubarskoj opremi. U mehaničkoj radionici u Cerknom bile su 4 zubne bušilice na ručni pogon.

Kasnije je Ignee Pervanja premešten u 30. diviziju, a u 31. diviziji ostao je Franc Jerb.[678]

Zubarska služba sporo se razvijala jer nije bilo zubara. Tek u drugoj polovini 1944. stigli su novi zubari. Ignac Pervanja je u oktobru 1944. postavljen za referenta za zubarstvo u Sanitetskom odseku 9. korpusa.

U ostalim jedinicama 1944. stvaraju se tri zubarske ekipe.[679] Prva je bila pri Štabu 9. korpusa i obilazila prištapske jedinice i bolnicu »Franja«. Šef ekipe bio je Ignac Pervanja, a pomoćnik Edvard Kobal. Druga ekipa nalazila se u 31. diviziji, a vodio ju je Đuzepe (*Giuseppe*) Pegan, italijanski zubni

[674] Isto.

[675] Uroš Rupreht, Lekarniška služba v saniteti 9. korpusa, Knižniea Zdravstvenega vestnika, zvezek 5, Ljubljana, 1978, str. 45-49.
Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 274.
Poročilo Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV i POS o stanju sanitetne službe v 9. korpusu 21. januar 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 65, str. 189-197.

[678] U maju 1944. Ignac Pervanja je vraćen u 31. diviziju. Poročilo Sanitetnega oddelka GS NOV in POS Sanitetnemu oddelku Vrhovnega štaba, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 153, str. 646.

[679] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 116, primedba 3, str. 683.

tehničar. Posedovao je temeljito obrazovanje i bogato iskustvo. Za pomoćnike je imao zubnu tehničarku Ivanku Mrak i Franca Jereba, zubnog tehničara sa 4 godine iskustva u zubnoj tehničkoj laboratoriji, ali bez iskustva u zubnom zdravstvu. Treću zubarsku ekipu vodila je dentista Sonja Mežek - Marinka sa 3 i po godišnjom zubarskom praksom. Njen pomoćnik bio je zubni tehničar sa 4 godine zubnotehničke prakse.[680]

Ekipe su raspolagale potrebnim instrumentarijem, ručnim bušilicama i naslonima za glavu, koji su se mogli fiksirati na običnoj stolici. Sav zubarski pribor nalazio se u metalnim kasetama i torbicama od kože. Ekipa je imala potrošnog materijala za mesec dana (amalgam, porculan, cement i lekovi). Materijal za zubarske ekipe dobijali su tajnim kanalima iz okupiranih gradova.[681]

Krajem 1944. došlo je do bržeg razvitka zubarske službe. U 30. diviziji radile su dve ekipe. Prva je bila pod rukovodstvom diplomiranog dentiste Vekoslava Šmida i radila je u 19. brigadi »Srećko Kosovel«, a druga, koju je vodila Sonja Mežek sa asistentkinjom Albinom Mežek radila je u 17. brigadi »Simon Gregorčič« i 18. bazoviškoj brigadi. Vekoslavu Šmidu pomagao je zubni tehničar Vladimir Tome.[682] Kasnije je Vekoslav Šmid premešten u zubnu ekipu Vojne oblasti 9. korpusa u Cerkno.

Ignac Pervanja je u izveštaju 1. decembra 1944. opisao metode lečenja zuba i usne šupljine.[683]

Zubarska služba se 1945. više razvila. U 9. korpusu je radilo 7 zubarskih ekipa.[684] Još dve ekipe radile su u Gorenjskoj.[685] Zubarska ekipa u Radovni, koju je od septembra 1944. vodio Andrej Kozelj, dentista, radila je za jedinice i civilno stanovništvo. Posle od neprijatelja spaljene Radovine, ekipa se prebacila u Bohinj. Osnivanjem Jeseniško-bohinjskog odreda u njemu je radila zubna ekipa, koju je vodio zubni tehničar Rudolf Cimperman - Miko.

SANITETSKA SLUŽBA 4. OPERATIVNE ZONE

Pohod 14. divizije

Krajem 1943. godine 4. operativna zona u Štajerskoj imala je 800 boraca u 6. brigadi »Slavko Šlander« i 11. brigadi »Miloš Zidanšek«, te nekoliko partizanskih odreda. Okupator je držao 9000 vojnika i nastojao je da mobilise sposobne stanovnike i uputi ih na Istočni front.[686]

Glavni štab NOV i POS je u saglasnosti sa Vrhovnim štabom NOV i POJ doneo odluku da u Štajersku pošalje celu diviziju radi rasplamsavanja

680 p$_{or}$o5ilo Sanitetnega odseka 9. korpusa 31. oktobra 1944. o zobozdravniških ekipki v 9. korpusu, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 116, str. 679-683.

681 Mesečni pregled Sanitetnega odseka 9. korpusa o zobarskih storitvah v oktobru 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 121, str 705-706.

682 Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 30. divizije 27. decembra 1944. Sanitetnemu odseku Štaba 9. korpusa, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 58, str. 356-360.

683 Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 42, str. 252-256.

684 Poročilo Sanitetnega oddelka GŠ NOV in POS Sanitetnemu oddelku Vrhovnega štaba 1. april 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 12, str. 123-160.

685 Dr stomatologije Velimir Vulikić, Razvoj zobozdravstvene službe v NOV na Slovenskem (monografija), Ljubljana, 1985, Knjižnica NOV i POS; dr stomatologije Velimir Vulikić, Partizansko zobozdravstvo na Primorskem v letu 1944, Zdravstveni vestnik, januar 1985, št. 1, str. 39-41.

686 Lado Ambrožič, Pohod štirinajste, str. 13; NOV na Slovenskem, str. 654; Poročilo Borisa Kidriča Edvardu Kardelju 12. januara 1944, Arhiv ZKS.

oslobodilačkog pokreta, mobilizaciju u NOV i sprečavanja mobilizacije Slovenaca u nemačku vojsku. Za to je određena 14. divizija 7. korpusa.

Pred polazak u Štajersku 14. divizija imala je 1112 boraca i 3 brigade: 1. brigada »Tone Tomšič«, 2. brigada »Ljubo Šercer« i 13. brigada »Mirko Bračič«. U Štabu 14. divizije bila je radio-stanica, hirurška ekipa, izviđačka grupa i grupa kulturnih radnika.[687] Divizija je tada bila najbolje naoružana, a imala je i najviše borbenih iskustava.

Prema odluci Glavnog štaba NOV i POS 14. divizija krenula je u Štajersku preko hrvatske teritorije 6. januara 1944, i to od Suhora pravcem Žumberak - Pokuplje - reka Sava - Čazma - Kalničko gorje - Hrvatsko zagorje - Sutla. Na putu dugačkom 310 km vodila je više borbi s ustaškim jedinicama. Posle napornog i dugog marša prešla je 7. februara 1944. reku Sutlu i stigla u Štajersku, na Kozjansko.[688]

Baš tada pao je veliki sneg i temperatura se spustila na -10°C. Posle napada na Senovo započeo je pohod sa natčovečanskim naporima, koje su uslovili mrazevi i sneg, neprekidne borbe sa nemačkim jedinicama i opterećenje nepokretnim ranjenicima, koje je 14. divizija nosila sobom, jer nije postojala mogućnost evakuacije u bolnice. Sa Bohora se spustila na Kozjansko i krenula u brda istočno od Zidanog Mosta, pravcem prema Pohorju. Probila se preko pruge Celje - Sv. Jurij na Konjišku goru, ali, zbog opasnosti da ostane u obruču neprijatelja, morala je krenuti na Lindek, gde su započele borbe sa nadmoćnim neprijateljevim jedinicama.[689] Divizija je bila prisiljena da sakrije teško naoružanje i ranjenike po seljačkim kućama, u kojima im je sudbina bila neizvesna. Posle toga 14. divizija probila se na Paški Kozjak, odakle je morala da izvrši proboj iz obruča i popne se na Pohorje. Stigao je samo manji deo (oko 200 boraca) dok se glavnina (oko 600) boraca vratila na Paški Kozjak, gde je došlo do najtežih borbi. Glavnina se, zatim, prebacila u dolinu Pake i na Plešivec, gde su ponovo morali predati nepokretne ranjenike seljacima.

Neki borci imali su teške smrzotine (obuća je bila slaba, mnogo bolesnih). Bilo je boraca koji su zaspali u snegu i umrli.[690] Nestajalo je municije.

Divizija je krenula u Zgornju Savinjsku dolinu, gde se od jedinica 4. operativne zone snabdevala municijom. Šercerova brigada pala je u zasedu i pretrpela teške gubitke. Bračičeva brigada se u povlačenju prema Ljubinu zaplela 24. februara 1944. u borbe sa neprijateljem i bila razbijena na nekoliko grupa. Preostali deo se preko planine Kamen probio u Korušku (u Belu peč), pri temperaturi -30°C. Divizija je bila razbijena na 4 veće i 5 manjih grupa. Nemci su 25. februara 1944. prestali sa napadima.[691] Delovi razbijene 14. divizije izvršili su pokret prema Moravškom i 1. marta 1944. došli u dodir sa jedinicama 4. operativne zone. U borbama u toku 19 dana ostalo je od 1112 boraca 26. februara 1944. za borbu sposobnih 449. Ranjenika i bolesnika bilo je 261, u drugim partizanskim jedinicama ostalo je 44 borca, u borbama je poginulo 204, a zarobljeno i nestalo 163.[692]

Glavni štab NOV i POS je 25. februara 1944. izdao naredbu o imenovanju novog Štaba 4. operativne zone, a uskoro posle toga naredbu kojom

687 NOV na Slovenskem, str. 659.
688 Isto, str. 659-600.
689 Isto, str. 664.
690 Isto, str. 665.
691 Isto, str. 667.
692 Isto, str. 667.

se stavlja 14. divizija, do tada potčinjena neposredno Glavnom štabu NOV i POS, pod komandu Štaba 4. operativne zone.[693] Divizija je bila jako oslabljena. Tek u junu 1944. dostigla je staro brojno stanje (1112), koje je imala pre odlaska u Štajersku. Od 27. aprila do 15. juna 1944. brigade 14. divizije mobilisale su 2314 boraca, od kojih je 1214 poslato na teritoriju 7. korpusa.[694] Krajem maja 1944. godine 4. operativna zona imala je 2734 borca.[695] Formirane su nove jedinice: Kozjanski odred, Lackov bataljon i Podoficirska škola 4. operativne zone. Saveznici su prve pošiljke pustili padobranima 25. juna 1944. u blizini sela Češnjice u Moravškoj dolini, a kasnije na Pohorje.[696] Neprijatelj je povećavao svoje snage.[697]

Rad sanitetske službe 14. divizije za vreme i posle pohoda u Štajersku

Sanitetska služba 14. divizije bila je pred polazak u Štajersku organizovana prema Statutu sanitetske službe NOVJ. Na njenom čelu bio je referent saniteta dr Stane Kolar, aktivni sanitetski oficir Jugoslovenske vojske. Hirurška ekipu vodio je dr Milan Červinka - Žiga sa asistentom apsolventom medicine Vladimirom Kravosom.[698] Brigadni referenti saniteta bili su: u 1. brigadi »Tone Tomšič« - dr Stanko Pire - Lojze, u 2. brigadi »Ljubo Šercer« - dr Jože Benigar, a u 13. brigadi »Mirko Bračič« - dr Ivan Kopač - Pavček.[699]

Dok se 14. divizija nalazila na teritoriji Hrvatske ranjenici su evakuisani u partizanske bolnice 10. korpusa. Divizija je u januaru imala 9 poginulih, 31 ranjenog i 304 bolesna, od toga 94 sa influencom. Obuća je bila slaba, 12 bosih, 150 sa istrošenom obućom, isto tako i odeća. Jedino je hrana bila zadovoljavajuća.[700]

Najteže borbe vodila je 14. divizija od 7. februara u Štajerskoj. Morala je nositi teške ranjenike. Stanovništvo je sa strahom primalo ranjenike zbog svirepih represalija okupatora.

Nošenje ranjenika bilo je samo privremeno rešenje. Teškoće sa ranjenicima bile su sve teže, i u toku pohoda su dovele više puta do kritičnih situacija. Prva je bila na teritoriji Kozjanskog, kada je za transport ranjenika bila potrebna cela jedna brigada. Na sastanku Štaba 14. divizije i referenata saniteta, te u prisustvu Viktora Avbelja, zamenika komandanta Glavnog štaba NOV i POS, doneto je rešenje da se ranjenici kamufliraju u seljačkim kućama. To su obavili najpouzdaniji borci i rukovodioci.[701] Ranjenike su snabdeli sanitetskim materijalom a seljacima dali uputstva za negu i strogu konspiraciju.

U neprekidnim borbama došlo je ponovo do porasta ranjenika. Na Lindeku i Paškom Kozjaku 14. divizija bila je opterećena sa 40 nepokretnih teških ranjenika. Najteža situacija za ranjenike nastala je 17. i 18. februara

693 Isto, str. 713 i 714; Zbornik VI/11, dok. 86 i 96.
694 Poročilo Štaba 4. operativne zone 22. 6. 1944, fase. 332/III, Arhiv IZDG Ljubljana.
695 Zbornik VI/14, dok. 3.
696 NOV na Slovenskem, str. 717.
697 Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju protiv NOV na Stajerskem, Letopis Muzej narodne osvoboditve LRS, Ljubljana, 1958, str. 126.
698 NOV na Slovenskom, str. 723.
699 Dr Ivan Kopač, V februarski ofenzivi 1. 1944. na Stajerskem, Priroda, človek in zdravlje, Ljubljana, 1950.
700 Poročilo Sanitetnega odseka 14. divizije za januar 1944. IZDG v Ljubljani, fase, 360; dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem; Ljubljana, 1967, str. 280.
701 Dr Jože Benigar, S 14. divizijo na Stajerskem, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 103-109.

1944. Gotovo dve brigade zajedno sa rukovodiocima bile su angažovane za prenos ranjenika. Broj ranjenika se stalno povećavao. Iscrpljeni borci nisu bili u stanju da u dubokom snegu, po brdovitom terenu, nose ranjenike. Ponovo su morali sakriti ranjenike po usamljenim seljačkim kućama: u štalama, potkrovljima, u slami i u drugim skrovištima.[702]

O radu sanitetske službe 14. divizije za vreme pohoda u februaru 1944. ima malo izvornih dokumenata. U izveštaju Sanitetskog odseka 14. divizije od 9. marta 1944. opisano je kako su skrivali ranjenike u seljačkim kućama. Borci su bili do kraja iscrpljeni. Širila se influenca, a 90 % boraca imalo je smrzotine, od kojih je bilo 15% sa ranama.[703] Izveštaj Sanitetskog odseka 14. divizije od 8. aprila 1944. o stanju u februaru, i dodatni izveštaj od 20. aprila 1944. o stanju u Tomšičevoj brigadi napisao je dr Milan Červinka - Žiga, šef hirurške ekipe, koji je vršio dužnost šefa Sanitetskog odseka 14. divizije. Dr Stane Kolar, divizijski referent saniteta, poginuo je kod Velikog Rakitovca, u blizini Tuhinjske doline.[704] Prema podacima iz navedenih izveštaja bilo je 89 smrzotina, od toga 50% drugog i 15% trećeg stepena. Nema podataka o broju amputacija. U izveštaju se daje podatak da je bilo 57 hirurških zahvata.

Najteže pitanje bila je evakuacija ranjenika. Za transport su upotrebljavali, u prvom redu, nosila, mule i konje, a neki put saonice. Brigadna previjališta nisu se razvijala zbog neprekidnih pokreta. Samo 9 nepokretnih ranjenika uspeli su evakuisati u konspirativnu bolnicu Kozjanskog bataljona. Sve ostale ranjenike morali su ostaviti kod seljaka.

Početkom februara 14. divizija bila je bolje snabdevena sanitetskim materijalom, a u toku pohoda i stalnih borbi došlo je do njegovog pomanjkanja. Sanitetski materijal se i gubio. Bolničar 13. brigade »Mirko Bračič« zarobljen je zajedno sa mulom, koja je nosila sanitetski materijal. Zarobljeno je i nekoliko bolničarki sa sanitetskim materijalom.

Prema podacima navedenih izveštaja 14. divizija imala je za borbu sposobnog 471 borca, a gubici su bili: 91 poginuo, 76 ranjenih, 264 nestala i 210 bolesnika - ukupno 641.[705]

Divizijska hirurška ekipa imala je 6 članova. Dr Červinka morao je preuzeti i dužnost referenta saniteta 14. divizije, a njegov asistent, apsolvent medicine Vladimir Kravos, dužnost referenta saniteta Tomšičeve brigade zbog odsutnosti dr Stanka Pirea koji se razboleo. U Sercerovoj brigadi bio je dr Jože Benigar, a u Bračičevoj brigadi dr Ivan Kopač. U 14. diviziji krajem februara bilo je 22 bolničara (u Tomšičevoj brigadi 13, u Sercerovoj 7, u Bračičevoj 2).

U martu 1944. su od Štaba 4. operativne zone i Štaba 14. divizije preduzete akcije spasavanja sakrivenih ranjenika i bolesnika. Upućen je poziv organizacijama OF da preduzmu sve moguće mere za spasavanje ranjenih, iscrpljenih i obolelih boraca 14. divizije.[706] Štab 14. divizije osnovao je i posebnu lekarsku ekipu koju su činili dr Ivan Kopač, Vinko Hribar - Djek i Martin Čuk da pretraži sva mesta gde je 14. divizija vodila borbe i sakrila ranjenike,

[702] Dr Ivan Kopač - Pavček, Saniteta na sektorju »S«, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 527-560.
[703] Poročilo Sanitetnega odseka 14. divizije z dne 9. marea 1944, IZDG v Ljubljani, fase. 360.
[704] Poročilo Sanitetnega odseka 14. divizije z dne 8. april 1944. za februar, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 112, str. 412-415; Poročilo Sanitetnega odseka 14. divizije z dne 20. april 1944. o zdravstvenem stanju v Tomšičevi brigadi, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok 122, str. 481-482.
[705] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, Ljubljana, 1967, str. 282.
[706] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, Ljubljana, 1982, dok. 88, str. 317-

da ih pronađu i obezbede im zaštitu i lekarsku pomoć.[707] Preživeli skriveni ranjenici prošli su kroz teškoće, u iznimnim teškim uslovima, oskudice i ugroženosti.[708]

U isto vreme kada su partizanski zdravstveni radnici tražili ranjenike, tražili su ih i nemački tajni agenti presvučeni u partizane. Seljaci koji su krili ranjenike neki put nisu znali da li se radi o partizanu ili nemačkom agentu. Dr Ivan Kopač uspeo je južno od Pohoija, u predelu Graške gore, da pronađe oko 40 ranjenika sakrivenih u seljačkim kućama. U aprilu 1944. izgradili su podzemne bunkere na području Graška gora - Velunje - Sv. Miklavž i u ta skrovišta preneli ranjenike iz seljačkih kuća, a kasnije su sve prebacili u novoizgrađene konspirativne bolnice na Pohorju.

Druga teškoća je bila obilazak ranjenika po seljačkim kućama i ukazivanje medicinske pomoći. Previjanje rana vršilo se u seljačkim kućama uz stražu. Zbog oskudice sanitetskog materijala na rane su stavljali komadiće platna ili prokuvane krpe, koje su hvatali pincetom ili drvenim štapićima, a preko krpe povijali platnene povoje, izrađene od čaršava. Obavljali su čak i incizije flegmona u etar-narkozi.

Rasplamsavanje oslobodilačkog pokreta u Štajerskoj od jula do kraja 1944. godine

U leto 1944. pojačana je ofanzivna aktivnost jedinica 4. operativne zone.[709] Brojno stanje jedinica veoma je brzo raslo zahvaljujući mobilizaciji novih boraca. U razdoblju maj-jul 1944. mobilisan je 5881 borac, od kojih su 3187 poslati u 7. korpus.[710] Jedinice 4. operativne zone imale su 3413 boraca. Bolje vremenske prilike olakšale su život i omogućile pojačanu aktivnost jedinica. Saveznici su 16. juna 1944. počeli da šalju oružje u Štajersku a 4. operativna zona je zaplenila druge velike količine oružja.[711] Posle tog uspeha došlo je do novih osvajanja neprijateljevih uporišta: zauzet je Gornji grad, Šmartno ob Paki. Istočnokoruški odred napao je Črnu, a Kamniško-zasavski odred Litiju.[712] Neprijateljevi gubici u tim borbama iznosili su 5000 vojnika (333 zarobljena).

Ovi uspesi izazvali su novi polet oslobodilačkog pokreta Neprijatelj je izgubio i druga uporišta, od kojih je neka sam napustio. Oslobođena teritorija obuhvatala je Zgornju Savinjsku dolinu do Mozirja, dolinu Drete i deo Tuhinjske doline.[713] Sprečen je upad neprijatelja u Zgornju Savinjsku dolinu.™ Na Pohorju je 14. divizija krajem avgusta 1944. zauzela Ribnicu i Sv. Lovrenc.[715]

Neprijatelj je angažovao lovački brdski puk »Treeck« (3500 vojnika) i nastojao da uništi 14. diviziju.[716] Izbegavani su veći sukobi sa neprijateljem, a napadan je na mestima gde ih nije očekivao. Jedinice 4. operativne zone napale su u septembru Kozje, Podčertrtek i zauzele Mozirje. Poginuo je 51

[707] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 14. divizije z dne 8. april 1944. za maree 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 113, str. 416-420.
[708] 0r jvan Kopač, Saniteta na sektorju »S«, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 527-560.
[709] Zbornik VI/14, dok. 62, 120, 124; NOV na Slovenskem, str. 751.
[710] NOV na Slovenskem, str. 754.
[711] Miroslav Stiplovšek, Slandrova brigada, str. 405-415.
[712] NOV na Slovenskem, str. 756.
[713] Isto, str. 758.
[714] Zbornik VI/15, dok. 102; NOV na Slovenskem, str. 758.
[715] Zbornik VI/15, dok. 107, 125 i 129 i Zbornik VI/18, dok. 41.
[716] NOV na Slovenskem, str. 760.

neprijateljev vojnik i zarobljeno 255, a zaplenjeno mnogo oružja.[717] Ofanziva jedinica 4. operativne zone je u septembru dostigla svoj vrhunac. Došlo je i do reorganizacije jedinica. Izvršena je dopuna 3. brigade Narodne odbrane. Pohorski odred je dobio novi naziv »Lackov odred«, koji se premestio preko Drave na Kozjak. Formirane su komande vojnih područja: Zgornje Savinjsko, Kamniško-zasavsko, Kozjansko.[718] U Koruškoj je formirana Komanda Solčavsko-logarskog vojnog područja. Krajem septembra je Štab 4. operativne zone rasformirao Korušku grupu odreda da bi ojačao 14. diviziju. U Koruškoj je ostao novoformirani Koruški odred.[719]

U oktobru 1944. došlo je do novih promena jedinica 4. operativne zone. Naredbom Glavnog štaba NOV i POS 6. brigada »Slavko Šlander« i 11. brigada »Miloš Zidanšek« prebačene su na teritoriju 7. korpusa radi zaštite oslobođene teritorije u vreme završnih vojnih operacija. Odlazak tih brigada iz Štajerske znatno je oslabio jedinice 4. operativne zone, kojoj je dodeljen samo Kokrški odred, do tada pod komandom 9. korpusa.

U novembru je neprijatelj počeo preuzimati inicijativu. Brigade 4. operativne zone napustile su Savinjsku dolinu. Napadale su i rušile komunikacije. Štab 4. operativne zone je od Glavnog štaba NOV i POS zatražio da se Šlanderova i Zidanšekova brigada vrate u Štajersku. Oko oslobođene Zgornje Savinjske doline neprijatelj je počeo da koncentriše veće snage. Aktivnost Koruškog partizanskog odreda, koji je imao 4 bataljona u zimskim mesecima je oslabila, a Lackov partizanski odred je na Kozjaku pretrpeo teške gubitke (35 poginulih, 133 zarobljena, 20 nestalih).[720]

Kada je Crvena armija 1944. potisnula nemačke jedinice u Madžarsku, Štajerska je postala pozadina nemačkog fronta. Jedinice NOVJ u Štajerskoj ugrožavale su komunikacije, koje su bile okupatoru neophodne za povlačenje svojih snaga iz Italije i sa Balkana. Zato je okupator organizovao veliku ofanzivu koja je imala cilj da se unište jedinice 4. operativne zone ili da ih barem potisne daleko od važnih komunikacija.[721] Za jedinice 4. operativne zone nastupilo je teško stanje zbog neprekidnih borbi po visokom snegu i mrazu, koje su trajale više meseci i ugrozile opstanak jedinice.

Okupator je 13. decembra 1944. zauzeo Luče a zatim još Gornji grad i Ljubno te pljačkao i palio sela.[722] Glavnina jedinica 4. operativne zone povukla se prema Tuhinjskoj dolini i na Moravško, a sa njima i organizacije OF i organi narodne vlasti. Okupator je, zatim, počeo ofanzivu na području uz reku Savu. Krajem decembra sa teritorije 7. korpusa vratile su se u Štajersku 6. i 11. brigada i uspele da se probiju na Limbarsku goru i u Tuhinjsko područje.[723] Štab 4. operativne zone doneo je odluku da 14. divizija vodi manevarske borbe u južnim predelima Pohorja i u srednjem delu Štajerske, a 6. i 11. brigada u zapadnom.[724]

Svi odredi - Kamniško-zasavski, Kozjanski, Kokrški, Koruški i Lackov - napadali su komunikacije uprkos teškim prilikama.[725]

[717] Miroslav Stiplovšek, Slandrova brigada, str. 446-462; NOV na Slovenskem, str. 761.
[718] Miroslav Stiplovšek, Slandrova brigada, str. 470-480; NOV na Slovenskem, str. 762.
[719] NOV na Slovenskem, str. 767.
[720] Isto, str. 796.
[721] Obveščevalno poročilo Glavnega štaba NOV i POS za december 1944, Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 232/1; NOV na Slovenskem, str. 896.
[722] NOV na Slovenskem str. 897.
[723] Isto, str. 898-899.
[724] Zbornik VI/18, dok. 121; NOV na Slovenske, str. 901.
[725] NOV na Slovenskem, str. 902.

Vrhovni štab NOV i POJ je zbog ozbiljne situacije u Štajerskoj izdao 12. februara 1945. naredbu da se sve brigade 4. operativne zone povuku na teritoriju 7. korpusa. Međutim, prelaz preko Save nije uspeo i brigade su ostale u Štajerskoj.[726]

Borbe su se u martu i aprilu 1945. nastavile nesmanjenom žestinom. Nemci su angažovali 14. SS diviziju »Galizien« na Mozirskim planinama i druge jedinice. Još jednom su brigade pokušale da se, svaka za sebe, probiju preko Save u Dolenjsku, ali i taj pokušaj nije uspeo. Generalštab JA je 5. aprila 1945. odobrio predlog da 14. divizija ostane u Štajerskoj i da potraži dodir sa jedinicama Crvene armije u Prekomurju. Težak poraz pretrpeo je Kozjanski odred u području Svetina - Resevna - Sv. Rupert 18. marta 1945, kada je imao 85 poginulih.[727]

Jedinice 4. operativne zone istrajale su na teritoriji Štajerske sve do dolaska 1, 2, 3. i 4. Jugoslovenske armije i saveznika i kapitulacije nacističke Nemačke.

RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE 4. OPERATIVNE ZONE

Sanitetski odsek je u Štabu 4. operativne zone postojao u januaru 1944. Šef je bio dr Rudolf Kac-Mitja.[728] On je, istovremeno, vodio i partizansku bolnicu »Triglav« u blizini sela Rova kod Koloveca, u blizini Kamnika.[729] U izveštaju od 25. februara 1944. je dr Kac izvestio Glavnog sanitetskog intendanta pri Glavnom štabu NOV i POS o osnivanju Sanitetskog ekonomata 4. operativne zone, zatim o nacrtu gradnje bolnica na Pohorju, u Koruškoj i Savinjskoj dolini.[730] Međutim, uskoro posle toga došlo je do tragične smrti dr Rudolfa Kaca.[731] Bolnica »Triglav« nije mogla pravovremeno da primi 50 teških ranjenika, od kojih su neki došli sa teškom infekcijom rana, u lošem opštem stanju. Dužnost šefa Sanitetskog odseka preuzeo je dr Stanko Pire - Lojze, koji je sa 14. divizijom došao u Štajersku.

Prvi izveštaj o stanju sanitetske službe 4. operativne zone poslao je Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba NOV i POS 24. aprila 1944.[732]

U julu 1944. je dr Pire premešten na dužnost referenta saniteta Komande Vojske državne bezbednosti (varnosti), koja se nalazila na teritoriji 7. korpusa, a šef Sanitetskog odseka Štaba 4. operativne zone postao je dr Peter Držaj[733], koji je ostao na toj dužnosti sve do svoje smrti, 25. decembra

[726] Isto, str. 905.
[727] NOV na Slovenskem, str. 926.
[728] Dr Rudolf Kac, stomatolog, otišao je u partizane posle kapitulacije Italije 1943. i radio kao lekar u vojnopartizanskoj bolnici Ribnica, koja se kasnije preselila u Gotenicu. Dr Kac je otišao iz ove bolnice u Štajersku. Dr Andrej Župančič, Kronika bolnišničnega bloka »R«, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 295-303.
[729] Dr Aleksander Poznik, Partizanska saniteta na Štajerskom, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 22-24.
[730] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 78, str. 261-262.
[731] Dr Kac po prirodi osetljiv, pao je zbog toga u depresivno stanje i sam sebi oduzeo život početkom aprila 1944. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana 1979, str. 33. Podatak da je dr Kac izvršio samoubistvo 4. maja 1944. nije tačan, jer je o njegovoj smrti izvestilo Sianitetsko odeljenje Vrhovnog štaba 10. aprila 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 144, str. 420-434.
[732] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 123, str. 483-485.
[733] Odredba Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS z dne 5. jula 1944. o imenovanju dr Petra Držaja za šefa Sanitetnega odseka Štaba 4. operativne zone. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 13, str. 75-76.

1944.[734] Posle njega dužnost šefa Sanitetskog odseka obavljali su dr Milan Červinka - Žiga do 5. februara 1945. i dr Jože Benigar do oslobođenja.[735]

Za vreme ofanzive jedinica 4. operativne zone i rasplamsavanja narodnooslobodilačkog pokreta širom Štajerske u leto i jesen 1944, veoma je porasla i aktivnost sanitetskih ustanova. Zbog porasta broja ranjenika i boljih materijalnih mogućnosti, velike količine zaplenjenog sanitetskog i drugog materijala organizovane su nove bolnice. Sve je to tražilo i povećanje rukovodećih organa sanitetske službe 4. operativne zone.

Struktura Sanitetskog odseka Štaba 4. operativne zone približila se strukturi Sanitetskog odseka Štaba korpusa, kako je predviđeno Statutom sanitetske službe NOVJ. U Sanitetskom odseku 4. operativne zone postavljeni su referenti za pojedine delatnosti sanitetske službe. Tako je referent za bolnice, najpre, bio dr Peter Držaj, a posle njega dr Julij Saje - Hakim.[736] Referent za medicinsko snabdevanje i referent za apotekarstvo Peter Križ - Peterček, a posle njega formirana je sekcija sa dva referenta za medicinsko snabdevanje: za snabdevanje jedinica partizanski bolničar sa velikim iskustvom Jože Pirš Luka, a za rukovođenje terenskim apotekama i medicinsko snabdevanje bolnica - ing. Ivica Ivančić.[737] Posle neprijateljeve zimske ofanzive ostao je u Sanitetskom odseku samo jedan referent za medicinsko snabdevanje - Jože Pirš.[738]

Nakon formiranja Vojne oblasti 4. operativne zone i vojnih područja, osnovan je 28. septembra 1944. Sanitetski odsek Komande Vojne oblasti sa šefom dr Milanom Červinkom, dotadašnjim šefom hirurške ekipe.[739] Sanitetski odsek Vojne oblasti preuzeo je organizaciju sanitetske službe vojnih područja i partizanskih bolnica. Imenovani su i referenti saniteta komandi vojnih područja: dr Ivan Kopač-Pavček za Pohorsko vojno područje, apsolvent medicine Adolf Drolc za Kozjansko, a student medicine Bogdan Marinič za Kamniško-zasavsko vojno područje.[740] Bogdanu Mariniču[741] dodeljeni su u pomoć još dr Franjo Pungerčič, student medicine Stojan Frank - Miso, (kao referent za bolnice) i dr Vanda Tolarščik (Tolarszyk), poljska lekarka, koja je vodila pokretnu bolnicu Kamniško-zasavskog područja.

Sanitetskom odseku Štaba 4. operativne zone bile su neposredno podređene dve pokretne bolnice, bolničarska škola i zonska hirurška ekipa. Pokretnu zonsku bolnicu br. 1 vodio je dr Erik Ankerst, koji je bio istovremeno

[734] Dr Peter Držaj je pao u borbi u blizini Cešnjice u Tuhinjskoj dolini. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 32; Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, kni. 3, dok. 98, str. 685-701.

[735] Poročilo dr Milana Cervinke - Žige z dne 27. februara 1945. Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 685-701.

[736] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 13

[737] Poročilo apotekarske sekcije Sanitetnega odseka štaba 4. operativne zone z dne 18. august 1944. šefu Apotekarske sekcije Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV i POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 45, str. 263-265.

[738] Poročilo dr Milana Cervinke z dne 27. februara 1945. Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 685-701.

[739] Poročilo kirurške keipe 4. operativne zone, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 79, str. 450-451.

[740] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 17, str. 73-74; Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 100, str. 567-568; Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 73, str. 459-473.

[741] Poročilo dr Milana Cervinke 27. februara, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 685-701. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 179. U ovoj publikaciji se navodi kao datum smrti Bogdana Mariniča 29. a ne 31. januar 1945, koji navodi u svom izveštaju dr Milan Červinka.

1 upravnik zonske bolničarske škole. I jedna i druga ustanova bile su u vreme neprijateljeve zimske ofanzive rasformirane. Zonsku pokretnu bolnicu br. 2 vodio je Franc Franko. I ona je bila u toku ofanzive rasformirana.[742] Zonska hirurška ekipa formirana je na inicijativu dr Petra Držaja, a vodio ju je dr Robert Kukovec, glavni hirurg 4. operativne zone.[743] Zonska hirurška ekipa je radila u Ljubnom u oslobođenoj Zgornjoj Savinjskoj dolini od septembra 1944. do neprijateljeve zimske ofanzive u decembru 1944.

Sanitetska služba 14. divizije bila je pre pohoda u Štajersku organizovana u skladu sa Statutom sanitetske službe NOVJ. Imala je divizijskog referenta saniteta, divizijsku hirušku ekipu, a nije imala divizijsku pokretnu bolnicu. Divizijski referent saniteta bio je dr Stane Kolar, vojni lekar Jugoslovenske vojske, do tragične smrti u borbi sa Nemcima 23. marta 1944. Posle njega do 5. januara 1945. tu dužnost obavlja dr Jože Benigar, do tada referent saniteta 2. brigade »Ljubo Šercer«. Za pomoćnika imao je, kasnije, studenta medicine Rifata Tvrtkovića, a zatim studenta medicine Borisa Lenčeka, koji je posle odlaska dr Benigara na dužnost šefa Sanitetskog odseka 4. operativne zone postavljen za v.d. referenta saniteta 14. divizije.

Hirurška ekipa 14. divizije je u februaru 1944. imala šest članova, od kojih je dužnost šefa hirurške ekipe obavljao dr Milan Červinka - Žiga, specijalista ginekolog. Asistent je bio apsolvent medicine Vladimir Kravos, a instrumentarka medicinska sestra Marija Kambič.[744] Dr Červinka je morao posle smrti dr Petra Držaja obavljati dužnost v.d. šefa Sanitetskog odseka 4. operativne zone do 5. januara 1945. Krajem 1944. hirušku ekipu 14. divizije vodio je dr Jože Dolane - Boštjan, a zatim dr Ivan Cestnik. Hirurška ekipa bila je u toku nemačke zimske ofanzive privremeno rasformirana. Dr Jože Dolane preuzeo je dužnost šefa novoformirane hirurške ekipe pri Operativnom štabu 6. i 11. brigade. Hirurška ekipa 14. divizije, koju je vodio dr Ivan Cestnik, imala je osoblje koje je bilo osposobljeno u hirurškoj ekipi 4. operativne zone dr Kukovca.[745] To su bili instrumentarka Julijana, narkotizerka Ljuba, bolničar Peter i student medicine Lazo Vardić.[746] Hirurška ekipa 14. divizije, koja je u zimskoj ofanzivi privremeno prestala da radi, bila je ponovo formirana u aprilu 1945, a šef ekipe bio je dr Franc Rakuš.[747]

Divizijska pokretna bolnica 14. divizije formirana je u martu 1944. Poslove bolničarke obavljala je do oktobra 1944. Lili Čerin, do tada bolničarka 2. brigade »Ljubo Šercer«, a stručni nadzor obavljao je dr Jože Dolane.[748] Posle oslobađanja Zgornje Savinjske doline divizijska pokretna bolnica radila je u Ljubnom, a vodio ju je iskusni partizanski bolničar Jakob Kompan - Kladivo. Kada je počela nemačka zimska ofanziva, bolnica se preselila na Moravško, Jakob Kompan zarobljen je i odveden u koncentracioni logor Dahau (Dachau).[749]

[742] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 690.
[743] Dr Robert Kukovec došao je u avgustu 1944. iz Hrvatske, gde je vodio divizijsku hirušku ekipu 12. divizije 6. slavonskog korpusa. Poročilo sanitetnega odseka Štaba 4. operativne zone 22. 10. 1944. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 106, str. 595-598.
[744] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, kni. 1, dok. 112, str. 412—414.
[745] Poročilo dr Milana Cervinke z dne 27. februara 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 685-701.
[746] Dr Ivan Cestnik, Kirurška ekipa 4. operativne zone in 14. divizije na Stajerskem 1944-1945, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 92-98.
[747] Isto, str. 94.
[748] Dr Lili Čerin, Partizanska premična bolnišnica na Moravškem 1944, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 89-92.
[749] Mara Samsa, Tovariš Kladivo pripoveduje, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 560-565.

Divizija je imala i zubarsku ekipu koju je od septembra 1943. do 25. decembra 1944. vodio dentista Bogomir Fegic. Ekipa je ponovo formirana 21. septembra 1944. i vodio ju je do 28. novembra 1944. zubni tehničar Rado Kerin - Eko, a posle njega do aprila 1945. dentista Franc Janežič - Peter.[750]

Divizijske higijenske ekipe u 14. diviziji nisu postojale. Zato su se koristili pozadinskim stanicama za dezinsekciju i deskabizaciju.[751]

U Sanitetskom odseku 14. divizije bio je i referent za apotekarstvo.[752]

Četvrta operativna zona imala je 5 brigada, tri u 14. diviziji i dve pod neposrednom komandom Štaba 4. zone. Referenti saniteta su bili:

1. *SNOUB »Tone Tomšič«*: dr Stanko Pire - Lojze, apsolvent medicine Vladimir Kravos, student medicine Boris Lenček, dr Milorad Hadžić i dr Karei Korošec. Pomoćnik brigadnog referenta saniteta (od januara do marta 1945) bio je student medicine Vladimir Zalar;

2. *SNOUB »Ljubo Šercer«:* dr Jože Benigar, student medicine Vinko Domitrović - Cene;

13. *SNOB »Mirko Bračič«;* dr Ivan Kopač - Pavček, Franc Franko,[753] apsolvent medicine Vladimir Kravos, dr Herbert Zaveršnik, dr Ivan Cestnik, student medicine Vladimir Zalar. Referent za apotekarstvo je bio Mirko Kus;

6. *SNOUB »Slavko Slander«-*, bolničar Jakob Kompan - Kladivo, studenti medicine Aleksander Pozni, Boris Lenček - Igor, Jan Vanek - Taras i Vladimir Zalar,

1. *SNOB »Miloš Zidanšek«* studenti medicine Bogdan Marinič - Dane i Božo Pečovnik.

U sastavu brigadne sanitetske službe bio je i brigadni bolničar, koji je radio u brigadnoj ambulanti. Neke brigade 4. operativne zone imale su i zubarsku ekipu: u 6. SNOUB »Slavko Šlander« zubarsku ekipu vodio je dentista Franc Bren, zatim u 2. SNOUB »Ljubo Šercer« dentista Ivan Mohorko, a u 13. SNOB »Mirko Bračič« dentista Franc Golob. Zubarska ekipa Franca Brena bila je 1. februara 1945. dodeljena Operativnom štabu 6. i 11. brigade.[754]

U svim bataljonima brigada 4. operativne zone bili su bataljonski bolničari, dok mesta četnih bolničara nisu bila uvek popunjena zbog velikih gubitaka zdravstvenih radnika. Brigadni referenti saniteta popunjavali su upražnjena mesta bolničarima, koje su sami usposobili na kursevima u brigadama. Neki su došli i iz bolničarske škole 4. operativne zone dok je ova postojala.

U sastavu brigadne sanitetske službe bili su i sanitetski vodovi, koji su, uprkos velikom zalaganju šefa Sanitetskog odseka 4. operativne zone, formirani tek krajem 1944. i to ne u svim brigadama zbog jakog smanjenja brojnog stanja pojedinih brigada.[755]

750 £>r Velimir Vulikić, Organizacija in razvoj zobozdravstvene službe v NOV in POS, Zdravstveni vestnik 1985, št. 10, str. 465^167; Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 687.

7,1 Poročilo Sanitetnega odseka 4. operativne zone 22. oktobra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 106, str. 559-598.

752 Mesečno poročilo Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS Sanitetnemu oddelku Vrhovnega štaba NOV in POJ 30. 11. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 36, str. 178-218.

753 Dr Jože Benigar, S 14, divizijo na Stajerskem, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 103-110.

754 Dr Velimir Vulikić, Organizacija in razvoj zobozdravstvene službe v NOV na Slovenskem, Knjižica NOV in POS, Ljubljana, 1985, str. 44, 183-187, 232-233.
Poročilo sanitetnega odseka Štaba 4. operativne zone 22. 10. 1944. Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 106, str. 595-598.

Sanitetska služba u partizanskim odredima u Štajerskoj bila je organizovana na isti način kao u brigadama. Razlikovala se samo u tome ako se radilo o odredima sa međusobno jako udaljenim bataljonima. U takvim se nastojalo da bataljonski bolničari imaju bolje stručno obrazovanje i da su samostalniji u radu. Referenti saniteta odreda retko su bili lekari, većinom medicinari. Referenti saniteta u odredima bili su:

Kamniško-zasavski odred (formiran 15. februara 1944.): studenti medicine Bogdan Marinič Dane, Boris Lenček - Igor, bolničar Rudolf Žlajpah - Sablja;

Kozjanski odred (formiran 27. aprila 1944): apsolvent medicine Adolf Drolc, dr Franc Repič;

Istočnokoruški odred (formiran 5. februara 1944)[756]: bolničar Rudi Pudgar Branko, apsolvent veterine Tone Hudopisk - Zvone;

Zapadnokoruski odred (formiran 24. aprila 1944): apsolvent medicine Janez Kmet - Mirko[757] i student medicine Jože Kenda;[758]

Koruška grupa odreda (formirana, 24. aprila 1944, rasformirana 20. septembra 1944;[759] apsolvent medicine Tone Hudopisk - Zvone, a referent za apotekarstvo Franc Zajc;[760]

Koruški odred (formiran 20. septembra 1944): dr Dušan Šeber, lekarski pomoćnik Jakob Mihelič - Savo; [761]

Lackov odred (18. septembra 1944. formiran je Pohorski odred, koji je kasnije dobio naziv Lackov odred): student medicine Vinko Gregore - Suhi do decembra 1944, i Vladimir Vajngerl (Weingerl),[762] i

Kokrški odred) 7. oktobra 1944. podređen Štabu 4. operativne zone, a ranije 9. korpusu): student medicine Rudolf Malovašič.

U vreme dolaska 14. divizije u Štajersku, u tamošnjim partizanskim jedinicama bio je samo jedan lekar, i to dr Rudolf Kac - Mitja. Septembra 1944. bilo je u sanitetskoj službi 4. operativne zone 10 lekara.[763] To su bili: Erik Ankerst - Boltežar, Jože Benigar, Milan Červinka - Žiga, Jože Dolane, Peter Držaj, Ivan Kopač - Pavček, Virgil Krasnik - Svato, Julij Saje - Hakim, Herman Slokan - Zmago, Dušan Šeber. Od septembra 1944. do oslobođenja broj lekara porastao je preko 20. Od januara 1944. do maja 1945. na području 4. operativne zone radilo je 26 lekara, (od kojih su 4 poginula, a jedan umro) i 21 medicinar, od kojih su dvojica poginula.

[756] Zbornik VI/11, dok. 83.
[757] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, Knjižnica NOV in POS, Ljubljana, 1985, str. 246.
[758] Jože Kenda bio je ubijen od nemačke zasede 31. avgusta 1944. na Jezerskom, Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 178.
[759] NOV na Slovenskem, str. 723.
[760] Poročilo apotekarske sekcije Sanitetnega odseka 4. operativne zone 18. augusta 1944. Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 45, str. 263-265.
[761] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka Štaba Koroškega odreda 27. novembra 1944. Sanitetnemu odseku 4. operativne zone, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 31, str. 142-147.
[762] £), Vladimir Weingerl, Kratek oris sanitetne službe na operativnem področju Lackovega odreda, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika,, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 78-84.
[763] Seznam zdravnikov v 4. operativni zoni 7. septembra 1944, potpisan od šefa Sanitetnega odseka 4. operativne zone dr Petra Držaja, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 64, str. 368.

EVAKUACIJA I LEČENJE RANJENIKA U 4. OPERATIVNOJ ZONI

U borbenim dejstvima jedinica 4. operativne zone 1944. i 1945. najviše je bilo samostalnih akcija pojedinih brigada i odreda, a manje operacija većeg opsega - grupa brigada i odreda. To je od presudnog značaja i za sanitetsko obezbeđenje jedinica. U prvoj polovini 1944. posle februarskog pohoda 14. divizije, brigade su toliko oslabile da su morale, pretežno, voditi diverzantske akcije (uništavanje privrednih objekata i rušenje komunikacija). Glavni zadatak jedinica bila je mobilizacija novih boraca, tako da je od maja do jula 1944. mobilisan 5881 borac.[764]

U drugoj polovini 1944. došlo je do većih borbi, u kojima je učestvovalo više brigada i odreda, npr. za vreme oslobođenja Zgornje Savinjske doline. Međutim, i u ovom razdoblju retko je došlo do tako povoljnih uslova koji bi dozvoljavali da se organizuje divizijsko previjalište.

Većina brigada je posle toga samostalno borbeno delovala, tako da su retko postojale mogućnosti rada hirurške ekipe. Samo je u napadu na Mozirje i okolna uporišta angažovana hirurška ekipa dr Milana Cervinke.[765]

Dok je postojala slobodna teritorija u Zgornjoj Savinskoj dolini, radila je u Ljubnom hirurška ekipa u sklopu trijažnog centra 4. operativne zone. Hirušku ekipu vodio je hirurg dr Robert Kukovec. Međutim, ovaj trijažni centar, koji je omogućavao etapno lečenje ranjenika, radio je kratko vreme i bio je ukinut početkom decembra kada je počela neprijateljeva zimska ofanziva. Divizijska hirurška ekipa 14. divizije privremeno je rasformirana,[766] tako da je brigadna sanitetska služba bila temelj sanitetskog obezbeđenja.

Evakuacija ranjenika u Štajerskoj predstavljala je od početka 1944. do oslobođenja zemlje zadatak koji je morala obavljati brigadna, odnosno odredska sanitetska služba, jer su brigade operirale samostalno, jako udaljene jedna od druge. Brigadna sanitetska služba bila je prisiljena da organizuje dve etape evakuacije: prvu, u rejonu same brigade i, drugu, iz brigade u konspirativnu bolnicu. Ranjenike su evakuisali iz četa preko bataljonskog previjališta ili, kako se zvalo, »bataljonsko mesto skupljanja ranjenika« u brigadno. Posle završetka akcije, brigada je morala nositi nepokretne ranjenike sa sobom, dok se ne bi pružila mogućnost da se ranjenici prebace u partizansku bolnicu ili u privremeno skrovište.

Glavno transportno sredstvo u evakuaciji bila su nosila. Transport ranjenika »na ramenima« bio je glavni način prenošenja za vreme pohoda 14. divizije u Štajerskoj, a i kasnije.[767] Koristili su se mulama i konjima, a retko saonicama.[768]

Još teži zadatak predstavljala je evakuacija ranjenika sa bojišta u konspirativne bolnice ili u privremena skloništa. Transport je trajao danima, jer su bolnice bile veoma daleko. Seljačka kola brigade su retko mogle upotrebiti, pošto je sve komunikacije kontrolisao neprijatelj. Ranjenike su morali nositi po brdovitom terenu kroz šume i pored neprijateljevih uporišta, često po kiši, snegu i pri niskim temperaturama.[769] Zbog teškoća u evakuaciji ra-

764 NOV na slovenskem, str. 754.
765 Arhiva IZDG u Ljubljani fase. 360.
766 Partizanska^saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana,
767 Dr Herbert Zaveršnik, Saniteta 13. brigade »Mirko Bračič« na Stajerskem, Partizanska saniteta na Stajerskem«, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 34-38.
768 Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 112, str. 412-415.
Dr Gabrijel Hrušovar, Naloge in vloga partizanskega sanitetnega sektoija »Zima«. Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980. str. 275-278.

njenika na dugim relacijama, počela su se graditi privremena skloništa. Tako je cela teritorija Štajerske »od Pohorja do Bohorja« bila posuta bolnicama ili bunkerima za privremeni smeštaj teških ranjenika.[770]

Čak u vreme najvećeg rasplamsavanja NOP-a u Štajerskoj i oslobađanja pojedinih teritorija, kao, npr., Zgornje Savinjske doline i Kozjanskog, evakuacija ranjenika bila je naporna i spora. Nije se radilo samo o objektivnim teškoćama već i o subjektivnim slabostima koje su usporavale evakuaciju jer je pored ostalog, bilo sporosti u mobilizaciji seljačkih kola.[771] Posle formiranja sanitetskih vodova[772] u oktobru 1944, evakuacija je bila brža i organizovanija.[773]

Sanitetska služba 4. operativne zone se do kraja rata borila sama sa teškoćama evakuacije i lečenja ranjenika, jer nije postojala mogućnost evakuacije ranjenika avionima u Italiju ili suvozemnim putem na teritoriju 7. korpusa. Saveznici su u Štajersku slali pomoć u sanitetskom materijalu, ali do evakuacije ranjenika nije došlo zbog velikih teškoća u organizaciji aerodroma, koji su jedinice 4. operativne zone pripremale, ali s kojeg nije poleteo nijedan avion.

Analizirajući nivo i obim medicinske pomoći u brigadnim previjalištima 4. operativne zone, mogu se utvrditi velike razlike između pojedinih brigada i odreda kao i između pojedinih vremenskih razdoblja. S jedne strane bilo je manjkavosti u pružanju medicinske pomoći (npr. u postavljanju prvog zavoja, imobilizacije ekstremiteta, profilaksi infekcije i ublažavanju bolova), a s druge, pak mogao se naći u pojedinim brigadama i pojedinim vremenskim razdobljima stepen medicinske pomoći koji je prevazilazio standardni nivo brigadne etape lečenja, npr. šivenje muskulature kod otvorenog pneumotoraksa,[774] hiruršku hemostazu šav-ligaturom kod jakog krvavljenja.[775] Na brigadnom previjalištu u nekim slučajevima nije bila obavljena evakuacijska trijaža.[776] Svi ranjenici evakuisani su istim transportom, istom brzinom, umesto da se dala prednost teškim slučajevima kao što su krvavljenja, otvoreni pneumotoraks, trbušne povrede, otvorene povrede zglobova, komplikovani prelomi. Bilo je slučajeva da ranjenici nisu primali antitetanusni serum, iako ga je tada bilo dovoljno u terenskim apotekama, jer su ga saveznici slali u dovoljnim količinama. Isto je bilo sa serumom protiv gasne gangrene. Imobilizacija kod otvorenih preloma ekstremiteta bila je često primitivna (improvizacija daskom kod preloma butne kosti) a u terenskim apotekama bilo je dovoljno kramerovih udlaga. Neki teški ranjenici nisu primali injekciju morfijuma iako su terenske apoteke dobile od saveznika metalne ampule morfijuma sa već sterilno montiranom iglom, tako da je bila sterilizacija štrcaljki nepotrebna. Sve rane trebalo bi zasipati sulfamidnim praš-

[770] Dr Adolf Drolc, Saniteta na Kozjanskem med NOB, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 65-74.
[771] Referat glavnega kirurga 4. operativne zone o pomanjkljivostih sanitetne službe v enotah, IZDG v Ljubljani, fase. 360.
[772] Stirinajstdnevno poročilo Sanitetnega odseka Štaba 4. operativne zone z dne 2. 11. 1944. Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 5, str. 14-17.
[773] Poročilo sanitetnega referenta 13. SNOB »Mirka Bračiča« dr Herberta Zaveršnika, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 117, str. 684-688.
[774] Poročilo sanitetnega referenta 13. SNOB »Mirka Bračiča« z dne 31. 10. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 117, str. 684-688.
[775] Mesečno poročilo Sanitetnega odseka štaba 2 SNOUB »Ljuba Sercerja« z dne 2. 11. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 7, str. 23-27.
[776] Dr Robert Kukovec, Nekoliko pripomb o oskrbi ranjencev v edinicah 4. operativne zone, Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 360.

kom, a u nekim slučajevima to nije učinjeno. Mnogo ranjenika dolazilo je u trijažno-hirurški centar bez propisno ispunjene ranjeničke karte.

Oscilacije u kvalitetu medicinske pomoći bile su uzrokovane brojnim činiocima, kao što je znanje i iskustvo pojedinih brigadnih i odredskih referenata saniteta i bataljonskih bolničara. Uzeto u celini, od početka 1944. do oslobođenja zemlje dužnost referenta saniteta brigade obavljalo je 10 lekara, 9 medicinara i 1 bolničar. U odredima nije bilo lekara, osim u Koruškom odredu gde je kraće vreme radio dr Dušan Šeber, a duže dr Milorad Hadžić. U odredima su dužnost referenta saniteta obavljali stariji medicinari, a u jednom apsolvent veterine.

U zimskim mesecima u brigadama i odredima bilo je najviše smrzotina, crevnih oboljenja, i kožnih i respiratornih infekcija. U februaru 1944. bilo je u 14 dana 72 ozebotine i smrzotine, 70 želudačnih i crevnih oboljenja, 26 kožnih i manji broj respiratornih infekcija.[777]

Crevne infekcije javljale su se i leti zbog neredovite ishrane u toku stalnih borbi i marševa.[778] Zato su izdata uputstva za sprečavanje takvih infekcija. Od zaraznih bolesti nije registrovan u 4. operativnoj zoni ni jedan slučaj tifusa. Bilo je sporadičnih slučajeva gonoreje.[779] Od kožnih bolesti najveće teškoće zadavala je šuga.[780]

LEČENJE RANJENIKA I BOLESNIKA U POKRETNIM BOLNICAMA I HIRURŠKIM EKIPAMA

Od pokretnih bolnica postojale su - divizijska pokretna bolnica 14. divizije, pokretne bolnice Savinjsko-kamniškog i Kozjanskog vojnog područja i pokretne bolnice 4. operativne zone sa bolničkom školom.

Divizijska pokretna bolnica 14. divizije formirana je posle dolaska u Štajersku. Imala je mnogo lakih ranjenika, iscrpljenih boraca i bolesnika sa smrzotinama. Upravnik je bio iskusan partizanski bolničar Jakob Kompan - Kladivo. Bolnica je neko vreme bila u Stance Laze, gde su je napali Nemci. Ranjen je i Jakob Kompah.[781] U julu 1944. upravnik bolnice postao je dr Jože Dolane - Boštjan. U bolnici je do njenog prelaska u Zgornju Savinjsku dolinu radila kao bolničarka đak Lili Čerin. U avgustu 1944. pohvaljena divizijska bolnica imala je 105, u septembru 151, a u oktobru 282 ranjenika.[782] Pacijenti su smešteni u selima Zapođe, Spodnji i Zgornji Prekar, Velika Vas, Sv. Miklavž, Stance Laze jugoistočno od Moravča.

U oktobru 1944. bolnica se prebacila na oslobođenu teritoriju u Zgornju Savinjsku dolinu. Upravnik je ponovo Jakob Kompan, jer je dr Dolane postao šef hirurške ekipe 14. divizije. Bolnica je radila u povoljnim uslovima na oslobođenoj teritoriji 2 meseca, smeštena u dve seljačke kuće.

Početkom decembra, kada je počela velika nemačka ofanziva, bolnica se morala seliti na Moravško, gde su se prilike veoma izmenile. Nemci su

[777] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 112, str. 412-415.
[778] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 48, str. 291-293.
[779] Poročilo Sanitetnega odseka Štaba 4. operativne zone 5. 12. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 44, str. 262-265.
[780] Mesečno poročilo sanitetnega odseka 2. SNOUB z dne 2. 11. 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, Knj. 3, dok. 7, str. 23-27.
[781] Dr Lili Čerin, Partizanska premična bolnišnica na Moravškem, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 89/92.
[782] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete, Ljubljana 1967, str. 283, Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 378.

zarobili Jakoba Kompana i prognali ga u Dahau.[783] Neko vreme su u bolnici u Zgornjoj Savinjskoj dolini radili lekari, Poljakinja dr Vanda Tolarščik i dr Karei Korošec.[784]

0 pokretnoj bolnici Savinjsko-kamniškog vojnog područja ima malo podataka. Upravnik je bila Poljakinja dr Vanda Tolarščik. Za vreme zimske ofanzive, u kojoj je izgubio život referent saniteta tog područja, Bogdan Marinič - Dane, u njoj je bilo 16 ranjenika.[785]

Kozjansko vojno područje imalo je dve pokretne bolnice, koje je organizovao apsolvent medicine Adolf Drolc, referent saniteta Kozjanskog vojnog područja. Prva je nosila naziv »Rekonvalescentna prihvatnica« koja je primala rekonvalescente, otpuštene iz konspirativnih bolnica područja. Smeštena je u seljačkoj kući u blizini šume, ali je tu imala i sklonište u bunkeru. Druga pokretna bolnica imala je naziv »Rekonvalescentna četa« i nalazila se blizu Komande vojnog područja. Primala je lake ranjenike i bolesnike.[786] Prvu bolnicu (Rekonvalescentnu prihvatnicu) otkrio je neprijatelj i spalio objekte 24. decembra 1944, ali su se ranjenici blagovremeno sklonili u bunker i žrtava nije bilo.[787]

Postojale su dve pokretne bolnice 4. operativne zone, bolnica br. 1 i bolnica br. 2. Prva je priključena Bolničarskoj školi 4. operativne zone u Ljubnom, a upravnik je bio dr Erik Ankerst - Boltežar. Pred zimsku ofanzivu je u bolnici bilo 50 pacijenta. Za vreme zimske ofanzive 1945. bolnica se preselila u područje Podvolovijeka, jugozapadno od sela Luče. Jedan njen deo spasao se pokretom na Moravško, a drugi je pao u ruke neprijatelju. Bolnica je bila zatim rasformirana.[788]

Pokretna bolnica 4. operativne zone br. 2 bila je, takođe, u Ljubnom, u Savinjskoj dolini. Upravnik je bolničar Franc Franko. Za vreme zimske ofanzive bolnica je rasformirana. Deo bolnice preuzeo je Kamniško-zasavski odred, a drugi deo se spasao u području Revirji.[789]

U sklopu 4. operativne zone postojale su dve divizijske hirurške ekipe. Prva je bila u 14. diviziji, a druga, koja je radila kratko vreme, pri Štabu Operativne grupe koju su činili 6. brigada »Slavko Šlander« i 11. brigada »Miloš Zidanšek«.[790]

Hirurška ekipa 14. divizije radila je u Štajerskoj sve do 6. februara 1944, kada je 14. divizija preko Sutle stupila u Štajersku pa sve do oslobođenja zemlje sa prekidom u početku 1945. u toku zimske neprijateljeve ofanzive. Šef hirurške ekipe 14. divizije bio je od početka dr Milan Červinka - Žiga, specijalista ginekolog sa hirurškim iskustvom, sve do 29. septembra

[783] Poročilo dr Milana Cervinke, 27. februara 1944. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 685-701.
[784] Poročilo dr Petra Držaja 5. decembra 1944. Sanitetnemu oddelku, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 44, str. 262-264-
[785] Poročilo dr Milana Cervinke 27. februara 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 685-701.
[786] Poročilo sanitetnega referenta Komande Kozjanskega vojnega področja 5. decembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 45, str. 265-268.
[787] Poročilo sanitetnega referenta Komande Kozjanskega vojnega področja z dne 28. decembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 59, str. 361-363.
[788] Poročilo dr Milana Cervinke 27. februara 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 685-701.
[789] Isto, str. 690.
[790] Očekivalo se da će se iz ove operativne grupe formirati nova divizija. Međutim, do toga nije došlo. Pošto je ova hirurška ekipa primala ranjenike iz dve brigade, svrstana je u divizijske hirurške ekipe.

1944, kada je preuzeo dužnost šefa Sanitetskog odseka Vojne oblasti 4. operativne zone.[791]

U septembru 1944. hirurška ekipa 14. divizije radila je u svojstvu hirurške ekipe 4. operativne zone na zonskom previjalištu i to za vreme napada na neprijateljeva uporišta Mozirje, Letuš, Šmartno ob Paki i Braslovče.[792] Tada je izvršila 10 operativnih zahvata, 1 konzilijarnu posetu u bolnici, 61 ambulantni pregled, a bio je 81 slučaj previjanja i drugih zahvata na zonskom previjalištu.[793]

U oktobru 1944. dužnost šefa hirurške ekipe 14. divizije preuzeo je dr Jože Dolane - Boštjan. Ekipa je u jesen 1944. učestovala u borbama jedinica 4. operativne zone za odbranu oslobođene teritorije u Zgornjoj Savinjskoj dolini.[794]

Početkom decembra 1944, kada su Nemci započeli zimsku ofanzivu, dužnost šefa hirurške ekipe 14. divizije preuzeo je dr Ivan Cestnik, koji je završio jednomesečni tečaj u hirurškoj ekipi 4. operativne zone dr Kukovca. U hiruršku ekipu ušli su medicinari studenti medicine Ljuba Vidmar (narkotizer) i Lazo Vardić, instrumentarka i bolničar Peter Kladnik.[795]

Ekipa je imala potrebnu opremu: instrumente, sterilizator, izrađen u mehaničkoj radionici u Ljubnom, zavojni materijal, operaciono rublje izrađeno iz padobrana i priručnu apoteku. Sva oprema bila je tako pakovana, da se mogla natovariti na konja. Kada je počela velika zimska ofanziva, nije bilo mogućnosti za rad hirurške ekipe pa je bila rasformirana. Dr Ivan Cestnik premešten je u 13. brigadu »Mirko Bračič«. I ostali članovi ekipe raspoređeni su po brigadama.

Tek u aprilu 1945. hirurška ekipa 14. divizije je, na predlog referenta saniteta divizije studenta medicine Borisa Lenčeka - Igora ponovo formirana. Šef ekipe je dr Franc Rakuš, lekar sa hirurškim iskustvom.[796] Instumentarka je bila bolničarka Lili Čerin, narkotizer student medicine Ljuba Vidmar, a bolničar Peter Kladnik.

Hirurška ekipa Operativne grupe 6. i 11. brigade formirana je pre zimske ofanzive. Šef ekipe bio je dr Jože Dolane - Boštjan, koji je ranjen kada se probijalo iz Podvolovljeka na Meninu planinu te je ekipa prestala sa radom.[797]

Što se tiče hirurške ekipe 4. operativne zone, početkom oktobra 1944. formiran je trijažni hirurški centar u Ljubnom sa hirurškom ekipom. Trijažni centar bio je na stalnom mestu i radio kao trijažna stanica u kojoj su obavljani hirurški zahvati i obučavani lekari koji su kasnije preuzeli rad u drugim hirurškim ekipama.[798]

Dužnost šefa trijažnog hirurškog centra u Ljubnom preuzeo je dr Robert Kukovec, hirurg specijalista, koji je pre odlaska u partizane, (jul 1943)

[791] Poročilo kirurške ekipe 4. operativne zone o delu v septembru z dne 20. septembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 79.
[792] U izveštaju dr Milana Cervinke od 12. januara 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 73, str. 459-473. Dr Červinka spominje »Monografiju o radu hirurških ekipa za vreme pohoda u Štajersku«. Ovaj dokumenat uredništvo Zbornika nije moglo pronaći (vidi knj. 3, str. 473).
[793] Poročilo kirurške ekipe 4. operativne zone z dne 30. septembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 79, str. 450-451.
[794] Dr Ivan Cestnik, Kirurška ekipa 4. operativne zone na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 92-98.
[795] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, str. 700.
[796] Poročilo dr Milana Cervinke 27. februara 1945. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 685-701.
[797] Isto, str. 688.
[798] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 106, str. 595-599.

bio asistent na Hirurškoj klinici dr Božidara Lavriča u Ljubljani. On je bio hirurg, organizator i profesor. Pre dolaska u Štajersku radio je kao hirurg u partizanskim bolnicama u Slavoniji, a zatim bio šef divizijske hirurške ekipe 12. divizije 6. korpusa NOVJ.[799]

Trijažni hirurški centar radio je od oktobra do početka decembra 1944. Osoblje se postepeno povećavalo na 20 članova. Kao narkotizer radila je i student medicine Ljuba Vidmar, instrumentarka »Julijana« i bolničar Peter Kladnik. Od lekara su se u centru u Ljubnom usavršavali dr Ivan Cestnik, dr Jože Dolane i dr Dušan Šeber, a od medicinara Franc Brumen, Georgij Burmiki (Burmicky) i Lazo Vardić.[800]

Trijažni inrurški centar smešten je u velikoj seljačkoj kući u Ljubnom. U operacionoj prostoriji bila je sva potrebna oprema. Sterilizaciju su obavljali vodenom parom pod pritiskom u sterilizatoru, koji je izradila, prema zamisli dr Kukovca, mehanička radionica. Stolarska radionica proizvodila je udlage (braunove, ditrihsove, obdukcione i druge). Sanitetskim materijalom trijažni centar snabdevao se iz terenske apoteke »Viharnik«, koja je bila na Krničkom vrhu, u blizini Luče.

Rad u trijažnom hirurškom centru odvijao se preko celog dana, jer su ranjenici stalno pristizali. Najpre je izvršena higijenska obrada, čemu je sledila trijaža. Svaki ranjenik bio je pregledan od hirurga, koji je odredio kakav će se zahvat izvršiti: previjanje, dopunska hirurška obrada rane ili neka veća operacija (vađenje stranog tela, amputacija, laparatomia i dr.). Posle izvršenog hirurškog zahvata ranjenici su primili imobilizaciju, najčešće, gipsani zavoj. Vršene su i aseptične operacije hirurških bolesnika, apendektomije, herniotomije, operacije aneurizmi i dr. Posle završene hirurške obrade ranjenici su upućeni u bolnicu, koju je odredio trijažer, tj. u onu, gde se očekivalo da će dobiti najbolju mogućnu pomoć i lečenje. Za narkozu su se koristili etar, a ako njega nije bilo i hloroform.

Obrazovanje zdravstvenih radnika sastojalo se iz teoretskog i praktičnog dela. Slušali su predavanja dr Roberta Kukovca o osnovama vojne hirurgije i organizaciji vojnosanitetske službe. Svaki slušalac bio je uključen i u praktični rad u previjalištu i operacionoj prostoriji ili u gipsaoni.

Bilo je više sanitetskih kurseva. Neki lekari i medicinari osposobljavali su se za brigadne referente saniteta, drugi za rad u hirurškim ekipama, treći za rad u partizanskim bolnicama. Dr Robert Kukovec je pisao skripta, uputstva za rad referenata sanitta i drugih zdravstvenih radnika, naučne članke i ostalo (npr., organizacija sanitetske službe u NOV u duhu Statuta sanitetske službe NOV i POJ, Uputstvo za upotrebu i izradu udlaga).[801] Od stručnih čla-

[799] Dr Ivan Cestnik, Kirurška ekipa 4. operativne zone in 14. divizije na Stajerskem 1944-1945, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 92-98; Zapiski dr Roberta Kukovca o dogodkih v slovenski vojni partizanski bolnici »Celje« v času od konca novembra 1944 do 9. aprila 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, Ljubljana, 1984, dok. 16, str. 208-280, dr. Eman Pertl, Delež slovenskih zdravstvenih delavcev z Mariborskega območja v NOB doma in drugod v okupirani Jugoslaviji, Sanitetna služba v NOV na Mariborskem območju 1941-1945, Zbornik, Maribor, 1988, str. 31-66.

[800] Dr Ivan Cestnik, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana 1980, str. 92-98. Ime i prezime instrumentarke Julijane nije utvrđeno.

[801] Navodilo glavnega kirurga 4. operativne zone za uporabo in načrti za izdelavo opornic z dne 17. novembar 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 26, str. 101-105. U istom radu nalazi se i uputstvo za izradu autoklava.

naka je dr Robert Kukovec napisao tri: »O lečenju preloma u našim uslovima«,[802], »Povreda uretre«,[803] »Hematoma pulsans/aneurysma spurium«.[804]

HIGIJENSKO-EPIDEMIOLOŠKA SLUŽBA U JEDINICAMA 4. OPERATIVNE ZONE

Higijenske prilike u jedinicama 14. divizije su se za vreme njenog pohoda u Štajersku, februara 1944, veoma pogoršale. Svakodnevne borbe i pokreti po visokom snegu i pri jako niskim temperaturama, onemogućavale su sprovođenje higijenskih mera. Zbog kratkih odmora i stalne ugroženosti od neprijatelja, nije bilo moguće organizovati pranje rublja, a još manje depedikulaciju. Vašljivost se jako proširila, a, uporedo s njom, i piodermije. Velike teškoće bile su i sa ishranom. Hrana je bila oskudna i neukusna, jer nije bilo vremena za kuvanje.[805]

U martu 1944. higijensko stanje jedinica poboljšalo se, ali ne mnogo. Sanitetska služba u brigadama činila je velike napore za organizaciju pranja rublja sa prokuvavanjem i depedikulaciju, koja se vršila peglanjem odeće. I ishrana se poboljšala. U jedinicama su počele da se organizuju predavanja o higijeni.[806]

U leto 1944, i pored zalaganja, higijensko stanje nije postiglo zadovoljavajući nivo zbog raznih objektivnih teškoća, među kojima treba na prvom mestu spomenuti stalne pokrete jedinica. U 13. brigadi »Mirko Bračič« su u junu 1944. prali rublje tri puta, ali se vašljivost nije osetno smanjila zbog jakog pomanjkanja odeće i rublja.[807]

Suga i piodermije su mučile sve jedinice. Vladala je oskudica u sredstvima protiv šuge, a osim toga borci posle deskabizacije nisu mogli uvek da obuku sveže rublje. Tek u avgustu 1944. stanje u tom pogledu se popravilo, jer su mnogi borci dobili novo rublje, ponegde i po 2 para i odeću, koju su slali saveznici.[808]

Higijensko stanje u odredima 4. operativne zone bilo je bolje, jer su se sve jedinice manje kretale. Po dobroj higijeni prednjačio je Kozjanski odred, zahvaljujući velikim organizacionim naporima referenta saniteta, apsolventa medicine Adolfa Drolca. U svakom bataljonu su u avgustu 1944. oprali rublje tri puta, a depedikulaciju obavili jedanput. Redovito su obavljali šiša-

[802] Dr Robert Kukovec, O zdravljenju kostolomov v naših prilikah, Partizanski zdravstveni vestnik, št. 9-10, april 1945, str. 34-44.

[803] Dr Robert Kukovec, Poškodba uretre, Zdravstveni vestnik, 1946, 2, str. 257-258.

[804] Dr Robert Kukovec, Haematoma Pulsans (aneurysma spurium), Zdravstveni vestnik, 1946, 2, str. 331-341.
U članku o lečenju preloma dr Kukovec je na primeru otvorenog preloma butne kosti izneo svoje poglede o hirurškoj obradi rane nanesene vatrenim oružjem. Njegovi pogledi su u skladu sa tadašnjom vojnohirurškom doktrinom savezničkih armija. Hirurška obrada može se obaviti ne samo prvih 6-10 sati posle povrede, nego i kasnije 24-36 sati, i da treba zabraniti svako šivanje rana. Kao improvizaciju se u slučaju pomanjkanja igala za ekstenziju preporučuje primenu običnog eksera, sa kojim u praksi nije imao nikakvih komplikacija. U drugom članku je opisano hirurško lečenje slučaja povrede uretre u bolnici »Celje«, a u trećem članku izneo je svoja iskustva sa lečenjem slučajeva pulzirajućih aneurizmi, koji su lečeni u bolnicama u Slavoniji i u bolnici »Celje«.

[805] Poročilo Sanitetnega odseka 14. divizije z dne 8. aprila 1944. za februar 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 112, str. 412-415.

[806] Poročilo Sanitetnega odseka 14. divizije z dne 8. aprila 1944, za maree 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 1, dok. 113, str. 416-420.

[807] Poročilo sanitetnega referenta 13. SNOB Mirka Bračiča z dne 1. juli 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 3, str. 16-17.

[808] Mesečno poročilo sanitetnega referenta 2. SNOUB Ljube Sercerja z dne 2. septembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 59, str. 344-347.

nje. Organizovali su radionicu za popravljanje obuće. Na oslobođenoj teritoriji Kozjanskog u jedinicama su organizovali kupatila sa tuševima i buradima za depedikulaciju. Bataljoni su upućivali čete u ovu stanicu.[809]

Vašljivost je predstavljala velike teškoće za Koruški odred, koji se borio u teškim uslovima. Jedinice su bile u stalnoj pripravnosti. Kada je oslobođena Zgornja Savinjska dolina, čete Koruškog odreda odlazile su u depedikulacione stanice na oslobođenu teritoriju. Referent saniteta odreda apsolvent veterine Tone Hudopisk - Zvone kasnije je organizovao depedikulacionu stanicu sa partizanskim buradima, ali su Nemci u toku ofanzive uništili burad.[810] Kasnije je novi referent saniteta Jakob Mihelič - Savo nabavio 6 buradi i organizovao depedikulaciju čak i 2 puta mesečno.[811] U vreme dok je bila oslobođena Zgornja Savinjska dolina, organizovane su sa potpunom opremom (burad, kupatila) velike depedikulaciono-deskabizacione stanice, kapaciteta 500 boraca za 24 sata.[812]

Za vreme poslednje nemačke zimske ofanzive pomenute dezstanice su uništene. Stanje higijene u jedinicama se opet pogoršalo. Vašljivost je ponovo porasla.[813] U proleće 1945. došlo je do promena u depedikulaciji. Pojavilo se novo sredstvo protiv vašiju - prašak DDT koji su slali saveznici avionima.[814]

PARTIZANSKE BOLNICE U ŠTAJERSKOJ I KORUŠKOJ

Na teritoriji 4. operativne zone, u Štajerskoj i Koruškoj, postojalo je više partizanskih bolnica.

Partizanske bolnice na Pohorju

Dr Ivan Kopač[815], sa svojim saradnicima, organizovao je izgradnju skloništa pod zemljom u vidu bunkera. Napravili su 4 bunkera sa 30 ležaja. Bunkeri su se nalazili na području Graške gore, Sv. Miklavžu, Velunju i na južnim padinama Pohorja uz Mislinjsku dolinu. Primer je jedan takav bunker sa 5 ranjenika i lekarom dr Slokanom, koji Nemci nisu prilikom kontrole ovog područja otkrili iako je jedan nemački vojnik stajao na krovu bunkera.

Taj bunker izgrađen je tako što je udubljenje u blizini izvora vode obloženo daskama i napravljen drveni krov, koji je prekriven zemljom i zasađen vegetacijom, koja se uklapala u okolinu.

Kreveti u bunkeru bili su na sprat. U bunkeru je bila i peć i prostorija za skladište. Lakši ranjenik obavljao je poslove bolničara i svakodnevno sve otpatke iznosio u sanduku daleko od bunkera, gde ih je zakopavao. Put do bunkera vodio je kroz potok uz strogu kamuflažu. Preko dana imali su stražu

[809] Mesečno poročilo sanitetnega referenta Kozjasnkega odreda z dne 8. septembra 1944. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 65, str. 370-378.
[810] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, Knjižnica NOV in POS, Ljubljana, 1985, str. 242-244.
[811] Mesečno poročilo sanitetnega referenta Koroškega odreda z dne 27. novembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 31, str. 142-147.
[812] Poročilo šefa Sanitetnega odseka Štaba 4. operativne zone dr Petra Držaja z dne 22. oktobar 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 106, str. 595-598.
[813] Poročilo v.d. šefa Sanitetnega odseka 4. operativne zone dr Milana Cervinke z dne 12. januara 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 73, str. 459-473.
[814] Dr Herbert Zaveršnik, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980. str. 34-38.
[815] Dr Ivan Kopač - Pavček, Oris nastanka in dela slovenskih vojnopartizanskih bolnic na Pohorju, Zbornik dokumentov in podatkov santietne službe, knj. 4, Ljubljana, 1984, str. 406-435.

na dobro maskiranom mestu i to od 9 do 15 sati, baš u kritično vreme. Hranu nisu nabavljali u najbližoj seljačkoj kući nego daleko od nje. Po raznim kanalima primali su i skromne količine sanitetskog materijala.

Život u bunkerima bio je za ranjenike težak. Zato je na sastanku sanitetskih rukovodilaca na Graškoj gori 9. maja 1944, a prisustvovali su i dr Peter Držaj, dr Milan Červinka, dr Ivan Kopač i politički komesar Sime Oblak, odlučeno da dr Ivan Kopač organizuje izgradnju konspirativnih partizanskih bolnica u zapadnom delu Pohorja.[816]

U junu 1944. premešten je na Pohorje i dr Herman Slokan - Zmago, koji je dobio zadatak da izgradi konspirativne bolnice u istočnom delu Pohorja. Zapadni deo Pohorja, gde su bile partizanske bolnice, obuhvatao je Slovenjgraško Pohorje ispod Kope, a istočni deo teritorije oko Mislinjske grape, Peska, Rogle do Lehna na Pohorju. U maju 1944. izgrađene su prve bolnice u zapadnom delu Pohorja. Bolnice u istočnom delu su počeli graditi u junu 1944.[817]

U zapadnom delu Pohorja izgrađeno je 6 bolnica.

Bolnica »Kozjak« je prva bolnica na Pohorju. Izgrađene su dve barake za ranjenike (ukupno 40 kreveta) i to iznad sela Zgornji Legen, kod Kloštivskog sedla, u mladoj jelovoj šumi. U posebnoj baraci su prostorije za osoblje i kuhinju. Broj osoblja 4-5. Rukovodilac je bolničar Silvo Rožanc. Bolnica je radila do oslobođenja. U njoj se lečilo 58 ranjenika.[818]

Bolnica »Krn«, izgrađena je ispod Male Kope, približno u isto vreme kad i »Kozjak«. Pristup do nje je bio kroz potok. Imala je oko 50 kreveta i 12 članova osoblja. Rukovodilac je bio student medicine Adolf Špiler - Hotimir. Broj lečenih 71.[819]

Bolnica »Trška gora« izgrađena je na padinama Cajnerske grape, koja se prostire od Legena do vrha Pohorja. Bilo je 50 kreveta i 6-7 članova osoblja. Rukovodilac Franc Štaloker - Sladki, seljak iz sela Golavabuka. Lečeno 50 partizana.[820]

Bolnica »Primož« smeštena je na strmoj padini iznad kuće seljaka Temnikara i između Kloštivskog sedla i Cajnerske grape. Rukovodilac je bio Sime Oblak, koji je bio ujedno i politički komesar Zapadnog dela bolnica na Pohorju. Broj ležaja 35-40, a broj osoblja 8-10. Bolnica je imala posebnu baraku za operaciju. Lečeno je 40 lica.[821]

Bolnica »Dolže« izgrađena je u oktobru 1944. na južnoj strani Cajnerske grape. Rukovodilac je bio bolničar, koji je došao iz bolnice u Slovenj Gradecu i doneo instrumentarijum, koji su Nemci zaplenili u borbama sa 14. divizijom. Broj ležaja 20-25, a broj osoblja 3-4. Lečeno 25 lica.[822]

Bolnica »Svoboda« izgrađena je početkom 1945. na padinama Pohorja između Ribnice i Dravograda, ispod Male Kope. Rukovodilac je bio student medicine Adolf Špiler - Hotimir, a politički komesar Vinko Hribar - Džek. Imala je 70 kreveta i 14 članova osoblja. U bolnici se lečilo 45 pacijenata.[823]

[816] Isto, str. 417.
[817] Dr Herman Slokan - Zmago, Oris nastanka in dela slovenskih vojnih partizanskih bolnic na Vzhodnem Pohorju, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, Ljubljana, 1984, str. 373-406.
[818] Dr Marjan Južnič, Razvoj partizanskih bolnica u Sloveniji, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 200-234.
[819] Isto, str. 216.
[820] Isto.
[821] Isto, str. 216-217.
[822] Isto.

U istočnom delu Pohorja bilo je sedam bolnica, i to:

Bolnica »Tihi dol«, izgrađena u junu 1944. na Mislinjskoj strani Pohoija, udaljena 15 minuta peške od vrhova Planinke i Rogle, u blizini većih pohorskih puteva tako da položaj, u pogledu zaštite, nije bio povoljan.

Jedina povoljnost je bila što se bolnica nalazila uz jedan od brojnih potoka, koji su svojim šumom bili prirodna zaštita, jer se govor nije mogao čuti, a osim toga i prilaz kroz potok smanjio je mogućnost otkrivanja tragova. Upravnik je bio dr Herman Slokan - Zmago. Bilo je 20 kreveta i 10 članova osoblja. Izgrađene su tri barake: za ranjenike i bolesnike, za osoblje i za kuhinju.[824] Krajem jula 1944. bolesnici su se morali evakuisati, jer su Nemci stigli u blizinu i zarobili 3 člana sanitetskog ekonomata i političkog komesara bolnice. Dvadeset nepokretnih ranjenika evakuisani su u šatore na padini Planinke odakle ih je Tomšičeva brigada transportovala na zapadni deo Pohorja.

Bolnica »Košuta«, kasnije nazvana »Leto«, izgrađena je u avgustu 1944. i radila sve do oslobođenja. Nalazila se na severnoj strani Planinke, na mestu gde se jedan od gorskih potoka izliva u veći potok Radoljnu.[825]

Zemljište je delimično močvarno, a bukova šuma sa brojnim potocima. Zbog retke vegetacije bilo je potrebno temeljito maskiranje bolnice. Upravnik je bio dr Herman Slokan. Broj ležaja 60-80, a osoblja 10-15. Lečeno je 150 partizana. Početkom septembra 1944. bolnica je napadnuta pa su bolesnike morali evakuisati, ali su zgrade ostale i februara 1945. je ponovo primala ranjenike.[826]

Bolnica »Zaklon« izgrađena je u oktobru 1944. posle napada na bolnicu »Leto« i to oko 1 sat pešačenja od nje u pravcu Sv. Lovrenca, između potoka Radoljina i glavne ceste Pesek - Sv. Lovrenc. Nalazila se u mladoj jelovoj šumi. Upravnik je bio dr Herman Slokan. Broj ležišta 30, lečenih 24, osoblja 10. U aprilu 1945. Nemci su je zapalili.

Bolnica »Jesen« izgrađena je u oktobru 1944. Od svih bolnica bila je najbliža Mariboru, a nalazila se na južnim padinama Pohorja, iznad Slovenske Bistrice, u blizini sela Malo Tinje, u mladoj jelovoj šumi. Položaj je bio nepovoljan. Severno, nedaleko od bolnice, bila je lovačka kuća »Kurja vas«, a oko 100 m vodio je glavni put Maribor - Sv. Areh - Sv. Trije Kralji - Slovenska Bistrica. U blizini se nalazio izvor vode. Pristup do bolnice bio je moguć samo kroz vodu potoka.

Bolnica »Pomlad« izgrađena je u martu 1945. u Mislinjskom grabnu, na južnim padinama Pohorja. U blizini su bile razne druge partizanske ustanove, što je bilo nepovoljno u pogledu konspiracije. Zemljište je obraslo gustom jelovom šumom i teško prohodno. Rukovodio je bolničar Urban Kalan. Broj ležaja 25, osoblja 6, a lečenih pacijenata 25.[827]

Bolnica »Zima« izgrađena je u aprilu 1945. na severnoj strani Pohorja, iznad sela Lehen kod Ribnice. Upravnik je bio dr Dušan Šeber. Ova bolnica nije primala ranjenike.[828]

[824] Isto, str. 226.
[825] Kronika dr Hermana Slokana, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, str. 375.
[826] Dr Marjan Južnič, Razvoj partizanskih bolnica u Sloveniji, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 227.
[827] Isto, str. 228.

Bolnica »Košuta« bila je prihvatna stanica izgrađena u isto vreme kao »Tihi dol« u području Hudog Vrha, gde je bila i javka bolnice Istočnog sektora. U blizini se nalazio sanitetski ekonomat (»Jurkaplac«) i apoteka »Granit«. Broj ležišta 20-25.[829]

LEČENJE RANJENIKA I BOLESNIKA U POHORSKIM PARTIZANSKIM BOLNICAMA

Dr Ivan Kopač opisao je lečenje ranjenika u bolnicama zapadnog dela Pohorja[830] Pri prijemu su svakog ranjenika ošišali, obrijali, umili, namazali »cuprexom« i presvukli u čisto rublje. Depedikulacija odeće obavljana je u »partizanskom buretu«. Bolničari su pacijente svakog dana umivali, a kupali prema mogućnostima. Hrana je bila zadovoljavajuća.

Najviše je bilo povreda gornjih ekstremiteta (trećina svih slučajeva), zatim donjih ekstremiteta (petina). Ostalo su bile povrede glave, grudnog koša i trbuha (ovih poslednjih veoma malo, jer su većinom umrli u toku transporta).[831]

Lečenje rana nanesenih vatrenim oružjem bilo je, uglavnom, konzervativno, ali i hirurško, jer je dr Kopač iamo hirurško iskustvo i obavljao manje i srednje velike operacije, i to ekscizije rana, ekstrakcije projektila, sve vrste amputacija, ligature arterija. Posle hirurške obrade rane nisu šivane, nego ostavljane otvorene i zasipane sulfamidnim praškom. Kod gnojnih komplikacija obavljali su incizije i kontraincizije za drenažom. Operaciji je često asistirao dr Julij Saje, referent za bolnice u Sanitetskom odseku 4. operativne zone. Za imobilizaciju su upotrebljavali najviše gipsani zavoj, kod preloma butne kosti s prozorčićima, kroz koje su mogli kontrolisati ranu i vršiti previjanje. Izvršeno je oko 150 gipsanih zavoja. Prelome nadlaktice su lečili imobilizacijom na drvenim abdukcionim udlagama. Prelomi butne kosti lečeni su osim gipsanim zavojem, ekstenzijom pomoću leukoplasta na braunovoj udlazi.

Sva previjanja ranjenika obavljali su u posebnim prostorijama - previjalištima, na operacionim stolovima. Teže ranjenike upućivali su u bolnicu »Primož«, gde se nalazila posebna baraka za operacije sa potrebnom opremom. Sterilizaciju zavojnog materijala i operacionog rublja obavljali su u partizanskom buretu vodenom parom. Za narkozu su upotrebljavali etar, a primenjivali su i lokalnu anesteziju novokainom.

Sanitetski materijal dobijali su preko terenskih organizacija, koje su ga nabavljale tajno iz Celja, Slovenj Gradeca, Maribora, pa čak i iz Gradca. U bolnici »Trška gora« organizovali su vlastitu apoteku.

Od bolesti lečeni su najviše teške piodermije, upale pluća, oboljenja bubrega i reumatična oboljenja.

Lečenje ranjenika u bolnicama istočnog dela Pohorja je isto, a opisao ga je Herman Slokan.[832]

[829] Isto.

[830] Dr Ivan Kopač-Pavček, Saniteta na sektorju »S«, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 527-559.
DrMarjan Južnič, Razvoj partizanskih bolnica u Sloveniji, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 220-234.
Dr Herman Slokan, Kronika postojanke »P«2, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 495-526.

Svaka bolnica imala je prostoriju za operacije sa potrebnom opremom (operacioni sto i drugo) izrađenu po nacrtima, objavljenim u »Partizanskom zdravstvenom vestniku«.[833]

ORGANIZACIJA I ZAŠTITA KONSPIRATIVNIH BOLNICA NA POHORJU

Svaki sektor bolnica na Pohorju, zapadni i istočni, imao je svoju upravu. Sanitetsko osoblje regrutovalo se od izlečenih ranjenika i bolesnika, koji su se osposobili za bolničare. Bolnice svakog sektora bile su samostalne iz konspirativnih razloga i nisu imale međusobnih kontakata. Jedino su upravnik i komesar znali za sve. Svaka bolnica imala je svog upravnika, političkog delegata, glavnog bolničara, intendanta, kuvare i ostalo osoblje.

Svaka bolnica imala je baraku za pacijente, kuhinju, baraku za osoblje i baraku za intendanturu, odnosno bunker za skladište. Kapacitet barake bio je 20 do 30 ležaja.

Snabdevanje bolnica bilo je podvrgnuto pravilima konspiracije. Teškoće u snabdevanju postojale su naročito u zimskom periodu zbog tragova u snegu i opasnosti otkrivanja bolnice. Svaki sektor imao je za snabdevanje posebnu organizaciju - sanitetski ekonomat, koji je vodio glavni ekonom. Zapadni sektor bolnica imao je sanitetski ekonomat u Cajnerskoj grapi u blizini sela Legen, i snabdevao je bolnice hranom, rubljem, odećom, obućom i svim ostalim potrebama.[834] Osoblje ekonomata nije znalo za tačnu lokaciju bolnice.[835]

Veće teškoće u snabdevanju bile su u istočnom sektoru. Sanitetski ekonomat nalazio se u blizini Suhog vrha, u blizini bolnice »Košuta« i apo-

Odnošenje ranjenika iz bolnice u tajno sklonište. Slovenija

Manja Jeras, Naša operacijska soba, Partizanski zdravstveni vestnik, maj 1944, št. 5, 9-13.
Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, str. 42.
[1] Dr Marjan Južnič, Razvoj partizanskih bolnica u Sloveniji, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, str. 218.

teke »Granit«. Za vreme zimske nemačke ofanzive 1944/1945. bolnice su izgubile vezu sa sanitetskim ekonomatom, jer su sve puteve na Pohorju skoro svakodnevno kontrolisale nemačke jedinice. U kritičnoj situaciji, zbog pomanjkanja hrane, bilo je ugroženo 250 ranjenika. Čak je predložena evakuacija ranjenika sa istočnog sektora, ali je ona bila praktički neizvodljiva.[836]

Pohorje, 65 km dugo brdovito područje, pokriveno šumom, postalo je za vreme NOB-a najveće utočište partizanskih ranjenika i bolesnika, i razvilo se u najveći partizanski bolnički centar u Štajerskoj, koji je radio od maja 1944. do maja 1945.

Nemci su preduzeli brojne oružane akcije da bi otkrili i uništili te bolnice. Od 6 bolnica zapadnog sektora ni jedna nije uništena, a od 7 bolnica istočnog sektora uništena je samo jedna. Neprijatelj je otkrio bolnicu »Zaklon« i spalio je u aprilu 1945, ali su ranjenici spaseni ili su pravovremeno evakuisani.[837]

U bolnicama zapadnog sektora se od maja 1944. do maja 1945. lečilo oko 300 težih ranjenika, od kojih je 14 umrlo u bolnici, a 4 za vreme transporta.[838] U bolnicama istočnog sektora lečilo se od juna 1944. do maja 1945. oko 300 težih ranjenika, od kojih su 3 umrla u bolnici, a 5 za vreme transporta.[839] Ukupno se, prema tome, lečilo u partizanskim bolnicama na Pohorju u 1944. i 1945. godini oko 600 težih ranjenika.

Kulturno-prosvetni rad odvijao se noću, a po danu su pacijenti spavali. Oblici kulturno-prosvetnog rada bili su razni politički časovi, vesti sa frontova, poučna predavanja sa diskusijama. Na istočnom sektoru izdavali su humoristički časopis »Pavliha«, »Radio-vestnik« i »List za domaće novice«. Organizovan je i šahovski tečaj.[840]

SANITETSKA SLUŽBA LACKOVOG ODREDA I PARTIZANSKE BOLNICE NA PODRUČJU KOBANSKOG

Lackov odred formiran je 18. septembra 1944. iz 3. bataljona Pohorskog odreda i istog meseca počeo je sa akcijama na području Kobanskog, severno od Drave. U jednoj od većih nemačkih ofanziva u novembru 1944, Lackov odred pretrpeo je teške gubitke.[841] Naredbom Štaba 4. operativne zone u decembru 1944, uz pomoć 2. bataljona Tomšičeve brigade, ponovo je formiran.

Referent saniteta Lackovog odreda bio je student medicine Vinko Gregore - Suhi, koji je došao na Kobansko 22. septembra 1944. i ostao sve do oslobođenja. Decembra 1944. santietska služba Lackovog odreda reorganizovana je. Za referenta saniteta operativnih jedinica postavljen je student medicine Vladimir Vajngerl (Weingerl), koji je došao u Lackov odred sa 2. bataljonom Tomšičeve brigade 6. decembra 1944. Vinko Gregore preuzeo je dužnost referenta za bolnice tog područja.

U početku su teške ranjenike lečili u skloništima kod seljaka i u bunkerima, a kasnije su izgradili tri bolnice i bunkere za teške ranjenike: u Čermeniškoj grapi (3 ležišta) nazvan bunker pri Milenku; poluzemunice za ranjenike, izgrađene su na mestu između Gradišća i Spodnje Kaple; bunker za teške ranjenike u šumi pri Urlavberici, i bunker u šumi pri Drulenku sa 24 ležaja.[842]

[836] Dr Herman Slokan, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, str. 381-384.
[837] Kronika dr. H. Slokana, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, str. 400.
[838] Dr Ivan Kopač, Pohorske bolnišnice, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 43.
[839] Kronika dr H. Slokana, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, str. 402.
[840] Isto, str. 403-403.
[841] NOV na Slovenskem, str. 796.
[842] Dr Vladimir Weingerl, Kratek oris sainitetne službe na operativnem območju Lackovega odreda, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 78-84.

PARTIZANSKE BOLNICE U KORUŠKOJ

Borbe u Koruškoj vodile su se u krajnje teškim uslovima zbog jakih neprijateljevih snaga i veoma razgranate špijunske mreže Gestapoa. Jezgro neprijateljevih snaga bio je 13. SS policijski puk, koji je kontrolisao obe obale Drave.

Uprkos takvoj situaciji oružani otpor partizanskih jedinica nije prestao, a najjači je bio u leto 1944. Tada je Koruška grupa odreda imala 450 boraca.[843] Uskoro je u septembru 1944. došlo do reorganizacije jedinica NOV i u Koruškoj je ostao samo Koruški odred.[844]

Jedinice NOVJ u Koruškoj primenjivale su iznenadne napade na komunikacije i manje neprijateljeve jedinice. Uprkos takvoj taktici, imale su veći broj teških ranjenika, za koje su morali organizovati partizanske bolnice, a ako to nije bilo moguće, bar privremena skloništa u bunkeru. Zbrinjavanje ranjenika na toj teritoriji bilo je vanredno teško. U Koruškoj se bolnice mogu podeliti na tri područja.[843]

RAZVOJ PARTIZANSKIH BOLNICA U SOLCAVSKOM PODRUČJU I U BISTRI

Bolnice u Koruškoj, kao sve partizanske bolnice, nisu mogle da računaju na neku oružanu zaštitu. Glavna zaštita bila je konspiracija. Pored poznatih mera konspiracije, u Koruškoj se poklanjala naročita pažnja organizaciji obaveštajne službe, koja je pravovremeno signalizirala opasnost nemačkog napada. U takvoj situaciji bolnica je izvršila evakuaciju ranjenika na bezbednije mesto. Bolnice u Koruškoj često su se selile i tako spasle živote mnogih ranjenika.

Bolnica Ručnik Na završetku pohoda kroz Štajersku, 14. divizija u Solčavskim brdima predala je svoje ranjenike teritorijalnim jedinicama, koje su ih smestile kod pouzdanih seljaka, a kasnije u staru drvarsku kuću kod potoka Ručnik, gde je našlo utočište 17 pacijenata. Tom bolnicom upravljao je partizan Rudi Pudgar - Branko, koji je, pored ostalog osoblja, imao bolničarku Anicu Eržen - Pepcu i bolničara Antona Ikovica - Darka.[846] Ranjenici su se u toj bolnici lečili od marta do kraja aprila 1944. kada su zbog bezbednosti preseljeni u bolnicu u Matkovom kotu.

SVPB Severozapadni center u Matkovom kotu nastala je u blizini kuće seljaka Matka, gde su izgrađene barake za ranjenike. Bolnica je radila od marta do kraja maja 1944, kada su morali, zbog nemačke ofanzvie, izvršiti evakuaciju i ranjenike sakriti u šumi, i u raznim skloništima i skrovištima. Upravnik je bio Rudi Pudgar - Branko, a posle njega student medicine Savo Vrtačnik, koji je upućen iz Šercerove brigade da pomogne organizovanje bolnice. Kasnije je on postao upravnik svih partizanskih bolnica u Koruškoj. Bolničarka je bila Anica Eržen - Pepca. Ranjenici su morali posle evakuacije u šumu ostati u skrovištima nekoliko dana. Neki su čak i posmatrali kako Nemci pale bolnicu. Posle velikih patnji i nekoliko uzastopnih seljenja, bolnica je našla utočište u blizini seljačkog gazdinstva Knez u Robanovom kotu. [7]

Bolnica kod Knezove električne centrale u Robanovom kotu. Građevinska ekipa bolnice, kojom je rukovodio Janez Zelesnik - Bled, izgradila je baraku

[843] NOV na Slovenskem, str. 765.
[844] Isto, str. 767.
[845] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, Ljubljana, 1985, Knjižica NOV in POS.
[846] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, Ljubljana, 1985, Knjižnica NOV i POS, str. 78-94.
[847] Isto, str. 94-108.

za ranjenike, baraku za upravu (u kojoj su bili student medicine Savo Vrtačnik - upravnik, Janez Kos - politički komesar i bolničarka Anica Eržen), i manju baraku za građevinsku ekipu. Bolnica se nalazila u tim barakama od 13. juna do 8. avgusta 1944, kada su morali zbog nemačkih napada izvršiti evakuaciju ranjenika u veliki šator ispod vrha Suše, gde su ostali do 10. septembra 1944. Lakše ranjenike su evakuisali u pokretnu bolnicu, a teže u konspirativnu bolnicu u Podvolovljek.

SVPB Severozapadni center (SZC) u Robanovom kotu. Po nalogu dr Petra Držaja, šefa Sanitetskog odseka Štaba 4. operativne zone, građevinska ekipa Andreja Fonde izgradila je dve bolnice SZC I i II, (od oktobra 1944. do januara 1945), kada su morali za vreme nemačke ofanzive po mrazu i snegu da izvrše evakuaciju ranjenika, i to u dve etape, u SVPB-B11 i u Bistru. Bolnicu SZC I Nemci su otkrili i spalili, ali ranjenika tamo više nije bilo.

Bolnica SZC I bila je na desnoj obali potoka Bele, na teško pristupačnom mestu. Imala je tri barake za ranjenike, intendanturu i kuhinju. Ranjenici su ležali na madracima sa čaršavima od padobrana. Bolnica je imala dva konspirativna pristupa. Loša strana zaštite bila je u tome, što nije bilo mogućnosti povlačenja. Bolnica SZC II izgrađena je na levoj obali Bele, oko 1 sat hoda od SZC I. Bila je veća. Imala je 25 ležaja. Izgrađene su tri barake: za ranjenike, kuhinju i skladište. Upravnik SZC bio je student medicine Savo Vrtačnik, njegov pomoćnik dr Milorad Hadžić, specijalista internista, ranije asistent na Internoj klinici Medicinskog fakulteta u Beogradu, politički komesar Lado Birsa, a medicinska sestra Rezka Povalej.[848]

POKRETNE BOLNICE U SOLCAVSKOM PODRUČJU I ZGORNJOJ MEŽIŠKOJ DOLINI

Komanda mesta Solčava je juna 1944. osnovala pokretnu bolnicu za lakše ranjenike i bolesnike. Radila je do početka velike nemačke zimske ofanzive u decembru 1944. Druga pokretna bolnica organizovana je 29. decembra 1944. od osoblja bolnice u Robanovom kotu i radila je do 12. maja 1945. Pokretnom bolnicoma u Solčavi rukovodio je Ferdinand Kotnik - Jožko, a stručni nadzor obavljao je apsolvent veterine Tone Hudopisk - Zvone, tadašnji referent saniteta Koruške grupe odreda. Bolnica je imala bolničare, bolničarke i pomoćno osoblje. Ranjenici i bolesnici bili smešteni u seljačkim kućama. I pacijenti i osoblje pomagali su seljacima u njihovom radu, a oni su ih hranili.

Druga pokretna bolnica koja je formirana od osoblja bolnice u Robanovom kotu 29. decembra 1944, smeštena je u planinskoj kući u Logarskoj dolini (Logarski kot), a kasnije se selila u Mežišku dolinu i opet natrag u Solčavsko. Njeni prvi pacijenti bili su bolesnici sa teškim smrzotinama, njih 17, iz 11. brigade »Miloš Zidanšek«. Bolnicom je upravljao Ferdinand Kotnik - Jožko, a politički komesar bio je Ivan Kiemen - Jurček. Bolničar je bio Ivan Levar - Janez, a kasnije je tu dužnost obavljala Ivana Belcijan - Majda. Bolnica je evakuisana u Crnu.[849]

Partizanske bolnice B-ll u Bistri kod Crne. Konspirativna oznaka bolnice je bila Terenska četa (*TČ 1-15).* Bolnicu su počeli graditi u avgustu 1944. da u nju presele ranjenike iz Solčavskih bolnica ako bi one bile ugrožene, što se i dogodilo. Izgradnjom bolnice rukovodili su upravnik Anica Eržen Tomazin i politički komesar bolnice Peter Tomazin. Gradila ju je građevinska

[848] Dr Milorad Hadžić, bio je od Nemaea interniran u Beč. Pobegao je iz internacije i stupio u Kozjanski partizanski odred. Zatim je radio u Tomšičevoj brigadi i u Štabu 14. divizije, odakle je upućen u bolnicu u Koruškoj. Poročilo dr Petra Držaja 4. oktobra 1944, Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 360, Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, str. 118-132.

[849] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo Ljubljana, 1985, str. 147-151.

ekipa Janeza Zalesnika - Bleda. Do 15. septembra 1944. izgradili su baraku sa 25 ležaja i kuhinju.

Bolnica je bila temeljito maskirana, a pristup samo kroz potok. Javka se nalazila kod seljaka Osojnika u Špesovoj bajti. Pri prijemu, ranjenicima su vezivali oči. Bolnica je u toku jeseni skupljala velike količine hrane, koju su čuvali u bunkerima.

Krajem decembra stigli su prvi ranjenici, a u januaru 1945. bolnica je primila 20 teških nepokretnih ranjenika iz ugrožene bolnice u Robanovom kotu. Evakuaciju je obavio u dve etape, 3. i 11. januara 1945, Treći bataljon Istočnokoruškog odreda po najtežim vremenskim uslovima i brdovitom terenu.

Početkom februara je u upravu stigla vest o izdaji bolnice. Izvršena je evakuacija ranjenika u sklonište, čiji su zidovi bili od snega, a krov i pod sa ležištima od jelovih grana. Usred skloništa ložili su vatru. Nemcu su 8. februara 1945. pronašli i spalili bolničku baraku. Posle toga su krajem februara 1945. izgradili novu baraku iznad pilane Osojnik.

Krajem aprila morali su se seliti zbog ugroženosti u novoizgrađenu, treću baraku, na novom mestu. Tek 12. maja 1945. izvršena je evakuacija svih ranjenika u bolnicu u Črnu.[850]

Bolnica B-ll u Bistri postojala je od septembra 1944. do oslobođenja i nije imala žrtava.

LEČENJE RANJENIKA I BOLNICE U KORUŠKOJ

Podaci o lečenju ranjenika i bolesnika i rešavanju stručno-medicinskih problema u koruškim partizanskim bolnicama su veoma skromni. Ima opisa sudbine nekoliko teških ranjenika, kojima se nije uspela ukazati hirurška pomoć, jer hirurga nije bilo, ili su, pak, dolazili samo povremeno. Jedini student medicine Savo Vrtačnik bio je zaokupljen, u prvom redu, organizacionim problemima, a obavljao je i stručni nadzor.

Jedini lekar u koruškim partizanskim bolnicama bio je dr Milorad Hadžić, od 25. oktobra 1944. do oslobođenja. Preopterećen stručnomedicinskim radom, obilazio je bolnice i bunkere i nudio specijalističku internističku pomoć bolesnicima, a lečio je ranjenike i obavljao i hirurške zahvate, npr., amputacije. Lečenje ranjenika bilo je pretežno konzervativno. Operativno lečenje zavisilo je od povremenih dolazaka hirurga 4. operativne zone.

U koruške partizanske bolnice dolazili su dr Milan Červinka - šef hirurške ekipe 14. divizije, dr Virgil Krasnik, hirurg iz partizanske bolnice u Podvolovljeku i dr Julij Saje, referent za bolnice u Sanitetskom odseku Štaba 4. operativne zone, koji je imao već bogato hirurško iskustvo.

U bolnicama se vodila knjiga pacijenata, knjiga umrlih i otpusnica iz bolnice.[851]

Partizanske bolnice u Koruškoj primale su sanitetski materijal iz terenskih apoteka (TA) »Viharnik«, »Saša«, koje su radile do početka nemačke zimske ofanzive, tj. do decembra 1944. Kasnije se snabdevanje pogoršalo. Tako je bila, npr., Bolnica - B-ll u Bistri loše snabdevena sanitetskim materijalom i instrumentima.

[850] Isto, str. 159-184.

[851] Isto, str. 77-78. U monografiji Antona Ikovica i Marjana Linasija »Koroško partizansko zdravstvo« nema stručno pisanih dijagnoza i opisa medicinskog rada, ali postoje (str. 282-355) spiskovi ranjenika i bolesnika i sanitetskog osoblja sa bogatim podacima, iz kojih se može dobiti slika o tragičnoj sudbini pojedinih ranjenika, npr., onih koji su sami sebi oduzeli život, i o teškim uslovima rada zdravstvenih radnika.

Od juna do novembra 1944. saveznici su avionima dostavili koruškim borcima pošiljke raznog materijala, među kojima i sanitetski materijal. Pošiljke su avioni spuštali u rejone: Solčavsko, Dolga njiva, Mežiška dolina i Jazbina pri Crni.[852]

U Koruškoj, južno od Drave, postojala su skloništa i manje partizanske bolnice.

Sklonište »Mirta« bila je poluzemunica, nazvana po partizanki Mirti, koja se u njoj lečila. Posle nje se lečilo još nekoliko ranjenika i bolesnika sve do oslobođenja.

Skrovišta - bunkeri u Mežiškoj dolini. Krajem 1944. i početkom 1945. izgrađeno je nekoliko skloništa - bunkera za ranjenike u Mežiškoj dolini, npr. napravljeno je sklonište u jednoj zgradi seljaka Podpečnika u Podgori, u blizini Kotlje, zatim Godčev bunker, bunker u Cekovniku, zatim sklonište za ranjenike »Pri Zvoniku«, u Dornikovom mlinu i u Pernatovoj šumi, pa Novakov bunker i druga skloništa.[853]

Bolnica »Krtina« je manja baraka izgrađena u junu 1944, zapadno od Jezerske ceste, iznad Komatevre. Upravnik je bio student medicine, Jože Kenda, koga su Nemci ubili iz zasede 31. avgusta 1944.[854] Posle toga je Ivan Štirn izgradio novu baraku na drugom mestu, koja je služila za lečenje ranjenika do januara 1945, kada je neprijatelj zarobio dva otpuštena ranjenika, od kojih je jedan pobegao i spasio bolnicu tako da su svi ranjenici pravovremeno pobegli, osim jednog koga su slovenački domobrani ubili.[855]

Bolnica »Mlini« bila je na području Obirsko u staroj drvarskoj kućici, u blizini Šajde. Krajem aprila 1945. bolnicu su posetili student medicine Savo Vrtačnik, dr Milorad Hadžić i drugi zdravstveni radnici. Posle oslobođenja evakuisali su sve pacijente u civilsku bolnicu u Crnu.[856]

Planulo je nekoliko bunkera u kojima su se lečili ranjeni i bolesni partizani i politički radnici. Jednoj partizanki je dr Milorad Hadžić izvršio amputaciju obe potkolenice zbog teških smrzotina, ali je posle nekoliko dana umrla. Drugoj partizanki je, takođe, zbog smrzotina, izvršio manju operaciju.[857]

Vojnopartizanska bolnica »Amerika« izgrađena je u oktobru 1944. blizu naselja »Zgornji Kot« kod Sela, u Koruškoj. To je bila baraka sa 20 kreveta. Bolnicom je upravljao politički komesar Lozje Mlak - Lenart, a od decembra 1944. student medicine Franc Brumen, koji je postavljen za upravnika bolnice u zapadnoj Koruškoj. Kada su Nemci zarobili 4 otpuštena ranjenika, bolnicu su evakuisali na novo mesto ispod Karavanki u blizini seljačkog gazdinstva Hoc i tu izgradili novu baraku. U martu 1945. bolnica se morala ponovo preseliti u barake koje su izgradili u blizini kuća seljaka Majera i Vogelnika, gde su ostali do oslobođenja. Snabdevao ih je 2. bataljon Koruškog odreda. Posle oslobođenja pacijenti su evakuisani u bolnicu JA u Celovac.

Skloništa za ranjenike u Ziljkoj dolini. Planulo je nekoliko bunkera, koje su upotrebljavali politički aktivisti, koji su tamo radili. Ti bunkeri služili su i za lečenje ranjenih i bolesnih partizana, jer drugih mogućnosti nije bilo.[859]

[852] Isto, str. 175 i 264 i 277.
[853] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, str. 186-188.
[854] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 176.
[853] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, str. 188-191.
[856] Isto, str. 191-193.
[857] Isto, str. 916.
[858] Isto, str. 196-204.
[859] Isto, str. 216-220.

Ulaz u podzemno tajno sklonište za ranjenike, bolnica u Podvoljeku, Slovenija

Skloništa za ranjenike u Koruškoj, severno od Drave, bilo je na više mesta. Naime, severno od Drave bio je 4. bataljon Koruškog odreda koga su Nemci pokušavali svim snagama da unište ili da ga bar potisnu južno od Drave. Zato su od novembra 1944. do maja 1945. organizovali više poternica i to na području Svinške planine. Prvu pomoć ranjenicima pružala je bolničarka Magda Pavlič, a posle toga su ranjenike prebacivali u tajna skloništa, jer je prebacivanje sanitetskog transporta preko Drave bilo praktički nemoguće. Samo jednom, i to 24. aprila 1945, uspela je evakuacija južno od Drave.

Tajna skloništa za ranjenike bila su u seljaka ili u šumi na području Gur i na Svinškoj planini. Ranjenike u skloništima previjala je bolničarka, a stručni nadzor obavljao je apsolvent medicine Janez Kmet, koji je u to vreme bio politički radnik u Celovecu (Klagenfurt).

Zbog nadmoćnosti neprijatelja u oružanim sukobima nije bilo moguće izvršiti evakuaciju ranjenika na bezbedno mesto. Četa 4. bataljona nije se mogla probiti iz obruča. Poginuli su svi borci osim komandanta i bolničarke,[860] a bilo je i teških ranjenika koji su sami sebi oduzeli život.

U bolnicama u Koruškoj se 1944. i 1945. lečilo 227 ranjenika i bolesnika. Po skloništima u seljaka, van partizanskih bolnica, lečilo se 139 partizana. U koruškim partizanskim bolnicama radilo je 147 lica.[861]

[860] Isto, str. 216, 220.
[861] Ista, str. 282-355.

PARTIZANSKE BOLNICE U ZGORNJOJ SAVINJSKOJ DOLINI SA DOLINOM BELE

Na ovoj teritoriji postojala je Slovenska vojnopartizanska bolnica »Celje« (SVPB-C) koju je izgradila, po nalogu dr Petra Držaja, građevinska ekipa Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POS u maju 1944. Imala je dva odeljenja - »Reka« i »Potok« (zvana i »Podstrešek«).[862]

Odeljenje »Reke« služilo je za prijem teških ranjenika. To je bila velika konspirativna bolnica u jelovoj šumi, na Tračkoj planini, u Savinjskim Alpama, na imanju seljaka Tratnika. Bolnica je imala baraku za teške ranjenike sa 17 ležaja, drugu bolničku baraku, takođe, za teške ranjenike sa 28 ležaja, baraku za rekonvalescente i osoblje, kuhinju, baraku za operacije, baraku za upravu, perionicu s prostorijom za drva, nužnik i baraku za depedikulaciju.[863]

Kasnije su izgradili još podzemni bunker za teške ranjenike i skladišta za hranu. Sve barake izgrađene su od jelovih balvana i pokrivene »škodlama« ili šindrom. Opremu barake za operacije izradio je stolar po nacrtima upravnika - hirurga dr Virgila Krasnika.

»Potok« ili »Podstrešek« je bolničko odeljenje za lakše, pokretne ranjenike, udaljeno pola sata hoda od bolnice »Reke«, u pravcu sela Ljubno. To je najpre bila nadstrešnica, koju su pre početka zime adaptirali u baraku sa 20-25 ležaja. U toku zime je bilo u njoj i do 40 pacijenata.

Upravnici bolnice bili su dr Virgil Krasnik - Svato, specijalista hirurg (od maja do oktobra 1944), zatim dr Dušan Šeber od 15. novembra 1944. do 24. februara 1945. i dr Robert Kukovec, specijalista hirurg, koji je došao u bolnicu decembra 1944, kada je prestala sa radom hirurška ekipa 4. operativne zone, a dužnost upravnika obavljao od marta 1945. do 12. aprila 1945.[864] Politički komesar bolnice bio je Nace Župane. U bolnici je radilo oko 20 ljudi, uključujući i intendantski vod koji je snabdevao bolnicu. Ranjenici su imali 3 obroka dnevno.

Teškoće zbog pomanjkanja stručnog osoblja rešio je dr Krasnik, koji je među izlečenim ranjenicima ili među borcima poslatim od Sanitetskog odseka Štaba 4. operativne zone našao sposobne, koje je izvežbavao za stručni medicinski rad, za bolničare, narkotizere i asistente. Tako je ubrzo formirana hirurška ekipa, sa kojom je dr Krasnik obavljao većinu operacija.

Prvi ranjenici stigli su u junu 1944. Prvi je umro od tetanusa. Drugog je spasao dr Krasnik amputacijom levog gornjeg ekstremiteta u ramenskom zglobu. Mnogo ranjenika primala je bolnica iz borbi za oslobođenje Zgornje Savinjske doline u julu 1944. Pri teškim operacijama asistirali su dr Krasniku i hirurzi iz drugih ustanova, npr. dr Milan Červinka i dr Robert Kukovec. Kada nije bilo priliva ranjenika, tada je dr Krasnik obavljao i operacije sa područja mirnodopske hirurgije (npr. hernije). U toku rada dr Krasnika u SVPB »Celje« lečilo se oko 100 ranjenika. Medicinsku dokumentaciju, knjigu primljenih i izlečenih, operacioni protokol i knjigu umrlih vodio je lično dr Krasnik. Umrle su sahranili na groblju oko 200 m od bolnice. Uz glavu umrlog sa desne strane stavili su bočicu sa njegovim podacima. U bolnici »Podstrešek« nije bilo stalnog lekara, nego je on dolazio jednom nedeljno.

Zaštita bolnice zasnivala se isključivo na merama konspiracije i maskiranja, obaveštajne službe, a u težim situacijama i evakuaciji ranjenika i osoblja na sigurnije mesto. Ranjenike su primali na javkama. Glavna javka

[862] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, Ljubljana, 1967, str. 291.
[863] Dr Herbert Zaveršnik, SVPB »Celje«, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenga vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 54-56.
[864] Dr Virgil Krasnik-Svato, Spomini na SVPB »C«, Borec 1959, št. 9, str. 439-441.

bila je u rejonu Ljubenske Rastke, severno od s. Ljubno pri Miei Rastočki, a naredna, bliža bolnica, u seljaka Tratnika.[865]

\ Bolnica je od Nemaca više puta ugrožena. Prvi put je to bilo krajem januara 1945. U bolnici su primili obavest da je došlo do izdaje. Bolnicu je spasao 2 m visok sneg. Zbog jakih vejavica Nemci su se vratili u dolinu u Ljubno.[866]

Tada je osoblje izvršilo evakuaciju. Deset teških i nepokretnih bolesnika smešteno je u podzemni bunker, udaljen četvrt sata hoda od bolnice. Obezbedili su ih hranom i sa 5 bolničara. Druge su otpustili u jedinice, a neke premestili u »Podstrešek«, koji nije bio evakuisan. U njemu su ostali pokretni ranjenici i bolničarka Lili Kuzmić. Osoblje se premestilo na bezbednije mesto, koje su tada zvali »Osvobojeni grunti«.[867]

Početkom marta 1945. bolnica je ponovo ugrožena. Došlo je do napada i žrtava.[868] Kroz Savinjsku dolinu su se početkom marta kretale duge kolone nemačkih divizija u kojima je bilo i Ukrajinaca. Na putu za front Nemci su dobili zadatak da očiste Savinjske Alpe, zbog čega su uputili svoje jedinice u brda i prodrli do vrha Komen (k. 1684) u blizini bolnice. Došlo je do borbi sa Tomšičevom i Bračičevom brigadom. Čim su u bolnici doznali za nemački prodor do Komna, počeli su evakuaciju odeljenja »Podstrešek«. Teške nepokretne ranjenike sakrili su novoizgrađeni bunker u Pougradu, na Podlaplanini. Uskoro posle toga usledio je napad Nemaca, koji su spalili »Podstrešek«, zarobili 3 pokretna ranjenika, među njima i Engleza Stefana (Stephena), a otkrili i novi bunker. Poginula su 2 bolničara, a Nemci su ubili 4 nepokretna ranjenika, među njima i Engleza Valtera (Walter). Evakuacija odeljenja »Podstrešek« izvršena je prekasno. Nemačke kolone su 15. marta 1945. napustile Savinjsku dolinu. Dr Robert Kukovec, koji se lečio zbog povrede stopala, preselio se sa bolesnicima i osobljem u barake terenskih radnika CF. Kada je 12. aprila 1945. otišao kod seljaka Tratnika po radio-vesti, zarobili su ga Nemci, odveli u Ljubno, i ubili.[869]

PARTIZANSKE BOLNICE U PODVOLOVLJEKU

U proleće i leto 1944. Franc Podstudenšek - Rok je prema uputstvima načelnika Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba organizovao izgradnju tri partizanske bolnice u Štajerskoj, u području Podvolovljeka: *Viharnik, SOH Rok* i Sova.

Bolnica »*Viharnik«* izgrađena je u martu 1944. ispod Kamniških planina u Podvolovijeku, južno od sela Luče i zapadno od Kašnog vrha, oko pola sata hoda od seljaka Obcira. To je bio velik podzemni bunker za 48 ljudi.[870] Bolnica je radila kraće vreme. Stručni nadzor obavljao je dr Julij Saje, referent za bolnice Sanitetskog odseka 4. operativne zone.[871]

[865] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske .sanitete na Slovenskem, str. 291.
[866] D, Robert Kukovec, Zapisnik o dogodkih v slovenski vojni partizanski bolnici »Celje« v času od konca novembra 1944. do 9. aprila 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, str. 208-280.
[867] Isto, str. 275.
[868] Dr Lili Cerin, SVPB »Celje« in hajka zgodaj spomladi 1945, Partizanska saniteta na Stajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 58-61.
[869] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, kni. 4, str. 279.
[870] Franc Podstudenšek, Partizanske bolnišnice na Stajerskem, Borec 1954, št. 9, 382-386.
[871] Partizanska saniteta na Stajerskem, Ljubljana, 1980, str. 9-21.

Bolnica SOH Rok izgrađena je juna 1944. u Podvolovljeku, iznad kuće seljaka Petka. To je bila nadzemna bolnica, koja je imala 72 kreveta i nekoliko objekata: baraku za ranjenike, baraku za osoblje, baraku za operacije, kuhinju i skladište. Uz baraku se nalazio izvor pitke vode. Bolnica je primila veći broj ranjenika u vreme borbi za oslobođenje Zgornje Savinjske doline.

Krajem juna u bolnicu je došao dr Julij Saje - Hakim, lekar sa hirurškim iskustvom, a u jesen 1944. dr Virgil Krasnik, lekar specijalista. Zaštita bolnice zasnovana je na strogoj konspiraciji, koju su održavali i posle oslobođenja Zgornje Savinjske doline.

Početkom 8. januara 1945. došlo je do napada Nemaca na bolnicu, u kojoj se nalazilo 74 pacijenta i 23 člana osoblja. Nemci su bolnicu otkrili slučajno u borbi sa 11. brigadom »Miloš Zidanšek«, koja se povlačila baš u njenom pravcu jer za nju Štab 11. brigade nije znao.[872] Počelo je povlačenje pokretnih ranjenika i osoblja u raznim pravcima, a 12 nepokretnih ranjenika ostalo je u bolnici i palo u ruke Nemaca. Od osoblja su mnogi zarobljeni, među njima i dr Virgl Krasnik, a neki i ubijeni. U grupi Franca Podstudenška bilo je 46 ranjenika. Ta grupa spasla se tako što se sakrila u šumi gde je ostala 17 dana.

Bolnica »Sova« izgrađena je u avgustu 1944. u dolini Lučke Bele, ispod Zegnanog studenca. To je bio podzemni bunker sa 32 ležaja. Upravnik bolnice bio je dr Pavel Voušek.[873] U bolnici su bile 2 bolničarke i bolničar. Bolnica je prvi put ugrožena u decembru 1944, ali su se pravovremenom evakuacijom svi spasili osim jednog člana osoblja. Posle 5 dana lutanja ranjenici su evakuisani u bolnicu SOH - Rok.[874]

Drugi put je bolnica ugrožena u januaru 1945. Nemci su bolnicu otkrili i spalili. Stradalo je 15 ranjenika. Preostali su se spasili u bunkeru gde se ranije nalazila apoteka »Viharnik«, Dr Pavel Voušek zarobljen je od Nemaca i odveden u zatvor u Celju.[875]

Bolnica »Vili«. U martu 1945. počeli su graditi novu bolnicu na Slapeh kod Lipe (prelaz između Menine i Št. Jošta, južno od s. Šmartno ob Dreti), ali je nisu izgradili do oslobođenja. Bolnicu je gradio Vili Nahtigar, a lekar je bio dr Julij Saje - Hakim.[876]

PARTIZANSKE BOLNICE U TUHINJSKOM, KAMNIŠKO-MORAVŠKOM I ZASAVSKOM PODRUČJU

Teritorija ograničena na severu linijom Kamnik - Celje, na jugu rekom Savom, na zadapu linijom Kamnik - Ljubljana, a na istoku Savinjom od Celja do Zidanog mosta, bila je 1943. područje na kojem je operisao Kamniško-zasavski odred, koji je imao zadatak da obezbeđuje kurirske puteve i transporte materijala iz 7. korpusa u 4. operativnu zonu. Zato na ovom području, ispresecanom komunikacijama i posutom brojnim neprijateljevim posadama, nije bilo većih oružanih sukoba. Posle dolaska 14. divizije na to područje, postalo je poprište većih oružanih sukoba što je trajalo sve do oslobođenja.

[872] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, str. 290.
Izjava dr Petra Vouška, sina Pavla Vouška, iz Celja, Partizanska saniteta na Stajerskem, Ljubljana, 1980, str. 18-19.
[874] Franc Podstudenšek, Borec 1954, št. 9, str. 384.
[875] Poročilo dr Milana Cervinke z dne 27. februara 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 693.
[876] Partizanska saniteta na Stajerskem, Ljubljana, 1980, str. 19.

Zato je došlo i do porasta broja ranjenika, čija evakuacija u veće partizanske bolnice na Pohorje i Kozjansko nije bila moguća. Bilo je neophodno da se na toj teritoriji izgfade partizanske bolnice ili bar privremena skloništa za ranjenike. Izgradnja bolnica počela je u proleće 1944. i nije prestala sve do u kasno proleće 1945.

Na Tuhinjskom području funkcionisale su četiri bolnice: »Brode« ili »Srečo« ili »Pod lipo«, izgrađena 5. marta 1943, iznad Zgornjeg Tuhinja. To je bio veliki podzemni bunker sa 40-45 ležaja, koji je izgradio Jože Pirš - Luka, poznati partizanski bolničar i graditelj partizanskih bolnica. Lekarsku pomoć ranjenicima pružao je od početka 1944. civilni lekar dr Vladimir Volovšek. Zimi 1943-1944. bolnicu su privremeno zatvorili, a u proleće 1944. ponovo je primila ranjenike, što je trajalo sve do oslobođenja.[877] Februara 1945. preseljena je Šentvid nad Zgornjim Tuhinjem, gde je bilo mesta za 20 ranjenika.[878]

Bolnica »Osredkar« izgrađena je u martu 1944. u blizini mesta Ravne, kod Poljane iznad seljačkog imanja »Osredkar«. To je bila nadzemna baraka sa 23-25 ležaja. Medicinsku pomoć pružao je ranjenicima student medicine Stojan Frank - Mišo, a neko vreme i dr Vladimir Volovšek.[879] Zbog ugroženosti pacijenate su u jesen 1944. evakuisali u bolnicu »Brode« i u bolnice u Podvolovljeku.[880]

Bolnica »Vid« izgrađena je februara 1945. iznad Zgornjeg Tuhinja. To je bila baraka sa 15 ležaja za lakše ranjenike. Ona se nazivala i »Sušje«.[881]

Bolnica u Tihinjskoj dolini, severozapadno od Menine planine, izgrađena je 2. maja 1945, koju više nisu upotrebili.[882] Na Kamniško-moravškom području bile su bolnice: »Rova«, »Triglav«, »Mihova bolnica« i »Krhlič«.

Bolnica »Rova« izgrađena je u novembru 1943. u blizini sela Radomlje. To su bila dva podzemna bunkera (4x4 m i 4x6 m) sa 12 ležaja, koje je izgradio Jože Pirš - Luka.[883] Početkom 1944. su ranjenike zbog bezbednosti preselili u bolnicu »Triglav«.[884] Bolnica »Triglav« izgrađena je u januaru 1944. istočno od Kolovca, severoistočno od s. Radomlje, ispod Velikog vrha. To je bio veliki podzemni objekt 4x 12 m sa 40 ležaja.[885] Bolnicu je izgradio bolničar Jože Priš - Luka, koji je bio njen prvi upravnik.[886] Medicinsku pomoć u početku pružali su studenti medicine Aleksander Poznik i bolničar Jaka Kompan - Kladivo. Kasnije je postao upravnik bolnice dr Rudolf Kac - Mitja, stomatolog, koji je došao iz 7. korpusa u 4. operativnu zonu i vodio bolnicu sve do svoje tragične smrti.[887]

Bunker je imao ove prostorije: najveća je služila kao baraka za ranjenike, ispred nje su bile stepenice i nužnik, a iza nje kuhinja i kupatilo, te prostorije za operacije.

[877] Partizanska saniteta na Stajerskem, Ljubljana, 1980, str. 16-17.
[878] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 340.
[879] Stojan Frank-Mišo bio je sanitetski referent Kamniško-zasavskog Vojnog područja. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 73, str. 460.
[880] Partizanska saniteta na Stajerskem, str. 26; Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 340.
[881] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 340.
[882] Isto, str. 340.
[883] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, str. 121. Ime »Rova« potiče od sela Rova severoistočno od Radomlja.
[884] Isto, str. 288.
[885] Zapisi dr Ivana Cestnika i dr Aleksandra Poznika, Partizanska saniteta na Stajerskem, str. 18 i str. 22-24. Karlovac je kraj severno od sela Rova.
[886] Dr Metod Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, str. 285.
[887] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 33. Datum smrti dr Kaca 4. maja 1944, verovatno nije tačan. Vidi M. Mikuž. Oris partizanske sanitete, str. 285, gde piše da je dr Kac izvršio samoubistvo u martu 1944.

Nemcu su 6. maja 1944. otkrili bolnicu i navodno su zarobili 43 partizana, ubili 22 nepokretna ranjenika a 16 se spasilo. Sanitetska služba je sa bolnicom »Triglav« izgubila najveću bolnicu u Kamniškom području.[888]

Mihova bolnica izgrađena je u aprilu 1944. pri Komendski Dobravi, zapadno od Kamnika. I ona je završila tragično. Njen graditelj i upravnik bio je dr Tine Zajc - Miha, lekar iz Mengeša. Bolnica je imala 4 bunkera - dva za ranjenike, jedan za osoblje i kuhinju i jedan za upravnika. Dr Edvard Pohar koji je došao u obilazak bolnice, skrenuo je pažnju dr Zajcu da je bolnica ugrožena zbog same lokacije, lošeg maskiranja i nedovoljne konspiracije. Predložio je da se bolnica preseli. Dr Zajc je predlog prihvatio ali nije radio dovoljno brzo. Bolnica je provaljena, i u toku noći napadnuta. Nemci su ubili 11 ranjenika i osoblja. Lekara dr Zajca su mučili, ubili i bacili u vatru. Bunkere su spalili.[889]

Bolnicu Krhljič izgradio je Janez Moćnik u spetembru 1944. iznad Lukovice, pri Domžalah. Imala je 20 ležaja. Radila je do oslobođenja. Medicinsku pomoć pružao je referent saniteta Kamniško-zasavskog odreda i Jože Pirš-Luka. Bolnica je bila samo jednom ugrožena ali je uspela izvršiti pravovremenu evakuaciju. Izgubila je jednog ranjenika.[890] U Zasavskom vojnom području bilo je 5 bolnica, od kojih su neke bile samo privremena skloništa, pa ih ne možemo nazvati bolnicom. Sklonište »Na Vrheh« nastalo je u proleće 1945. kada je 14. divizija pokušala forsirati Savu. Ranjenike su sakrili u raznim skloništima. Jedno je bila drvarska kuća »Na Vrheh« kod Lenarta. Ranjenike su, kasnije, premestili u bolnicu »Jasenovo«.

Bolnica »Jasenovo« izgrađena u proleće 1945. u Jasenovem pri Čemšeniku, severozapadno od Trbovlja. Upravnik je bio dr Jože Dolane - Boštjan. To je bio podzemni bunker sa 40 ležaja.

Bolnica »Senožeti« izgrađena je februara 1945. u Senožetima iznad Litije, u blizini Šentlamberta. To su bile dve poluzemunice, svaka sa 10 ležaja. Bolnicu je vodio bolničar Šlandrove brigade.[891] Bolnica »Huda Jama« imala je nekoliko skloništa, organizovanih 1945. u Rečici, zapadno od Laškog. Upravnik je bio student medicine Samo Pećar - Iztok. Jedno od skrovišta bilo je u napuštenom rudniku Huda Jama. Bolnice M5 i M6 izgrađene su 1945. neposredno pre oslobođenja zemlje, pa su radile kratko vreme. M5 je bila u baraci na ivici šume, na području Zgornje Rečice. Iznad barake bio je i bunker. M6 je bila udaljena 15 minuta hoda od M6. To je bio podzemni bunker sa 20 ležaja. Upravnik je bio student medicine Samo Pećar.

Bolnice u području severoistočno od Celja nastale su u leto 1944, iako su brigade 14. divizije napadale železničku prugu Celje - Maribor i imale teške ranjenike, koje je vrlo teško bilo evakuisati dalje. Zato su se na inicijativu 14. divizije izgradile tri bolnice, i to:

Bolnicu »Zima«, izgradili se u junu 1944. borci 13. brigade »Mirko Bračič« u šumi »Šohta«. To je bila podzemna baraka sa 23 ležaja, izgrađena i maskirana u širokoj i dubokoj jaruzi. Iz brigade »Mirko Bračič« su poslali na taj sektor studenta medicine Gabrijela Hrušovarja«. (»Drago«), koji je pru-

[888] Nemci su kod ubijanja nepokretnih ranjenika promašili ranjenika Aleksandra, koji se spasao iako su Nemci bunker zapalili. Podatak dr Aleksandra Poznika, koji je razgovarao sa spašenim Aleksandrom, sovjetskim građaninom, partizanskim ranjenikom. Partizanska saniteta na Stajerskem, str. 22-24.

[889] Dr Edvard Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana, 1965, str. 568-569.

[890] Franc Podstudenšek, Partizanske bolnice na Stajerskem, Borec 1954, št. 9, str. 382-386., Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 340.

[891] Zapisi dr Ivana Cestnika, Partizanska saniteta na Stajerskem, str. 9-21.

žao medicinsku pomoć ranjenicima i bio odgovoran za organizaciju sanitetske službe tog područja.[892] Javka bolnice bila je u selu Marija Dobje, istočno od Vojnika, u seljaka Kolara. Krajem 1944. se među stanovništvom doznalo da je u blizini bolnica. Zato su ranjenike evakuisali u druge bolnice a ovu zatvorili. Januara 1945. Nemci su otkrili bolnicu, ali praznu.

Bolnica »Tolsti vrh« izgrađena je u jesen 1944. u nameri da primi ranjenike iz bolnice »Zima« ako bi ona bila ugrožena, što se i dogodilo. Bolnica se nalazila na Tolstem vrhu zapadno od sela Žiče i jugoistočno od Konjiške gore. To je bio podzemni bunker sa 25 ležaja. Kasnije su izgradili još jedan manji bunker pri Ločah kod Poljčana.

Bolnicu Mariju Dobje izgradili su u martu 1945. iznad sela Marija Dobje.

PARTIZANSKE BOLNICE U KOZJANSKOM PODRUČJU

Kozjansko je teritorija koju ograničavaju tri reke: Savinja na zapadu, Sutla na istoku, Sava na jugu, a na severu železnička pruga Celje-Grobelno-Rogatec. Brdovito, retko naseljeno i šumovito područje pružalo je povoljne mogućnosti za partizanski način ratovanja, a u sanitetsko-taktičkom pogledu, takođe, povoljne uslove za stvaranje konspirativnih partizanskih bolnica. U centralnom delu došlo je sredinom 1944. do stvaranja oslobođene teritorije sa naseljima Jurklošter, Planina, Pilštajn i Kozje. Stanovništvo, iako siromašno, pružalo je veliku pomoć sanitetskoj službi NOV.

Na toj teritoriji do 1944. nije bilo organizovane sanitetske službe. Partizanskim ranjenicima, koje su skrivali pouzdani seljaci, pružali su medicinsku pomoć civilni lekari. Do organizovane sanitetske službe došlo je tek posle dolaska 14. divizije, koja je na toj teritoriji ostavila partizanske ranjenike koje nije mogla da nosi sobom. Oni su sakriveni u centralnom gorskom masivu Bohora i oko njega, u privremenim utočištima Pišece i Zajesele u vrlo lošim uslovima.

Pošto se oružani otpor na Kozjanskom sve više rasplamsavao, bilo je sve više ranjenika. Sanitetsku službu organizovao je apsolvent medicine Adolf Drolc, referent saniteta Kozjanskog odreda, a kasnije i upravnik partizanskih bolnica i referent saniteta Komande Kozjanskog vojnog područja.

Na inicijativu dr Stanka Pirea, šefa Sanitetskog odseka 4. operativne zone, organizovan je prvi sanitetski tečaj za bolničare i bolničarke koji je pohađalo 16 kursista. Posle završenog tečaja oni su raspoređeni po četama Kozjanskog odreda. Time su stvorene osnove sanitetske službe. Sanitetske tečajeve su i dalje održavali.

Sledeći zadatak sanitetske službe bila je izgradnja konspirativnih bolnica, jer privremena utočišta na Bohoru su bila nesigurna, pošto konspiracija, praktički, nije ni postojala.[893]

Na predlog Adolfa Drolca Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba NOV i PO Slovenije uputilo je u Kozjansko područje građevinsku ekipu, koju je vodio inž. Jože Valentinčič *Tine*. Za bolnice su izabrali predele van Bohora iz razloga jer su se borbe vodile severnije i, evakuacije ranjenika, po teško prohodnom zemljištu, stvarale bi nesavladive teškoće.

[892] Dr Gabriel Hrušovar, Naloge in vloga partizanskega sanitetnega sektorja »Zima«, Partizanska saniteta na Stajerskem, Ljubljana, 1980, str. 75-78.

[893] Dr Adolf Drolc, Saniteta na Kozjanskem med NOB, Partizanska saniteta na Stajerskem Ljubljana, 1980, str. 65-74.

U Kozjanskom području izgrađene su četiri bolnice.

Bolnica R 7, izgrađena je u julu 1944. u blizini Jurkloštra, u Nemškom grabnu. Pristup je bio težak, što je omogućilo bolju konspiraciju. To je bio podzemni bunker sa 40 ležaja. Sve ranjenike sa Bohora prebacili su u tu bolnicu, gde su oni našli mnogo veću udobnost i sigurnost.

Bolnica R 8, izgrađena je početkom novembra 1944. na brdu Voluš, severno od Jurkloštra, 2 sata hoda daleko od bolnice R 7, u blizini seljačkog imanja Šmad. Taj predeo je teško prohodan, sa gustom šumom, skoro nenaseljen, što je omogućilo dobro maskiranje nadzemne barake sa 20 ležaja, uz koju su izgradili još baraku za previjanje i manje operacije i manju baraku za zarazne bolesti. Javka je bila sa druge strane brda Voluš.

Bolnica R 9 izgrađena je u decembru 1944. u istočnom delu Bohora - na Federmauspu, jednom od vrhova Bohora, u nameri da prima ranjenike iz istočnog i centralnog dela Kozjanskog, gde je tada bilo sve više oružanih akcija. To je bila nadzemna baraka sa 60 ležaja, izgrađena u gustoj šumi. Imala je 4 objekta: baraku za ranjenike, za operacije, za osoblje i kuhinju.[894]

Bolnica R 10 namenjena je za rekonvalescente i lakše pokretne ranjenike. Organizovana je u praznoj kući u selu Zgornji Voluš. Kasnije je premeštena u Spodnji Voluš. Imala je 50 kreveta.

Ukupno u ove četiri bolnice bilo je 150 ležaja sa 50 članova osoblja. Brojno stanje često je premašalo 2000 ljudi. Svaka bolnica je imala upravnika i političkog komesara (u nekima je obe dužnosti obavljalo jedno lice), bolničare, kurire i druge.[895]

U lečenju ranjenika bile su dve teškoće: prvo, bio je naporan transport ranjenika do bolnica i, drugo, pomanjkanje hirurga. Prenos ranjenika u bolnicu trajao je i po nekoliko dana, jer su ih morali danju skrivati da bi noću nastavili put do javke, pošto je komunikacije kontrolisao neprijatelj. U bolnici nije bilo hirurga i hirurške obrade. Jedini lekar u bolnici bio je dr Stanko Pogrujc, koji je obavljao manje hirurške zahvate, najviše u bolnici R 9, koja je imala i najbolje uslove za operativni rad. Teže povrede lečili su, isključivo, konzervativno.[896]

Sanitetski materijal nabavljali su preko terenskih organizacija. U leto 1944. organizovali su centralno sanitetsko skladište, a zatim je organizovana terenska apoteka »Skala« na jurklošterskoj strani Voluša.[897] Sanitetskim materijalom bili su dobro snabdeveni.[898]

Snabdevanje bolnica, u kojima je bilo preko 200 ljudi, a da bi se pri tom sačuvala konspiracija, bilo bi nemoguće bez posebne organizacije centralnog sanitetskog ekonomata, koji je, uz pomoć terenskih organizacija OF i štabova bataljona snabdevao sve četiri bolnice -hranom i drugim potrebama. Pridržavali su se načela da u bolnicama mora biti hrane bar za 10 dana. U jesen 1944. zalihe hrane povećale su se i bile su dovoljne za 3 meseca.[899] Posedovali su i krave, i snabdevali su bolnicu mlekom.

[894] Poročilo sanitetnega referenta Kozjanskega vojnega področja z dne 7. novembra 1944, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. št. 32, str. 147-154., Poročilo sanitetnega referenta Kozjanskega vojnega področja z dne 5. decembra 1944, str. 265-268.

[893] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 32, str. 153.

[896] Dr Stanko Pogrujc, Sanitetska služba u Kozjanskom vojnom području, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 565-570. Dr Pogrujc je došao u partizane 11. septembra 1944. i najpre obavljao dužnost referenta saniteta Kozjanskog vojnog područja. Decembra 1944. premešten je u bolnicu.

[897] Partizanska saniteta na Stajerskem, Ljubljana, 1980, str. 84-85.

[898] Ibidem, str. 72.

[899] Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 32, str. 151.

Zaštita bolnica na Kozjanskom zasnovana je na istim načelima kao i druge. Bolnice R 7, R 8, R 9 i R 10 bile su udaljene jedna od druge više sati hoda. Prijem ranjenika u bolnice obavljao se samo noću. Međutim, danju se nije održavala veza sa bolnicama. Jedinice su bile dužne da dopreme ranjenike do javke. Ona je bila, npr., za R 7, udaljena 1 sat od bolnice i nalazila se na proplanku usred šume. Nosioci ranjenika iz jedinice bili su dužni da donesu ranjenike do ponoći i da ih ostave na javci. U pola noći došli bi nosioci iz bolnice po njih. Na isti način obavljalo se i otpuštanje ranjenika.[900]

Svaka bolnica upućivala je pre svitanja svog obaveštajca na teren, gde je u toku dana skupljao informacije o kretanju neprijatelja. Uveče bi se vraćao u bolnicu.

U slučaju ugroženosti, nepokretne ranjenike evakuisali su u podzemne bunkere (svaka bolnica imala je podzemni bunker). Pokretni ranjenici evakuisani su u bezopasne predele u šumi.[901]

U Kozjanskom području, u kojem se lečilo do oslobođenja oko 300 ranjenika, Nemci nisu otkrili nijednu bolnicu i nije stradao nijedan ranjenik. Po svojoj organizaciji i rezultatima rada bolnički centar na Kozjanskom bio je jedan od najvećih i najbolje uređenih centara, koji je radio sve do kraja rata.[902]

SLUŽBA MEDICINSKOG SNABDEVANJA - APOTEKARSTVO U 4. OPERATIVNOJ ZONI

Sanitetski odsek Štaba 4. operativne zone imao je u leto 1944. referenta za apotekarstvo. Tu dužnost obavljala je ing. hernije Ana Ivančič. Pomoćnik joj je bio Jože Pirš-Luka, bolničar.

Zadatak Sanitetskog odseka, u prvom redu bila je organizacija nabavki sanitetskog materijala.[903] Kada je osnovana Vojna oblast 4. operativne zone, ing. Ana Ivančič preuzela je dužnost referenta za apotekarstvo i upravljala terenskim apotekama. Jože Pirš ostao je referent za apotekarstvo u Sanitetskom odseku Štaba 4. operativne zone.[904]

U leto 1944. osnovane su terenske apoteke (TA), koje su preuzele medicinsko snabdevanje operativnih jedinica i bolnica. Glavni izvor snabdevanja sanitetskim materijalom bili su tajni kanali, preko kojih se nabavljao iz okupiranih gradova, a prikupljale su ga organizacije OF preko svojih aktivista farmaceuta. Dosta sanitetskog materijala zaplenjeno je u Zgornjoj Savinjskoj dolini. Pošiljke sanitetskog materijala puštali su padobranima savezнички avioni na Moravško, Pohorje, Solčavsko i u Korušku. Značajni artikli, koje su slali saveznici, bile su ampule morfijuma, sulfamidni preparati, zavojni materijal - gips, zavoji i DDT-prašak.[905]

Sanitetski materijal dolazio je u terenske apoteke, koje su bile u podzemnim bunkerima. Imale su javku na imanju nekog bližnjeg seljaka. Na jav-

[900] Partizanska saniteta na Stajerskem, str. 70.
[901] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, Beograd, 1967, XI, str. 568.
[902] Partizanska saniteta na Stajerskem, str. 74.
[903] Poročilo apotekarskega referenta Štaba 4. operativne cone z dne 18. avgusta 1944. šefu Apotekarske sekcije Sanitetnega odelka Glavnega Štaba NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 45, str. 263-265.
[904] Poročilo dr Milana Cervinke-Zige z dne 27. februara 1945. Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 98, str. 696-698.
[905] Dr Herbert Zaveršnik, Saniteta 13. SNOB Mirka Bračiča na Stajerskem, Partizanska saniteta na Stajerskem, Ljubljana, 1980, str. 34-38.

ku su dolazili kuriri sa trebovanjima, koje je kurir apoteke odeo u apoteku i sutradan doneo na javku sanitetski materijal.[906]

Na području 4. operativne zone bilo je pet terenskih apoteka:

Terenska apoteka »Jelen« izgrađena je u leto 1944. u Moravskoj dolini, u šumi kod sela Češnjice, gde je bila apotekarska javka. Apoteka je bila u podzemnom bunkeru, dobro maskirana. Sanitetski materijal dolazio je najviše iz apoteka u Kamniku i Domžalama, pa i iz fabrike lekova Vir i hemijske fabrike Dol pri Ljubljani.[907] Saveznici su, takođe, slali sanitetski materijal na Moravško, što je došlo u apoteku »Jelen«.

Ova apoteka snabdevala je Šlandrovu i Pohorsku brigadu, Kamniško-zasavski odred i druge jedinice koje su operisale na ovom području. Upravnik apoteke bio je najpre Drage Legvart, a od jula 1944. magistar farmacije Breda Kolenc.[908] Zbog vesti da je apoteka provaljena, bacili su sanitetski materijal u selo Lipovicu i izabrali novo osoblje. Apoteka je bila sat hoda udaljena od Izlake, a javka je bila kod Zajca, iznad sela Mlinše. U blizini javke izgradili su bunker za osoblje.

Nemci su 2. februara 1945. prilikom potrage slučajno naišli na bunker i zarobili osoblje apoteke, koje su odveli u zatvor u Trbovlje. Sve su poubijali u Frankolovom, osim trojice, među kojima je bila i magistar farmacije Breda Kolenc, koja je preživela tragediju.

Terenska apoteka »Skala« organizovana na Kozjanskom u avgustu 1944. To je bio podzemni bunker na jurkloštersкoj strani brda Voluš.[909] Upravnik je bio Feliks Preskar, ranije laborant u apoteci u Sevnici.[910] Sanitetski materijal primala je apoteka tajnim kanalima iz Celja, Brežica, Zagreba, Gradeca, pa čak i iz Beča.[911] Imala je dovoljno sanitetskog materijala, pa je, osim partizanskih bolnica Kozjanskog područja, snabdevala Kozjanski partizanski odred, ambulante pri komandama mesta Kozjanskog vojnog područja - Rogatec, Jurklošter, Planina i Kozje - civilno stanovništvo.

Terenska apoteka »Viharnik« izgrađena je u proleće 1944. u blizini sela Luče ispod Krašnog vrha, nadaleko od seljačke kuće Obcir. To je bio veliki podzemni bunker koji je građen za bolnicu, ali su kasnije u njemu smestili apoteku.[912] Bunker se nalazio uz potok, tako da je pristup bio moguć samo kroz vodu, bez tragova. Imao je dve prostorije: veću za sanitetski materijal i osoblje, i manju za kuhinju. Apoteku je u početku vodio Oskar Kolar-Zika, ranije laborant u hemijskoj fabrici Hrastnik. Od 12. septembra 1944. dužnost upravnika vršila je magistar farmacije Vera Vukadinović-Hebar.[913]

Sanitetski materijal najviše su primali iz područja oko Kamnika. Veću količinu sanitetskog materijala je apoteka primala prilikom oslobođenja Mozirja. Apoteka je proizvodila so, vlemingks, razne masti i fiziološki rastvor sa redestilovanom vodom. Redestilaciju su obavaljali u šumi u kotlu za kuvanje rakije. Saveznici su slali sanitetski materijal avionima u područje Radmirja.

[906] Navodilo apotekarske sekcije sanitetnega Odseka Vojne oblasti 4. operativne zone z dne 7. novembra 1944. upravi terenske apoteke »Skala« o vođenju evidence sanitetnega materijala. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 3, dok. 15, str. 67-68.

[907] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 281.

[908] Magistar farmacije Breda Kolenc-Pirc, Moji spomini na lekarno »Jelen«, Farmacevtski vestnik 1-3/XIV, str. 41-43.

[909] Poročilo sanitetnega referenta Štaba Kozjanskega odreda (8. septembra 1944), Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 2, dok. 65, str. 374.

[910] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, str. 279.

[911] Partizanska saniteta na Stajerskem, str. 85.

[912] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško paritzansko zdravstvo, Ljubljana, 195, str. 259-261.

[913] Magistar farmacije Vera Vukadinović-Hebar, Terenska lekarna »Viharnik« Farmacevtski vestnik, 9-12/XII, str. 211-213.

[914] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, Ljubljana, 1980, str. 264.

Zbog velike udaljenosti od javke, u rejonu sela Luče, premestili su zimi apoteku u blizini sela, na Konjski vrh, u šumi seljaka Breznika, koji je osoblje primio u kuću. U velikoj zimskoj ofanzivi osoblje se sakrilo u brdima Velike planine. Nemci su krajem februara 1945. otkrili bunker sa sanitetskim materijalom i apoteka je prestala sa radom.

Terenska apoteka »Granit« izgrađena je u leto 1944. u predelu Hudi vrh, na Pohorju, u sastavu Sanitetskog ekonomata pohorskih bolnica Istočnog sektora, koje je vodio dr Herman Slokan-Zmago. Sa jedne strane potoka Oplotniščica bila je apoteka u nadzemnoj baraci, a sa druge strane potoka Sanitetski ekonomat, koji je po svojim kuririma omogućio apoteci donošenje sanitetskog materijala.[915] Apoteka je primala sanitetski materijal iz Dravskog i Ptujskog polja, iz Maribora, Slovenske Bistrice, Gradeca i Lovrence na Pohorju.[916]

Upravnik apoteke bio je od njenog osnivanja do avgusta 1944. Peter Križ, a posle Stefan Vivod. Sanitetski materijal izdavala je apoteka preko javke na Hudom vrhu.[917]

Terenska apoteka »Saša« osnovana je u jesen 1944. u kraju Suhadolska pustota, u seljačkoj kući Petra i Ivane Štiftar. Sanitetski materijal nalazio se u podzemnom bunkeru u šumi.[918] Upravnik apoteke bila je student farmacije Ivica Ivančič.[919] Apoteka je primala sanitetski materijal iz Celoveca, Gradeca, Beča, Slovenj Gradeca, Maribora, Celja i Ljubljane, a snabdevala je, u prvom redu, partizansku bolnicu u Robanovom kotu.

Prikupljanje sanitetskog materijala u okupiranim gradovima bilo je skopčano sa velikim rizikom. O tome svedoče brojne tragedije aktivista. Iznosimo dve:

Tragedija magistra farmacije Viktora Štrauha (*Strauch*) i njegove žene Marije. Magistar Strauh bio je upravnik apoteke Opšte bolnice u Mariboru. Dve godine aktivno je radio za OF najrizičnije poslove: od slanja sanitetskog materijala u partizanske apoteke do skrivanja partizanskih ranjenika u svom stanu. Zbog izdaje Gestapo je doznao za njihov rad i 1. decembra 1944. su uhapšeni. U februaru 1945. posle dugotrajnih mučenja, osuđeni su na smrt. Kazna je izvršena 5. marta 1945. u Gradecu.

Tragedija familije Sagadin u Srećama kod Makola (Haloze). U njihovoj kući je bio bunker u kojem su se lečili partizanski ranjenici i bolesnici, a bilo je i sklonište sanitetskog materijala koji je dolazio iz Maribora. Nemci su 12. aprila 1945. napali kuću u ubili Ludvika Sagadina, njegovu ženu Mariju, lekarku dr Rožu Sagadin-Filipič i supruga dr Gojka Sagadina, prvoborca Jožka Sagadina i sina Mirana. Poginuo je i pravnik iz Zagreba dr Mile Levicki. Nemci su kuću sa žrtvama zajedno spalili. Spasio se samo sin Zvonko, koji je bio ranjen.[920]

Zubarska služba u 4. operativnoj zoni

U prvoj polovini 1944. na teritoriji 4. operativne zone radile su dve zubarske ekipe. Prva, od 14. februara u Kamniško-zasavskom odredu, koju je vodio zubni tehničar Franc Janežič-Peter do septembra 1944, kada je premeš-

[915] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 500.
[916] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 279-281.
[917] Magistar farmacije Dušan Vodeb, Farmacevtska služba na Mariborskem območju v času NO boja. Zdravstvena služba V NOV na Mariborskem območju 1941-1945, str. 80-81.
[918] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, str. 262.
[919] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, str. 282.
[920] Magistar farmacije Dušan Vobed, Zdravstvena služba v NOV na Mariborskem območju 1941-1945, str. 79-80 i 82. Maribor, 1988.

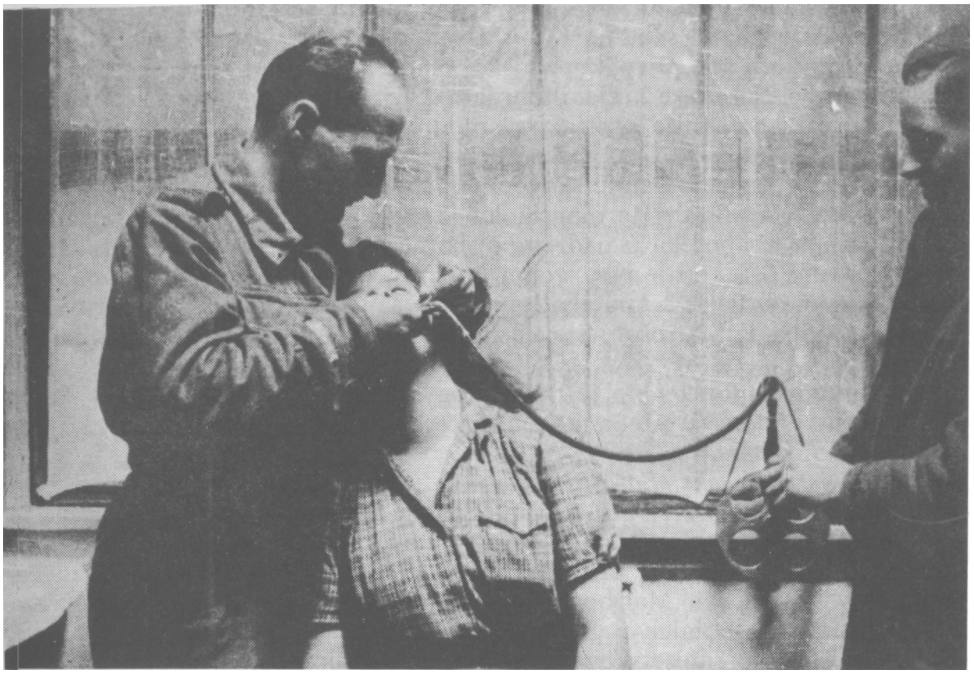

Zubna ambulanta Sanitetskog odseka Glavnog štaba Slovenije

ten u 14. diviziju i radio u Zgornjoj Savinjskoj dolini. Druga zubarska ekipa počela je sa radom 10. juna 1944. u 6. brigadi »Slavko Slander«, a vodio ju je zubni tehničar Franc Bren. Ekipa je pratila brigadu na njenom pohodu na teritoriju 7. korpusa. U Dolenjskoj je sredinom oktobra kod Sv. Križa (sada Gabrovka) brigada napadnuta od slovenačkih domobrana i izgubila je svu zubarsku opremu. Franc Bren se po nalogu Štaba 6. brigade vratio u Štajersku, u Zasavje, sa zadatkom da nabavi novu opremu za svoju ekipu.[921]

U drugoj polovini 1944. broj zubarskih ekipa u 4. operativnoj zoni popeo se na 7, od kojih je 5 radilo u operativnim jedinicama, a dve u bolnicama. Prva ekipa je radila u Štabu 14. divizije (zubni tehničar Rado Kerin), druga u 6. brigadi «Slavko Šlander«, vodio ju je zubni tehničar Franc Bren. Treća je bila u 2. brigadi «Ljubo Šercer«, a vodio ju je dentista Ivan Mohorko.[922] Četvrtu zubarsku ekipu u 13. brigadi »Mirko Bračič« vodio je dentista Franc Golob, koji je kasnije zarobljen od Nemaca i zatvoren u zatvoru u Celju.[923] Petu zubarsku ekipu u Kokrškom partizanskom odredu vodio je od 20. septembra 1944. do oslobođenja tehničar Fran Eržen.[924] Šesta zubarska ekipa radila je u bolnici »Rok« u Podvolovljeku. Vodio je zubni tehničar Rado Kerin, Nemci su 8. januara 1945. otkrili bolnicu, ubili neke ranjenike, a neke zarobili. Tom prilikom zarobljen je i Rado Kerin. Sedma zubarska ekipa radila je od septembra 1944. do oslobođenja u bolnicama zapadnog dela Po-

[921] Dr Velimir Vulikić, Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem, Ljubljana, 1985, Knjižnica NOV in POS, str. 135.
[922] Ivan Mohorko pao je u borbi u Mozirskim planinama, smrtno ranjen od parčeta granate, str. 226-228.
[923] Ista, str. 223-224.
[924] Ista, str. 208-211.

horja. Vodio je Srećko Rutar-Feliks, zubni tehničar, koji je obilazio konspirativne bolnice i pružao pomoć ranjenicima, bolesnicima i osoblju.[925]

Do reorganizacije zubno-zdravstvene službe došlo je početkom 1945. Krajem januara 1945. Sanitetski odsek 4. operativne zone dodelio je Operativnom štabu 6. Sanitetski odsek 4. operativne zone dodelio je Operativnom štabu 6. i 11. brigade zubnog tehničara Franca Brena, koji je sa svojom ekipom pružao pomoć jedinicama brigada.[926] U 14. diviziji je zubarska ekipa Franca Jenežiča-Petra, koji je bio referent za zubarstvo te divizije, pružala zubarsku pomoć 1. brigadi »Tone Tomšič« i 13. brigadi »Mirko Bračič« a u 2. brigadi »Ljubo Šercer« radila je ekipa Ivana Mohorka do njegove tragične smrti, marta 1945. U Kokrškom odredu i dalje je radila ekipa Franca Eržena, a u bolnicama zapadnog dela Pohorja ekipa Srećka Rutara-Feliksa. Ukupno je 1945. u 4. operativnoj zoni radilo 5 ekipa.[927]

Sanitetski materijal primale su zubarske ekipe iz raznih izvora. Savezници su ga slali vazdušnim putem ali tek krajem rata. U ovim pošiljkama bilo je i zubarskih instrumenata.[928] Teškoće u nabavci opreme stvarale su teške zubarske bušilice. Zato su se služili i improvizacijama: gornji (lakši) deo bušilice priključili su na seljačku spravu za predenje vune »kolovrat«.[929]

SANITETSKA SLUŽBA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA NA TERITORIJI SLOVENIJE

Završne operacije za oslobođenje Slovenije, koje čine sastavni deo ofanzive Jugoslovenske armije za oslobođenje zemlje, započete 20. marta 1945, počele su krajem aprila 1945. kada su, u napadu na nemačku grupu armija »E« i njenom gonjenju prema zapadnim granicama Jugoslavije, na teritoriju Slovenije stupile 4. armija u Slovenačkom primorju, 3. armija u Štajerskoj, a 1. i 2. jugoslovenska armija nastupale su od Zagreba preme Celju i od Karlovca prema Novom Mestu i Zidanom Mostu.

U tim borbama angažovani su 7. i 9. korpus i 4. operativna zona i druge jedinice Glavnog štaba Jugoslovenske armije za Sloveniju. Naime, radi oslobađanja Slovenačkog primorja, posebno Trsta i Gorice, angažovan je 9. korpus, koji je sa 30. divizijom učestvovao sa 4. armijom u oslobođenju Trsta, a 31. divizija je oslobodila Tržič (Monfalcone) i Goricu. U Notranjskoj i Dolenjskoj delovao je 7. korpus, koji je obezbeđivao desni bok 4. armije u njenom prodoru prema Istri i Trstu.

Trst je oslobođen 1. maja, a istog dana Tržič, Gorica i Postojna.

Glavni štab JA za Sloveniju se, sa svojim ustanovama i odeljenjima, premestio 27. aprila 1945. u Gorski kotar. Tada je načelnik Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba postao dr Marjan Južnič.[930] Iz Gorskog kotara otišao je kamionima u Slovenačko primorje i posle oslobođenja Trsta stigao u grad i smestio se u zgradu u ulici Cicerone 8, gde se ranije nalazila nemačka komanda. U stvari, Sanitetsko odeljenje GŠ Slovenije nije stiglo u Trst u punom

[925] Ista, str. 205-208.
[926] Ista, str. 231-233.
[927] Više o tome u monografiji dr Velimira Vulikića, Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem.
[928] Mesečno poročilo zobozdravstvene sekcije Sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS za februar 1945, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok. 12, str. 155.
[929] Dr Velimir Vulikić, Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem, str. 79 i 209.
[930] NOV na Slovenskem, str. 969.

sastavu. Neki sanitetski rukovodioci su pre toga preuzeli nove dužnosti kao civili.[931]

Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba u Trstu preuzelo je kontrolu nad lečenjem ranjenika Jugoslovenske armije koji su upućivani u Vojnu bolnicu (Ospedale militare centrale). U bolnici su radili italijanski lekari, koji su zatečeni, a na rad je stigla i grupa zdravstvenih radnika bolnice »Franja« sa dr Franjom Boje. Apotekarska sekcija prikupljala je sanitetski materijal od neprijateljevih jedinica i evakuisala ga u Ljubljanu.

Uz pomoć dr Bogdana Brecelja, člana Pokrajinskog NO odbora za Slovenačko primorje, uspostavljena je i saradnja sa civilnom zdravstvenom službom u Trstu.

Rad Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Slovenije trajao je u Trstu do evakuacije naših jedinica iz Trsta u junu 1945. Tada se Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba premestilo u Ljubljanu, gde je reorganizovano u Sanitetsko odeljenje Vojne oblasti 4. armije.[932]

Ranjenici (njih 98) i osoblje iz partizanske bolnice »Franja« evakuisani su u Goricu 5. maja. Bolnica je najpre smeštena u zgradu Vojne bolnice (ulica-V. Trieste), a kasnije u sanatorijum sv. Justa.[933] Neposredno posle evakuacije bolnice »Franja«, evakuisani su u Goricu i ranjenici bolnice »Pavla«, dok je osoblje premešteno u oslobođenu Postojnu, gde je osnovana Vojna bolnica pod upravom dr Pavle Jerine.[934]

Jedinice 7. korpusa, krajem aprila i početkom maja 1945. oslobodile su Dolenjsku i Notranjsku, potom, krenule prema Ljubljani sa 15. i 18. slovenačkom i italijanskom antifašističkom divizijom »Garibaldi Fontanot«.

Ujutru 9. maja jedinice 29. hercegovačke divizije, 7. korpusa i Oficirske škole Glavnog štaba JA za Sloveniju oslobodile su Ljubljanu.

Za vreme ovih borbi hirurške ekipe 15. i 18. divizije i korpusna hirurška ekipa 7. korpusa pružale su hiruršku pomoć ranjenicima, naročito za oslobađanje Ljubljane, gde je bilo dosta žrtava i povreda od mina i granata.[935] Samo 4. brigada »Matija Gubec« u borbama kod Ljubljane imala je 58 poginulih i više od 70 ranjenih.[936] Divizijske hirurške ekipe upućivale su ranjenike za teže hirurške zahvate u Korpusnu hiruršku ekipu, koja je radila bez prekida 48 sati.[937]

Evakuacija svih ranjenika i bolesnika kao i ostalog osoblja i Slovenačke centralne vojnopartizanske bolnice a zatim i SHVPB, izvršena je 27. aprila 1945. u Srpske Moravice u Gorski kotar.[938] Iz Srpskih Moravica posle 9. maja svi su ranjenici transportovani u oslobođenu Ljubljanu, gde su smešteni u vojne bolnice, u dve zgrade - u Moste i u Mladinu. Osoblje bolnica organizovalo je rad u novim uslovima.

[931] Još u Beloj krajini su iz NOVJ otišli dr Franc Novak, načelnik Sanitetskog odeljenja, dr Bogdan Brecelj, glavni hirurg, dr Pavel Lunaček, šef Sekcije za bolnice, dr Milan Perušek, šef Epidemiološke sekcije i Avgust Zupet, šef Sekcije za zubarstvo.

[932] Sanitetsko odeljenje u Ljubljani smestilo se u zgradu »Partizanske kasarne«, na Poljanskoj cesti.

[933] Partizanska bolnišnica Franja, Indrija, 1983, str. 213 i 400. Upravnik Vojne bolnice u Gorici bila je dr Franja Boje.

[934] Hronika SVPB »Pavla«, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 254-281, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, Ljubljana, 1984, str. 329-362.

[935] Dr Vaclav Pišot, Sanitetska služba hirurške ekipe 18. divizije, 1945, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 110-112.

[936] NOV na Slovenskem, str. 973.

[937] Dr Majda Benedik-Kmet, Delo v kiruški ekipi 7. korpusa, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, XI, Beograd, 1967, str. 405^08.

[938] Partizanska saniteta in evakuacija ranjencev v Sloveniji med NOB, Zdravstveni vestnik št. 7-8, 1985, str. 350-351.

Za Ljubljanu je 8. maja 1945. upućena i bolnica »Snežnik«.[939]

U vreme bezuslovne kapitulacije nemačke vojske 9. maja 1945. jugoslovenska 1, 2. i 3. armija nastupale su iz Hrvatske u Sloveniju vršeći pritisak na nemačku Grupu armija »E koja se nalazila u okruženju, jer su snage Glavnog štaba Slovenije, a to je kompletna 4. operativna zona, zatvorile Nemcima odstupnicu za Austriju. Naime, glavnina 14. slovenačke divizije već je prodrla u Koruško do Železne Kaple i Celovca, gde se stiglo sa Motorizovanim odredom 4. armije koji je od Trsta prodro u zapadni deo Koruške, a Jeseniško-bohinjski, Kokrški i Koruški odred bili su na severnoj strani Karavanki. Okružene nemačke i kvislinške jedinice nastojale su da se probiju u Koruško i predaju zapadnim saveznicima. Zato su borbe u Štajerskoj i Koruškoj vođene i posle 9. maja, odnosno sve do 15. maja 1945.

Najžešće borbe vođene su kod Dravograda i Poljane.

Kada su 15. maja 1945. položili oružje poslednji ostaci nemačke balkanske grupacije, rat je u Jugoslaviji završen.

Jedinice JA koje su oslobodile slovenačke krajeve u Koruškoj, morale su se 21. maja 1945, na oštar zahtev saveznika, povući u Jugoslaviju.

Za vreme završnih operacija u Štajerskoj i Koruškoj jedinice 4. operativne zone pružale su medicinsku i hirurško pomoć ranjenicima, koje su evakuisale u konspirativne partizanske bolnice. One su primale ranjenike i posle kapitulacije Nemačke. Tek prestankom vojnih operacija, pacijenti i osoblje evakuisani su u oslobođene gradove.

Ranjenici i osoblje iz konspirativnih bolnica istočnog dela Pohorja otišli su u Maribor, gde je osnovana Vojna bolnica 4. vojne oblasti. U ovoj bolnici počela je da radi i hirurška ekipa 14. divizije. Druga velika vojna bolnica sa 300 kreveta osnovana je u lečilištu Topolščica. Tu su stigli ranjenici i osoblje iz konspirativnih bolnica zapadnog dela Pohorja, Kozjanskog vojnog područja i drugih bolnica. Vojna bolnica osnovana je i u Celju, u koju su smešteni ranjenici iz bolnice u Tuhinjskoj dolini. Operisani ranjenici, kojima je bila potrebna rehabilitacija, bili su upućivani u vojnu bolnicu u Dobrni. U vojnim bolnicama su radili i zarobljeni nemački lekari.[940]

Partizanska bolnica B-l 1 iz Bistre, u Koruškoj, prebacila je ranjenike 12. maja 1945. u civilnu bolnicu u Crni.[941] Iz drugih partizanskih bolnica u Koruškoj, ranjenici su otišli ili u civilnu bolnicu u Crnu ili u bolnicu JA u Celovec.[942]

Posle dolaska jedinica JA u Koruško osnovan je pri Komandi Koruškog vojnog područja Sanitetski odsek. Za šefa je postavljen dr Herbert Zaveršnik, a za njegovog pomoćnika student medicine Savo Vrtačnik. Dr Milorad Hadžić bio je upravnik vojne bolnice i ujedno šef Mediko-evakuacione sekcije Sanitetskog odseka, koji je imao još Higijensko-epidemiološku, Apotekarsku i Zubarsku sekciju.[943]

U završnim operacijama jedinica JA u Koruškoj bilo je mnogo ranjenika. Zato se pojavila neophodnost da se tamo osnuje vojna bolnica. Sanitetskoj službi Koruškog vojnog područja, uprkos protivljenju austrijskih vlas-

[939] Pavia Kavčič, Julij Kutin, Postanek in razvoj bloka SVPB-Snežnik, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, X, Beograd, 1967, str. 177-192.

[940] Dr Ivan Cestnik, Kirurška ekipa 4. operativne zone in 14. divizije na Stajerskem 1944. in 1945. Partizanska saniteta na Štajerskem, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 6, Ljubljana, 1980, str. 92-98.

[941] Anton Ikovic, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, Ljubljana, 1985, str. 159-184.

[942] Ibidem, str. 196-204.

[943] Poročilo sanitetnega odseka Koroškega vojnega področja z dne 17. maja 1945, Arhiv IZDG v Ljubljani, fase. 413/12.

ti, uspelo je da organizuje Vojnu bolnicu u Celovcu, u zgradi Krankenhajma *(Krankenheim)* sa 150 kreveta.

Bolnica JA u Celovcu radila je od 12. maja do kraja jula 1945.[944] Upravnik je bio dr Milorad Hadžić, a kasnije dr Herbert Zaveršnik.

Sa britanskim vojnim vlastima postignut je sporazum da komanda 8. britanske armije preuzme garanciju za bolnicu u Celovcu dok svi ranjenici, sposobni za transport, ne budu evakuisani u Jugoslaviju. Bolnicu su čuvali vojnici JA, a snabdevanje je preuzeo britanski Crveni krst. Vezu bolnice sa Štabom 8. armije preuzeo je britanski major dr L. Krom *{Crom)* koji je mnogo učinio za njen nesmetani rad.

U vojnoj bolnici JA u Celovcu lečilo se 126 ranjenika i 2 invalida.[945]

O NEKIM ISKUSTVIMA RADA SANITETSKE SLUŽBE NOV I PO SLOVENIJE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU (1941-1945)

Na kraju, potrebno je kritički utvrditi koji su se oblici rada sanitetske službe u jedinicama NOV i PO Slovenije od 1941. do 1945. pokazali uspešnim, a koji manje, radi potrebnih pouka i poruka za budućnost.

Zaštita ranjenika

Od samog početka oslobodilačkog rata u Sloveniji se pokazalo da je bilo najteže zaštititi ranjenike i bolesne borce NOV i PO od zločina okupatora i njihovih saradnika, jer oni nisu poštovali međunarodne konvencije i moralne norme, što je potvrđivano praksom masovnih ubijanja zarobljenih ranjenika i bolesnika. Pokazalo se da teški ranjenici, naročito u velikim neprijateljevim ofanzivama, teže se mogu zaštititi, pa i oružanom pratnjom operativnih jedinica, kao što je bilo za vreme pohoda 14. divizije u Štajersku.

Tražila su se razna rešenja. Surova stvarnost rata od samog početka i u svim krajevima Slovenije potvrdila je da je najbolje skrivanje ranjenika na teže pristupačnim konspirativnim mestima u šumi ili u skloništima pojedinih seljačkih imanja.

Ovakav sistem konspirativne zaštite dao je pozitivne rezultate u svim periodima oslobodilačkog rata u Sloveniji. Utvrđeno je da je u Sloveniji tokom NOB od 12.727 ranjenika i bolesnika, lečenih u konspirativnim partizanskim bolnicama, zarobljeno ili ubijeno 185 vojnika i bolesnika, ili 1,4%. Tabela br. 8.[940]

Jedinice NOV i PO Slovenije zadržale su se u različitim oblicima sve do kraja rata i na svim područjima: Dolenjska i Notranjska, Slovenačko primorje, Gorenjska, Štajerska i Koruška. Evakuacija ranjenika u konspirativne bolnice predstavljala je veliku olakšicu jedinicama i uticala je na održavanje njihove sposobnosti za uspešnije vođenje oružanog otpora. To je bio značajan doprinos sanitetske službe narodnooslobodilačkom ratu i jedinicama NOV i PO Slovenije. Potrebno je naglasiti da bi život i rad partizanskih bolnica bio nemoguć bez masovne podrške naroda, tj. bez OF i drugih političkih antifašističkih struktura, bez rukovodeće uloge KP Slovenije.

[944] Mesečno poročilo Vojne bolnice JA Celovec z dne 7. juna 1945, Arhiv IZDG, fase. 413., Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe, knj. 4, dok, 29, str. 363-366.

[945] Dr Herbert Zaveršnik, Pismo majoriu L. Cromu, Zdravstveni vestnik, Oktober 1977, št. 10, str. 613-614.

[946] Dr Marjan Južnič, Razvoj partizanskog saniteta u Sloveniji u toku narodnooslobodilačkog rata (II), Vojnosanitetski pogled, XXXIX, br. 2,'mart-april 1982, str. 127-141.

BROJ RANJENIKA I BOLESNIKA LEĆENIH U SLOVENAČKIM PARTIZANSKIM KONSPIRATIVNIM BOLNICAMA I BROJ ŽRTAVA ZBOG NAPADA NEPRIJATELJA NA BOLNICE

Područje	Broj lečenih	Broj žrtava (pali i zarobljeni)	Procenat
Dolenjska i Notranjska (7. korpus)	8893	53	0,59
Primorska i Gorenjska (9. korpus)	2522	27	1,07
Štajerska i Koruška (4. operativna zona)	1313	105	7,9
U k u p n o:	12727	185	1,4

Pred kraj rata konspirativne partizanske bolnice bile su pretrpane ranjenicima i invalidima. Evakuacija vazdušnim putem 2855 pacijenata iz partizanskih bolnica Slovenije u južnu Italiju bio je, takođe, značajan doprinos sanitetskih ustanova i velika pomoć saveznika NOV i PO Slovenije. Pored toga 512 ranjenika i bolesnika evakuisano je 1944. i 1945. suvozemnim putem u oslobođenu Dalmaciju, što je, takođe, pozitivno delovalo na ishod njihovog izlečenja.

Lečenje ranjenika

Pružanje prve pomoći ranjenicima u partizanskim jedinicama naišlo je odmah u početku rata na teškoće, ponajviše zbog vrlo malog broja profesionalnih bolničara. Regrutacija bolničara uspešno je rešena edukacijom bolničara-laika iz redova boraca. Partizanski lekari su od početka rata održavali kurseve za bolničare u odredima i brigadama, a kasnije su organizovane stalne divizijske i korpusne sanitetske škole. Bez obzira na žrtve u redovima bolničara, retko se dogodilo da bi neka četa duže vreme bila bez četnog bolničara. Zato su ranjenici u većini slučajeva primali prvu pomoć neposredno iza borbene linije. Najviše teških ranjenika spaseno je zaustavljanjem krvavljenja odmah posle ranjavanja kompresivnim zavojem i drugim sredstvima hemostaze.

Pružanje medicinske pomoći ranjenicima u jedinicama obezbeđivali su odredski i brigadni referenti saniteta - lekari ili medicinari, koji su svake godine u sve većem broju stupali u jedinice NOV, u čemu je značajnu ulogu odigrao rad OF slovenačkog naroda. Od 766 lekara, koliko ih je bilo u Sloveniji za vreme okupacije, 196 ili 25 % stupilo je u NOV i PO, a medicinara i đaka, koji su radili kao bolničari, bilo je 235.

U toku rata u Sloveniji poginulo je 19 lekara-partizana i 55 medicinara i đaka koji su radili u sanitetskoj službi.[947] Retko se dogodilo da su neki odred ili brigada duže vreme bili bez referenta saniteta. Obim medicinske pomoći bio je prvih godina rata povremeno sužen zbog pomanjkanja lekova (morfijum, serum protiv tetanusa) i sanitetske opreme (kramerove udlage).

[947] Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Ljubljana, 1979, Spisak partizanskih lekara, str. 12-13., Spisak medicinara i đaka bolničara, str. 147-164.

Prva pomoć u blizini bojišta. Žužemberk, Slovenija, maj 1944.

Umesto kramerovih udlaga referenti saniteta povremeno su se služili improvizovanim sredstvima imobilizacije.

Sopstvena proizvodnja kramerovih udlaga u ortopedskim radionicama resila je pitanje imobilizacije.

Što se tiče hirurškog lečenja ranjenika na nivou divizije, zbog malog broja hirurga počelo je tek kada su nakon formiranja divizijskih i korpusnih ekipa, tj. posle reorganizacije sanitetske službe u NOV i POS u skladu sa Statutom sanitetske službe NOVJ, i to u 7. korpusu krajem decembra 1943, u 9. korpusu septembra 1944, a u 4. operativnoj zoni dolaskom 14. divizije u Štajersku februara 1944. Savremeno hirurško lečenje rana sa primarnom ekscizijom rane u rejonu divizije, počelo se primenjivati dolaskom savezničkih hirurga u avgustu 1944. i usvajanjem jedinstvene hirurške doktrine.

Kada je u pitanju lečenje ranjenika u partizanskim bolnicama, može se utvrditi da partizanske konspirativne bolnice nisu pružile ranjenicima samo zaštitu od neprijatelja, koliku-toliku udobnost i ishranu, nego su u najvećem broju njih stvoreni i uslovi za negu i stručno lečenje ranjenika i bolesnika. Bilo je rešeno i pitanje aseptičkog rada u lečenju rana, proizvodnje opreme za operacione prostorije, i svih vrsta udlaga i proteza, u ortopedskim radionicama, proizvodnje rastvora za intravenske infuzije u tadašnjim skromnim uslovima. Da se mogu i u tim uslovima poštovati načela asepse, dokazano je najpre »mokrom«, a kasnije i »suvom« sterilizacijom. I u najskromnijim uslovima moguće je prokuvavati krpe od platna i pokrivati rane na aseptičan način pomoću prokuvanih drvenih štapića. Kasnije je dokazano »suvom« sterilizacijom, da se mogu u partizanskom buretu (kontejneru) sterilizovati veće količine zavojnog materijala, operacionog rublja i gumenih rukavica, što je omogućilo povećanje broja operacija u tim uslovima.

U lečenju povreda nastalih od vatrenog oružja, naročito 1942. i 1943, preovladavao je u većini bolnica konzervativni način, delomice zbog malog broja hirurga, a i zbog nepoznavanja savremene hirurške doktrine o lečenju rana. U nekim bolnicama bilo je hirurško lečenje specijalističko ili pod nadzorom specijaliste - u Slovenačkoj centralnoj vojnopartizanskoj bolnici 1942. i 1943, u bolnici »Franja« i »Pavla« od avgusta 1944, i u bolnici »Celje« od maja 1944. Hirurško lečenje u većini bolnica, zbog pomanjkanja hirurga specijalista, sprovodili su lekari sa jedno-, dvo- i trogodišnjim hirurškim stažom. Zato su hirurški zahvati bili ograničeni na operacije iz vitalnih indikacija i na operacije komplikacija.

Pitanje hirurga nije bilo moguće rešiti uspešnije. Pored ostalog zbog toga što nije bilo hirurških kurseva ni 1942, ni 1943. Oni su počeli tek u decembru 1944. Tada je Škola za sanitetske oficire Glavnog štaba NOV i POS organizovala prvi kurs za hirurško usavršavanje, a zatim su radila još dva takva kursa. Šef hirurške ekipe 4. operativne zone organizovao je hirurško obrazovanje u jesen 1944, kada na tome radi i šef hirurške ekipe 9. korpusa.

Evakuacija ranjenika

Evakuacija ranjenika na relaciji četa-bataljon-brigada vršena je na nosilima. Najviše su upotrebljavana improvizovana nosila. Ona su imala tu prednost što su jedinice nosile sobom šatorska krila, a drveni deo, štapove improvizovali na licu mesta. Bilo je i gotovih nosila, koja su proizvodile partizanske ortopedske radionice. Ali, prenos tih nosila iziskivao je mnogo veće napore i više su se gubila. Prenos ranjenika u brigadi odvijao se najbrže kada

je brigadna sanitetska služba raspolagala stalnim brigadnim sanitetskim vodom nosilaca, koji su na sanitetskim kursevima osposobljavani za transport ranjenika. Na relaciji brigada-divizija transport je neki put obavljan nosilima, a često seljačkim kolima.

Iz jedinica u konspirativne bolnice prevozila su ranjenike seljačka kola sa volovima, a manje sa konjima. Kola je pratila transportna ekipa jedinice i seljak - vlasnik kola. Krajem rata povremeno su upotrebljavani i kamioni, među kojima je bilo i takvih koji su kao gorivo koristili drveni ugalj.

Higijensko-epidemiološka služba

Jedan od najtežih problema bilo je održavanje lične higijene boraca i suzbijanje vašljivosti. Služilo se raznim organizacionim oblicima, od mobilnih higijenskih ekipa do stalnih depedikulacionih stanica koje su se služile raznim sredstvima zavisno od životnih uslova jedinica i materijalnih mogućnosti. U najtežim uslovima za vreme velikih neprijateljevih ofanziva, naročito na brdovitom terenu, zimi i u stalnom pokretu, jedinice su gubile burad za depedikulaciju i ona su ili sasvim prestala da postoje u jedinici, ili se, pak, vršilo iskuvavanje rublja i peglanje odeće vrućom peglom. Kao najuspešniji oblik depedikulacije pokazalo se upućivanje pojedinih četa u dezinsekcione stanice (»depedikulaciono-deskabizacione stanice«) na oslobođenoj teritoriji gde se nije očekivao iznenadni neprijateljev napad i gde su pojedine komande mesta raspolagale opremom za depedikulaciju kao što su: - partizansko bure i suva komora. Na teritoriji 7. korpusa građen je 1944. novi tip suvih komora - dno komore predstavljala je gvozdena ploča ognjišta, čime se postizao nagli porast temperature. Zahvaljujući svim preduzetim merama na teritoriji Slovenije, za vreme NOR-a nije bilo pegavca, osim jednog slučaja u 15. diviziji 7. korpusa, koji je otkriven i odmah izolovan. Na teritoriji 4. operativne zone pri kraju rata upotrebljavan je za depedikulaciju DDT-prašak, koji su slali saveznici avionima. Zaprašivanje se pokazalo veoma uspešnim.

U suzbijanju crevnih zaraza značajnu ulogu odigrala je higijensko-epidemiološka služba raznim merama profilakse (kao što su - epidemiološka anketa, izbegavanje smeštaja boraca u krajevima poznatim kao endemska žarišta tifusa, prokuvavanje vode za piće ili kuvanje dovoljnih količina čaja). Tek 1944. uspelo se da se u većini jedinica borci vakcinišu protiv trbušnog tifusa cepivom koje su slali saveznici.

Kao značajna mera pokazalo se, pored zdravstvenog prosvećivanja, upoznavanje komandanata s opasnostima i merama za suzbijanje zaraznih bolesti, uputstva su izlazila u »Partizanskom zdravstvenom vestniku« u posebnoj rubrici »Kotiček za poveljnike«. Korisno je bilo i osnivanje posebnih odeljenja za zarazne bolesti u konspirativnim bolnicama i izolatora pri ambulantama komandi mesta, te obavezno prijavljivanje zaraznih bolesti sanitetskim odsecima.

Služba medicinskog snabdevanja

Najuspešniji organizacioni oblik apotekarske službe bile su konspirativne terenske apoteke. One su organizovane na istim načelima konspiracije kao konspirativne partizanske bolnice. Za apoteku je znalo samo njeno osoblje, a primanje i izdavanje sanitetskog materijala vršilo se, isključivo, preko

javke, koja je bila kod nekih apoteka u njihovoj blizini, a kod drugih udaljena i nekoliko sati hoda.

Terenske apoteke radile su u svim delovima Slovenije i bile su, većinom, građene kao podzemni bunkeri, koji su potpuno maskirani. U njima su postojale prostorije za sanitetski materijal i prostor za osoblje. Od terenskih apoteka neprijatelj je otkrio samo dve.

Najveći deo sanitetskog materijala terenske apoteke primale su tajnim kanalima iz okupiranih gradova Slovenije i Hrvatske, pa čak i iz velikih gradova drugih zemalja: iz Milana, Trsta, Graca, Beča i Praga. Sanitetski materijal nabavljan je, skupljan i dopreman preko široke mreže aktivista OF, naročito antifašista, a sve je usmeravala KP Slovenije. Bez tako široke mreže OF ne bi bilo moguće skupiti tolike količine sanitetskog materijala, kojima su snabdevane i operativne jedinice i konspirativne partizanske bolnice. Za taj dosta rizični rad, pale su mnoge žrtve.

Jedan od izvora snabdevanja sanitetskim materijalom bila je i pomoć saveznika, ali tek pred kraj rata. Saveznici su vazdušnim putem slali razne kritične artikle kao što su: morfijum, etar za narkozu, vakcine, serume, gips, zavoje, DDT-prašak i plazmu za intravenske infuzije. Ne može se zaobići sopstvena proizvodnja lekova u terenskim apotekama, naročito proizvodnja masti i rastvora protiv šuge, masti protiv piodermija, raznih tableta i fiziološkog rastvora za intravenske infuzije i drugo.

Zubarska služba

Loša nega zuba i usne šupljine, kao i hrana siromašna vitaminima, dovela je do propadanja zuba boraca i do tvrdokornih zapaljenja gingiva i sluzokože. Zato je zubarska pomoć bila neophodna. U 1942. u NOV Slovenije radio je samo jedan zubni terapeut, a 1943. još dvojica. Tek posle kapitulacije Italije, krajem 1943. a naročito u 1944. zubarska služba postala je organizovanija i kompleksnija.

U NOV Slovenije radilo je 37 zubnih terapeuta, od čega 7 lekara stomatologa, 12 dentista i 18 zubnih tehničara.[948]

Kao najuspešniji organizacioni oblik pokazale su se mobilne zubarske ekipe, snabdevene zubarskom opremom i zubarskim materijalom, koje su obilazile bataljone, brigade, štabove divizija i druge jedinice i ustanove. Teškoće u nabavci opreme neki put su rešene inovacijama kao što su, napr., bile bušilice na ručni pogon, koje su izrađivane u partizanskim mehaničkim radionicama.

Pored lečenja bolesti zuba i usne šupljine, zubari su radili i fiksaciju fragmenata kod povreda čeljusti vatrenim oružjem. Zahvaljujući tako dobro organizovanoj zubarskoj službi do kraja 1944, prilično se smanjio broj oboljenja zuba i usne šupljine.

Medicinska literatura

Za obrazovanje zdravstvenih radnika NOV Slovenije bila je neophodna osnovna medicinska literatura, ali je nije bilo dovoljno. Ovo pitanje rešeno je, delimično pisanjem srkipata, koja su pisana za partizanske sanitetske ško-

948 D_r Velimir Vulikić, Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem, Ljubljana, 1985, Knjižnica NOV in POS.

le od lekara nastavnika i sanitetskih rukovodilaca kao što su skripta za anatomiju, fiziologiju, zarazne bolesti, razne bolesti, vojnu hirurgiju i drugo.

Najveću ulogu u obrazovanju zdravstvenih radnika odigrao je »Partizanski zdravstveni vestnik«, stručna publikacija sanitetske službe NOV i POS, koja je izlazila od januara 1944. do aprila 1945. U člancima su se zdravstveni radnici u jedinicama i bolnicama upoznavali o svim aktuelnim problemima partizanskog saniteta, počev od lečenja ranjenika do otkrivanja i sprečavanja zaraznih bolesti, od upotrebe lekova do preduzimanja higijenskih mera i slično.

Od najvećeg značaja bilo je prenošenje organizacionih i stručnih iskustava iz jedne bolnice ili jedinice u druge u svim delovima Slovenije.

Prof. dr Stanislav PIŠČEVIĆ
GENERAL-POTPUKOVNIK

RAZVOJ I RAD SANITETSKE SLUŽBE U NOV I PO SRBIJE 1941-1945.

ZDRAVSTVENE PRILIKE U SRBIJI PRED DRUGI SVETSKI RAT I PRIPREME ZA USTANAK

Zdravstvenom službom na teritoriji Srbije u Kraljevini Jugoslaviji administrativno je rukovođeno iz tadašnjih banovina,[1] što stvara teškoću da se dobije celovita i preciznija slika o zdravstvenoj situaciji, jer se teritorija banovina nije prostirala sa sadašnjom teritorijom Srbije. U 72 bolnice radilo je 454 lekara i oko 911 lica sa srednjom stručnom spremom. Najveći broj lekara, njih oko 290, bio je u Beogradu.

U Beogradskoj lekarskoj komori registravano je 1939. godine 916 lekara, što ne obuhvata sve lekare Srbije.[2] Osim u bolnicama, lekari su radili u domovima zdravlja, dispanzerima i ambulantama, zdravstvenim zadrugama a jedan broj imao je privatnu praksu. U manjim varošicama i većim selima postojale su zdravstvene zadruge koje su imale i svoje apoteke. U zadrugama je radio po jedan a najviše dva lekara. Pri svakoj bolnici postojale su bolničke apoteke a u svakom gradskom naselju po jedna ili više privatnih apoteka.

U bolnicama Srbije registravano je 1939. godine 7.849 bolničkih postelja.[3] U 18 većih gradova, sem Beograda i Zemuna, postojala su hirurška odeljenja sa 24 do 61 postelje. U tim odeljenjima radio je jedan do dva hirurga. Najveći broj hirurških postelja nalazio se u Beogradu sa Zemunom (Beograd 593, Zemun 134), zatim u Nišu 120 i u Kragujevcu 61. Ukupno na teritoriji Srbije bilo je 1.564 hirurška kreveta.

Beogradski medicinski fakultet raspolagao je sa 813 bolničkih postelja, gde je radilo 127 lekara (41 iz hirurških grana, 65 internista, 7 neuropsihijatara i 14 ostalih). Od osnivanja, 1922. na Medicinskom fakultetu u Beogradu diplomirao je do 1940-41. školske godine 1.621 lekar. Za vreme okupacije, 1941-1945, Medicinski fakultet nije radio. Međutim, tokom tih ratnih godina, jedan broj studenata, starijih apsolvenata, polagao je ispite kod pojedinih profesora i stekao je diplomu lekara. Ukupno je u ratnim godinama diplomiralo 177 lekara.[4]

[1] Teritoriju Srbije pokrivale su Moravska banovina (Niš), Drinska (Sarajevo), Dunavska (Novi Sad), Vardarska (Skoplje) i Zetska (Cetinje) i Uprava grada Beograda.
[2] Srpsko lekarsko društvo - Spomenica 1972, Beograd, 1972, str. 255.
[3] Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1939. Centralni higijenski zavod, Beograd, 1940, str. 113-157.
[4] Pedeset godina Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, »Galenika«, Beograd, 1972, str. 311.

Higijenski zavodi u Beogradu i Nišu imali su svoje ogranke u vidu domova zdravlja, zdravstvenih stanica, dispanzera i ambulanti i, na taj način, obezbeđivali su prevenciju zaraznih bolesti u ugroženim područjima (malarija, trahom, sifilis, tuberkuloza i dr.). Higijensko-epidemiološku situaciju u Srbiji karakterišu dve pojave. Prva je loše snabdevanje higijenski ispravnom vodom, a druga zagađivanje okoline zbog nehigijenske dispozicije fekalija. Sela su, po pravilu, upotrebljavala bunarsku vodu, a planinska sela izvorsku, a često potočnu i rečnu vodu. Voda se u velikoj meri donosila na rukama, što je često bilo nedovoljno zbog čega je vladala oskudica u vodi. U većim gradovima postojali su vodovodi, ali zbog nedovoljnih kapaciteta, veoma su mnogo korišćeni i bunari. U većini sela, kao i u nekim varošicama, domaćinstva nemaju izgrađene higijenske nužnike, već se fiziološke potrebe obavljaju »napolju«. Ovakav postupak sa dispozicijom fekalija dovodio je do značajnog zagađenja okoline, podzemnih i bunarskih voda, i predstavljao je stalnu opasnost od crevnih zaraza.

Od zaraznih bolesti tuberkuloza je bila na prvom mestu kako po broju obolelih tako i po smrtnosti. Uglavnom, bila je raširena u svim krajevima Srbije. Malarija je predstavljala problem u naseljima duž dolina reka i u ravničarskim predelima. Godišnje je obolevalo po nekoliko hiljada ljudi. Žarišta endemskog sifilisa bila su u istočnoj Srbiji i Novopazarskom sandžaku. Zbog zagađenosti sredine i neobezbeđenosti dovoljnih količina ispravne vode, crevne zarazne bolesti (trbušni tifus i dizenterija) bile su dosta raširene u vidu sporadičnih oboljenja ili manjih epidemija. Pegavac u Srbiji, praktički, nije predstavljao problem. Javljao se sporadično u vidu manjih kućnih epidemija u graničnim predelima sa Bosnom, duž reke Drine. Bilo ga je u Novopazarskom sandžaku i Kosovu, odakle se povremeno prenosio i u druge delove Srbije.

Boreći se za političke slobode i socijalne reforme u poslednjih nekoliko godina pred drugi svetski rat, Komunistička partija Jugoslavije vrši uticaj na sve društvene i staleške strukture, nalazeći naročitu podršku među studentima beogradskog Medicinskog fakulteta i među lekarima Srbije. Od 2.200 članova Komunističke partije u Srbiji, bio je jedan broj lekara, a neki su zauzimali istaknuta mesta u ilegalnim partijskim rukovodstvima, počev od mesnih komiteta do Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, kao što su dr Miroslav Adamović, dr Dragiša Mišović, dr Blagoje Nešković, dr Miloš Pantić, dr Dragoslav Sandić, dr Nenad Parenta i drugi.

Izražavajući svoju solidarnost sa borbom španskog naroda protiv fašizma, kao dobrovoljci uzimaju učešća ujiternacionató Španskgrepubjr^ đr Adela BoKürücka, dr Nada Dimltnjević" dr Sura Mešterović, dr DoBroslava Mezić-Šiljak, dr Aleksandar Mezić, dr Blagoje Nešković, dr Gojko Nikoliš, dr Milovan Ćetković, dr Gruja Petrović, dr Saša Gorijan i studenti medicine Olga Dragović, Dragoslav Jovanović, Vladimir Popović, Vladeta Popović - Pinecki.

Napredni studentski pokret bio je dosta jak naročito među studentima Medicinskog fakulteta. Kroz borbu za autonomiju Univerziteta, za poboljšanje socijalnog položaja studenata, kroz štrajkove i demonstracije protiv vladajućeg režima, protiv narastajuće opasnosti od fašizma i rata, kroz podršku i pomoć Španskoj Republici u španskom građanskom ratu - studentski pokret na Medicinskom fakultetu u Beogradu zauzima vidno mesto među ostalim fakultetima i u Beogradu. Iz redova medicinara i lekara beogradskog Medicinskog fakulteta izrastaju ugledni komunisti koji u početku ustanka po-

staju pokretači i nosioci ustanka u svom kraju, a kasnije istaknuti vojno-politički i sanitetski rukovodioci u narodnooslobodilačkom ratu. Među njima se ističu: studenti medicine Vladimir Popović, Osman Karabegović, Moma Marković, Dragoslav Marković, Jovan Kapičić, Spiro Srzentić, Milija Stanišić, Pavle Pap i Jgkan dr Sima Milošević, dr Radomir Gerić, dr Momčilo Katanić, dr Dura Mešterović, dr Gojko Nikoliš, dr Miloš Pantić, dr Mita Savićević, dr Boško Vrebalov i drugi. Boreći se za slobodu svog naroda u NOR-u odlikovano je Ordenom narodnog heroja Jugoslavije 5 lekara i 23 studenta medicine sa beogradskog Medicinskog takultetaU-'

Posle aprilskog rata 1941. i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju osnovao je Vojni komitet koji je preuzeo organizaciju neposrednih vojnih priprema na teritoriji Srbije. Instruktori i delegati Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju obilaze okružne i mesne komitete i, na svim sastancima, ukazuju, pored opštih zadataka (osnivanje vojnih komiteta, prikupljanje oružja, vojna obuka) na prikupljanje sanitetskog materijala i održavanje sanitetskih kurseva.[6] U pojedinim gradovima osnivaju se aktivi za prikupljanje sanitetskog materijala, od kojih su naročito aktivni u Beogradu, Nišu, Šapcu, Leskovcu, Valjevu, Kragujevcu i dr. U Gornjem Milanovcu nađena je i sklonjena veća količina zavojnog materijala ostala od Jugoslovenske vojske. U Kragujevcu je prikupljeno više hiljada prvih zavoja. Za te akcije angažuju se lekari, studenti medicine i medicinske sestre, koje preko simpatizera KPJ, dobijaju sanitetski materijal. Te akcije sprovode se u većini gradova Srbije i intenzivnije su tamo gde su organizacije KP bile jače i uticajnije.

Za predavače na kursevima koriste se medicinske sestre, studenti medicine i lekari. Programski, kursevi sadrže osnovne praktične radnje iz ukazivanja prve pomoći i higijensko-preventivnih mera. Najobimnije pripreme organizuju se u Beogradu. Pod rukovodstvom rejonskih komiteta KP održavaju se mnogi sanitetski kursevi. Početkom maja 1941. formiran je aktiv na čelu sa Ivankom Muačević i studentima medicine Oliverom Valjek, Ankom - Bebom Ćirić i Marom Kumanudi. One održavaju prvi kurs za 5 polaznica, i zajedno s njima nastavljaju sa kursevima po drugim delovima Beograda. Tako je održan kurs za službenice Pošte, telegrafa i telefona, zatim u rejonima Crvenog krsta, Cvetkove mehane, na Dorćolu, Pašinom brdu, Čukarici, Čuburi, Južnom bulevaru. Svaki kurs obuhvatao je oko 10 polaznica.[7]

U Opšte državnoj bolnici u Beogradu osnovan je aktiv za prikupljanje sanitetskog materijala. Jedan deo materijala skupljan je i čuvan u Zavodu za izradu seruma u Torlaku. Kao predavači na kursevima u Beogradu i za skupljanje sanitetskog materijala učestvuju lekari dr Stojan Novaković, dr Julija Marić, dr Olga Dedijer, dr Marija Lazić, dr Dragan Jovanović i student medicine Smiljka Tuzlić.

Sanitetskim pripremama u Čačku rukovodi dr Momčilo Katanić. Održavaju se kursevi u Čačku, Donjoj Trepči, Ljubićkom srezu, selu Trbušani-

(^Lekari i studenti medicine, sa beogradskog Medicinskog lakulteta nosioci Ordena narodnog Keroja^TOgoslä^eTTWSfEo Baletic/Vera"l3TSg?)JćvIć, MToSragCàjèttnac, dr MilenkoHadžIć, Stevan JovanovlcTDsman Karabegović, Jovan Kapičić, Moma Marković, Stanko Mariinoidć^Mika Mitrović-Jarac, Jovan-Joca Milošavljević, dr Safet Mujić, Nadežda Naumović, jJr Gofco NikoliSt Blažo Orlandić, Enes Orman, dr Nenad Parenta, Pavle Pap, Vladimir Popowc, Milic Radovanović, Sima Simić, Mića Stojković, Slavčo Stojmenov, Jovan Šerbanović, Boško Talevski, Radmila Trifunović i dr Boško Vrebalov.

[6] Pomoravlje u NOB 1941-1945, SUBNOR, Svetozarevo, 1961, str. 127.

[7] Žene Srbije, NOLIT, Beograd, 1975, str. 115.

ma, Ježevici i dr. U Trnovu student medicine Nada Vilimanović-Janković održava kurs za 30 omladinki.[8]

U Užicu je održano 5 kurseva kojima rukovode Mileva Đurđić i Olga Đurović.[9]

U Kraljevu su održana 3 veća kursa. Jednim rukovodi dr Milka Karajović za 30 polaznica, drugim Mila Vilotijević za 20 i trećim Milunka Begovec za 20 polaznica.[10]

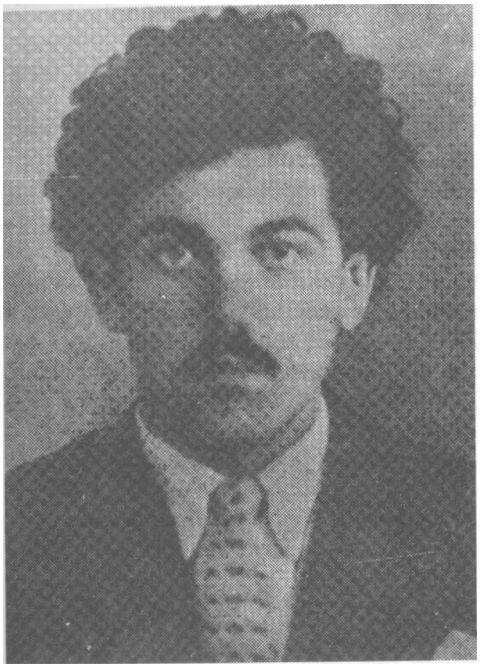

Dr Momčilo Katanić, referent 'saniteta Čačanskog partizanskog odreda. Prva Žrtva lekar, streljan od Nemaca, 20. jul 1941.

Na kursu u bolnici u Prokuplju, koji održava dr Voja Stojanović, bilo je desetak polaznika, među kojima i 3 studenta medicine. Program tog kursa, pored prve pomoći, uključivao je i davanje širih znanja za srednje medicinsku stručnost."

U Ivanjici su održana 2 kursa za 8 bolničarki. Kursevima rukovodi Milka Vučićević-Perišić i dr Svetislav Bačarević.[12] U Požarevcu student medicine Sonja Lazarević održava 2 kursa za 13 polaznika,[13] a u Jagodini student medicine Ružica Milanović održava, takođe, 2 kursa.[14]

Slične kurseve održavaju pojedini lekari, studenti medicine i u drugim mestima Srbije.[15]

[8] Isto, str. 421.
[9] Isto, str. 462.
[10] Žene Srbije, NOLIT, Beograd, 1975, str. 391.
[11] Sanitetska služba za vreme NOR u Srbiji, Srpsko lekarsko društvo, »Spomenica« 1872-1972, Beograd, 1972, str. 281.
[12] Dr Stevan Ignjić i drugi, Ivanjica, Hronika moravičkog kraja, »4. jul«, Beograd, 1972, str. 307.
[13] Saša Marković, Stazama smelih, »Braničevo«, Požarevac, 1979, str. 63.
[14] Boško Zivanović i drugi, Pomoravlje u NOB 1941-1945, SUBNOR, Svetozarevo, 1961, str. 129.
[15] Sanitetske kurseve održavaju još u Šapcu student medicine Vera Blagoiević, u Kragujevcu student medicine Zaga Jovanović, u Kraljevu student medicine Olga Milutinović, u Kučevu dr Milosav Adamović, u Aranđelovcu student medicine Zivadin Perišić, u Zaječaru dr Boško Miljejić, u Knjaževcu dr Rade Savić, u Peckoj dr Herbert Kraus, u Ravnom Gaju dr Voja Dulić, u Leskovcu student medicine Ana Stanojević, u Svrljigu dr Milenko Hadžić, u Negotinu student medicine Aranđel Patlidžanović, Vita Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1945, »4. jul«, Beograd, 1976, str. 21-22.

Glava I

RAZVOJ I RAD SANITETSKE SLUŽBE U PARTIZANSKIM ODREDIMA U TOKU 1941. GODINE

VOJNO-POLITICKA SITUACIJA U SRBIJI POSLE OKUPACIJE

Posle sloma Kraljevine Jugoslavije i njenog rasparčavanja, teritoriju Srbije okupiraju oružane snage Trećeg Rajha. Jedan deo na jugu i istoku Srbije zaposele su jedinice bugarske fašističke vojske a najveći deo Sandžaka potpada pod italijansku okupaciju. Nemci su u Srbiji imali kao posadu 704, 714. i 717. diviziju. Pored tih kompletnih nemačkih divizija, bili su i delovi nemačke 718. divizije, 125. pešadijsko-artiljerijski puk, jedan bataljon 100. tenkovske brigade, 4 policijska bataljona i 1 specijalni bataljon vojne žandarmerije.[16] Obrazovana je kvislinška vlada generala Milana Nedića, koja raspolaže sa oko 5.000 žandarma i Ljotićevih dobrovoljaca i oko 3.000 četnika Koste Pećanca. Značajnu pomoć za održavanje okupacije i borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta predstavljaju četničke snage Draže Mihailovića koje se već u oktobru 1941. stavljaju u službu okupatorima i počinju oružane akcije protiv partizanskih odreda u Srbiji.

Već prve dana okupacije karakteriše stalno povećani teror nad stanovništvom Srbije, koji se ogleda u streljanju i vešanju pojedinaca, a zatim u paljenju sela, masovnom streljanju stanovništva i odvođenju u koncentracione logore. Tako je u junu 1941. u nekoliko gradova Srbije streljano 349 lica, a do kraja avgusta u Srbiji je ubijeno 1.000 ljudi. Početkom jeseni u Šapcu i u Mačvi streljano je 7.000 i odvedeno u logore 22.000 stanovnika. Izvršavajući odmazdu »sto za jednoga«, Nemci su u Kragujevcu streljali 7.000 osoba od 16 do 60 godina starosti, u Kraljevu su ubili preko 5.000 ljudi, u Dragincu i drugim mestima. U Beogradu je 9. oktobra streljano 2.000, a od 10. do 30. oktobra 1941. u koncentracionim logorima je ubijeno još 4.750 uhapšenika i talaca. To je samo jedan deo zločina koje su nemački okupatori počinili u Srbiji već u prvim mesecima okupacije.

Prilikom bombardovanja Beograda, 6. aprila 1941, poginulo je 2.271 lice, dok je broj ranjenih bio nekoliko puta veći. Lečenje tih ranjenika bilo je otežano zbog oštećenja velikog broja zdravstvenih ustanova. Među 6.829 porušenih građevina u Beogradu, teže su oštećeni Glavna vojna bolnica, Fi-

[16] Dr Milan Borković i drugi, Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945, Srpska književna zadruga, Beograd, 1976, str. 88, 89, 126. i 130.

ziološko-histološki institut, Ginekološko odeljenje, Škola za babice, Dečja klinika, Zavod za rak, Gradska poliklinika, Sanatorijum dr Živkovića, Bolnica za uho, grlo i nos, Opštinska ambulanta i 3 apoteke.[17] Pored toga, u nekim provincijskim bolnicama nalazio se veći broj ranjenika Jugoslovenske vojske, ranjenih u borbi sa Nemcima u aprilskom ratu 1941. godine. Migraciona kretanja dolaskom izbeglica Srba iz Bosne, Bačke, Makedonije i Kosova i Metohije, kao i Slovenaca iz Štajerske i Koruške, nisu značajnije izmenila epidemiološku situaciju u Srbiji u toku 1941, ali su potencirala probleme zdravstvene zaštite.

POČETAK USTANKA I PRVA NEPRIJATELJEVA OFANZIVA

Sutradan posle napada nemačkih trupa na SSSR, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju donosi 23. juna odluku o formiranju partizanskih odreda, a 4. jula formira se Glavni štab NOPO Srbije koji prelazi na slobodnu teritoriju kod Aranđelovca. Ustankom na teritoriju Sandžaka rukovodio je Oblasni komitet KPJ za Sandžak, gde je početkom oktobra obrazovan i Glavni štab NOPO za Sandžak. Odmah se počinje sa sabotažama, a 7. jula u Beloj Crkvi i prvim oružanim akcijama. Sredinom septembra na slobodnu teritoriju zapadne Srbije prešao je iz Beograda generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOPOJ, Josip Broz Tito, koji neposredno utiče na tokove ustanka.

Formiranje odreda i prvih mera u obezbeđenju lečenja ranjenika i bolesnika sprovode okružni komiteti KP. Prvi partizanski odredi u Srbiji formirani su krajem juna, a u septembru i oktobru dejstvovala su 24 odreda jačine oko 14.000 boraca. Do kraja godine ukupno je formirano 34 odreda, da bi, posle rasformiranja i preformiranja, ostalo 17 odreda. Teritorija Srbije je praktički bila pokrivena partizanskim odredima. Jačina odreda kretala se u početku od 20, 60 i do 150 boraca. Brojno stanje se brzo povećava da bi pojedini odredi dostigli do 1.000, 1.500 i 2.500 boraca.[18]

Prve ustaničke akcije izvode se sa napadima na seoske opštine, sreska načelstva, žandarmerijske stanice, železničke i druge saobraćajne objekte. Prisustvo Glavnog štaba NOPOJ, odnosno Vrhovnog štaba i lično Josipa Broza Tita, kao i druge okolnosti, utiču da se ustanak naročito brzo razvija u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, gde se stvara slobodna teritorija sa više oslobođenih gradova.[19] Oružane borbe u oktobru 1941. sve se više pojačavaju. Vode se neprekidne borbe sa Nemcima kod Šapca, Kraljeva i Valjeva, kao i borbe sa četnicima koji, krajem oktobra i tokom novembra, napadaju na oslobođene gradove Gornji Milanovac, Požegu, Užice, Čačak. Mada je neprijateljeva ofanziva nagoveštavana ranije ispadima nemačkih snaga prema slobodnoj teritoriji, bombardovanjem oslobođenih gradova i dr., opšta ofanziva na slobodnu teritoriju zapadne Srbije počela je 25. novembra nastupanjem nemač-

[17] A. Dragojlović, Bombardovanje Beograda 1941-1944. godine, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1975, str. 10 i 27.

[18] U 1941. dejstvovali su: Valjevski, 1. i 2. šumadijski, Užički, Kopaonički, Toplički, Ozrenski, Rasinski, Pomoravski, Kraljevački, Boljevački, Posavski, Kukavički, Krajinski, Vranjski, Kosmajski, Knjaževački, Majdanpečki, Zviški, Babički, Svrljiški, Mačvanski, Zlatarski, Čačanski i drugi odredi. Odredi su bili raspoređeni po četama i bataljonima. Pojedini odredi imali su i do 5 bataljona.
N. Anić i dr., Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 69-72

[19] U toku jeseni u Srbiji su bili oslobođeni: Rudnik, Gornji Milanovac, Čačak, Arilje, Ivanjica, Požega, Guča, Kosjerić, Užice, Baiina Bašta, Rogačica, Čajetina, Ljubovija, Krupanj, Loznica, Vrnjačka Banja, a tokom decembra i Prokuplje.

kih snaga iz više pravaca prema Užicu. U ofanzivi učestvuju nemačka 342, 113, 714. i 717. divizija uz pomoć sedam Nedićevih i četničkih odreda. Ukupno 80.000 neprijateljevih vojnika protiv 15.000 partizana. Do 30. novembra nemačke snage zauzele su sva mesta dotadašnje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i Šumadiji. Jedan deo partizanskih snaga povlačio se sa Vrhovnim štabom u pravcu Sandžaka. Na tertitoriji zapadne Srbije do kraja 1941. godine ostaju samo Valjevski odred i delovi Mačvanskog, Šumadijskog i Kosmajskog odreda. Dok je trajala nemačka ofanziva u zapadnoj Srbiji, partizanski odredi u istočnoj i južnoj Srbiji pojačavaju svoju aktivnost gde se prenosi težište ustanka i stvara nova slobodna teritorija, naročito u južnoj Srbiji.

NASTANAK I ORGANIZACIONE FORME SANITETSKE SLUŽBE

Prvi počeci sanitetske službe u oružanim snagama NOP-a u Srbiji nastaju na osnovu opštih direktiva (Majsko savetovanje CK KPJ 1941. godine u Zagrebu) partijskim organizacijama o održavanju sanitetskih kurseva i prikupljanju sanitetskog materijala, kao i na zadacima vojnim štabovima i komandirima (Bilten Glavnog štaba NOPO Jugoslavije od 10. avgusta 1941) da se »moraju pobrinuti za potreban sanitetski materijal i osoblje radi nege ranjenih i bolesnih«. Glavni štab NOP Srbije nije imao u svom sastavu sanitetski organ niti je dao neka podrobnija objašnjenja i uputstva kako treba organizovati sanitetsku službu. Prvi nagoveštaji vide se iz izveštaja komandanta Glavnog štaba NOPO Srbije, upućenog glavnom štabu NOPO Jugoslavije 29. jula 1941. gde se kaže: »Mišljenja smo da je potrebno pridodati odredima po jednu drugaricu ili više bolničarki. One bi stanovale po selima ili u blizini odreda. One bi mogle i biti prihvatni punkt za odred, učestvovati u nabavci hrane, pružale bi potrebnu brigu i negu bolesnicima«.[20] Ni kasnije, na Savetovanju u Stolicama, gde je precizno određena vojna struktura partizanskih odreda, ne govori se nešto više o mestu, ulozi, zadacima i načinu organizovanja sanitetske službe.

Tek razvoj ustanka i borbe nameću način rada i organizacione forme za lečenje ranjenika. Te forme proističu iz sve većeg broja ranjenika, stalne ugroženosti od nadmoćnijeg neprijatelja, postojanja slobodne teritorije, iskustva i sposobnosti rukovodećih štabova da se prilagode situaciji i nađu najbolje izlaze za lečenje ranjenih i obolelih.

Pri formiranju odreda jedna od prvih mera bila je da se ponese nešto sanitetskog materijala i da se pri formiranju četa zaduži neko lice koje će se brinuti o tome. Obično su to bile bolničarke koje su pre ustanka završile sanitetski kurs, ili u mnogim četama potpuno nestručno lice. Povećanje broja ranjenika sve više traži prisustvo lekara u odredima, što postaje stalna briga partijskih komiteta i vojnih štabova. Jedan broj lekara dolazi u odrede koji su bili najbliži njihovom mestu življenja. Drugi se upućuju na zahtev pojedinih odreda. Tako, na primer, Glavni štab NOPO Srbije piše vrhovnom komandantu Titu 2. avgusta 1941. sledeće: »Pošaljite lekara, odredi su bez lekara, sem Valjevskog«.[21] Dodelu lekara tražili su krajem avgusta Užički[22] i Posavski odred.[23] Jedan broj lekara raspoređivan je iz onog odreda gde ih je bilo više u odred gde ih nije bilo.

[20] Zbornik dokumenata NOR-a, Vojnoistorijski institut, Beograd, t. 1, knj. 20, str. 12.
[21] Zbornik dokumenata NOR-a, t. 1, knj. 20, str. 15.
[22] Isto, knj. 2, str. 50.
[23] Isto, knj. 1, str. 83.

Za brigu o ranjenicima i sanitetu u štabovima i komandama odreda i u drugim jedinicama, zaduženi su politički komesari. Pri osnivanju bolnica, pored upravnika, postavljaju se i politički komesari. Među lekarima u partizanskim odredima malo ima onih koji su raspolagali sa nekim znanjem o organizaciji rada u ratnim uslovima ili praktičnim iskustvom u lečenju ratnih rana. U odredima se lekari nazivaju referentima saniteta i, obično, nalaze se u blizini štaba ili sa ranjenicima. U izveštaju Štaba Kosmajskog odreda od 28. oktobra 1941. nalazi se i naziv »načelnik saniteta odreda«.[24] Kako još nije bila precizirana uloga i mesto referenta saniteta, u nekim jedinicama lekaru se određivalo mesto u prvoj borbenoj liniji čete (primer dr Herberta Krausa u Šumadijskom odredu), ili se nalazio u prvoj borbenoj liniji na svoj zahtev (dr Milenko Hadžić u Svrljiškom odredu). U nekim odredima, kao što su Kraljevački i Mačvanski, odmah od početka stvaraju se prvi elementi sanitetske taktike i etapnog lečenja. Pred napad na neprijateljevo uporište, lekar je organizovao odredsko ili bataljonsko previjalište - prihvatnicu, gde je ranjenicima ukazivana medicinska pomoć, a odatle određivao pravac i mesto evakuacije i lečenja.

Jedan od prvih zadataka lekara u odredima bio je osposobljavanje bolničara i boraca za ukazivanje prve pomoći po četama i vodovima. Na kursevima tokom 1941. u većini četa i vodova obezbeđeni su bolničari koji su, uglavnom, bile žene. U bataljonima nije bilo sanitetskih organa.

Smeštaj prvih ranjenika vrši se u početku po seoskim kućama, u kojima se ostavljaju po jedan ili dva ranjenika ili se iz pojedinih odreda upućuju ilegalno u bolnice u okupiranim gradovima. Sa povećanjem broja ranjenika uzimaju se veće seoske kuće i smešta više ranjenika. Sa njima se ostavlja bolničarka, a lekar povremeno dolazi radi pregleda i previjanja. Takvi smeštaji u nekim odredima već se nazivaju odredskim bolnicama. Oslobođenjem većih teritorija uzimaju se objekti kao što su škole, kasarne za smeštaj većeg broja ranjenika. U njih se unose kreveti, uređuju pomoćne prostorije za ambulantu, kuhinju, a u nekima i operacione sale. Tako je obezbeđeno stalno prisustvo lekara i bolničara (Bukovica, Stapar, Počute, Savinac, Gornja Gorevnica, Toponica, Sokolje, Čokešina, Kaona, Obražde). U nekim odredima (Kraljevački, Posavski, Kukavički, Jablanički) referent saniteta je, u isto vreme, i bolnički lekar, dok u pojedinim gde ima više lekara (Valjevski, Mačvanski, Požarevački) u bolnicama je obezbeđeno prisustvo i rad posebnih lekara. Uz te bolnice se organizuju perionice rublja, uređaj za kupanje i parenje odela a u nekima i krojačke radionice za krpljenje rublja i odela ranjenika. Sve te bolnice bile su javne, odnosno za njih su znali stanovnici dotičnih sela i okoline.

Najzad, oslobađanjem gradova (Krupanj, Užice, Čačak, Gornji Milanovac i dr.) preuzimaju se već postojeće bolnice i sve osoblje koje radi u njima, čime se stvara mogućnost za smeštaj velikog broja ranjenika i za njihovo kvalitetnije lečenje.

U prvim danima ustanka, s obzirom na karakter oružanih akcija, broj ranjenika bio je mali. Većinom se radilo o pojedinačnim slučajevima ranjavanja. Povećanjem partizanskih odreda i oružanih borbi, tokom septembra i oktobra 1941. broj ranjenika stalno raste da bi u novembru narastao na više stotina. Otvaranjem većih bolnica u oslobođenim gradovima, ranjenici se iz seoskih bolnica, naročito teži, upućuju tamo kako zbog boljeg lečenja, tako i zbog njihovog bezbednijeg sklanjanja u dublju pozadinu. Takva situa-

[24] Isto, knj. 2, str. 55.

cija uticala je da pojedini odredi prestaju zbrinjavati samo svoje ranjenike i u granicama svoje teritorije. Na jednu veću bolnicu oslanjalo se po dva i više odreda. Tako se Kosmajski, Šumadijski, a delom i Požarevački odred, orijentišu na bolnicu u Gornjem Milanovcu i Rudniku, a Kraljevački, Kragujevački i Šumadijski odred na bolnicu u Čačku. Mačvanski, Valjevski i Posavski odred oslanjaju se na bolnice Valjevskog odreda, a Zlatarski, Posavski, Kosmajski i drugi odredi u zapadnoj Srbiji, kao i neki odredi iz istočne Bosne, upućuju ranjenike u Užice, dok su u bolnicu Obražde upućivani ranjenici iz Jablaničkog, Kukavičkog, Topličkog i Babičkog odreda. Početkom nemačke ofanzive ranjenici se iz svih odreda i bolnica evakuišu prema Užicu i Zlatiboru. Pravci evakuacije su bili od Bajine Bašte i Rogačice prema Užicu. Sa valjevske teritorije stizali su ranjenici preko Kosjerića, a najveeći broj prebačen je železnicom od Gornjeg Milanovca i Čačka ka Užicu.

Način snabdevanja sanitetskim materijalom u početku odvija se, dobrim delom, preko ilegalnih kanala iz pojedinih gradova, naročito Beograda i Niša. Na prostoru zapadne i istočne Srbije potreban materijal dobijan je iz apoteka zdravstvenih zadruga kojih je bilo u mnogim manjim mestima i ponekim selima. Oslobađanjem gradova koriste se bolničke apoteke. U Užicu i Čačku izrađuju se prvi zavoji i gaza. U velikoj meri koriste se i privatne apoteke iz kojih se materijal otkupljuje. U oslobođenom Užicu organizovano je prvo vojno-sanitetsko slagalište u kojem su se čuvale i odakle su se raspoređivale rezerve sanitetskog materijala.[25] Obično posle završetka sanitetskog kursa i pri rasporedu u borbene jedinice, bolničarke se opremaju torbom bolničara sa najnužnijim materijalom za prvu pomoć. Na taj način jedinice su bile dobro snabdevene i nije se oskudevalo u zavojnom i drugom sanitetskom materijalu. Oskudica se pojavila kada se u nemačkoj ofanzivi povećao broj ranjenika, kada se gradovi napuštaju, a dobar deo ilegalnih veza se prekida.

Iznošenje ranjenika sa mesta povređivanja i dalja evakuacija, organizuje se na različite načine. Ranjenik se, obično, iznosi na rukama ili na improvizovanim nosilima. Standardnih nosila ili unapred pripremljenih sem izuzetaka (Mačvanski odred), skoro da nije bilo. Za transport ranjenika do odredskih bolnica koriste se konji, seoska kola sa volovskom, rede konjskom vučom. Taj način transporta naročito je bio primenjivan u zapadnoj Srbiji za evakuaciju ranjenika prema Užicu. Znatan broj ranjenika evakuisan je u Užičku bolnicu kamionom, autobusima ili vozom. Evakuacija železnicom korišćena je duž železničke pruge Gornji Milanovac, Čačak, Užice, Višegrad. U Užicu je izgrađen sanitetski voz sa tri specijalna sanitetska vagona.

Već od početka ustanka uočena je opasnost od pojave zaraznih bolesti, o čemu se upozoravaju komande, a političkim komesarima daje se neposredno zaduženje da se brinu o higijeni boraca. Lekari u odredima upućuju borce u najvažnije preventivno-higijenske mere, naročito o borbi protiv vašiju i crevnih oboljenja. Kupanje i pranje rublja sprovodi se po seoskim kućama. U izveštajima komandi i štabova govori se o higijenskom stanju u jedinici. Krajem septembra u izveštajima se spominje pojava vašljivosti. Tada se pored kupanja i pranja rublja pari odelo i rublje. Prave se »partizanska burad« od benzinskih buradi ili kazana za pečenje rakije. Pri odredskim bolnicama organizuje se kupanje i parenje odela kako za ranjenike tako i za borce odreda. U Čačku, Užicu, Gornjem Milanovcu i Krupnju izgrađeni su uređaji većih kapaciteta, u kojima se borci kupaju, obavlja se šišanje, parenje

-5 V. Cvetković, U pozadini, VSP, br. 4, str. 369-372, 1978.

odela za sve jedinice koje prolaze kroz te gradove ili koje se zadržavaju u njima. Tokom 1941. nije bilo pojave pegavca ili trbušnog tifusa u partizanskim jedinicama u Srbiji.

SANITETSKI KADROVI

Posle osnivanja partizanskih odreda postepeno dolazi do njihovog popunjavanja lekarima, tako da su do kraja septembra 1941. u odredima bili ovi lekari:

Posavski odred - dr Julka Mešterović; Kosmajski odred - dr Natalija Šimčenko, dr Dura Mešterović, dr Dejan Popović; Mačvansko-podrinjski odred - dr Žika Janković, dr Sidonija Litman: Kraljevački odrcd_-_dr Goiko Nikoliš; Užički odred - dr Kurt Levi, dr Boris Andersen; Požarevački odred - dr Boško Vrebalov; Čačanski odred - dr Momčilo Katanić, dr Stevan Ber; Nišavsko-svrljiški i Ozrenski odred - dr Milenko Hadžić; Knjaževačko-boljevački odred - dr Ivko Đolović; Šumadijski odred - dr Herbert Kraus; Kragujevački odred - dr Vojislav Dulić; Kukavički odred - dr Martin Kolb; Valjevski odred - dr Miloš Pantić, dr Dragan Jovanović, dr Dimitrije Pitović, dr Stanojka Đurić. Na taj način svi veliki odredi imali su po jednog, a neki i po dva i više lekara. Neki od tih lekara se u početku nalaze u četama ili bataljonima, dok je većina odmah zadužena za ceo odred. Nalazeći se neposredno u borbenim jedinicama, lekari ukazuju prvu pomoć, pružaju u bolnicama opštemedicinsku pomoć, organizuju evakuaciju, vrše nadzor nad higijenskim stanjem boraca, brinu se o sanitetskom materijalu, organizuju smeštaj ranjenika po selima i bolnicama slobodnih gradova. Sem dr Đure Mešterovića, koji ima određeno iskustvo iz hirurgije iz španskog građanskog rata, među ostalim lekarima nije bilo hirurga specijalista. Osim neposrednog rada u lečenju ranjenika, ovi lekari sve više ispoljavaju organizatorsku ulogu koja postaje sve složenija oslobađanjem novih teritorija i povećanjem broja ranjenika.

Dok se radilo o manjem broju ranjenika u početku ustanka, zbog pomanjkanja lekara a naročito hirurga, štabovi partizanskih odreda veoma se često koriste uslugama lekara u okupiranim gradovima. Tako je u toku 1941. više od 30 lekara - simpatizera partizanskog pokreta bilo angažovano u ukazivanju različitih medicinskih usluga ranjenim i obolelim partizanima.[26] Taj način lečenja ostvarivan je slanjem ranjenika u bolnice pojedinih gradova, ili pozivanjem i izlascima lekara iz gradova i ukazivanjem pomoći po selima na terenu pojedinih odreda. Tim lekarima je, u većini slučajeva, bilo poznato da se radi o ranjenim partizanima, mada je bilo slučajeva, kao u Beogradu, da su ranjenici upućivani potpuno ilegalno i pod tuđim imenima, a lekari nisu znali o kome se radi. Takav način lečenja primenjivao se još u Nišu, Leskovcu, Prokuplju, Knjaževcu, Valjevu i Kragujevcu. Mada se radilo o pojedinač-

[26] Dr Sava Simić, dr Vera Senić, dr Rade Milutinovic, dr Dragoljub Dimković, dr Raša Cvetković, dr Vita Stojanović iz Niša. Dr Mate Bereš, dr Petar Stanković iz Čačka. Dr Raca Stefanović i dr Pavle Vićentijević iz Valjeva. Dr Olga Janežić, dr Jovan Kašiković, dr Rade Svilar i dr Dušan Dekleva iz Leskovca. Dr Radiša Katanić iz Gornjeg Milanovca. Dr Danilo Paškovan iz Osječine. Dr Miša Elijas iz Kragujevca. Dr Stevan Paunović iz Bajine Bašte. Dr Brana Radovanović iz Svilajnca. Dr Vladimir Lebedev iz Pocerine. Dr Jova Ristić iz Pirota. Dr Mihajlo Brkić iz Velike Plane - Toplica. Dr Dragutin Jović iz Soko Banje. Dr Rade Savić, dr Slobodan Palamarević iz Knjaževca. Dr Tamara Gavrilovna iz Mačve. Dr Voja Stojanović iz Prokuplja. Dr Dragić Vučetić, dr Persida Šišković iz Kruševca. Dr Josip Bucek iz Aleksinca i dr Stojan Janićijević iz Žitkovca.

nim slučajevima, tim načinom lečenja učinjene su velike usluge mnogim povređenim borcima NOP odreda. Među tim lekarima bilo je i nekoliko hirurga-

Oslobođenjem većih gradova, preuzimaju se bolnice i osoblje koje radi u njima za lečenje partizana. Obično se jedan deo bolnice, kao što je npr. u Čačku i Užicu, ostavlja za lečenje civilnih lica. Kada je u oktobru mesecu 1941. slobodna teritorija bila najveća, na ovaj način bilo je angažovano više od 54 lekara.[27] Učešćem tih lekara, medicinska pomoć se znatno poboljšala kako zbog boljih smeštajnih uslova i mogućnosti rada u bolnicama, a posebno što je među njima bilo nekoliko kvalifikovanih hirurga, kao: dr Aleksandar Bračinac, dr Mirko Černič, dr Josip Benčina, dr Dušan Muškatirović, dr Vladimir Popović, dr Voja Stojanović i dr Dušan Novaković.

Studenti medicine daju, takođe, značajan doprinos u lečenju partizanskih boraca kao i u razvoju sanitetske službe u toku 1941. Te godine na različite načine angažuje se preko 55 studenata medicine.[28] Neki od njih su referenti saniteta partizanskih odreda, kao Milen Jovanović u Topličkom, Jovan Čekić u Jablaničkom, Čeda Kasalica u Kraljevačkom, Ružica Milanović u Pomoravskom, Nedeljka Ervaćanin u Nišavskom, Aleksandar Patlidžanović u Krajinskom, Mile Bucek u Ozrenskom i Mića Dimitrijević u Kragujevačkom. Jedan broj njih radi na lečenju ranjenika u partizanskim odredima i seoskim bolnicama, neki su angažovani u većim bolnicama oslobođenih gradova, dok su drugi aktivni učesnici u prikupljanju sanitetskog materijala, prihvatanju i lečenju partizana u okupiranim gradovima. Najveći broj njih su studenti prve i druge godine Medicinskog fakulteta, tako da su se u ovom periodu sticala pored organizatorskih i prva praktična iskustva u lečenju ratnih rana i sprovođenju higijensko-epidemioloških mera.

Obuka bolničara bila je jedan od prvih zadataka posle dolaska lekara i studenata medicine u partizanske odrede. Za bolničarke se obučavaju mla-

[27] U Čačanskoj bolnici: dr Josip Benčina, dr Vladimir Popović, dr Dušan Muškatirović, dr Boško Maksimović, dr Aleksandar Mitić, dr Jelena Krstić, dr Branko Krstić, dr Ciril Kavčič, dr Milivoje Stepanović, dr Živko Erić. U Užičkoj bolnici: dr Mirko Černič, dr Mika Mevorah, dr Aleksandar Bračinac, dr Ljubica Magazinović-Bračinac, dr Aleksandar Šunjevarić, dr Nikolaj Mokin, dr Veselin Marinković, dr Ruža Cakarević, dr Cvetko Zotović, dr Đorđe Sumakov, dr Vladimir Jung, dr Mihajlo Đoković, dr Frida Gutman, dr Milenko Stojanović, dr Dimitrije Sumakov, dr Najdan Nikolić, dr Vidosava Nikolić, dr Vasilije Marković, dr Vasilije Jovanović, dr Bratislav Nižetić, dr Danilo Marković. U Gornjem Milanovcu: dr Radisav Katanić, dr Dionisije Đorović, dr Petar Dujanović, dr Sava Mihajlović. U Krupnju: dr Dušan Novaković, dr Petar Cakuljević, dr Milić Miličević. U Bajinoj Bašti: dr Johan Johansen, dr Steva Paunović, dr Luka Đuričić. U Prokuplju: dr Voja Stojanović. U Raškoj: dr Milenko Jovanović. U Kaoni: dr Milosav Adamović. U Sibnici: dr Brana Radovanović. U Guči: dr Ljubomir Popović, dr Harun Daljvej Levington. U Ivanjici: dr Svetislav Bačarević, dr Božidar Spasović, dr Draga Spasović. U Donjem Dušniku: dr Vitomir Vita Stojanović. U Mačvi: dr Nikola Topalović, dr Mihajlo Ilić i dr Tamara Gavrilovna.

[28] U Čačanskom odredu: Dragiša Pajević, Nada Vilimonović, Ljubiša Popović, Aleksandar Ćeramilac, Milan Janjić, Eva Sauba, Milan Katanić, Milan Černelić. U Kragujevačkom odredu: Dušan Đurić - Zinaja, Lazar Mićunović, Nikola Lukić, Radmilo Jovanović - Jaza, Radna Ćirković, Nata Dimitrijević, Ivanka Muačević, Mića Dimitrijević. U Topličkom odredu: Darinka Nestorović - Ljupče, Milen Jovanović, Svetislav Marković - Nenad, Dobrivoje Radosavljević. U Pomoravskom odredu: Ružica Milanović, Sima Simić, Ratomir Ristić - Selja, Radmila Popović - Kika, Rade Trifunović i Petar Živić, student veterine. U Kraljevačkom odredu: Čeda Kasalica. U Kukavičkom odredu: Jovan Čekić, Ana Stojković. U Užičkom odredu: Aleksandar Zdravković, Stanislav Piščević, Jelisaveta Milenković, Milko Skofić, Ljubiša Bijelić, Vera Matić, Predrag Hadnadžev - Braca, Časlav Babić, Bogdan Lastavica, Đorđe Stanišić, Zdenka Majsen, Mika Pavlović. U Kosmajskom odredu: Maksim Stern. U Rasinskom odredu: Vlastimir - Miša Godić. U Šumadijskom odredu: Gojko Grulović. U Krajinskom odredu: Aleksandar Patlidžanović. U Nišavskom odredu: Nedeljka Ervaćanin. U Ozrenskom odredu: Mile Bucek. u Nišu: Božidar Ristić, Ratko Mitrović, Gojko Kapor, Sergije Prokopenko, Božidar Lešćanin. Od medicinskih sestara u partizanskim odredima bile su: Saša Javorina, Julijana Savić, Marija Levi i Ljubinka Đorđević.

de devojke - partizanke. Neke od njih su prošle kroz prethodne kurseve u pripremnom periodu pre ustanka. Kursevi se održavaju u samim odredima u okolnostima života, rada i borbe. Traju obično od sedam do deset ili dvadeset dana. Dr Julka Mešterović odmah posle dolaska u Posavski odred, održava kurs od 7 dana za osam bolničarki. Dr Dura Mešterović, takođe, osposobljava 8 bolničarki. Kurseve održavaju dr Herbert Kraus u Šumadijskom odredu i dr Momčilo Katanić u Čačanskom odredu. Posle pogibije dr Momčila Katanića u selu Atenica kraj Čačka, Nada Vilimanović-Janković održava kurs sa 22 omladinke. Dr Boško Vrebalov u Kaoni osposobio je 15 bolničarki, a dr Martin Kolb u Šutulici na Kukavici 30 omladinki. Slične kurseve po odredima održavaju dr Dragan Jovanović u Valjevskom odredu i dr Sidonija Litman u Mačvanskom odredu. Oslobađanjem gradova održavaju se brojniji i bolje pripremljeni kursevi. U Čačanskoj bolnici stalno se obavljaju kursevi koji traju po 7 dana. U Užičkoj bolnici održana su dva kursa koja traju po 20 dana. Na svakom od njih obučeno je po 20 omladinki za sve jedinice Užičkog odreda. Moguće je da je na svim tim kursevima obučeno oko 200 bolničarki. Posle završenih kurseva jedan broj zadržan je u bolnicama, dok se veći deo vratio u odrede, tako da je krajem oktobra 1941. većina četa dobila po jednu ili više bolničarki.

Ukupno je od početka ustanka do kraja novembra bilo angažovano u lečenju boraca NOPO u Srbiji oko 96 lekara, preko 54 studenta medicine i do 200 partizanskih bolničarki. U bolnicama oslobođenih gradova angažovano je i sve stalno medicinsko osoblje. Među lekarima bilo je 7 specijalista hirurga.

ZBRINJAVANJE POVREĐENIH I OBOLELIH

a) *Vrsta i kvalitet medicinske pomoći*

Prva pomoć. Postoji realna pretpostavka da je većina četa u partizanskim odredima već početkom oktobra imala po jednu bolničarku osposobljenu za pružanje prve pomoći. Pored njih, lekari i studenti medicine bili su u situaciji da prvi previju ranjenog borca. Kako su bolničarke bile u prvim redovima zajedno sa borcima, to je ova pomoć, sem izuzetnih slučajeva, bila brza i pravovremena. Bolničarke su raspolagale sa dovoljno zavojnog materijala. Prva pomoć se, uglavnom, sastojala u stavljanju zavoja preko rane (nekada i originalnog prvog zavoja) sa zaustavljanjem krvavljenja improvizovanom arterijskom poveskom (zavoj, kaiš, džepna maramica). Standardnih sredstava za imobilizaciju nije bilo, a nema konkretnijih podataka o vrstama improvizacije za imobilizaciju.

Opštemedicinska pomoć. Ovu pomoć ukazuju lekari i studenti medicine na prihvatnim previjalištima, a zatim se nastavlja u seoskim bolnicama ili u toku dugotrajnog transporta. Uglavnom, sastoji se u čišćenju okoline rane, njenom ispiranju, stavljanju kvalitetnijeg zavoja, nameštanju nekomplikovanih preloma, stavljanju improvizovane imobilizacije, otvaranju i drenaži gnojnih kolekcija. Kako se radilo o lekarima opšte prakse bez ranijeg iskustva u lečenju ratnih rana, tada su se sticala prva iskustva.

Hirurška pomoć. Pružanje kvalifikovane hirurške pomoći razvija se u različitim okolnostima od krajnjih improvizacija do dobro opremljenih hirurških odeljenja u bolnicama. Pojedini hirurzi vrše hirurške intervencije u seos-

kim kućama gde se, za pojedine slučajeve, improvizuju uslqyi za rad (Đ. Mešterović, V. Stojanović). U nekim seoskim bolnicama (Stapar, Obražde) uređene su operacione sale, tako da se hirurške intervencije vrše u nešto povoljnijim uslovima. Najzad, jedan broj ranjenika leći se u bolničkim uslovima u gradovima na slobodnoj teritoriji, gde za tadašnje uslove postoje relativno dobro uređena hirurška odeljenja sa operacionim salama, uređajima za sterilizaciju i stručnim medicinskim osobljem (Čačak, Užice, Gornji Milanovac, Krupanj). Manjem broju ranjenika hirurška pomoć ukazivana je na hirurškim odeljenjima okupiranih gradova (Beograd, Niš, Leskovac, Prokuplje, Knjaževac). Hirurzi u ovim bolnicama imaju višegodišnje iskustvo u lečenju mirnodopske patologije, ali bez dovoljno iskustva u lečenju ratnih rana. Zbog udaljenosti hirurških ustanova i sporih transportnih sredstava, evakuacija traje dugo i znatno prelazi prvih 6 do 8 časova od ranjavanja. Nekada traje i više dana do stizanja u hirurške ustanove. Znatnom broju ranjenika kvalifikovana hirurška pomoć nije ni ukazana. Zbog nedovoljno aseptičnih uslova rada, nepostojanja antibiotika, kasnog dolaska u hirurške ustanove, infekcije rana brzo se ispoljavaju, od streptostafilokoknih do piocianeusa i anaerobnih infekcija. U bolnicama su skoro sve rane bile inficirane. Broj gas-gangrena bio je, verovatno, znatno veći nego što se to u postojećoj dokumentaciji moglo naći. Zbog ovakvog stanja, primarna hirurška obrada nije mogla biti vršena, već se u većini slučajeva radila hirurška obrada inficirane rane. Primarni šav rane iz istih razloga nije izvođen. Usvojenog i obaveznog doktrinarnog stava o lečenju ratne rane kod hirurga u partizanskim bolnicama nije bilo.[29] Hirurško lečenje u većini slučajeva sastoji se u drenaži gnojnih šupljina, ispiranju rana rastvorom rivanola ili vodonik-peroksidom, vađenju stranih tela i fragmenata kosti. Naročito su često rađene uzdužne lampasne incizije na donjim ekstremitetima. Posle repozicije prelomljenih fragmenata kosti, stavljane su gips longete ili zatvoreni gips s otvorom u predelu rane. U Užičkoj i Čačanskoj bolnici postojala je mogućnost i rendgenske kontrole izvršenih repozicija. Od hirurških intervencija najčešće su bile amputacije ekstremiteta zbog jake infekcije ili preteče gas-gangrene. Bilo je pokušaja laparatomia, obrada kraniocerebralnih povreda. Teže penetrantne abdominalne, torakalne ili kraniocerebralne povrede, završavale su se letalno pre stizanja u hirurške ustanove.

U slučaju većih intervencija (amputacije) u bolnicama je primenjivana opšta etar anestezija ombredanovom maskom, a često je rađeno bez ikakve anestezije. Transfuzije krvi nisu vršene, a od infuzionih tečnosti davan je fiziološki rastvor i 5% glikoza.

Ne postoji celovita ili tačnija pojedinačna dokumentacija po bolnicama iz koje bi se mogao izvesti zaključak o mortalitetu lečenih ranjenika tokom 1941. Podatak da je u Čačanskoj bolnici od 400 lečenih 40 umrlo, daje samo približnu sliku rezultata lečenja.

g) Zbrinjavanje ranjenika u partizanskim odredima zapadne Srbije i Šumadije

Čačanski NO partizanski odred Već od njegovog osnivanja, u Odredu je dr Momčilo Katanić, koji od prvog dana obilazi borce i ukazuje na potrebu i načine održavanja higijenskih mera i sam ukazuje prvu pomoć ranje-

[29] Primarna hirurška obrada ratne rane u prvih 6 časova od ranjavanja sa radikalnim isecanjem svih nekrotičnih tkiva, odstranjivanjem stranih tela i dr. i ostavljanja rane otvorenom, počinje da dobija značaj obavezne doktrine u američkoj i Crvenoj armiji u vremenu od 1941. do 1943. godine, dok odloženi primarni šav rane stiče punu afirmaciju i postaje doktrina tek 1944. S. Piščević, Vojnosanitetski pregled, 29/9, 427^32, 1969.

nicima. Prilikom borbe sa Nemcima, 18. jula 1941. uhvaćen je dok je previjao ranjenika Životu Petronijevića, odveden u Čačak i streljan zajedno sa ranjenikom 20. jula 1941.[30] To je, verovatno, prvi zločin koji je nemački fašizam izvršio u Srbiji nad sanitetskim osobljem i ranjenicima, pripadnicima NOVJ. Već 3. avgusta u selu Banjici Nemci zarobljavaju jednog ranjenog partizana i bolničara koji ga je previjao. Obojicu su izboli bajonetima.[31] U toku ovog kratkog perioda dr M. Katanić započinje sa kursevima za bolničare. Posle njega taj rad nastavlja student medicine Nada Vilimanović-Janković, koja u selu Atenici kod Čačka, u septembru obučava 22 omladinke. Sanitetski kursevi održavaju se za 20 devojaka u selu Mojsinju, u Trbušanima za 6 učesnica, u Donjoj Trepči za 6, Ježevici za 12 i u Čačku za 18 devojaka.[32] Sredinom septembra u odred dolazi dr Stevan Ber koji je stalno u jedinicama koje vode borbu oko Kraljeva i ukazuju lekarsku pomoć. Kada je i on poginuo, 21. oktobra 1941, Čačanski odred više nema odredskog lekara.

Za lečenje ranjenika, posle ukazane prve medicinske pomoći, Čačanski odred oslanja se na bolnice u Čačku, Gornjoj Gorevnici, Gornjem Milanovcu, Savincu i Guči.

Bolnica u Čačku počinje sa radom odmah posle oslobođenja Čačka, 1. oktobra 1941. Za upravnika je postavljen dr Josip Benčina, hirurg, izbeglica iz Slovenije, a za političkog komesara Siniša Katanić, apotekar. U bolnicu se primaju ranjenici osim Čačanskog, i iz Kragujevačkog, Šumadijskog i Kraljevačkog odreda. U početku se leče i četnički ranjenici, a lečena su i 3 Nemca, zarobljena kod Kraljeva. Sem dr J. Benčine, u bolnici rade kao hirurzi dr Dušan Muškatirović i dr Vladimir Popović. Mada je najveći deo bolnice zauzet za lečenje ranjenika, jedan deo ostavljen je za stanovništvo.

Bolnica je raspolagala sa dovoljno sanitetskog materijala. Posle aprilskog sloma 1941. u tu bolnicu prenet je sav sanitetski materijal iz jednog vojnog sanitetskog slagališta u Ljubiću, a čačanska fabrika hartije proizvodila je zavoje i gazu od hartije. Lekovi su se nabavljali i iz privatnih apoteka koje je Komanda Čačka isplaćivala na osnovu izdatih recepata.

U gradu je otvorena još jedna ambulanta tipa garnizonske ambulante za preglede partizana, u kojoj je bio i stacionar sa 5 kreveta. U njoj rade dr Živko Erić i student medicine Dragiša Pajević. Na železničkoj stanici organizovana je stalna dežurna služba za prihvat ranjenika koji su dopremani železnicom. Prihvatne stanice organizovane su i u selu Mrčajevcima za ranjenike koji su upućivani iz borbi oko Kraljeva. U ovoj stanici radi dr Petar Stanković. Slična prihvatna stanica osnovana je i u selu Donjoj Gorevnici.

Zbog učestalih bombardovanja Čačka iz Čačanske bolnice izmešteno je hirurško odeljenje sa operacionom salom u selo Gornja Gorevnica. Za rad u ovoj bolnici određeni su hirurzi dr Dušan Muškatirović i dr Vladimir Popović sa lekarom opšte prakse Aleksandrom Mitićem i studentima medicine Ljubišom Popovićem i Aleksandrom Ćeramilcem. Apoteku je vodila student farmacije Ljubica Ivanović. Kroz ovu bolnicu prošlo je oko 200 ranjenika. Posle napada četnika na ovu bolnicu, 5. novembra 1941, u njoj su ostali samo dr Aleksandar Mitić i student medicine Aleksandar Ćeramilac. Bolnica radi đo 21. novembra, kada su iz Čačka poslata transportna vozila (konjska kola, fijakeri, čeze), te su ranjenici prebačeni do železničke stanice Prijevor a odatle vozom za Užice.

[30] M. Pantelić i dr., Čačanski NOP odred »dr Dragiša Mišović«, »Čačanski glas«, Čačak, 1982, str. 60.
[31] M. Stefanović, »Partizanski vidari«, izdanje autora, Čačak, 1973, str. 16.

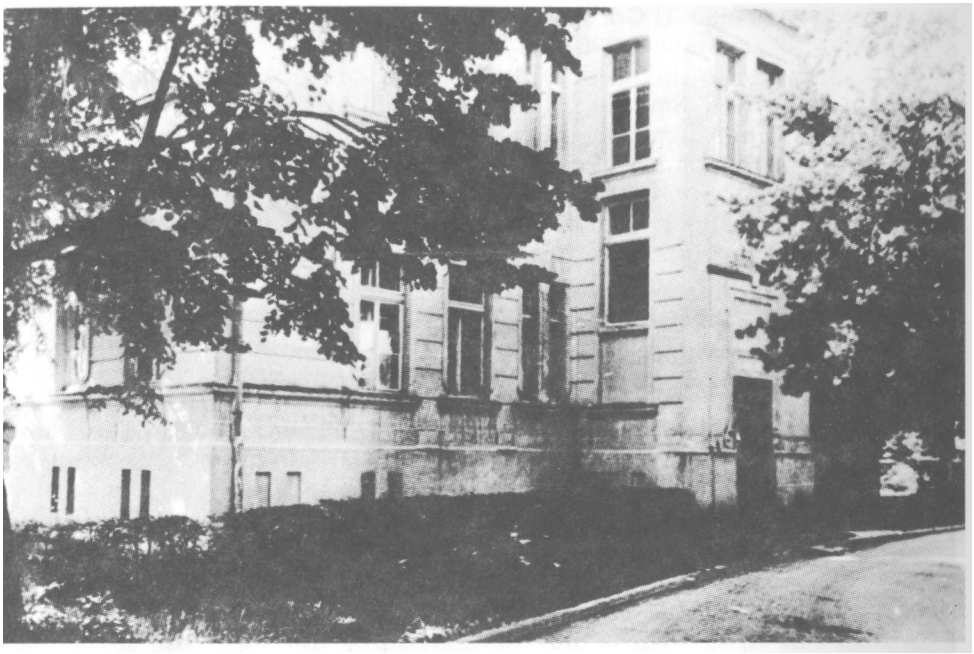

Bolnica u Čačku u kojoj su lečeni partizanski ranjenici 1941.

U Čačanskoj bolnici nastavlja se sa radom kurseva za bolničare. Trajanje kursa bilo je 7 dana. Nema tačnih podataka koliko je takvih kurseva održano. Posle završetka kursa bolničarke su dobijale sanitetsku torbu sa nužnim materijalom za prvu pomoć i upućivane u pojedine čete odreda. Jedan broj zadržan je za rad u bolnici. Za negu ranjenika, pored stalnog medicinskog osoblja, angažuje se veliki broj dobrovoljnih partizanskih bolničarki. Radom svih bolničarki rukovodi medicinska sestra Marija Lompar. Bolnica u Čačku radi sve do 28. novembra 1941, kada su Nemci zauzeli grad. U toku 58 dana rada u ovoj bolnici lečeno je oko 400 ranjenika - partizana. Tokom lečenja umrlo je 40. Pred najezdom nemačkih snaga ranjenici se evakuišu na železničku stanicu a odatle vozom za Užice. Od 26. do 28. novembra evakuisano je 280 ranjenika. S njima je poslata medicinska sestra Marija Lompar. U bolnici je ostalo neevakuisano oko 50 ranjenika. Te ranjenike je dr Josip Benčina prijavljivao okupacionim vlastima kao četnike, odnosno kao građane postradale od avionskog bombardovanja ili ih smeštao na zarazno odeljenje. Na taj način ih je spasao od nemačke odmazde. Oni su postepeno posle ozdravljenja, krijući otpuštani svojim kućama. Tokom povlačenja iz Čačka uhvaćena je studentkinja medicine Nada Vilimanović, odvedena u logor Banjicu u Beogradu i streljana 1943.

Bolnica u Gornjem Milanovcu radi posle oslobođenja grada 28. septembra 1941. Lečeni su partizani i četnici. Za upravnika je postavljen dr Radisav Katanić, sa kojim rade još dr Dionisije Đorović, dr Sava Mihajlović, dr Petar Dujanović i student medicine Milan Katanić. Ukupni kapacitet bolnice bio je oko 100 kreveta. U bolnici se rade i manje hirurške intervencije, a primaju se i ranjenici iz Kosmajskog i Šumadijskog odreda.

Početkom oktobra 1941. jedan deo bolnice sa dr Savom Mihajlovićem izmešta se u osnovnu školu u Savincu. U Savinačkoj bolnici povremeno je

bilo i do 40 ranjenika. U Gornjemilanovačkoj bolnici je u toku lečenja umrlo 6 ranjenika (4 partizana i 2 četnika).[33]

Kada je došlo do raskida sa četnicima, oni počinju sa napadima na bolnice u Milanovcu, Savincu i Gornjoj Gorevnici. U Savincu se 7. novembra zateklo 25 ranjenih partizana, 18 četnika i 5 Nemaca. Tada su četnici svoje ranjenike izveli iz bolnice i odveli na Ravnu goru. Sa njima je otišao i dr Sava Mihajlović. Odmah su izvršili napad na bolnicu, zarobili i ubili 23 ranjena partizana. Četnici su 8. novembra izvršili napad na bolnicu Gornji Milanovac. Zarobljen je jedan broj ranjenika i bolničarki koje su predali Nemcima u Valjevu. Neke ranjenike Nemci su streljali, a neke, zajedno sa dr Dionisijem Đorovićem, deportovali u koncentracioni logor u Norvešku.[34] Četnici su presretali ranjenike koji su evakuisani prema Užicu. Jednu grupu od 17 bolničarki i 15 ranjenika uhvatili su i streljali u selu Brajićima. Među njima bila je i dr Lota Ejdus iz Kosmajskog odreda, koju su četnici zaklali u selu Vranići 6. novembra 1941. Spasla se samo jedna bolničarka, Leposava-Lepa Lukić. Nemci su 21. novembra 1941. ušli u Milanovac i skoro ga sasvim spalili. U bolnici je uhvaćen i dr Radislav Katanić i ubrzo streljan. Spašeni ranjenici iz Gornjeg Milanovca i Savinca evakuisani su do 22. novembra železnicom prema Užicu.

Bolnica u Guči postojala je ranije kao banovinska bolnica, u kojoj je radio dr Ljubomir Popović sa studentima medicine Milanom Janjićem i Evom Šaubah, izbeglicom iz Slovenije.[35] U ambulantnom protokolu bolnice zavedeno je u septembru 1941. godine 46 lica, a u oktobru 155. Među njima ima partizana, četnika i jedan Nemac. U novembru mesecu zavedeno je 134 lica, od kojih su 71 partizan i 43 četnika. Ukupno je od 24. septembra do 29. novembra u bolnici lečeno 111 partizana, 120 četnika i 8 Slovenaca izbeglica. Neke ranjenike dr Lj. Popović slao je u Čačansku bolnicu. Pred nastupanjem Nemaca, lakši partizanski ranjenici otpušteni su kućama ili u svoje jedinice. U bolnici je, pored ostalih, ostalo 4 teška ranjenika partizana i jedan ranjeni Nemac, Andras Hejer. Kad su Nemci i ljotićevci 29. novembra ušli u bolnicu, taj Nemac je prokazao ranjene partizane, koji su odmah bili pobijeni.[36]

Kraljevački NO partizanski odred. Uskoro posle osnivanja odreda poslat je iz Beograda zajgferenta sanitetа dr Gojko Nikoliš. Kraljevački odred drži u opsadi grad Kraljevog napadajući nà gra3 TTTodbijajući kontranapade. Za prihvat ranjenika uoči napada na Kraljevo dr Nikoliš organizuje ranjeničke prihvatnice na kojima se ukazuje prva pomoć. Za dalje lečenje ranjenika formirana je u šumi na planini Goču manja bolnica. Nešto kasnije ona se premešta u šumarsku kuću u klisuri Sokolje kod sela Kamenice. Tu je održan kurs za 7 bolničarki. Bolnica je imala 36 kreveta u dve prostorije, sa kuhinjom i ambulantom. Neki ranjenici smeštani su u selima Dragosinjci i Račevići. Posle odlaska dr G. Nikoliša u Užice za sanitetsku službu Odreda zadužen je student medicine Čeda Kasalica. Iz borbi oko Kraljeva, u bolnicu Sokolje primljeno je oko 30 ranjenika.[37] Jedan broj ranjenika Kraljevačkog odreda je preko prihvatnice u selu Mrčajevci upućivan u Čačansku bolnicu. Povlačeći se pred neprijateljevom ofanzivom u novembru 1941, Kraljevački odred upućuje svoje ranjenike prema Užicu.

[33] Istorijski arhiv Čačak, Fond NOB F 1/41.
[34] M. Stefanović, »Partizanski vidari«, izdanje autora, Čačak, 1973, str. 80.
[35] R. Marinković i drugi, Dragačevo, »Čačanski glas«, Čačak-Lučani, 1981, str. 259.
[36] P. M. Marinković, Atari istine, »Čačanski glas«, Čačak, 1986, str. 29-77.
[37] N. Jončić, Kraljevo i okolina, Književne novine, Beograd, 1966, str. 390.

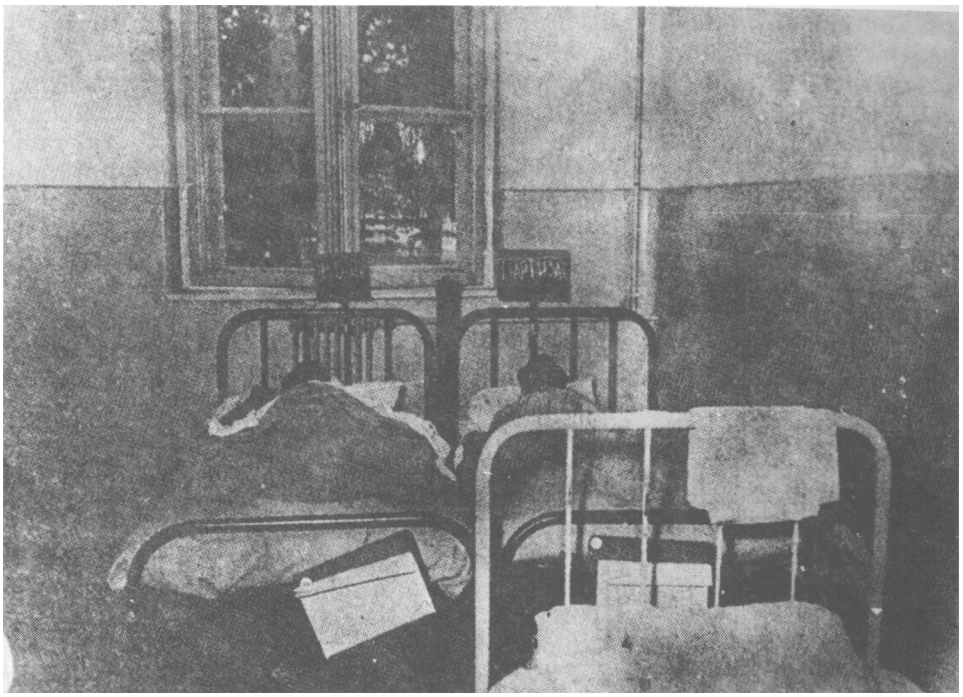

Zajednički smeštaj ranjenih partizana i četnika. Bolnica Savinac, oktobar 1941.

Kragujevački NO partizanski odred. Posle dolaska dr Voje Dulića u septembru, osnovana je bolnica u selu Dulen. Tada je teško ranjen student medicine Lazar Mićunović koji je ubrzo umro a da mu lekarska pomoć nije ni ukazana.[38] Bolnica iz Dulena premeštena je u selo Toponicu u bolju građevinu, gde je organizovano hirurško i interno odeljenje sa oko 70 kreveta. Oprema za bolnicu uzeta je iz bolnice u Ravnom Gaju, gde je ranije radio dr V. Dulić. U bolnici je vršeno obavezno kupanje i šišanje ranjenika i boraca s parenjem odela. U toku svog postojanja, kroz bolnicu je prošlo oko 200 ranjenika i bolesnika. Jedan deo ranjenika Kragujevačkog odreda upućivan je u Čačansku bolnicu. Pred nemačkom ofanzivom, oko 100 ranjenika i 30 bolničara se evakuišu preko Čačka i Užica. Pored dr Dulića u Odredu su obavljali sanitetsku službu i studenti medicine Nata Dimitrijević, Radna Ćirković, Radmilo Jovanović - Jaza, Nikola Lukić, Dušan Đurić - Zinaja, Miloje Hadžić - Šule i Ivanka Muačević. U Toponici su lečeni ranjenici iz Šumadijskog i Pomoravskog odreda.[39]

Prvi Šumadijski NO partizanski odred. U početku nema lekara. Zahtevi da se pošalje lekar iz Beograda ostali su bez rezultata Teške ranjenike smeštali su po selima gde su umirali bez medicinske pomoći. U borbama oko Rače 17. jula, Nemci su zarobili 5 ranjenika koje su posle mučenja ubili a leševe obesili u Rači.[40] Po nalogu Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije u Šumadijski odred upućen je dr Herbert Kraus, koji se morao boriti za mesto i ulogu odredskog lekara. Naime, odmah je raspoređen u četu i sa

[38] Kragujevački partizanski odred, Sećanja boraca, Svetlost, SUBNOR, Kragujevac, 1973, str. 197.
[39] V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji, »Četvrti juli« Beograd, 1978, str. 69.
[40] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 706 H

puškomitraljezom učestvovao u napadu. Tek na njegovo nastojanje dobio je zadatak da organizuje sanitetsku službu. Počinje s obukom bolničara i organizuje smeštaj za ranjenike u selu Vukosavcima. Posle oslobođenja varošice Rudnik, organizuje bolnicu sa 40 postelja u kojoj i sam radi. U bolnicu je dovedeno nekoliko ranjenih Nemaca koji su previjeni i pušteni. Teži ranjenici upućivani su u bolnicu Savinac, zatim u Čačak i Užice. Bolnica je radila od početka oktobra do 24. novembra 1941, kada započinju nemački napadi na Rudnik. Bolnica je bombardovana i poginulo je nekoliko ranjenika. Evakuacija bolnice izvršena je dosta neorganizovano i sa zakašnjenjem, tako da su ranjenici bežali bez odela i obuće.[41] Evakuacija je vršena prema Čačku i Užicu.

Kopaonički NO partizanski odred. U odredu nema lekara. Pojedine ranjenike šalju u selo Račevići, u sanitet Kraljevačkog odreda. Posle oslobođenja Raške, 3. oktobra, ranjenici se upućuju u bolnicu u varošici. U njoj radi dr Milenko Jovanović koji, u isto vreme, leči i četnike Koste Pećanca. Kada su četnici izvršili napad na Rašku, ranjenici Kopaoničkog odreda upućeni su u bolnicu Kraljevačkog odreda na Goču. Tom prilikom četnici su uhvatili i ubili 3 ranjenika. Bolnica praktično radi do 2. novembra 1941. Početkom nemačke ofanzive ranjenici se preko Kraljevačkog odreda upućuju u Užice.[42]

Pomoravski NO partizanski odred Sanitetski referent ovog odreda bila je student medicine Ružica Milanović. Krajem oktobra 1941. oformljena je prva odredska bolnica na planini Juhoru pod šatorima, koja se, zatim, premešta u kuće sela Sekurića. U njoj je bilo oko 20 ranjenika. Pod pritiskom četničkih napada bolnica se premešta u selo Loćiku.[43] Na terenu ovog odreda rade i studenti medicine Ratomir Ristić - Selja, Sima Simić, Radmila Popović - Keka, Rada Trifunović i student veterine Petar Živić. U novembru u Loćiki bolnica je napadnuta od četnika i zarobljeno je oko 20 ranjenika i 6 bolničarki, koji su predati Nemcima.[44] U toku evakuacije prema Užicu, zarobljena su dva ranjenika. Četnici su ih predali Nemcima koji su ih streljali u Trsteniku. Student medicine Ružica Milanović zarobljena je 14. novembra 1941. i streljana 5. marta 1942.

Kosmajski NO partizanski odred Za referenta saniteta upućen je iz Valjevskog odreda dr Dura Mešterović. U početku su ranjenike ilegalno slali u Beograd ili smeštali po kućama na Čukarici i Kijevu. Na taj način poslato je u Beograd više od 10 ranjenika. Posle dolaska dr Dejana Popovića u Kosmajski odred, dr Dura Mešterović prelazi u Beogradski bataljon Posavskog NO odreda. U borbama koje se vode oko Beograda, organizuju se previjališta u selima Ralji i Ripnju. U jednoj četi Kosmajskog odreda formira se prvi put i odeljenje nosilaca ranjenika. U toku oktobra i novembra ranjenici se upućuju u bolnice Valjevskog i Čačanskog odreda ili direktno prema Užicu. Dr Dura Mešterović osniva hiruršku ekipu sa medicinskom sestrom Borkom Pihler i bolničarkom Lepom Marković, i vrši manje hirurške intervencije. Raspolaže gipsanim zavojima, te vrši imobilizaciju preloma gips-longetama i zatvorenim gipsom. Krajem oktobra dr Dura Mešterović započeo je evakuaciju 18 teških ranjenika i više pokretnih pravcem selo Miličinica, Počute do Pašine Ravni, a potom sa 24 ranjenika preko Kosjerića u Užice. Teški ranjenici prevoženi su volovskim kolima.

[41] M. Stefanović, Partizanski vidari, Čačak, 1973, str. 8.
[42] V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941^14., »4. juli«, Beograd, 1978, str. 72.
[43] B. Živanović, Pomoravlje u NOB 1941-1945. SUBNOR, Svetozarevo, 1961, str. 248.
[44] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 705 H.

Mačvanski NO partizanski odred. Mačvanski odred vodi u početku borbe za oslobođenje mačvansko-podrinjskog kraja, a 21. septembra zajedno sa Posavskim odredom napada Šabac. Za napad po selima organizovana su prihvatna previjališta i jedna stalna bolnica. Dr Žika Janković, referent saniteta Odreda, organizuje prihvatnicu u selu Tabakovići gde je angažovan dr Nikola Todorović i, drugu, u selu Slepčevići, sa dr Tamarom Gavrilovnom. Te prihvatnice bile su udaljene od Šapca 5 i 15 km. Treća prihvatnica bila je u selu Varni, 10 km od Šapca, gde je radio dr Vladimir Lebedev.[45] Za Posavski odred, koji je učestvovao u ovom napadu, pripremljeno je previjalište u selu Majuru gde je dodeljena dr Julka Mešterović.[46] Pomoćna previjališta bila su i u selima Noćaju i Volujcu. Narodnooslobodilački odbori iz tih sela organizovali su da se napravi 30 platnenih nosila. Bili su određeni i nosioci ranjenika. Posle previjanja i ukazivanja lekarske pomoći, ranjenici su evakuisani u manastir Čokešinu, gde je organizovan stalan bolnički smeštaj sa dr Sidonijom Litman. U toku borbi za Šabac u ovu bolnicu primljeno je oko 50 ranjenika. U borbi kod sela Petkovice, zarobljeno je 15 ranjenih Nemaca. Posle ukazane lekarske pomoći, politički komesar Odreda naredio je da se teže ranjeni Nemci smeste u kola i vrate u Šabac, dok su lakše ranjeni zadržani i lečeni zajedno s partizanima. Nema tačnih podataka o broju zarobljenih ranjenih Nemaca u partizanskim bolnicama. Međutim, nemački zapovednik za Srbiju 21. septembra izveštava da je »našim jedinicama predato 8 nemačkih vojnika koji su ranjeni. 27 teško ranjenih nemačkih vojnika leže u ustaničkoj bolnici u Loznici«.[47] Bolnica u Čokešini ima sopstvenu perionicu za pranje i parenje odeće, kao i šivaru za popravku odela i rublja. Ona radi sve do kraja septembra kada se sa dr Žikom Jankovićem, dr Sidonijom Lipman i dr Tamarom Gavrilovnom evakuiše prvo u Krupanj, a zatim sa ranjenicima Valjevskog odreda prema Ljuboviju i Užicu.[48] Dr Žika Janković napisao je 11. septembra 1941. »Uputstvo za organizaciju bataljonske bolničke službe«. Prema tom uputstvu u bataljonu je određen bataljonski bolničar, u četi 2 bolničara, a u svakoj desetini po 2 borca za iznošenje ranjenika.[49] Snabdevanje odreda sanitetskim materijalom teklo je iz Šapca preko ilegalnih veza, ali se najviše materijala dobijalo iz zdravstvenih zadruga koje su imale svoje apoteke. Takve zadruge bile su u selima Bogatiću, Radenkoviću, Štitaru, Mačvanskom Pričinoviću, Prnjavoru i Lipolistu. Zahvaljujući tome u Mačvanskom odredu bilo je dovoljno zavojnog materijala i najnužnijih lekova.

Posavski NO partizanski odred Do dolaska dr Julke Mešterović pojedini ranjenici slati su na lečenje u Beograd ili su razmeštani po seoskim kućama u selima Ljubinić, Banjani, Grabovica. Dr J. Mešterović prikuplja sve ranjenike i smešta ih u selo Kožuvar, gde otvara bolnicu sa 15 kreveta, ambulantom i prostorijama za kupanje, pranje rublja i parenje odela. Za komandanta bolnice određena je Nada Marković, a za političkog komesara Judita Alargić. Povećanjem broja ranjenika otvaraju se dopunski smeštaji u selima Miličinica i Ljubinić, u kojima su smeštani lakši ranjenici. Bolnica u Kožuvaru napušta se 28. septembra a 14 ranjenika, na seoskim kolima, evakuišu

[45] Hronike o radu sanitetske službe NOR-u 1941-1945. Srbija, sveska IV, VMA, Beograd, 1967, str. 95.
[46] V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944., »4. juli«, Beograd, 1978, str. 39.
[47] Isto, str. 96.
[48] Dr Petar Čakuljević, Prve partizanske bolnice u severozapadnoj Srbiji, Hronike, o radu sanitetske službe u NOR-u 1941^15, Srbija, IV sveska; VMA, Beograd, 1967, str. 46-65.
[49] D. Parmaković, Mačvanski partizanski odred 1941-1945., Fond NOB Podrinje, Sabac, 1973, str. 321-323.

se u Miličinicu, gde, nešto kasnije, pristiže i dr Đura Mešterović sa 18 teških ranjenika iz Kosmajskog odreda. Za nekoliko dana u Miličinici se sakupilo do 50 ranjenika. Ranjenici se dalje evakuišu 18. oktobra 1941. na 20 seoskih kola, na konjima i pešice, u prihvatnu bolnicu Valjevskog odreda u Poćute kod Valjeva. Tu se već našlo 35 nepokretnih ranjenika. Ubrzo se evakuacija nastavlja preko sela Vujinovača, Debelog Brda, do Pašine Ravni, gde se ranjenici smeštaju privremeno u seosku kafanu. Odavde dr Dura Mešterović, 25. oktobra, odlazi sa 24 teška ranjenika preko Sječe reke i Kosjerića za Užice. Na tom putu do Pašine Ravni umiru 4 ranjenika. Ranjenici se previjaju u toku puta na kolima ili na prenoćištima. Iz Pašine Ravni dr Julka Mešterović kreće sa ranjenicima u Rogačicu, gde je organizovana veća prihvatna bolnica smeštena u žandarmerijskoj kasarni i osnovnoj školi. U njoj se brzo nakupilo oko 150 ranjenika, od kojih 80 teških. U toj bolnici umrlo je 4 ranjenika od gas-gangrene. Na intervenciju dr Đure Mešterovića, poslati su iz Užica kamioni i ranjenici evakuisani od 26. do 27. novembra u Užičku bolnicu. Neki ranjenici voženi su direktno u bolnicu na Zlatibor. Ta dugotrajna i tegobna evakuacija, većinom na volovskim kolima i po lošim putevima, trajala je oko dva meseca na razdaljini od oko 200 km. Sem Posavskog odreda, taj put prešli su i mnogi ranjenici Šumadijskog, Kosmajskog, Valjevskog i Mačvanskog odreda.

Valjevski NO partizanski odred. Valjevski odred vodi borbe za oslobođenje pojedinih mesta, učestvuje u napadu na Šabac, u odbrani Užica, a naročito vodi stalne i teške borbe sa Nemcima oko blokiranog Valjeva, sprečavajući pokušaje izlaska Nemaca na slobodnu teritoriju. Uskoro posle osnivanja, za referenta saniteta određen je dr Miša Pantić, koji je i član Štaba Valjevskog odreda. U avgustu, sticajem okolnosti, našlo se u Odredu 7 lekara, te su po naređenju Glavnog štaba za Srbiju premešteni dr Đura Mešterović u Kosmajski odred, dr Julka Mešterović u Posavski i dr Herbert Kraus u Prvi šumadijski odred. U početku ustanka, za lečenje ranjenika poziva se iz Valjeva i dr Raca Stefanović, hirurg, a neke ranjenike slali su u Valjevsku bolnicu. Povremeno se poziva dr Danilo Paškovan iz Osječine. Dr Dragan Jovanović osniva prvi stalan smeštaj ranjenika, najpre, u selu Donji Mušići, zatim u selu Mratišići i, najzad, i organizovanu bolnicu u selu Bukovcu. U selo Donja Bukovica osniva se, takođe, manja bolnica koja je kasnije premeštena u selo Stapar, gde radi dr Dimitrije Pitović. Bolnica u Staparu imala je 12 kreveta za teže ranjenike i improvizovanu operacionu salu, gde je dr Pitović vršio hirurške intervencije. Jedan deo lakših ranjenika, posle hirurške obrade, upućivan je u selo Ostružanj. Bolnica iz Stapara evakuiše se u mesto Poćute u blizini Valjeva, gde je organizovana prihvatna bolnica kroz koju prolazi većina ranjenika koja se evakuiše prema Užicu.

Početkom oktobra većina ranjenika se preko bolnice u Poćuti evakuiše u bolnicu Krupanj. Jedinice Valjevskog partizanskog odreda izvršile su napad 2. septembra 1941. na Krupanj. Grad je brzo zauzet, dok se jedna jača nemačka jedinica uporno branila u zgradi bolnice. U toku borbe za bolnicu do 5. septembra, organizuje se u gradu previjalište gde se ranjenicima ukazuje lekarska pomoć, a zatim se smeštaju po seoskim kućama u okolini. U previjalištu radi dr Petar Čakuljević. Pošto je bolnica bila teže oštećena, organizuje se nova u zgradi osnovne škole. Narodnooslobodilački odbor Krupnja već je 7. septembra dao »Naredbu o organizovanju bolnice sanitetske službe za potrebe NO odreda«. Bolnica je opremljena preostalom opremom iz stare bolnice i imala je 7-8 prostorija sa 100-120 krevetskih ležaja, ope-

racionu salu, previjalište i kuhinju. Upravnik bolnice bio je hirurg dr Dušan Novaković, a politički komesar Dobrivoje Bošković. U bolnici su radili dr Petar Čakuljević, Dr Milić Miličević i zarobljeni lekar dr Hans Ernest.

Pored ranjenih partizana u Krupanjskoj bolnici lečeno je i oko 20 Nemaca ranjenih i zarobljenih pri oslobađanju Krupnja. Zbog pristizanja ranjenika iz Mačvanskog odreda, otvoreno je još jedno odeljenje za lakše ranjenike u zgradi bivšeg sreskog suda. Kreveti za tu bolnicu uzeti su iz jednog hotela Banje Koviljače. Kada se početkom oktobra ranjenici Mačvanskog odreda povlače iz Čokešine, smeštaju se u tu bolnicu. Sa ranjenicima dolaze dr Žika Jovanović, dr Sidonija Lipman i dr Tamara Gavrilovna. U Krupnju se otvara posebna ambulanta za civilna lica u kojoj radi dr Sidonija Lipman. Radi prihvatanja ranjenika osniva se isturena ambulanta u rudniku Stolice, gde je upućen dr Petar Čakuljević. Pod pritiskom nemačkih trupa, oko 15. oktobra počinje evakuacija ranjenika iz te bolnice. Sa oko 50-60 volovskih kola izvršena je evakuacija ranjenika. Nije sasvim razjašnjena sudbina svih njih. U bolnici su ostavljeni ranjeni Nemci i s njima dr Dušan Novaković. Kolona sa ranjenicima kretala se pravcem prema Peckoj i dalje do sela Orovice. Na putu do Pecke umrlo je u kolima 6 ranjenika. U Orovici je dr Žika Janković sa dr Sidonijom Lipman i političkim komesarom Dobrivojem Boškovićem izdvojio sve lake i pokretne ranjenike i uputio ih u borbene jedinice.[50] Dvanaest najtežih ranjenika upućeno je sa dr S. Lipman, preko Ljubovije, za Užice. Postoji mogućnost da je jedna grupa ranjenika evakuisana preko Ljubovije i Drinjače, u Bratunac. Kada su Nemci zauzeli Krupanj 20. oktobra 1941, general Hinghofer izveštava: »Oslobođeni su nemački ranjenici, jedan oficir i 18 vojnika. Krupanj će sutra ujutru biti spaljen«. Naređenje je izvršeno a u zapaljenoj bolnici izgoreo je jedan bolesnik, starac preko 80 godina.

Užički NO partizanski odred. Sredinom oktobra 1941. u odredu je brojno stanje do 2.500 boraca. Formiran je u 5 bataljona i više samostalnih četa i pokriva teritoriju 7 tadašnjih srezova (užički, požeški, ariljski, ivanjički, račanski, crnogorski, zlatiborski). Pored borbi za oslobođenje gradova vodi u oktobru okršaje sa četnicima koji napadaju na Užice, Požegu i Kosjerić. Osetne gubitke u poginulim i ranjenim imao je Odred u novembarskoj ofanzivi Nemaca za odbranu Užica, kada se sa glavninom snaga povlači u Sandžak. Održavajući vezu sa partizanskim odredima Sandžaka, Crne Gore i istočne Bosne, Užički odred dobija posebnu ulogu u stvaranju slobodne teritorije zapadne Srbije i Šumadije.

Do oslobođenja Užica 24. septembra 1941. Užički NOPO ima dva lekara - dr Borisa Andersena u Ariljskoj četi i dr Avrama Kurta Levija u Račanskoj četi. Preuzimajući užičku bolnicu Štab Odreda postavlja za upravnika dr Mihajla Đokovića, lekara užičke bolnice, a za političkog komesara dr Kurta Levija,[51] koji je, istovremeno, vršio dužnost referenta odreda. Rukovođenje i organizacija saniteta u Odredu odvija se praktički preko Užičke bolnice. I dr Boris Andersen povučen je u Užice, tako da su čete ostale samo na bolničarima. U bataljonima nije bilo sanitetskih lica. Za lečenje ranjenika Užički odred oslanja se na bolnice u Užicu, Sevojnu, Zlatiboru, Bajinoj Bašti, Ivanjici, Arilju i Rogačici.

Bivša banovinska bolnica u Užicu imala je oko 150 kreveta sa hirurškim odeljenjem (50 kreveta), ginekološkim, zaraznim, dečijim i kožno-vene-

[50] Sećanja boraca Valjevskog NOP odreda, tom 1, Valjevo, 1984, str. 189.
[51] Naredba br. 66 od 25. septembra 1941. Štaba Užičkog odreda. Muzej ustanka 1941. godine Titovo Užice, Knjiga naredbi užičke bolnice iz 1941.

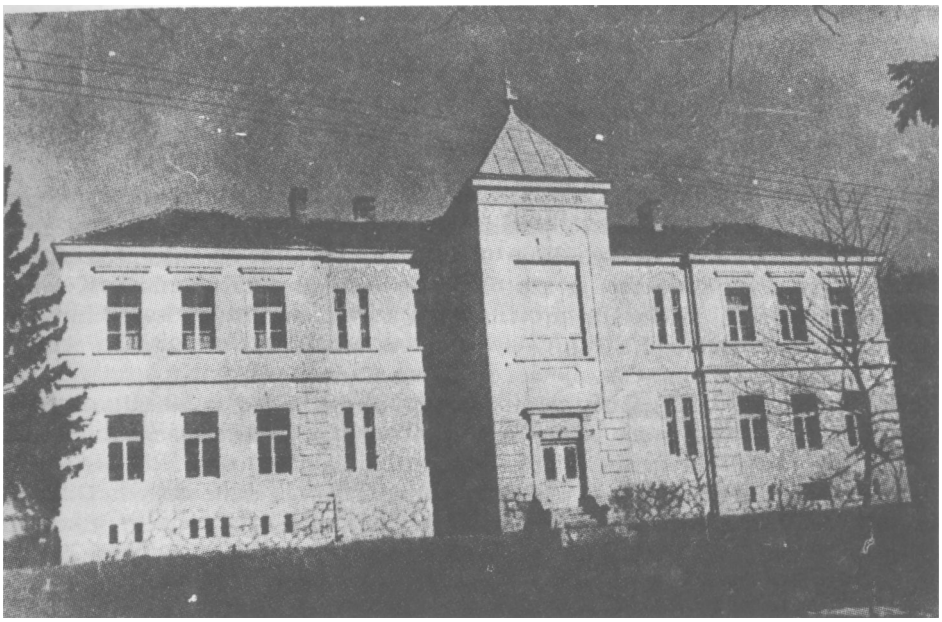

Hirurški paviljon bolnice u Užicu, 1941.

ričnim odeljenjem. Tokom prijema većeg broja ranjenika, pored hirurškog, popunjavaju se i druga qdeljenja sa ranjenicima. U bolnici je radilo, pored upravnika, još 7 lekara i apotekar (dr Cvetko Zotović, dr Frida Gutman, dr Ružica Cakarević, dr Dimitrije Šumakov, dr Ljubica Bračinac, dr Aleksandar Bračinac i apotekar Milka Tadić). Na mesto dotadašnjeg šefa hirurškog odeljenja dr Aleksandra Bračinca, u oktobru 1941. postavljen je hirurg dr Mirko Černić, izbeglica iz Slovenije. Za nadzor nad bolničarskim osobljem određena je sestra nudilja Marija Levi, supruga dr Kurta Levija. Stalno zaposleni na dužnostima lekarskih pomoćnika radili su studenti medicine Bogdan Lastavica, Zdenka Majcen, Milko Škofič, Đorđe Stanišić i Predrag Hadnadžev-Braca, 21 bolničar i 8 lica pomoćnog osoblja. Od 15. aprila 1941. u bolnici dobrovoljno rade studenti medicine iz Užica; Aleksandar Zdravković, Jelisaveta Milenković, Ljubiša Bijelić, Stanislav Piščević, Milomir - Mijo Gezović, Boško Vidaković, a od oslobođenja Užica i oko 30 dobrovoljnih bolničarki iz Užica i okoline. Bolnica je imala dobro opremljenu operacionu salu, autoklave, aparat za destilaciju vode i dobar asortiman hirurških instrumenata.[52] Na rendgen-aparatu mogle su se dobiti rendgenografije skeleta, toraksa i abdomena. Za transport ranjenika po bolničkim odeljenjima izrađen je veći broj nosila od šatorskih krila.

Nemački avioni 25. septembra počinju bombardovanje skladišta artiljerijske i puščane municije, koje se nalazilo na fudbalskom igralištu neposredno uz bolnicu. Posle nekoliko svakodnevnih bombardovanja, zbog ugroženosti ranjenika, izvršeno je premeštanje hirurškog odeljenja u Poljoprivrednu školu u Sevojnu, 7 km od Užica. Premeštena je operaciona sala, previjalište, autoklav, uređaj za sterilizaciju. Ostavljeni su samo lakši pokretni ra-

[52] Knjiga inventarskih predmeta užičke bolnice iz 1941, br. 501, 512, 601, Muzej ustanka 1941, Titovo Užice.

njenici koji su se mogli sklanjati za vreme bombardovanja. Nova bolnica u Sevojnu imala je 12 bolesničkih soba sa oko 120 kreveta. U njoj je nastavljeno sa hirurškim intervencijama, a ležali su, uglavnom, teži ranjenici.

Zbog pristizanja sve većeg broja ranjenika, osnovano je sredinom oktobra još jedno bolničko odeljenje u Užicu, u zgradi Crvenog krsta, sa kapacitetom od oko 120 kreveta. Za upravnika odeljenja postavljena je dr Frida Gutman. Ovde su smeštani, uglavnom, laki ranjenici. Za potrebe prolaznih jedinica i previjanja lakših ranjenika, u zgradi gimnazije otvorena je ambulanta u kojoj rade dr Boris Andersen i dr Ljubiša Magazinović. Od zatečenih zdravstvenih ustanova (Okružni ured, Železnička ambulanta i Antituberkulozni dispanzer), osnovan je Dom zdravlja kao jedinstvena ustanova za potrebe građana s upravnikom dr Milenkom Stojanovićem. Mobilisani su svi lekari iz grada i uspostavljena danonoćna dežurna služba na svim važnijim punktovima (Dom zdravlja, ambulanta u gimnaziji, Fabrika oružja, bolnička odeljenja). Sem bolničkih lekara angažovano je još 15 lekara iz grada. Sanitetskom službom u celini rukovodi Štab Užičkog odreda i Gradski NO odbor. Kada je 17. novembra obrazovan Glavni NO odbor Srbije, na čelu sa Dragojlom Dudićem, zdravstvena politika poverena je Mirku Tomiću, članu Glavnog štaba Srbije. Za njegovog pomoćnika određen je dr Dejan Popović. Međutim, uticaj tog političkog tela nije stigao da se ispolji na rad i organizaciju zdravstvene službe Srbije u celini.

Hirurški rad u Užičkoj bolnici obavljali su hirurzi dr Mirko Černič i dr Aleksandar Bračinac, uz pomoć ginekologa dr Ljubice Bračinac. U hirurškom lečenju ratnih rana postojalo je šestomesečno iskustvo stečeno lečenjem ranjenih vojnika Jugoslovenske vojske iz aprilskog rata 1941. Naime, pri zauzimanju Užica od Nemaca, 15. aprila 1941, braneći grad poginulo je 120 vojnika i građana, a oko 50 teže ranjenih primljeno je i lečeno u Užičkoj bolnici. To su bile teške razderne rane nanesene topovskim granatama iz tenkova, većinom inficirane. Posle oslobođenja Užica i u daljim borbama, bolnica se brzo puni ranjenicima koji dolaze i iz drugih odreda, sem iz Užičkog. Zbog dugog transporta od Višegrada, istočne Bosne, Valjeva i drugih mesta, rane su, uglavnom, već bile inficirane. Hirurške intervencije sastojale su se u otvaranju i drenaži gnojnih šupljina, uzdužnih incizija na butinama i potkolenicama, odstranjivanju slobodnih fragmenata, ispiranju rana i drugo. Na prelome dugih kostiju stavljane su gips longete, kod teških razderotina ili pojave anaerobne infekcije vršene su amputacije. Opšta anestezija davana je omberedanovom maskom. Za ispiranje rana korišćen je rastvor rivanola i vodonik peroksida. U bolničkoj apoteci pravljen je fiziološki rastvor i 5% glukoza, koji su intravenski davani. Transfuzija krvi bila je nepoznata. U toku dvomesečnog rada ove bolnice umrla su 63 ranjenika.[53] Zbog nemogućnosti da se utvrdi tačan broj ranjenika koji su prošli kroz bolnice u Užicu, ne može se utvrditi tačan mortalitet. Moguće je da je mortalitet dostizao od 10 do 12%.

Snabdevanje sanitetskim materijalom teklo je iz više izvora. Bolnička apoteka raspolagala je sa još dosta rezervi, naročito zavojnog materijala. Izvesne količine lekova dobijane su iz tri privatne apoteke u gradu, od kojih je materijal otkupljivan. Neki redi lekovi dobijani su ilegalnim vezama iz Beograda. Kada se zbog povećanog broja ranjenika počela osećati oskudica u zavojnim materijalima, u tkačkoj radionici u Užicu je tkano od pamuka tzv. »srpsko platno«, koje je korišćeno u velikim količinama za zavoje, tako da

[53] Cvetovi u ognju, Istorijski arhiv T. Užice, Titovo Užice, 1970, str. 302.

se oskudica nije osećala. Štab Užičkog odreda osnovao je i prvo vojno sanitetsko slagalište, u kojem su čuvane zalihe i odakle je vršena distribucija po četama i drugim odredima Srbije i istočne Bosne. Slagalištem je rukovodio Mirko Kostić.

Skladište je raspolagalo i većom količinom prvih zavoja Jugoslovenske vojske, nađenih u jednoj privatnoj kući u Požegi. U bolnici su izrađivane i kompletirane torbe bolničara koje su davane četnim bolničarkama u Odredu.[54]

U osnovanom Domu zdravlja uvedeni su besplatni pregledi građana. Građani su lekove dobijali besplatno u privatnim apotekama preko recepta overenog u Komandi mesta. Izdane lekove apoteke su naplaćivale od Komande mesta. Dom zdravlja organizovao je vakcinaciju, parenje odeće i posteljine. Otvoreno je ponovo javno kupatilo i antiskabiozna stanica. Sve jedinice koje su prolazile kroz Užice podvrgavane su tim procedurama. Tu je obavljano kupanje, parenje odela i rublja za preko 300 zarobljenih Nemaca. Kada se u okolini Bajine Bašte u stanovništva pojavio trbušni tifus i dizenterija (u Užičku bolnicu smešteno je 7 bolesnika sa trbušnim tifusom i 5 sa dizenterijom), Dom zdravlja preduzima energične mere za sanaciju pijaće vode, kuhinja i radnji sa namirnicama. U listu »Borba«, u članku »Briga o zdravlju«, stanovništvo se upozorava na opasnosti i daju uputstva za sprečavanje širenja oboljenja.

Jedna od značajnijih aktivnosti koja se sprovodi u ovom periodu, jeste održavanje kurseva za bolničarke. Iz svih četa Užičkog odreda upućene su najbolje omladinke na dvadesetodnevni sanitetski kurs. Učesnice kursa imale su svoj internat u gradu. Teoretska predavanja održavana su u prostorijama gimnazije, a veći deo prakse odvijao se u bolnici. Obuka bolničarki bila je veoma kvalitetna i, one, kasnije, predstavljaju diagocen stručni kadar kao četne i bataljonske bolničarke u proleterskim brigadama.

Evakuacija ranjenika do Užičke bolnice vršila se na različite načine, zavisno od udaljenosti borbenih dejstava - pešice, konjskim zapregama, kamionima, vozom. Radnici užičke Železničke ložionice osposobili su posebne vagone u koje su ugrađeni ležajevi za nepokretne ranjenike, jedan vagon za previjalište i jedan vagon za kupanje. Voz je saobraćao na pruzi od Čačka do Višegrada. Kada su početkom novembra četnici počeli da napadaju oslobođene gradove (Užice, Požegu, Kosjerić), ranjenici su prevoženi kamionima i stizali u bolnicu od 2 do 6 časova. U bolnicu se primaju na lečenje i četnici ranjeni u tim borbama. Među zarobljenim Nemcima, koji su se nalazili u Užicu vršeći različite fizičke poslove, bilo je ranjenih i obolelih koji se, takođe, leče u Užičkoj bolnici.

Posle oslobođenja Bajine Bašte, 12. septembra 1941, otvorena je bolnica sa 60 kreveta. U njoj se leče borci Užičkog odreda, ali se stiču i ranjenici iz Valjevskog odreda (Rađevska četa), jedan broj ranjenika iz istočne Bosne, kao i 30 ranjenika iz Mačvanskog odreda. U toj bolnici lečeni su i privremeno bili na oporavku 14 političkih zatvorenika komunista koji su pobegli iz ustaškog zatvora u Sremskoj Mitrovici. U novembru mesecu u bolnici je bilo oko 120 ranjenika. Upravnik bolnice bio je dr Stevan Paunović, a politički komesar Nikola Vučenov.[55] U bolnici su radili još i dr Johan Johansen, dr Luka Đuričić. Kada su krajem novembra 1941. Nemci ponovo zauzeli Bajinu

[33] M Mojsilović, Apotekarstvo u Čačku, Apoteka »dr Dragiša Mišović«, Ćaćak, 1976, str. 103
[33] Arhiv sanitetske službe JNA, inv. br. 718 H.

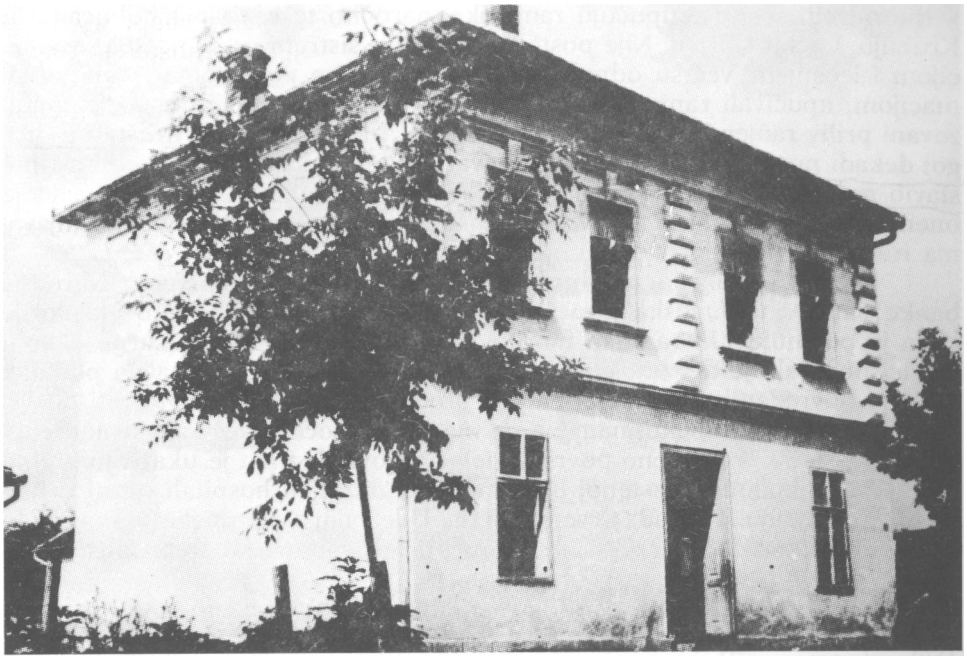

Bolnica u Bajinoj Bašti, 1941.

Baštu, jedan deo ranjenika evakuisan je u Užice, a drugi deo prebačen u šumske kuće na planini Tari i konake manastira Rače.

U Ivanjici je posle oslobođenja grada, 13. septembra 1941, otvorena manja bolnica u kojoj rade dr Svetislav Bačarević i bračni par dr Božidar i dr Draga Spasović. Iz borbe sa četnicima od 1. novembra 1941. u ovoj bolnici lečeno je 17 partizana i 14 četnika. Bolnica radi do 4. decembra 1941, kada Nemci ponovo okupiraju Ivanjicu. U zgradi Narodne banke u Arilju, nakon oslobođenja varoši, otvorena je 22. avgusta ambulanta sa nekoliko kreveta. U njoj su zadržavani lakši ranjenici dok su teži upućivani u Užice. Ambulanta je radila do kraja novembra 1941.[56] Lečeni su partizani i četnici. Kada je posle 3. novembra Požega ponovo oslobođena od četnika, osnovana je prihvatna ambulanta u kojoj su ranjenici zadržavani do stvaranja mogućnosti za transport u Užičku bolnicu.

Kada je priliv ranjenika u Užice iz Mačvanskog i bosanskih odreda postao veći, u Rogačici je početkom novembra osnovana prihvatna bolnica. Bila je smeštena u žandarmerijskoj kasarni u osnovnoj školi. U njoj jedno vreme radi dr Julka Mešterović, koja je stigla sa ranjenicima Posavskog odreda i dr Dura Mešterović, koji je sa sanitetskim materijalom došao iz Užica.[57] Dr Julka Mešterović pozvana je u Užice 20. novembra, a ranjenike je obrađivao dr Đura Mešterović. Oko 27. novembra 150 ranjenika bolnice evakuisano je kamionima preko Užica na Zlatibor. Bolnica je ukupno radila oko 20 do 25 dana.

[56] Đ. Pilčević, Tragom ariljskih partizana, SUBNOR, Arilje, 1971, str. 227.
[57] Đ. Mešterović, Bio sam partizanski lekar, Užička republika, Zapisi i sećanja. Muzej ustanka 1941. Titovo Užice, Titovo Užice, 1981, str. 531.

Sa prvim većim napadima nemačkih snaga na slobodnu teritoriju, pojedini odredi sve više upućuju ranjenike, naročito teže, prema bolnicama u Krupnju, Čačku i Užicu. Nije postojao centralni sistrem rukovođenja evakuacijom i lečenjem, već su odredi, rukovođeni svojim potrebama i vojnom situacijom, upućivali ranjenike u bezbednije bolnice. Veliki i dosta neorganizovani priliv ranjenika u Užice verovatno je razlog što je Vrhovni štab u drugoj dekadi novembra pozvao iz Kraljevačkog odreda dr Gojka Nikoliša i postavu^ga~za~šanitetskog reterenTa^rr^VrhovnogLštabu/* Dalji tok događaja "onemogućujiTstvafanje l sprovođenje nèkóg organizovanijeg plana zbrinjavanja ranjenika na celoj slobodnoj teritoriji.

U partizanskoj Fabrici oružja, smeštenoj u tunelima trezora Narodne banke Kraljevine Jugoslavije u Užicu, došlo je 22. novembra do eksplozije kada je poginulo 113 radnika fabrike i građana Užica. Kao dežurni lekar u fabrici poginula je dr Vidosava Janković-Nikolić.[59] Ne postoji tačan podatak 0 broju povređenih - opečenih, ali se procenjuje da ih je moglo biti do 50. Radilo se o teškim opekotinama, a prema sećanju očevidaca »bar dvadesetak ih je bilo sa 50 % opečene površine tela«.[60] Povređenima je ukazivana hitna pomoć u ambulanti smeštenoj u gimnaziji, a zatim su hospitalizovani u bolničkom odeljenju, u zgradi Crvenog krsta. U lečenju težih opekotina nije bilo nikakvog iskustva, te je bilo dilema među lekarima kako treba postupati.

c) *Evakuacija iz Užica i zločini Nemaca nad ranjenicima*

Radi rasterećenja bolnica u Užicu već ranije su preduzete mere za osposobljavanje bolnice za lake ranjenika na Zlatiboru, zbog čega je tamo 20. novembra otišla dr Julka Mešterović. Manja grupa lakih ranjenika upućena je 21. novembra, a 23. novembra kamionima su evakuisani svi laki ranjenici 1 smešteni u hotelskim zgradama na Kraljevim Vodama.[61] Upravnik bolnice bila je dr Julka Mešterović, a politički komesar Voja Ilić. Sa ranjenicima su upućeni i studenti medicine Stanislav Piščević i Jelisaveta Milenković. Računalo se da se na tom prostoru može smestiti i do 600 ranjenika. Daljom evakuacijom rukovodi Vrhovni štab, koji određuje Mitra Bakića za pomoć sanitetu. Početkom opšte nemačke ofanzive, dr G. Nikoliš dobio je naređenje za evakuaciju ranjenika iz svih oslobođenih gradova prema Užicu. U toku 27. do 30. novembra događaji dobijaju dramatičan tok. Tih dana u Užicu stiče se veliki broj ranjenika. Evakuacijom iz Užica rukovodili su dr Gojko Nikoliš, dr Dejan Popović, dr Boris Andersen i student medicine Mika Pavlović. Za evakuaciju su dodeljena 3 kamiona, 1 autobus i sanitetska kola. Međutim, ubrzo su bila mobilisana sva raspoloživa sredstva »kamioni, kola, luksuzni automobili, konji, fijakeri, a mnogi su išli pešice«.[62] U početku su ranjenici iz drugih gradova svraćali u Užice, ali već 27. i 28. novembra sa železničke stanice u Užicu ukrcavaju se u kamione i prevoze na Zlatibor. Do 29. novembra u noć, svi ranjenici prevezeni su na Zlatibor. Povlačenje iz Užica, kao i evakuacija ranjenika, odvijala se u uslovima stalnog avionskog bombardovanja, što je stvaralo nove gubitke i povećavalo broj ranjenika. Tokom povla-

J^g T Nikoliš, Ranjenici u Užicu, Užička republika Zapisi i sećanja, Muzej ustanka 1941. Titovo Užice, Titovo Užice, 1981, str. 535.

XCvetovi u ognju, Istoriiski arhiv Titovo Užice, 1970, str. 289.

f j G . Nikoliš, Užička republika. Zapisi i sećanja, Muzej ustanka 1941. Titovo Užice, Titovo Užice, 1981, str. 537.

6, Mesto Kraljeve Vode na Zlatiboru je 1946. preimenovano u Partizanske vode.

62 J. Mešterović, Evakuacija ranjenika iz Užica, Užička republika, Zapisi i sećanja. Muzej ustanka 1941. Titovo Užice, Titovo Užice, 1981, str. 606.

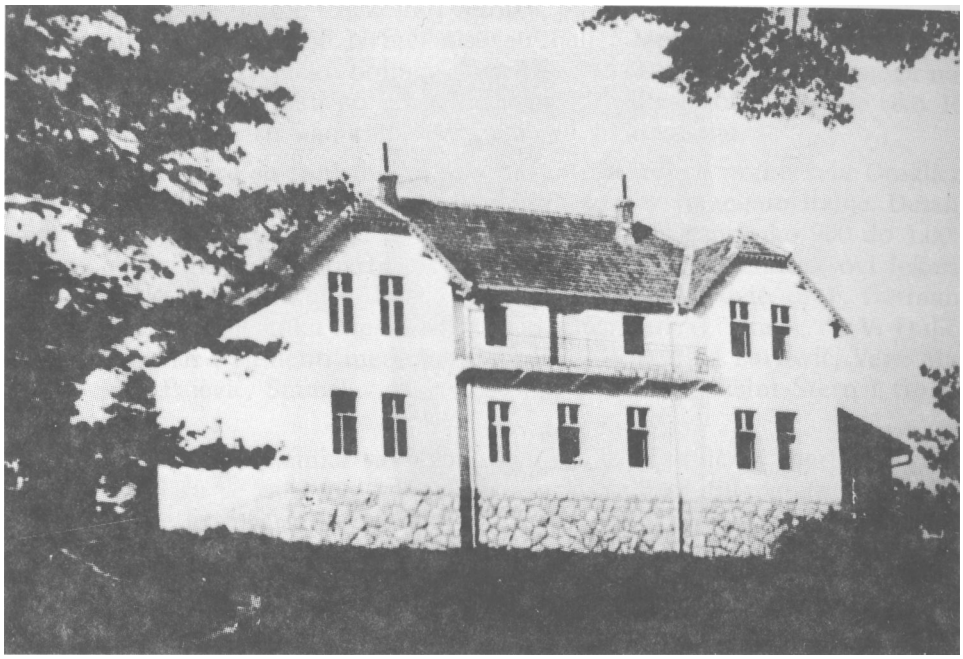

Zgrada na Zlatiboru gde su smešteni prvi ranjenici evakuisani iz Užica, novembar 1941.

čenja preko Zlatibora pušteno je na slobodu 319 zarobljenih nemačkih vojnika. Poslednja grupa ranjenika upućena je vozom 29. novembra oko 16 časova prema selu Kremni. Sa grupom su bili dr Herbert Kraus, dr Voja Dulić i dr Kurt Levi. Sa jednim brojem pokretnih ranjenika uputili su se dr Herbert Kraus i dr Voja Dulić prema Sandžaku, a dr Kurt Levi prema Drini u nameri da se prebaci u Bosnu. Na Drini je uhvaćen sa suprugom Marijom i bolničarkom Dobrilom Petronijević. Četnici su ih predali Nemcima. Dobrila Petronijević izvršila je samoubistvo a dr Kurt Levi i njegova supruga streljani su početkom 1942. u Beogradu. Komandant nemačke 342. divizije šalje 2. decembra 1941. telegram Grupi A koja dejstvuje preko Kremne, u kome naređuje: »Ranjene komuniste streljati«.[63] U Kremni je po seoskim kućama ostavljeno oko 20 ranjenika koje su Nemci uhvatili, većinu streljali, a jedan broj prebacili u Užičku bolnicu. U Kremni je uhvaćen i streljan student medicine Đorđe Stanišić i dr Luka Đurišić. U toku povlačenja iz Užica poginuli su studenti medicine Bogdan Lastavica i Časlav Babić. Predrag Hadnadžev, student medicine, uhvaćen je i streljan u martu 1942. u Beogradu.

Za smeštaj ranjenika na Zlatiboru upotrebljene su sve građevine na Kraljevim Vodama i Palisadu (Invalidski dom, kafane M. Markovića, Z. Čolovića, M. Kremića, V. Jovanovića-Otrova, privatni letnjikovci). Ranjenici se smeštaju na slamu po podovima kafana i pod nadstrešnicama. I pored sve gužve i zauzetosti oko smeštaja, 29. novembra uveče lekari vrše previjanje ranjenika. S obzirom na mogući prodor Nemaca na Zlatibor, 29. novembra uveče izdat je nalog da se noću započne sa evakuacijom svih pokretnih ranjenika prema Sandžaku, što je i učinjeno. Zbog pomanjkanja transportnih sredstava, nepostojanja puteva za zaprežna i motorna vozila i nedovoljnog

[63] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAB-H-315.

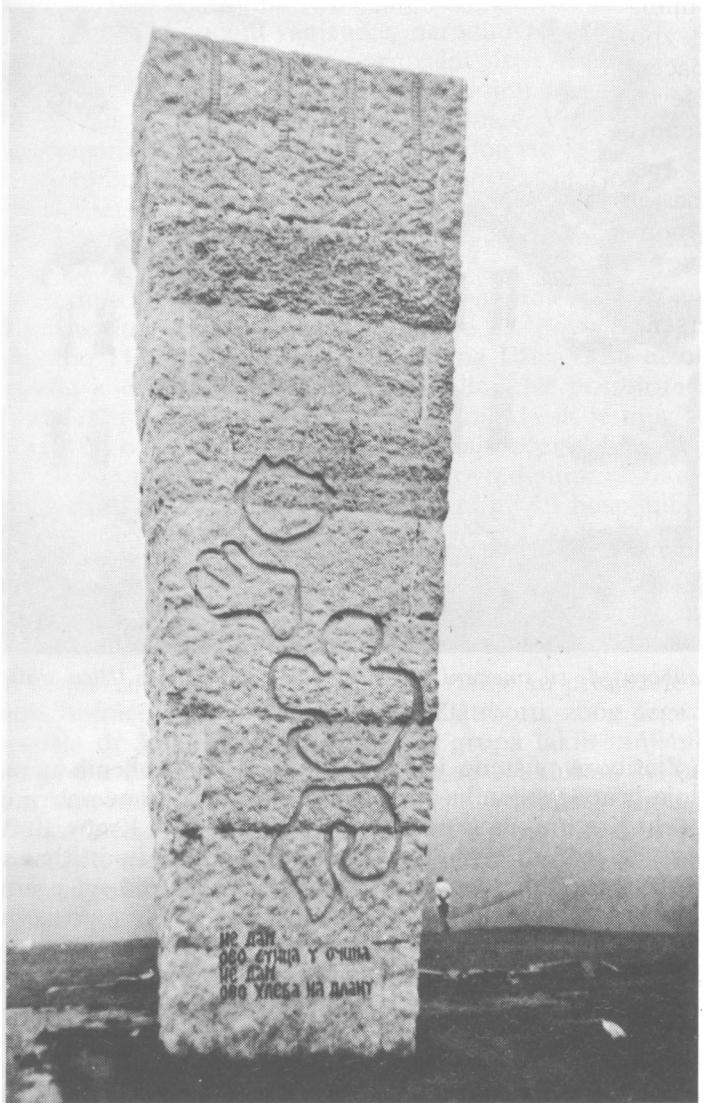

Spomenik partizanskim ranjenicima streljanim od 342. nemačke divizije na Zlatiboru, 30. novembar 1941.

broja boraca za nošenje ranjenika, kao i kratkoće vremena, nepokretni ranjenici nisu mogli biti evakuisani. Nemci su stigli sa tenkovima na Zlatibor 30. novembra oko 11 časova, i odmah počeli s odmazdom. Uhvaćeni meštani iznosili su ranjenike na nosilima, šatorskim krilima ili čaršavima, stavljali ih pred iskopane jame da bi ih Nemci ubijali revolverskim hicima u glavu. Ta dva do tri dana Nemci su na Zlatiboru streljali oko 160 ljudi. Među streljanim bilo je i oko 40 talaca meštana i uhvaćenih partizana. Dosadašnjim istraživanjima utvrđeno je da je streljano oko 100 do 120 ranjenika.[64] Jedan broj ranjenika smeštenih u kafanu Velje Stojanovića-Otrova preživeo je tu trage-

[64] M. Đenić, Dani smrti i užasa (Streljanje ranjenika na Zlatiboru), Titovo Užice, 1987, str. 71.

diju. Među njima bilo je i nekoliko četnika, pa ih je Velja Otrov prikazao sve kao četnike, zbog čega ih Nemci nisu streljali.[65] Moglo ih je biti 10 do 14. Oni su prebačeni u Užičku bolnicu. U proleće 1942. posle otapanja snega nalaženi su leševi ranjenika po potocima Zlatibora. Posle rata samo je oko 10 lica pronađeno da su kao ranjenici preživeli tu tragediju.

Sa Zlatibora su ranjenici, uglavnom, prešli pešice preko sela Draglice reku Uvac na teritoriju Sandžaka, koja je bila pod okupacijom Italije. Detaljnijom procenom utvrđeno je da je na Zlatibor evakuisano oko 900 do 1.000 ranjenika. Sa glavninom partizanskih snaga prešli su u Sandžak ovi lekari: dr M. Pantić, dL_G$_1$Nikoliš, dr D. Popović, dr Đ. Mešterović, dr F. Gutman, dr B. Andersen, dr Julka Mešterović, dr S. Đurić, dr H. Kraus, dr V. Dulie, dr D. Jovanović i studenti medicine Čeda Kasalica, Mika Pavlović, Vera Matić, Dragiša Pajević, Stanislav Piščević, Dušan Đurić, Maksim Štern i Gojko Grulović.

Evakuacija ranjenika sa Zlatibora tekla je u priličnoj meri neorg?-' zovano. Neki su se ranjenici već sa Zlatibora sami uputili svojim kut kasnije, posle lutanja, bili uhvaćeni i stradali. Manja grupa otišla je u b. na Romaniju i pridružila se tamošnjim partizanima. Glavna grupacija ra nika, zajedno sa kolonom izbeglica i borbenim jedinicama, kretala se pre sela Draglice i zaselaka Rasnice i Sjeništa, praćena nemačkim jedinicama kojima su zaštitnice vodile stalnu borbu. U zaseoku Sjeništa, gde se zanoći organizovano je i previjanje ranjenika. Sutradan su ranjenici po grupan. prešli reku Uvac i razmestili se po selima Sandžaka: Radojni, Rutošima, Ja buci, Drenovi, Premćanima.

Na terenu Sandžaka dejstvovao je Sandžački NO partizanski odred koji nije imao svog lekara, ali su čete bile popunjene bolničarkama od kojih su neke završile kurs u Užičkoj bolnici. Zlatarska četa tog odreda, koja je učestvovala u borbama protiv četnika oko Užica, upućivala je svoje ranjenike u Užičku bolnicu. Pristigle partizanske jedinice iz Srbije i jedinice Zlatarskog odreda oslobodile su od Italijana Novu Varoš 4. decembra 1941. U Novoj Varoši odmah je u osnovnoj školi organizovana bolnica, a u Sokolskom domu ambulanta i previjalište. Bolnicom je u početku rukovodio dr B. Andersen, a zatim je za upravnika postavljena dr J. Mešterović, a za političkog komesara Judita Alargić. U bolnici dr J. Mešterović vrši i hirurške intervencije amputacije ekstremiteta. Od lakih ranjenika i iznemoglih boraca formirana je četa »Maksim Gorki«. Oni su ambulantno previjani i lečeni, ali su vršili i lakšu garnizonsku službu. Uskoro je jedna grupa ranjenika sa dr J. Mešterović upućena u selo Jabuku, a zatim u Crnu Goru. Druga grupa od 60 ranjenika sa dr Herbertom Krausom i Juditom Alargić upućena je, takođe, u partizansku bolnicu na Zabljaku u Crnoj Gori. Evakuacija je vršena na konjima i pešice. U Novovaroškoj bolnici ostali su dr M. Pantić, dr F. Gutman i dr S. Đurić. Bolnica u Novoj Varoši radila je do 6. januara, kada partizanske jedinice sa Vrhovnim štabom napuštaju Sandžak. U pokretu preko reke Lima poginuo je dr Miša Pantić. Prilikom neuspelog napada partizanskih snaga na Sjenicu, 21. decembra 1941, među uhvaćenim i streljanim, izgubila je život i student medicine Vera Matić.

[65] Ljubomir Tarbuk, Preživeo sam ranjeničku tragediju na Zlatiboru, Užička republika. Zapisi i sećanja, Muzej revolucije 1941. Titovo Užice, Titovo Užice, 1981, str. 608.

d) *Sanitetska služba u partizanskim odredima istočne i južne Srbije*

Požarevački NO partizanski odred od prvih dana osnivanja ima za lekara dr Boška Vrebalova. Za preglede i previjanje lakih ranjenika i bolesnika dr Vrebalov upućuje u privatnu ordinaciju dr Milisava Adamovića u Kučevu. Ranjenici koji su zahtevali ležanje smeštani su u privatnu kuću u Kučevu. Zbog bezbednosti taj smeštaj premešta se u selo Mišljenovac kod Petrovca na Mlavi, a početkom septembra 1941. godine u mesto Kaonu, gde se osniva bolnica. Dr Vrebalov održava sanitetski kurs za 15 bolničarki. U oktobru 1941. u bolnici je bilo oko 35 ranjenika.[66] 0 njima se brinuo dr Milisav Adamović. Jedna četa Požarevačkog odreda upućivala je svoje ranjenike u selo Kočetin, a odatle u Sibnicu, gde ih leči dr Brana Radovanović. Bolnica u Kaoni imala je svoju burad za parenje odeće ranjenika i boraca upućivanih radi depedikulacije. Bolnica u Kaoni radi do 16. oktobra, kada su na nju izvršili prepad ljotićevci i ubili 10 ranjenika i jednu bolničarku, koji nisu na vreme evakuisani. Posle borbi Požarevačkog odreda sa nedićevcima u selu Pankovu, zarobljeno je 20 teških ranjenika koje su nedićevci odmah streljali. Do kraja 1941. i u zimu 1942. Požarevački odred razmešta i krije svoje ranjenike po kućama i salašima homoljskih sela. Uslovi za lečenje bili su izuzetno teški. Dr Vrebalov se žali da je vladala velika oskudica u sanitetskom osoblju, sanitetskom materijalu i hrani.[67]

Sanitetska služba u partizanskim odredima istočne i južne Srbije ima slične organizacione forme kao i u zapadnoj Srbiji. Zbog pomanjkanja lekara, referenti saniteta su studenti medicine ili medicinske sestre. Jedna od karakteristika zbrinjavanja ranjenika u tim područjima veliki je oslonac na zdravstvenu službu u okupiranim gradovima (Niš, Leskovac, Prokuplje, Knjaževac). Naročito je bila dobra organizacija u Nišu. U Niškoj bolnici bili su organizovani aktivi sa zadacima da prikupljaju sanitetski materijal za partizanske odrede, kao i da obezbede prijem i lečenje ranjenika u bolnici. Jednim aktivom rukovodila je Vela-Mrđa Klakić. Preko tog aktiva angažuju se lekari dr Sava Simić, dr Uroš Jekić, dr Vera Senić, dr Dragoljub Dimković, dr Božidar Maksimović, dr Ranđel - Raša Cvetković, dr Rade Milutinović.[68] Postojao je i aktiv studenata medicine kojim rukovodi Božidar - Boško Ristić sa studentima Gojkom Kaporom, Božidarom Lešnjaninom i Sergejom Prokopljenkom.

Jedan od organizatora prikupljanja sanitetskog materijala bio je dr Ranđel - Raša Cvetković koji, uz saradnju apotekara Niške bolnice Desanke Luković i drugih simpatizera, upućuje znatne količine sanitetskog materijala u pojedine partizanske odrede.[69] Veća količina sanitetskog materijala bila je prebačena iz skladišta Jugoslovenske vojske, ilegalno čuvana u Niškoj bolnici i slata po odredima preko tajnih kanala i kurira. Iz Niške bolnice slat je materijal Topličkom, Svrljiškom, Babičkom, Rasinskom, Ozrenskom i Kukavičkom partizanskom odredu. Takva organizacija snabdevanja funkcioniše sve do jeseni 1942, kada su izvršena hapšenja članova KP u Nišu. Uhapšen je i dr Raša Cvetković i streljan 14. maja 1943. Dobro organizovana služba snabdevanja bila je i u sanatorijumu Ozren, odakle je materijal upućivan za Ozrenski i Svrljiški odred, odnosno za Timočku krajinu i Jastrebac.

Ranjeni i oboleli partizani upućivani su u Niš gde su smeštani po privatnim kućama, a obilazio ih je i lečio dr Rade Milutinović. On je pozivan

[66] V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944., »4. juli« Beograd, 1978, str. 66.
[67] Isto, str. 177.
[68] D. Zivković i drugi, Niš u vihoru oslobodilačkog rata (1941-1945), »Dnevnik«, Niš, 1968, str. 159-198.
[69] Đ. Stamenković, 100 godina farmacije u Nišu 1878-1978, Niš 1978, str. 93-96.

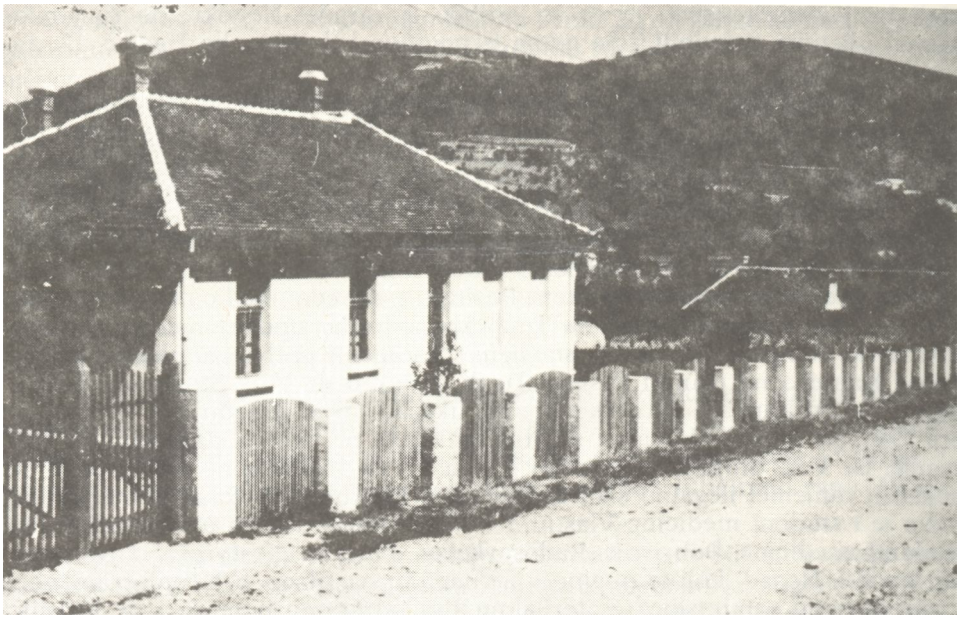

Škola u Kaoni u kojoj je bila bolnica Požarevačkog partizanskog odreda, septembar 1941.

i izlazio je van grad i ukazivao pomoć borcima Ozrenskog odreda. Teži ranjenici su preko dr Vere Senić primani na hirurško odeljenje, gde ih je operisao dr Dragoljub Dimković, hirurg. Na taj način lečeno je 15 ranjenika.[70]

Krajinski odred je u septembru 1941. razbijen, a poginuo je i njegov referent saniteta student medicine Aleksandar Patlidžanović. U Knjaževačko-boljevačkom odredu referent saniteta bio je dr Ivko Đolović, koji pojedine ranjenike upućuje u okupirani Knjaževac, gde ih prima dr Rade Savić, koji lakše ranjenike sam leći a teže upućuje u Knjaževačku bolnicu. U toj bolnici hirurške intervencije vrši dr Slobodan Palamarević. Zbog zajedničkih akcija sa Ozrenskim i Nišavsko-svrljiškim odredom, često ranjenike zajedno smeštaju i leče. U borbama oko Soko Banje poginuo je sanitetski referent Ozrenskog odreda, student medicine Mile Bucek.

U Nišavsko-svrljiškom odredu referent saniteta bila je student medicine Nedeljka Ervaćanin. Dr Milenko Hadžić, lekar iz Svrljiga, bio je zadužen za lečenje ranjenika Ozrenskog i Nišavsko-svrljiškog odreda. On je organizovao prihvatilišta i smeštaj ranjenika u selu Krčimiru i manastiru Sv. Bogorodica. Kasnije se ti ranjenici premeštaju u selo Donji Dušnik, gde je organizovana manja bolnica u kojoj radi dr Vojislav - Vita Stojanović.[71] Dr M. Hadžić organizuje u jednoj pojati na Zelenom Vrhu (Svrljiške planine) raskužnu stanicu koja je služila za borce Babičkog, Svrljiškog, Ozrenskog i Knjaževačko-boljevačkog odreda. Kada je krajem novembra 1941. bolnica iz Donjeg Dušnika evakuisana, ranjenici su razmešteni po kućama planinskih sela. Međutim, posle odlaska partizanskih jedinica iz tih krajeva, četnici su pretraživali sve kuće, te je većina ranjenika pronađena i pobijena zajedno sa domaćinima u kojih su pronađeni. Jedna grupa boraca sa ranjenicima i dr Milenkom Hadžićem bile je opkoljena u zgradi Osnovne škole u selu Krenti.

[70] D. Zivković i dr., Niš u vihoru NOR (1941-1945), »Dnevnik«, Niš, 1968, str. 103.
[7]> D. Dejanović i dr., Zaplanje u NOB-u 1941-1945., SUBNOR, Gadžin Han, 1979, str. 81.

Mali broj boraca uspeo je da se probije iz zgrade. Nepokretne ranjenike Nemci i četnici su pobili. Sa njima je poginuo i dr Milenko Hadžić, 12. decembra 1941.

Odredi južne Srbije se za hirurško lečenje oslanjaju na bolnice u okupiranom Leskovcu i Prokuplju. Ranjene borce Kukavičkog i Jablaničkog odreda prihvatala je i organizovala ilegalno lečenje u Leskovačkoj bolnici dr Olga Janezić. Hirušku pomoć ukazivao je hirurg dr Jovan Kašiković. Borcima Topličkog, Rasinskog i Jablaničkog odreda hiruršku pomoć pruža dr Voja Stojanović, hirurg u Prokuplju. Prilikom napada Rasinskog i Topličkog odreda 5. decembra 1941. na mesto Blace, imali su oko 14 ranjenika. Te ranjenike previli su referent saniteta Rasinskog odreda, medicinska sestra Savka Javorina i referent saniteta Topličkog odreda, student medicine Milen Jovanović. Ranjenici su, zatim, stavljeni u saonice i prebačeni oko 50 km do Belog Kamena na planini Pasjači. Tu ih je čekao dr Voja Stojanović koji je pozvan iz Prokuplja.[73] Hiruršku pomoć ukazao im je između 6. i 10. decembra 1941. po seoskim kućama, a četiri ranjenika prebačena su ilegalno u Prokuplje. Dr Voja Stojanović pozivan je inače, i za pojedinačne slučajeve ili su pojedini ranjenici ilegalno slati u bolnicu u Prokuplje. U Rasinskom odredu radio je i student medicine Vlastimir - Miša Godić, dok su u Topličkom bili studenti medicine Dobrivoje Radosavljević, Darinka Nestorović i Svetislav Mirković - Nenad, koji je poginuo pri napadu na Blace. U lečenju ranjenika i snabdevanju sanitetskim materijalom tim odredima pomaže i dr Mihailo Brkić iz Velike Plane.

Posle dolaska dr Martina Kolba u Kukavički odred, osniva se manja bolnica na planini Kukavici (zaselak Šutulica), u jednoj seljačkoj kući. Tu je održan sanitetski kurs za 30 bolničarki.[74] Kada je polovinom novembra referent saniteta Jablaničkog odreda, student medicine Jovan Čekić organizovao bolnicu u selu Obražde, na padinama Radan planine, dr Martin Kolb prelazi i radi u njoj. S njim radi Ruža Kolb i student medicine Ana Stojković. Bolnica je bila opremljena krevetima, sanitetskim materijalom i opremom iz Lebana, koje je, u međuvremenu, bilo oslobođeno. Opremljena je i manja operaciona sala sa posebnim ambulantama za ranjenike i preglede stanovništva. Uređena je i dobro opremljena dezinfekciona stanica za pranje, kupanje i parenje odela.[75] U ovoj bolnici lečeno je oko 100 ranjenika iz Kukavičkog, Jablaničkog, Babičkog, Rasinskog i Topličkog odreda. Zbog opasnosti od bugarskih snaga koje su pristizale u Leskovac i Prokuplje, Obražde se napušta 29. decembra 1941. i premešta u selo Dobre Vode na severnim padinama Radan planine. Ranjenici su bili razmešteni po seoskim kućama.[76]

«

e) *Zaključak*

Ustanak u Srbiji imao je velike razmere. Zbog teških borbi koje su vođene, broj ranjenika u 1941. stalno se povećavao. Ceni se da je u partizanskim odredima na teritoriji Srbije bilo u 1941. preko 1.500 do 2.000 ranjenika ili oko 10% brojnog stanja svih oružanih snaga NOP-a. Međutim, zahvaljujući dobrom sprovođenju opšte higijenskih preventivnih mera, nije bilo zaraznih oboljenja u partizanskim odredima, te su napori sanitetske službe koncen-

[72] Isto, str. 179.
[73] Dr Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, »4. juli«, Beograd, 1968, str. 200.
[74] Martin Kolb, Hronika o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945., Srbija, sveska IV, VMA Beograd, 1967, str. 28-30.
[75] J. Čekić, Zbornik radova XXI naučnog sastanka, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Niš, 1971, str. 132.
[76] M. Tasić, V. Stamenković, Rad sanitetske zdravstvene službe 1941-1945. na teritoriji ratnog okruga Leskovac, Zbornik radova, Podružnica Srpskog lekarskog društva, Leskovac, 1979, str. 5.

trisani, uglavnom, na lečenje ranjenika, na čemu je, na razne načine, bilo angažovano oko 100 lekara i preko 54 studenta medicine. Pored stalnog bolničkog osoblja zatečenog u bolnicama oslobođenih gradova, obučeno je oko 200 bolničarki, kojime se obezbeđivalo ukazivanje prve pomoći.

Organizacione forme sanitetske službe u partizanskim odredima u početku se manje-više stvaraju spontano. Zbrinjavanje ranjenika se organizuje na teritoriji odreda u manjim seoskim bolnicama ili po seoskim kućama. Postepeno se orijentiše na veće bolnice u oslobođenim gradovima, rukovodeći se njihovom blizinom ili mogućnostima evakuacije kao i bezbednijem sklanjanju ranjenika. Tek polovinom novembra od Vrhovnog štaba čine se pokušaji da se zbrinjavanje ranjenika uklopi u funkcionalnu celinu na celoj slobodnoj teritoriji zapadne Srbije i Sumadije.

I pored postojanja hirurških odeljenja po bolnicama, znatan broj ranjenika ne dobija kvalifikovanu hiruršku pomoć ili se, pak, ona zbog spore i duge evakuacije, pruža sa zakašnjenjem. Broj inficiranih rana je veliki. U najvećem broju slučajeva vrši se sekundarna obrada inficirane rane. Mortalitet u bolnicama kreće se oko 10%.

Sanitetska služba u partizanskim jedinicama u Srbiji stiče svoja prva i veoma teška iskustva. Tragedija na Zlatiboru posebno je poglavlje u tom pogledu. Nemajući nikakvih obzira i ne poštujući odredbe Ženevskih konvencija, nemačke jedinice i njihovi saradnici ubili su po partizanskim bolnicama i na druge načine preko 200 ranjenika. Taj podatak nije potpun, i broj nastradalih ranjenika svakako je veći.[77] Žrtvujući se za spas ranjenika u 1941, poginulo je u borbi 12 lekara, 25 studenata medicine i desetine bolničarki.[78]

[77] Nemci su 20. jula streljali jednog ranjenika i jednog lekara u Čačku, 17. jula takođe su ubili i obesili 6 ranjenika u Rači. Bajonetima su ubili 3. agvusta jednog ranjenika u selu Banjica, a 27. avgusta izboli su bajonetima jednog ranjenika kod Svilajnca. Kod Bitve ubili su 3. septembra grupu ranjenika, a 9. septembra obesili uhvaćenog ranjenika u Knjaževcu. U selu Ježevici Nemci su ubili 27. septembra jednog ranjenika u transportnim kolima. Početkom oktobra četnici su u Raškoj ubili 3 ranjenika, a 5. oktobra Nemci su obesili jednog ranjenika u Knjaževcu. Ljotićevci su ubili 16. oktobra u Kaoni 10 ranjenika, a 26. oktobra pobijeni su svi ranjenici Moravičke čete kod Žabara. U bolnici Savinac četnici su ubili 7. novembra 23 ranjenika i sanitetskog osoblja. Nemci su ubili 8. novembra jednu grupu ranjenika iz bolnice Gornji Milanovac, a 12. novembra u selu Pankovu ubili preko 20 ranjenika. Nedićevci su 16. novembra u Kučevu ubili jednog ranjenika. Polovinom novembra u selu Laćiki u odredskoj bolnici, Nemci i četnici ubili su grupu ranjenika. Sredinom novembra u selu Brajićima uhvaćena su 32 ranjenika, bolničarke i lekara. Neki su odmah pobijeni od četnika, a ostale su Nemci streljali u Valjevu. U Soko Banji nedićevci su 27. novembra pred bolnicom ubili 3 ranjenika, a 7 ranjenika u selu Jošanici. Nemci su 29. novembra u bolnici u Guči ubili grupu ranjenika, a 30. novembra na Zlatiboru oko 126 ranjenika. U selu Osladić Nemci su 9. decembra ubili grupu ranjenika Takovskog bataljona. Početkom decembra u selu Brezovici kod Dragačeva, Nemci su ubili 2 ostavljena ranjenika Kraljevačkog bataljona i dve bolničarke, a 13. decembra u selu Krneti, Nemci i četnici pobili su grupu teških ranjenika. Zarobljeno je nekoliko bolničarki i više ranjenika 21. decembra i ubijeni u Sjenici i Prijepolju od fašističke milicije i Italijana. Krajem decembra, na planini Tari, pobijeni su svi ranjenici iz bolnice Bajina Bašta. Decembra meseca u bolnici Bajina Bašta ubijen je jedan ranjenik iz partizanskih odreda istočne Bosne.

[78] U toku 1941. poginuli su lekari: dr Momčilo Katanić, dr Radisav Katanić, dr Lota Ejdus, dr Stevan Ber, dr Milka Karajović, dr Milenko Hadžić, dr Mika Mevorah, dr Vidosava Janković-Nikolić, dr Nenad Parenta, dr Avram Kurt Levi, dr Luka Đurišić i apotekar Nisim Almuzino. Poginuli su studenti medicine: Lazar Mićunović, Aleksandar Patlidžanović, Svetislav Marković - Nenad, Mile Bucek, Mića Dimitrijević, Časlav Babić, Bogdan Lastavica, Đorđe Stanišić, Anđelka Nedeljković-Milosavljević.
U toku 1941. zarobljeni su i, kasnije, streljani po logorima i zatvorima 1942. i 1943. studenti medicine: Ružica Manojlović, Vera Matić, Predrag Hadnadžev - Braca, Nada Vilimanović. Na vojno-političkim dužnostima poginuli su studenti medicine: Mika Mitrović - Jarac, Milan Janković - Bata, Vladeta Popović - Pinicki, Miomir - Mijo Gezović, Jovan Milosavljević, Filip Macura, Miladin Popović, Miodrag Grujić, Solomon Anaf - Zika, Vera Blagojević, Dušan Slijepčević.

Glava II

RAZVOJ I RAD SANITETSKE SLUŽBE U JEDINICAMA NOP-A 1942. i 1943.

VOJNO-POLITICKA SITUACIJA

Posle završetka prve neprijateljeve ofanzive, krajem 1941, težište borbi preneto je u južnu Srbiju gde su postojala žarišta ustanka u Toplici, Jablanici, Pustoj Reci, na Kukavici, Babičkoj gori i Jastrepcu. Na teritoriji Srbije ostale su kao posadne nemačke 704. i 714. divizija i 737. puk 717. divizije. U drugoj polovini 1942. godine stigla je i nemačka 7. SS »Princ Eugen« divizija. Povećane su snage domaćih kvislinga, tako da su srpska granična straža, Srpski dobrovoljački korpus, četnici Koste Pećanca i Draže Mihailovića imali oko 20.000 ljudi.[79] Formiran je belogardejski Ruski zaštitni korpus. Bugarske snage proširile su okupaciju na niski, leskovački, kruševački, moravski i zaječarski okrug. Okupaciju je držao bugarski 1. okupacioni korpus jačine 20 do 25.000 ljudi. Početkom 1943. godine nemačke 717. i 7. SS »Princ Eugen« divizija otišle su za Hrvatsku i Bosnu, a nemačka 704. divizija za Grčku. Na njihovo mesto došla je nemačka 297. pešadijska divizija. U 1943. broj bugarskih vojnika povećao se na 30.934, a broj četnika dostigao je 18 do 20.000 ljudi. Zbog naglog širenja ustanka u južnoj Srbiji u februaru i martu izvedena je napadna operacija od bugarskih i nemačkih okupacionih snaga, kao i Nedićevih jedinica i četnika Koste Pećanca, jačine oko 26.000 vojnika protiv 6 partizanskih odreda. Neprijatelj je počinio velike zločine, ali nije uspeo da uguši ustanak i razbije oslobodilačke snage. U julu i avgustu 1942. najpre na prostoru Svrljiga i Soko Banje a onda u južnoj Srbiji, izvedena je tzv. Aćimovićeva ofanziva, a u novembru nemačka akcija nazvana »Rudolf«, u kojima su partizanski odredi pretrpeli određene gubitke, ali pokret nije ugušen. Više drugih manjih operacija izvedeno je u Srbiji tokom 1942. i 1943. koje su, naizmenično, obuhvatale pojedine delove Srbije.

Okupatorove snage spovode u ovom periodu nezapamćen teror. Za razliku od 1941. (»sto za jednoga«), Nemci streljaju za jednog nemačkog ubijenog vojnika 50, a za ranjenog 25 talaca. U toku 1942. Nemci su po koncentracionim logorima Srbije ubili 10.000 građana, a po selima i gradovima zajedno sa domaćim saradnicima više od 20.000. Od početka februara do kraja 1942. bugarske trupe su na razne načine ubile 1.000 ljudi, a samo u toku marta i aprila 1943. streljali 1.000 ljudi. Naročito je bio žestok teror četnika

[y] N. Anic i dr., Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982,

Draže Mihailovića, koji su ubijali svakog pripadnika ili simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta, kao i članove njihovih porodica.

Početkom 1942. na teritoriji zapadne Srbije u celini održao se Valjevski i novoformirani Suvoborski odred. Posle upornih borbi i velikih gubitaka Valjevski odred se 5. marta 1942. prebacio u Bosnu, Suvoborski odred nakon teških borbi rasformiran je i većim delom uništen. Ostali odredi bili su uništeni ili rasformirani, tako da su od septembra 1942. na teritoriji zapadne Srbije ostale samo manje partizanske grupe. U Šumadiji se nešto duže održao Prvi šumadijski i Kosmajski odred, a u istočnoj Srbiji dejstvovali su Požarevački, Timočki, Krajinski, Boljevačko-knjaževački i Ozrenski odred. U južnoj Srbiji aktivno deluje više odreda: Toplički (Jastrebački), Leskovački (Kukavički), Svrljiško-nišavski, Babički, a početkom 1943. i Rasinski, Crnotravski (Vranjski) i Jablaničko-pasjački odred, tako da se tamo prenosi centar NO pokreta u Srbiji. Brojno stanje partizanskih odreda bilo je malo, u nekim periodima od nekoliko desetina, a najviše do 100 boraca. Računa se da je u prvim mesecima 1943. na teritoriji Srbije u partizanskim odredima bilo nešto preko 1.200 boraca.[80]

Radi ukrupnjavanja snaga, stvaraju se iz više manjih odreda veći, i to u februaru i martu 1943. Prvi i Drugi južnomoravski odred, a u junu 1943. i 1. šumadijski odred. U junu 1943. osnovane su prve jedinice operativne vojske: 1. timočki i 1. šumadijski udarni bataljon. U drugoj polovini 1943. formiraju se prve NO udarne brigade, i to u septembru 1. šumadijska, u oktobru 1. južnomoravska i u novembru 2. južnomoravska brigada, čime je NOP dobio značajnu vojnu snagu za ostvarivanje većih vojnih i političkih ciljeva.

ZBRINJAVANJE RANJENIKA NA TERITORIJI ZAPADNE SRBIJE I ŠUMADIJE

U situaciji koja je krajem 1941. i početkom 1942. vladala na teritoriji zapadne Srbije i Sumadije, preostali ranjenici i sanitetsko osoblje sve su više izloženi direktnim napadima neprijatelja. Okupator preduzima specijalne akcije u pretraživanju sela, iznalaženju bolnica i njihovom uništenju. Pred sanitetsku službu i vojno-političko rukovodstvo nameće se u prvi plan briga za spasavanje ranjenika od direktnog uništenja, dok za organizaciju lečenja i negu ostaje sve manje vremena i mogućnosti.

U podnožju planine Tare, u manastiru Rači zateklo se više ranjenika delom iz užičke bolnice ili evakuisanih iz bolnice Bajina Bašta. S njima je bila doktor Sidonija Lipman i politički komesar bolnice Nikola Vučenov. Posle nekoliko neuspelih pokušaja da se po velikom snegu i oštroj zimi izvuku iz obruča, ranjenici su napadnuti od Nemaca. Račanski bataljon Užičkog odreda koji je štitio bolnicu uspeo je samo da se pokretni ranjenici izvuku, dok su svi teški uhvaćeni i ubijeni. Bili su to ranjenici Užičkog, Mačvanskog, Valjevskog i nekih odreda iz istočne Bosne. Doktor Sidonija Lipman uspela je da se sa nekoliko ranjenika i jednom bolničarkom prebaci u Bosnu. Oko 10 ranjenika stiglo je do bolnice Valjevskog odreda.

Pokušavajući da se sa grupom boraca Mačvanskog odreda prebaci preko reke Drine u Bosnu, poginuo je doktor Žika Janković.[81] Kosmajski odred koji se probijao iz Sandžaka natrag u Srbiju, bio je napadnut 8. januara

[80] M. Borković i dr., Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945., Srpska književna zadruga, Beograd, 1976, str. 228.
[81] D. Parmaković, Mačvanski (Podrinski) NOP odred 1941-1944, fond NOB, Sabac, 1973, str. 742,

u selu Šljivovici, na Zlatiboru. Tom prilikom zarobljeno je pet ranjenika i lekarka dr Natalija Šimčenko. Svi su odmah streljani.

Tokom januara 1942. u Valjevskom odredu prikupio se veći broj ranjenika. Bolnica sa dr Dimitrijem Pitovićem bila je u selu Dragodolu. U njoj su se nalazili i ranjenici iz Mačvanskog i Kosmajskog odreda. Ukupno je u početku bilo oko 60 ranjenika. Jaka zima nanosi velike gubitke partizanskim snagama. U toku 15. januara promrzlo je u Podgorskom bataljonu 10 boraca, 21. januara u Palanačkoj četi Suvoborskog odreda 15 boraca, a 23. januara još 10 boraca iz Suvoborskog odreda. Krajem januara u selima Vujinovača, Rebelj i Brezovica prikupilo se oko 130 ranjenih i promrzlih.[82] Zbog nemogućnosti da se održi na tom terenu, doneta je odluka, noću između 30. i 31. januara da se bolnica Valjevskog odreda rasformira. Odlučeno je da se teški nepokretni ranjenici, njih 30-40, razmeste i ostave po okolnim selima. Pokretni ranjenici raspoređeni su po četama. Već te noći u toku raznošenja po selima, ranjenici su presretani od Nemaca. Na putu za Rebelj Nemci su 31. januara presreli i ubili 2 ranjenika i 3 bolničarke. Seljaci su ranjenike sklanjali u, na brzinu, iskopane zemunice, trapove, staje i obore. Sudbina tih ranjenika je tragična. U toku februara, Nemci i četnici uspeli su da većinu njih pronađu i zverski pobiju. Nekolicinu od njih odvezli su u Valjevo i javno obesili.[83] Da ne budu izloženi mučenjima od Nemaca, neki ranjenici sami su se ubijali. Samo je jedan ostao živ u dobro maskiranoj zemunici jednog seljaka u Vujinovači. U borbama Valjevskog odreda na Divčibarama, dok je previjao jednog ranjenika, poginuo je 16. februara 1942. dr Dimitrije Pitović, odredski lekar. Od tada u partizanskim jedinicama zapadne Srbije nema lekara. Kada se 5. marta 1942. Valjevski odred povukao u Bosnu, a u drugoj polovini marta Suvoborski odred rasformiran, na teritoriji zapadne Srbije nije bilo organizovane sanitetske službe. Takav postupak prinudnog i na brzinu ostavljanja teških ranjenika u najbližim seoskim kućama nastavlja se i u proleće 1942. godine. Zbog nedovoljne konspiracije, a naročito zbog detaljnih pretresanja sela od neprijatelja, mučenja i ubijanja onih u čijim su kućama skrivani ranjenici kao i zbog izdaje, najveći broj ranjenika otkriven je i stradao.[84]

Uviđajući sve greške i posledice ovakvog načina zbrinjavanja ranjenika, Glavni štab Srbije i okružni komiteti KP izdaju direktive o pripremanju sigurnijih, tajnih skrovišta za ranjenike. Strogo se vodi računa o izboru ljudi i mesta gde se pripremaju skrovišta. U leto 1942. izgrađeno je jedno sklonište - zemunica u selu Manojlovac za 10 ranjenika. Zatim su slična skloništa napravljena u selima Rajkovac, Darosava, Kopiljari, Banja, Garaši. Kosmajski odred je početkom 1943. imao skloništa u selima Vrčinu, Malom Požarevcu, Badiljevcu, Malom Popoviću, Venčanima i dr. U okolini Čačka pripremljena su skloništa u selima Atenici i Vapi. U tim skloništima ranjenici su ostajali po više od mesec dana. Bilo je slučajeva kada su i ovakva skloništa bila otkrivana. Četnici su 25. avgusta otkrili jedno sklonište u selu Venčani, i ubili 8 ranjenika. Seljaci kojima su poverena skloništa i po cenu sopstvenih života

[82] V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1945., »4. juli« Beograd, 1978, str. 170.

[83] A. Jeftić, Uspravljeni u vekove, SUBNOR, Valjevo 1974, str. 346.

[84] Početkom januara 1942. ubijeno je više ranjenika na planini Tari. U selu Drenaič četnici su ubili 7. januara 1942. jednog ranjenika Tamnavskog bataljona, a 8. januara 1942. u selu Šljivovica - Zlatibor, Nemci su ubili 5 ranjenika i dr Nataliju Šimčenko. Krajem januara 1942. u selu Suvodanj četnici su ubili 3 ranjenika, a 31. januara 1942. Nemci su u selu Rebelj ubili dva ranjenika i tri bolničarke. U selu Veselinci 24. februara 1942. Nemci su ubili 10 ranjenika, 2 odvezli u Valjevo i javno obesili, a 15. maja 1943. javno streljaju dva ranjenika u selu Jarmenovci. U selu Venčani četnici su 25. avgusta 1943. ubili 8 ranjenika.
V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944., »4. juli« Beograd, 1978. str. 211-217.

nisu ih izdali. Četnici su izdajom, 9. maja 1943, dobili podatke da se u selu Rajkovac, kod Darinke Radović, nalazi sklonište sa ranjenim partizanima. Pored svih pretraživanja to sklonište nisu mogli otkriti. Da bi naterali Darinku da im otkrije sklonište, pred njenim očima mučili su i ubili njene dve kćeri. Kako im nije ništa rekla, zaklali su i nju. Sklonište nije otkriveno.[85] U selu Manojlovac, krajem 1942. izgrađeno je sklonište u kući Radojice Ristića, gde se lečio veći broj ranjenika. U jesen 1943. četnici su izvršili pretres i pošto nisu ništa našli, ubili su Radojicu. Sklonište se i dalje koristi sve do 18. marta 1944, kada ponovo dolaze četnici i muče Radojičinu ženu Sofiju Ristić i njenu 12-godišnju kćer. Kako nisu ništa doznali, Sofiju su streljali a devojčicu pustili. U skloništima se, obično, nalazila po jedna bolničarka, a lečenje se svodilo na ispiranje i zavijanje rana. Malobrojno stanje odreda i karakter borbi čini da broj ranjenika nije veliki. U zemunicama je prema mogućnostima ostavljano dovoljno zaliha sanitetskog materijala i hrane.

Pored zemunica, krajem 1942. i u prvoj polovini 1943. koriste se ilegalne forme lečenja ranjenika, pozivanjem lekara ili sklanjanjem ranjenika u okupirane gradove. U Beogradu su ilegalno primani ranjenici u Opštedržavnu bolnicu ili u ambulantu Bratinske blagajne, gde ih je na tavanu lečio student medicine Manojlo Budisavljević. Na Očnoj klinici korišćene su usluge dr Vladimira Čavke. Nekada se oslanjalo na hirurga dr Veljka Majstorovića, koji organizuje operacije zajedno sa hirurgom dr Stojanom Novakovićem.[86] Za te ranjenike u Opštedržavnoj bolnici znao je i lečio ih hirurg dr Stanislav Bukurov. Kosmajski odred koristi se kućama u selu Kijevu ili predgrađu Beograda - Čukarici za smeštaj ranjenika, koje je lečila dr Zaga Berović. Iz sela Dubočice poziva se dr Pavle Vićentijević koji leći ranjene partizane u valjevskom kraju. Dolaskom dr Viktora Kona Kolina i dr Mire Kolin-Vrabič u martu 1943, u Šumadijskom i Kosmajskom odredu sprovodi se stručnije i organizovanije lečenje. Oni obilaze ranjenike po zemunicama i ukazuju im potrebnu pomoć. Kada je 9. avgusta 1943. održano savetovanje Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju sa okružnim komitetima, konstatovano je da su zemunice opravdale svoju namenu u pogledu sklanjanja i lečenja ranjenika. Snabdevanje lekovima i zavojnim materijalom bilo je, uglavnom, zadovoljavajuće, i nije bilo kritičnih oskudica. Razlog za to bio je mali broj ranjenika i dobre ilegalne veze sa lekarima, apotekarima, kao i drugim medicinskim osobljem u okupiranim gradovima.[87]

ZBRINJAVANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U ODREDIMA ISTOČNE I JUŽNE SRBIJE

Posle zapadne Srbije okupatori usredsređuju svoje snage na gušenje ustanka u istočnoj i južnoj Srbiji. Neprekidni napadi nadmoćnijeg neprijatelja i nemogućnost partizanskih snaga da se duže održe na jednoj slobodnoj teritoriji, odražava se i na rad sanitetske službe, na organizacione forme,

[85] Darinka Radović je odlikovana posmrtno Ordenom narodnog heroja Jugoslavije.
[86] Beograd u ratu i revoluciji, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1984, knj. 1, str. 271.
[87] Lekovi su dobijani iz Beograda, preko dr Stojana Novakovića i Vase Spajića iz Opštedržavne bolnice, te apotekara Koste Antonijevića, iz Centralnog higijenskog zavoda od dr Tonke Čanković, iz apoteke Dobrile Todorović i dr. Kosmajski odred se snabdevao preko dr Vlajkovića iz Sopota, dr Milivoja Dimitrijevića iz Smedereva, dr Velje Veljkovića iz Vrčina. Šumadijski odred oslanjao se na dr Sergija Janićijevića iz Rače Kragujevačke, na dr Voju Danilovića i dr Milovana Bojanića iz sela Dubočice. V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944., »4. jul« Beograd, 1978, str. 220-221

obim, način rada i kvalitet lečenja. U Požarevačkom odredu zbrinjavanje ranjenika 1942. organizuje se njihovim ostavljanjem po selima.

Zbog stalnog pretresanja sela, terora nad stanovništvom, nailazi se na velike teškoće. Ranjenici su »nekada ostavljani da umiru samo zato što nismo imali gde da ih sklonimo«.[88] I pored toga, jedan broj ranjenika uspešno se leči i sklanja po selima Bresnici, Rabrovcu, Ranovcu i Krepoljanima. Pod kontrolom i instrukcijama referenta saniteta odreda, dr Boška Vrebalova, izgrađena je i prva tajna zemunica u proleće 1943. Bila je iskopana u selu Mišljenovcu, veličine 3x3 metra, s tri kreveta, grejanjem, ventilacijom i dobro kamuflirana. U njoj je lečeno tokom cele 1943. više ranjenika. Na putu ka zemunici sa ranjenicima, 25. maja 1943. uhvaćen je dr Boško Vrebalov od nedićevaca. Kako mu je nađen sanitetski materijal, posumnjalo se da zna za skrovišta ranjenika. Najsvirepije je mučen i 7. juna 1943. ubijen. Proglašen je narodnim herojem Jugoslavije.

U Boljevačko-knjaževačkom odredu je dr Ivko Đolović, koji povremeno obilazi i ranjenike Svrljiško-nišavskog odreda. Posle pogibije dr Milenka Hadžića, o sanitetu Svrljiškog odreda brine se studentkinja medicine Nedeljka Ervaćanin, koja je u maju 1942. zarobljena i odvedena u logor. U Ozrenskom odredu referent saniteta je N. Trajković. Od početka 1943. ranjenike Ozrenskog odreda obilazi i leči dr Rade Milutinović. Polovinom jula 1943. dr Ivko Đolović organizuje pokretnu hiruršku ekipu. Ekipa se nalazi pri Štabu Ozrenskog odreda i, prema potrebi, odlazi i vrši intervencije. Odredi nemaju svoje bolnice već ranjenike razmeštaju po seoskim kućama i zemunicama u okolini Boljevca, Knjaževca, kao i u selima Katun, Gornja i Donja Trnava, Kamenica, Cerje, Bradarci, Glogovica, Bujimir, Vukašinovac i manastir Sv. Stefan. Za ranjenike Svrljiškog odreda naročito je teško bilo krajem februara 1942. za vreme bugarsko-četničke ofanzive. Ranjenici su tada razmeštani po planinskim pojatama. Po veoma hladnom vremenu, ostali bez hrane i lekova, većina teških ranjenika je pomrla. Neki su pohvatani i streljani.[89] Na Babičkoj planini u manastiru Sveti Jovan smeštani su ranjenici, gde ih obilaze i leče dr J. Kašiković i dr O. Janežić.[90]

Na prostoru od planine Jastrepca do Kukavice i od Ozrena do Babičke gore početkom 1942. još postoji relativno slobodna teritorija. Na tom prostoru i šire dejstvuju Ozrenski, Rasinski, Toplički, Kukavički, Babički, Crnotravski, Jablaničko-pasjački i drugi odredi. Odredi nemaju svoje bolnice već se ranjenici razmeštaju po selima planinskih masiva. Jedini lekar u partizanskim odredima na tom području do proleća 1943. bio je dr Martin Kolb. Kada je bolnica iz sela Obražde 30. decembra 1941. morala da se pokrene, raseljena je po selima Radan planine (Ivanje, Magaš, Bornice) i Pasjače (Debeli Lug, Vidojević dr.). Za vreme martovske ofanzive Bugara i četnika 1942, ranjenici se rasturaju po selima Jastrepca (selo Bresnica, Gornja i Donja Rečica, Mršelj, Babotinac). Početkom maja napušta se i Bresnica, te se ranjenici i bolesnici skrivaju po stočarskim kolibama slabo pristupačnog predela zvanog Jašikara. Ovde su ranjenici ostali sve do proleća 1943. Ovakvi manevri sa ranjenicima stalna su pojava i narednih ratnih godina. I u ovakvim prilikama održavaju se sanitetski kursevi za bolničare. Tako je dr Martin Kolb već u proleće 1942. održao jedan kurs za 20 bolničarki, a student medicine Jovan Čekić je u 1942. održao 7-8 kurseva.

88 Izveštaj M. Markovića, člana PK KPJ za Srbiju od 26. januara 1942. godine, V. Cvetković, Leso f?ni[e] ranjenika u Srbiji 1941-1944., »4. jul«, Beograd', 1978, str. 176.

90 r/i n M!rosevlc 1 v- Kostić, Svrljiški odred, Gradina, 1979, drugo izdanje, str. 325-330.
M Damjanović, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1944., Srbija, sveska IV, str.

Za vreme neprijateljeve novembarske ofanzive 1942. opkoljena je jedna grupa ranjenika u selu Gajtanu i Kosovačina na Radan planini, zajedno sa svojom zaštitnom jedinicom. Teški ranjenici smešteni su u zemunice, a pokretni su sa zaštitnicom pokušali da se probiju iz obruča. Šest dana krili su se i provlačili između neprijateljevih kolona, da bi 20. novembra stigli do rudnika Lece. Tu su bili prihvaćeni i smešteni u napuštena rudnička okna, gde su ostali tokom zime, da bi se ponovo priključili Jablaničkom odredu u selu Gajtan.[91] Posle odlaska Saše lavorine iz Rasinskog odreda, sanitetom je jedno vreme rukovodio student medicine Vojin Valjarević do septembra meseca 1943, kada je, kao ranjenik, zarobljen od četnika i ubijen. Na sanitetsku dužnost u Jablaničku bolnicu u novembru 1943. dolazi i student medicine Dragoslav Jovanović - Jova Španac, do tada na političkoj dužnosti u tom kraju. U Topličkom odredu poginuo je 23. aprila 1942. kod Brusa na Kopaoniku referent saniteta, student medicine Milen Jovanović. Njega je zamenila studentkinja medicine Darinka Nestorović. U leto 1942. godine Darinka je bila opkoljena u zemunici na Jastrepcu od nedićevaca i zajedno sa 7 ranjenika i bolesnika izvršila samoubistvo. Student medicine Ana Stojković iz Jablaničkog odreda, kao rekonvalescent od trbušnog tifusa, uhvaćena je i streljana u Nišu početkom 1943. Gubici su još više pojačali veliku oskudicu u sanitetskom kadru.

Kako se neprijateljevi napadi na slobodnu teritoriju bukvalno nastavljaju jedan za drugim, do leta 1943. na prostoru istočne i južne Srbije nema stalnih odredskih bolnica. Privremeni smeštaj organizuje se u pojedinim selima da bi pred nastupajuću neprijateljevu ofanzivu ili u toku nje, ranjenike premeštali iz jednog sela u drugo, s jednog planinskog masiva na drugi. U ovim prilikama težilo se dekoncentraciji ranjenika na što više mesta. I u ovim krajevima počinje se u leto 1942. sa izgradnjom tajnih zemunica. Taj način zbrinjavanja ranjenika došao je do izražaja tokom 1943. pa i tokom prve polovine 1944.[92]

Pored zbrinjavanja ranjenika i bolesnika po odredima, koriste se ranije ilegalne veze u okupiranim gradovima i stvaraju nove, gde tamošnji lekari prihvataju i leće ranjene partizane. U tome su učestvovali dr Dušan Dekleva, dr Olga Janježić, dr Jovan Kašiković iz leskovačkog kraja, dr Mihajlo Brkić iz Velike Plane, dr Rade Savić i dr Slobodan Palamarević iz Knjaževca, dr Draginja Zdravković iz Negotina i dr Persida Sišković iz Kruševca. Neki ranjenici Ozrenskog odreda smeštani su u manastir Sveti Stevan u selu Lipovcu, gde se o njima brine Anka Dimšić Paraskeva, igumanija manastira. Hapšenja i zlostavljanja od neprijatelja nisu mimoišla ni te lekare. Tokom 1942. uhapšeni su dr Rade Savić, dr Raša Cvetković, dr Rade Milutinović i dr Vita Stojanović.

Snabdevanje saritetskim materijalnim sredstvima odvija se, uglavnom, preko ilegalnih veza, od simpatizera u gradskim bolnicama i apotekama. Nabavljao se zavojni materijal, aseptici, sulfamidi, kofein, aspirin, glikoza, morfijum i kalcijum.[93]

[91] Za organizaciju smeštaja, previjanje i ishranu ranjenika u rudniku Lece brinuo se Vladimir Bukeli, bivši bogoslov, zvani pop Mića.

[92] Zemunice su postojale u Crnoj Travi (selo Todorovci i nekoliko zaselaka), Jastrepcu, Gradištu na Kucaj planini, selu Mišljenovcu, Krajkovačkoj reci. Na Radan planini po selima Ivanje, Pridvorica, Obražde, Magaš, Dobra Voda, Bornica i dr.

[93] Snabdevanje lekovima odvijalo se preko aktiva lekara i medicinara u Nišu, aktiva u sanatorijumu na Ozrenu. Materijal je dobijan od apotekara Save Lukića iz Prokuplja, apotekara Mike Stanisavljevića iz Požarevca, preko dr J. Kašikovića iz Leskovca, dr Draginje Zdravković iz Negotina, apotekara Stanoja Atanackovića iz Kruševca. V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1945. »4. jul«, Beograd, 1978, str. 195-199, 220-221.

Za vreme neprijateljevih ofanziva koje su duže trajale i ove veze bile su prekidane. U zavojnom materijalu se, uglavnom, nije oskudevalo. Zemunice su bile dobro snabdevene. Oskudevalo se po količini i vrsti u neophodnim hirurškim instrumentima.

I u ovom periodu, tokom 1942. i 1943. stradao je jedan broj ranjenika i sanitetskog osoblja. Neki su otkrivani u zemunicama, a neki ranjavani i zarobljavani za vreme borbi. Zarobljene ranjenike četnici su obično predavali Nemcima, koji su ih odvodili u logor »Crveni krst« u Nišu. Odavde su odvođeni u koncentracione logore u Nemačku ili Norvešku, ili su streljani na stratištu »Bubanj« kraj Niša.[94]

VRSTA I KVALITET MEDICINSKE POMOĆI

Tokom cele 1942. i do polovine 1943, kako je ranije rečeno, najvažnije mere u ćelom kompleksu zbrinjavanja ranjenika bile su, prvenstveno, uperene na izvlačenje i sklanjanje od neposredne opasnosti da fizički ne budu uništeni od neprijatelja. I pored svih teškoća ranjeniku je pružana neophodna prva pomoć od bolničarki, sredstvima koja su omogućavala pokrivanje rane zavojem, hemostazu i neku vrstu improvizovane imobilizacije kada je to bilo potrebno.

Ranjenici koji su ostavljani po seoskim kućama, zemunicama ili pastirskim kolibama, nisu uvek imali lekarsku pomoć. Neke su lečili bolničari, a neki su prepušteni narodnim vidarima koji su ih lečili tradicionalnim narodnim lekovima, melemima, travama i čajevima. Kako su to bile rane relativno lakše prirode, brzo su zarastale i ranjenici su odlazili u svoje jedinice. Međutim, bilo je i težih rana s infekcijom i obilnim gnojenjem, crvljanjem rana, razvojem gas-gangrene i umiranjem. Ponekad je jedino sredstvo za lečenja rana bila ljuta rakija i zavoj. 0 uspehu lečenja, odnosno mortalitetu nema statističkih podataka. Dr Martin Kolb tvrdi da u prvoj polovini 1942. nije bilo mortaliteta, jer se radilo o lakšim ranjenicima.[95] Zbog zakašnjavanja ili potpunog izostajanja lekarske i hirurške pomoći, teški ranjenici nisu do-

[94] Početkom februara 1942. Nemci su ubili 5 ranjenika u bolnici Donji Dušnik; 24. marta 1942. streljali su jednog ranjenika u selu Ražani; 22. aprila 1942. streljali su jednog ranjenika u selu Grbovči; 13. avgusta 1942. kod Krajkovačke reke na Jastrepcu, otkriveno je u zemunici 7 ranjenika i bolesnika i jedna bolničarka. Svi su izvršili samoubistvo; 14. januara 1943. u selu Sige četnici su ubili jednog ranjenika; 20. januara 1943. u selu Stublu četnici su uhvatili dva ranjena partizana i ranjenu bolničarku iz 3. čete Kruševačkog (Rasinskog) odreda. Odvedeni su u Kruševac, gde su ih Ijotićevci 29. januara streljali. Početkom februara 1942. četnici Koste Pećanca, u selu Lipovcu, ubili su pet ranjenika; 20. februara 1942. četnici Koste Pećanca ubili su u Kuršumliji 15 ranjenika, a 13. marta u seoskoj kući u selu Kapidžije Nemci su ubili jednog ranjenika; 13. marta 1943. u selu Šljivovici (Gruža) nedićevci su streljali jednog ranjenika; 3. februara 1943. nedićevci su u selu Subotincu ubili tri ranjenika i zajedno sa još sedam poginulih partizana, izložili ih na trgu u Aleksincu; 1. aprila 1943. Nemci su streljali jednog ranjenika u selu Brežene; 12. aprila 1943. Bugari su ubili tri ranjenika u selu Rgaj; 17. aprila 1943. Nemci su streljali jednog teškog ranjenika u selu Smoliinci. Istog dana Nemci su uhvatili dva teška ranjenika u selu Vlaško Polje i streljali ih u Mladenovcu; 4. juna 1943. Bugari su izboli bajonetama jednog ranjenika iz Leskovačkog odreda; 7. juna 1943. nedićevci su mučili i ubili dr Boška Vrebalova; 28. juna 1943. Bugari su otkrili jednog ranjenika na Jastrepcu i ubili ga. Krajem septembra 1943. u selu Bosutu nedićevci su otkrili jednog ranjenika. Ranjenik je pobegao, a domaćina i njegovog sina Nemci su streljali, a ćerku poslali u logor u Nemačku. U jesen 1943. u selu Jelašnici pronađena su dva ranjenika u seoskoj kući. Četnici su jednog ubili, a drugi je izvršio samoubistvo. Domaćine - muža i ženu obesili su. U zimu 1943. Nemci su u Kruševcu streljali jednog ranjenika uhvaćenog u selu Pasjaku.
V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944., »4. jul«, Beograd, 1978, str. 211-221.

[95] Dr M. Kolb, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, sveska IV, str. 30-36.

spevali do seoskih bolnica nego su umirali na bojištu ili tokom transporta. Odnos ranjeni - poginuli izjednačavao se ili je, čak, broj poginulih prevazilazio broj ranjenih. Tokom 1943. taj se odnos izmenio zahvaljujući bržoj evakuaciji, boljoj opštelekarskoj i hirurškoj pomoći. Tako je 2. južnomoravski odred tokom 1943. imao 57 ranjenih i 25 poginulih, tj. odnos ranjeni - poginuli iznosio je 2,2:1.[96]

Opštemedicinska lekarska pomoć zbog malog broja lekara bila je nedovoljna. U toku 1942. u zapadnoj Srbiji i Šumadiji u partizanskim odredima nije bilo lekara sve do marta 1943. kada dolaze dr Viktor Kon Kolin i dr Mira Vrabič-Kolin. U istočnoj i južnoj Srbiji tokom 1942. bili su samo dr Martin Kolb, dr B. Vrebalov i dr I. Đolović. Početkom 1943. na teritoriju planine Ozren dolazi dr Rade Milutinović. Uloga tih lekara je u organizaciji skrivanja i smeštaja ranjenika, nabavke sanitetskog materijala i hrane. Najčešće se nalaze uz štab odreda, konspirativno obilaze ranjenike smeštene po seoskim kućama ili tajnim skrovištima - zemunicama. Njihova pomoć se, uglavnom, sastoji u previjanju ranjenika i davanju instrukcija bolničarkama. Zbog velikih razdaljina, i sami izloženi mogućnostima sukoba sa neprijateljem, ti lekari teško uspevaju da pruže svim ranjenicima pravovremenu i odgovarajuću lekarsku pomoć. U toku 1942. i sve do avgusta 1943. kvalifikovana hirurška pomoć u odredima nije pružana.

Broj ranjenika nije bio veliki. Računa se da je u toku 1942. u odredima južne Srbije bilo 150-200 ranjenika i bolesnika (Topličko-jastrebački, Jablaničko-kukavički, Rasinski, Crnotravski i Ozrenski odred).[97] U tim odredima tokom cele 1943. (bez brigada) bilo je nešto preko 260 ranjenika i oko 100 bolesnika.

U zimu 1942-43. vašljivost u boraca veoma je raširena. Već uhodane mere parenja odeće i rublja u »srpskim buradima« sprovode se u svim jedinicama, naročito u selima gde se nalaze ranjenici. U ovom periodu nije bilo epidemija i nije registrovan nijedan dijagnostički potvrđen slučaj pegavog tifusa među pripadnicima partizanskih jedinica.

FORMIRANJE NARODNOOSLOBODILACKIH UDARNIH BRIGADA I REORGANIZACIJA SANITETSKE SLUŽBE U DRUGOJ POLOVINI 1943.

Oživljavanje NOP-a sredinom 1943. odražava se na organizaciju sanitetske službe i kvalitet lečenja. Krupni odredi formirani početkom 1943. imaju u svom sastavu bataljone, te pored četnih bolničara u bataljonima se za bataljonske referente postavljaju iskusniji bolničari ili lekarski pomoćnici. Za referenta saniteta 1. južnomoravskog odreda postavljen je dr Martin Kolb, u 2. južnomoravskom odredu student medicine Jovan Čekić i u 1. šumadijskom odredu dr Mira Vrabič. Zbrinjavanje ranjenika u odredu sprovodi se istim načinom rastresitosti smeštaja i skrivanja po zemunicama. Pripremanje skloništa u seljaka ili kopanje zemunica u zabačenim mestima postaje obaveza štabova odreda, što od njih zahtevaju okružni komiteti KPJ. To se naročito odnosi na vreme kada se unapređ saznavalo za nastupajuću neprijateljevu ofanzivu, te su se i zemunice unapred kopale.

Sada već jače partizanske snage i veća mogućnost kretanja po pojedinim delovima slobodne teritorije, omogućuju da se i taktika i kvalitet le-

[96] R. Milutinović, n.d. str. 126.
[97] R. Milutinović, isto, str. 126.

čenja poboljšaju. U odredima se uvode elementi organizovanijeg etapnog lečenja i brže evakuacije. Evakuacija u ovakvim prilikama je i nešto brža i bolja, a vrši se na nosilima, konjima ili zaprežnim vozilima. Marta 1943. prilikom neprijateljeve ofanzive (Bugari, četnici, nedićevci), u borbi kod sela Gajtana na Radan planini, određuje se unapred previjalište gde se prihvataju ranjenici, ukazuje im se prva pomoć, a zatim se evakuišu u selo Đake u kojem je radio lekar. Zbog prodora neprijatelja neki ranjenici morali su biti prebačeni u selo Dobiševac kod Gnjilana. Tamo su u kućama seljaka albanske nacionalnosti proveli više dana zajedno sa dr M. Kolbom, da bi se posle ofanzive ponovo vratili u selo Gajtan. U borbama kod Retkocela u maju iste godine određeno je odredsko previjalište u selu Stopcima i dva bataljonska previjališta. Iz odredskog previjališta ranjenici su evakuisani u selo Gajtan. U toj borbi 1. južnomoravski odred imao je 8 teških i 20 lakših ranjenika. Značajno kvalitativno poboljšanje u lečenju ranjenika dobijeno je dolaskom u partizane kvalifikovanog hirurga na Radan planinu u julu 1943. Mada radi u improvizovanim uslovima, u seoskim kućama, dr Voja Stojanović ukazuje stručnu hiruršku pomoć svima kojima je bila neophodna. Tako je u borbi 1. južnomoravskog odreda sa četnicima na Radan planini u avgustu 1943. bilo 18 teških i 25 lakših ranjenika. Iz odredskog previjališta, postavljenog na oko 500 m od borbene linije, ranjenici su evakuisani u selo Velika Loparda (teži ranjenici) gde im je dr V. Stojanović ukazivao hiruršku pomoć. Lakši ranjenici upućeni su u sela Ivanje i Dobre Vode. Tako su od leta 1943. stvarani uslovi za ponovno otvaranje stalnih i stabilnih bolnica u ovom kraju.

Stvaranje brigadnih saniteta u novoformiranim brigadama predstavlja dalji korak u razvoju sanitetske službe. Za referenta saniteta 1. šumadijske brigade postavljena je dr Mira Vrabič, za referenta saniteta 1. južnomoravske brigade dr Martin Kolb i za referenta saniteta 2. južnomoravske brigade dr Draginja - Dunja Perišić. Sanitet u tim brigadama organizovan je po tipu drugih brigada u NOVJ (četni bolničari, referent saniteta bataljona sa bolničarima, referent saniteta brigade). Razlika je postojala u tome što novoformirane brigade u Srbiji nisu, u početku, imale stalne brigadne bolnice. Dr Martin Kolb u 1. južnomoravskoj brigadi, pored bolničara u četama, određuje i nosioce ranjenika i održava kurs sa 40 bolničarki. Početkom jeseni 1. šumadijska brigada odlazi u Sandžak, a 1. južnomoravska brigada u Bosnu. U toku svog marša i borbi kroz Šumadiju i zapadnu Srbiju, brigade ostavljaju ranjenike po zemunicama Kosmajskog i Šumadijskog odreda. Kad su 5. septembra 1943. četnici zarobili i ubili dr Viktora Kolina, taj deo Srbije ostao je opet bez lekara. U toku 1943. Kosmajski odred, pored postojećih, izgrađuje nove zemunice u selima Vučjaku, Vodnju, Selevcu, Bačevcu, Dražnju, Dragovcu, Đurincima, Vlaškom Dolu i Seoni. Kod sela Vodnja u gustišima šume Veliki do, izgrađene su četiri zemunice. Šumadijski odred povećava broj zemunica u selima Dren, Šapići, Burovo, a ranjenike primaju i kriju i seljaci iz sela Šutce, Borojevac i Trbušnica.[98]

Jačanjem NO pokreta u celini i stvaranjem relativno stabilnije slobodne teritorije u planinskim masivima južne Srbije tokom druge polovine 1943, započinje se s otvaranjem stalnih vojnih bolnica. Do kraja 1943. oformljene su, i u njima lečeni ranjenici i bolesnici - Jablanička bolnica na planini Radanu, Jastrebačka bolnica na padinama planine Veliki Jastrebac. Jablanička bolnica počinje sa radom u avgustu 1943. i definitivno se formira do kraja godine. U njoj radi dr Voja Stojanović. Teži ranjenici smeštaju se u selu Gu-

[98] V. Cvetković, Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944., »4. juli«, Beograd, 1978, str. 233.

sinjcu, gde se vrše i operativne intervencije, dok lakši ranjenici leže po okolnim selima Ivanju, Gajtanu, Obraždi i dr. U jesen 1943. iz Ozrenskog odreda pozvan je dr Rade Milutinović da formira Jastrebačku bolnicu. Bolnica je bila smeštena u školi sela Velika Plana, ali su ranjenici razmeštani po selima Gornja i Donja Rečica, Mala Plana, Draguši, Babotnica, Džigolj i dr.

Jastrebačka bolnica imala je zemunice u selima Bulatovcu, Maloj Plani, Resnicu, Mršelju.

ZAKLJUČAK

Tok vojnih događaja i situacija uopšte, a naročito pokušaji okupatora da u 1942. i 1943. u potpunosti uništi narodnooslobodilački pokret i partizanske odrede, daju i osnovni pečat organizaciji i radu sanitetske službe. Taj period karakteriše se velikim gubicima ranjenika kako zbog pomanjkanja stručne pomoći, još više i zbog fizičkog istrebljenja od neprijatelja. Broj stručnih kadrova veoma je mali, kvalifikovana hirurška pomoć uopšte ne postoji, a u nekim odredima u pojedinim situacijama izostaje i opštemedicinska (lekarska) pomoć. Organizacija zbrinjavanja ranjenika više ima karakter njihovog obezbeđenja od neprijatelja nego samog lečenja. Stalne odredske bolnice ne postoje, a sa ranjenicima se vrše manevri, preseljavanja iz jednog kraja u drugi, težeći što većoj rastresitosti i mogućnosti brzog pokretanja. Naročito dolaze do izražaja tajna skloništa i zemunice u kojima je velikom broju ranjenika sačuvan život i bili su izlečeni. I pored svih mera fizičke zaštite ranjenika, neprijatelj je uspeo da uhvati i ubije preko 100 ranjenika, što se tek posle rata moglo registrovati po broju, mestu, vremenu i izvršiocu zločina Stvarni broj verovatno je veći. Sanitetsko osoblje je, takođe, i u ovom periodu imalo znatne gubitke u ljudskim žrtvama. Izgubilo je život deset lekara, pet studenata medicine i desetine bolničara." Situacija u drugoj polovini 1943. omogućava organizovanije i kvalitetnije lečenje ranjenika i bolesnika, sa stvaranjem stalnih bolnica, ali i zadržavanjem tajnih zemunica kao relativno najsigurnijeg načina za zaštitu teških ranjenika.

[99] Tokom 1942. i 1943. poginuli su lekari: dr Boško Vrebalov, dr Viktor Kolin, dr Dimitrije Pitović, dr Josip Benčina, dr Raša Cvetković, dr Miša Pantić, dr Natalija Šimčenko, dr Dragić Vučetić, dr Stojan Janićijević, dr Josif Bucek, apotekar Stanoje Atanacković i studenti medicine: Milen Jovanović, Vojin Valjarević, Ana Stojković, Darina Nestorović i Vera Blagojević.

Glava III

RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE U NOV I PO SRBIJE 1944.

PERIOD OD JANUARA 1944. DO OSLOBOĐENJA BEOGRADA

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA

Početkom i polovinom 1944. narodnooslobodilački pokret u Srbiji uzima sve šire razmere. Osnivaju se nove brigade a zatim i divizije tako da se oružane borbe razvijaju u svim delovima Srbije. Radi zajedničkih dejstava sa snagama Glavnog štaba NOV i PO Srbije, Vrhovni štab upućuje na teritoriju Srbije Operativnu grupu divizija (2, 5. i 17. divizija) a zatim 1. proleterski i 12. vojvođanski korpus čime se težište NOB u Jugoslaviji prenosi na tlo Srbije.

Neprijateljeve snage u Srbiji su veoma jake. U Vrnjačkoj Banji nalazi se Stab nemačke 2. oklopne armije, a u Beogradu Komanda Jugoistoka, koja je, istovremeno, i Štab Grupe armija »F«. Ovde stalno dejstvuje 7. SS »Princ Eugen« divizija, ojačana 1. brdska divizija, divizija »Brandenburg«, 5 nemačkih policijskih pukova i druge snage. Na teritoriji Sandžaka nalaze se delovi nemačke 181. divizije, 21. SS divizija »Skenderbeg«, SS legija »Krempler« sastavljena od pripadnika Muslimanske milicije i grupa »Bendel« (2 bataljona albanskih kvislinga). Pored tih snaga protiv jedinica NOVJ uključuju se i znatne snage iz Grupe armija »E« (297, 104. i 181. divizija) koje se povlače iz Grčke.[100] Osim nemačkih snaga, nalazi se i 5 pukova belogardejskog Zaštitnoga korpusa, oko 17.000 Nedićevih vojnika i 10 korpusnih grupa četnika Draže Mihailovića jačine oko 40.000 ljudi. Bugari su držali 4 divizije iz 1. armije, ukupno oko 40.000 vojnika.

Tokom cele prve polovine 1944. nemačke, bugarske i kvislinške snage sprovode jak teror nad stanovništvom i stalno pokušavaju da unište pojedine grupacije partizanskih snaga. Bugari su preduzeli snažnu ofanzivu u februaru i martu na teritoriji Crne Trave, a u maju zajedno sa Nemcima na prostoru Kumanovo, Vladičin Han, Kriva Palanka. U junu nedićevci, četnici i Bugari napadaju 21. i 22. diviziju NOVJ a u topličko-jablaničkoj operaciji Nemci sa Bugarima i četnicima pokušavaju da unište 21, 22, 24. i 25. udarnu diviziju NOVJ. U avgustu sledi jedan od poslednjih bugarskih napada na pravcu Korbevac-Kriva Feja.

[100] D. M. Berković i dr., Srbija u ratu i revoluciji. Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1976, str. 321, 322. i 406.

Nasuprot tim neprijateljevim snagama suprotstavljaju se sve brojnije jedinice NOV i PO Glavnog štaba Srbije. Do kraja juna formirano je 15 brigada i 20 partizanskih odreda. Od tih brigada osniva se pet divizija NOVJ i to: 21, 22, 23, 24. i 25. divizija. Kada su u septembru formirane još 3 divizije (45, 46. i 47. divizija), to su 6. i 7. septembra osnovani 13. i 14. korpus NOV Jugoslavije. U Sandžaku je još 4. marta 1944. formirana 37. udarna sandžačka divizija pod komandom 2. korpusa. Ukupno je na teritoriji Srbije do kraja 1944. formirano 50 brigada i 31 partizanski odred. Pod komandom Glavnog štaba Srbije u septembru su bili; 13. korpus (22, 24, 46. i 47. divizija) i 14. korpus (23, 25. i 45. divizija). Uz partizanske odrede i pridodatu 2. proletersku diviziju, te snage iznosile su oko 90.000 boraca.[101]

Početkom septembra 1944. jedinice NOV Jugoslavije dolaze na Dunavu u prvi dodir sa Crvenom armijom, posle čega trupe 3. ukrajinskog fronta prodiru preko Dunava i Bugarske u Srbiju, sadejstvujući sa jedinicama NOVJ u oslobađanju istočnih delova Srbije i Beograda. Dolazak jedinica koje je uputio Vrhovni štab u Srbiju doveo je do izvođenja najvećih ofanzivnih operacija koje je NOVJ imala na tlu Srbije. Prodor Operativne grupe divizija prema Kopaoniku i južnoj Srbiji, pored drugih uspeha, krunisan je nanošenjem odsudnog udara četničkom pokretu Draže Mihailovića u Srbiji. Prodor 1. proleterskog i 12 (vojvođanskog) korpusa koji je započeo krajem jula, posle oslobađanja zapadne Srbije, razvio se, formiranjem 1. armijske grupe u beogradsku operaciju, koja je završena oslobađanjem Beograda 20. oktobra 1944.

Dok 14. korpus oslobađa istočnu Srbiju, 13. korpus vodi borbe za oslobođenje južne Srbije i nadire prema Kosovu i Metohiji. Tri četvrtine teritorije Srbije oslobođeno je od početka septembra do 21. oktobra. Time su stvoreni svi uslovi za njeno definitivno oslobođenje posle četvorogodišnje okupacije. U sklopu tih dejstava izvedena je tzv. niška operacija protiv veoma jakih nemačkih snaga, što spada u najkrupnije operacije iz ovog perioda. U niškoj operaciji, uz odobrenje Vrhovnog štaba, učestvuje sa jedinicama NOVJ i novoformirana bugarska 1. otečestveno-frontovska armija. Do kraja godine u operacijama koje su vođene u slivu reke Ibra i Zapadne Morave, krajem decembra 1944. konačno je oslobođena cela teritorija Srbije.

Ovakav buran razvitak NOP-a, praćen naglim narastanjem oružanih snaga uz teške i neprekidne borbe sa veoma snažnim neprijateljem, doveo je do naglog porasta broja ranjenika i bolesnika što je uticalo na stvaranje dovoljno snažne i dobro organizovane sanitetske službe koja je mogla da prihvati zbrinjavanje ranjenika i bolesnika čiji se broj penje na hiljade.

ORGANIZACIJA SANITETSKE SLUŽBE I ZBRINJAVANJE RANJENIKA I BOLESNIKA DO FORMIRANJA SANITETSKOG ODEUENJA GLAVNOG ŠTABA SRBIJE

Zbrinjavanje ranjenika i bolesnika prvih meseci 1944. odvija se kroz slične organizacione forme kao i krajem 1943, odnosno prihvatanjem ranjenika od trupnog saniteta u sve brojnijim partizanskim odredima i udarnim brigadama, s ukazivanjem prve i lekarske pomoći i njihovim lećenjem u tajnim zemunicama ili u stalnim bolnicama na teritoriji južne Srbije, gde se pruža i kvalifikovana hirurška pomoć.

[101] N. Anić i dr., Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 376.

a) *Organizacija trupnog saniteta*

Broj partizanskih odreda u 1944. stalno se povećava. To povećanje nije praćeno odgovarajućim brojem novih sanitetskih kadrova. Popuna četnim bolničarima vrši se kursistima iz Jablaničke i Jastrebačke bolnice na teritoriji južne Srbije i manjim brojem iz okupiranih gradova. Ranjenici se ostavljaju po selima ili u zemunicama, ili se, pak, evakuišu u navedene bolnice južne Srbije. Jedini lekar direktno vezan za partizanske odrede bio je dr Ivko Đolović iz Timočkog odreda. Sa svojom ekipom ukazivao je hiruršku pomoć i smeštao ranjenike po selima. Početkom februara 1944. četnici su ga ranjenog zarobili i streljali 12. februara u selu Ilino, zajedno sa referentom saniteta Timočkog odreda, Nikolom Trajkovićem i članovima ekipe. Pojedini odredi koriste se uslugama lekara sa okupirane teritorije, kao npr. dr Dragutina Jovića iz Soko Banje ili dr Bore Kuzmanovića iz Dobrića.[102]

U 2. južnomoravskoj brigadi referent saniteta bila je dr Dunja Perišić. U bataljonima su referenti iskusniji bolničari. Sa kurseva u Jastrebačkoj bolnici osposobljavaju se bolničari za bataljonske referente i novoformirane brigade. Brigadna bolnica kao stalna formacija ne postoji, ali se u pojedinim borbama razvija brigadno previjalište gde dr D. Perišić ukazuje prvu lekarsku pomoć. Kada se februara 1944. godine 2. južnomoravska brigada, zbog pritiska neprijatelja, morala prebaciti iz topličkog kraja do planine Kukavice i Crne Trave, imala je oko 60 promrzlih boraca. Povređeni su kasnije predati Jastrebačkoj bolnici u Velikoj Plani i do kraja marta bili, uglavnom, izlečeni. Ova brigada ima ranjenika i u bici kod Blaca, januara 1944. Brigadno previjalište bilo je u selu Gornjoj Jošanici a bataljonska previjališta na 200 metara od linije borbe. Odatle su ranjenici voženi kolima u Jastrebačku bolnicu u Velikoj Plani. Sličan način zbrinjavanja bio je u tzv. »rgajskoj borbi«. Brigadno previjalište sa dr D. Perišićem bilo je u selu Đurevcima a hirurška ekipa sa dr Vojom Stojanovićem u selu Gusinjci, odakle su transportovani u selo Ivanje, gde je u to vreme bio centar Jablaničke bolnice.

Dolazak dr Jeremije Žerajića u martu, Bore Brusina i dr Bore Kuzmanovića u aprilu i dr Mirjane Mocić u maju 1944, nije znatnije poboljšao kadrovsku situaciju. Ovi lekari jedno kraće vreme rade u Jablaničkoj i Jastrebačkoj bolnici a zatim se raspoređuju za sanitetske rukovodioce divizija koje se već u maju i junu počinju formirati. Do aprila i maja formirano je još 7 novih brigada (3, 5, 6. 7. i 8. južnomoravska, 9. timočka, 2. šumadijska) koje su bez lekara - referenata saniteta.

b) *Lečenje ranjenika po tajnim zemunicama*

Ovaj način lečenja ranjenika, započet još u drugoj polovini 1942. zadržao je svoju aktuelnost i tokom cele prve polovine 1944. Neke od zemunica sa ranjenicima, održavaju se do potpunog oslobođenja najvećeg dela teritorije Srbije. Rasterećenje tih zemunica i postepen prestanak skrivanja težih ranjenika u njima, počinju sa osnivanjem pokretnih divizijskih bolnica i stvaranjem uslova za evakuaciju teških ranjenika u Italiju. U 1944. se nastavlja sa izradom novih zemunica skoro na celoj teritoriji južne Srbije i Šumadije. Izgrađuju se solidniji građevinski objekti pod zemljom za smeštaj većeg broja ranjenika. Izgradnjom tih zemunica u jastrebačkom kraju rukovodi Radoslav Mirković, apsolvent tehnike. Jedna takva zemunica izgrađena kod Gaj-

[102] Slobodan Bosiljčić, Istočna Srbija, NOLIT - PROSVETA, Beograd, 1963.

tanske reke bila je veličine 12x3 metra, duboka dva metra, za smeštaj 12 ranjenika sa bolničarima.

Taktički zemunice su se koristile kada je neka od stalnih bolnica (Jastrebačka, Jablanička) morala da se evakuiše pred napadom neprijateljevih snaga. U tim slučajevima teški ranjenici ostavljani su po zemunicama a pokretni išli sa bolnicama. Nekada su brigade ili odredi posle ukazane pomoći ostavljali svoje ranjenike po skrovištima u seoskim kućama ili zemunicama. Broj tih skrovišta i zemunica, kao i broj ranjenika koji je u njima lečen, nije bilo moguće utvrditi. Obično, u jednu zemunicu smeštano je od 3 do 12 ranjenika.

One su se nalazile po mnogim selima na teritoriji Srbije. U jednom selu ili okolini, ili u jednoj šumi, bilo je po tri i više zemunica. Samo u Dobriču bilo je oko 30 zemunica.[103] Računa se da je na teritoriji Srbije moglo biti više od stotinu zemunica kroz koje je, za dve godine, prošlo više stotina ranjenika. Zemunice su građene u velikoj konspirativnosti i, kako je za njih znao vrlo mali broj lica, mnoge nisu pronađene ni posle rata. I pored svih mera manji broj zemunica je otkriven a stradanje ranjenika i sanitetskog osoblja od brutalnosti i nehumanosti neprijatelja nastavlja se sve do oktobra 1944.[104]

c) *Bolnice na teritoriji južne Srbije*

Bolnice na teritoriji južne Srbije predstavljaju u izvesnom smislu specifičnu organizaciju sa taktičkom upotrebom prilagođenom uslovima skoro neprekidnih neprijateljevih ofanziva, čiji je cilj bio, pored ostalog, pronalaženje i uništenje bolnica. Zbog toga njihova stalnost i stabilnost održavanja na jednom mestu bila je samo relativna. Vrlo često bolnice su se morale premeštati da bi se posle prolaza neprijateljeve ofanzive vraćale u ista mesta. U 1944. bolnice pojačavaju svoj rad i u njima se leče ranjenici i bolesnici svih okolnih partizanskih odreda i novoformiranih brigada. Jedno vreme u njima se leče i ranjenici prvih divizija. Osim Jablaničke i Jastrebačke bolnice koje rade od 1943, otvorena je i treća, Kukavička bolnica, u maju 1944. Osim povremene nestabilnosti, odnosno prinudnog premeštanja, jedna od manjkavosti tih bolnica bila je njihova velika udaljenost od pojedinih brigada i odreda, zbog čega je evakuacija na seoskim kolima često trajala veoma dugo. Te bolnice rade do julskih dana 1944. kada se rasformiraju a osoblje i oprema koriste se za formiranje divizijskih bolnica.

Jablanička bolnica. Organizovana je još u avgustu 1943. U njoj je posle četničke letnje i jesenje ofanzive bilo već oko 200 ranjenika. Računa se da je do kraja 1943. kroz nju prošlo oko 300 ranjenika.[105] Zahvaljujući prisustvu

[103] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 1058 H.

[104] Dvanaestog februara 1944. zarobljen je i streljan od četnika dr Ivko Đolović sa tri člana hirurške ekipe i referentom saniteta Timočkog odreda. Početkom 1944. u selu Rabrovu četnici su otkrili jednu zemunicu sa 4 ranjenika. Ranjenici su tom prilikom sami izvršili samoubistvo. Krajem juna 1944. Bugari i balisti opkolili su bolnicu 22. divizije u blizini sela Vrapče i Svirca. Tom prilikom poginulo je preko 200 ranjenika i sanitetskog osoblja zajedno sa upravnikom dr Jeremijom Žerajićem. U julu 1944. četnici na Jastrepcu otkrili 2 zemunice. Streljano 22 ranjenika, 5 bolničara, engelski lekar dr Donald Mekfil *(MacFil Donald)* i jedan ranjeni američki avijatičar. U julu 1944. na rasinskom terenu pronađeno je 9 ranjenika, 1 bolničar i 1 bolničarka, i dosta sanitetskog materijala. Svi su streljani od četnika. Septembra 1944. u selu Vodnu četnici su u dve zemunice ubili tri ranjena partizana u jednog crvenoarmejca. U septembru 1944. u selu Seoni četnici su pronašli 7 ranjenika, odveli u selo Lipe i streljali. Šestog oktobra 1944. Nemci su zarobili kod sela Rudna Glava i streljali 11 ranjenika 19. srpske brigade 25. divizije, koji nisu bili na vreme evakuisani.

[105] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 1058H.

kvalifikovanog hirurga dr Voje Stojanovića, u njoj se stvaraju uslovi za hirurški rad. Organizacija smeštaja i rada bolnice bila je vrlo specifična. Razmeštaj je bio po kućama u jednom ili u više sela na planini Radanu. U centru razmeštaja, u jednoj seoskoj kući, smeštena je prostorija za hirurški rad, previjalište a u najbližim kućama teški i nepokretni ranjenici. Koncentrično po okolnim selima smeštani su laki ranjenici. Centar bolnice sa teškim ranjenicima često je premeštan iz jednog sela u drugo (Velika Loparda, Gustaci, Ivanje, Dobra Voda, Gajtan, Vujanovo i dr.). Operaciona sala, ambulanta za preglede i previjalište su improvizovani po boljim seoskim kućama, uz održavanje uslova koji obezbeđuju sterilnost rada.[106] Teži ranjenici ležali su na krevetima po seoskim kućama, dok su lakši po okolnim selima kada ih je bio veći broj, ležali po podu na prostirci od slame. Po utvrđenom rasporedu laki ranjenici dolazili su iz okolnih sela na preglede i previjanje u centar bolnice. I pored improvizovanih uslova rada, oskudnosti opreme i pomoćnog stručnog kadra, hirurške intervencije bile su brojne i raznovrsne (trepanacije, amputacije, torakotomije kod gnojnih pleuritisa, laparotomije, apendektomije, herniektomije i dr.). U priručnoj apoteci izrađivani su rastvori za ispiranje rana (rastvori hipermangana, rivanola, hidrogena, karbolne kiseline). Najčešće je korišćena lokalna anestezija rastvorom novokaina. Povremeno je korišćena i opšta anestezija s eterom pomoću ombredanove ili šimelbušove maske. U vrlo oskudnim količinama bilo je povremeno i evipan natrijuma. Sterilizacija instrumenata i gaze ostvarivana je kuvanjem. Imobilizacija ekstremiteta vršena je drvenim šinama koje su izrađivane u bolničkoj radionici. Dolaskom engleske sanitetske misije u maju 1944, počinju se primenjivati i gipsane udlage.

Osim ranjenih i obolelih partizana, u bolnici su pregledani i lečeni stanovnici okolnih sela. Vršeni su pregledi, davani saveti a u nekim slučajevima i lekovi. U bolnici su lečeni i civili - seljaci, ranjeni od neprijateljevog bombardovanja. U toku prve polovine 1944. pregledano je i lečeno preko 600 stanovnika. U Jablaničku bolnicu upućivani su i teški ranjenici iz Jastrebačke bolnice koji su zahtevali veću ili složeniju hiruršku intervenciju. Protokol bolnice kroz ceo period nije vođen, te se broj lečenih tokom 1944. ne može sa sigurnošću utvrditi. Prema izveštaju Glavnog štaba Srbije u bolnici je, u aprilu i maju, lečeno 57 teških ranjenika od kojih 52 partizana. Struktura povreda bila je sledeća: povreda ekstremiteta 35, glave 1, grudnog koša 8, trbuha 2, kontuzija 1 i multiplih povreda 5. Iz drugog izveštaja koji se odnosi na period 1-27. maj, u bolnici je pregledano 256 partizana i 402 civilna lica i previjena 402 laka ranjenika. Dnevno je bilo po 30 lica za preglede i intervencije.[107]

Sve do prvih meseci 1944. u bolnici je radio samo dr V. Stojanović, sa asistentom, apsolventom medicine Dragoslavom Jovanovićem i priučenom instrumentarkom Vasilkom Dekić-Nadom, i bolničarkama. Kraće vreme u toj bolnici rade dr Jeremija Žerajić, dr Mirjana Mocić i engleski lekar dr Mekfil (*MacFil)* Donald. Jedna od značajnih aktivnosti te bolnice bila je održavanje sanitetskih kurseva. S njima je započeto još u avgustu 1943. i nastavljeno sve do postojanja bolnice. Obučeno je više od 100 bolničarki. Početkom 1944. u jednoj nedovršenoj kući konstruisano je, po nacrtu dr Voje Stojanovića, kupatilo sa 12 tuševa i uređajem za depedikulaciju. Ova stanica

[106] V. Stojanović, Sanitetska služba NOR-a Srbije 1941^15, Spomenica SLD 1872-1972. Beograd, 1972, str. 297.
[107] R. Milutinović, Hronike o radu sanitetske službe, Srbija, sveska 4, str. 144-145.

služila je za potrebe ranjenika i osoblja, kao i za sve jedinice koje su prolazile tim terenom.

Neprijateljeve ofanzive primoravaju bolnicu da manevriše, i da preseljavanjem izbegne uništenje. Tako je već u februaru glavnina bolnice bila prinuđena da se prebaci u Veliku Planu kod Jastrebačke bolnice a nepokretne ranjenike sakrije u selima Beligošu, Gornjoj Rečici, Babotnici i u zemunicama oko sela Končići, Prekopuce, Mršelj.[108] Da bi se izbegla ta česta seljenja, krajem aprila izgrađena je tajna bolnica u šumama Rađana iznad sela Velike Loparde. Bolnica se sastojala od dobro izgrađene drvene barake duge 30 metara i široke 5 metara. Pored prostora za bolesničke krevete, napravljene su prostorije za hirurške intervencije i preglede. U okolini bolnice iskopane su i zemunice. Bolnica radi do jula kada se početkom neprijateljeve ofanzive napušta. Izbegavajući četničke snage koje su napale na Radan planinu u junu, bolnica pravi marš-rutu od Puste Reke, sela Ivanja preko Rađana i sela Svinjišta, Bogojevca, Dobrog Polja ponovo u selo Ivanje. Jablanička bolnica postoji sve do sredine jula 1944.

Jastrebačka bolnica. Osnovana je u decembru 1943. u Velikoj Plani na padinama Velikog Jastrepca. Bolnica je u početku imala kapacitet 30 do 40 kreveta. Sa učestalim borbama sve brojnijih partizanskih jedinica u 1944. broj ranjenika i bolesnika povećava se na 120-200 (tabela 1).

Tabela br. 1

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U JASTREBAČKOJ BOLNICI PRVIH MESECI 1944.109

	Ranjenika	Bolesnika
Februar	51	70
Mart	57	134
April	75	168
Maj	22	63

Od toga ranjenika je bilo 7,1% sa povredom glave, 12,7% s povredom grudnog koša, 2,7% s povredom trbuha, 71,2% s povredama ekstremiteta i 6% multiplih povreda. Od oboljenja lečena su teža gripozna stanja, akutni bronhitis, krupozne pneumonije, zapaljenja bubrega, folikularne angine. Bilo je dosta oboljenja šuge, dok zaraznih oboljenja nije bilo. U januaru i februaru lečeno je 12 povređenih civilnih lica stanovnika okolnih krajeva, ranjenih od bombardovanja ili tokom borbi partizana sa neprijateljem. Prema proceni moguće je da je kroz tu bolnicu od njenog osnivanja do jula 1944. prošlo 600 do 700 ranjenika i bolesnika. Teži ranjenici upućivani su u Jablaničku bolnicu radi hirurških intervencija a povremeno je dolazio dr V. Stojanović iz Jablaničke bolnice da pomogne u lečenju ranjenika. I u Jastrebačkoj bolnici posvećena je velika pažnja pružanju zdravstvenih usluga okolnom stanovništvu. Postojala je ambulanta za civilna lica u kojoj se dnevno pregledalo i do 50 građana. Osim dr R. Milutinovića, koji je bio upravnik, u aprilu je došao i dr Bora Brusina, a u maju i engleski lekar dr Mekfil Donald. Pored lekara, krajem maja u bolnici su radile 33 stalne bolničarke i 27 na sanitetskom kursu. U bolnici se stalno drže sanitetski kursevi za bolničare, i to niži u trajanju

[lu]« Isto.
Isto, strana 140, 141.

15 dana i, srednji, od 30 dana. Kursisti koji su se isticali postavljani su za referente saniteta bataljona i brigada.

Za vreme neprijateljeve ofanzive u januaru 1944. bolnica se premešta u selo Gornju Rečicu a zatim u Mikulovac. Nepokretni ranjenici ostavljaju se u selima Belogušu, Gornjoj Rečici i Babotnici. Posle ofanzive bolnica se vratila u Veliku Planu. Sa inžinjerom Radoslavom Mirkovićem građene su zemunice i u selima Končiću, Maloj Plani, Resincu, Meroševcu, Prekopucu i Mršelju. U julskoj neprijateljevoj ofanzivi, u zemunicama pored Bresničke reke sakriveno je oko 60 ranjenika. Cernici su otkrili 2 zemunice i streljali 22 ranjenika, 5 bolničarki, engleskog lekara dr Mekfila i njegovog pomoćnika Hoba.[110] Među ranjenicima bio je i jedan američki avijatičar. U bolnicu su primani i ranjenici 21. divizije. U toku julske ofanzive bolnica je rasformirana.

Kukavička bolnica. Formirana je u drugoj polovini maja 1944. u selu Barje na planini Kukavici, ali se uskoro, zbog opasnosti od bugarskog napada, premešta u selo Okruglicu. U njoj je radio dr Jeremije Žerajić sa 3 iskusnije bolničarke i 10-12 bolničarki sa tek završenim sanitetskim kursem. Bolnica je bila smeštena u seoskim kućama. Ranjenici su ležali, uglavnom, na podu sa slamom, a u retkim krevetima ležalo je i po 3 nepokretna ranjenika u jednom krevetu. Osim ranjenika bilo je i bolesnika od šuge i 2 od trbušnog tifusa. Započeta je vakcinacija sanitetskog osoblja protiv trbušnog tifusa ali, zbog prodora bugarskih jedinica, nije završena. U bolnicu su primani ranjenici iz 22. divizije, okolnih odreda iz Crne Trave i Vranja. Bilo je među njima ranjenika, oslobođenih zarobljenika Poljaka, Rusa, Italijana kao i promrzlih boraca bugarskog partizanskog odreda »Georgi Dimitrov«. U početku je bilo 50 do 100 ranjenika i bolesnika, ali je tokom borbi 22. divizije sa Bugarima taj broj dostigao 200. U toku 5 nedelja postojanja ove bolnice, dr J. Žerajić održao je 3 sanitetska kursa za bolničare. Hirurški rad se odvija u improvizovanim uslovima. Postojala je prostorija za obradu rana i previjanje, i prostorija za preglede bolesnika. Vršene su manje hirurške intervencije i jedna amputacija. Taj ranjenik bio je iz bugarskog partizanskog odreda »Georgi Dimitrov« i ubrzo je umro.

Kada se 22. divizija krajem juna izvlačila iz bugarskog opkoljavanja, Kukavička bolnica bila je ugrožena te je naređena njena evakuacija. Trebalo je da se bolnica evakuiše prema Veljoj Glavi gde bi se spojila sa glavninom Divizije a odatle preko vranjskog terena, smestila u Crnoj Travi ili u Gornjoj J^blanici, gde nije bilo ofanzive. Za pratnju bolnice određen je 2. vranjski odred (verovatno jačine oko 200 ljudi) a nešto kasnije pridodata su dva bataljona 12. brigade, sastavljena od novomobilisanih i slabo naoružanih boraca (jačine oko 450 boraca). Bolnica je krenula sa oko 30 seoskih kola s teškim nepokretnim ranjenicima, i oko 65 lakših i 10 težih pokretnih ranjenika. Sa bolnicom su bili upravnik bolnice i referent saniteta 22. divizije dr Jeremija Žerajić, zamenik upravnika Vasilka Nada-Đekić, politički komesar, intendant, tri stalne bolničarke i 12 bolničarki na kursu. Ukupno brojno stanje bolnice sa vozačima moglo je biti do 150 lica. Stigavši do Velje Glave, bolnica je zakasnila da se spoji sa glavninom Divizije i već 27. juna napadnuta od Bugara. Posle neuspešnih pregovora sa balistima da im se dopusti prolaz preko šiptarskih sela u pravcu Vranja, bolnica je, ipak, krenula preko sela Vrapci i Svilara. U toku 28. i 29. juna tučena je s leđa bugarskom artiljerijom i minobacačima i sačekana u zasedi u Polinskoj reci od balista. Najveći broj ljud-

[110] Dr R. Milutinović, isto, sveska 1, str. 162.

stva iz te kolone je ubijen. Veći deo ranjenika, među njima svi teški i nepokretni, balisti su pobili. Prema Vranju probilo se oko 150 ljudi koji su se pridružili makedonsko-kosovskim jedinicama. Među njima je bilo 42 lakše ranjena, od kojih samo nekolicina iz prvobitnog brojnog stanja bolnice. Bolničko osoblje izginulo je a među njima dr Jeremija Žerajić i politički komesar. Spasla se samo Vasilka Nada Đekić i jedna bolničarka. Jedan broj lakših ranjenika i boraca zaštitnih jedinica bio je zarobljen. Njih su balisti odveli u Prištinu i predali Nemcima koji su jedan deo streljali, a druge odveli u koncentracione logore u Nemačku. Iz tih logora vratilo se posle rata 45 lica-učesnika tih događaja.[111]

FORMIRANJE SANITETSKOG ODELJENJA GLAVNOG ŠTABA NOV I PO SRBIJE I REORGANIZACIJA NA OSNOVU STATUTA SANITETSKE SLUŽBE NOV JUGOSLAVIJE

Razmah narodnooslobodilačkog pokreta i stvaranje sve većeg broja operativnih jedinica, nametnuli su potrebu za centralizovanim rukovođenjem u stvaranju sanitetske službe i koordinacijom njenog rada. Verovatno je to bio glavni razlog što je komandant Glavnog štaba Srbije, Petar Stambolić, naredbom od 26. maja 1944. uveo zvanje referenta saniteta Glavnog štaba Srbije, i postavio na to mesto dr Rada Milutinovića, dotadašnjeg upravnika Jastrebačke bolnice[112] Istom naredbom postavljaju se referenti saniteta u 21. diviziji - dr Draginja Dunja Perišić i u 22. diviziji - dr Jeremija Žerajić. Za upravnika Jablaničke bolnice određuje se dr Voja Stojanović, za upravnika Jastrebačke bolnice dr Bora Brusin, a dr Mekfil (*MacFil*) Donald dodeljuje se na rad u Jastrebačku bolnicu. Za referenta 9. srpske brigade postavljena je dr Mirjana Mocić. Među referentima saniteta ostalih brigada bili su studenti medicine Gojko Bojović, Aca Jovanović i Mirko Mišić Novak.

Jedna od značajnih naredbi Glavnog štaba Srbije bila je naredba od 24. juna 1944, kojom se po prvi put reguliše obavezno i redovno slanje izveštaja o sanitetskoj službi.[113] U 15 tačaka traži se izveštavanje o sanitetskim kadrovima, higijenskom stanju, broju umrlih, broju ranjenih i poginulih, higijenskim pregledima, sanitetskim kursevima, ishrani ranjenika i bolesnika i snabdevenosti sanitetskim materijalom. Štabovi divizija bili su obavezni da šalju petnaestodnevne, a uprave bolnica nedeljne izveštaje. Za novog upravnika Jablaničke bolnice postavljen je dr Dragan Popović, a dr V. Stojanović za hirurga, s obavezom da obilazi i druge bolnice. Utvrđeni su nastavnici za sanitetske kurseve koji su držani u bolnicama kao i referenti saniteta 13, 15, 16, 17, 18. i 19. brigade. To su bili studenti medicine, iskusniji lekarski pomoćnici i bolničari. Dolaskom sve većeg broja novih boraca u brigade, osnivaju se početkom 1944. i vojnolekarske komisije koje pregledaju i primaju novopridošlo ljudstvo. U komisijama su bili zastupljeni po jedan lekar, komandant i politički komesar vojnog područja. Ova delatnost odvija se samo u područjima Jablanice, Jastrepca i Kukavice. Vojna područja imaju sanitetske referente sa osnovnim zadatkom da sprovode higijensko-epidemiološke mere. To -su bili stariji bolničari i studenti medicine.

[111] Hronike, Srbija, sveska 4, VMA, Beograd, 1967, str. 156 i 194. Arhiv sanitetske službe, inv. br. 1058H.
[112] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 4294 D.
[113] R. Milutinović, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1944. sveska 4, VMA, Beograd, 1967, str. 149.

Sanitetsko osoblje prve stanice za transfuziju krvi u Srbiji, u šumi na Raden planini, u jesen 1944.

Reorganizacija u duhu Statuta sanitetske službe NOV Jugoslavije započinje tek dolaskom sanitetskih rukovodilaca lekara poslatih od Vrhovnog štaba. Na improvizovani aerodrom u selu Kosančiću avionima su stigli 11. jula 1944. novi komandant Glavnog štaba Srbije, general Koča Popović i s njim novi referent Sanitetskog odeljenja, dr Voja Dulić. Istim avionom evakuisano je 70 ranjenika u Italiju. To je bila prva evakuacija ranjenika iz Srbije savezničkim avionima u Italiju. Sa dr V. Dulićem stigao je i dr Herbert Kraus iz Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba, koji je naredio da se odmah počne s reorganizacijom saniteta iako je neprijateljeva julska ofanziva bila u toku. Reorganizacija je podrazumevala kompletniju kvantitativnu popunu jedinica sanitetskim kadrovima, stvaranje pokretnih brigadnih i divizijskih bolnica, mobilnih hirurških ekipa pri divizijama a kasnije i formiranje sanitetske službe pri komandama korpusa i korpusnim vojnim oblastima. Kao najozbiljniji problem za ostvarenje ove reorganizacije bilo je pomanjkanje sanitetskih kadrova svih profila. Odziv lekara južne Srbije na apel Glavnog štaba Srbije da stupaju u partizane, nije bio takav da bi zadovoljio brži razvoj oružanih snaga. Dr V. Dulić izveštava Vrhovni štab da u pet do tada formiranih divizija ima svega 9 lekara i 5 medicinara, i da do 11. jula još nema divizijskih bolnica i pokretnih hirurških ekipa.[114] Sa dr V. Dulićem došli su dr Dragoslav Jovanović, dr Julka Mešterović, dr Niko Bratanić, dr Silvije Altarac, dr Aleksandar Sabovljev i dr Anka Tomičić. Da bi pomogla u reorganizaciji, poslata je dr Julka Mešterović u 23. diviziju, dr Rade Milutinović u 24. diviziju, dr Aleksandar Sabovljev u 21. diviziju a dr Dragoslav Jovanović u 25. diviziju.[1]" Postojeći sanitetski kadrovi - lekari koriste se za postavljanje na

JJ* Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 6885 D.

R. Milutinovic, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u, Srbija, sveska 4, VMA Beograd,

položaje referenata saniteta novoformiranih divizija i za formiranje pokretnih hirurških ekipa. Među prvim referentima saniteta divizija bili su dr Dunja Perišić u 21. diviziji, dr Bora Kuzmanović u 22. diviziji (posle pogibije dr J. Žerajića), dr Bora Brusin u 23. diviziji, dr Mirjana Mocić u 24. diviziji i dr Dragan Popović u 25. diviziji. U hirurške ekipe tih divizija postavljaju se kvalifikovani hirurzi, dr Bogomir Stojanović, dr Silvije Altarac, dr Pavlimir Sekulić, Italijan dr Horvar Bara, i dr Voja Stojanović.

Velika pomoć u sanitetskim kadrovima dobijena je dolaskom grupe sovjetskih vojnih lekara i medicinskih sestara. U drugoj polovini 1944. avionima preko Italije i Visa stigla je na aerodrom Bojnik grupa od 33 sovjetska lekara i medicinske sestre. Među njima bili su lekari, organizatori sanitetske službe, hirurzi i epidemiolozi. Od tog broja za potrebe sanitetske službe Glavnog štaba Srbije dodeljeni su sledeći: u hiruršku ekipu 24. divizije dr Vasilije Sinodov, sa medicinskom sestrom Elizabetom Ivanovnom. U hiruršku ekipu 2. proleterske divizije major dr Vladimir Sergejevič Smirnicki s asistentom majorom dr Konstantinom Ignjatevičem Kirčenkom i medicinskom sestrom poručnikom Valentinom Jakovljevnom Trudnovom. Za referenta 22. divizije određen je major dr Aleksandar Dimitrijevič Zjuzin, za referenta 23. divizije major Vladimir Ivanovič Mišura sa medicinskom sestrom poručnikom Klavijom Aleksandrovnom Savinom. Major dr David Jakovljevič Sidorenko zadržan je u početku pri Glavnom štabu Srbije kao epidemiolog.[116] Osim lekara iz ove grupe, za pomoć u organizaciji sanitetske službe u Srbiji dodeljivani su povremeno i sovjetski lekari potpukovnik dr E.A., Lisjenko, major farmaceut A. M. Pjatnicki i lekarka major dr E. M. Berkovič.

Osim navedenog sanitetskog osoblja i dobijanja sanitetskog materijala, pomoć od Crvene armije ogleda se i u neposrednom primanju i lečenju povređenih i bolesnika pripadnika NOV Jugoslavije u njihovim ratnim bolnicama. Preko teritorije Srbije u toku 1944. prolazile su i zadržavale se armijske poljske bolnice 3. ukrajinskog fronta. Za vreme zajedničkih borbenih dejstava pojedine brigade i divizije upućivale su svoje ranjenike u najbližu poljsku bolnicu Crvene armije. U oktobru 1944. uz pomoć Četvrte laboratorije 3. ukrajinskog fronta osnovan je Zavod za transfuziju krvi u Beogradu. Na teritoriji Srbije stacionirale su ove hirurške poljske pokretne bolnice (HPPB) Crvene armije: HPPB br. 5242 razvijena u Beogradu, HPPB br. 577 u Pirotu i Valjevu, HPPB br. 119 u Mladenovcu, Kragujevcu i Šapcu, HPPB br. 712

[116] Grupu od 33 sovjetska lekara i medicinske sestre sačinjavala su sledeća lica: Evgenija Kondratijevna Aleko, med. sestra poručnik. Antonina Vasiljevna Andrejeva, med. sestra, potporučnik. Zinaida Ivanovna Barinova, med. sestra poručnik, Olga Vladimirovna Bojkova, med. sestra poručnik, Polina Borisovna Borisenkova, med. sestra potporučnik, Mihail Nikolakevič Buhvalov, lekar major, Matvej Nikitovič Gololobov, lekar major, Valentina Vasiljevna Gritčina, lekar kapetan, Vasilj Grigorevič Gukov, lekar potpukovnik, Vera Fedorovna Guseva, med. sestra potporučnik, Vera Aleksandrovna Jegorova, med sestra poručnik, Vladimir Afanasjevič Temeljanov, lekar major, Evgenija Andrejevna Ženina, med. sestra potporučnik, Aleksandar Dimitrijevič Zjuzin, lekar major, Aleksandar Pavlovič Ivanov, lekar major, Mihail Fedorovič Ivaškin, lekar major, Anatolij Anatoljevič Kazanskih, lekar pukovnik, Konstantin Ignjatijevič Kirčenko, lekar major, Elizabeta Ivanovna Kirjanova, med. sestra potporučnik, Larisa Mihajlovna Korozina, med. sestra poručnik, Vasilij Timofejevič Leonov, lekar major, Semen Nikolajevič Makarov, lekar major, Vladimir Ivanovič Mišura, lekar major, Galina Timofejevna Paramoškina, med. sestra potporučnik, Klavdija Aleksandrovna Savina, med. sestra poručnik, Ivan Dimitrijevič Safronov, lekar major, David Jakovljevič Sidorenko lekar major, Ljubov Aleksandrovna Skripova med. sestra potporučnik, Vladimir Sergejevič Smirnicki lekar major, Anastasija Ivanovna Sorokina med. sestra poručnik, Polina Trifonovna Taborjeva med. sestra potporučnik, Valentina Jakovljevna Trudnjeva med. sestra poručnik, Nikolaj Ivanovič Ščedrin lekar major.
Spisok oficjerov medicinskoj službi Sovjetskoj Armiji napravlenih v Avgusta 1944. goda v Jugoslaviju, Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 16254 D.

u Aranđelovcu u Zemunu.[117] U ovim bolnicama lečeno je blizu 2000 ranjenih partizana.

Do 15. avgusta u 21, 24. i 25. diviziji formirane su divizijske bolnice sa bolničkim odeljenjima (hirurško, interno), uvedena medicinska dokumentacija, oformljene divizijske apoteke, stolarske i krojačke radionice. Kada su u septembru formirana 45, 46. i 47. divizija, formiranje divizijskih bolnica odvija se u nešto povoljnijim uslovima. Te bolnice nastaju istovremeno kad i divizije, sa dobijanjem lekara i drugog osoblja iz oslobođenih gradova. U izveštaju od 1. oktobra 1944. dr V. Dulić izveštava da u sanitetskoj službi Glavnog štaba Srbije ima 100 lekara, 6 apotekara, 6 studenata medicine, 16 studenata farmacije i 3 studenta veterine. U divizijama su oformljene divizijske bolnice sa mobilnim hirurškim ekipama.[118]

Formiranje pokretnih brigadnih bolnica odvija se nešto sporije zbog pomanjkanja lekara. Sa prvim lekarima u avgustu i septembru osnivaju se i prve brigadne bolnice. U početku je lekar dodeljivan brigadnoj bolnici, dok je referent saniteta ostajao i dalje student medicine ili bolničar. Tako brigadna ambulanta 14. brigade 23. divizije sa lekarom dr Nikolom Semze ima u julu 4 bolničara i vrlo oskudan sanitetski materijal. Pruža se lekarska pomoć, zaustavljanje krvavljenja i transportna imobilizacija. Krajem avgusta ova bolnica ima 10 do 15 bolničara, svoj zaštitni vod, 10-15 konja za ranjenike, i u njoj se održava sanitetski kurs za bolničare. Ambulanta ima partizansku burad za depedikulaciju, koju kasnije dodeljuju bataljonima.[119] Brigadna bobica 25. brigade 46. divizije u septembru ima apoteku, 4 bolničara, 4 nosioca ranjenika, ekonoma i kurira. Brigadni referent saniteta je dr Milovan Antić a u ambulanti radi dr Časlav Dimitrijevič. Prosečno se u ambulanti nalazi 20 do 30 ranjenika i bolesnika. U borbama oko Vranja razvija brigadno previjalište na 1 do 2 kilometra od borbene linije. Teže ranjenike evakuiše seoskim zaprežnim vozilima u divizijsku bolnicu.[120]

Popuna osam divizija Glavnog štaba Srbije bolničarima, čije se brojno stanje penje od 8000 do 12.000 boraca, bio je krupan zadatak za organizatora sanitetske službe. Broj bolničara koji je obučavan u Jablaničkoj i Jastrebačkoj bolnici bio je dovoljan samo za jedan broj partizanskih odreda i prve brigade. Kao prvi korak Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije bio je da se jedan broj bolničara, kojih je bilo više u bolnicama, pošalje u čete i bataljone. Dr Voja Dulić je 18. jula 1944. naredio da se u Bojniku organizuje Sanitetska škola Glavnog štaba Srbije sa kursom za obuku bolničara. Za rukovodioca kursa određen je dr Aleksandar Sabovljev. Broj prvih polaznika iznosio je 80, uglavnom, bolničarki. Praktične vežbe izvođene su u bolnici 24. divizije. Istovremeno dr A. Sabovljev osniva stanicu za transfuziju krvi. Davaoci krvi bili su, najčešće, kursisti. Uzeta krv nije kontrolisana na vaserman *(Wasserman*) i malariju, a čuvana je 8 do 10 dana u zemlji na temperaturi od 1ºC do 8ºC. U 2. proleterskoj diviziji dr V. C. Smirnicki počeo je sa transfuzijama krvi u lečenju ranjenika. Do 20. septembra sanitetski bolničarski kurs završilo je 168 polaznika koji su raspoređivani u čete, bataljone, hirurške ekipe i poljske bolnice. Novi kurs započet je 20. septembra i sa novim upravnikom škole dr Krstivojem Tanasijevićem sa 200 slušalaca.[121] Program

[117] A. S. Georgijevskij, Stranici Istorii Otečestvenoj Voenoj Medicini, Lenjingrad, 1964, str. 76-80.
[118] Arhiv Sanitetske službe, Inv. br 6885 D.
[119] Dr Nikola Semze, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, sveska 5, Beograd, 1967, 91.
[120] Dr Časlav Dimitrijevič, Isto, str. 142.
[121] Dr Krstivoje Tanasijević, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, sveska 5, Beograd, 1967, str. 10.

kursa obuhvatao je osnovne pojmove iz biologije, fiziologije, bakteriologije, epidemiologije, o najvažnijim zaraznim bolestima, higijeni, povrede i prvu pomoć, sterilizaciju, organizaciju sanitetske službe u četi i bataljonu. Kurs je trajao 4 nedelje. Škola se premešta u selo Ivanje, pa potom u selo Magaš. Smeštajni uslovi bili su veoma loši. Slušaoci su stanovali po seoskim kućama, slamarama i si. Pravih učionica nije bilo. Oko 20% slušalaca bilo je polupismeno. Neki završni ispiti sa ovog kursa obavljeni su u oslobođenom Leskovcu. Novi kurs započeo je u Vlasotincima i nastavio u oslobođenom Nišu, gde je spojen sa kursom koji je održan pri Sanitetskom odeljenju 13. korpusa. Za obuku bolničara angažuju se obe korpusne, sve divizijske i neke brigadne bolnice. Ova nužnost učinila je da je, praktički, svaka sanitetska ustanova postala sanitetska škola.

Kada su 6. septembra 1944. formirani 13. i 14. korpus, odmah se pristupa organizaciji odgovarajućih korpusnih sanitetskih ustanova. Za referenta saniteta 13. korpusa postavljen je dr R. Milutinović a za referenta saniteta 14. korpusa dr Niko Bratanić. Istovremeno, organizuju se i sanitetski odseci pri komandama korpusa i korpusne vojne bolnice. Korpusna bolnica 13. korpusa formira se u Pirotu i preuzima ranjenike iz divizijskih bolnica tako da vrlo brzo ima već 400 ranjenika i bolesnika. Dr Julka Mešterović izveštava Glavni štab Srbije da je 12. oktobra 1944. formirana bolnica 14. korpusa u Negotinu.[122] Prvi upravnik bolnice bio je dr Bora Brusin, šef hirurškog odeljenja dr Časlav Babić a šef internog odeljenja dr Ivanka Stanković. U bolnici rade još jedan hirurg, otorinolaringolog, rendgenolog, 4 lekara opšte prakse i 69 pomoćnog sanitetskog osoblja.[123] U bolnici je organizovana i zubna stanica. Bolnica odmah preuzima ranjenike 23. i 25. divizije tako da započinje svoj rad sa 280 ranjenika, od kojih 180 nepokretnih. Među njima bilo je i 40 pripadnika Crvene armije. Dr Julka Mešterović izveštava da su, istovremeno, određeni referenti saniteta Negotinskog i Zaječarskog vojnog područja, zatim lekari pri komandama mesta i srezovima Zaječara i Negotina. Na teritoriji 13. korpusa organizovana je sanitetska služba pri komandama vojnih područja.

Sa ovim bolnicama završava se reorganizacija sanitetske službe u skladu sa Statutom sanitetske službe NOV Jugoslavije. Organizacija saniteta u vojnopozadinskim jedinicama i ustanovama tek se počinje potpuno da oformljuje u drugoj polovini 1944. odnosno sa oslobođenjem Srbije.

EPIDEMIOLOŠKA SITUACIJA U PRVOJ POLOVINI 1944.

U ćelom ovom periodu broj pojedinih oboljenja bio je relativno mali i nije predstavljao problem sanitetskoj službi. Tako je bilo i sa zaraznim oboljenjima. Sve do novembra 1944. među pripadnicima NOV i POJ u Srbiji praktički nije bilo pojave trbušnog ili pegavog tifusa. Na terenu Jablanice u selu Donji Konjuvac među stanovništvom u maju izbija epidemija trbušnog tifusa. Preduzete su opsežne preventivne mere kojima je rukovodio dr Voja Stojanović, tako da do širenja epidemije nije došlo. Pozvana je i dr Olga Janežić da vakciniše stanovništvo. U Kukavičkoj bolnici zabeležena su 2 oboljenja trbušnog tifusa. U maju i junu naređena je vakcinacija svih jedinica pro-

[122] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 12188 D.

tiv trbušnog tifusa. Zbog nastupajuće ofanzive, uspelo je da se vakciniše, delimično, samo 24. divizija.

Osnivanjem brigadnih bolnica njima se dodeljuju sredstva za depedikulaciju (partizanska burad). Vašljivost u jedinicama nije velika i nije registrovan ni jedan slučaj pegavog tifusa. Do pojave pegavca sa novembarskim danima 1944, dolazi kada još nedovoljno razvijena sanitetska službe ne može da drži vašljivost pod kontrolom. Prva oboljenja pegavca biće doneta iz Kosova i Metohije, Sandžaka, a kasnije i iz Bosne.

SNABDEVANJE SANITETSKIM MATERIJALNIM SREDSTVIMA

Početkom 1944. oseća se oskudica u zavojnom materijalu i drugim lekovima u prvim brigadama južne Srbije. Zbog toga je Štab 2. južnomoravske brigade doneo odluku da se napadne bolnica u Leskovcu, gde su bile posade Nemaca i Bugara. Napad na bolnicu izvršen je 13. januara 1944. u pola noći sa 2 bataljona. Izvlačenjem sanitetskog materijala rukovodila je referent saniteta brigade dr Draginja Dunja Perišić. Iz bolnice su izvučena troja konjska kola lekova, zavoja, gaze, instrumenata, špriceva, ćebadi.[124]

Te količine lekova značile su osetno poboljšanje u snabdevanju jedinica. Tokom narednih meseci Jablanička i Jastrebačka bolnica uglavnom ne oskudevaju u zavojnom materijalu, ali se veoma oskudeva u hirurškim instrumentima i anesteticima. Snabdevanje se postepeno poboljšava dobijanjem materijala iz okupiranih gradova, savezničkom pomoći i ratnim plenom.

Prva pošiljka od zapadnih saveznika dobijena je padobranima, aprila 1944, na terenu Crne Trave. Dolaskom engleske misije u maju 1944. dobija se znatna količina gipsa, zavoja i plazme. Uspostavljanjem aerodroma za evakuaciju ranjenika u Italiju, dobijaju se i veće količine sanitetskog materijala. Od marta do avgusta 1944. u Srbiju je iz Barija poslato 58 kanti sanitetskog materijala i 1 paket špriceva. Do sanitetskog materijala u većim količinama došlo se pri razoružanju jedne bugarske divizije kod Soko Banje u septembru, kada je Bugarska kapitulirala. Osnivanjem sanitetskih skladišta, stvaraju se mogućnosti za redovno snabdevanje svih jedinica na teritoriji Srbije.

ZBRINJAVANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U DIVIZIJAMA GLAVNOG ŠTABA NOV I PO SRBIJE TOKOM POSLEDNJIH NEPRIJATELJEVIH OFANZIVA I BORBI ZA OSLOBOĐENJE SRBIJE

Odluka o formiranju pokretnih divizijskih bolnica i mobilnih hirurških ekipa u julu 1944. predstavlja jednu od najznačajnijih mera preduzetih u organizaciji sanitetske službe u NOV i PO Srbije u vreme kada oružane borbe uzimaju šire razmere a broj ranjenika i bolesnika postaje srazmerno veći nego u ranijim periodima. U vremenu jul - novembar 1944. broj ranjenika i bolesnika penje se na više hiljada, a divizijske bolnice preuzimaju i iznose glavni teret zbrinjavanja ranjenika i bolesnika. U pojedinim divizijskim bolnicama sakuplja se povremeno i po više stotina ranjenika. Kako u početku većina brigada nije imala lekara, brigadne ambulante nisu još sve bile sprem-

[124] M. Tasić, V. Stamenković: Rad sanitetske zdravstvene službe 1941-1945. na teritoriji ratnog okruga Leskovac, Zbornik radova. Podružnica Srpskog lekarskog društva Leskovac, 1979, str. 14.

ne da deo pokretnih lakih ranjenika preuzmu na sebe. Svoje ranjenike divizijske bolnice evakuišu sa sobom na primitivnim transportnim sredstvima (od nošenja na nosilima, na kolima sa volovskom i konjskom zapregom) prateći osnovna kretanja i dejstva svoje divizije. Evakuacija teških ranjenika u Italiju, kada se do aerodroma moglo doći, znatno olakšava pokretljivost i rad divizijskih bolnica. Međutim, aerodromi nisu bili uvek u blizini. Do njih je trebalo putovati danima ili, pak, danima čekati dolazak aviona. Nekada se pod borbom moralo probijati do aerodroma da bi se ranjenici na brzinu uneli u avione i evakuisali za Italiju. Tek su formiranjem korpusnih bolnica i oslobađanjem gradova u istočnoj i južnoj Srbiji, divizijske bolnice dobijaju mogućnost da posle hirurške obrade, odmah evakuišu ranjenike.

I pored svih teškoća, evakuacija ranjenika u Italiju vazdušnim putem učinila je ogromnu uslugu divizijskim bolnicama a teškim ranjenicima obezbedila bezbednost i kvalitetnije lečenje. Evakuacija avionima započela je 11. jula 1944. sa aerodroma Kosančić, kada su prvih 70 ranjenika upućeni u Bari. Tokom jula, avgusta i septembra osposobljeno je još 5 aerodroma. Sa njih je evakuisano ukupno oko 1020 teških ranjenika i bolesnika, i to sa aerodroma Kosančić 112, sa aerodroma Soko Banja 70, Bojnika 200, Miroševca 240, Avdilovca 100 i Šljivovice 298.[125] Ukupno nad teritorijom Srbije od marta do decembra 1944. izvršena su 583 avionska leta kojima je dopremana materijalna pomoć i evakuisani ranjenici i bolesnici za Italiju. Najveći broj evakuisan je u julu i avgustu a delom i u septembru odnosno onda kada je bilo najpotrebnije, kada je neprijatelj još imao jakih snaga da preduzme ofanzivu i dovede u pitanje opstanak teških ranjenika. Sa aerodroma u Šljivovici (Braneško Polje) evakuisani su ranjenici iz jedinice Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba koje su nastupale iz Crne Gore i Sandžaka preko Zlatibora u Srbiju. Oslobađanjem Beograda, 20. oktobra 1944, prestaje, praktički potreba za daljom evakuacijom u Italiju.

Proces formiranja i jačanja divizijskih bolnica odvija se kroz neprekidne borbe i praćen je stalnim organizacijskim usavršavanjem i kadrovskim pojačanjima sve do definitivnog preformiranja u medicinske sanitetske bataljone početkom 1945.

21. divizija. U maju i junu ranjenici se upućuju u Jastrebačku bolnicu. U julskoj ofanzivi formira se divizijska bolnica sa mobilnom hirurškom ekipom u kojoj radi hirurg dr Bogomir Stojanović. Kao ispomoć upućen je i dr Aleksandar Sabovljev. U ofanzivi 21. divizija vodi jake borbe na širem prostoru Toplice, Kopaonika, Puste Reke i Jablanice. Povremeno se u njenoj bolnici skuplja i do 200 ranjenika sa po 30-40 nepokretnih. Jastrebački odred prati divizijsku bolnicu i nosi ranjenike. Početkom avgusta 21. divizija uspeva da sa aerodroma Bojnik avionima evakuiše sve teške ranjenike za Italiju. Na putu do aerodroma umrla su 3 ranjenika povređena u trbuh. Ukupno je u toku juna, jula i početkom avgusta 21. divizija imala 450 ranjenih i oko 200 poginulih. Do osnivanja divizijske bolnice i približavanja hirurške pomoći, gubici su bili takvi da se broj ranjenih i poginulih izjednačio, ili pak, bio veći u korist poginulih. Taj odnos ranjeni - poginuli iznosio je 1:1,5. Približavanjem hirurške pomoći i divizijskom bolnicom, taj odnos menja se na 2:1, a kasnije i na 3:1 u korist ranjenika.[126] Od 13. avgusta 21. divizija se pri-

[125] D. Otavić, J. Nikić: Vazdušna bitka za ranjenike »Književne novine«, Beograd, 1986, str. 65.
[126] R. Milutinović: Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, sveska 4, VMA Beograd, 1967, str. 170-171.

Rad hirurške ekipe u 21. srpskoj diviziji, septembar 1944.

ključuje Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba, odnosno 1. proleterskom korpusu i zbrinjava svoje ranjenike u sklopu te grupacije.

22. divizija. Posle uništenja divizijske (Kukavičke) bolnice 28. juna 1944. i pogibije dr Jeremije Žerajića, postavljen je za referenta saniteta dr Bora Kuzmanović. Zbog pomanjkanja kadrova formiranje nove divizijske bolnice odvija se sporije. Kao pomoć za organizaciju hirurške ekipe i bolnice upućen je dr Silvije Altarac. U julskoj ofanzivi 22. divizija bori se oko Vranja, Kukavice, zatim na babičkom i crnotravskom terenu. Broj ranjenika nije bio veliki.[13] Dvadeset prvog juna poslat je italijanski hirurg dr Bara Horvar s

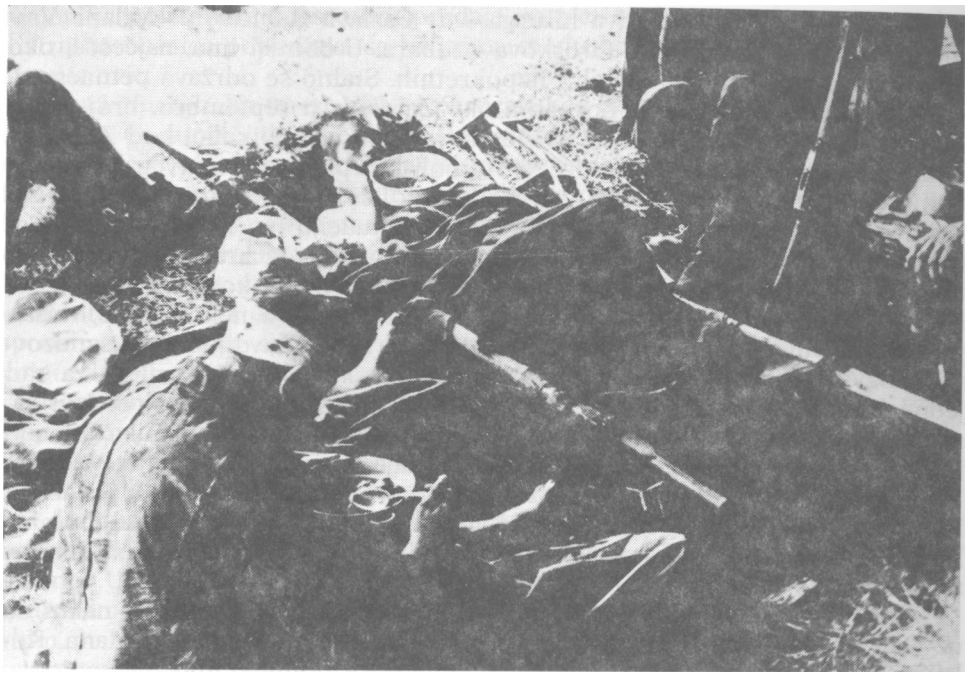

Ranjenici 22. divizije u pokretu preko Kopaonika, novembar 1944.

ekipom. Početkom septembra 1944. za referenta saniteta 22. divizije došao je dr Aleksandar Dimitrijevič Zjuzin, a 25. septembra u selu Kamolevci formira se divizijska bolnica sa upravnikom dr Boškom Todorovićem. U divizijskoj apoteci radio je magistar farmacije Arsenije Kozarac.

U septembru i oktobru u sklopu 13. korpusa, 22. divizija učestvuje u oslobađanju gradova južne Srbije. Svoje ranjenike upućuje u početku u Pirot, a posle oslobođenja Niša, 14. oktobra 1944, u Nišku vojnu bolnicu. U Nišu je divizijskoj bolnici pridodat italijanski hirurg dr Luiđi *(Luigi)* Serafini. Tokom boravka divizije u Nišu, divizijska bolnica se u potpunosti popunjava sanitetskim kadrovima a i svaka brigada dobija svog lekara. Krajem septembra i oktobra bugarski pukovnik dr Konsulov stavlja na raspolaganje svoje bolnice za prihvat i transport ranjenika 22. divizije.[128] Posle 6. novembra 22. divizija kreće na Kopaonik gde vodi žestoke borbe sa neprijateljevim snagama, pri čemu ima velike teškoće oko evakuacije ranjenika kroz besputne planinske predele. Transport ranjenika bio je jedino moguć peške, na nosilima ili na konjima. Posle Kopaonika, krajem novembra, 22. divizija vodi borbe na Kosovu. Divizijska bolnica smešta se u Kosovsku Mitrovicu i svoje ranjenike evakuiše u bolnicu 13. korpusa u Prištini.

23. divizija. U toku julske neprijateljeve ofanzive 23. divizija ima 137 ranjenih i 58 poginulih (odnos ranjeni - poginuli je 2,2 : l).[129] Za pomoć u organizaciji divizijske bolnice poslata je dr Julka Mešterović. U julu i avgustu sa bolnicom je i hirurg dr Pavlimir Sekulić. Krajem avgusta i početkom sep-

[128] M. Stojanović, n.d, sveska 5, str. 56.
[129] R. Milutinović: Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, sveska 4, VMA, Beograd, 1976, str. 171.

tembra bolnica dobija još dva hirurga - dr Časlava Babića i dr Milana Vranicina, internistu dr Borisa Piroškova i zubara. U bolnici ima, najčešće, oko 50 ranjenika, od kojih 20 teških i nepokretnih. Stalno se održava petnaestodnevni kurs za bolničare. U borbama oko Zaječara u septembru, broj ranjenika povećava se na 140. Posle kraćeg boravka u selu Nikolići kod Zaječara, bolnica sa ranjenicima kreće preko Homoljskih planina u pravcu Negotina. Sanitetski materijal dobijen je u dovoljnoj količini vazdušnim putem od saveznika. Međutim, nije bilo mogućnosti za evakuaciju ranjenika u Italiju. Ranjenike su na nosilima nosili mobilisani stanovnici tog kraja. Prevoženi su, takođe, na seoskim kolima sa volovskom vučom ili na konjima. U selu Jasikovu na planini Deli Jovanu gde se bolnica zadržava neko vreme, došao je dr Vladimir Ivanovič Mišura s instrumentarkom Klavdijom Aleksandrovnom Savinom. Oni su doneli kompletan hirurški instrumentarijum za rad jedne hirurške ekipe. Formirana mobilna hirurška ekipa u ovoj diviziji sastojala se od hirurga, instrumentarke, previjača, 4 nosioca ranjenika i 4 bolničara. Dolaskom u Negotin 23. divizija predaje svoje teške ranjenike bolnici 14. korpusa.[130] U oktobru 23. divizija vodi borbe sa Nemcima na prilazima Beogradu, oko Avale i Obrenovca. Kada je jedno vreme divizijska bolnica bila odvojena od brigada, ranjenici iz brigadnih bolnica upućivani su direktno u najbliže bolnice Crvene armije.[131]

24. divizija. U toku neprijateljeve julske ofanzive 24. divizija nalazi se uz Glavni štab Srbije i kreće se na terenu Puste Reke, planine Rađana, Kukavice i Kopaonika. Dok je postojala Jablanička bolnica, upućuje svoje ranjenike na hiruršku obradu u nju. Pri formiranju divizijske bolnice za hirurga je poslat dr Vasilije Sinodov. U julu i avgustu 24. divizija ima 240 ranjenih i 70 poginulih (odnos ranjenih-poginulih 3,4:1). Među ranjenima je veliki broj teških i nepokretnih, koji se transportuju volovskim kolima. Posle više pokušaja da se dođe do aerodroma, početkom avgusta uspelo se da se sa aerodroma kraj sela Miroševca evakuišu za Italiju oko 60 najtežih ranjenika.[132] Od septembra meseca 24. divizija ulazi u sastav 13. korpusa i upućuje svoje ranjenike prema korpusnoj bolnici a zatim u stalne vojne bolnice koje se počinju osnivati u Srbiji.

25. divizija. Postepeno se formira divizijska bolnica i hirurška ekipa sa dr Vojom Stojanovićem. Kasnije je dr Voja Stojanović postavljen za referenta saniteta ove divizije. Divizija preduzima nastupni marš iz rejona Krive Feje kod Vranja, odlazi na sever preko Babičke Gore, Suve planine, Svrljiških planina do šireg prostora Soko Banje i Boljevca, što se završava u toku avgusta. Pri polasku na marš 25. divizija preuzima jedan broj teških ranjenika 21. i 24. divizije, tako da se u divizijskoj bolnici sakuplja i do 200 ranjenika. Pošto pokušaj evakuacije avionima na crnotravskom terenu nije uspeo, ranjenici su vraćeni u Gornju Jablanicu gde je sa aerodroma kod Miroševca evakuisano 80-90 teških ranjenika.[133] Na maršu do Soko Banje 25. divizija ima stalne borbe, tako da se broj teških ranjenika ponovo povećava. Posle oslobođenja Soko Banje evakuisani su s obližnjeg aerodroma svi teški ranjenici, njih oko 70. Na tom maršu od Toplice do Soko Banje 25. divizija imala je približno 203 ranjena i 92 poginula (odnos ranjeni - poginuli 2,2:1). Iz Soko Banje kreće se prema Donjem Milanovcu a, kad je oslobođen Negotin, sve svoje teške

[130] Č. Babić: Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. Srbija, sveska 5, VMA, Beograd, 1976, str. 83-87.
[131] B. Piroškov, n.d. sveska 5, str. 64.
[132] R. Milutinović, n.d. sveska 4, str. 172.

ranjenike polovinom septembra predaje bolnici 14. korpusa. U tom periodu divizijska bolnica popunjava se lekarima među kojima je i hirurg dr Milutin Damjanović.

45. divizija. Na teren Niskog partizanskog odreda došli su u junu lekari dr Milan Geratović, dr Guelmino Dragomir i hirurg dr Sava Simić. Tokom neprijateljeve ofanzive u julu i avgustu, ranjenici se leče po pastirskim kolibama i zabačenim seoskim kućama. Lakši ranjenici često su pod vedrim nebom. U junu i julu iz Beograda je pristiglo u Niški odred 86 bolničarki, sestara nudilja i lekarskih pomoćnika. Na Kameničkom Visu radi vojnolekarska komisija koja regrutuje više hiljada dobrovoljaca za popunu 23. i 25. divizije i formiranje 45. Na osnovu tih pregleda regruti su razvrstani u 3 kategorije: sposoban za borca, sposoban za pozadinsku vojnu službu i nesposoban za vojnu službu. Niški odred snabdeo se znatnim količinama sanitetskog materijala zarobljavanjem čitave apoteke Državne bolnice iz Niša, koja je transportovana u Toponicu. Taj materijal poslužio je za popunu novoformiranih divizija.

Kada je u Trgovištu 3. septembra formirana 45. divizija, već 8. septembra formirana je i divizijska bolnica. Smeštena u osnovnoj školi u Trgovištu, bolnica odmah počinje sa kursevima za bolničare. Ubrzo je obučeno 80 bolničarki. U bolnicu je došao Miloš Aranicki i hirurg dr Nikola Đuknić. Razoružavanjem bugarskih jedinica 45. divizija se u potpunosti snabdela sanitetskim materijalom, naročito hirurškim instrumentarijem i kompletnom zubnom stanicom. U septembru vodi borbe sa nemačkom 7. SS »Princ Eugen« divizijom oko Boljevca, Zaječara i Aleksinca, imajući 476 ranjenih od kojih 72 teška.[134] Ranjenici se evakuišu u divizijsku bolnicu u Trgovište. Kada je došlo do oskudice u krevetima, teži i srednji ranjenici smeštaju se u sanatorium na Ozrenu. Tih dana u 45. diviziji ima mnogo šuge, zbog čega se u svakoj brigadi osniva posebno odeljenje za njeno suzbijanje, sa centralnim odeljenjem u Soko Banji. U sklopu 14. korpusa 45. divizija učestvuje u oslobođenju Niša, kada se njeno brojno stanje penje na 16.400 a broj lekara na 22. Kad vodi borbe oko Užičke Požege, divizijska bolnica je u Valjevu. U borbama na Drini predaje svoje ranjenike, njih oko 600, Valjevskoj vojnoj bolnici i premešta se u Loznicu.

46. divizija. Posle formiranja početkom septembra, sa referentom saniteta dr Borom Kuzmanovićem, dr Žak Kalderon formira divizijsku bolnicu. Za upravnika je došao dr Ljubomir Petrović, a uskoro i dr Slobodan Palamarević za hirurga. U bolnici radi još i dr Avram Nisim iz Skoplja, zatim jedan stariji bugarski lekar i apotekar Đorđe Mihajlović.[135] Bolnica se zadržava u Vranjskoj Banji oko mesec dana u lokalnom hotelu (sa kapacitetom oko 120 kreveta). Teški ranjenici upućivani su u Pirot. Jedna grupa od 20 teških ranjenika sa dr S. Palamarevićem poslata je na bugarskim kamionima u Sofiju. Zbog izmene vojne situacije, bolnica se premešta u selo Prvonek pa zatim u Donje Ljubate kod Bosiljgrada. Tu se održava i prvi kurs za bolničarke. Početkom novembra bolnica se seli u Vladičin Han. Za hiruršku obradu ranjenika pridodaje joj se hirurška ekipa 13. korpusa sa dr Borivojem Timotijevićem na čelu. Ova mobilna hirurška ekipa brojala je 11 lica sa 4 tovama konja za hirurški materijal. Ekipa je ubrzo isturena u Vranje, gde ukazuje hit-

[134] M. Geratović: Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija sveska 5, VMA, Beograd, 1976, str. 110-115.

[135] Lj. Petrović: Hronike o radu sanitetske službe 1941-1945, Srbija, sveska 5, VMA, Beograd, 1967, str. 146-153.

nu hirurško pomoć (previjanje rana, imobilizacija, antitetanusni serum, zaustavljanje krvavljenja, amputacije, laparotomie).[136] Savremeni principi hirurške obrade rane se još ne sprovode. Iz Vranja, posle ukazivanja hirurške pomoći, ranjenici su upućivani u divizijsku bolnicu u Vladičin Han. U toku 20-dnevne borbe u tu bolnicu kao i u sanitetske ustanove bugarske armije upućeno je 500 ranjenika. U Vladičinom Hanu održana su 2 kursa za bolničare od 20 i 30 dana. Pojedini bolji kursisti upućivani su za referente saniteta bataljona i u brigadni sanitet. Iz Vladičinog Hana ranjenici su evakuisani prema Leskovcu i, dalje, u Niš. Dalji put divizijske bolnice je Vranje, Gnjilane a početkom decembra bolnica odlazi na Kosovo, u Prištinu.

47. divizija. Divizijska bolnica formirana je odmah posle osnivanja 47. divizije u septembru. Referent saniteta bila je Anka Tomičić a upravnik dr Slobodan Krstić, šef hirurškog odeljenja dr Svetozar Jovanović, šef internog i zaraznog odeljenja dr Ljubomir Savić, dentista Feliks Masten i apotekar Miloš Živković. Bolnica je imala ukupno 52 lica. Pri osnivanju u 15. brigadi ove divizije referent saniteta bio je dr Živojin Atanasijević koji je, ujedno, radio i u brigadnoj ambulanti. Sa četama i bataljonima ova brigada imala je ukupno 39 lica. U 29. brigadi nema referenta saniteta lekara, a u brigadnoj ambulanti radi dr Branko Milosavljević. Ukupno u brigadi ima 78 lica sanitetskog osoblja. U 28. brigadi u početku nema lekara."[7]

U sklopu 13. korpusa 47. divizija učestvuje u niškoj operaciji kada 11. oktobra oslobađa Leskovac a od 24. oktobra doprinosi skoro potpunom uništenju nemačke 7. SS »Princ Eugen« divizije koja se povlači od Niša. U novembru dejstvuje u istočnoj Srbiji u čišćenju zaostalih četničkih grupacija. Svoje ranjenike obrađuje u divizijskoj bolnici i evakuiše prema bolnici 14. korpusa, odnosno prema bolnicama u oslobođenim gradovima Srbije.[138]

PERIOD OD OSLOBOĐENJA BEOGRADA DO POČETKA 1945.

VOJNO-POLITlCKA SITUACIJA

Posle oslobođenja Beograda na teritoriji Srbije nalaze se još razbijene grupe četničkih snaga Draže Mihailovića i balističke snage na Kosovu. Povlačenje nemačkih snaga iz Grčke odvija se dolinama Ibra i Zapadne Morave preko Kraljeva, Čačka i Užica prema Bosni. Krajem oktobra započinju završne operacije za oslobođenje Srbije, koje se završavaju polovinom decembra 1944. Pod komandom Glavnog štaba Srbije nalaze se jedinice 13. i 14. korpusa, 2. proleterska i 17. divizija. Kada je 3. decembra rasformiran 13. korpus, 46. divizija vodi operacije protiv balista na Kosovu i stavlja se pod komandu Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju (a 21. divizija prelazi u sastav 1. proleterskog korpusa). Četrnaesti korpus u sastavu Južne operativne grupe vodi žestoke borbe pri forsiranju reke Drine, prelazi u Bosnu, gde ulazi u sastav 2. armije. Pod komandom Glavnog štaba Srbije ostaju 22, 24, 47. i 2. proleterska divizija. U novembru je konstituisana Antifašistička skupština nacionalnog oslobođenja Srbije kao Vrhovni zakonodavni i izvršni organ vlasti u Srbiji. Sa opštom mobilizacijom započinje i mobilizacija sanitetskih kadrova radi popune sanitetskih jedinica i ustanova u operativnim i pozadinskim jedinicama NOV Jugoslavije.

[136] B. Timotijević, n.d. sveska 4, str. 261-265.
[137] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 12234 D.
[138] Vojna enciklopedija, Beograd, 1972, tom 2, str. 267.

RAD SANITETSKOG ODELJENJA GLAVNOG ŠTABA SRBIJE

U ovom periodu pred Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije postavili su se, kao najvažniji, ovi zadaci:

- završiti organizaciju sanitetskih službi 13. i 14. korpusa i potčinjenih divizija kao i korpusnih vojnih oblasti, uključujući i popunu sanitetskim kadrovima svih sanitetskih jedinica i ustanova;
- otvaranje novih bolničkih kapaciteta, organizacija i obezbeđenje rada u njima;
- organizacija mera za borbu protiv zaraznih bolesti, u prvom redu, protiv pegavog tifusa;
- uvođenje savremenih stavova vojnomedicinske doktrine u radu saniteta operativnih jedinica i bolničkih centara, i
- organizacija i zbrinjavanje ranjenika i bolesnika u završnim borbama za oslobođenje Srbije.

Posle oslobođenja Kragujevca, 21. oktobra 1944, Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije prelazi u Kragujevac. SOVŠ upozorava novembra 1944. Glavni štab Srbije na nesređenost i nepravilnost pri evakuaciji ranjenika u severnim delovima Srbije, ukazujući i na nepotpunu formaciju samog Sanitetskog odeljenja. U istom dopisu SOVŠ naređuje da se Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije organizuje po ovakvoj shemi:[139] načelnik saniteta i njegov pomoćnik, sekretar, mediko-evakuacioni odsek (sa 2 pomoćnika), personalni odsek, higijensko-epidemiološki odsek, apotekarski odsek, veterinarski odsek, specijalisti: hirurg, internista, epidemiolog.

Na dužnosti načelnika saniteta već se nalazio dr Vojislav Dulić, njegov zamenik je dr Dragoslav Jovanović. Za referenta za apotekarstvo postavljen je magistar farmacije Branislav Korkodelović, za šefa mediko-evakuacionog odseka dr Vladimir Ivanovič Mišura, za glavnog hirurga dr Vladimir Sergejevič Smirnicki, za glavnog epidemiologa dr Emilijan Ilić bakteriolog.[140] Mesto glavnog interniste ostalo je nepopunjeno. Kao pojačanje, SOVŠ upućuje 6. decembra Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba Srbije dr Alfreda Ržehaka i dr Evgenija Aleksejeviča Lisjenka.[141]

Popuna kadrovima. Tokom druge polovine 1944. nastavlja se popuna sanitetskog kadra u svim operativnim jedinicama. Za tu popunu Glavni štab Srbije traži 9. novembra 1944. od Povereništva za narodno zdravlje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, 402 lekara.[142] Na osnovu đobijene dozvole, Glavni štab Srbije i komande 13. i 14. korpusa vrše mobilizaciju. Za njeno sprovođenje Glavni štab Srbije izdaje, 21. novembra 1944, uputstvo o mobilizaciji lekara, sanitetskih radnika i farmaceuta, zahtevajući da se izvrši mobilizacija svih (sem bolesnih), bez obzira na pol i starost. U Uputstvu se preporučuje da ukoliko prilike zahtevaju, jedan broj se može ostaviti radi kontinuiteta rada civilne zdravstvene službe.[143] Mobilisani lekari raspoređuju se u brigadne ambulante, divizijske bolnice i teritorijalne pozadinske ustanove. Praksa je bila da se mlađi lekari upućuju u borbene jedinice a stariji ostavljaju u vojnim bolnicama po gradovima. Tako je komanda 14. korpusa, 28. novembra 1944, od 42 mobilisana lekara iz Kragujevca, 13 uzela u svoju korpusnu bolnicu, 9 poslala u brigade i divizije a 21 ostavila Vojnoj bolnici

[139] Zbornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, dokumenat br. 205, str. 421.
[140] Zbornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, dok. 316, str. 648.
[141] Isto, tom 12, dok. 278, str. 543.
[142] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 6755 D.

u Kragujevcu.'[144] Ista komanda, 29. novembra 1944. raspoređuje 7 apotekarskih pomoćnika i studenata farmacije po brigadama i divizijama[145] a 30. novembra 1944. šalje 23. diviziji dr Radovana Nikolića za epidemiologa radi suzbijanja pegavca.[146] Iz Beograda je, 15. novembra 1944, upućeno u 14. korpus 13, a u 13. korpus 14 studenata medicine.[147] U novembru Vrhovni štab raspoređuje Glavnom štabu Srbije 17 apotekara i 28 apotekarskih pomoćnika.[148]

Popuna sanitetskih ustanova i jedinica mobilizacijom nastavlja se i u 1945. Glavni štab Srbije naredio je 21. januara 1945. da se sa teritorije istočne Srbije (Požarevac, Zaječar, Knjaževac) mobiliše 18 lekara, 10 studenata medicine, 9 apotekara i 2 studenta farmacije.[149] Do kraja decembra sve operativne jedinice Glavnog štaba Srbije bile su popunjene po formacijama kako je zahtevao Statut sanitetske službe NOVJ i najnovija uputstva o popuni jedinica sanitetskim kadrovima. U nekim jedinicama ta popuna išla je neplanski, pa su neke imale i više nego što je bilo predviđeno. Tako je 16. brigada 25. divizije, na dan 7. decembra 1944. imala sledeći sanitetski kadar: referent saniteta - lekarski pomoćnik, 1 lekar u brigadnoj ambulanti sa 42 bolničara i nosioca ranjenika, 1 apotekar u brigadnoj ambulanti, 3 lekara u bataljonima, 35 bataljonskih i četnih referenata i bolničara, 23 higijeničara i 155 nosilaca ranjenika u četama i vodovima. Brigada je raspolagala sa 36 nosila i jednim kolima sa konjskom zapregom.[150] Kasnije je došlo do ravnomernije raspodele lekara. Inače, ustaljena popuna brigade bila je 2 lekara (referent saniteta i lekar brigadne ambulante).

Pri štabu divizije postojao je referent saniteta i epidemiolog. U divizijskim bolnicama oformljuje se hirurško i interno odeljenje sa divizijskom apotekom. Brojno stanje divizijske bolnice povećava se i postepeno se stvaraju uslovi za kasnije formiranje medicinskih sanitetskih bataljona pri divizijama. Divizijska bolnica 23. divizije početkom 1945. ima 72 lica sa 6 lekara od kojih su dva hirurga i jedan zubni lekar. Nešto kasnije 23. divizija ima 259 sanitetskih lica sa 11 lekara od kojih su 3 hirurga, 1 veterinar i 1 zubni lekar,[151] a 25. divizija ima 116 sanitetskih lica sa 11 lekara od kojih su 2 hirurga.[152] U sanitetu 45. divizije je ukupno 212 lica. Hirurški rad tokom borbenih dejstava organizovan je po hirurškim ekipama koje su kao pokretne isturene na pravcima borbenih dejstava divizije. Kada je oformljen Medicinski sanitetski bataljon 45. divizije početkom 1945, u njemu je bilo 107 lica, od kojih 6 lekara, jedan apotekar i dva zubara. Njegov sastav bio je tipičan kao i u drugim divizijama, i imao je: komandu, trijažni vod, vod teških rartjenika i bolesnika, operacioni vod, evakuacioni vod, apoteku, zubnu stanicu, intendanturu i evako-transportni vod sa 13 šofera, 12 konjovodaca i jednim mehaničarom.[153] Sa organizacijom medicinskih sanitetskih bataljona pristupa se prvo u divizijama koje u sastavu 2. armije prelaze u Bosnu.

Posebno se čine veliki napori u obuci bolničara za operativne jedinice i bolnice. Obuka se održava u sanitetskoj školi Glavnog štaba Srbije, sanitetskim školama 13. i 14. korpusa i u divizijskim bolnicama. Početkom no-

[144] Isto, inv. br. 12078 D.
[145] Isto, inv. br. 12093 D.
[146] Isto, inv. br. 12056 D.
[147] Isto, inv. br. 12074 D.
[148] Zbornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, str. 470.
[149] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9341 D.
[150] Isto, Inv. br. 11529 D.
[151] Isto, inv. br. 11505 D.
[152] Isto, inv. br. 11501 D.

vembra u Sanitetskoj školi Glavnog štaba Srbije završilo je kurs 120 bolničara i 30 veterinarskih bolničara. U školi 13. korpusa završilo je kurs 140 bolničara. Istovremeno, primljeno je novih 260 bolničara za sanitetsku i 75 za veterinarsku službu.[154] Na jednom kursu divizijskih bolnica obuči se 30 do 40 bolničara.[155] Zbog raznovrsnih potreba kursevi se dele na srednje i niže, a organizuju za higijeničare i dezinfektore, za potrebe veterinarske službe kao i kursevi za apotekarske pomoćnike. U toku 1944. uspeva se da se divizije, čije brojno stanje narasta od 12 do 15.000 boraca, popune dovoljnim brojem bolničara, apotekarskih pomoćnika i veterinarskih potkivača. Sa nagoveštajima mogućnosti za izbijanje epidemija pegavog tifusa, posebna pažnja posvećuje se obuci dezinfektora. Za školu dezinfektora u Kragujevcu izdat je poseban pravilnik po kome se na jedan kurs u trajanju od 30 dana prima 50 polaznika. Propisan je broj teoretskih časova od 250 i praktičnih od 86.[156]

Veterinarska služba u sklopu saniteta organizovana je bila po uputstvu »Privremena veterinarska služba«.[157]

Uvođenje kompletne medicinske administracije i savremene vojnomedicinske doktrine. Sve do novembra 1944. medicinska dokumentacija i izveštaji vode se prema naređenju Glavnog štaba Srbije od 24. juna. Početkom novembra Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije izdaje detaljno uputstvo za uspostavljanje medicinske dokumentacije i administracije u celini, u svim sanitetskim jedinicama i ustanovama.[158] Uvedena je ova, medicinska dokumentacija: 1) ranjenička karta; 2) istorija bolesti; 3) otpusnica iz bolnice za ranjenike i bolesnike; 4) operacioni protokol; 5) ambulantni protokol; 6) glavni protokol bolnica i bolničkih odeljenja; 7) dnevnik transfuzije krvi; 8) dnevnik previjališta, i 9) knjiga umrlih.

Uvedeni su redovni i vanredni izveštaji. Kroz redovne izveštaje, dnevne i mesečne, obuhvaćeni su podaci o: 1) brojnom stanju jedinica; 2) broju ranjenih, obolelih i umrlih u toku borbenih dejstava; 3) epidemiološkoj sitaciji; 4) evakuaciji ranjenika i bolesnika, i 5) brojnom stanju ranjenika i bolesnika u bolnicama. Vanredni izveštaji slati su pri pojavi izuzetnih zaraznih oboljenja, epidemija, nesrećnih slučajeva pri lečenju i gubitka u sanitetskim kadrovima. Već od 15. novembra 1944. ovakva dokumentacija vodi se u svim sanitetskim ustanovama i jedinicama.

Sprovođenjem opšte mobilizacije, ukazala se potreba za preciznijim utvrđivanjem zdravstvene sposobnosti regruta. Uputstvo za ocenu sposobnosti koje je dao Vrhovni štab još 24. novembra 1943, pokazalo se nedovoljnim. Ono je bilo dato na 2,5 kucane stranice i sadržavalo je 25 tačaka spiska bolesti kojima se utvrđivala, uglavnom, stalna nesposobnost za vojnu službu. Ostale kategorije nesposobnosti nisu bile jasno precizirane.[159] Verovatno, početkom decembra Glavni štab Srbije daje svim sanitetskim ustanovama i jedinicama novu »Privremenu uredbu za ocenu regruta i obveznika na teritoriji Glavnog štaba Srbije.[160] Njome se utvrđuju četiri kategorije zdravstvene nesposobnosti: 1) privremeno nesposoban; 2) stalno nesposoban; 3) ograničeno sposoban I i 4) ograničeno sposoban II. Razlika u ograničenoj sposob-

[154] Isto, Inv. br. 3104 D.
[155] Isto, inv. br. 11520 D.
[156] Isto, inv. br. 7977 D.
[157] Isto, inv. br. 3658 D.
[158] Isto, Inv. br. 3952 D.
[159] Isto, inv. br. 3753 D.

nosti sastojala se u tome što su teži upućivani u pozadinske, a lakši u borbene jedinice.

Uredbu prati i spisak bolesti prema kojima se određuju pojedine kategorije nesposobnosti. Istom uredbom utvrđeni su i izvršni organi:

1) regrutne komisije za teritoriju jednog vojnog područja. Komisija se sastoji od zamenika komandanta područja, mobilizacijskog oficira, lekara područja i političkog komesara područja;

2) prijemne komisije brigade. Ove komisije vrše prijem već regrutovanih vojnika. Kasnije su ovakve prijemne regrutne komisije osnovane pri svakoj komandi mesta koja ima i garnizonu ambulantu;

3) bolničke lekarske komisije koje utvrđuju zdravstvenu nesposobnost ranjenika i bolesnika lečenih u dotičnoj bolnici;

4) superrevizione komisije divizija, i

5) superrevizione komisije vojnih oblasti. One rade u blizini vojnih bolnica i dopunjuju se jednim brojem lekara specijalista.

Na osnovu ove privremene uredbe vrši se ocena sposobnosti tokom celog rata, ali je povremeno dopunjavana posebnim uputstvima i objašnjenjima. Tako je 3. februara 1945. dato objašnjenje svim bolnicama da se epileptičari ne oglašavaju za stalno nesposobne već posle klinički utvrđenog nalaza da se upućuju u jedinice kao ograničeno sposobni.

Radi osavremenjavanja hirurškog rada Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije nastoji svojim instrukcijama i dopisima da hirurzi usvoje savremene principe ratne hirurgije. Komande vojnih oblasti upozoravaju svoje lekare na članke dr. G. Nikoliša »Kajaitanju jedinstvene^hirurškg doktrine« i dr A. KazanšKog »Organizacija hirurške pomoći kod ratnifi" ranjavanja« objavljene u Vojnosanitetskom pregledu br. 2. od 1944.[161] Zamenik referenta saniteta Glavnog štaba Srbije dr Dragoslav Jovanović šalje svim divizijama uputstvo o organizaciji medicinskog sanitetskog bataljona, objašnjavajući prednosti te organizacije i načine funkcionišanja."[2] Pored instrukcija o izvođenju primarne hirurške obrade rane, posebno se nastoji na stavljanju zatvorenog gipsa u ranjenih u ekstremitete sa prelomima dugih kostiju. Zbog toga Glavni štab Srbije 21. decembra 1944. prenosi u celini »Uputstvo o stavljanju zatvorenog gipsa«, potpisano od strane načelnika SOVŠ-a generala dr G. Nikoliša.[163] Prema ovom uputstvu indikacije za stavljanje zatvorenog gipsa bile su sledeće: 1) kad hirurg vlada tehnikom stavljanja gipsa i ima iskustva sa procenom karaktera i težine rane; 2) kada je učinjena kompletna hirurška obrada rane (isecanje mrtvih tkiva, hemostaza, repozicija preloma i dr.); 3 kada su otvoreni svi džepovi i međumišićni prostori za drenažu sekreta, i 4) kada postoje mogućnosti da ranjenik bude pod kontrolom 4 do 5 dana. Kao apsolutne indikacije za skidanje gipsa bile su: 1) stalni bol u rani, osobito noću; 2) pojava otoka, i 3) pojava gangrene prstiju i relativne ishemije. Kao relativna indikacija za skidanje gipsa bila je sumnja da žarište infekcije i zapaljenje nije otklonjeno. Zatvoreni gips se nije preporučivao u divizijskim bolnicama.

Snabdevanje sanitetskim materijalnim sredstvima. Krajem oktobra i početkom novembra 1944. počinje se sa organizacijom snabdevanja sanitetskim materijalnim sredstvima na bazi sopstvenih skladišta. Do 1. novembra otvoreno je Sanitetsko skladište Glavnog štaba Srbije u Nišu s prvim

4$Vlsto, Inv. br. 9760 D.
[162] Isto, inv. br. 6693 D.

šefom magistrom farmacije Gidom Hermanom, i sa još jednim apotekarom i apotekarskim pomoćnikom. U decembru se skladište premešta u Kragujevac.[164] Organizovanje apotekarske službe u celini verovatno se ne odvija predviđenim tempom jer početkom novembra šef apotekarskog odseka SOVŠ-a, magistar farmacije Jela Žunić, upozorava Glavni štab Srbije da apotekarska služba nije potpuno organizovana.[165] Predviđeni šef Apotekarskog odseka još se nije javio na dužnost a nisu organizovana još dva sanitetska skladišta. U isto vreme traži se da hitno osnuju skladišta u Kragujevcu, Valjevu i Požarevcu i da se trebovanje materijala za popunu borbenih jedinica upućuje preko 13 i 14. korpusa a ne direktno na SOVŠ. Jela Žunić upozorava da će u protivnom divizije ostati nesnabdevene sanitetskim materijalom. Posle toga osniva se skladište 13. korpusa koje, posle ukidanja korpusa, postaje skladište Niške vojne oblasti. Skladište 14. korpusa osnovano je u Kragujevcu a kasnije je postalo skladište bolničkog centra br. 2. To skladište objedinjeno je sa skladištem Glavnog štaba Srbije, tako da je snabdevanje išlo preko referenta saniteta Kragujevačke vojne oblasti. Uvođenje referenata za apotekarstvo u svim područjima nije u potpunosti sprovedeno u 1944, te Glavni štab Srbije traži od komandi vojnih oblasti da se u svim područjima uvedu te dužnosti.[166] Takođe, sva područja nisu imala svoja posebna skladišta već su za to služile apoteke pri bolnicama i većim garnizonskim ambulantama.

Popunjenost apotekarima postignuta je tokom 1944. relativno dobro. Tako u Sanitetskom skladištu u Kragujevcu rade 5-6 apotekara i 2 studenta medicine, uz drugo pomoćno osoblje.[167] U sanitetskom skladištu Niške vojne oblasti rade 3 apotekara i 3 studenta farmacije.[168] Na teritoriji Pomoravskog područja (Jagodina) nalaze se tri apoteke.[169] U Požarevačkoj bolnici rade 3 apotekara i 4 apotekarska pomoćnika.[170] Nema konkretnih podataka za vojnu oblast zapadne Srbije, ali postoji verovatnoća da je organizacija apotekarske službe i snabdevanja bila na sličnom nivou.

Zahvaljujući ratnom plenu, izvesnoj količini materijala dobijenog od saveznika, nabavkom lekova iz gradskih apoteka, bilo je u vojnim skladištima dovoljno zavojnog materijala i lekova. Skladišta su popunjavana i izradom pojedinih sredstava i lekova u sopstvenoj proizvodnji. Jela Žunić uputila je 24. novembra 1944. u Niš jednog stručnjaka za izradu prvih zavoja. Ta proizvodnja prvih zavoja u Nišu dostigla je u aprilu 1945. godine 40.000.[171] Jedna količina lekova i potrošnog materijala dobijena je i konfiskacijom apoteka od narodnih neprijatelja.[172]

Tokom 1944. brigade i divizije redovno su snabdevane potrebnim zavojnim materijalima i lekovima. Utvrđena je standardna količina i vrsta sredstava za torbe bolničara. Sadržaj torbe četnog bolničara bio je sledeći: količina (do 10) prvih zavoja, paklo sterilne gaze, rolna vate, pinceta, makaze, kutija hipermangana i bočica joda. Torba bataljonskog bolničara sadržavala je 10 prvih zavoja (manjih), 5 prvih zavoja (većih), 20 običnih zavoja, 3 trougle marame, 2 pincete, makaze, rolnu vate, 2-3 peane, bočicu joda i hiperman-

[164] Isto, inv. br. 3104 D.
[165] Isto, inv. br. 8083 D.
[166] Isto, inv. br. 15213 D.
[167] Isto, inv. br. 12072 D.
[168] Isto, inv. br. 15812 D.
[169] Isto, inv. br. 15152 D
[170] Isto inv. br. 15154 D.
[171] Zbornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, dok. 415, str. 994.
[172] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 15211 D.

gana.[173] Pada u oči da nije postojala standardna esmarhova arterijska poveska.

Tek sa povećanjem broja ranjenika a naročito u martu 1945, oseća se pomanjkanje zavojnog materijala u bolnici. Referent saniteta Kragujevačke vojne oblasti dr Bora Brusin izveštava Glavni štab Srbije da je došlo do nestašice zavoja. On saopštava da je zbog toga izvršio bolju raspodelu zaliha iz skladišta prema bolnicama, dodeljujući više zavojnog materijala onim bolnicama koje imaju veći broj teških ranjenika. Takođe, naređuje da se za manje rane koristi mastizol za lepljenje gaze na rani. Pravovremeni dotur lekova kasni jer se trebovanja šalju poštom, što je sporo i pošiljke dosta zakašnjavaju.[174]

SANITETSKA ODELJENJA 13. I 14. KORPUSA I JUŽNE OPERATIVNE GRUPE

Sanitetsko odeljenje 13. korpusa oformljeno kada i Korpus popunjava se kadrovima prema ustaljenoj formaciji. Tokom novembra sastav ovog odeljenja bio je: načelnik sanitetskog odeljenja dr Rade Milutinović, pomoćnik i glavni hirurg dr Vasilije Sinodov, pomoćnik za organizaciju Konstantin Ignjatovič Kirčenko,[175] glavni epidemiolog dr David Jakovljevič Sidorenko i šef apotekarske službe magistar farmacije Branko Radosavljević. Formirana je i pokretna bolnica 13. korpusa koja se 7. novembra 1944. nalazi u Nišu sa 700 ranjenika i bolesnika.[176] Kao rezervne bolnice za 13. korpus određene su bolnice u Pirotu, u kojoj se tada nalazi 500 ranjenika i bolesnika, i bolnica u Leskovcu sa 21 ranjenikom i bolesnikom. U divizijama 13. korpusa (22, 24, 46. i 47) u njihovim divizijskim bolnicama nalazi se 243 ranjenika i bolesnika. Korpusna bolnica se iz Niša premešta u Vlasotince gde je za upravnika postavljen dr Rajko Tauzović a zatim u Leskovac, odakle teže ranjenike evakuiše za Niš. U Leskovcu je bolnicu posetio načelnik saniteta nove bugarske Sofijske gardijske divizije dr Vasiljev sa dr Milkovim.[177] Premeštanjem u Prištinu, bolnica prima ranjenike i bolesnike iz jedinica pod komandom Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju. Jedan broj ranjenika se prima i iz jedinica 5. divizije NOV Albanije, koje su, uz odobrenje Vrhovnog štaba NOVJ, uzele učešće u borbama za oslobođenje Metohije. Na hirurškom odeljenju te bolnice radikalna hirurška obrada i zatvoreni gips se ne rade. Sa tim novim stavovima u hirurškoj doktrini počinje se tek krajem decembra. Transfuzije krvi, takođe, nisu davane. Rasformiranjem 13. korpusa u decembru 1944. bolnica se predaje Operativnom štabu za Kosovo i Metohiju.

Početkom novembra 1944. sanitetsko odeljenje 14. korpusa predstavlja brojnu kadrovsku formaciju sposobnu da rukovodi sve složenijom sanitetskom službom. Načelnik sanitetskog odeljenja je dr Niko Bratanić sa sekretarom i administratorom, šef mediko-evakuacionog odseka dr Aleksandar Dimitrijevič Zjuzin sa još 3 lica, šef apotekarskog odseka magistar farmacije Vilim Bojić sa pomoćnikom, šef veterinarskog odseka veterinar Brož Borislav sa pomoćnikom, glavni epidemiolog dr Gruja Milenković sa još 2 lekara, 2 medicinara, 1 medicinskom sestrom, 2 dezinfektora i stolarom. Vršilac duž-

[173] Isto, inv. br. 2842 D.
[174] Isto, inv. br. 15141 D.
[175] Isto, inv. br. 3112 D.
[176] Isto, inv. br. 3104 D.
[177] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. VMA, Beograd, 1967, Srbija, sveska 4, str. 231.

nosti glavnog hirurga je dr Vlada Lazarević. Šef zubne stanice dr Vehim Oto sa 3 lica, šef sanitetskog slagališta korpusa magistar farmacije Slavoljub Tasić sa 3 lica, šef personalnog odseka student medicine Gojko Kapor. Sanitetsko odeljenje je imalo 7 kurira i 2 kuvara. Početkom decembra u odeljenju dolazi do određenih kadrovskih promena. Za šefa mediko-evakuacionog odseka postavljen je dr Silvije Altarac a za šefa apotekarskog odseka magistar farmacije Dragoljub Stojanović.[178]

Bolnica 14. korpusa, koja je formirana početkom oktobra, nalazi se u novembru u Negotinu sa 400 ranjenika i bolesnika,.[179] Kao pomoćne rezervne bolnice određene su bolnice u Ćupriji, Jagodini, Paraćinu, Požarevcu, Petrovcu na Mlavi, Knjaževcu i Zaječaru. Sa Štabom 14. korpsua bolnica se premešta u Kragujevac i prima ranjenike iz divizija 14. korpusa koje tokom novembra i decembra vode borbu na sektoru Kraljevo - Čačak. Tada se bolnica oformljuje u snažnu sanitetsku ustanovu. Na njenom čelu je upravnik, načelnik štaba i politički komesar sa apotekarom i intendantom. Apoteka 14. korpusa ima 2 apotekara. Bolnica ima trijažno odeljenje, operaciono, previjališno, odeljenje za teške ranjenike, evakuaciono odeljenje, interno odeljenje i zarazno odeljenje. U bolnici rade 2 hirurga, 1 internista, 3 lekara opšte prakse sa 17 medicinskih sestara i lekarskih pomoćnika, 21 bolničar, kuvari, zanatlije i ekonom. Sopstveni transport je obezbeđen zaprežnim kolima i automobilima, sa 30 konjovodaca i 8 šofera. Ukupno brojno stanje bilo je 103 lica.

U bolnici 14. korpusa i divizijskim bolnicama bilo je 12. decembra 1944. godine, 684 ranjenika i bolesnika. Iz Kragujevca se bolnica premešta u Loznicu gde za upravnika dolazi dr Rajko Tauzović. Tu prima ranjenike 14. korpusa iz jedinica koje dejstvuju prema reci Drini i u Bosni. Odavde evakuiše ranjenike vozom za Šabac. Početkom 1945. bolnica se premešta u Kreku kod Tuzle, kada 14. korpus dejstvuje u sastavu 2. armije.[180]

Formiranjem Štaba Južne operativne grupe 3. decembra 1944. osniva se i sanitetsko odeljenje koje rukovodi sanitetskim službama 23, 25, 45, 17. i 28. divizije. Za načelnika je postavljen dr Rade Milutinović, za pomoćnika i glavnog hirurga dr Vasilije Sinodov, za šefa medicinsko-evakuacionog odeljenja dr Vladimir Ivanovič Mišura, za glavnog epidemiologa dr Boško Zivković, za šefa apotekarskog odseka magistar farmacije Vukica Rikov, za šefa veterinarskog odseka veterinar Branko Dragić, za šefa personalnog odseka student medicine Dušan Đurić, koji je ubrzo zamenjen studentom Mihovilom Cezineom. Za glavnog internistu postavljen je Blagoje Nikodijević.[181] Kasnije je sovjetski lekar dr Mišura premešten u Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije. Sanitetsko odeljenje Južne operativne grupe bilo je stručno podređeno Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba Srbije i sa njim vrši kadrovske i organizacione promene neophodne u ovoj fazi formiranja grupe. Takođe, rukovodi organizacijom zbrinjavanja povređenih i obolelih u toku borbenih dejstava pri forsiranju reke Drine. Kadrovski sastav ovog odeljenja poslužio je za formiranje Sanitetskog odeljenja 2. armije posle njenog formiranja 1. januara 1945.

[178] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 12003 D.
[179] Isto, inv. br. 3104 D.
[180] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, VMA, Beograd, Srbija, sveska IV, str. 433.
[181] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 11996 D.

Prebacivanje ranjenika iz Bosne preko Drine u Srbiju, decembar 1944.

SANITETSKA SLUŽBA VOJNIH OBLASTI SRBIJE

Vojna oblast 13. korpusa obuhvatala je u početku ceo prostor južno od Niša, dok je 14. korpus imao, uglavnom, teritoriju istočne Srbije. Do kraja 1944. ukidanjem 13. korpusa i odlaskom 14. korpusa u Bosnu, cela teritorija Srbije podeljena je na 3 vojne oblasti - Nišku (južna Srbija) Kragujevačku (u dokumentima nosi naziv Vojna oblast centralne Srbije) i Valjevsku (zapadna Srbija). Ovakva raspodela zadržava se do kraja rata.[182]

Pri komandama vojne oblasti oformljena su sanitetska odeljenja. Za prvog načelnika sanitetskog odeljenja Vojne oblasti 13. korpusa postavljen je, 5. oktobra, dr Slobodan Palamarević a već 14. oktobra na to mesto dolazi dr Mira Vrabič, koju krajem godine smenjuje dr Božidar Maksimović. Za prvog načelnika vojne oblasti 14. korpusa postavljen je dr Ladislav Lederer a nešto kasnije dolazi dr Bora Brusin.[183] Za šefa saniteta pri komandi Valjevske vojne oblasti postavljen je dr Martin Kolb. Sanitetska odeljenja imaju u svom sastavu tzv. odeljke: sanitetske, epidemiološke, apotekarske. Do 1. aprila 1945. postojali su i veterinarski odeljci koji se tada izdvajaju iz sanitetske službe.[184] Sanitetska odeljenja vojnih oblasti imaju u svom sastavu do 4 lekara, apotekara, veterinara i zubnog lekara. Svaka vojna oblast ima svoje sanitetsko slagalište sa 2 do 3 apotekara i pomoćnim osobljem.

U komandama vojnih područja stvaraju se sanitetski odseci sa 1 do 2 lekara i apotekarem. I pored nastojanja Glavnog štaba Srbije u većini područja nisu postavljeni stalni epidemiolozi. Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba

[182] N. Anić i dr: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 276.
[183] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 12077 D.
[184] Isto inv. br. 15135 D.

Srbije i vojne oblasti, prema potrebi, mobilišu lekare iz civila i upućuju ih u ono područje gde se ukazuje potreba za suzbijanjem zaraznih bolesti, u prvom redu, pegavca. Međutim, svako područje imalo je svoju higijensko-epidemiološku ekipu koja radi po instrukcijama epidemiologa iz vojne oblasti. U područjima nema stalnog veterinarskog referenta, već se on nalazi pri većim komandama mesta. Ovakva sanitetska služba organizovana je u sledećim komandama vojnim područja: Niška vojna oblast u Vranjskom, Pirotskom, Niskom, Topličkom, Kruševačkom i Jablaničkom području. Kragujevačka vojna oblast u Požarevačkom, Zaječarskom, Beogradskom, Kragujevačkom i Jagodinskom području. Valjevska vojna oblast u Šabačkom, Valjevskom, Užičkom i Čačanskom području. Zadatak sanitetskih odseka bio je sprovođenje higijensko-epidemioloških mera u borbi protiv zaraznih bolesti kako kod vojnih jedinica, tako i među stanovništvom (kupanje, depedikulacija, vakcinacije, melioracije zemljišta i dr.). Dalji zadatak bio je snabdevanje operativnih jedinica i garnizonskih ambulanti sa sanitetskim materijalnim sredstvima, lekarski pregledi pri regrutnim komisijama. Jedan od obimnih zadataka bio je i stvaranje materijalnih uslova za formiranje i funkcionisanje teritorijalnih vojnih bolnica koje su se tokom 1944. i početkom 1945. stvarale na teritoriji Srbije.

Već u periodu do kraja 1944, a naročito u 1945. otvoren je do kraja rata veliki broj garnizonskih ambulanti. Zvanično naređenje o osnivanju garnizonskih ambulanti izdato je od načelnika Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije dr Bore Božovića 21. januara 1945.[185] Po ovoj naredbi garnizonska ambulanta obavlja stručnu medicinsku službu na teritoriji garnizona i nosi naziv mesta u kojem se garnizon nalazi. Uspostavlja se obavezna medicinska dokumentacija a lekar ambulante je, u isto vreme, i referent saniteta komande mesta. Pri ambulanti se oformljuje i regrutna komisija. Neki garnizoni zbog obima posla imaju veći broj stručnih i drugih kadrova u ambulanti. Pri komandi mesta u Nišu radilo je 7 lekara (referent saniteta Komande mesta, upravnik garnizonske ambulante sa 3 lekara, upravnik garnizonske apoteke, referent veterine, referent za gradsku sanitetsku službu, referent za epidemiologiju i bolnice) i još 39 sanitetskog i drugog osoblja.[186] Većina ambulanti ima 11 do 19 kreveta za lakša oboljenja vojnika. Manje ambulante nemaju stacionarnih kreveta i lakše slučajeve upućuju u civilne a teže u najbliže vojne bolnice. U tim manjim ambulantama radi jedan lekar koji je, ujedno, i referent komande mesta. Neke ambulante nemaju vojnog lekara već je civilno lice ujedno i lekar ambulante, referent komande mesta i referent sreskog NO odbora.

Na teritoriji Niške vojne oblasti otvorene su garnizonske ambulante pri ovim komandama mesta: Nišu, Aleksincu, Zitkovcu, Svrljigu, Soko Banji, Gadžin Hanu, Pirotu, Beloj Palanci, Caribrodu, Babušnici, Prokuplju, Kuršumliji, Blacama, Staroj Božurnji, Leskovcu, Vlasotincima, Lebanima, Vranju, Vladičin Hanu, Surdulici, Preševu, Trgovištu, Bisiljgradu, Kruševcu, Varvarinu, Trsteniku, Vrnjačkoj Banji, Aleksandrovcu, Brusu, i Ražnju. Od ovih mesta jedino u Blacama i Staroj Božurnji nije bilo lekara.[187]

Na teritoriji Kragujevačke vojne oblasti bile su garnizonske ambulante u ovim mestima: Kragujevcu, Aranđelovcu, Topoli, Rači, Gruži, Mladenovcu, Smederevu, Velikoj Plani, Belom Potoku, Sopotu, Grockoj, Umci, Smederev-

[185] Isto, inv. br. 9374 D.
[186] Isto, inv. br. 15768 D.

skoj Palanci, Zaječaru, Aranđelovcu, Boljevcima, Negotinu, Salašu, Kladovu, Jabukovcu, Donjem Milanovcu, Jagodini, Ćupriji, Paraćinu, Požarevcu, Velikom Gradištu, Golupcu, Kučevu, Žagubici, Petrovcu na Mlavi, Žabarima.[188]

Na teritoriji Valjevske vojne oblasti postojale su ove komande mesta: u Obrenovcu, Ubu, Mionici, Valjevu, Kamenici, Ljuboviji, Ćačku, Preljini, Kraljevu, Raškoj, Užicu, Bajinoj Bašti, Kosjeriću, Požegi, Čajetini, Arilju, Ivanjici i Guči.[189] Mada je organizacija saniteta bila slična kao i u drugim vojnim oblastima, sigurno je da pri svim komandama mesta nisu postojale garnizonske ambulante i lekari. Takav je slučaj sa Kamenicom, Čajetinom, Preljinom i dr. Međutim, nema bližih podataka o tačnom broju garnizonskih ambulanti i broju lekara u ovoj vojnoj oblasti.

Za rad sanitetske službe u komandama vojnih oblasti, komandama područja i komandama mesta, angažuju se za Kragujevačku vojnu oblast (bez lekara u bolnicama) 50 lekara, 7 apotekara i 13 veterinara. Za Nišku vojnu oblast angažuju se 41 lekar i 6 apotekara.

OTVARANJE STALNIH VOJNIH BOLNICA NA TERITORIJI SRBIJE

Veliki broj ranjenika i bolesnika nastao u borbama za oslobođenje Beograda i većeg dela Srbije u toku oktobra i novembra 1944. čini da pokretne bolnice divizija i korpusa postaju nedovoljne za prihvat i definitivno lečenje ranjenih i obolelih. Vrhovni štab svojom naredbom od 11. novembra 1944. postavlja zahtev Glavnom štabu Srbije za osnivanje bolničkih centara.[190] Prema toj naredbi trebalo je osnovati centre u Kragujevcu, Aranđelovcu, Ćupriji sa Paraćinom, Jagodini, Požarevcu, Smederevu i Valjevu. Svaki bolnički centar trebalo je da ima 1000 do 2500 kreveta i to 1700 kreveta za ranjenike (68%), po 300 kreveta za interna oboljenja (12%) i po 500 kreveta za zarazna oboljenja (20%). Pri ostvarivanju tog plana dolazi do izvesnih odstupanja u veličini pojedinih centara i u otvaranju novih bolnica u mestima koja ovom naredbom nisu bila označena. Naročito se nije održao predviđeni odnos ranjenici - bolesnici (70:30%). Broj zaraznih oboljenja nije dostigao predviđene cifre ali je broj internih nezaraznih oboljenja rastao tako da je ukupni odnos ranjeni-oboleli dostigao 50%:50%.

Za ostvarivanje ovog naređenja u to vreme, u Srbiji su postojali vanredno teški uslovi. Posteljni kapaciteti postojećih civilnih bolnica bili su nedovoljni. Od civilnih bolnica uziman je samo deo za ranjenike i bolesnike, pripadnike NOVJ, dok je drugi deo ostavljan za redovno lečenje stanovništva. Bolnički centri koji su ostvarivani na osnovu ovih bolnica, morali su biti proširivani uzimanjem svih većih građevina u pojedinim mestima (razne škole, vojne kasarne, stovarišta, domovi pojedinih udruženja itd.). Većina ovih građevina, pa i neke bolnice, bile su vremenom i ratom oštećene tako da su se morale vršiti obimne opravke i dogradnja. Opšta opustošenost zemlje stvorila je na izgled nepremostive prepreke. Trebalo je nabaviti veliki broj kreveta, posteljine, bolesničkog rublja, kuhinjskog pribora i hrane za veliki broj ranjenika. U svim ovim mestima vodovodna mreža, električne, grejne i kanalizacione instalacije bile su pokvarene. U zimu 1944-1945. postavlja se oz-

[188] Isto, inv. br. 15341 D.
[189] N. Anić i dr. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 867.
[190] Zbornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, str. 421.

biljan problem zagrevanja bolnica zbog nestašice uglja, drva i električne energije. Vojne komande i narodnooslobodilački odbori čine maksimalne organizacione napore da se u veoma kratkim rokovima bolnice osposobe za prijem ranjenika. Za uspeh tog poduhvata odlučujuću ulogu odigrali su dobrovoljni prilozi i učešće celog naroda. Naročito su efikasne bile akcije Antifašističkog fronta žena i omladine, radnika pojedinih fabrika, tako da su sve radnje oko osposobljavanja građevina za prijem ranjenika i bolesnika završavane u rekordnim vremenskim rokovima.

Načelnik Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije, dr Vojislav Dulić izvestio je 7. novembra 1944. Glavni štab Srbije da je na teritoriji Srbije osposobljeno 4.120 kreveta u bolnicama i to: u Nišu 1000, Leskovcu 300, Prokuplju 150, Kruševcu 350, Pirotu 800, Kragujevcu 400, Vranju 250, Vlasotincima 100, Surdulici 250, Ozrenu 200 i Knez Selu 320.[191] U istom izveštaju nagoveštava se povećanje broja kreveta u Požarevcu za 100 i Kragujevcu za 350. Kasnije su otvorene bolnice još u Mladenovcu, Aranđelovcu, Jagodini, Ćupriji, Paraćinu, Šapcu, Valjevu, Čačku, Aleksincu. Prvog januara 1945. u bolnicama Glavnog štaba Srbije leži 5674 ranjenika i bolesnika od kojih je 4.607 ranjenika (81%), 896 internih bolesnika (15%) i 171 zarazni bolesnik (3%).[192] U bolnicama kojima je rukovodio SOVŠ na teritoriji Srbije osposobljeno je do kraja godine 3.797 kreveta i to: u Beogradu 1.838, u Zemunu 1.257 i u Smederevu 702. U njima 1. januara 1945. leži 3.054 ranjenika i bolesnika od kojih je ranjenika 2.314 (77,7%) i bolesnika 740 (24,2%).

Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije određuje 7. decembra 1944. stručne profile ovih bolnica.[193] Bolnica u Mladenovcu određena je za prijemno-evakuacioni centar, bolnica u Smederevskoj Palanci za amputirce i lako ranjene u ruke, Aranđelovac za ranjenike u noge, Požarevac za teške ranjenike, Kragujevac za povrede glave, grudnog koša i trbuha, Niš za ranjenike i bolesnike iz južnih krajeva Srbije. U Valjevu, sem hirurškog odeljenja, otvara se veće interno odeljenje a zatim i odeljenje za lake ranjenike od 500 kreveta. Zarazne bolesnike trebalo je slati u Niš, Valjevo, Kragujevac i Kosovsku Mitrovicu. Ovakva raspodela održana je u principu, ali je sa otvaranjem novih bolnica i prenošenjem ratnih operacija van Srbije, došlo do promene u profiliranju pojedinih bolnica. U Jagodini, Ćupriji i Paraćinu osnovan je centar za lake ranjenike. Bolnica u Mladenovcu takođe je rezervisana za lake ranjenike. Prema pojedinim uputstvima u bolnice za lake ranjenike upućivani su oni čije se ozdravljenje očekivalo za 30 dana. Otvoreni su i centri za rekreaciju i oporavak u Vrnjcima, Vranjskoj i Niškoj Banji. Surdulica je ostavljena samo za tuberkulozne bolesnike.

Poslednje administrativno i organizaciono sređivanje bolnica izvršeno je naredbom načelnika Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije dr Bore Božovića od 5. februara 1945.[194]

Tom naredbom izvršena je sledeća podela.

Pod komandu Glavnog štaba Srbije uvršćene su ove sanitetske ustanove:

1) Bolnički centar br. 1 - Niš,
2) Bolnički centar br. 2 - Kragujevac,
3) Bolnički centar br. 3 - Požarevac,

[191] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 3104 D.
[192] Isto, inv. br. 15910 D.
[193] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9596 D.

4) Bolnički centar br. 4 - Jagodina, Ćuprija, Paraćin, i

5) Prijemno-evakuaciona stanica Zabrežje.

Pod komandom Vojne oblasti Kragujevac raspoređene su ove bolnice:

Vojna bolnica br. 1 - Aranđelovac,
Vojna bolnica br. 2 - Smederevska Palanka, i
Vojna bolnica br. 3 - Mladenovac

Pod komandom Vojne oblasti Niš:

Vojna bolnica br. 1 - Pirot,
Vojna bolnica br. 2 - Vranjska Banja,
Vojna bolnica br. 3 - Kruševac, i
Vojna bolnica br. 4 - Prokuplje

Pod komandom Vojne oblasti Valjevo:

Vojna bolnica br. 1 - Valjevo,
Vojna bolnica br. 2 - Sabac, i
Vojna bolnica br. 3 - Ćačak.

Istog dana, 5. februara 1945, određuje se formacijski sastav uprave bolničkih centara. Na čelu se nalazi upravnik - lekar sa glavnim hirurgom, političkim komesarom, zamenikom političkog komesara i intendantom.[195]

SANITETSKA SLUŽBA KOMANDE GRADA BEOGRADA

Grad Beograd u borbi za oslobođenje a zatim sve do kraja rata, postaje stecište brojnih sanitetskih ustanova. Kroz Beograd se vrši evakuacija ranjenika sa frontova 1. i 2. armije i dalje u bolničke centre na teritoriji Srbije. Za vreme borbi od 16. do 20. oktobra 1. proleterski korpus premešta svoju bolnicu iz Valjeva u beogradsku Železničku bolnicu na Dedinju. Ubrzo se bolnica premešta u zgradu gimnazije na Topčiderskom brdu, kapaciteta do 500 kreveta, gde ostaje do 20. novembra kada se preseljava u Staru Pazovu.[196] Tokom borbi za Beograd i posle u gradu se nalaze bolnice i drugih jedinica. Bolnica 5. udarne divizije ostala je mesec dana u zgradi VI muške gimnazije. Bolnica 1. proleterske divizije do 1. novembra 1944. bila je smeštena u Domu studentkinja. U zgradi VI muške gimnazije povremeno je smeštana i bolnica 2. proleterske divizije. Od početka novembra do kraja decembra 1944. u Beogradu je radila Hirurška pokretna bolnica 3. ukrajinskog fronta Crvene armije (HPPB br. 5242). Bila je razvijena na bazi interne klinike Medicinskog fakulteta sa kapacitetom do 500 kreveta. U njoj su lečeni i pripadnici NOVJ.[197]

Oslobođenjem grada postavljena je nova organizacija sanitetske službe. Za prvog šefa saniteta Komande grada Beograda postavljena je dr Julka Mešterović. Organizacija i zadaci službe regulisani su naredbom SOVŠ-a od 25. novembra 1944.[198] Zadaci postavljeni ovom naredbom bili su:

1) Higijensko-epidemiološki nadzor nad svim jedinicama u Beogradu;

2) Lekarski pregledi i zubarska pomoć svim jedinicama koje nemaju svoje ambulante;

3) Higijenski nadzor smeštaja jedinica;

[195] Isto, inv. br. 9626 D.
[196] E. Katan: Ustanove za zbrinjavanje ranjenika NOVJ na području Beograda od 15. oktobra do kraja decembra 1944, Acta histor. Med. stom. pharm, i vet., 20:1-2, 117-128, Beograd, 1980.
[197] Georgijevski A. C., Stranici Istorii Otečestvenoj Voennoi Medicini, Leningrad, 1964, str. 80.
[198] Zbornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, str. 476.

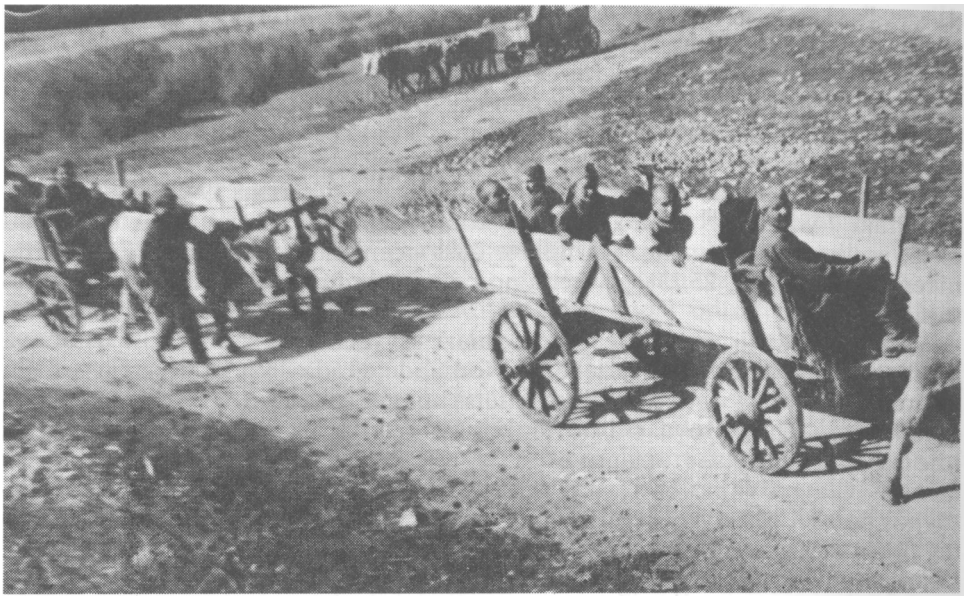

Evakuacija ranjenika 36. vojvođanske divizije, Srbija, oktobar 1944.

4) Organizacija kupanja, šišanja, pranja rublja i depedikulacije svih prolaznih jedinica;

5) Utvrđivanje zdravstvene sposobnosti regruta sa teritorije grada, i

6) Prihvatanje, smeštaj i evakuacija svih prezdravelih ranjenika i bolesnika pri prolasku kroz grad.

Za izvršenje ovih zadataka otvorena je garnizonska ambulanta, zubna stanica, apoteka, dezinfekciona stanica, više kupatila i perionica, vojno lekarska komisija, prijemno-otpremna stanica. Formirano je Sanitetsko odeljenje koje se sastoji od načelnika i njegovog pomoćnika, šefa garnizonske ambulante, epidemiologa, apotekara, šefa zubne stanice i šefa prijemno-otpremne stanice. Sanitetsko odeljenje bilo je organ Komande grada Beograda, ali je stručno potčinjeno direktno SOVŠ-u.

S obzirom na veliki broj privremeno stacioniranih i prolazećih operativnih jedinica, kao i tranzitnih ranjenika i bolesnika, sanitetska služba Beograda dobija sve veće zadatke. Jedan od najznačajnijih je preduzimanje preventivnih mera za sprečavanje zaraznih bolesti. Posebna pažnja obraća se borbi protiv pegavog tifusa, koji se javlja u novembru i decembru. Od 5. do 11. decembra broj obolelih sa teritorije grada je 19-20 od pegavog tifusa i 30-40 od trbušnog tifusa.[199] U toku 26. oktobra do 14. decembra 1944. izvršena je depedikulacija 16.801 vojnih i 9.296 civilnih lica. Za to vreme oprano je 20741 komada rublja.[200] Ovaj rad nastavlja se intenzivno, tako da je u februaru 1945. okupano 21.521 lice, izvršeno parenje 214.124 odela, ispareno 6089 posteljina i oprano 8413 komada rublja.[201] Otvoren je 30-dnevni kurs za dezinfektore. Preduzimanjem svih ovih mera u Beogradu nije došlo do pojave zaraznih bolesti epidemičnog karaktera. Od 18. novembra 1944. Koman-

[199] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 4200 D i 14196 D.
[200] Isto, Inv. br. 4201 D.

da grada dobila je dozvolu za osnivanje stanice za hitnu pomoć sa 2 lekara i 11 šofera. Stanica je radila u sklopu garnizonske ambulante.[202] U zubnoj stanici pri garnizonskoj ambulanti do 1. januara 1945. izvršeno je 1550 vađenja zuba, 279 lečenja kariesa, 794 plombiranja, 76 proteza i lečeno 84 preloma vilica.[203] U garnizonskoj ambulanti se pregledalo oko 1000 lica mesečno (u martu i aprilu 1945. godine 1618 a u maju 1003 lica).[204] Kroz prijemno-otpremnu stanicu prošlo je mesečno više hiljada lica, u aprilu 1945. godine 5546, a u maju 7481 lice.[205] Vojno lekarska komisija pregledala je u martu i aprilu 1945. godine 1634 regruta. Od njih je 28% ocenjeno sposobnim, 37,5% ograničeno sposobnim, 25,2% privremeno nesposobnim i 6,1% stalno nesposobnim.[206]

Na teritoriji grada Beograda nalazi se veći broj sanitetskih ustanova prema kojima Sanitetsko odeljenje Komande grada ima obavezu u smislu koordinacije rada, snabdevanja sanitetskim materijalnim sredstvima, raspodele sanitetskih kadrova. Od novembra 1944. do kraja rata na teritoriji grada bile su ove sanitetske ustanove.[207]

- Glavna vojna bolnica (Pasterova 2) sa svojim odeljcima u Opštedržavnoj bolnici, Gradskoj bolnici, Železničkoj bolnici, bolnici Bratinske blagajne, Bolnici trgovačke omladine, Sanatorijumu Stanković, Češkom domu i Učiteljskom domu;
- Garnizonska ambulanta Komande grada (ulica Vuka Karadžića 7, 7a i 11);
- Ambulanta Komande milicije (Đušina 3);
- Apoteka garnizonske ambulante (Kolarčeva 6);
- Zavod za dezinfekciju (ulica Franše de Eperea 10);
- Dezinfekciona stanica (Karađorđeva 73);
- Centralna zubna ambulanta (Obilićev Venac 36);
- Ambulanta Poliklinike za kožne i venerične bolesti (ulica Pasterova 14 i Maršala Pilsuckog 28);
- Očna i ušna klinika (Vidinska 19);
- Škola za srednji sanitetski kurs (Deligradska 35);
- Zavod za transfuziju krvi (Bulevar oslobođenja 16);
- Ambulanta Izvršnog NOO Beograda (Džordža Vašingtona 17);
- Kožno-venerična ambulanta Opštedržavne bolnice (Kralja Milana 23);
- Škola za više sanitetske rukovodioce i Vojno-higijenski zavod (u krugu Glavne vojne bolnice);
- Ambulanta 1. beogradske brigade KNOJ-a (Knez Mihailova br. 5);
- Ambulanta 2. beogradske brigade KNOJ-a (Drinčićeva br. 1.), i
- Sanitetsko-prihvatno-otpremna stanica SOVŠ (Železnička stanica).[208]

GLAVNA VOJNA BOLNICA

Glavna vojna bolnica u Beogradu, građevinski i kao sanitetska ustanova, potiče još iz Kraljevine Srbije pre prvog svetskog rata. Završena je 1909. i otvorena kao Opšta vojna bolnica sa 400 kreveta. Posle prvog svetskog rata

[202] Isto, Inv. br. 6666 D.
[203] Zbornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, str. 724
[204] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 9901 D.
[205] Isto, Inv. br. 9907 D.
[206] Isto, Inv. br. 990ID, 9899D i 9902D.
[207] Isto, inv. br. 6777D.
[208] Imena ulica i brojevi su iz 1944.

1922. preimenovana je u Stalnu vojnu bolnicu 1. armijske oblasti, a 1. aprila 1930. proglašena je za Glavnu vojnu bolnicu Jugoslovenske vojske Kraljevine Jugoslavije. Godine 1932. dobila je nova odeljenja a zatim proširivanjem 1937. i 1939. povećala kapacitete na 1200-1500 kreveta. Tada ima 14 bolničkih odeljenja, apoteku, bolničarsku četu, vojno higijenski zavod, internat vojnih pitomaca, đačku četu i rekonvalescentno odeljenje. Posle okupacije Jugoslavije 1941. nastavlja sa radom u smanjenom obimu, jer je jedan broj sanitetskih kadrova odveden u zarobljeništvo. Bolnica je u nadležnosti kvislinške vlade Milana Nedića i u njoj se leče, pored pripadnika oružanih jedinica ove vlade, oboleli ratni zarobljenici Jugoslovenske vojske pušteni iz zarobljeništva, zatim četnici Koste Pećanca i Draže Mihailovića kao i određen broj civilnih lica.

Pod nazivom Glavna vojna bolnica NOVJ, posle oslobođenja Beograda 1944. podrazumeva se kompleks bolničkih ustanova u koji ulaze Vojna bolnica, Železnička bolnica, Gradska bolnica, pojedina odeljenja Opšte državne bolnice i klinika Medicinskog fakulteta, bolnica Bratinske blagajne, bolnica Trgovačke omladine, Sanatorijum Stanković. Za smeštaj lakih ranjenika koristi se Češki dom i Učiteljski đom u Beogradu. Ovaj kompleks ulazi u sistem bolnica pod neposrednim rukovodstvom SOVŠ-a, u koji ulaze i bolnički centri u Zemunu, Smederevu i Pančevu.

Zatečeno stanje posle oslobođenja Beograda bilo je veoma loše i sanitetski radnici se sureću sa znatnim materijalnim i drugim teškoćama da se bolnica proširi. Jedan deo građevinskih objekata bio je oštećen prilikom bombardovanja Beograda u aprilu i maju 1944. Posebno su bili oštećeni zubno, očno, ušno, drugo hirurško, prvo interno i rendgen-odeljenje.[209] Tokom rata u bolnici je bilo naseljeno oko 120 stanara sa porodicama, što je otežavalo rad i sprečavalo proširenje bolničkih kapaciteta. Nedostajalo je mnogo posteljnog rublja, pokrivača, kreveta, zavojnog materijala i lekova.

Glavna_j^na__bolnica, u užem smislu, ima u svom sastavu Prvo i Drugo hirurško odeljenje. Prvo i Drugo interno, Zarazno, Kožno, Grudno, Očno, Ušno, Nervno, Rendgen-odeljenje, Stanicu za transfuziju krvi i Prijemno odeljenje. Tokom 1944. i 1945. izvršene su još neke reorganizacije. Tako je 9. novembra 1944. general dr.J^ NikoliJ^prilikomjjbü /
da^e_otvori Odeljenje ža čeljusnu hirugiju^štoje kasnije^ i^jostvarepo^—

Glavna vojnabolnica u celini bila je namenjena za prijem i lečenje teških ranjenika i bolesnika. Međutim, kako je Beograd bio na raskršću evakuacije ranjenika sa raznih frontova (Srbija, Vojvodina, Bosna), to su uglavnom dolazili u bolnicu ranjenici i bolesnici svih kategorija. Rukovođenje svim delovima vrši se iz jednog centra (Uprava Glavne vojne bolnice) a ranjenici i bolesnici su, posle trijažiranja u Prijemnom odeljenju, upućivani u pojedine bolničke odeljke, namenski određene za pojedine vrste povreda ili oboljenja. Tako je Vojna bolnica bila određena za teže povrede grudnog koša, trbuha i ekstremiteta. U Železničku bolnicu slate su, uglavnom, povrede ekstremiteta. Povrede trbuha i urogenitalnog trakta na Urološku i Hirušku kliniku Medicinskog fakulteta, povrede glave u bolnicu Bratinske blagajne i Neurohiruško odeljenje Medicinskog fakulteta, dok su u Gradsku bolnicu upućivane, uglavnom povrede ekstremiteta. Lakši ranjenici posle hirurške obrade smeštani su u Češki i Učiteljski dom.

ßäS. Arhiv sanitetske službe, inv. br. 6596 D.
[210] ibornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, str. 495.

Svi ranjenici i bolesnici posle stizanja u Beograd dolazili su prvo na Prijemno odeljenje Vojne bolnice gde se vršila osnovna dijagnostika i trijaža a potom upućivani na pojedina odeljenja. Trijaža je bila otežana jer je malo ranjenika (naročito tokom 1944) imalo uredna medicinska dokumenta. Dešavalo se da od svih primljenih u toku dana svega 3 do 12 ranjenika imao uredno ispunjenu ranjeničku kartu.[211] Za tačnu dijagnozu i trijažu, pored opšteg kliničkog pregleda, morali su se skidati zavoji i utvrđivati karakter i težina ranjavanja. Nekada je dnevno dolazilo i više stotina ranjenika na to odeljenje. Za ovaj posao bilo je angažovano 170 lica i radilo se danonoćno.[212] Za dovoz ranjenika do bolnice raspolagalo sa jednim sanitetskim autom, 2 kamiona i 3 kola sa konjskom zapregom. Ranjenici su dovoženi sa Železničke stanice, Pristaništa ili su kamionima direktno dolazili u bolnicu. Evakuacija ranjenika iz Glavne vojne bolnice vršila se u bolnice Smederevo, Pančevo, kao i bolnice Glavnog štaba Srbije. Prijem ranjenika i bolesnika sve do kraja rata bio je svakodnevni i postepeno se povećavao. Zbog toga se povremeno vrši povećanje broja bolničkih kreveta a svakodnevno se otpuštaju pojedine kategorije ranjenika i bolesnika u druge bolnice. Najveći broj otpuštenih je na račun vraćenih u jedinice kao prezdravelih i otpuštenih na kućno bolovanje, zatim evakuisanih u druge bolnice. Bolnička vojnolekarska komisija svakodnevno je otpuštala manji broj stalno ili privremeno nesposobnih.

KRETANJE I REZULTATI LEČENJA RANJENIKA I BOLESNIKA U GLAVNOJ VOJNOJ BOLNICI TOKOM 1944.

Prvi zvanični izveštaj o stanju ranjenika i bolesnika poslan je 25. oktobra 1944. Odnosio se samo na Vojnu bolnicu. Tada je ona imala 761 krevet sa 744 ranjenika i bolesnika. U bolnici je ukupno radilo 32 lekara od kojih 4 hirurga i 142 ostalog medicinskog i drugog osoblja. Za upravnika je 29. oktobra 1944. postavljen dr Ivan Pavletić, do tada šef hirurške ekipe 1. proleterske divizije. Od tada u izveštaje o brojnom stanju Glavne vojne bolnice uključuju se i druge ustanove u Beogradu, tako da broj kreveta do kraja meseca iznosi 1924.[213] Broj kreveta povećava se naročito u novembru, kada dostiže 2260 sa najvećim brojnim stanjem ranjenika i bolesnika u toku jednog dana 2333. Tada je 3. decembra 1944. u svim ustanovama Glavne vojne bolnice radilo 112 lekara (od kojih 24 hirurga), 10 apotekara, 201 lice srednje medicinskog kadra, 218 niže kvalifikovanog medicinskog kadra i 615 ostalog osoblja. Od 6. decembra 1944. u dnevne izveštaje koje Uprava Glavne vojne bolnice šalje Vrhovnom štabu NOV i POJ, ne unose se ustanove van Vojne bolnice, tako da je brojno stanje ranjenika i bolesnika prividno manje. Kapaciteti ovih drugih ustanova bili su: Bolnica Dedinje 196 kreveta, Gradska bolnica 276 kreveta, Bolnica trgovačke omladine 110 kreveta, klinike i odeljenja Opšte državne bolnice 795 kreveta i Sanatorijum Stanković 25 kreveta. Broj ranjenika i bolesnika iz NOVJ u ovim ustanovama iznosio je, prosečno, dnevno tokom decembra oko 445.

Pri kraju oktobra broj ranjenika i bolesnika ispunjava posteljne kapacitete pripremljene za pripadnike NOVJ (Tabela br. 2). U novembru broj kre-

[211] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 11041 D.
[212] Dr Gigić: Sećanje na rad prijemnog odeljenja GVB, Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, VMA, Beograd, 1967, Srbija, sveska IV, str. 24.
[2,3] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 11041 D.

Dovoz, ranjenika sanitetskim vozom u Beograd, decembar 1944.

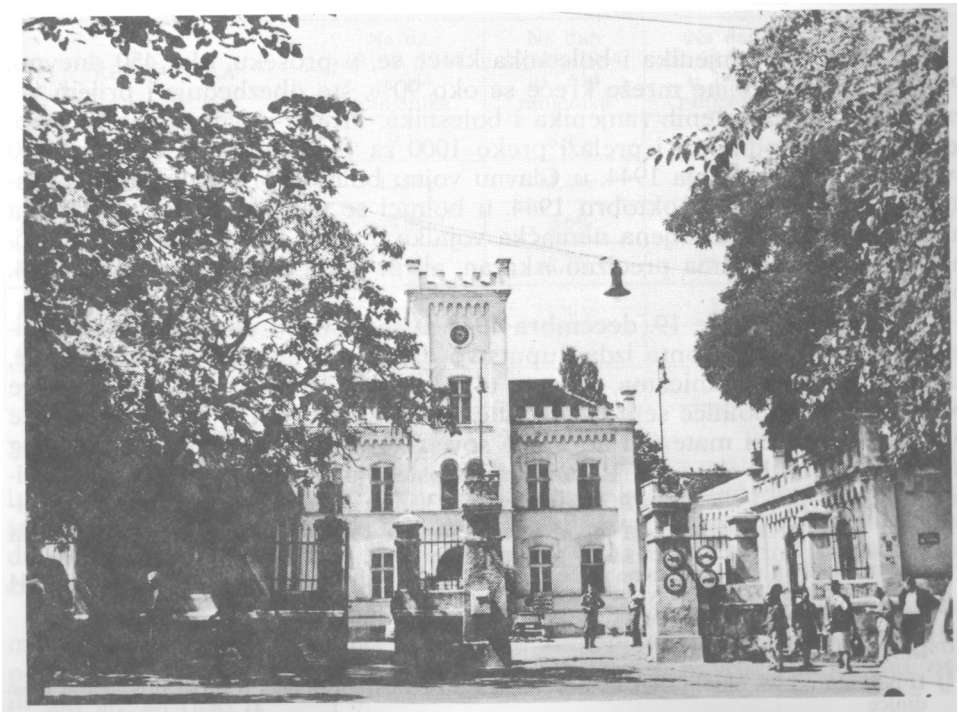

Ulaz. u Glavnu vojnu bolnicu, Beograd

veta prelazi 2100 sa popunjenošću krevetske mreže od 101%. Smanjenje broja ranjenika i bolesnika koji svakodnevno leže u Glavnoj vojnoj bolnici tokom decembra, delom je objektivne prirode zbog smanjenja broja ranjenika u ovom periodu, a delom i zbog isključenja podataka iz dnevnih izveštaja o ranjenicima i bolesnicima koji leže u civilnim bolnicama u Beogradu. O ovim ranjenicima i bolesnicima uprava Glavne vojne bolnice izveštava o dnevnom stanju samo u globalnoj cifri.

Tabela br. 2

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U GLAVNOJ VOJNOJ BOLNICI U VREMENU OD 25 OKTOBRA DO 30. DECEMBRA 1944.[214]>

U VREMENU OD	Broj kreveta - dnevni prošek	Broj r/b - dnevni prošek	Odnos bolesnih prema ranjenim %	Ukupno primljeno za 15 dana	Ukupno otpušteno u jedinice za 15 dana*	Mortalitet %	Popunjenost posteljne mreže
25-31. oktobra	1.405	1.261	32,2%	528	-	2,8%	89,7%
1-15. novembra	2.082	2.107	25,8%	1.260	-	3,2%	101%
17-30. novembra**	2.213	1.965	26,7%	1.008	472	3,0%	88,7%
1-14. decembra	1.688	1.356	47,7%	809	382	1,3%	80,3%
15-31. decembra	1.444	1.217	53,2%	1.058	313	2,1%	84,2%
UKUPNO	-	-	-	4.663	1.167	2,5%	-

Broj ovih ranjenika i bolesnika kreće se, u prošeku, oko 450 dnevno. Popunjenost posteljne mreže kreće se oko 90%, što obezbeđuje i prijem većeg broja nepredviđenih ranjenika i bolesnika. Prijem novih ranjenika i bolesnika je svakodnevan i prelazi preko 1000 za 15 dana, odnosno 70 do 80 svakoga dana. Do kraja 1944. u Glavnu vojnu bolnicu primljeno je 4.663 ranjenika i bolesnika. U oktobru 1944. u bolnici se nalazilo na lečenju 132, a u novembru 182 zarobljena nemačka vojnika.[215] Broj lečenih sovjetskih vojnika nije u izveštajima precizno iskazan, ali ih je na dan 6. decembra 1944. bilo 467.[216]

Vrhovni štab je 19. decembra 1944. u saglasnosti sa načelnikom saniteta 3. ukrajinskog fronta izdao uputstvo da se svi ranjenici Crvene armije, zatečeni u našim bolnicama, otpuste u njihove vojne bolnice i da se više ne primaju u naše bolnice sem hitnih slučajeva. Takođe, dat je nalog da se više nikakav sanitetski materijal ne izdaje sovjetskim jedinicama.[217] I pored ovog uputstva jedan broj sovjetskih ranjenika ostao je u našim bolnicama. Sanitetsko odeljenje Vrhovnog štaba izveštava 3. marta 1945. sovjetsku Vojnu misiju pri Vrhovnom štabu da je na dan 1. marta 1945. bilo u našim bolnicama

[214] Dnevni izveštaji uprave Glavne vojne bolnice SOVŠ-a od 25. oktobra do 31. decembra 1944. Arhiv sanitetske službe, inv. br. 11041 D do 11047 D
[215] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 11043 D
[216] Isto, inv. br. 11084 D.
[217] Isto, inv. br. 10476 D.

") U periodu od 25. oktobra do 15. novembra nisu iskazivani podaci o broju otpuštenih u jedinice
**) Nedostaje dnevni izveštaj od 16. novembra 1944.

174 ranjenika Crvene armije, od kojih 94 u Srbiji (u Beogradu 64, u Zemunu 16, u Smederevu 6, u Požarevcu 6 i u Smederevskoj Palanci 2).[218]

Jedna od karakteristika za kraj 1944. je stalno povećavanje broja bolesnika u odnosu na broj ranjenika. Broj bolesnika od 33,2% u oktobru, povećava se na 53,2% u decembru. Ovaj broj povećava se na račun opštih internih oboljenja. Radi se poglavito o oboljenjima respiratornog trakta (pneumonije, pleuritisi, TBC-pluća), zatim reumatičnih oboljenja i zapaljivih oboljenja bubrega. Povećava se i broj kožno-venеričnih oboljenja, naročito šuge i različitih dermatoza. Venеrične bolesti predstavljaju novu patologiju za pripadnike NOVJ jer su, do oslobođenja Beograda, bila skoro nepoznata. Krajem decembra 1944. u Glavnoj vojnoj bolnici leži 35 pripadnika NOVJ obolelih od sifilisa, 19 od gonoreje, 4 od ulkus mole i 1 od IV venеrične bolesti. Broj zaraznih oboljenja ne pokazuje zanačajna povećanja. Prosečno dnevno leži 4-9 obolelih od pegavca i 14 do 26 od trbušnog tifusa.

Jedan od značajnijih pokazatelja o uspehu lečenja je broj otpuštenih u jedinice. Od 17. novembra do 31. decembra primljeno je 2.875 ranjenika i bolesnika, a otpušteno 1.167, što iznosi 40,5% svih primljenih u tom periodu.

Mada je Glavna vojna bolnica bila predodređena za teže ranjenike i bolesnike, zastupljenost povreda po regijama tela je dosta ravnomerna i ne razlikuje se značajno od povređivanja koja nastaju neposredno u toku borbenih dejstava (Tabela br. 3). Radi se samo o težim povredama raspoređenim dosta ravnomerno po regijama tela.

Tabela br. 3

POVREDE PO REGIJAMA TELA U RANJENIKA GLAVNE VOJNE BOLNICE TOKOM 1944.21«

REGIJA TELA	Na dan 30. 10. 1944. u 944 ranjenika	Na dan 10. 11. 1944. u 1.634 ranjenika	Na dan 22. 11. 1944. u 1.105 ranjenika	Na dan 30. 11. 1944. u 1.043 ranjenika
Glava i vrat	9,3%	8,4%	8,7%	7,4%
Grudni koš	12,7%	11,1%	8,5%	8,8%
Trbuh	4,3%	3,6%	2,6%	1,9%
Ekstremiteti	64,4%	62,7%	76,0%	77,6%
Kontuzije	-	-	3,8%	3,6%
Opekotine	-	-	0,4%	0,3%
Ostale povrede	9,2%	14,0%	-	0,09%

Za ovaj period u 1944. u Glavnoj vojnoj bolnici umro je 121 ranjenik i bolesnik, što u odnosu na broj primljenih za isti period predstavlja mortalitet od 2,5%. Mortalitet se nije značajno menjao tokom 15-dnevnih perioda Međutim, mortalitet od povreda po regijama tela i težini povređivanja znatno je veći (Tabela br. 4).

Iz analize povreda iz perioda od 17. do 30. novembra vidi se da je mortalitet u ranjenika iznosio 4%. Od 537 ranjenika 238 su bile penetrantne povrede telesnih šupljina ili povrede ekstremiteta sa povredama kostiju, od-

[218] Isto, inv. br. 11085 D.
[219] Isto, inv. br. 11041 D, 11042 D, 11043 D.

MORTALITET I KARAKTER POVREDA U 537 RANJENIKA GLAVNE VOJNE BOLNICE PRIMLJENIH U PERIODU OD 17. DO 30. NOVEMBRA 1944.[220]>

	Broj ranjenika - bolesnika (%)	Mortalitet (%)	Broj penetrantnih povreda otvorenih preloma*) (%)	Mortalitet od penetrantnih povreda - otvorenih preloma (%)
Glava i vrat	94 (17,3%)	5,3%	49 (52,1%)	10,2%
Grudni koš	36 (6,7%)	13,8%	21 (58,3%)	23,8%
Trbuh	17 (3,1%)	41,1%	10 (58,8%	70,1%
Ekstremiteti	340 (63,3%)	1,6%	158 (46,4%)	2,5%
Kontuzije	28 (5,2%)	3,5%	-	-
Ostalih povreda	22 (4,0%)	-	-	-
Svega	537	4,0%	238 (44,3%)	8,8%
Bolesnika	471	1,9%	-	-
UKUPNO:	1008	3%	238	8,8%

nosno 44,3% svih povređenih. Mortalitet od povreda grudnog koša a naročito od povreda trbuha je značajno visok. Uzroci smrti u bolesnika su tuberkuloza pluća, nefritis, pegavac i meningitis.

SANITETSKO OBEZBEĐENJE ZAVRŠNIH OPERACIJA ZA OSLOBOĐENJE SRBIJE NOVEMBRA - DECEMBRA 1944.

Posle oslobođenja istočne, južne i najvećih delova centralne Srbije, ostali su pod nemačkom okupacijom gradovi Kraljevo, Čačak, Užice i delovi Sandžaka. Ovim pravcem od Raške povlači se deo nemačke Grupe armija »E«. Borba za oslobođenje tih gradova i presecanje odstupnice nemačkim snagama započinju krajem oktobra i traju do sredine decembra. U ovim borbama učestvuje 14. korpus NOVJ sa 23, 25. i 45. divizijom i pridodatom 2. proleterskom i 17. divizijom. Njima sadejstvuju Ibarski, Kraljevački, Ćačanski i Užički NO odred. Jedinice NOVJ iznose oko 51.000 boraca. Sa njima sadejstvuju 93. i 233. divizija 68. korpusa Crvene armije.

Za obezbeđenje prolaza Grupe armija »E« Nemci formiraju 34. korpus »Miiler«, jačine do 60.000 ljudi. Posle više uzastopnih borbi nemačke snage uspevaju da se probiju za Bosnu a jedinice NOVJ oslobađaju Kraljevo 29. novembra 1944, Čačak 4. decembra, Požegu 12. decembra i Užice 16. decembra 1944. U istom periodu 22. divizija NOVJ, posle oslobođenja Kosovske Mitrovice, dejstvuje u Sandžaku i oslobađa Novi Pazar 30. novembra i Sjenicu 14. decembra, dok 37. divizija definitivno oslobađa Prijepolje 10. januara i Priboj, 12. januara 1945. Time je Srbija bila potpuno i definitivno oslobođena.

U ovim borbama u jedinicama 14. korpusa, 2. proleterske i 17. divizije bilo je preko 4.000 ranjenika i bolesnika. Sanitetska služba 14. korpusa i divizija se u potpunosti organizuje i popunjava sanitetskim kadrovima. Svaka divizija imala je pojačanu divizijsku bolnicu sa mogućnosti razvijanja po dve

[220] Isto, inv. br. 11043 D.

*) Procenat penetrantnih povreda u odnosu na ukupan broj povreda dotične regije tela

pokretne hirurške ekipe. Brigadne ambulante imaju lekare sa dovoljnim brojem bolničara po četama. Rukovodeći sanitetski kadar po divizijama bio je:

- 2. proleterska divizija: načelnik saniteta dr Martin Kolb, upravnik bolnice student medicine Vera Kušec, šef hirurškog odeljenja dr Milan Matić;
- 17. divizija: načelnik saniteta student medicine Hajro Kulenović, upravnik bolnice dr Roza Papo, šef hirurškog odeljenja dr Zdravko Isajlović;
- 23. divizija: načelnik saniteta dr Boris Piroškov, upravnik bolnice dr Boris Mratinković, šef hirurškog odeljenja dr Milan Vranjican;
- 25. divizija: načelnik saniteta dr Nikola Semze, upravnik bolnice dr Dragan Popović, šef hirurškog odeljenja dr Milutin Damjanović, i

45. divizija: načelnik saniteta dr Milan Geratović, upravnik bolnice dr Boško Niketić, šef hirurškog odeljenja dr Milorad Dimitrijevič.[221]

Divizijska bolnica 2. divizije bila je u Kruševcu. U toku borbi premešta se u Ribarsku Banju, zatim u Vrnjačku Banju i najzad u Čačak. Bolnica 17. divizije nalazila se u Kragujevcu i ostaje tamo do kraja operacija. Bolnica 23. divizije nije se premeštala iz Gornjeg Milanovca. Bolnica 25. divizije posle prelaska Ibra bila je veći deo vremena smeštena u Guči. Bolnicu 45. divizije razvija se u Banji Koviljači. Bolnica 14. korpusa već se nalazila u Kragujevcu, odakle se pri kraju tih operacija premešta u Loznicu. Brigade razvijaju svoje brigadne ambulante prema pravcima dejstvovanja, što se vrlo često menja, na rastojanju 2-5 kilometara od prednjih linija napada. Iz divizijskih bolnica povremeno se isturaju pokretne hirurške keipe na pravcima pojedinih brigada i rade na nivou ili zajedno sa brigadnim ambulantama. Evakuacija od brigadnih ambulanti vrši se, uglavnom, kolima sa volovskom i konjskom zapregom. Iz divizijskih bolnica često su korišćeni kamioni. Od Gornjeg Milanovca evakuacija je vršena i železnicom. Prema planu evakuacija vršila se u Kragujevac ili Mladenovac. Početkom novembra ranjenici iz 23. divizije upućeni su u Beograd bez prethodne dozvole i planiranja, što dovodi do iznenadnog preopterećenja bolnica u Beogradu. U vezi s tim referent saniteta SOVŠ-a traži 7. novembra 1944. da se referent saniteta 23. divizije i referent saniteta 1. jugoslovenske brigade pozovu na odgovornost. U isto vreme zabranjuje upućivanje ranjenika i bolesnika bez odobrenja u Beograd.[222] Do ovog incidenta došlo je kada je u borbama sa Nemcima od 2. novembra 1. jugoslovenska brigada imala 330 ranjenika koje bolnica 23. divizije nije mogla da prihvati.[223] U ovom periodu od 1. do 15. novembra 1944. u divizijsku bolnicu 23. divizije primljeno je 366 ranjenika i 103 bolesnika. Za to vreme umrlo je 13 ranjenika i 1 bolesnik, 68 ranjenika i bolesnika vraćeno je u jedinice, 178 evakuisano za Beograd i 173 za Mladenovac.[224]

Rad divizijskih bolnica može se, donekle, sagledati iz izveštaja GŠ Srbije o ranjenicima 2. proleterske divizije. Od 381 ranjenika u decembru, u 131 je izvršena veća hirurška intervencija (34,3%), a u 211 je urađena hirurška obrada rane (55, 3%). Umrlo je 11 ranjenika sa mortalitetom od 2,8 %. Broj gasnih gangrena bio je 8 ili 2%. Date su svega 3 transfuzije krvi, stavljeno 11 zatvorenih gipseva i 84 udlage na povređene ekstremitete.[225]

[221] Isto, inv. br. 12003 D.
[222] Zbornik dokumenata sanitetske službe, knjiga 12, str. 421.
[223] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NOR, Depeša br. 47, od 8. 11. 1944.
[224] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 2842 D.

POJAVA PRVIH OBOLJENJA PEGAVOG TIFUSA I PREDUZIMANJE MERA PROTIV IZBIJANJA EPIDEMIJA

Sve do kraja novembra 1944. i početkom decembra na teritoriji Srbije u jedinicama NOVJ, praktički, nije bilo oboljenja od pegavog tifusa. Porastom brojnog stanja jedinica, pri dugim marševima i neprekidnim borbama tokom zime 1944-1945, povećava se vašljivost i javljaju prva oboljenja. U 23. diviziji vašljivost u novembru i decembru dostiže 100 procenata.[226] Do polovine novembra oboljenja još nije bilo, ali se krajem meseca javljaju prva tri oboljenja sumnjiva na pegavi tifus. Štab Južne operativne grupe izveštava 21. decembra 1944. da su se u 17. diviziji pojavila 2 slučaja, a u 28. diviziji 27. oboljenja, i traži se jedan epidemiolog i epidemiološka ekipa.[227] U jedinicama 46. divizije prva oboljenja javljaju se posle njenog dolaska u Prištinu, kada se, osim pegavog tifusa, javljaju i manje epidemije trbušnog tifusa i zarazne žutice.[228] Dvadeset druga divizija se po svojim zadacima kreće preko Raške, Novog Pazara, Sjenice, Priboja i Višegrada. Posle dolaska u rejon Beograda, u Obrenovcu početkom januara 1945. izbija manja epidemija pegavca u 10. brigadi ove divizije.[229] Vojna bolnica Smederevo izveštava 10. decembra da je u gradu izbila epidemija pegavca i traži, radi prevencije, ciklonizere, depedikulatore i vakcinu. Sanitetsko odeljenje Vrhovnog štaba upućuje šefa Vojnohigijenskog zavoda, dr Đuru Novakovića, i higijeničare u Smederevo.[230] U Beogradu u prvoj polovini decembra među vojnicima prolaznih jedinica javljaju se i prvi pojedinačni slučajevi oboljenja.[231]

Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije i komande vojnih oblasti upozoravaju sve jedinice i ustanove o povećanju vašljivosti i mogućnosti izbijanja epidemija, zahtevajući obaveznu depedikulaciju ranjenika pri upućivanju 5u bolnicu.[232] Šef saniteta Niške vojne oblasti, dr Mira Vrabič, izveštava 28. novembra 1944. o sprovođenju protivepidemijskih mera. Dat je i pravilnik o prijavljivanju i izveštavanju o pojavama oboljenja.[233] Svi izveštaji iz vojnih jedinica polaze od komandi mesta i sreskih NOO i bolnica ka komandama područja do epidemiologa pri komandi vojne oblasti. Civilne vlasti po ovom pravilniku izveštavaju, pored komandi mesta, svoje okružne NOO odakle se izveštaji šalju u Higijenski zavod u Nišu. Naređen je popis o broju i ispravnosti svih uređaja za depedikulaciju i dezinfekciju na terenu Niške vojne oblasti. Sve komande vojnih oblasti naređuju da se u jedinicama vrše svakodnevni pregledi na vašljivost i šalju 10-dnevni izveštaji višoj komandi na specijalnom obrascu.[234] Naređena je stroga kontrola svih ranjenika koji dolaze u bolnice. Preduzimanje protivepidemijskih mera sprovodi se istim intenzitetom i preko NO odbora među stanovništvom. Komandant Vojne oblasti Kragujevac, 23. decembra 1944, izdaje opštu naredbu - proglas za sve komande mesta, seoske, sreske i okružne NO odbore, da preduzimaju mere na izgradnji suvih komora, javnih kupatila, držanju predavanja i organizaciji kurseva za obuku dezinfektora.[235]

[226] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, sveska 5, str. 64.
[227] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 15072 D.
[228] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. Srbija, sveska 5, str. 146.
[229] Isto, sveska 5, str. 54.
[230] Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 15087 D.
[231] Isto, inv. br. 4200 D.
[232] Isto, inv. br. 9590 D.
[233] Isto, inv. br. 1505 D.
[234] Isto, inv. br. 9415 D.
[235] Isto, Inv. br. 15127 D.

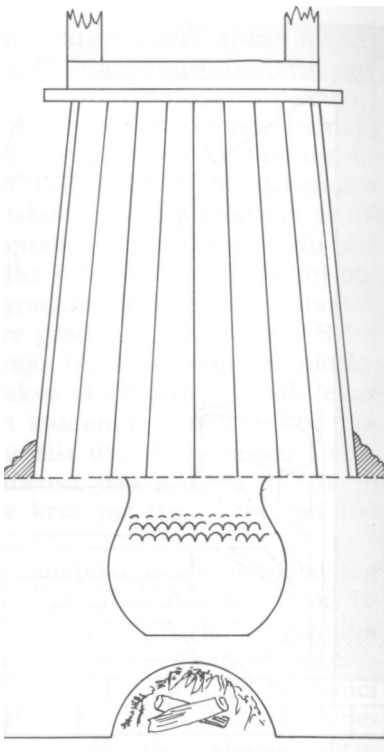

Skica br. 1: »Srpsko bure«. Nacrt Tehničkog pododseka Sanitetskog odeljenja Vojne oblasti Kragujevac

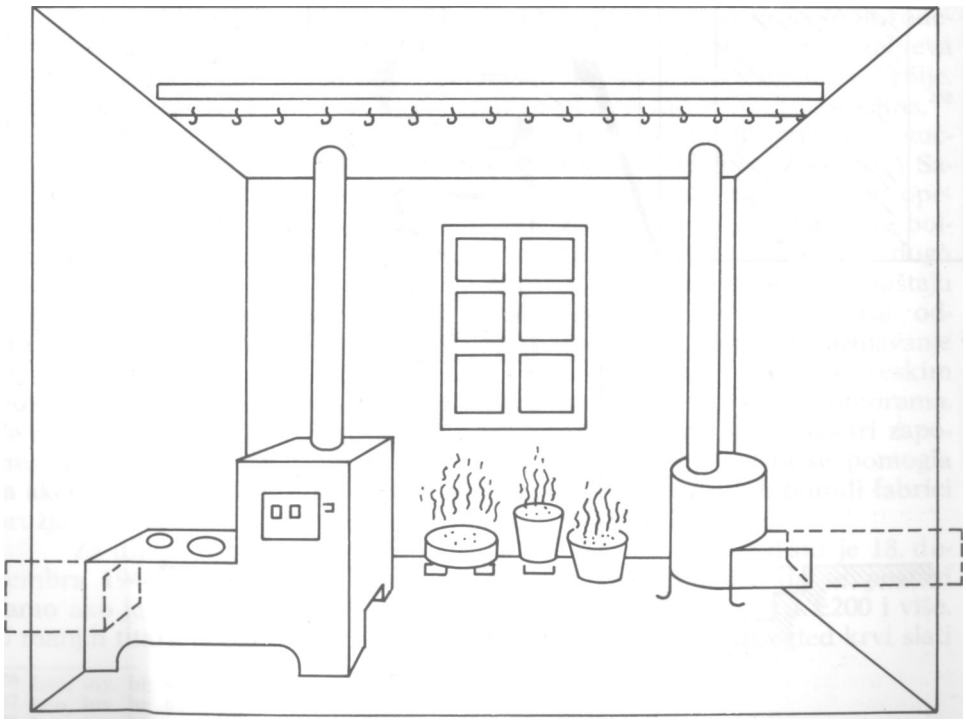

Skica br. 2: »Suva komora sa hladnim podom« nacrt Tehničkog pododseka Sanitetskog odeljenja Vojne oblasti Kragujevac

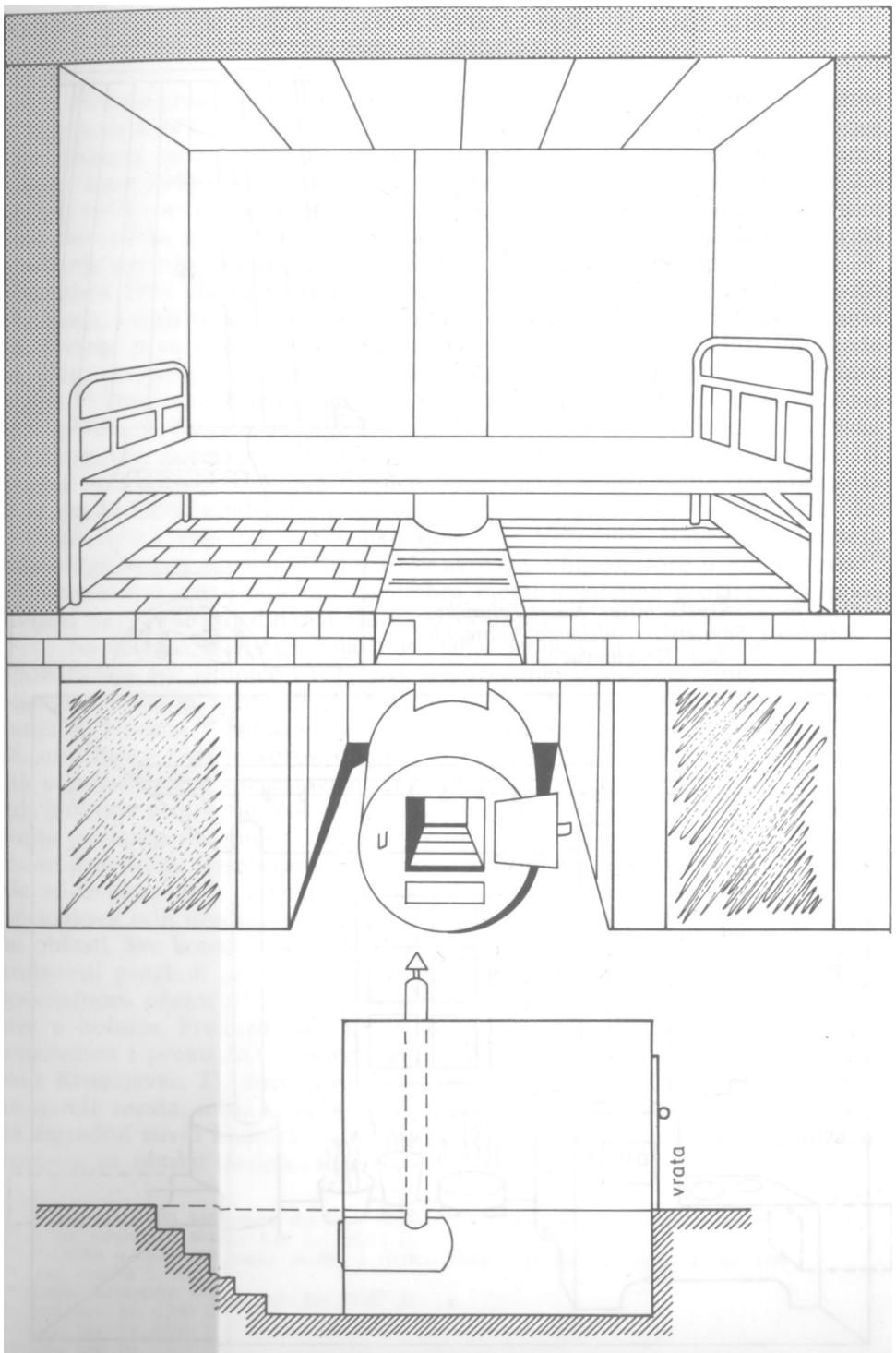

Skica br. 3. »Suva komora sa vrućim podom«. Nacrt Tehničkog pododseka Sanitetskog odeljenja Vojne oblasti Kragujevac

Naročito intenzivno organizovanje i sprovođenje svih preventivnih mera vodi se na teritoriji Vojne oblasti Kragujevac, čime rukovodi glavni epidemiolog vojne oblasti dr Mihajlo Radojičić koji svoju delatnost proširuje i na Valjevsku vojnu oblast. U decembru sve vojne i civilne bolnice nemaju uređena kupatila i depedikulacione uređaje. Radi uspešnije i kvalitetnije izgradnje dezinfekcionih stanica, Glavni štab Srbije naređuje 28. decembra 1944. da se pri vojnim oblastima oforme sanitetsko-tehnički pododseci sa inženjerom na čelu.[216] Njihov zadatak bio je da naprave nacrte za izgradnju različitih tipova dezinfekcionih stanica. Ova naredba izvršena je pri Vojnoj oblasti Kragujevac i dati su nacrti po kojima su građene dezinfekcione stanice (skice 1, 2 i 3). Držani su i kursevi za majstore graditelje tih stanica. Svim komandama područja naređeno je da formiraju higijensko-epidemiološke ekipe za suzbijanje pegavca na terenu. Sastav takve ekipe bio je: mlađi lekar šef ekipe, dva dezinfektora, dva berberina, pet studenata medicine, tri pomoćna dezinfektora i dva bolničara. Ekipa je nosila dva dezinfekciona aparata, deset »srpskih buradi«, 100 sapuna, sto ubrusa, dva pribora za šišanje i brijanje, tri šprica, dvadeset igala za uzimanje krvi, pet flaša lizola po 100 ccm, i sublimata 100 pastila.[237]

Procenjujući epidemiološku situaciju, Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije, 19. decembra 1944. upozorava na mogućnost i opasnost od izbijanja epidemije, i naređuje svim referentima saniteta divizija i upavama bolnica; 1) da svi ranjenici koji dolaze u brigadne bolnice mora da se pregledaju na vašljivost i da se depedikulišu; 2) da se svi ranjenici i bolesnici koji dolaze u divizijske bolnice i pre upućivanja u korpusne bolnice depedikulišu, i 3) uprave bolnica da kontrolišu sve ranjenike na vašljivost i vrše depedikulaciju. Ponovo se upozorava da svaka bolnica pri prijemnom odeljenju mora imati kupatilo i uređaj za depedikulaciju. U naređenju se zahteva da se o nađenom stanju izveštava Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije. Istovremeno se preporučuje da se ograniče posete zaraznim bolesnicima.[238]

Međutim, i pored svih naredbi dolazi do propusta, što stvara mogućnost prerastanja pojedinačnih slučajeva oboljenja u epidemije. Zbog toga Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije oštro upozorava sanitet Južne operativne grupe da ranjenici, koji su upućivani iz 25. divizije u pozadinske bolnice, nemaju ranjeničke karte, da su svi ranjenici vašljivi, neokupani i dugo neprevijani. Ranjenici se upućuju bez sprovodnika i samovoljno napuštaju transportna sredstva odlazeći u svoja rodna mesta (umesto u Kragujevac, odlaze prema Nišu). Povodom tih slučajeva naređena je istraga i kažnjavanje krivaca.[239] Svim komandama naređeno je da pri komandama mesta, sreskim i okružnim NO odborima urede dezinfekcione stanice sa suvim komorama. Za sela su preporučena »srpska burad«. Zatraženo je da sreski lekari započnu sa praktičnim kursevima za dezinfektore po selima. Da bi se pomogla ta akcija, Glavni štab Srbije 5. januara 1945. šalje 70 benzinskih buradi fabrici oružja u Kragujevcu da se od njih naprave »srpska burad«.[240]

Za dijagnostiku i prijavu oboljenja od pegavog tifusa izdato je 18. decembra 1944. uputstvo po kojem dijagnoza oboljenja može da se postavi samo ako je Vajl Feliksova (Weil-Felix) reakcija pozitivna u titru 1:200 i više. U manjih titara reakciju treba ponoviti na 5 dana. Uzorci za pregled krvi slati

[236] Isto, inv. br. 9392 D.
[237] Isto, inv. br. 9419 D.
[238] Isto, inv. br. 9590 D.
[239] Isto, inv. br. 3105 D.

su u Kragujevac, Beograd, Smederevo i Kraljevo gde su postojale laboratorije. Početkom 1945. otvorena je i Bakteriološko-serološka laboratorija pri Vojnoj oblasti Kragujevac.[241] Da bi se sprečilo prenošenje zaraženih vašiju, Glavni štab Srbije je 30. decembra 1944. zabranio sve posete borcima na frontu.[242] Zahvaljujući svim tim merama, nije došlo do širenja oboljenja epidemijskih razmera. Prema izveštaju glavnog epidemiologa SOVŠ-a, dr N. Ćernozubova, u toku 1944. u jedinicama na teritoriji Srbije bilo je 76 slučajeva oboljenja pegavca (28. divizija - 58 oboljenja, 17. divizija - 10 oboljenja, 23. divizija - 3 oboljenja i 45. divizija - 5 oboljenja).[243]

[241] Isto, inv. br. 9606 D.
[242] Isto, inv. br. 9396 D.

Glava IV

SANITETSKA SLUŽBA JEDINICA NOP-A U SRBIJI ZA VREME ZAVRŠNE OFANZIVE JUGOSLOVENSKE ARMIJE ZA OSLOBOĐENJE JUGOSLAVIJE

PERIOD OD JANUARA DO MARTA 1945.

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA

U oslobođenoj Srbiji počinje obnova zemlje od ratnih pustošenja i ulažu se najveći napori da se pomogne frontu i oslobodi cela Jugoslavija. Na teritoriji Srbije ostale su 22, 24, 47. i 2. proleterska divizija pod komandom Glavnog štaba Srbije kao strategijska rezerva Generalštaba Jugoslovenske armije. Te divizije vode povremene borbe sa zaostalim grupama četnika i balista.

Sa vojnopozadinskim jedinicama pod komandom Glavnog štaba Srbije, bilo je 113.542 borca i starešine.[244] Do kraja 1944. bili su rasformirani svi partizanski odredi. Za sanitetsku službu ovaj period znači povećanje bolničkih kapaciteta i prihvatanje na definitivno lečenje ranjenika i bolesnika sa frontova u Bosni i Vojvodini. U februaru i početkom marta 1945. naročito je veliki priliv ranjenika i bolesnika iz istočne Bosne, iz borbi koje 2. armija vodi s jakim nemačkim i ustaško-četničkim snagama. Evakuacija ovih ranjenika i bolesnika teče preko Zvornika, Loznice i Sapca prema Beogradu i bolnicama u unutrašnjosti Srbije. Sa aprilskom ofanzivom 1945. pored ranjenika i bolesnika 2. armije u Srbiju se evakuišu i ranjenici 1. armije sa Sremskog fronta. Evakuacija ranjenika u Srbiju nastavlja se i tokom celog maja meseca. Slanje velikog broja obolelih od pegavca iz istočne Bosne, ugrožavalo je epidemiološku situaciju i pretilo pojavom epidemije većih razmera, što je postavilo pred sanitetsku službu drugi krupan zadatak.

LECENJE RANJENIKA I BOLESNIKA U DIVIZIJAMA GLAVNOG ŠTABA SRBIJE U JANUARU I FEBRUARU 1945.

Organizacija sanitetske službe u brigadama i divizijama u ovom periodu menja se utoliko, što se divizijske bolnice reorganizuju u medicinske sanitetske bataljone (MSB). U hirurškim odeljenjima usvajaju se hirurške dok-

[244] D. Martinović: O radu i funkcionisanju GŠ Srbije u 1945. Armije u strategijskoj koncepciji NOR i revolucije, VINC, Beograd, 1986, str. 274.

trine preporučene od Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije (primarna hirurška obrada rane, zatvoreni gips, transfuzije krvi i dr.). Nastoji se da se što više ranjenika obradi u što ranijim satima posle ranjavanja. U februaru 1945. broj hirurški obrađenih u pojedinim divizijama kretao se: u 22. diviziji od 244 ranjenika operisano je 79%, u 24. diviziji od 39 ranjenika operisano je 89%, u 2. proleterskoj diviziji od 898 ranjenika operisano je 60% i u 46. diviziji od 21 ranjenika operisano 57%.[245] Raznovrsnost povreda po regijama tela, broj operisanih i mortalitet u 1197 ranjenika u februaru mesecu prikazan je u tabeli 5.

Tabela br. 5

KLASIFIKACIJA POVREDA PO REGIJAMA TELA U 1197 RANJENIKA U 22, 24, 46. i 2. PROLETERSKOJ DIVIZIJI U FEBRUARU 1945.[246]

Regija tela	Broj ranjenika - %	Broj operisanih - %	Mortalitet %
Glava i vrat	10,2%	39,8%	7,3%
Grudni koš	9,7%	62,3%	13,6%
Kičma	1,6%	84,2%	5,2%
Trbuh	2,9%	57,1%	54,2%
Ruke	32,3%	63,3%	0,2%
Noge	29,2%	58,8%	1,4%
Karlica	4,7%	77,1%	7,0%
Kontuzije	4,5%	.	.
Smrzotine	5,0%	.	.
Opekotine	0,4%	.	.
Ukupno	100%	55,3%	4,8%

Od ukupno 123 povrede glave i vrata bilo je 5,1% povreda lobanje i mozga, 1,3% povreda vrata, 2,6% povreda lica i 1% povreda oka. Broj hirurški obrađenih u divizijama na ovom broju ranjenika iznosio je 55,3% sa ukupnim mortalitetom od 4,8%. Od ukupnog broja povređenih u 336 ili 27,7% postojale su penetrantne povrede telesnih šupljina i otvoreni prelomi kostiju i zglobova ekstremiteta. Hirurške obrade usredsređene su, uglavnom, na ove povrede. Međutim, mortalitet od penetrantnih povreda se znatno razlikuje od prosečnog mortaliteta za sve povrede (Tabela br. 6).

Tabela br. 6

MORTALITET OD 336 PENETRANTNIH POVREDA I OTVORENIH PRELOMA KOSTIJU EKSTREMITETA U 22, 24, 47. i 2. PROLETERSKOJ DIVIZIJI U FEBRUARU 1945.

	Glava i vrat	Grudni koš	Trbuh	Karlica	Ruke i noge	Ukupno
Ukupan broj povreda	123	117	35	57	737	1.069
Broj penetrantnih povreda	43	38	24	17	214	336
Mortalitet od penetrantnih povreda	18,6%	39,4%	75%	17,6%	5,1%	16,3%

[245] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 10087 D.
[246] Isto, inv. br. 9910 D.

Mortalitet od penetrantnih povreda iznosio je 16,3%. Ukupno je umrlo 57 ranjenika i svi, sem jednoga, odnose se na te povrede. Hirurški rad u ovim jedinicama obavljalo je ukupno 7 kvalifikovanih hirurga. Na ekstremitetima je izvršeno 15 amputacija, stavljeno je 16 ligatura velikih krvnih sudova, prelomi fiksirani sa 182 udlage raznih vrsta i sa 43 zatvorena gipsa. Po kriterijumima ovih hirurga stanje težeg traumatskog šoka utvrđeno je u 54 ranjenika od kojih je 20 primilo transfuziju krvi ili 37%. Za hirurški rad u februaru 1945. glavni hirurg dr Vladimir Sergejevič Smirnicki daje u svom izveštaju ove podatke za 11154 ranjenika u bolnicama Glavnog štaba i 1207 ranjenika u divizijskim bolnicama.

- u vojnim bolnicama dato je 504 transfuzije krvi ili 4,5% ukupnog broja ranjenika. U divizijskim bolnicama dato je 42 transfuzije ili 3,4%. U prethodnom, januaru mesecu, na 6611 ranjenika u vojnim bolnicama dato je 375 transfuzija ili 5,7%.[247]

- gas gangrena u bolnicama bilo je 5 ili 0,04% dok ih je u januaru bilo 19 ili 0,2 sa mortalitetom od 52,6%. U divizijama je u februaru bilo 16 gas-gangrena ili 1,3% sa mortalitetom od 37,5%.[248]

- oboljenja od tetanusa bilo je u bolnicama 6 slučajeva sa mortalitetom 50%, a u divizijama 14 slučajeva sa mortalitetom od 71,4%.[249]

- postoperativni mortalitet u bolnicama iznosio je 0,8% dok je u divizijama bio samo 0,4%,[250]

- ukupni mortalitet na navedeni broj ranjenika u bolnicama bio je 1,3 a u divizijama 4,8%;[251]

- zbog invaliditeta i stalne nesposobnosti iz bolnica je otpušteno 2,5%,[252]

- u bolničkim centrima u januaru i februaru u 18.165 ranjenika stavljeno je 1609 udlaga (8,8%) i 850 zatvorenih gipseva (4,6%)[253]

U postojećim izveštajima nema podataka o učestalosti infekcija od ratnih rana, te se ne može oceniti odraz te infekcije na rezultate lečenja. Takođe, ne pominje se upotreba antibiotika (penicilina) i njihov doprinos u lečenju ratnih rana.

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U BOLNICAMA GLAVNOG ŠTABA SRBIJE U JANUARU I FEBRUARU 1945.

U ovom periodu definitivno su oformljeni bolnički centri i vojne bolnice gde se stiču ranjenici i bolesnici, kako iz jedinica pod komandom Glavnog štaba Srbije, tako i iz 1. i 2. armije sa frontova u Bosni i u Sremu. Glavni štab Srbije prima svakodnevne izveštaje o popunjenosti tih bolnica i, o ukupnom stanju, svakodnevno izveštava SOVŠ. To omogućava usmeravanje evakuacije ranjenika u pojedine bolnice i njihovu popunu prema kapacitetima i vrsti povreda i oboljenja. Svakodnevni izveštaji primaju se iz ovih bolnica: Niša, Aleksinca, Kragujevca, Požarevca, Mladenovca, Aranđelovca, Jagodine, Paraćina, Ćuprije, Sapca, Valjeva, Kruševca, Čačka, Pirota, Vranjske Banje, Prokuplja, Surdulice, Banja Koviljače.

[247] Isto, inv. br. 10089 D.
[248] Isto, inv. br. 10090 D.
[249] Isto, inv. br. 10091 D.
[250] Isto, inv. br. 10093 D.
[251] Isto, inv. br. 10094 D.
[252] Isto, inv. br. 10096 D.

Broj ranjenika i bolesnika u januaru postepeno raste i dostiže prosečno dnevno u drugoj polovini januara 5750, a u drugoj polovini februara 9715 (Tabela br. 7). Međutim, najveći broj ranjenika u jednom danu bio je 31. januara 7.267, a 22. februara 10.316.

Tabela br. 7

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U BOLNICAMA GS SRBIJE U JANUARU I FEBRUARU 1945.[254]

	Dnevni prošek broj k reveta	r/b dnevni prošek	boles-nika %	prim-ljeno r/b	otpušteno u jedinice r/b	morta-litet %	popunje-nost kreveta %
1-15. jan.	-	5.496	15,3%	3.137	2.203	0,9%	-
16-31. jan.	-	5.750	16,7%	5.392	2.118	0,7%	-
1-15. feb.	7.269	7.746	28%	10.143	1.501	0,8%	106%
16-27. feb.	9.388	9.715	29,9%	4.988	1.144	2,0	103%
UKUPNO	-	-	-	23.660	6.966	1,1%	-

Broj ranjenika i bolesnika naročito se povećava u drugoj polovini februara, kada popunjenost kapaciteta raspoloživog broja kreveta prelazi 100%. U izveštajima bolnica postoji rubrika »predviđeni broj kreveta koji je znatno veći i faktički predstavlja moguću rezervu za proširenje kapaciteta u slučaju potebe. Broj primljenih za ova dva meseca dostiže cifru od 23.660 ranjenika

Poseta vrhovnog komandanta NOV i POJ, maršala J.B. Tita Glavnoj vojnoj bolnici u Beogradu, 1. januar 1945.

[254] Isto, inv. br. 15916 D i 15910 D.

i bolesnika, dok je broj izlečenih i otpuštenih u jedinice iznosio 6.966, odnosno 29,4%. Svakodnevno se u ove bolnice prima u prošeku 300-600 ranjenika, a otpušta po raznim osnovama, 300 - 450, od čega je trećina onih koji se vraćaju u jedinice kao izlečeni. Ukupni broj bolesnika raste u odnosu na broj ranjenika i, krajem februara, dostiže 24,9%. U ova dva meseca u bolnicama GŠ Srbije umro je 261 ranjenik i bolesnik. Ukupni mortalitet iznosio je 1,1%. Povećanje mortaliteta naročito je izraženo u drugoj polovini februara.

LECENJE RANJENIKA I BOLESNIKA U GLAVNOJ VOJNOJ BOLNICI U BEOGRADU U JANUARU I FEBRUARU 1945.

Zbog priliva većeg broja ranjenika i bolesnika Glavna vojna bolnica postepeno povećava svoje posteljne kapacitete. U dnevne izveštaje uključeni su ranjenici i bolesnici iz ostalih bolničkih ustanova Beograda priključenih Glavnoj vojnoj bolnici (Tabela br. 8).

Tabela br. 8

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U GLAVNOJ VOJNOJ BOLNICI U BEOGRADU U TOKU JANUARA I FEBRUARA 1945. godine[255]

	Broj kreveta dnevni prošek	r/b dnevni prošek	boles-nika %	prim-ljeno r/b	otpušteno u jedinice r/b	morta-litet %	popunje-nost kreveta %
1-15. jan.	1.832	1.546	42,8%	981	324	1,6%	84%
16-31. jan.	1.854	1.678	44,6%	1.456	448	3,1%	90%
1-15. feb.	1.906	1.660	47,5%	963	432	3,4%	87,4%
16-28. feb.	1.950	1.762	51%	991	352	3,3%	90,4%
UKUPNO	-	-	-	4.391	1.556	2,9	

Dnevno se prima prosečno od 65 do 90 ranjenika i bolesnika, tako da je za ova dva meseca ukupno primljen 4.391 ranjenik i bolesnik. Broj izlečenih i vraćenih u jedinice 1.556 ili 35,4% ili 35,4% od broja primljenih. Broj bolesnika povećava se i dostiže 51% u odnosu na broj ranjenika. Za ovaj period u Glavnoj vojnoj bolnici ukupno je umrlo 128 ranjenika i bolesnika dajući mortalitet od 2,9%.

EPIDEMIOLOŠKA SITUACIJA U SRBIJI POČETKOM 1945.

I pored preduzimanja raznovrsnih i obimnih mera za sprečavanje širenja pegavog tifusa, u januaru i februaru 1945. učestalost ovog oboljenja pokazuje jasnu težnju povećanja, što se ne uspeva kontrolisati. U izveštaju epidemiologa Vojne oblasti Kragujevac od 4. marta 1945. u vojnim jedinicama u januaru zabeleženo je 40 novih oboljenja a među stanovništvom 138. U februaru taj broj u vojnim jedinicama iznosi 96 a u građanstvu 178 novih oboljenja.[250] Broj obolelih je, verovatno, i veći, jer glavni epidemiolog SOVŠ-a

[255] Isto, inv. br. 16095 D, 16096 D, 16096 D, 16097 D i 16098 D.

daje izveštaj da je u februaru na teritoriji Vojne oblasti Kragujevac bilo 407 obolelih među stanovništvom.[257]

Analiza januarskih oboljenja u vojnim jedinicama pokazuje da se, uglavnom, radi o pozadinskim jedinicama, u kojima je i opšta disciplina u sprovođenju protivepidemijskih mera bila slaba. Oboljenja su se pojavila u 1. četi Dopunskog bataljona u Umci (12), u stražari logora »Metino Brdo« u Kragujevcu (2), u logoru Komande mesta Stragari (1), u Štabu Užičkog odreda (1), u 2. bataljonu 14. brigade 23. divizije (1), u mesnoj miliciji (1), u logoru za talijanske zarobljenike (17), u miliciji sela Vlaška (1) u 1. bataljonu 24. brigade 45. divizije (1), u 31. brigadi 21. divizije (1) i u zatvoru OZN-e Kragujevac (2).[258] Izvori infekcije su okolna sela odakle su oboleli vojnici. Izrazit primer je 12 obolelih u 1. četi Dopunskog bataljona na Umci koji su svi iz sela Sokolova gde već ima 10 obolelih od pegavca. Izvor infekcije u italijanskom zarobljeničkom logoru nije do kraja razjašnjen.

Među stanovništvom širenje zaraze uzima veće razmere. U 14 srezova centralne i zapadne Srbije, odnosno u 24 sela i manjim gradovima javljaju se, pored pojedinačnih slučajeva, i prve manje epidemije. Tako je u selu Ropočevu bilo 39 obolelih a u selu Raniloviću se razbolelo 50 meštana. U oba sela infekciju su razneli putujući Romi. Energičnom akcijom epidemioloških ekipa, ove epidemije su ugušene. Uzrok epidemijskog širenja po selima Srbije je prenošenje zaraze iz Bosne preko brojnih građana koji su, i pored strogih zabrana, posećivali vojnike na frontovima u Bosni. Zaraza je unošena i preko ranjenih i obolelih boraca koji iz Bosne dolaze na bolovanje. Infestiranih zaraženim vaškama i u inkubacionom periodu pegavca pri odlasku kući, zaražavaju uz put ukućane gde su noćivali.

U februaru broj obolelih se povećao u odnosu na prethodni mesec. Među obolelim vojnicima koji su ležali u vojnim bolnicama pojavio se kao glavni izvor zaraze u Šabačkoj bolnici gde su kao ranjenici proveli neko vreme na putu evakuacije za bolnice Srbije. Nova izvorišta infekcije pojavila su se i u zatvorima OZN-e u Jagodini, Nišu, Zaječaru, Kragujevcu i Aranđelovcu, kao i u zatvoru Kragujevca i Topole. Infekcija je, najčešće, unošena preko vojnika dezertera iz Bosne, kao i veoma neodgovorno sprovođenje higijenskih mera naročito pri prebacivanju zatvorenika iz jednog zatvora u drugi, što je dovelo do širenja oboljenja u zatvorima. Do broja oboljenja skoro epidemijskog karaktera došlo je u zatvoru OZN-e u Kragujevcu (24) i u zatvoru OZN-e u Aranđelovcu (10). Uviđajući to, referent saniteta Vojne oblasti Kragujevac dr Bora Brusin traži 16. februara 1945. intervenciju Glavnog štaba Srbije da se omogući sprovođenje protivepidemijskih mera u tim ustanovama.[239] Načelnik saniteta Glavnog štaba Srbije dr Bora Božović 17. februara 1945. šalje dopis OZN-i za Jugoslaviju, OZN-i za Kragujevac i Komandi Vojne oblasti Kragujevac u kojem traži da se sanitetskim organima omogući sprovođenje svih potrebnih epidemioloških mera.[260] Od tada se zavode stroge mere karantina pojedinih zatvora, vrši se depedikulacija i lekarska smotra na vašljivost. Svi novi pritvorenici moraju se ošišati, okupati i depedikulisati. Takođe, svaki novi pritvorenik stavlja se u preventivni karantin od 15 dana pod stalnom kontrolom telesne temperature i vašljivosti. Za to vreme zatvor se nije smeo napuštati.[261]

[257] Isto, inv. br. 9214 D.
[258] Isto, inv. br. 15348 D.
[259] Isto, inv. br. 15357 D.
[260] Isto, inv. br. 15178 D.

Osoblje Sanitetskog odeljenja GS Srbije, početkom 1945.

U vojnim ustanovama oboljenja izbijaju u komandama mesta: Smederevska Palanka, Mladenovac, Umka, Velika Plana, Komandi čete Aranđelovac, Štabu 5. divizije KNOJ-a, Disciplinskoj četi Komande područja Kragujevac, Regrutnom centru Kragujevac. Od operativnih jedinica do pojave oboljenja došlo je u 15. srpskoj, 1. šumadijskoj i 19. brigadi. U svim ovim slučajevima radilo se o pojedinačnim pojavama, sem u Komandi mesta Mladenovac, gde je ukupno bilo 33 oboljenja. U karantin od 21 dan stavljaju se sve osnovne jedinice gde se oboljenje pojavilo, zatim sudski zatvor i zatvor OZN-e u Kragujevcu, auto-škola, OZN-a u Aranđelovcu, logor Komande mesta u Aranđelovcu, Disciplinska četa Komande područja u Kragujevcu i dr.

Oboljenja su se šire pojavila i među civilnim stanovništvom u Grockoj, Sopotu, Velikoj Plani, Mladenovcu, Smederevskoj Palanci, Lazarevcu, u istočnoj Srbiji i gradovima Zaječaru, Požarevcu, Knjaževcu, Negotinu. Pri prolasku ostavili su u bolnici u Smederevu 20 vojnika jedinica sa Kosova i Metohije koji su oboleli od pegavca. Do proširenja zaraze nije došlo. Na teritoriji Niške vojne oblasti u februaru je prijavljeno 121 oboljenje.[262]

Kao posebno veliko žarište i izvor infekcije je teritorija Sandžaka, gde su se nalazile 5. i 6. divizija NOV Albanije. U februaru u ovim divizijama bilo je 525 obolelih od pegavca i 181 od drugih zaraznih oboljenja. Među stanovništvom, takođe, ima obolelih.[263] Međutim, u 37. diviziji NOVJ koja operiše na tom terenu i u stalnom je dodiru sa jedinicama NOV Albanije, zahvaljujući dobrim epidemiološkim merama, bilo je samo pojedinačnih slučajeva oboljenja.

[262] Istu, inv. br. 9214 D.
[263] Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, reg. br. 1/1 14/1, K 1959.

Sve komande vojnih područja imaju svoje epidemiološke ekipe koje intenzivno rade po mestima gde se oboljenja pojavljuju. Ekipe još nisu snabdevene svim potrebnim sredstvima za suzbijanje vašljivosti, u svim komandama mesta nisu završene suve komore, a neka kupatila zbog nestašice goriva rade u ograničenom vremenu. Depedikulacija se izvodi najviše u »srpskim buradima«. Zbog ograničenih kapaciteta za kupanje i depedikulaciju prolazeće jedinice ne uspevaju da se sve depedikulišu.

Svi oboleli iz vojnih jedinica i ustanova izoluju se i smeštaju u vojne bolnice. Oboljenja su po toku i posledicama dosta teška i praćena znatnom smrtnošću. U februaru, smrtnost od pegavca među vojnim licima iznosila je 5,6% a među civilnim stanovništvom 6,7%. U pojedinim rejonima smrtnost je bila i veća. U kolubarskom srezu od 62 obolela umrlo ih je 5 (8%).

Pored pegavca javljaju se i druga zarazna oboljenja: trbušni tifus, paratifus, šarlah, difterija, antraks, erizipel, morbili, malarija, tetanus, epidemični meningitis. Sva ova oboljenja javljaju se i među civilnim stanovništvom u sporadičnim slučajevima, bez nagoveštavanja mogućnosti izbijanja epidemija. Oboljenja koja se sve češće i više nalaze u vojnim bolnicama su tuberkuloza, malarija, venerične bolesti i šuga.

Oboljenja od tuberkuloze izoluju se i koncentrišu, uglavnom, u bolnicama u Valjevu, Kragujevcu i Nišu, dok se bolnica u Surdulici sa 120 kreveta u celini određuje za tuberkulozne bolesnike.

Za suzbijanje venеričnih bolesti 16. februrara izdaje se naređenje o preduzimanju ovih mera:[264]

- da se pri regrutaciji obrati pažnja na polne bolesti i, sumnjivi slučajevi, upućuju u civilne bolnice;
- trupni lekari da jedanput mesečno vrše preglede i nađena oboljenja upućuju u divizijsku bolnicu ili bolničke centre;
- uvodi se obavezno prijavljivanje oboljenja na posebnom formularu. Lekari se obavezuju da održavaju predavanja vojnicima o polnim bolestima, i
- da se dijagnoza oboljenja obavezno zasniva na mikroskopskim i serološkim pregledima.

Komandama je 19. februara 1945. naređeno da se izvrši popis i klinički pregled svih prostitutki po gradovima, pri čemu je zahtevana stroga tajnost nađenih rezultata.[265] Gonoreja se u to vreme lečila, uglavnom, sulfopreparatima-targezinom i sulfocidom. Prosečno lečenje gonoreje u bolnicama trajalo je 5-7 nedelja. Lues je lečen bizmutom i neosalvarzanom, dok je za šugu korišćen Vlemenckx-ov rastvor.[266]

PRIMENA KONZERVISANE KRVI U LEČENJU RANJENIKA

Od osnivanja Zavoda za transfuziju krvi u Beogradu 1. novembra 1944. od 25. februara 1945. prikupljeno je 4.963,3 litra krvi. U martu i aprilu krv se prikuplja još intenzivnije, te je do 21. aprila prikupljeno još 6.087,8 litara. Iz Zavoda krv se raspodeljuje Glavnoj vojnoj bolnici, bolnicama Sovjetskog 3. ukrajinskog fronta, bolnicama u Zemunu, Šapcu, Kovinu, Kikindi, Srem-

[264] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9562 D.
[265] Isto, inv. br. 3092 D.

skoj Mitrovici, Rumi, Indiji, kao i pokretnim bolnicama 1. i 2. armije.[267] Pored Zavoda u Beogradu, otvorene su na teritoriji Srbije i stanice za transfuziju krvi u Glavnoj vojnoj bolnici, Šapcu, Kragujevcu, Valjevu i Požarevcu. Prikupljena krv iz tih stanica, uglavnom, trošena je za potrebe bolnica u ovim mestima a delom i za potrebe divizijskih bolnica divizija Glavnog štaba Srbije. Lokacija tih stanica izabrana je prema najvećim bolnicama za koje se predviđalo da će imati i najteže ranjenike. Krv je uzimana od bolničkog osoblja, civilnih dobrovoljnih davalaca kao i od jedinica koje su stacionirale u ovim gradovima. U svim stanicama za transfuziju krvi na teritoriji Srbije i Vojvodine od 42.000 davalaca prikupljeno je 17000 1 krvi.[268] Jedan deo a u nekim periodima i do 77% prikupljene krvi, dat je za potrebe Crvene armije.

U krvi su određivane samo osnovne 4 grupe i, na osnovu njih, davane su primaocima. Bez rashladnih uređeja i odgovarajuće transportne ambalaže, bilo je teškoća da se uzeta krv očuva, naročito u operativnim jedinicama. Komanda vojne oblasti Kragujevac, u vezi s tim daje 26. februara 1945. sledeće uputstvo.[269]

- u zimskim uslovima konzervisanu krv čuvati od mraza. U sanduke sa bocama krvi stavljati i boce sa vrelom vodom ili hemijskim grejačima. Sanduke pokrivati ćebadima. Posle 4-5 sati menjati vodu:
- tokom leta i za vreme toplih dana u sanduke stavljati sudove s ledom ili hladnom vodom, i
- na frontu kopati jame u zemlji dubine 1,5 m gde držati krv, ili, u hladnim podrumima.[270]

Mada je uzimanje krvi, konzervisanje i davanje relativna novina u sanitetskoj službi, u izveštajima nema podataka o incidentima vezanim za transfuziju krvi ranjenicima. Zbog pojave jednog broja slučajeva žutice posle davanja krvi, SOVŠ je izvršio inspekciju u Stanici za transfuziju krvi u Šapcu. Inspekciju su izvršili sovjetski lekar dr Boris Aleksejevič Ivanov i dr Dimitrije Kalić, 3. februara 1945.[271] U izveštaju se kaže da je rad dobro organizovan i da nema krupnijih primedbi. Nije bilo incidenata pri davanju krvi u testiranih 100 ranjenika. Nađeno je da se posao obavlja u skučenim prostorijama, da nema dovoljno mantila i druge opreme, te je preporučeno da se to poboljša. Data je dozvola da stanica nastavi sa radom. U jednom izveštaju ove stanice za transfuziju krvi, daje se bilans od januara do aprila 1945. Za to vreme na Hirurškom odeljenju Vojne bolnice Šabac, dato je 535 transfuzija krvi (165 litara) u ovim indikacijama: 1) traumatski šok 444 ranjenika; 2) gas-gangrena 49 ranjenika; 3) empijem 41 ranjenik i hematurija 1 ranjenik. Davane količine kretale su se od 150 do 1000 grama. Bilo je 10 žutica (kod gnojnih procesa). Kroz ovo hiriruško odeljenje prošlo je za to vreme 2.087 ranjenika, odnosno primilo je krv 25,6%.[272] I u drugim bolničkim centrima gde postoje stanice za transfuziju krvi daje se krv u približnim količinama. U Požarevcu je u maju 1945. primilo krv 28,4% ranjenika, u Valjevu u aprilu 20% a u Kragujevcu 33% ranjenika. Ukupne količine u prošeku za sve bolnice povećavaju se postepeno, tako da u martu iznosi 8%, u aprilu 10%, a u maju 13,5% ukupnog broja ranjenika.[273]

[267] Isto, inv. br. 15418 D.
[268] G. Nikoliš: Razvoj sanitetske službe u našoj armiji, VIZ, Beograd, 1947, str. 35.
[269] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9594 D.
[270] Isto, inv. br. 9594 D.
[271] Zbornik dokumenata sanitetske službe, tom 12, str. 770.
[272] Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u jugoslovenskih naroda, Sanitetska uprava Beograd, 1969, tom 12, str. 1025.
[273] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 10471 D i 10472 D.

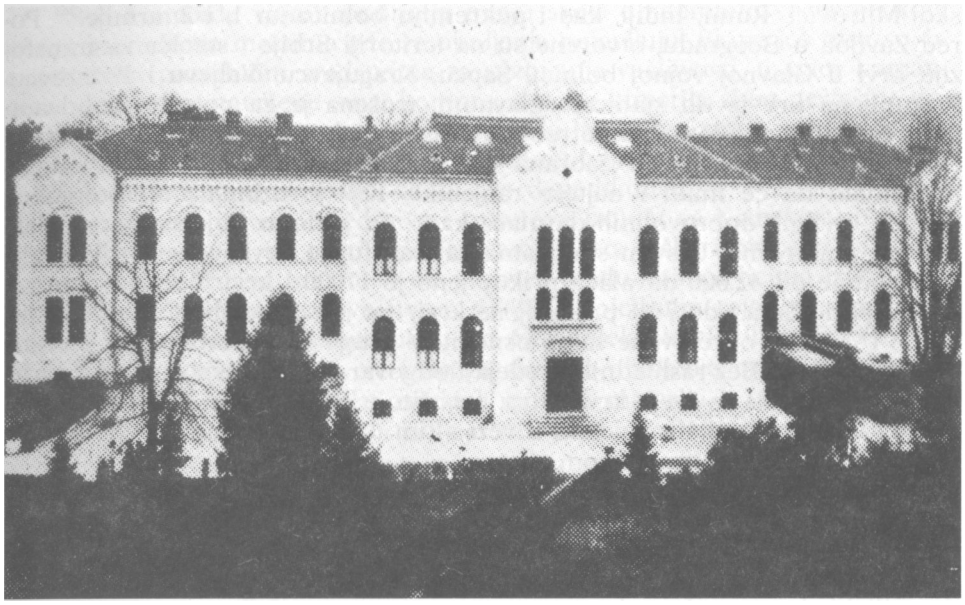

Zgrada Vojne bolnice u Nišu 1944-45.

RAD SANITETSKE SLUŽBE U SRBIJI ZA VREME ZAVRŠNIH OPERACIJA JUGOSLOVENSKE ARMIJE ZA OSLOBOĐENJE ZEMLJE (MART, APRIL I MAJ 1945)

Završne operacije Jugoslovenske armije na frontu u Sremu i u istočnoj Bosni počele su početkom aprila 1945. Sanitetska služba u Srbiji bila je tada sva u funkciji zbrinjavanja ranjenika i bolesnika koji su dolazili sa Sremskog fronta gde je bila 1. armija i sa fronta iz istočne Bosne gde su dejstvovale jedinice 2. armije. Na tim zadacima radile su stalne vojne bolnice na teritoriji Srbije, kao i Glavna vojna bolnica u Beogradu i druge zdravstvene ustanove.

Osnovna obeleija stalnih vojnih bolnica na teritoriji Srbije

Bolnički centar br. 1 - NlS. Bolnica u Nišu počinje sa radom posle oslobođenja grada, drugom polovinom oktobra 1944. kao bolnica 13. korpusa. Već tada ima kapacitet od 1.000 kreveta, da bi taj broj 27. decembra narastao na 1.260 a početkom marta 1945. na 1.742 kreveta. Od 5. februara 1945. nosi zvanični naziv Bolnički centar br. 1 - Niš. Prva namena kao teritorijalne bolnice tokom 1944. bila je da prima sve ranjenike iz južnih krajeva Srbije. U toku 1945. prima ranjenike i bolesnike svih kategorija sa fronta u Sremu i istočnoj Bosni. Dovoz ranjenika iz Beograda vršio se sanitetskim ili običnim vozovima. Sa železničke stanice ranjenici i bolesnici prevoženi su do bolnice čezama, konjskim kolima, pozajmljenim kamionima a nekad i tramvajima.[274]

Bolnica je smeštena, jednim delom, u civilnoj bolnici (hirurški paviljon sa 150 kreveta) zatim u zgradama bivše Vojne bolnice koje su bile jako oštećene. One su osposobljene za smeštaj lakših ranjenika. Delovi bolnice

bili su u hotelima »ORIJENT« i »PARK«, zgradi bivše banovine i nekadašnjeg Štaba armije. Hirurško odeljenje vodio je dr Nikola Đukić. U hirurškom radu ispomagala je i hirurška ekipa Crvene armije od 6 ljudi, sa dr Pavelom Ivanovičem Zanjininom. Oni uvode radikalnu hiruršku obradu rane i zatvoreni gips. Kasnije je otvoreno i odeljenje za povrede perifernih živaca. Laki ranjenici i oboleli posle lečenja u Niškoj bolnici upućivani su u bolnice u Aleksincu, Niškoj Banji ili u Bolnički centar br. 4 (Jagodina, Ćuprija, Paraćin). Svi teže povređeni ili teže komplikacije upućuju se iz okolnih bolnica u Nišku bolnicu. Bolnica ima dobro razvijeno hirurško odeljenje sa 3 hirurga, zatim interno, kožno-venerično, očno, ušno i zubno odeljenje. Pri internom odeljenju je i manje zarazno odeljenje. Na odseku za venerične bolesti leži oko 130, a na kožnom od 90 do 112 bolesnika. Na zubnom odeljenju mesečno se obavi od 1.117 do 1.405 poseta a na Rendgen-odeljenju 1200 do 1648 rendgenskopija, i 509 do 850 rendgenografija.[275] U toku završnih operacija Niška bolnica prima znatan broj ranjenika i bolesnika iz raznih delova istočne Bosne i sa Sremskog fronta.

Tabela br. 9

KRETANJE RANJENIKA-BOLESNIKA U BOLNIČKOM CENTRU BR. 1 - NIŠ U MARTU, APRILU I MAJU 1945.[276]

	Primljeno r/b	Otpušteno u jedinice r/b	Mortalitet %
Mart	1.085	561	5,1%
April	1.254	516	2,0%
Maj	1.171	463	1,2%
UKUPNO	3.510	1.540	2,8%

Za 3 meseca u bolnicu je primljeno 3.510 ranjenika i bolesnika a otpušteno 1.540, odnosno 43,8% od broja primljenih. Za to vreme ukupno je umrlo 97 ranjenika i bolesnika Mortalitet je bio 2,7%. U pojedinim mesecima mortalitet je varirao od najnižeg 1,2% u maju, do najvišeg od 5,1% u martu.

U toku 1945. upravnik bolnice bio je dr A. Đokić. U bolnički protokol koji je vođen od 21. oktobra 1944. do 31. maja 1945. zavedeno je 9.860 ranjenika i bolesnika.[277]

Vojna bolnica br. 1. Niske vojne oblasti - PIROT. Posle oslobođenja Pirota 8. septembra 1944. započinje organizovanje bolnice za potrebe NOV i POJ. U početku se koristi okružna civilna bolnica ali se bolnički kapaciteti uskoro proširuju na gimnaziju i dve osnovne škole. U privatnim kućama smeštena je apoteka i neki magacini. Krajem oktobra 1944. bolnica je imala 800 kreveta. Početkom 1945. taj broj smanjuje se i u narednim mesecima rata zadržava na 650. U toku 1944. bolnica pretežno prihvata teže ranjenike iz divizija koje su borbeno angažovane oko Niša i u dolini Južne Morave. U novembru prima ranjenike 46. divizije koja vodi borbe na Kosovu i Metohiji. Hiruški rad obavlja dr Dragoljub Dimković koji je, istovremeno, i upravnik.

[275] Isto, inv. br. 15744 D, 15745 D, i 15866 D
[276] Isto, inv. br. 15910 D, 15912 D, 15917 D i 15919 D
[277] Isto, inv. br. 15777.

Posle njega i do kraja rata bolnicom rukovodi dr Blagoje Anđelković. U bolnici je hirurški radila jedna ekipa sovjetskih lekara sa hirurgom dr Berezovskim. Pored lekara u bolnici je radilo i 85 medicinskog i ostalog pomoćnog osoblja. U martu i aprilu u bolnici je ležao 41 bolesnik od pegavog tifusa. Bili su to pritvorenici OZN-e u Pirotu i borci 37. divizije na odsustvu.[278]

U toku 1945. prijem ranjenika i bolesnika je dosta neujednačen. Tako je u martu primljeno svega 79 dok je u aprilu broj primljenih iznosio 794. Po bolničkom protokolu koji je vođen od 13. oktobra 1944. do 1. maja 1945, u bolnicu je primljeno ukupno 1.470 ranjenika i bolesnika.[279]

Vojna bolnica br. 2 Niške vojne oblasti - VRANJSKA BANJA. Osnovana je 19. novembra 1944. u lokalnom hotelu sa 50 postelja. Bolesnici i ranjenici smeštani su i u Zelezničkom domu u kojem je osposobljeno 130 kreveta. U februaru 1945. ima dva lekara, jednog apotekara i 21 ostalog osoblja.[280] U bolnicu se primaju ranjenici na rehabilitaciju, kao i reumatska oboljenja i oboljenja ishijatičnog živca. U početku služi za ranjenike 13. korpusa a kasnije je u nadležnosti Komande Niške vojne oblasti. Za rehabilitaciju se koristi prirodno topla voda sa temperaturom od 75C°. U hotelu je funkcionisalo 29 kada sa toplom vodom. U toku prolećne ofanzive 1945. bobica prijavljuje 180 kreveta. Pored rehabilitacije ranjenika, u bolnici je otvoreno i zarazno odeljenje u kojem u maju leži 33 civila i 6 vojnika obolelih od pegavca. U maju su 3 bolesnika umrla. Na zaraznom odeljenju leže i pojedinačni slučajevi dizenterije, tetanusa i antraksa.[281] Tokom maja u bolnicu su primljena nova 122 ranjenika i bolesnika.

Vojna bolnica br. 3 Niške vojne oblasti - KRUŠEVAC. Posle oslobođenja grada 14. oktobra 1944. godine 2. proleterska divizija smešta svoju divizijsku bolnicu. Posle odlaska divizijske bolnice, u lokalnoj bolnici leče se pripadnici NOV i POJ, ali se tek 17. februara uključuju kao Vojna bolnica u koju se planski evakuišu ranjenici i bolesnici. Vojna bolnica je prvo bila smeštena u hotelu »EVROPA«, ali je ubrzo prebačena u zgradu bivšeg Sreskog načelstva i kasarnu »12. puka«. U njoj su postojala 2 hirurška odeljenja sa dva kvalifikovana hirurga i 4 lekara. Upravnik bolnice tokom 1945. bila je dr Jelena Pavlović. Primljeni ranjenici, bili su već ranije hirurški obrađeni u drugim bolnicama. Od operativnih intervencija vrše se sekvestrotomije, vađenje stranih tela, incizije apscesa. U toku marta izvršeno je 20, a u aprilu 56 takvih intervencija. U maju je dato svega 4 transfuzije krvi u količini 100 do 400 cm^3.[282] Od februara 1945. bolnica ima na raspolaganju 560 kreveta. U prolećnoj ofanzivi bolnica u aprilu prima 486 ranjenika i bolesnika od kojih su 208 bolesnika a u maju 455 ranjenika i 165 bolesnika.[283] Među bolesnicima ima 11 obolelih od pegavca čije poreklo vodi iz Bijeljine, a evakuacija je izvršena preko Šapca. Pored pegavca leže pojedini slučajevi trbušnog tifusa, erizipela, antraksa i meningitisa. Transport ranjenika vršen je sanitetskim vozovima iz pravca Beograda i Niša.[284] U bolnici se održavaju kursevi za obuku dezinfektora za potrebe vojnih jedinica (53) i seoskih naselja (33). U bolnički protokol, vođen od 13. februara do 31. maja 1945. upisano je 1.065 ranjenika i bolesnika od kojih je 16 umrlo.[285]

[278] Isto, inv. br. 15839.
[279] Arhiv sanitetske službe, Ratna med. dokumentacija, K. T. 158.
[280] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 15776 D.
[281] Isto, inv. br. 15885 D.
[282] Isto, inv. br. 9918 D.
[283] Isto, inv. br. 15779 D.
[284] Isto, inv. br. 15826 D.
[285] Arhiv sanitetske službe, Ratna med. dok. K. T. 121.

Vojna bolnica br. 4 Niške vojne oblasti - PROKUPLJE. Za smeštaj bolnice upotrebljen je prvo hotel a zatim Domaćička i Poljoprivredna škola. Bez dovoljno vode i električne energije, sa lošom kanalizacijom i opštim smeštajem, uslovi za lečenje u ovoj bolnici bili su dosta slabi. U oktobru 1944. u bolnici ima 150 do 200 kreveta i služi kao rezervna bolnica 13. korpusa.[286] Od februara 1945. uvršćena je u sistem bolnica Glavnog štaba Srbije i u martu raspolaže sa 360 a u aprilu sa 450 kreveta. Bolnica ima 2 hirurška odeljenja i, pretežno, prima ranjenike. Pored upravnika dr Milana Graovca, ima još 3 lekara od kojih su 2 kvalifikovana hirurga, dr Sreten Krasić i dr Nikola Tanasković. Uz lekare u bolnici radi još 65 srednjomedicinskog i ostalog osoblja[287]

Ranjenici se stiču iz Zemuna, Beograda, Šapca, Sremske Mitrovice i Rume. Broj bolesnika je vrlo mali. U maju u bolnici leži 410 ranjenika i 10 bolesnika.[288] Među ranjenicima povrede ekstremiteta iznose 78%, u aprilu i 84,1% u maju. Ostale povrede po regijama tela su glava 1%, grudni koš 4,4% - 8%, trbuh 3 - 5%, i karlica 4 - 6%. Smrzotina ima 3,4%. Po etiologiji nanesene povrede su 69% od puščanog zrna i 30,9%, od granata.[289] Od hirurških intervencija vrše se amputacije ekstremiteta, obrade rana, ekstirpacije stranih tela, incizije, apendektomije, imobilizacije. U toku marta dato je 28 transfuzija krvi, u aprilu 30, a u maju 20. Krv je davana u dozama od 200 do 500 ccm po jednom davanju. U martu je izvršena 31 hirurška intervencija, u aprilu 26 i u maju 18.[290] U bolnički protokol koji je vođen od 20. februara do 31. maja 1945. upisano je 605 ranjenika i bolesnika. Za to vreme umrlo je 6 ranjenika.[291]

Vojni sanatorium za TBC - SURDULICA. Bolnica ima svoju tradiciju iz vremena pre definitivnog oslobođenja ovog kraja, kada je služila za lečenje ranjenih boraca iz okolnih, partizanskih odreda. U oktobru 1944. uvršćena je kao rezervna bolnica Glavnog štaba Srbije sa 250 kreveta.[292] Tokom 1945. određena je za lečenje tuberkuloze, za šta je ovaj sanatorium i ranije imao namenu. Broj raspoloživih kreveta u 1945. kreće se od 127 do 150. Za 4 meseca (februar, mart, april i maj) 1945. primljeno je 177 bolesnika. Za to vreme otpušteno je 79, dok je 9 umrlo.[293] Do kraja rata upravnik sanatorijuma bio je dr Vladimir Letica.

Vojna bolnica br. 5 Niške vojne oblasti - ALEKSINAC. Bolnica je otvorena odmah posle oslobođenja Niša i namenjena je za rehabilitaciju ranjenika. U nju se upućuju ranjenici iz vojnih bolnica iz Prokuplja, Pirota, Kruševca i Niša. Ranjenici se dopremaju železnicom do Zitkovca a odatle kolima do Aleksinca.[294] Od aprila 1945. ima kapacitet od 750 kreveta.[295]

Bolnica je podeljena na 2 hirurška odeljenja u kojima se vrši rehabilitacija i manja previjanja. Za kontrolne preglede i u slučaju komplikacija ranjenici se upućuju u Niš. U bolnici rade 3 lekarke, 1 apotekar i 57 ostalog osoblja. Upravnik bolnice je dr Milica Dimić - Miljaković.[296] Poslednjih me-

[286] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 3104 D.
[287] Isto, inv. br. 15773 D.
[288] Isto, inv. br. 9916 D.
[289] Isto, inv. br. 15820 D.
[290] Isto, inv. br. 15821 D.
[291] Arhiv sanitetske službe, Ratna med. dok. KT-173.
[292] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 3104 D.
[293] Isto, inv. br. 15843 D, 15883 D i 15814 D.
[294] Isto, inv. br. 15828 D.
[295] Isto, inv. br. 16188 D.

seci rata u bolnicu je primljeno u martu 226, u aprilu 533 i maju 196 ranjenika.[297] U bolnički protokol od 22. decembra 1944. do 31. maja 1945. upisan je 1.781 ranjenik. Umrlo je 22.[298]

Bolnički centar br 2 - KRAGUJEVAC. Posle oslobođenja grada 21. oktobra 1944. u Kragujevcu se nalazila bolnica 17. divizije a nešto kasnije i bolnica 14. korpusa. Komanda Vojne oblasti za centralnu Srbiju osniva svoju teritorijalnu bolnicu koja se 5. februara 1945. preimenuje u Bolnički centar br. 2 u nadležnosti Glavnog štaba Srbije. Pri osnivanju bolnica je počela sa 400 kreveta da bi krajem decembra taj broj povećan na 1.178. Tokom 1945. kapaciteti se povećavaju i u aprilu, bolnica ima oko 1.303 kreveta. Smeštena je u Učiteljskoj školi za teže ranjenike sa oko 400 kreveta, u Gimnaziji za povrede donjih ekstremiteta sa oko 250-300 kreveta, u civilnoj bolnici za povrede gornjih ekstremiteta sa oko 200 kreveta. Zarazno i interno odeljenje bilo je smešteno u zgradama stare i nove Vojne bolnice sa preko 200 kreveta a bolnica lakih ranjenika u Artiljerijskoj kasarni sa kapacitetom do 400 kreveta. Uz bolnicu je osnovana i stanica za transfuziju krvi.[299] U njoj su radila tri hirurška odeljenja, zatim interno, zarazno, kožno-venerično, zubno i rendgen-odeljenje kao i bolnička laboratorija. Odeljenje za povrede perifernih živaca osnovano je 30. marta 1945.[300] Grudno odeljenje civilne bolnice preuzeto je 8. aprila 1945. za tuberkulozne pripadnike JA.[301]

Tokom 1944. i početkom 1945. bolnica prima ranjenike iz divizija pod komandom Glavnog štaba Srbije. Kasnije, preko Beograda, prima ranjenike sa Sremskog fronta i iz istočne Bosne.

U toku marta, aprila i maja prijem ranjenika je vrlo intenzivan kad bolnica prima 2660 ranjenika i bolesnika (Tabela br. 10).

Tabela br. 10

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U BOLNIČKOM CENTRU BR. 2 - KRAGUJEVAC U TOKU MARTA, APRILA I MAJA 1945.[302]

	Primljeno r/b	Otpušteno u jedinice r/b	Mortalitet %
Mart	833	344	2,1%
April	962	599	1,6%
Maj	865	478	3,0%
UKUPNO	2.660	1.421	2,2%

Za isto vreme izlečeno je i otpušteno u jedinice 1421 ranjenika i bolesnika ili 53,4%. Ukupno je umrlo za ova 3 meseca 60 ranjenika - bolesnika sa mortalitetom od 2,2%. Mortalitet je u pojedinim mesecima varirao od 1,6% do 3,0%. U ovom periodu u bolnici radi 24 lekara, među kojima specijalisti, četiri hirurga, pet internista, dva rendgenologa, dva dermatologa i po jedan pedijatar, otorinolaringolog, oftalmolog i zubni lekar.[303] Ukupno je bilo

[297] Isto, inv. br. 15823 D.
[298] Arhiv sanitetske službe, Ratne med. dok. KT br. 1.
[299] C. Babić: Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, sveska 5, VMA, Beograd, 1967, str. 88.
[300] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9601 D.
[301] Isto, inv. br. 9974 D.
[302] Isto, inv. br. 15910 D, 15912 D, 15917 D, 15919 D.

u bolnici zaposleno 555 lica. Od novembra 1944. do kraja feburara 1945. šef hirurgije bio je dr Voja Stojanović. Upravnik bolnice u početku bio je dr Bora Rusin a tokom 1945. general-major dr Milisav Milosavljević.

U ovom tromesečnom periodu izvršeno je 200 hirurških intervencija, 1.822 rendgenoskopije, 222 rendgenografije, 1.923 laboratorijske analize i 508 zubarskih usluga.[304] Iscrpna analiza o rezultatima lečenja povređenih u ekstremitete iz 1945. data je u tabelama 11, 12 i 13.

Tabela br. 11

REZULTATI LEČENJA STRELNIH POVREDA EKSTREMITETA U BOLNIČKOM CENTRU BR. 2 - KRAGUJEVAC U 1945.[305]

EKSTREMITETI	Broj povređenih	Broj amputacija %	Broj paraliza %	Sposobnih za JA - %	Umrlo %
Gornji	713	12,0%	0,84%	54,6%	0,42%
Donji	1.099	5,5%	0,45%	54,0%	4,7%
UKUPNO	1.812	8,1%	0,6%	53,9%	3,0%

Tabela br. 12

REZULTATI LEČENJA STRELNIH POVREDA EKSTREMITETA SA OTVORENIM PRELOMOM KOSTIJU U BOLNIČKOM CENTRU BR. 2 - KRAGUJEVAC U 1945.

EKSTREMITETI	Broj povređenih	Broj amputacija %	Broj paraliza %	Sposobnih za JA - %	Umrlo %
Gornji	452	18,9%	1,32%	36,9%	• 0,6%
Donji	424	14,6%	1,2%	• 21,8%	11,0%
UKUPNO	876	16,7%	1,25%	29,5%	5,7%

Tabela br. 13

REZULTATI LEČENJA STRELNIH POVREDA EKSTREMITETA SA POVREDOM SAMO MEKIH TKIVA U BOLNIČKOM CENTRU BR. 2 - KRAGUJEVAC U 1945.

EKSTREMITETI	Broj povređenih	Broj amputacija %	Broj paraliza %	Sposobnih za JA - %	Umrlo %
Gornji	134	-	4,4%	84,3%	a
Donji	485	0,4%	0,8%	71,9%	-
UKUPNO	619	0,3%	1,6%	74,6%	-

Iz ovih rezultata vidi se da otvoreni strelni prelomi kostiju ekstremiteta predstavljaju teške povrede i složene probleme u lečenju koji se odražavaju na broj amputacija, broj paraliza i mortalitet. U seriji povreda sa ot-

[304] Isto, inv. br. 15196 D.
[305] Isto, inv. br. 16178 D i 16184 D.

vorenim prelomima kostiju rezultati lečenja prema lokalizaciji na pojedinim kostima, bili su ovakvi: smrtnost od preloma butne kosti iznosila je 29,4%, potkolenice 4,7%, nadlaktične kosti 1,6% i podlaktičnih kostiju 0,79%. Broj amputacija zbog preloma butne kosti iznosio je 19,4%, potkolenice 17%, nadlaktice 11,4% i podlaktičnih kostiju 7,11%. Najveći broj paraliza od 4,1% nastao je posle preloma nadlaktice a najveći broj ankiloza od 7,11% posle preloma podlaktičnih kostiju.

Odnos ranjenika i bolesnika u maju bio je 73,8 : 26,2%.

Vojna bolnica br. 1 Kragujevačke vojne oblasti - ARANĐELOVAC. Od 7. decembra 1944. Glavni štab Srbije uvršćuje ovu bolnicu kao rezervnu bolnicu br. 3 sa smeštajem u hotelu »ŠUMADIJA« i kapacitetom od 75 kreveta.[306] Broj kreveta u martu 1945. povećava se na 370 a u aprilu na 500. Od 5. februara preimenovana je u Vojnu bolnicu br. 1. Kragujevačke vojne oblasti. Bolnica nema hirurškog odeljenja i namenjena je za prijem povređenih u donje ekstremitete. U maju 1945. primljeno je 296 ranjenika i bolesnika, od kojih je umrlo 5. Na zubnoj ambulanti lečeno je 86 pacijenata a na rendgen-odeljenju izvršeno 626 pregleda.[307]

Vojna bolnica br. 2 Kragujevačke vojne oblasti - SMEDEREVSKA PALANKA. Kao rezervna bolnica sa 114 kreveta predviđena je 27. novembra j944 308 K$_{ao}$ takvoj, 7. decembra 1944, određuje joj se namena lečenja lakih ranjenika u ruke i amputiraca sa rokom lečenja do 2 meseca.[309] Mada je 5. februara uvršćena u bolnice Kragujevačke vojne oblasti, u dnevnim izveštajima GŠ Srbije nije obuhvaćena sa svojim brojnim stanjem ranjenika i bolesnika. U njoj su radili italijanski hirurzi dr Alpi i dr Duci (Ducci). U operacionom protokolu koji su vodila ova 2 lekara od 9. novembra 1944. do 27. februara 1945. zavedeno je 58 hirurških operacija.[310] U maju u ovoj bolnici izbija manja epidemija pegavca među ranjenicima.

Vojna bolnica br. 3. Kragujevačke vojne oblasti - MLADENOVAC. U borbama koje su vođene na prilazima Beogradu, u Mladenovcu je razvijena HPPB br. 119 Crvene armije u kojoj se leče naši i sovjetski ranjenici. Bolnicu su 23. novembra 1944. preuzeli lekari NOVJ poslati iz Beograda.[311] To je bila grupa od 10 lekara i nekoliko studenata medicine koji su sa bolnicom preuzeli i hirurški obrađene ranjenike. Kasnije je 6 lekara povučeno za Beograd.

Bolnica je imala 3 odeljenja. Jedno odeljenje smešteno na Sajmištu, bilo je za lake ranjenike, drugo u Građanskoj školi za teške i treće sa 20 kreveta u zasebnoj kući za bolesnike. Ukupno je od početka bilo oko 280 kreveta. Taj broj 280-300 kreveta održava se do kraja rata. Građevine su bile jako oštećene. Medicinska ekipa koja je stigla iz Beograda praktički je bila bez ikakvog sanitetskog materijala. Kasnije su dobili instrumente, lekove i apotekara iz Kragujevca. Prva namena bila je funkcija prijemno-evakuacione bolnice. Ranjenici se primaju iz završnih borbi u Srbiji 1944, a evakuišu prema Velikoj Plani, Smederevskoj Palanci i Požarevcu. Teže ranjenike upućuju u Beograd. Sredinom decembra 1944. bolnica se prekategoriše u Bolnicu lakih ranjenika[312] U bolnici se rade manje hirurške intervencije i gipsani zavoji. Na internom odeljenju lečeni su oboleli od pegavca iz epidemije u ita-

[306] Isto, inv. br. 9596 D i 9348 D.
[307] Isto, inv. br. 9673 D.
[308] Zbornik dokumenata sanitetske službe, dok. 12, str. 624.
[309] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9596 D.
[310] Isto, Ratna med. dok. KT br. 182.
[311] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, sveska V, VMA, Beograd, 1967, str. 275.
[312] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9565 D.

lijanskom logoru januara 1945. kao i iz epidemije u Smederevskoj Palanci u aprilu 1945. Pred kraj rata 1945. preformira se u bolnicu za unutrašnje bolesti sa 3 odeljenja - grudnim, internim i zaraznim.[314] U bolničkom protokolu koji se vodi od 16. oktobra 1944. do 30. maja 1945. upisano je 2.548 ranjenika - bolesnika, od kojih je 20 umrlo.[315]

Vojna bolnica br. 1. Valjevske vojne oblasti - VALJEVO.. Prvo naređenje o osnivanju ove vojne bolnice izdato od GŠ Srbije 7. decembra 1944. Naređeno je da se u Poljoprivrednoj školi u Valjevu organizuje Bolnica lakih ranjenika sa 500 kreveta.[316] Ubrzo je načelnik saniteta Južne operativne grupe izdao nalog 17. decembra 1944. glavnom hirurgu ove grupe, dr Vasiliju Sinodovu, da na bazi civilne bolnice otvori hirurško odeljenje, interno odeljenje od 100 kreveta i odeljenje za TBC od 30 kreveta.[317] Jedan broj lakših ranjenika, hirurški obrađenih, smeštani su u zgradama fabrike »Vistad«. Civilna bolnica je bila veoma oštećena, bez prozora i vrata, bez krevetskog i posteljnog inventara. Naporima NO odbora, građana a naročito Antifašističkog fronta žena, prostorije su dovedene u stanje za prijem ranjenika i bolesnika za 7 dana. Dobijeni su kreveti, pokrivači, dušeci i kuhinjsko posuđe. Započeto je u decembu 1944. sa 250 kreveta, što se stalno povećava tako da u martu 1945. broj kreveta iznosi 950, a u aprilu 1180. Uz našu bolnicu u Valjevu radi i sovjetska ratna bolnica HPPB 577 popularno zvana »Ruska bolnica«. U njoj se leće i naši ranjenici zbog čega im se upućuje 27. decembra 1944. kao ispomoć hirurg dr Aleksandar Stefanović.[318] Stariji hirurg ove bolnice, major dr Berezovski, predao je 9. januara 1945. Valjevskoj bolnici 252 ranjenika, pripadnika NOV Jugoslavije. Ranjenici su hirurški obrađeni sa konstatacijom da nema vašljivosti.[319] Potpuno organizovana Valjevska bolnica ima hirurško, interno, zarazno, kožno-venerično, grudno i renđgen-odeljenje. Na hirurškom odeljenju radi ekipa od 8 lekara sastavljena od 3 hirurga, internista, otorinolaringologa, oftalmologa, rendgenologa i lekara opšte prakse. Upravnik bolnice i šef hirurgije u početku je bio dr Dragoljub Dimković. Kasnije i do kraja rata upravnik je dr Vladimir Perišić.[320]

Vojna bolnica u Valjevu prima tokom 1944, uglavnom, ranjenike 14. korpusa iz borbi koje se vode u forsiranju Drine. Kasnije 1945. ranjenici i bolesnici se u tu bolnicu upućuju preko Šapca. Ranjenici koji su stizali u Valjevo uglavnom su lakši ranjenici, ali na internom, grudnom i zaraznom odeljenju leže teško oboleli, naročito od tuberkuloze i pegavca. U maju 1945. odnos ranjenika prema bolesnicima iznosio je 50% : 50%.

U maju je na hirurgiji izvršeno 55 hirurških operacija, dato 30 transfuzija krvi, i stavljeno 39 gipsanih mobilizacija. Od 20 umrlih u ovom mesecu, 14 ih je bilo internističkih bolesnika od kojih 10 sa tuberkulozom pluća.[321] U drugoj polovini maja postepeno se prelazi na mirnodopski rad, ukida se zarazno odeljenje a umesto grudnog, otvoren je antituberkulozni dispanzer. Poslednjih nedelja rata oseća se nestašica lekova i to strofantina, 01 kanforatuma, insulina, spazmolitika i kalcijum hloratuma.

Vojna bolnica Valjevo spada u 4 najopterećenije bolnice GŠ Srbije. U poslednja 3 meseca rata primljeno je u nju 1.798 ranjenika i bolesnika. (Tabela br. 14).

[313] Isto, inv. br. 9573 D.
[314] Isto, inv. br. 9649 D.
[315] Arhiv sanitetske službe, Ratna med. dok. KT br. 125.
[316] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9596 D.
[317] Isto, inv. br. 11848 D.
[318] Isto, inv. br. 11848 D.
[319] Isto, inv. br. 16251 D.
[320] Isto, inv. br. 11219 D.

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U VOJNOJ BOLNICI BR. 1 VAUEVSKE VOJNE OBLASTI VAUEVO U MARTU, APRILU I MAJU 1945.[322]

	Primljeno r/b	Otpušteno u jedinice r/b	Mortalitet %
Mart	522	555	8,2%
April	777	565	1,4%
Maj	499	579	4,0%
UKUPNO	1.798	1.699	4,1%

Broj otpuštenih u jedinice iznosio je 1.699 odnosno 94,4% od broja primljenih. U istom periodu ukupno je umrlo 73 lica, dajući srednji mortalitet od 4,1%. Međutim, tokom ta tri meseca mortalitet je jako varirao, od 8,2% u martu i 1,4% u aprilu, do 4,0% u maju.

Prema glavnom bolničkom protokolu vođenom od 23. decembra 1944. do 31. maja 1945. u bolnicu je primljeno 4.697 ranjenika i bolesnika.[323]

Vojna bolnica br. 2 Valjevske oblasti - ŠABAC. Sa lečenjem ranjenika i bolesnika pripadnika NOV, u Šabačkoj bolnici započeto je posle oslobođenja grada, 26. oktobra 1944. Sa prvim borbama na Drini pri kraju 1944. u bolnicu se evakuišu ranjenici 14. korpusa i drugih jedinica 2. armije. Tokom 1945. celokupna evakuacija ranjenika i bolesnika 2. armije iz Bosne odvija se preko Šapca. U prvim danima prolećne ofanzive jedan deo ranjenika iz Srema, takođe, ide preko Šapca. Kao rezervna bolnica br. 5 GŠ Srbije uvršćena je 21. januara 1945, a 5. februara imenovana za Vojnu bolnicu br. 2 Valjevske vojne oblasti.[324] Veći priliv ranjenika i bolesnika uslovljava da se broj kreveta povećava tako da u martu ima raspoloživih 1.630 a u aprilu 1.931 krevet. Povremeno broj ranjenika i bolesnika daleko prevazilazi i predviđeni i raspoloživi broj kreveta. Tako je 17. aprila broj ranjenika u bolnici iznosio 2.430, odnosno kapaciteti su bili popunjeni sa 125%. Toga dana ranjenika je bilo 436 a bolesnika 1.994, s odnosom ranjenik - bolesnik 18% : 82%.[325] Ova opterećenost brojem ranjenika i bolesnika stalna je pojava poslednjih meseci rata u ovoj bolnici. Ranjenici i bolesnici iz istočne Bosne evakuišu se prema Zvorniku i Loznici a odatle vozovima do Šapca. Po svojoj funkciji bolnica je imala karakter velike prijemno-evakuacione bolnice. Na železničkoj stanici organizovano je prijemno odeljenje a u bolnici evakopunkt, gde je vršena trijaža prema kojoj su ranjenici-bolesnici zadržavani na pojedinim odeljenjima bolnice ili evakuisani prema Beogradu ili Valjevu. Pored 3 hirurška odeljenja sa 3 operacione sale i 8 operacionih stolova, organizovano je veliko interno sa zaraznim odeljenjem i rendgen-odeljenje. Na hirurgiji se radi savremena hirurška obrada rane, stavlja zatvoreni gips i daju transfuzije krvi.[326] Poslednjih meseci kada je bolnica bila najopterećenija, u njoj je radilo 780 lica, od kojih 35 lekara i 10 studenata medicine. Šef hirurgije bio je dr Milivoj Genčić a šef internog odeljenja dr Petar Popović. Za

[322] Isto, inv. br. 15912 D, 15917 D i 15919 D.
[323] Isto, Ratna med. dokumenta, KT br. 226.
[324] Isto, inv. br. 15919 D.
[325] Isto, inv. br. 15919 D.
[326] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. VMA, Beograd, 1967, Srbija, sveska 5, str. 273.

ispomoć bolnici iz Beograda poslata je ekipa lekara (dr A. Mezić, dr M. Genčić, dr B. Ljeskovac, dr Drndarski i dr.).

Poslednja tri meseca zbog žestokih borbi na Sremskom frontu i u istočnoj Bosni za ovu bolnicu predstavljaju neizdrživo opterećenje kada broj ranjenika - bolesnika prevazilazi ne samo posteljne kapacitete, već i fizičke mogućnosti snaga i sredstava kojima bolnica raspolaže. Time se, verovatno, mogu objasniti i neki propusti učinjeni u ovom periodu. Za ova 3 meseca kroz Šabačku bolnicu prošlo je ukupno 13.507 ranjenika-bolesnika (tabela 15). Frekvencija primanja izuzetno je velika. U martu je svaki dan stizalo u prošeku po 184, a u aprilu po 226 ranjenika-bolesnika. Izlečeno je i otpušteno u jedinice 2.767 ili 20,48% od broja primljenih. U bolnici je za 3 meseca umrlo 329 ranjenika i bolesnika, odnosno mortalitet je bio 2,4% od broja primljenih. Broj umrlih naročito je veliki među obolelima. Prema jednom izveštaju iz marta, od 175 umrlih, na hirurgiji je umro 81 ranjenik, na internom 35 a na zaraznom odeljenju 50 bolesnika[327]

Tabela br. 15

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U VOJNoj BOLNICI BR. 2 SABAC U MARTU, APRILU I MAJU 1945[328]

	Primljeno r/b	Otpušteno u jedinice r/b	Mortalitet %
Mart	5.815	814	2,4%
April	6.806	1.285	1,9%
Maj	886	668	6,2%
UKUPNO	13.507	2.767	2,4%

Jedan od najvećih problema i opterećenja ove bolnice su oboleli od pegavca koji se evakuišu iz istočne Bosne. Nedovoljno ili nikako depedikulisani, sa izraženim simptomima bolesti ili u inkubacionom periodu, oni postaju najbrojnija kategorija bolesnika a, istovremeno, i nezadrživa transmisija za širenje pegavca po celoj Srbiji. Kada je u svim bolnicama GŠ Srbije u martu i aprilu od pegavca ležalo prosečno po 1.028 i 1087, na Šabačku bolnicu otpadalo je 73% i 94% od tog broja.

Predodređena da se rasformira posle rata, u drugoj polovini maja već se preduzimaju mere da se broj ranjenika - bolesnika smanji. Bolnička odeljenja se smanjuju, rasformira se evako-punkt, a građevine se ustupaju civilnoj zdravstvenoj službi. Postupak sa bolesnicima bio je ovakav: od 1.065 bolesnika 35% je vraćeno u jedinice, 37,6% oglašeno za privremeno nesposobne i otpušteno kućama, 0,6% oglašeno za ograničeno sposobne, a 13% evakuisano u druge bolnice. Umrlo je 44 bolesnika. Ostavljeno je jedno interno odeljenje sa 100 kreveta. Na raspolaganju Ministarstva narodne odbrane FNRJ stavljeno je 7 lekara.[329]

Po evidenciji u 1944. umrlo je 20 ranjenika-bolesnika a od 1. januara do 31. maja 1945. još 678, od kojih 164 na hirurgiji. U bolnički protokol vo-

[327] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9874 D.
[328] Isto, inv. br. 15912 D, 15918 D, 15917 D i 15919 D.

den od 11. novembra 1944. do 15. maja 1945. upisano je 12.097 ranjenika i bolesnika.[330]

Vojna bolnica br. 3 Valjevske vojne oblasti - ČAČAK. Posle oslobođenja Čačka u decembru 1944, u gradu je bila smeštena bolnica 2. proleterske divizije a neko vreme i 25. divizije. Kao teritorijalna bolnica GŠ Srbije, oformljena je u februaru 1945. sa 500 kreveta i određena za lake ranjenike.[331]

Već je 1. marta imala 600 ranjenika. Od tada do 31. maja primljeno je još 1.071 ranjenika- bolesnika, izlečeno je i otpušteno u jedinice 851 ili 79,4%. Za to vreme umrlo je 18.[332]

Vojna bolnica Banja Koviljača. Krajem 1944. i početkom 1945. u Banji Koviljači privremeno se razvijaju pojedine divizijske bolnice. Tek od 1. maja 1945. u zvaničnu statistiku, sa kapacitetom od 1.000 kreveta, uvedena je kao bolnica za lake ranjenike. Tog dana u bolnici je zatečeno 834 ranjenika. U maju je primljeno svega 22 ranjenika, otpušteno u jedinice 318 a umrlo 3 ranjenika. Iz bolnice su otpušteni 12. maja i poslednji ranjenici i bolesnici.[333]

Bolnički centar br. 3 - POŽAREVAC. U prvobitnoj nameni decembra 1944. bolnica je bila određena za rezervnu bolnicu br. 4 GŠ Srbije, s tim da se razviju kapaciteti do 1.000 kreveta. Od 5. februara 1945. preimenovana u Bolnički centar br. 3 sa namenom da prima teže ranjenike. Započelo se sa 148 kreveta u decembru 1944, a u martu 1945. ima 898 i u aprilu 1.098 kreveta. Bolnica je smeštena u improvizovanim uslovima. Hirurško odeljenje bilo je u zgradi Vladičinog Hana u zgradama Gimnazije i Poljoprivredne škole. Odeljenje za unutrašnje bolesti u zgradama Ženske zanatske škole i škole »Kralja Aleksandra«[334] Laboratorija je bila u Domu zdravlja a apoteka u privatnoj apoteci Nikole Ristića. Ranjenici se primaju iz Beograda i Smedereva a nekada i direktno iz Šapca. Evakuacija se vrši vozom do porušenog mosta na Moravi, gde se vrši pretovar na rukama na drugu stranu reke a odatle ponovo vozom do Požarevca. Razvoženje ranjenika od železničke stanice vršeno je, uglavnom, kolima sa volovskom i konjskom zapregom.[335] U aprilu, kada broj ranjenika i bolesnika prevazilazi posteljne kapacitete, ranjenici leže na slami prostrtoj po podu i prekrivenom ćebadima. Nedostaje pokrivača, posteljnog rublja i kreveta.

Najveći pritisak ranjenika - bolesnika bio je u poslednja 3 meseca (Tabela br. 16). Od 1.774 primljena, otpušteno je u jedinice 1.005 ili 56,6%. U ovom periodu umrlo je 27 sa mortalitetom od 1,5%. Tokom maja u bolnici leži 1.473 ranjenika - bolesnika od kojih su 41% ranjenici a 59% bolesnici.

Lokalizacija povreda u ranjenika bila je: glava 11% grudni koš 5,8%, trbuh 2%, ekstremiteti 77,7%, karlica 2% i kičma 1,2%. Etiološki povrede bile su uzrokovane u 92,2% slučajeva vatrenim oružjem, u 2,3% promrzline, u 0,2% opekotine i 0,3% kontuzije. U toku maja izvršeno je 75 različitih hirurških operacija i dato 172 transfuzije krvi. Krv je davana od 200 do 500 cm^3 po ranjeniku. Od 6 umrlih u ovom mesecu, 4 je umrlo od pegavca. Stavljeno je 47 različitih imobilizacija ekstremiteta i 3 zatvorena gipsa. Šef hirurškog odeljenja bio je dr Aleksandar Telebaković a upravnik bolnice dr Vladimir Kon. Od 869 bolesnika u maju, izlečeno je i vraćeno u jedinice 44,3%. Naj-

[330] Arhiv sanitetske službe, Ratna med. dok. KT-217.
[331] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 1085 D, 76 R.
[332] Isto, inv. br. 15918 D.
[333] Isto, inv. br. 15918 D.
[334] Isto, inv. br. 9117 D.

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA U BOLNIČKOM CENTRU BR 3 - POŽAREVAC U MARTU, APRILU I MAJU 1945.[336]

	Primljeno r/b	Otpušteno u jedinice r/b	Mortalitet %
Mart	549	146	2,3%
April	684	312	1,1%
Maj	541	547	1,1%
U K U P N O	1.774	1.005	1,5%

češće bolesti su organi za varenje, bolesti bubrega, pluća i kožno-venerične bolesti. Bilo je i 23 oboljenja od pegavca.

Prema bolničkom protokolu od 16. novembra 1944. do 31. maja 1945. u bolnici je lečeno 3378 ranjenika - bolesnika. U operacioni protokol od 1. januara do 31. maja 1945. zavedeno je 219 hirurških operacija. Za prvih 5 meseci 1945. umrlo je 45 ranjenika i bolesnika.[337]

Bolnički centar br. 4: Jagodina, Ćuprija, Paraćin. Kao bolnički centar sa namenom Bolnice lakih ranjenika formiran je 5. februara 1945. Do tada se u naredbama i izveštajima GŠ Srbije ova mesta ne navode kao rezervne bolnice. Smešten u tri grada, ovaj centar imao je jednu administrativnu upravu u Jagodini. Sve tri bolnice smeštene su u nenamenskim građevinama sa oskudicom kreveta, posteljine, vode i sanitarnih uređaja.

Jagodina. Bolnica je bila smeštena u starim zgradama Gimnazije i osnovne škole. U vreme najvećeg priliva ranjenika u aprilu, ima 900 kreveta.[338] U martu i aprilu u obližnjem regrutnom centru izbila je manja epidemija erizipela (21) i 16 oboljenja u bolnici.[339] Kroz bolnički protokol od 1. februara do 31. maja 1945. uvedeno je 2.263 ranjenika.[340]

Ćuprija. U aprilu 1945. kapacitet ove bolnice dostiže od 700 do 1000 kreveta.[341] Kada je 11. maja izvršen obilazak ove bolnice, nađeno je nezadovoljavajuće stanje u pogledu smeštaja. Ranjenici su ležali po podu, na slami bez ćebadi, sa vrlo malo pokrivača. Naređeno je 13. maja 1945. da se bolnica rasformira a ranjenici, sanitetski materijal i oprema presele u Jagodinu. U bolničkom protokolu od 21. februara do 15. maja 1945. upisano je 1.983 ranjenika[342]

Paraćin. Bolnica je smeštena u zgradi Gimnazije a jednim delom u Fabrici stakla gde nije bilo sanitarnih uređaja. U martu i aprilu 6 ranjenika se razbolelo od pegavog tifusa. Oni su stigli iz Bosne u inkubacionom periodu bolesti. U bolnici bilo je dosta obolelih od šuge. U februaru, martu i aprilu ukupno ih je bilo 68. Te ranjenike slali su u Ćuprijsku bolnicu gde je osnovan Centar za šugu.[343] Prema bolničkom protokolu od 22. februara do 31. maja 1945. kroz ovu bolnicu prošlo je 1.157 ranjenika.[344]

Isto, inv. br. 15912 D, 15917 D, 15919 D i 15918 D.
[337] Isto, Ratna med. dok. KT br. 167.
[338] Isto, inv. br. 15332.
[339] Isto, inv. br. 9956.
[340] Isto, Ratna med. dok. KT br. 77.
[341] Isto, inv. br. 15029 D.
[342] Isto, Ratna med. dok. KT br. 31.
[343] Isto, inv. br. 15333 D.
[344] Isto, Ratna med. dok. KT br. 157.

Vojna bolnica SMEDEREVO. Vrhovni štab je već u oktobru 1944. odlučio da se u Smederevu formira bolnica većih kapaciteta pod direktnom nadležnošću SOVŠ-a. Njen zadatak bio je rasterećivanje beogradskih bolnica koje su bile pune ranjenika iz borbi za oslobođenje Beograda. Kasnije se u tu bolnicu evakuišu ranjenici i bolesnici. Po svojoj funkciji bolnica ima karakter prijemno-evakuacione bolnice. Jedan broj ranjenika prihvatan je i, posle kraćeg zadržavanja, evakuisan preko Dunava u Banat. Stvaranje novih bolničkih kapaciteta bilo je veoma teško. Smederevo je imalo velika oštećenja prilikom eksplozije slagališta municije 1941, i bilo je, kasnije, tri puta bombardovano iz vazduha. U kratkom roku opremljene su 4 građevine koje su tada nosile naziv bolnica br. 1, br. 2, br. 3 i br. 4. Postojeća građanska bolnica imala je 100 kreveta i bila jako oštećena. Brzo je popravljena, ugrađena je suva komora i kupatilo i povećan broj kreveta do 200, sa zaraznim odeljenjem do 30 kreveta. Drugi deo bolnice smešten je u školi na Majdanu, treći u školi kod »Gornje Vage« a četvrti prvo u zgradi Carinarnice, a zatim u magacinima Monopola. U svim građevinama izvršene su obimne popravke i adaptacije. Za svaku bolnicu izgrađene su suve komore i kupatila. Svu opremu od kreveta, čaršava, ćebadi, jastuka od celokupnog kuhinjskog posuđa poklonili su građani Smedereva i građani srezova podunavskog, gročanskog, kovinskog i velikooraškog.

Osposobljena su 3 hirurška odeljenja - interno, zarazno i prijemno-evakuaciona stanica.[345] Naročito je bila opterećena prijemno-evakuaciona stanica. Smeštena u zgradi Carinarnice i magacina Monopola, imala je zadatak da prihvati ranjenike, izvrši trijažu na one koji ostaju u Smederevu i one koji se dalje evakuišu. Za ranjenike koji se dalje evakuišu, imali su 300 do 400 kreveta gde su smeštani da se oporave i čekaju dalji transport. U isto vreme ukazivana im je neophodna medicinska pomoć. Ranjenici su dolazili sanitetskim vozovima iz Beograda, Šapca, Zemuna, Stare Pazove, Sremske Mitrovice i Virovitice, a evakuisani su dalje u Kovin i Zrenjanin. Posebnih teškoća bilo je s prebacivanjem ranjenika preko Dunava. Prevoženje preko Dunava vršeno je trajektom koji je prevozio kompoziciju vagona sa ranjenicima a na drugoj strani čekala je nova lokomotiva. Osposobljena je i jedna dereglija koju je vukla lađa i na koju se moglo ukrcati do 400 ranjenika. Veliku pomoć pružile su i sovjetske trupe koje su trajektom i brodovima prevozili svoje jedinice i ratni materijal. Sovjetski oficiri stavljali su na raspolaganje ova transportna sredstva.[346]

U toku 1944. bolnica je raspolagala sa 640-680 kreveta. Od 29. novembra do 30. decembra 1944. kroz bolnicu je prošlo 1.625 ranjenika-bolesnika.[347] Broj bolesnika iznosio je 5 do 7,5%. Umro je jedan ranjenik.

Broj penetrantnih povreda i otvorenih preloma kostiju kretao se od 25 do 30%.

U decembru je otkriveno 11 ranjenika, sa znacima pegavog tifusa, koji su stigli iz sela Memića kod Tuzle. U januaru 1945. primili su na lečenje 20 obolelih od pegavca iz kosovskih jedinica koje su tuda prolazile. Dobrim epidemiološkim raerama sprečeno je svako dalje širenje tog oboljenja u bolnici.

[345] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. Srbija, sveska V, VMA, 1967, str. 199.
[346] Isto, str. 190.
[347] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 11027 D, 11032 D.

LOKALIZACIJA POVREDA U RANJENIKA U SMEDEREVSKOJ BOLNICI TOKOM 1944.[348]

	26. 11. 1944. 514 ranjenika	12. 12. 1944. 462 ranjenika	30. 12. 1944. 515 ranjenika
Glava	4,2%	3,8%	3,0%
Grudni koš	8,7%	8,6%	10,03%
Trbuh	4,6%	3,3%	5,5%
Ekstremiteti	77,0%	81,9%	77,7%
Ostale	4,8%	2,1%	3,8%

U poslednjim mesecima rata od 1. marta do 31. maja 1945. u bolnicu je primljeno 3.059 ranjenika-bolesnika.[349] Ukupno je kroz bolnicu od njenog osnivanja prošlo 9.480 ranjenika i bolesnika a zadržano na lečenju 6.443.[350] Ukupno je umrlo 29 ranjenika i bolesnika. Tokom 1945. u bolnici je radilo 13 lekara i 2 apotekara. Od specijalista među lekarima bilo je 3 hirurga i 2 internista. Od hirurga su radili profesor dr Branko Šljivić, dr Đorđe Panišić i dr Milivoje Dimitrijević. Srednjomedicinskog i ostalog osoblja bilo je krajem decembra 1944. godine 235. Posle dr Đorđa Panišića, bolnicom je u toku 1945. rukovodio dr Lazar Lastavica.

Vojna bolnice ZEMUN. Bolnica 12. korpusa stigla je iz Obrenovca u Zemun 29. oktobra 1944. i smestila se u zgradi Komande vazduhoplovstva. Sremska bolnica »Posavska« smestila se u zgradi milosrdnih sestara.[351] Posle odlaska Korpusne bolnice sa lakšim ranjenicima za Rumu, osnovana je jedna bolnica pod nazivom Zemunska vojna bolnica i stavljena u nadležnost SOVŠ-u.[352] Bolnica započinje sa 695 kreveta da bi se taj broj 20. novembra povećao na 857. Iz Beograda je upućena na ispomoć grupa lekara tako da je ukupno radilo 13 lekara, 2 apotekara i 188 ostalog osoblja.[353] U novembru u Zemunu, u zgradi Šumarskog fakulteta, radila je Sovjetska bolnica HPPB br. 712 sa kapacitetom od 500 kreveta.

Dvadesetog novembra u Zemunskoj bolnici ležalo je 930 ranjenika i bolesnika. Do kraja 1944. primljeno je novih 2.235 ranjenika i bolesnika.[354] Za isto vreme otpušteno je 771 ili 34,9% od broja primljenih. U istom periodu umrlo je 44, sa mortalitetom od 1,9%. Struktura povreda u 720 ranjenika zatečenih na dan 1. decembra 1944. bila je ovakva: glava 5,8%, grudni koš 8,6, trbuh 6,2, ekstremiteti 75,6%, karlica 0,5 i ostale povrede 3,5%.

U toku 1945. do 31. maja u Zemunsku bolnicu primljen je 4.961 ranjenik i bolesnik. Struktura povreda po lokalizaciji iz borbi u prolećnoj ofanzivi 1945, samo se neznatno izmenila (tabela br. 18.)

[348] Isto, inv. br. 11127 D, 11031 D i 11032 D.
[349] Isto, Ratna med. dok. KT br. 182.
[350] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. Srbija, sveska 5, VMA, Beograd, 1967, str. 190.
[351] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9764 D.
[352] Zbornik dokumenata sanitetske službe, knjiga 9, str. 75.
[353] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 9543 D.

STRUKTURA POVREDA PREMA LOKALIZACIJI RANJENIKA ZEMUNSKE VOJNE BOLNICE IZ APRILA I MAJA 1945.[355]

Lokalizacija	1422 ranjenika
Glava i vrat	4,6%
Grudni koš	9,2%
Trbuh	2,6%
Karlica	2,8%
Kičma	0,49%
Ekstremiteti gornji	30,2%
Ekstremiteti donji	49,9%

U glavnom bolničkom protokolu od 2. novembra 1944. do 31. maja 1945. upisano je 7.796 ranjenika i bolesnika. Prema knjizi umrlih od 27. oktobra 1944. do 31. maja 1945. umrlo je 158 ranjenika i bolesnika.[356]

Oporavilišta i civilne bolnice. Naređenjem GŠ Srbije od 17. februara 1945. obrazovana su vojna oporavilišta za interne, zarazne i hirurške bolesnike.[35'] Za tu svrhu korišćene su Niška Banja, Vrnjačka Banja i Mataruška Banja. Početkom maja bolnica u Knez Selu, kapaciteta 400 kreveta, određena je za plućne bolesnike. U pojedinim mestima gde nisu formirane vojne bolnice u postojećim civilnim zdravstvenim ustanovama lečen je jedan broj ranjenika i bolesnika, pripadnika NOV Jugoslavije. Takva mesta su Zaječar, Leskovac, Kraljevo i Loznica. Broj tih ranjenika i bolesnika i rezultati lečenja u tim bolnicama i oporavilištima nisu ušli u statističke podatke vođene kroz dnevne izveštaje Sanitetskog odeljenja GŠ Srbije.

Epidemiološka situacija

U ovom periodu epidemiološka služba upotpunjuje i dograđuje organizaciju za borbu protiv zaraznih bolesti u celini. Na teritoriji vojne oblasti Kragujevac i Valjevo, pri svim vojnim područjima postoje oformljene epidemiološke ekipe. Niška vojna oblast služi se ekipama Higijenskog zavoda Ministarstva narodnog zdravlja iz Niša. Škole za obuku dezinfektora u Kragujevcu, Nišu i Požarevcu obučila su 5 generacija dezinfektora. Organizovani su i rade kursevi za izradu dezinfekcionih stanica.[358]

U većini komandi mesta izgrađena su kupatila sa suvim komorama ili srpskim buradima. Na teritoriji Vojne oblasti Kragujevac, koja je u ovom pogledu bila najaktivnija, na dan 2. maja 1945. u vojnim područjima radilo je 6 epidemiologa sa 58 dezinfektora. Izgrađeno je 37 parnih dezinfekcionih aparata, 34 suve komore, 34 kupatila i 106 srpskih buradi.[359]

Sa kursa za dezinfektore održanog pri Centralnom higijenskom zavodu u Beogradu, od 320 učesnika jedna četa poslata je na rad u Sandžak. Os-

Zbornik dokumenata sanitetske službe, knjiga 9, str. 306.
Arhiv sanitetske službe. Ratna med. dok. KT br. 250.
[357] Isto, inv. br. 3102 D.
[358] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. Srbija, Sveska 5, VMA, Beograd, 1967, str. 218.
[359] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 15327.

posobljen je jedan voz za kupanje i dezinfekciju koji je saobraćao na relaciji Kuršumlija, Prokuplje, Niš, Leskovac, Vranje, Bujanovac. U njemu je okupano i razušeno 4.000 ljudi.[360] U Zabrežju, na reci Savi, gde je razvijena sanitetska prihvatno-otpremna stanica, Vojnosanitetski zavod iz Beograda organizovao je dezinfekcionu stanicu sa suvom komorom i kupatilom. Po operativnim jedinicama i bolnicama raspodeljene su veće količine DDT -praška dobijenog od Vojnohigijenskog zavoda iz Beograda.[361]

Od aprila se uvode nove zabrane i pooštravanje svih mera za sprečavanje širenja zaraze. Zabranjeno je bilo putovanje železnicom u pravcu fronta, putovanje u mesta i iz mesta gde su bile epidemije. U ovakvim mestima zatvarani su restorani, kafane, javne kuhinje a nekad i celo naselje stavljano u karantin. Zabranjeno je putovanje na odsustvo u mesta gde je bilo zaraze. Naređeno je da svaki vojnik, koji je bio na odsustvu ili na bolovanju, mora biti pri povratku u jedinicu depedikulisan.[362]

Sve te mere umanjile su učestalost pojave novih slučajeva oboljenja kako u vojnim jedinicama tako i u građanstvu. Do izbijanja nešto većeg broja oboljenja došlo je u 5. dopunskom bataljonu u Požarevcu i jedinicama 3. dopunske brigade u Smederevskoj Palanci. U samoj bolnici u Smederevskoj Palanci izbilo je novih 15 oboljenja.

Međutim, apsolutni broj obolelih koji leže i leče se u vojnim bolnicama u ovom periodu izrazito raste dostižući maksimum u drugoj polovini marta i u prvoj polovini aprila 1945. (Tabela br. 19).

Tabela br. 19

BROJ OBOLELIH OD PEGAVCA I DRUGIH ZARAZNIH BOLESTI KOJI LEŽE U BOLNICAMA GLAVNOG ŠTABA SRBIJE U 1945.[363]

	Prosečno dnevno	
	Pegavi tifus	ostale zarazne bolesti
1-15. januar	48	119
16-31. januar	83	133
1-15. februar	157	103
16-28. februar	216	143
1-15. mart	461	119
16-31. mart	1.028	99
1-15. april	1.087	127
16-30. april	876	159
1-15. maj	298	131
16-31. maj	88	144

Povećan broj obolelih odnosi se, uglavnom, na broj onih u Vojnoj bolnici Šabac. To povećanje u Šabačkoj bolnici vremenski se poklapa sa najja-

[360] Isto, inv. br. 9214 D.
[361] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. Srbija, sveska 5, VMA, Beograd, 1967, str. 218.
[362] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 15128 D.
[363] Iz dnevnih izveštaja GS Srbije, Arhiv sanitetske službe, inv. br. 15916 D, 15910 D, 15917 D i 15918 D.

čim dejstvima 2. armije kroz izrazita žarišta pegavca u istočnoj Bosni, čiji se ranjenici i bolesnici evakuišu preko Šapca. Najveći broj u jednom danu bio je 31. marta, kada je bilo 1.153 obolelih. Od toga broja u Šabačkoj bolnici ležalo je 973 bolesnika ili 84,3%. Ostali oboleli su, najvećim delom, u Kragujevačkoj i Valjevskoj bolnici. Sa prelazom 2. armije u centralnu i zapadnu Bosnu i prestankom evakuacije ranjenika i bolesnika preko Šapca, broj obolelih naglo pada. U drugoj polovini maja u svim bolnicama prosečno dnevno leži 88 obolelih od pegavca. U junu i sledećim mesecima pegavca u Srbiji praktično nema.

Druge zarazne bolesti po svojoj učestalosti dosta se konstantno održavaju na približno istim ciframa. Među njima je najveći borj od trbušnog tifusa, zatim paratifusa, erizipela, difterije, meningitisa, dizenterije. Postoje pojedinačni slučajevi antraksa. Ova oboljenja nemaju epidemični karakter i javljaju se sporadično po raznim mestima Srbije.

Dr Mihajlo Radojičić, epidemiolog Vojne oblasti Kragujevac i jedan od najaktivnijih učesnika borbe protiv pegavca, dao je sumarni prikaz broja obolelih na teritoriji Srbije (Tabela br. 20).

Tabela br. 20

BROJ OBOLELIH OD PEGAVOG TIFUSA NA TERITORIJI Srbije OD JANUARA DO SEPTEMBRA 1945.[364]

TERITORIJA	Pripadnici JA	Civilna lica
VO Valjevo	2.885	484
VO Kragujevac	549	451
VO Niš	233	448
Sandžak	1.025	1.004
UKUPNO	4.692	2.387

Smrtnost obolelih na teritoriji Vojne oblasti Valjevo iznosila je za pripadnika JA 7,6%, dok je u građanstvu bila 9%. Mada nije bilo pojedinačnih većih epidemija, ukupni broj obolelih govori o razmerama širenja zaraze koja je zahvatila skoro sve krajeve Srbije. Na teritoriji Srbije u toku narodnooslobodilačkog rata sve do novembra meseca 1944. praktično nije bilo pegavca u jedinicama NOV i POJ. Razloge za pojavu oboljenja do kraja 1944. i širenja u toku 1945. treba tražiti i u sledećem:

1. Stvaranje krupnih vojnih jedinica Narodnooslobodilačke vojske, brigada (2.000-3000 ljudi) i divizija (10000-12000 ljudi) sredinim 1944. nije pratilo odgovarajuće sanitetsko obezbeđenje ni kadrovski ni opremom. Opšta zdravstvena svest boračkog i komandnog kadra nije bila takva da jedinice pod stalnim pokretima i borbama sačuva od ove zaraze. Sanitetska služba nije imala dovoljno ni stručnih snaga ni sredstava da spreči vašljivost jedinica koje su se kretale kroz krajeve endemskog pegavca, kao što su Sandžak i istočna Bosna;

2. Unošenje zaraze išlo je putem evakuacije ranjenika i bolesnika iz Bosne za Srbiju a nedovoljne protivepidemijske mere u bolnicama su omogućile prelaženje vašljivih, ili već obolelih u većinu vojnih bolnica u Srbiji.

[364] Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. Srbija, sveska 5, VMA, Beograd 1967, str. 222.

U značajnoj meri do prenošenja zaraze u naselja došlo je preko građana koji su obilazili borce na frontu, kao i preko vojnika na odsustvu i bolovanju. Mere koje su vojne i civilne vlasti preuzimale bile su nedovoljno efikasne da to spreče, i

3. Treći izvor zaraze u vojnim jedinicama i ustanovama bile su tzv. »kućne infekcije« uzatvorima OZN-e, dopunskim brigadama i zarobljeničkim logorima. Zatvorenost tih ustanova kao i odsustvo opšte discipline u dopunskim jedinicama, omogućili su da se protivepidemijske mere vrlo slabo ili nikako ne sprovode.

Vojnosanitetska služba i civilno zdravstvo preduzeli su opsežne mere za borbu protiv pegavca. Te mere nisu bile dovoljne da spreče unošenje zaraze, ali su bile efikasne da spreče dalje širenje u pojedinim jedinicama ili naseljima. Nekoliko manjih epidemija u naseljima bile su brzo ugušene. U tom pogledu epidemiološke ekipe pokazale su punu opravdanost postojanja. U celini, ovo oboljenje ima sporadični karakter sa veoma brojnim lokacijama i raširenosti.

LEČENJE RANJENIKA I BOLESNIKA U BOLNICAMA GLAVNOG ŠTABA SRBIJE U VREME PROLEĆNE OFANZIVE 1945.

Mada je ofanziva Jugoslovenske armije na Sremskom frontu zvanično počela 12. aprila, broj ranjenika i bolesnika koji pristižu u bolnice na teritoriji Srbije, povećava se već početkom marta i dostiže vrhunac u drugoj polovini aprila, jer su tada vođene najžešće borbe na frontu 2. armije u istočnoj Bosni, a posle i na Sremskom frontu gde je bila 1. armija, a te dve armije imale su oko 150.000 boraca. Za ove događaje bolnice su kadrovski i organizaciono bile spremne. Krajem februara i početkom marta posteljni kapaciteti već su bili popunjeni sa preko 100%. Zbog toga bolnice povećavaju broj svojih stvarno raspoloživih kreveta od 9.000 na 14.000. Za to su postojale mogućnosti jer je tzv. broj »predviđenih« kreveta iznosio 19.000 (Tabela br. 21).

Slobodne krevete za prijem novih ranjenika i bolesnika bolnice su stvarale i bržim otpuštanjem onih kojima bolničko lečenje nije bilo neophodno. Najbrojnija kategorija među njima bili su izlečeni i otpušteni u jedinice i optušteni na kućno bolovanje. Jedan broj evakuisan je u druge jedinice, zatim otpušten kao privremeno ili stalno nesposoban za JA. Na dan 26. aprila broj ranjenika - bolesnika iznosio je 13.134, što je i najveći broj dostignut u ćelom periodu sa popunjenošću kreveta od 90,1%. Pored rasta broja ranjenika raste i broj bolesnika. Odnos ranjenik - bolesnik menjao se u korist broja bolesnika dostižući u ovom periodu odnos i do 60:40%. Povećani broj bolesnika odnosi se na porast broja obolelih od pegavog tifusa. Mada je rat zvanično završen 15. maja, broj ranjenika i bolesnika koji pristižu do 31. maja samo je neznatno manji nego u prvoj polovini meseca. Ukupno je za ovaj tromesečni period po bolnicama GŠ Srbije primljeno 33,524, dok je izlečeno i vraćeno u jedinice 13.605 ili 40,5% (Tabela br. 22).

I po mortalitetu u ovom periodu dostižu se najveće cifre. Ukupno je umrlo 735, sa mortalitetom od 2,1%. Tokom petnaestodnevnih perioda mortalitet je varirao od 1,4 do 3,2%.

Posle 15. maja pojedine bolnice dobijaju naređenje o skorom rasformiranju, tako da preduzimaju mere na bržem otpuštanju ranjenika i boles-

DNEVNI IZVEŠTAJ SANITETSKOG ODEUENJA GŠ SRBIJE* MINISTARSTVU NARODNE ODBRANE FNRJ ZA 26. APRIL 1945[366]

BOLNICE	Predviđeni broj postelja	Raspolažući broj postelja	Zateklo se r/b	Primljeno *r/i*	Otpušteno r/b
Niš	2.153	1.993	1.774	15	9
Kragujevac	1.336	1.261	1.025	18	62
Požarevac	2.500	1.098	1.019	10	24
Mladenovac	316	296	153	2	17
Aranđelovac	550	550	510	2	12
Jagodina	900	900	872	6	7
Paraćin	1.000	500	431	-	1
Ćuprija	1.000	700	638	2	102
Sabac	2.000	1.931	1.947	140	468
Valjevo	1.200	1.180	1.029	19	8
Kruševac	2.000	600	504	-	4
Čačak	540	526	426	23	9
Pirot	1.000	705	639	3	3
Vrnjačka Banja	180	80	47	2	-
Prokuplje	450	450	430	-	-
Surdulica	170	122	121	1	-
Aleksinac	750	680	651	2	5
Banja Koviljača	1.000	1.000	918	3	41
UKUPNO	19.075	14.570	13.134	248	772

* izveštaj modifikovan time što su uzete samo neke rubrike.

Tabela br. 22

KRETANJE RANJENIKA I BOLESNIKA GŠ SRBIJE U MARTU, APRILU I MAJU 1945.[366]

VREME	Broj kreveta dnevni prošek	Broj r/b dnevni prošek	Bolesnika %	Ukupno primljeno r/b	Ukupno otpušteno u jedinice	Mortalitet %	Popunjenost kreveta %
1-15. mart	11.064	10.492	32%	5.804	1.292	2,2%	94,8%
16-31. mart	12.023	10.636	40,1%	5.535	2.394	3,2%	88,4%
1-15. april	12.796	11.125	39,19%	9.272	2.332	1,4%	86,9%
16-30. april	12.796	12.217	36,4%	5.948	2.450	2,2%	95,4%
1-15. maj	14.485	10.804	36,6%	3.778	2.738	2,3%	74,5%
16-31. maj	14.485	8.771	35,3%	3.187	2.399	2,1%	60,5%
UKUPNO	-	-	-	33.524	13.605	2,1%	-

nika, smanjivanju bolničkih odeljenja i napuštanju građevinskih objekata. Neke bolnice zaključile su svoje bolničke protokole sa 15. majem 1945.

Na dan 31. maja 1945. u preostalih 16 bolnica GŠ Srbije ostalo je na lečenju 7.923 ranjenika i bolesnika od kojih 5.203 ranjenika i 2.720 bolesnika.[367]

[365] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 15919 D.
[3]<* Isto, inv. br. 15912 D, 15917 D, 15919 D i 15918 D.

Bolnice GŠ Srbije razlikovale su se znatno među sobom po kapacitetima, stručnosti kadrova, stručnom profilu rada, težini povreda i oboljenja. Najopterećenije od ovih 18 bolnica bile su Bolnički centar br. 1 - Niš, Bolnički centar br. 2 - Kragujevac i Vojne bolnice Valjevske vojne oblasti u Valjevu i Šapcu (Tabela br. 23).

Tabela br. 23

BROJ LEČENIH U BOLNIČKOM CENTRU 1 I 2 I VOJNIM BOLNICAMA U šapcu I VALJEVU OD 1. MARTA DO 31. MAJA 1945.[368]

	Primljeno r/b	Otpušteno u jedinice r/b	Broj umrlih	Mortalitet %
Niš	3.510	1.540	97	2,7%
Kragujevac	2.660	1.421	60	2,2%
Valjevo	1.798	1.699	74	4,1%
Šabac	13.507	2.767	329	2,4%
U K U P N O	21.475	7.427	560	2,6%

U ove četiri bolnice primljeno je 21.475 ranjenika i bolesnika, odnosno 64% primljena u sve bolnice. Broj izlečenih i otpuštenih u jedinice je 34,5%. Od 735 umrlih u svim bolnicama, mortalitet u ove 4 bolnice iznosio je 2,6%, dok je u svim ostalim bio 1,4%. Mortalitet između ove 4 bolnice se, takođe, znatno razlikuje. Za ova 3 meseca najveći je bio u Valjevu, varirajući od 8,2% u martu do 1,4 u aprilu i 4% u maju. U apsolutnom broju najviše je umrlo u Šapcu (329), sa mortalitetom od 2,4%. Mortalitet u bolnicama Valjeva i Šapca veći je u bolesnika nego ranjenika, i odnosi se na letalitet od pegavca. Posebno ogromno opterećenje imala je bolnica Šabac, kroz koju je prošlo 40,2% svih primljenih u bolnicama GŠ Srbije. Prosečni dnevni prijem u ovoj bolnici bio je 187 ranjenika i bolesnika u martu, 222 u aprilu i 28 u maju.

Za hirurški rad u ovom periodu glavni hirurg Sanitetskog odeljenja GŠ Srbije dr Vladimir Sergejevič Smirnicki konstatovao je da se rad odvijao u boljim materijalnim uslovima, sa boljim smeštajem i opremom i boljom organizacijom.[369] Od 30. marta 1945. u Bolničkom centru br. 1 (Niš) i br. 2 (Kragujevac) otvorena su odeljenja za povrede perifernih živaca. U naredbi referenta Saniteta GŠ Srbije postavljeno je da se na tim odeljenjima rade neurolize, šavovi živaca, odstranjivanje neurinoma - švanoma i transplantacije živaca.[370] Za poboljšanje rada u bolnicama lakih ranjenika određeni su hirurzi dr D. Dimković i dr Stavridis. Oni obilaze ove bolnice, obrađuju rane i pomažu u organizaciji celokupnog lečenja. Kvalitet hirurškog rada u celini je poboljšan, hirurška obrada rana je bolja, naročito od starijih hirurga i vojnih hirurga. Postoji još i dalje loše i nikakvo obrađivanje rana. Po vojnim bolnicama operiše se u aprilu i maju oko 8,3% i 7,6% od ukupnog broja ranjenika.[371] Gipsani zavoji se stavljaju u oko 4% za sve ranjenike. Broj transfuzija krvi kreće se u martu 8%, u aprilu 10% i u maju 13,5% od broja ranjenika. Operativni mortalitet u bolnicama iznosio je u aprilu 0,19% a u maju 0,1%, dok je opšti mortalitet u ranjenika iznosio 0,6 i 0,5%.

[368] Isto, inv. br. 15912 D, 15917 D, 15919 D i 15918 D.
[369] Isto, inv. br. 10471 D.
[370] Isto, inv. br. 9601 D.

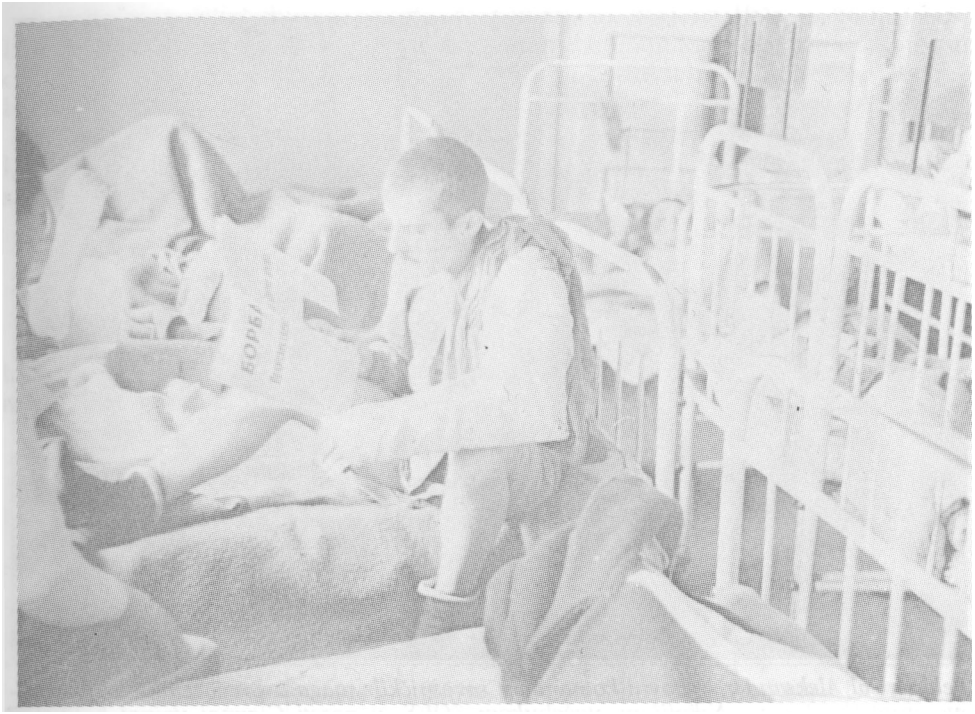

Ranjenici u Glavnoj vojnoj bolnici Beograd, mart 1945.

nika, sa mortalitetom od 0,5%. U Vojnu bolnicu Zemun primljeno je oko 4.961, a otpušteno u jedinice oko 1.578. Umrlo je 114, sa mortalitetom od **2,2%.**

Završetkom rata Glavna vojna bolnica je izašla sa sledećom organizacionom strukturom i kadrovskom popunom:

1. Upravnik, major dr Voja Stojanović, politički komesar Bane Božović;
2. Prijemno odeljenje - šef potpukovnik dr Ilija Arsenović sa 5 lekara;
3. Prvo odeljenje za unutrašnje bolesti - šef pukovnik dr Radmilo Jovanović sa 5 lekara, 180 kreveta;
4. Drugo odeljenje za unutrašnje bolesti - šef dr Milan Arsenijević sa 9 lekara, oko 180 kreveta (smešteno u Opštoj državnoj bolnici);
5. Grudno odeljenje - šef pukovnik dr Radivoje Vasiljević sa 4 lekara, oko 165 kreveta;
6. Kardiološko odeljenje - šef kapetan dr Čedomir Plavšić sa dva lekara. Nema kreveta, bolesnici leže na prvom unutrašnjem odeljenju;
7. Prvo hirurško odeljenje - šef kapetan dr Velimir Majstorović sa 7 lekara, 100 kreveta;
8. Ginekološki odsek - šef dr Davor Perišić sa 3 lekara, 20 kreveta na prvom hirurškom odeljenju;
9. Drugo hirurško odeljenje - šef poručnik dr Časlav Babić sa 7 lekara 150 kreveta. Na odeljenju leže i ortopedski bolesnici koje vodi dr Miloš Simović;

10. III odeljak, hirurško odeljenje na Medicinskom fakultetu. Šef kapetan dr Stanislav Bukurov sa 10 lekara. Kreveta 180;

11. VI odeljak (Sanatorijum Stanković). Upravnik dr Dura Stanković, 25 kreveta;

12. Odeljak BTO (Bolnica trgovačke omladine). Upravnik dr A. Štajner sa 6 lekara. Neurohiruško odeljenje u pripremi za smeštaj plastične hirurgije. Oko 50 kreveta;

13. Odeljenje za rendgenologiju i fizikalnu terapiju. Šef pukovnik dr Aleksandar Bogićević sa 7 lekara;

14. Zubno odeljenje. Šef dr Vaclav Jelinek sa 6 lekara. Kreveta oko 80. Radi se i čeljusna hirurgija;

15. Nervno odeljenje. Šef pukovnik dr Jordan Tasić sa 4 lekara. Kreveta oko 130;

16. Zarazno odeljenje. Šef pukovnik dr Milutin Đorđević sa 3 lekara. Kreveta oko 50;

17. Očno odeljenje. Šef pukovnik dr Milorad Cvetojević. Kreveta 35;

18. Ušno odeljenje. Šef major dr Dragoslav Stojanović sa 3 lekara. Kreveta 44;

19. Kožno odeljenje. Šef pukovnik dr Jezdimir Jovanović sa 4 lekara. Kreveta 60;

20. V odeljak. Upravnik dr Emil Lesković. Prima na oporavak lakše grudne bolesnike (oporavilište Šuplja Stena). Kreveta oko 100;

21. VII odeljak (na Avali). Upravnik dr Boško Niketić. Kreveta oko 50. Namenjen za žene učesnice rata sa histeričnim reakcijama;

22. Ambulanta za bolesti nogu. Šef dr Ljubomir Živković;

23. Prosektura. Šef dr Miodrag Bucić;

24. Apoteka. Šef potpukovnik, magistar farmacije Uroš Plavša sa 6 apotekara;

25. Kulturno-prosvetni odsek. Šef kapetan Bogomir Jovanović. Ima foto-sekciju, umetničku i fiskulturnu sekciju, kao i sektor za štampu i biblioteku;

26. Ekonomski odsek. Vršilac dužnosti šefa, intendant M. Tomić. Ima sekcije za ishranu, za odeću i obuću i sekciju za garnizonske potrebe, i

27. Tehnički odsek. Šef M. Vučičević. Ima građevinsku sekciju, instalatersko-mehaničku radionicu, stolarsku radionicu, bravarsku radionicu, elektromehaničarsku i limarsku radionicu.[375]

U krugu Glavne vojne bolnice smešten je i Vojnohigijenski zavod u direktnoj nadležnosti SOVŠ-a.

Ukupni rezultati lečenja ranjenika i bolesnika na teritoriji Srbije u toku 1945.

Prestankom oružanih borbi i oslobođenjem cele teritorije Srbije, sanitetska služba GŠ Srbije bila je orijentisana u 1945. na ove najvažnije zadatke: organizaciju prijema, lečenja i rehabilitacije ranjenika i bolesnika iz završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije sa frontova 1. i 2. JA. Drugi krupni zadatak bio je kompletno zdravstveno obezbeđenje 113.542 pripadnika oružanih snaga pod komandnom GŠ Srbije. U uslovima veoma nesigurne epidemiološke situacije, borba protiv zaraznih bolesti, u prvom redu, protiv pe-

[375] Arhiv sanitetske službe, inv. br. 6603 D.

gavog tifusa postaje najvažniji zadatak sanitetskih organa u vojnopozadinskim, komandama i ustanovama.

Uslovi koji su omogućili da se ovi krupni zadaci uspešno obave, bili su sledeći:

- Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Srbije bilo je organizaciono i kadrovski učvršćeno tako da je moglo rukovoditi svim složenim i obimnim poslovima koji su proisticali iz priliva velikog broja ranjenika i bolesnika;
- pripreme koje su učinjene još tokom 1944. učinile su da su sve bolnice u januaru 1945. bile spremne da po svojim kapacitetima prihvate ranjenike i bolesnike koji su sa frontova upućivani na teritoriju Srbije radi lečenja;
- uvedena je neophodna medicinska dokumentacija i strogo dnevno i periodično izveštavanje, što je omogućilo kako Glavnom štabu tako i komandama vojnih oblasti, brzo reagovanje i manevrisanje evakuacijom ranjenika i bolesnika, snabdevanjem lekovima i kadrovima;
- mobilizacijom svih raspoloživih zdravstvenih kadrova, bolnice su stručno bile dobro popunjene a time omogućen i relativno dobar stručni nivo lečenja. Hirurški kadrovi posebno zahvaljujući i pomoći sovjetskih lekara, prihvatili su i sprovodili savremene doktrinarne stavove u hirurgiji;
- sav uspešan rad ovih bolnica omogućen je svestranom dobrovoljnom podrškom naroda, što je omogućilo brze popravke i adaptacije građevina, opremanje bolnica krevetima, posteljinom, rubljem, kuhinjskim priborima a velikim delom i ishranom ranjenika i bolesnika;
- osim bolnica Glavnog štaba Srbije, na teritoriji Srbije radile su i bolnice Vrhovnog štaba (Glavna vojna bolnica, Vojna bolnica Smederevo i Vojna bolnica Zemun) koje su na sebe preuzele i lečile 28% ukupnog broja lečenih na ovoj teritoriji.

U svim bolnicama za 5 meseci rata 1945. lečen je 79.651 ranjenik-bolesnik, dok je za isto vreme izlečeno i vraćeno u jedinice 29.333 ranjenika-bolesnika (tabela br. 26). Za ovo vreme u bolnicama je umrlo 1.502 ranjenika i bolesnika, čineći ukupni mortalitet 1,8%.

Tabela br. 26

LEČENJE RANJENIKA I BOLESNIKA NA TERITORIJI SRBIJE U VOJNIM BOLNICAMA TOKOM 5 MESECI 1945.

	Primljeno r/b	Otpušteno u jedinice r/b	Broj umrlih r/b	Mortalitet %
Bolnice Glavnog štaba Srbije	57.184	20.571	996	1,7%
Glavna vojna bolnica	12.328	5.415	364	2,9%
Vojna bolnica Zemun	4.961	1.587	114	2,2%
Vojna bolnica Smederevo	5.178	1.760	28	0,5%
UKUPNO	79.651	29.333	1.502	1,8%

Statistički podaci o broju lečenih na teritoriji Srbije nisu kompletni, jer nedostaje broj ranjenika i bolesnika koji su lečeni u pojedinim bolnicama u Srbiji koje nisu zvanično vođene kao vojne bolnice i nisu bile obuhvaćene redovnim izveštajima. To su bolnice u Zaječaru, Leskovcu, Knez Selu, Ma-

taruškoj Banji, Niškoj Banji, Vrnjaćkoj Banji i Smederevskoj Palanci. Takođe, u navedene podatke nije ušao ni broj lečenih u brigadnim i divizijskim bolnicama koje su se nalazile na ovoj teritoriji. Iz sličnih razloga i broj izlečenih i vraćenih u jedinice nije potpun jer se odnosi samo na one koji su u jedinice otpušteni neposredno iz vojnih bolnica. Znatan broj ranjenika i bolesnika koji su otpušteni na kućno bolovanje ili oglašavani za privremeno nesposobne, posle izlečenja i pregleda u garnizonskim ambulantama ili ambulantama bolnica, vraćani su u jedinice kao sposobni za službu u Armiji.

Posle 31. maja 1945. u 16 bolnica Glavnog štaba Srbije i Glavnoj vojnoj bolnici ostalo je na lečenju još 10.140 ranjenika i bolesnika.

NASTANAK I RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE U ORUŽANIM SNAGAMA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU VOJVODINE 1941-1945.

1 SANITETSKA SLUŽBA I NJEN RAZVOJ OD JULA 1941. DO SREDINE 1943.

Vojno-politička situacija u Vojvodini

Teritorija Vojvodine bila je za okupatora od velikog vojnostrategijskog značaja s obzirom na važne drumske i železničke komunikacije i veće rečne tokove koji povezuju srednju sa jugoistočnom Evropom, i od ekonomskog interesa, jer se tu nalaze bogati izvori hrane, uglja, drveta, cementa i razvijeni industrijski kapaciteti. Otuda je neprijatelj čvrsto poseo i odlučno branio područje Vojvodine, spreman da znatnim oružanim snagama brzo interveniše i onemogući svaku pojavu i akciju oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta.

Posle aprilskog rata 1941, okupatori su teritoriju Vojvodine podelili na okupaciona područja: Banat je pripao Rajhu, Bačka i Baranja - Mađarskoj, a Srem je ušao u sastav ustaške tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Neprijatelj je time želeo da zadovolji svoje interese i onemogući povezivanje delova Vojvodine u zajedničkoj borbi.

Kako Vojvodinu naseljava više naroda i nacionalnih manjina, neprijatelj je nastojao da među njima raspiruje nacionalnu mržnju i bratoubilački rat, u čemu je imao i relativnog uspeha. Glavni oslonac bili su mu pripadnici nemačke nacionalne manjine - »folksdojčeri«, koji su se od prvog dana okupacije u ogromnoj većini stavili u službu Rajha, a vojvođanski fašisti su aktivno podržavali dolazak hortijevaca i učestvovali u njihovim zločinima pogotovo nad Srbima, a onda komunistima i drugim antifašistima. Računa se da su hortijevci u Bačkoj ubili i nasilno deportovali oko 50.000 Srba i antifašista.[1]

Partijskom organizacijom u Vojvodini rukovodio je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, a postojala su okružna, sreska, opštinska i druga partijska rukovodstva. Tako je bio organizovan i Savez komunističke omladine Jugoslavije. Oba rukovodstva bila su direktno vezana za CK KPJ, odnosno za CK SKOJ-a.

PK KPJ je na osnovu uputa CK KPJ činio velike napore u sprovođenju priprema za oružani ustanak da bi, oko 10. jula 1941, doneo odluku o formiranju partizanskih odreda svuda gde su za to postojali uslovi, kao i vojne desetine i udarne i diverzantske grupe sa 3-4 člana.[2]

[1] Zbornik dokumenata o učešću hortijevske Mađarske u napadu i okupaciji Jugoslavije 1941-1945, tom XV/knj. 1, VII, Beograd, 1986.

[2] Nikola Anić i dr: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, izd. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 32.

Oružana borba u Vojvodini nije se svuda odvijala ravnomerno i na isti način, zbog niza različitih okolnosti, što je neposredno uticalo na njen obim i intenzitet, a za neke delove revolucionarnog pokreta i snaga ustanka imalo je i veoma negativne posledice.[3]

U Banatu je u periodu jul-septembar 1941. dejstvovalo devet manjih partizanskih odreda i nekoliko udarnih grupa sa oko 300 boraca koji su izvršili više od 100 akcija i diverzija, jer su napadali živu silu i materijalno-tehnička sredstva neprijatelja.[4]

U julu 1941. formiran je Štab partizanskih odreda za južnu Bačku koji je pod svojom komandom imao 3 manja partizanska odreda - Čuruški, Đurđevački i Žabljački (formirana krajem juna), kao i više diverzantskih grupa, koje su izvršile oko 50 oružanih akcija i diverzija.

Takav početak i razmah oružane borbe i ustanka u Banatu i Bačkoj doveli su do brze protivakcije okupatorovih pre svega, policijskih snaga koje su u 1941. nanele znatne gubitke partizanskim jedinicama i NOP-u u celini. Tako je do kraja avgusta 1941, samo u Banatu uhapšeno ili ubijeno 80 članova KPJ. U Banatu i Bačkoj, od jeseni 1941. do kraja prve polovine 1943, oružana borba svedena je na povremenu i manju aktivnost.[5] Takvo stanje je posledica više uzroka: nedovoljne političke pripreme ustanka, pogrešne procene nekih rukovodilaca da će rat biti kratkotrajan, nedovoljne vojnoorganizacijske pripreme, kao i toga što se jednovremeno legalizovalo i otvoreno uključilo u borbu gotovo sve članstvo KPJ i SKOJ-a, pa je neprijatelj usmerio svoju aktivnost prema njima.

U Sremu, međutim, ustanak je imao sasvim drugačiji tok i razvoj, i bio je specifičan s obzirom na geografski položaj (teren između Save i Dunava, mogućnost povezivanja sa Bosnom), topografski sklop (Fruška gora), i činjenicu da je KPJ uspela masovno da pokrene široke narodne slojeve i stvori jedinstvo naroda i fronta tamo gde nije bilo četničkog pokreta i gde je bio slab uticaj ustaša.

Oružana borba u Sremu pod rukovodstvom KPJ, počela je u leto 1941. Formirane su, pretežno, od članova KPJ i SKOJ-a mesne partizanske desetine i brojne diverzantske i udarne grupe, koje su odigrale značajnu mobilizatorsku ulogu u narodu i iz njih su se razvili partizanski odredi.

Prvu oružanu akciju izvela je fruškogorska udarna grupa od pet partizana, 6. avgusta 1941, napadom na žandarme NDH u manastiru u s. Bešenovački Prnjavor, kada je iz zatvora oslobodila, prethodnog dana uhapšene aktiviste. Prva veća akcija bilo je učešće u oslobađanju 32 komunista - robijaša iz sremskomitrovačke kaznionice noću 21/22. avgusta 1941. U akciji je učestvovala grupa od 9 fruškogorskih partizana, koja je oslobođene drugove prihvatila i dopratila u Frušku goru.[6]

Fruškogorski partizanski odred (sa 60 boraca) formiran je 9. septembra 1941, a krajem septembra osnovan je i Podunavski partizanski odred. U isto vreme, u fruškogorskim selima Bešenovu, Šuljamu, Manđelosu, Maloj Remeti, Stejanovcima, Ležimiru, Grabovu, Suseku, Neštinu, Calmi, Laćarku i drugim, osnovane su i proširene mesne partizanske desetine. Na taj način Fruškogorski odred obezbedio je slobodu boravka u fruškogorskim selima.

[3] Sveta Savić: Sećanja komandanata vojvođanskih brigada, edicija »Vojvodina u borbi«, Novi Sad, 1975, str. 17.
[4] Isto.
[5] Isto, str. 18.
[6] Sreta Savić, *Srem u narodnooslobodilačkoj borbi,* »Vojno delo«, Beograd, 1963, str. 26.

Prvu veću akciju Odred je izvršio polovinom novembra 1941, kada je na ivici šume iznad s. Grgurevci sačekao u zasedi grupu od preko 100 kulturbundovaca i ustaša i ubio 15, a ranio 20 neprijateljevih vojnika, a da nije imao sopstvenih gubitaka.[7]

Deo ljudstva iz Srema, naročito kompromitovanih članova KPJ i SKOJ-a, upućen je u partizanske odrede u Srbiju i istočnu Bosnu. U celini uzev 1941. u Sremu nije bila godina nekih velikih i brojnih oružanih akcija, ali su postavljene takve solidne pripreme da se u 1942. mogao organizovati masovni ustanak naroda protiv okupatora i izdajnika. To je postignuto time što se rukovodstvo KPJ Vojvodine i Srema, u okvirima osnovne linije CK KPJ, orijentisalo na vođenje dugotrajnog rata i na taktiku koja je najviše odgovarala specifičnim uslovima i konkretnoj situaciji na području Srema, uz široku podršku dobro organizovanih narodnih masa.

Taktika partizanskih jedinica se menjala. Počelo se sa diverzijama i razvilo do napada na neprijateljeve jedinice i uporišta i veća naseljena mesta. Naročito obimnu i značajnu aktivnost ispoljile su diverzantske jedinice - rušeći železničke pruge, mostove, električne centrale i druge objekte, uništavajući vozove, kamione, tenkove, TT-linije, palile žito i ostalo čime se neprijatelj mogao koristiti.

Specifičnosti dejstava partizanskih jedinica u Vojvodini i njihov uticaj na organizaciju sanitetske službe

Osnovni postupci partizanskih odreda i borbenih grupa u Vojvodini nosili su obeležje pridržavanja načela brze pojave jedinica, iznenadnog i kratkog napada, izbegavanja odsudne i neprihvatanja frontalne borbe, primena zaseda, prepada i diverzija, naročito na mestima gde je, i u vreme kada je neprijatelj to najmanje očekivao, da bi se neprekidno uznemiravao i osećao nesigurnim i kako bi mu se, na taj način, naneli što veći ljudski i materijalni gubici, uz najmanje vlastitih gubitaka, a uz što veće izglede na dobijanje ratnog plena, naročito oružja i municije, kao i odeće i obuće, lekova i drugog sanitetskog materijala.

Na teritoriji Vojvodine, u periodu 1941-1943, afirmisale su se manje brzopokretne partizanske jedinice - odredi, ne velikog sastava, koji su imali više teritorijalnu nego operativnu namenu. Sposobni su bili za česte i duže marševe u svim vremenskim uslovima, uz korišćenje podzemnih skloništa, poznatih pod imenom »baza«, i prilagođavanje vojvođanskoj ravnici leti pokrivenoj poljoprivrednim kulturama, a zimi otkrivenoj, gde se sa velike daljine video pokret jedinica i gde se, zbog snežnog pokrivača, lako otkrivalo prisustvo boraca.

U vojvođanskoj ravnici, izuzev Fruške gore u Sremu, nema prirodnih zaklona, pa je bila veća mogućnost ranjavanja, a dosta je bilo otežano izvlačenje i evakuacija ranjenih i bolesnih. Zbog stalne ugroženosti partizanskih odreda i njihovih baza, jer je postojala mogućnost iznenadnog napada neprijatelja zahvaljujući veoma razgranatim komunikacijama, nije bilo lako izvlačenje i sklanjanje ranjenika i njihova fizička zaštita. Takva situacija zahtevala je specifičnu organizaciju i rad sanitetske službe.

Posebnu specifičnost sanitetske službe u Vojvodini čini pružanje stručne medicinske pomoći ranjenicima i bolesnicima u uslovima velike pokretljivosti jedinica i nedovoljno osigurane pozadine, tako da je sanitet bio pri-

[7] *Petnaest vojvođanskih brigada,* edicija *Vojvodina u borbi«* Novi Sad, 1953, str. 47-48.

moran da izvršava zadatke u stanju stalne pripravnosti za pokret i u toku samog pokreta. To se naročito odnosi na period od 1941. do polovine 1943, dok još nije bilo šire oslobođene teritorije.

Sanitetska služba mogla je uspešno da izvršava svoje zadatke samo zahvaljujući neposrednoj i svestranoj pomoći, kao i učešću naroda koji je u svakoj prilici i na svakom mestu bio glavna snaga u pomaganju sanitetskim organima kako u snabdevanju, tako još više i u čuvanju i negovanju ranjenika, što se naročito odnosilo na Srem.

Pripreme za organizovanje sanitetske službe

Sanitetska služba u Vojvodini počela se formirati u sklopu opštih priprema za ustanak posle Majskog savetovanja rukovodećeg aktiva CK KPJ održanog u Zagrebu, početkom maja 1941. Sredinom maja, PK KPJ za Vojvodinu izdao je direktivu organizacijama KPJ i SKOJ-a da se u okviru opštih priprema održavaju tečajevi prve pomoći i prikuplja sanitetski materijal.

Partijske i skojevske organizacije pristupile su prikupljanju lekova i drugog sanitetskog materijala, instrumenata i ostalog, i sklanjale ga na određena mesta po gradovima, a naročito u selima Vojvodine, ili po kućama članova KPJ i SKOJ-a i ostalih rodoljuba, simpatizera NOP-a. Veoma značajnu aktivnost predstavljale su pripreme žena, a posebno ženske omladine za pružanje prve pomoći i negu ranjenika i bolesnika. Gotovo da nema mesta u Vojvodini u kojima nisu održavani tečajevi prve pomoći, pre svega, po selima, ali i u gradovima. Tako je, na primer, u leto 1941. u Zemunu održan veći broj sanitetskih tečajeva, koje je završilo oko 140 omladinki i mlađih žena. Neke su od njih, posle osnovnog tečaja, završile i viši bolničarski tečaj i osposobile se za predavače saniteta. Više bolničarske tečajeve vodili su dr Radomir Rajšić i dr Dimitrije Dima Atanacković. Na završetku tih tečajeva, koji su trajali od 15 do 30 dana održavani su ispiti na kojima je proveravano teorijsko, a naročito praktično znanje.[8] Takvi tečajevi održavani su u mnogim fruškogorskim selima, među kojima se posebno pominju oni koji su održavani početkom septembra 1941. u Irigu (sa 30 drugarica), Neradinu, Prnjavoru, Krušedolu i Velikoj Remeti.[9] Slično je bilo i u Novom Sadu i okolini, gde je polovinom juna 1941. rad bio usmeren na organizaciju sanitetskih tečajeva i na prikupljanje sanitetskog materijala.[10]

U Banatu, sanitetski tečajevi i prikupljanje sanitetskog materijala sačinjavali su, takođe, deo priprema za ustanak. Angažovani su lekari i medicinske sestre za stručno vođenje nastave, prikupljanje i spremanje lekova i organizovanje službe. Uspešno su korišćene i neke mogućnosti legalnog rada. Okupatorske vlasti su odobravale preventivne pripreme stanovništva za medicinsku zaštitu u slučaju napada iz vazduha (Crveni krst i civilna zaštita), pa su se u tu obuku, po direktivi Partije, ubacivali članovi SKOJ-a i omladinke, i stavili ih pod svoj uticaj. Ipak, osnovu obuke činili su ilegalni tečajevi, koji su održavani u značajnijim centrima. I na tim tečajevima delovale su uglavnom, skojevke, ali i starije aktivistkinje koje su to prihvatile.[11]

Tako, na primer, u Vršcu je obuku prve pomoći organizovala omladinska ženska sekcija, koja je u gradu i okolini okupila oko 120 omladinki.

[8] Đ. Kolarić, *Rađanje slobode*, »Sava Mihić«, Zemun, 1970, str. 62-63.
[9] D. Savić Doda, *Iz moje ratne beležnice, Acta historica medicinae, phrmaciae, vaterinae,* god. XIII, 1973, br. 1, str. 120.
[10] *1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB,* VIZ, Beograd, 1975, knj. 4, str. 83 i knj. 13, str. 488.
[11] Đ. Momčilović *Banat u Narodnooslobodilačkom ratu,* VIZ, Beograd, 1977, str. 55-56.

Više od 30 omladinki i žena uspešno je završilo tečaj prve pomoći. Od lekara u Banatu su se na tim zadacima posebno istakli dr Žarko Fogaraš u Alibunaru, dr Dura Stojković u Kovinu, dr Mihailo Predić (streljan 31. jula 1941.), dr Nebojša Avramov, dr Stanko Grnčarin, dr Bora Farkić, dr Franja Hercog i drugi lekari iz Petrovgrada (danas Zrenjanin). U Petrovgradu važnu ulogu, ne samo u zadacima sanitetske službe, već i političku ulogu imao je dr Lazar Mijatov, lekar-hirurg koji je radio u gradskoj bolnici. Ubijen je sa grupom 150 rodoljuba, 9. januara 1942. Dr Mijatov održavao je stručnu nastavu na 4 tečaja, sa preko 40 omladinki. Tri tečaja su uspešno završila nastavu, dok je četvrti otkriven i nekoliko slušateljki uhapšeno. U Melencima je tečaj završilo preko 30 drugarica, a vodio ga je dr Bora Farkić. U s. Kumane tečaj je završilo više od 40 drugarica, a nastavu je organizovao Maksa Kovačev, sekretar Mesnog komiteta KPJ, u saradnji sa dr Brankom Petrovićem, mesnim lekarom i Radovanom Tatićem, studentom medicine iz Petrovgrada, koji su nabavljali sanitetski materijal i predavali ga Mesnom komitetu. U s. Velike Livade tečajeve je vodio i prikupljao sanitetski materijal apotekar Nenad Bira.[12]

Slična dva tečaja, u leto i jesen 1941. održana su i u Banatskom Karađorđevu, koje je vodila medicinska sestra Desa Stanić, član KPJ od 1940. /poginula u jesen 1942.). Pri Sreskom komitetu KPJ u Kikindi formirana je posebna sanitetska sekcija koja je imala zadatak da organizuje obuku i prikuplja sanitetski materijal. Sekcijom je rukovodio Božidar Jovičić, a neposredni organizator sanitetskih tečajeva u gradu bila je, do hapšenja, Ivanka Arsenov. Nastava na sanitetskim tečajevima trajala je više od mesec dana i, na kraju, polagan je ispit iz osnovnih predmeta, a pre svega iz praktičnog dela nastave.[13]

Organizacija sanitetske službe u prvim partizanskim odredima Vojvodine

Sanitetska služba počinje svoj rad početkom osnivanja partizanskih odreda i u toku izvođenja prvih oružanih akcija. Kako u odredima nije bilo stručnog medicinskog osoblja, njihovu funkciju obavljali su drugarice i ostali članovi KPJ i SKOJ-a, kao i aktivisti koji su pružali pomoć ranjenicima na licu mesta i sklanjali ih u određene kuće po selima, starajući se i dalje o njihovom lečenju i fizičkoj zaštiti. U stvari, ranjenici iz prvih borbi partizanskih odreda obično su pojedinačno, tajno, smeštani po selima i salašima. Kad god je bilo moguće, do njihovih skloništa dovođena su lica koja su mogla da im pruže medicinsku pomoć.

Polovinom juna 1941. Petrovgradski partizanski odred (imao je oko 17 boraca) izišao je na svoje operativno područje severno od grada, u ataru koji se pruža prema Melencima i Elemiru. Odgovoran za higijenu u odredu bio je medicinar Franjo Hercog, sa dobro opremljenom priručnom apotekom, koju je u gradu pripremio dr Lazar Mijatov.

U Aleksandrovačko-karađorđevačkom odredu, početkom avgusta, bolničarka je bila Rozalija Marton, Mađarica, jedina žena u odredu. Bila je dobro snabdevena lekovima i sanitetskim materijalom. Pošto je Odred vršio samo diverzantske akcije, nije bilo ranjenika. Međutim, i u Karađorđevu i u

12 Isto str. 55-56.
13 D. Colić, *Partizanski sanitet u srednjem Banatu od 1941. do 1944. godine*, Zbornik radova sa simpozijuma povodom 30-god. Prvog kongresa partizanskih lekara Jugoslavije, Bosanski Petrovac, 1972, str. 254.

Aleksandrovu sve je bilo spremno za smeštaj ranjenih boraca i nabavku lekova u slučaju potrebe. U Karađorđevu je apotekar Neško Kuzmanović u svojoj apoteci imao pripremljene paketiće najneophodnijih lekova i drugog sanitetskog materijala, koji su odredu, u svako doba stajali na raspolaganju. U to vreme bila je angažovana medicinska sestra Desa Stanić, koja je preuzimala materijal, dok su na pripremanju i otpremanju lekova radili Milica Paripović i Stanko Vrzić.

U toku 1941. u Banatu i Bačkoj ranjenicima su pružala medicinsku pomoć uglavnom nestručna - samouka lica sa sanitetskim materijalom prikupljenim od simpatizera NOP-a ili zaplenjenim od neprijatelja. Ranjenici su posle ranjavanja sklanjani u »baze«, podzemna skloništa u kućama saradnika NOP-a. Lečenje je često bilo prepušteno samom ranjeniku ili ukućanima kod kojih je bio sklonjen. Broj komplikacija je bio vrlo velik i skoro svi teži ranjenici su, zbog toga, umrli. Izvestan broj ranjenika iz Južnobanatskog odreda bio je prebačen u Srem, gde su bili povoljniji uslovi za njihovo lečenje i bezbednost. U Melenačkom i Šajkaškom odredu za lečenje ranjenika, naročito teških, korišćeni su i lekari, koji su radili u mestima na tom području. Na razne načine oni su dovođeni do ranjenika i posle pružene pomoći vraćani kućama, a ranjenici su, posle toga, radi konspiracije, redovno premeštani u druge »baze«. U periodu 1941/1942. u odredima Banata i Bačke, čije su jedinice imale mali broj boraca, a samim tim i mali broj ranjenika (na primer, Južnobanatski odred imao je svega 7 ranjenika), potreba za nekom širom organizacijom sanitetske službe, nije ni postojala, a i sama oružana borba je, zbog veoma teških uslova, početkom 1942. skoro potpuno zamrla.[14]

U Sremu su u avgustu, septembru i oktobru 1941., od malobrojnog Fruškogorskog odreda, vršene manje akcije, tako da je sve do 1942, bilo svega nekoliko ranjenika. Ranjene u akciji na žanarmerijsku stanicu s Šuljamu u jesen 1941. lečila je po kućama bolničarka Živka Lazić.[15]

Kakvo je, u to vreme, bilo stanje u pogledu zdravstvenih radnika i saniteta uopšte u Fruškogorskom partizanskom odredu, vidi se iz pisma političkog komesara Štaba NOP odreda Srema, Stanka Paunovića Veljka, upućenog u oktobru 1941. Glavnom štabu partizanskih odreda Jugoslavije, u kome, između ostalog, ističe »potrebu za jednim lekarom«.[16]

Fruškogorski odred je 26. februara 1942. izvršio napad na s. Martince i tom prilikom zapaljena je opštinska zgrada i zaplenjeno više pušaka. Partizanima se pridružila veća grupa novih boraca koji su, sa velikim brojem zaplenjenih kola hrane, vojne opreme i stoke, krenuli u Frušku goru. Pošto se kolona sporo kretala, zbog transporta koji je pratila, osvanula je na čistini, pa je neprijatelj novopristiglim snagama izvršio napad na kolonu i tada je poginulo oko 50 partizana, a izvestan broj je bio ranjen.[17]

Posle akcije koju je u rejonu s. Morovića izvršila 2. četa za vreme prebacivanja iz Adaševačkih šuma u Frušku goru, jedinice Fruškogorskog odreda, u toku napornog noćnog marša po snegu, ledu i močvarnom terenu, umorne bile su napadnute od ustaša. U toj borbi 1/2. marta 1942. poginuo je kod s. Stare Bingule, partizanski lekar dr Lazar Kurčulić iz s. Martinci.[18]

[14] M. Tomašić, *Sanitetska služba u partizanskim odredima koji dejstvuju na ravničastom zemljištu* (pukovnička tema), Novi Sad, 1960, str. 2-3.
[15] D. Savić, *Razvoj sanitetske službe NOR-a u Vojvodini Hronike o radu sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945.*, IV sv., Beograd, 1967, str. 1.
[16] Lj. Vasilić, *Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1941-1943.* Grada za istoriju Vojvodine, knj. 10, Novi Sad - Sremski Karlovci, 1975, str. 20.
[17] *Petnaest vojvođanskih brigada,* n. d. str. 47^9.

Tako se u 1941. i 1942. može govoriti samo o postojanju trupnog saniteta u partizanskim odredima na teritoriji Banata, Bačke i Srema. U odredima su, uglavnom, postojale bolničarke, pretežno obučene na kratkim tečajevima pre stupanja u odred. Njihov zadatak bio je da se staraju o sprovođenju higijenskih mera u odredu, pružaju pomoć ranjenicima u borbi, brinu za njihovo dalje lečenje uz pomoć lekara aktivista NOP-a koji su bili u selima ili u najbližem gradu. Tako, na primer, ranjene i bolesne partizane lečili su u s. Đurđevu (Bačka) dr Čedomir Malić (ubijen januara 1942.) dr Stevan Suvajdžić u Rumi (streljan 19. avgusta 1942. u Vukovaru), dr Sima Grozdanić u Sremskim Karlovcima; gimnazijski profesor biologije u s. Dobanovcima (kod Zemuna) dr Miloš Krstić, u s. Martinci dr Lazar Kurčulić, po sremskim selima i salašima dr Dušan Savić Doda (krajem 1941. i početkom 1942.) i dr Zivojin Popović Ujica (tokom 1942), u Zrenjaninu dr Lazar Mijatov, dr Nebojša Avramov, dr Andrenji Gimpel i Jovan Vitman, u s. Jermenovci dr Arsen Borojev, u s. Velike Livade apotekar Nenad Bira, u bazi za negu ranjenika u s. Banatsko Karađorđevo babica Vida Bjelobaba i dr. Isto tako, lekari u Zrenjaninu, Zemunu i Sremskoj Mitrovici, pod izmenjenom dijagnozom, držali su ilegalno i lečili u civilnoj bolnici ranjene i bolesne partizane, često pod lažnim imenom[19].

Narastanjem Fuškogorskog odreda u proleće 1942, udeo zdravstvenih radnika-aktivista NOP-a, koji su i dalje sarađivali sa svojih radnih mesta u legalno-civilnoj službi, više nije bio dovoljan.

U Odredu je sanitet dobijao šire organizacijske forme. Od bolničarki koje su završile prvi tečaj, formiran je sanitet u sve četiri čete Fruškogorskog odreda, tako da su imale referenta saniteta.

Formiranje partizanskih ambulanti i bolnica

Formiranju prve partizanske bolnice u Sremu prethodilo je osnivanje partizanske ambulante Fruškogorskog odreda, 7. maja 1942. u blizini »Letenke« u Fruškoj gori. U njoj je tada lečeno 7 lakih ranjenika i 9 bolesnika Smešteni su pod šatorima, a ležali su na improvizovanim slamaricama. Teži ranjenici i bolesnici su, kao i do tada, lečeni po kućama s. Šuljamu i Manđelosu. Njihovo previjanje i lečenje vršili su lekar i bolničarke koje su u bolničarskoj torbici nosile zavojni materijal i najnužnije lekove.[20]

Naredbom Štaba Fruškogorskog odreda od 12. avgusta 1942. od postojeće ambulante formirana je prva partizanska bolnica u Sremu, bolnica Fruškogorskog odreda, smeštena nedaleko od puta Grgurevci - Čerević (severno od »Letenke«, više s. Grgurevci). Bolnica je imala dva odeljenja: hirurško i interno, smeštena pod jedan šator i jednu kolibu napravljenu od drveća i pokrivenu senom; tzv. hirurški paviljon bio je primitivno izgrađen od greda i krova pokrivenog crepom. Upravu bolnice sačinjavali su: upravnik dr Dušan Savić - Doda, politički komesar Ružica Đarmati i ekonom Zivojin Peričin. Bolnica je kasnije nosila oznaku »F« (Fruškogorska).

Zbog ranjenika koje je trebalo zbrinjavati na licu mesta, sve je više postajalo jasno da im je potrebna neposredna i prateća sanitetska služba, ali

19 »1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB-e« n. d. knj. 5, str. 315; i knj. 14, str. 108; knj. 19, str. 172; knj. 20, str. 373.

20 M. Funtek: Neke specifičnosti u radu sanitetske službe NOR-e u Sremu, Zbornik radova IX naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Subotica, 11-12. novembar 1978, str. 79-99.

isto tako i lekari i ostali zdravstveni radnici u selima u kojima su bili smešteni. Sredinom marta 1942. Fruškogorski odred na Fruškoj gori dobio je svog lekara dr Dušana Savića Dodu, koji je naredbom Štaba toga odreda 5. aprila 1942. i zvanično postavljen za referenta saniteta, čime je sanitetska služba započela svoju pravu stručnu delatnost. Pored sanitetskog obezbeđenja Fruškogorskog odreda, trebalo je sanitetski obezbediti i Podunavski odred koji je imao 80 boraca svrstanih u dve čete.

Noću 9. marta 1942. Fruškogorski odred zapalio je žandarmerijsku kasarnu i likvidirao neprijateljevo uporište u Bešenovu, posle borbe koja je trajala čitavu noć. Iste noći likvidirana je fašistička vlast i u selima Bešenovački Prnjavor, Manđelos i Ležimir. Stupanjem novih boraca u Odred broj se povećao na 130 boraca.

Prilikom napada ustaša na dvorac Ravne u Fruškoj gori 24. marta 1942, ranjeno je više boraca i uništena komora s apotekom. U to vreme veći broj ranjenika skrivan je po bazama u fruškogorskim selima.

S obzirom na to da su potrebe u kadrovima, pre svega, bolničarkama, bile veoma velike, zbog raširenosti terena i sve brojnijih akcija po teritoriji Srema, odmah su počeli tečajevi sa drugaricama koje su do tada bile borci u Odredu. Prvi tečaj organizovan u jedinicama počeo je 8. aprila 1942, na kojem su pored ostalih slušalaca bile, kasnije istaknuti sanitetski radnici, Živka Lazić, Katica Jokić, Ružica Đarmati, Velinka Avramović i druge. Na tom tečaju koji je trajao sve do polovine maja 1942. obrađivana su pitanja iz opšte higijene, o suzbijanju zaraznih bolesti, pružanju prve pomoći, načinu previjanja i o lečenju i nezi ranjenika. Slušaoci su pri ambulanti Odreda vršili preglede, davali injekcije, obavljali previjanje, lečenje i negu ranjenika i bolesnika. Isto tako, pored rada u ambulanti, lekari i bolničarke sa tečaja su posećivali nekoliko težih ranjenika koji su se nalazili u selima (naročito u s. Manđelosu, Šuljamu, Ležimiru, Grabovu i drugim), smešteni po kućama u strogoj tajnosti i negovani od ukućana. Lekar i bolničarke su, obično noću, dolazili da ih pregledaju i leče.

Na osnovu početnih oblika rada u Odredu i po selima, sanitetska služba se kasnije, organizacijski, razvija u dva osnovna pravca - trupni i vojnoteritorijalni sanitet - što je uticalo na oblike i metode rada.

Smeštaj i lečenje ranjenika po kućama u selima bilo je vrlo teško i skoro neodrživo, u početku zbog toga što su u selima bile stacionirane okupatorske jedinice i fašističke organizacije (»Kulturbund«, »Dojče manšaft« (deutsche mannschaft), Ustaška mladež, Ustaški tabor), a pogotovo što su često veće grupe fašista iznenada upadale u sela, pljačkale, pretresale, terorisale, ubijale i odvodile narod u zatvore i logore. I pored svih represalija, koje su vršili fašisti prilikom traganja za partizanskim borcima i ranjenicima, narod je u svojim kućama i dalje skrivao, lečio i negovao ranjene i bolesne borce i aktiviste NOR-a.

Problem skrivanja ranjenika po kućama postajao je sve naglašeniji i istakao je potrebu da se pronađe način kako da oni ostanu skriveni i neotkriveni i onda kada fašisti uđu u kuću i izvrše detaljan pretres. To osnovno pitanje neprekidno je okupiralo ne samo komandni sastav i sanitetsko osoblje u jedinicama, već i narod, pogotovo već formirane organe narodne vlasti - mesne narodne odbore, koji su u okviru svojih funkcija imali i najodgovorniji zadatak da neopaženo unesu ranjenike u svoje selo, da ih smeste, da se staraju o njihovoj bezbednosti i da ih izlečene vrate u njihove jedinice.

Smeštaj ranjenika po selima morao je da bude pravovremen i bezbedan kako zbog njihovog lečenja, tako i da bi se sačuvali da ne padnu u ruke neprijatelja. Rešenje je pronađeno u pripremanju podzemnih skloništa - tzv. »baza« pripremljenih po selima koja su, u najvećem broju slučajeva, bila neotkrivena.

Tako je 25. maja 1942, po zamisli i dogovoru rukovodilaca odreda i mesne narodne vlasti, izgrađeno prvo tipsko sklonište za oko 35 ranjenika u jednoj kući u s. Manđelos (u vidu podzemnog cik-cak rova širokog oko 1 m, a visokog 1,8 m. Kada je izgrađeno sklonište iz odreda su upućeni ranjeni i oboleli borci u tu kuću. Ovo sklonište je poslužilo kao obrazac organizacije kasnijih vojno-pozadinskih bolnica. Posle je počela po ćelom Sremu masovna izgradnja ovakvih skloništa, koja nisu služila isključivo za ranjenike, nego i za borce i terenske političke radnike u slučaju iznenadnog upada fašističke vojske, kao i za sklanjanje sanitetskog materijala kojim se u to vreme raspolagalo. Sličnih skloništa na teritoriji Srema bilo je i ranije, od jeseni 1941. ali su ona služila za druge svrhe.

Mesni NOO po svim, naročito fruškogorskim selima (Šuljam, Beševo, Stejanovci i dr.), a zatim i po istočnom i zapadnom Sremu, izgradili su veliki broj »baza« koje su, u toku 1942. i 1943. korišćene za smeštaj ranjenika i bolesnika. »Baze« su korišćene samo onda kada je pretila posredna ili neposredna opasnost po život ranjenika, tako da su oni u njih tada stavljani, a kada opasnosti nije bilo, ranjenici su izneti iz skloništa i smešteni u sobama.

Zahvaljujući izgrađenim »bazama« bilo je u Vojvodini rešeno krupno pitanje saniteta i njegovog rada, jer su time izbegnute velike teškoće koje su se javljale kada su ranjenici morali da ostanu na lečenju u jedinici.

U vreme formiranja, Fruškogorska bolnica imala je 28 lakših i težih ranjenika i 11 bolesnika. Formiranjem bolnice prestala je evakuacija ranjenika u sela, a oni koji su se u njima zatekli premešteni su u bolnicu, radi stručnijeg i boljeg lečenja, tako da se njen kapacitet stalno povećavao. U to vreme u jedinicama nije bilo zaraznih oboljenja. Stručni rad se odvijao kroz preglede prilikom prijema, stavljanju zavoja, svakodnevnim vizitama, dežurstvima i dr.

Bolnica je postala centralna sanitetska ustanova u koju su donošeni ranjenici sa bojišta, bez obzira koliko je ono bilo udaljeno. Oskudevalo se u instrumentima, naročito hirurškim za manje operacije, pa su se morali koristiti obični noževi, pincete, običan konac i male testere za amputaciju. Bolnica je imala svoju kuhinju u kojoj je pripremana hrana samo za ranjenike i bolesnike, a imala je i svoj pisani jelovnik. Ishrana je bila vrlo dobra, jer je, pored onoga što je pripremano u bolničkoj kuhinji, dopunjavana i jelima i kolačima koje je narod donosio iz okolnih sela. S obzirom na tadašnje prilike, higijena u bolnici bila je dosta dobra. Snabdevanje vodom vršeno je sa prirodnog izvora koji se nalazio u blizini.

Bolnica je, pored lečenja, vršila i higijensko-protivepidemijsku delatnost, kao i dezinfekciju i dezinsekciju sve do osposobljavanja četnog saniteta, kada su te zadatke preuzele bolničarke u četama. U higijenskom smislu obraćana je naročita pažnja na vodu (korišćeni su prirodni izvori) i na nužnike koji su uvek bili poljskog tipa i dovoljno udaljeni od logora.

Posle formiranja bolnice u njoj je počeo drugi tečaj za 32 bolničarke. Bio je značajniji od prethodnog jer se praktični deo odvijao u bolnici, neposredno u praktičnom radu, a i teorijski deo bio je veći po obimu. Omladinke je posle završenog tečaja bilo teško zadržati na radu u bolnici, jer su većinom želele da budu bolničarke u četama.

Formiranje bolnice imalo je veliki značaj za razvoj sanitetske službe partizanskih jedinica u Sremu. S obzirom na to da se u Odredu stalno povećavao broj ranjenika, naročito težih, a zatim zbog velikih fizičkih napora boraca, načina ishrane i priličnog broja bolesnika, ambulanta više nije mogla da obezbedi brzo izlečenje i osposobljavanje ranjenika i bolesnika za borbu. U tom smislu, prva partizanska bolnica upravo je došla u pravi čas.

Zbog velike udaljenosti četa od novoformirane bolnice, ukazala se potreba da se u svakoj četi obrazuje ambulanta, a lekaru Odreda stavljeno je u zadatak da to organizuje u saradnji sa četnim komandama.

Četni sanitet je, prema tadašnjim prilikama, pružao prvu medicinsku pomoć stavljanjem zavoja kod ranjavanja, vršenje dezinfekcije malih povreda i ogrebotina koje su se dešavale na maršu, kao i davanje aspirina i nekih lekova kod glavobolje, zubobolje i si. Već u leto 1942. bolničarke su bile osposobljene da vrše trijažu i da ujutro, u određeno vreme, zajedno sa bolesnicima kojima je bila potrebna lekarska pomoć, dolaze lekaru u ambulantu. U to vreme su, i pored postojanja četnih bolničarki, za određene akcije i borbe određivani i pojedini borci za nosioce ranjenika, jer se prema planu predviđene akcije pravio i plan rada saniteta, počev od evakuacije ranjenika sa bojnog polja do četnog prihvatilišta, a zatim do odredskog previjališta pa sve do smeštaja u bolnicu.

U leto 1942. sanitet Odreda je, pored hospitalizovanih u bolnici, imao i izvestan broj ranjenika rekonvalescenata po selima. Njih su, uglavnom noću, obilazili lekar i bolničarke gde im je pružana pomoć, ali je, ujedno, u selima pružana medicinska pomoć i obolelom narodu i deljeni lekovi, ukoliko se time raspolagalo.

Sanitetska služba u Fruškoj gori bila je tako organizovana sve do velike neprijateljeve ofanzive koja je počela 25. avgusta 1942. Pošto je sanitet obavešten o pripremama neprijatelja za ofanzivu na Frušku goru, izvršene su ozbiljne pripreme bolnice i određeni pravci njene evakuacije, zavisno od pravca kretanja neprijateljevih trupa, kao i broja ranjenika u borbama koje su očekivane. Od narodnooslobodilačkih odbora s. Susek i Lug tražen je i dobijen potreban broj nosila, što je sa onim u četama bilo dovoljno za evakuaciju nepokretnih ranjenika i bolesnika. Bolnica je tada imala oko 90 ranjenika i bolesnika i u ovim pripremama, dva dana pred početak ofanzive, u dogovoru sa Štabom odreda, četama je naređeno da se u glavnom pokretu, u slučaju potrebe, ranjenici moraju povlačiti zajedno s njima. Bolnica je, i pored toga, ostala sa oko 30 ranjenika, sa slušaocima bolničarskog tečaja i osobljem. U toku pripravnosti bolnica je, na 2-3 dana pred početak ofanzive, primila nove ranjenike iz akcije na s. Susek, od kojih su 2 bila teža - nepokretna i nekoliko lakih ranjenika.

Evakuacija je bila izuzetno teška. Posle pristizanja i smeštaja na Hajdučkom bregu, bolnica je doživela teško bombardovanje iz vazduha i od artiljerije mađarske rečne flotile sa Dunava, kao i od zemaljske artiljerije iz okolnih sela. Ipak, bolnica je sa osobljem i ranjenicima ostala netaknuta. Sutradan se ponovo premestila na prethodnu lokaciju gde je ceo dan bila pod vatrom neprijatelja, a primila je i 6 novih ranjenika. Uveče se izvukla iz Fruške gore, i predanila u njenom podnožju u kukuruzima, a noću 28/29. avgusta prebacila se u Bosutske šume. Tom prilikom jedan deo ranjenika prebačen je u Semberiju, na salaš kod s. Brodac. I pored toga što su fašisti bili po fruškogorskim selima, neki ranjenici su ostavljeni drugovima iz tamošnjih mesnih NOO koji su ih smestili u već pripremljena skloništa (teži ranjenici

u s. Manđelosu). Četiri najteža ranjenika, maskirana na Hajdučkom bregu (Fruška gora), nemački vojnici su pronašli, polili benzinom i zapalili. Pošto je ofanziva na Frušku goru počela da jenjava, a fašisti pripremali novu ofanzivu na Bosutske šume i Semberiju, Odred se zajedno sa bolnicom ponovo prebacio u rejon Fruške gore. U toku neprijateljeve ofanzive na Frušku goru 25-31. avgusta 1942, Fruškogorski odred imao je 6 ranjenih i 30 poginulih boraca i rukovodilaca.

Noću 5/6. oktobra 1942. u Bosutske šume se iz istočne Bosne prebacila 6. istočnobosanska brigada, gde ju je sačekao i prihvatio Fruškogorski bataljon. Na putu za Frušku goru, u borbi kod »Dvorca« na Filipovom putu, u Bosutskim šumama jugoistočno u s. Moroviću, zajedno sa Fruškogorskim bataljonom i Bosutskom četom 14. oktobra je razbila jedan nemački bataljon i, u tim borbama, bilo je 37 teških i 11 lakih ranjenika i 13 poginulih.

Na putu za Frušku goru, ranjenici su smešteni na troja zaprežna kola u sastavu bolnice, i morali su da prođu kroz ustaško uporište i s. Batrovcima, jer zbog dubokih kanala, za zaprežni transport nije bilo drugog prolaza. Pribeglo se lukavstvu koje je prevazilazilo običnu hrabrost. Jedan vod boraca, obučenih u nemačke uniforme, sa komandirom koji je pomalo znao nemački, bio je pratnja ranjenika. Kada je kolona ranjenika stigla u selo, komandir »Nemac« - Bošnjak Melenta, energično je uklonio ustaše sa ceste i produžio put za kolonom brigade i Fruškogorskog bataljona koji su, u isto vreme maršovali zaobilazeći to selo. U slučaju da ustaše otkriju prevaru, predviđeno je da brigada i Fruškogorski bataljon izvrše upad u selo i omoguće dalji pokret ranjenicima. Kolona je bez borbe prošla kroz selo, a zatim zajedno sa brigadom i Fruškogorskim bataljonom prešla železničku prugu Beograd - Zagreb i stigla u Frušku goru gde su ranjenici predati na lečenje bolnici u s. Manđelos. Teški ranjenici zadržani su na lečenju dok su se lakši ranjenici, 1. novembra 1942, vratili sa brigadom u istočnu Bosnu. Tom prilikom sa brigadom je prešla u istočnu Bosnu i grupa vojvođanskih udarnih bataljona (Fruškogorski, Podunavski i Posavski) Sremskog odreda.[21]

Kada su 10. decembra 1942. fašisti ponovo napali Frušku goru, bolnica je evakuisana u Bosutske šume, da bi se posle nekoliko dana vratila u Frušku goru i smestila se u s. Manđelos i Šuljam. U toku pokreta bolnica je neprekidno primala i zbrinjavala nove ranjenike, ali je 10 ranjenika palo u ruke neprijatelju. Posle povratka bolnice u s. Manđelos, ranjenici i bolesnici smešteni su po kućama koje su imale skloništa - »baze«. Od tada pa sve do 1. februara 1943. sanitet Odreda i bolnica ostaju u Manđelosu. Tu je u periodu decembar - januar održan novi tečaj za bolničarke.

Novembra 1942. u istočnom Sremu, u selima Karlovčić i Mihaljevci, formirana je i druga partizanska bolnica - »P« (Posavska) čiji je upravnik bio dr Radoslav Pejaković - čika Rada. U vreme osnivanja u bolnici se nalazilo 15 ranjenika. Glavni deo bolnice nalazio se u s. Karlovčiću gde su teži ranjenici i bolesnici zadržavani na lečenju po kućama, dok su lakši, na isti način kao i u bolnici »F«, upućivani u bolničke jedinice u sela: Mihaljevce, Prhovo, Ašanju, Deč, Subotište, Brestač.[22]

Pošto se veći deo sremskih jedinica nalazio u istočnoj Bosni, a samim tim i broj ranjenika se u Sremu znatno smanjio, to je dr D. Šavić sa nekoliko iskusnih bolničarki 1. februara 1943. krenuo u sastav Grupe vojvođanskih partizanskih udarnih bataljona, koja se znatno povećala zbog pridolaska novih boraca i podelila u dve grupe. Dr Dušan Savić - Doda postavljen je za

[21] R. Petovar, S Trikić.: Sesta proleterska istočnobosanska brigada, Beograd, 1982, str. 180.
[22] Acta. hist. med. pharm, et. vet.: 9: 1-2, 241, 1969.

lekara Prve grupe udarnih bataljona, dok je za lekara Druge grupe postavljen Aleksandar Bakić, apsolvent veterine.[23]

Marta 1943. osnovana je partizanska ambulanta u zapadnom Sremu u Bosutskim šumama, na mestu zvanom »Lisnik«, u kojoj je smešteno 15 lakih ranjenika. U ambulanti je tada radila bolničarka Velinka Pisarević. Teži ranjenici su iz ambulante prevoženi u bolnicu »F« u s. Manđelosu.

U s. Brđanima na Majevici, od Prve grupe vojvođanskih udarnih bataljona formirana je 11. aprila 1943. Prva vojvođanska NOU brigada. Za referenta saniteta postavljen je dr Dušan Savić - Doda, a lekar je bio dr Mirko Kos (kasnije, referent je bila Anka Jovičić - Beba, a zatim Milena Vozarević, zamenik referenta Danica Matković, dok su lekari bili: dr Stjepan Herceg, dr Bader, dr Ferdinand Škafar).[24]

U vreme formiranja brigadni sanitet imao je 18 bolničarki sa završenim nižim bolničarskim tečajem, kao i ekonoma. Brigada se tada kretala po Semberiji. Svi nepokretni ranjenici i bolesnici su, zaprežnim kolima ili na konjima, evakuisani u bolnicu u Trnavi kod Bijeljine. Lekovi i sanitetski materijal nabavljani su u manjim količinama preko terenskih radnika NOP-a od Bogdana Aleksića, apsolventa farmacije (kasnije apotekar 16. vojvođanske NOU divizije) iz apoteke u Bijeljini. Zavoje su same bolničarke pravile od belog platna. U bataljonu je sanitet imao bataljonsku, četne i vodne bolničarke. Bataljoni su upotrebljavali improvizovana nosila, a brigada je raspolagala samo jednim »partizanskim buretom«. Nosioci ranjenika nisu unapred određeni, već su najbliži borci, pored ranjenika, bili obavezni da ga izvuku i prenesu do četnog previjališta. Bataljonske bolničarke (referenti saniteta bataljona) imale su zavojni materijal i prve zavoje koje su same pravile, malo tableta aspirina i kinina, pincetu, makaze, jedan špric i po nekoliko igala. Četne bolničarke imale su samo zavojni materijal i prve zavoje. Odnos komandnog kadra prema sanitetu bio je dobar, a ranjenicima je poklanjana posebna pažnja. U prvoj većoj borbi, krajem maja 1943, kada je brigada sa Majevice krenula preko planine Jelice u Birač i naišla na četničku zasedu, posle višečasovnih borbi bilo je ranjeno 17 boraca, od kojih 8 teških i nepokretnih. Ranjenici su donošeni u brigadni sanitet već previjeni u bataljonskom previjalištu. U brigadnom previjalištu ranjenicima je pružena prva lekarska pomoć, dobijali su antitetanusni serum i previjeni. Sutradan, kada je 1. vojvođanska brigada stigla do prvih kuća, teški ranjenici su dobro pripremljeni i evakuisani u bolnicu u Trnavi. U brigadnom sanitetu zadržavani su na lečenju samo laki pokretni ranjenici i bolesnici, kojih je u to vreme bilo malo.[25]

Dolaskom brigade na oslobođenu teritoriju u Birač, brigadna bolnica smeštena je u Lovnici, sa kapacitetom od preko 100 ležaja. Tu su zadržani, mahom, pokretni ranjenici i bolesnici. Po okolnim selima Aščerići, Petrovići, Marjanovići, Mihajilovići i drugim, nepokretni ranjenici smeštani su po seoskim kućama. Tu je radila lekar dr Sidonija Lipman Helena (uhvaćena u bazi, ubijena u Tuzli, jul-avgust 1943), kao i dr Stjepan Herceg. Dolazak novih lekara, posle bitke na Sutjesci, naročito hirurga dr Ive Herlingera, doprineo je dobroj organizaciji hirurškog rada u bolnici u kojoj je, tada, bilo mnogo

[23] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, izd. ^ VII, Beograd, 1955, tom I, knj. 6, str. 302.

[4] 5born,ik «^"menata sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, izd. Sanitetske uprave JNA, Beograd, 1952, (Iz izveštaja referenta saniteta 3. korpusa) knj. 1, str. 520, 534, 543-544.

[25] Hronike o radu sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945., VI sv„ VMA, Beograd 1967, str. 14-17.

teških ranjenika, skrivenih po bazama u šumi, koje su ustaše, uz pomoć domaćih izdajnika otkrili, a zatim pobili.[26]

Bolnica »F« (Fruškogorska) je 20. aprila 1943. premeštena iz Manđelosa u Šuljam, kada je za upravnika postavljen dr Radoslav Pejaković, iz bolnice »P« (Posavska), koga je na toj dužnosti zamenio dr Živojin Popović - Ujica. Zahvaljujući pravovremenom premeštanju bolnice »F« u s. Šuljam, sačuvani su svi ranjeni borci, jer su 20. maja 1943. ustaške jedinice upale u Manđelos u nameri da unište bolnicu i tom prilikom zapalile su selo i otkrile neke »baze«, koje su ranije korišćene za sklanjanje ranjenika. Tokom juna, bolnica je osnovala odeljenje lakih ranjenika u s. Banoštoru, koje je ostalo neotkriveno do kraja rata, iako je tu neprijateljeva vojska vršila česte upade. Od osnivanja, u to odeljenje počelo je organizovano slanje iznemoglih boraca i invalida, uglavnom iz vojvođanskih jedinica iz Bosne, i to na dalje lečenje i oporavak posle prethodnog lečenja u partizanskoj bolnici Gornje Crnjelovo u Semberiji.

Jula 1943. ambulanta u Bosutskim šumama premeštena je u s. Jamenu gde je prerasla u bolnicu Bosutskog (Drugog sremskog) partizanskog odreda i dobila naziv »B« (Bosutska). U to vreme imala je oko 25 ranjenika, a pošto nije mogla da obezbedi sigurne »baze«, ranjenici su, u slučaju opasnosti, evakuisani preko Save u bolnicu Gornje Crnjelovo. Upravnik bolnice »B« bio je dr Dragan Funduk, dotadašnji referent saniteta Bosutskog odreda (umro je od pegavca 17. februara 1944. u s. Zagoni kod Bijeljine), a lekar na radu u bolnici dr Grga Lapčević. Bolnica je tu ostala oko mesec dana, pa, pošto nije mogla da osigura bezbednost ranjenika u vreme naleta neprijatelja, premeštena je sa lekarom dr Grgom Lapčevićem u bolnicu Gornje Crnjelovo.

Upravu svake bolnice, pored upravnika - lekara, sačinjavali su još i politički komesar i ekonom.

Stvaranjem slobodne teritorije u Sremu 1943. u s. Pećinci kod Rume, osnovana je Komanda Vojnog područja za Srem, u s. Novi Karlovci - Komanda mesta Stara Pazova, u s. Višnjičevo - Komanda mesta Šid. Komande su imale bolničarku u svojstvu referenta saniteta.[27]

Ubrzo posle formiranja 1. brigade od Druge grupe vojvođanskih udarnih bataljona kod s. Brđana na Majevici, formirana je 20. aprila 1943. i 2. vojvođanska brigada u kojoj je za referenta saniteta postavljen dr Dušan Savić Doda, kasnije dr Stanojka Đurić, zatim Danica Matković, zamenik referenta Rosa Gajić i lekar dr Slavomir Bolani.

Sredinom maja 1943. obrazovana je na Fruškoj gori Treća grupa vojvođanskih udarnih bataljona, koja je 2. juna 1943. proglašena za 3. vojvođansku brigadu. Za referenta saniteta postavljena je Olga Duran, za zamenika Marica Jevtić, za higijeničarku Bogdanka Tomić, a lekar u Brigadi bio je dr Albert Atijas (jedno vreme je bio i referent saniteta brigade, poginuo kod Vlasenice, juna 1944). Brigada je dejstvovala u Sremu pod komandom Glavnog štaba Vojvodine sve do 20. septembra 1943, kada je prešla u istočnu Bosnu.[28]

Zdravstveno stanje i higijensko-epidemiološka situacija

U toku 1941-1943. borci partizanskih odreda na teritoriji Vojvodine vršili su akcije i logorovali u blizini naselja (u Banatu i Bačkoj i u blizini svojih kuća), gde su uživali podršku rodoljubivog stanovništva, uglavnom, nije bilo

[26] Isto, str. 19-20.
[27] Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941-1945. Filozofski fakultet - Institut za istoriju, Novi Sad, 1984, str. 205.
[28] *Vojna enciklopedija*, Beograd, 1967, prvo izdanje, str. 671.

problema oko ishrane i redovnog održavanja lične higijene. Takođe, u Vojvodini u to vreme nije bilo akutnih zaraznih oboljenja, pa ni opasnosti od izbijanja epidemije, sve do prelaska partizanskih jedinica iz Srema u Bosnu 1. novembra 1942. U celini može se reći da su zdravstveno stanje i higijensko-epidemiološka situacija na teritoriji Vojvodine bili zadovoljavajući. U Sremu, u Fruškoj gori, borci su redovno presvlačili rublje, naročito kada su zbog raznih potreba odlazili u sela.

U jedinicama Grupe vojvođanskih udarnih bataljona, a kasnije i u 1. i 2. vojvođanskoj brigadi koje su dejstvovale na teritoriji istočne Bosne, bilo je slučajeva trbušnog tifusa i u većem broju pegavca, dok je zbog slabe odeće i obuće bilo i dosta prehladnih oboljenja. Kako je u zimskim uslovima bilo otežano, a često i nemoguće redovno kupanje, a zbog oskudice u rublju i presvlačenju boraca, lična higijena nije uvek bila na zadovoljavajućem nivou. Za borbu protiv vašljivosti svaka grupa udarnih bataljona i brigada, a kasnije i svaki bataljon, imali su svoje »partizansko bure«, što je omogućavalo redovno parenje rublja i odeće.

Organizacija sanitetskog snabdevanja

U početku 1941. i 1942. snabdevanje lekovima i drugim sanitetskim materijalom vršeno je uz pomoć aktivista NOP-a iz okupiranih sela i gradova, u čemu su aktivno učestvovali tamošnji lekari, apotekari i drugi zdravstveni radnici. U prikupljanju sanitetskog materijala i lekova i njihovom dostavljanju partizanskim odredima, naročito su se isticali: u Banatu, u s. Velike Livade apotekar Nenad Bira, u s. Banatsko Karađorđevo apotekar Nenad Kuzmanović, u s. Elemiru apotekar Kos, u Petrovgradu apotekari Vasa Vukotić i Jozef Svare (po narodnosti Nemac), medicinska sestra Desa Stanić, veterinar Obrad Šušnić, babice Vida Bjelobaba i Vida Škarić. Iz bolnice u Petrovgradu sanitetski materijal je, uz pomoć svojih saradnika - službenika ove bolnice, kao i dve časne sestre (Kalasancija i Angela), iznosio dr Lazar Mijatov.

Sanitetski materijal i lekovi su u jesen 1941. organizovano prikupljani u Zemunu u apoteci Franja Benka i u Zemunskoj bolnici. U Sremskim Karlovcima materijal je slao iz svoje apoteke apotekar Pavle Štraser kao i babica Stefanija Knežević, koja je snabdevala odrede i hiiurškim instrumentima. Zatim se prikupljalo u Petrovaradinu, Staroj Pazovi, Rumi, Sidu, Iloku, Calmi, Čereviću, Dobanovcima, Somborn, Đurđevu (apotekar Mladen Otić i dr Čedomir Malić, koji su kao aktivni saradnici NOP-a uhapšeni i ubijeni januara 1942) u s. Kucuri i u mnogim drugim mestima.

Posle formiranja bolnice Fruškogorskog odreda organizovana je mreža za snabdevanje lekovima i sanitetskim materijalom, preko mesnih narodnooslobodilačkih odbora koji su bili direktno povezani s apotekama. Takve mogućnosti korišćene su, mada ne uvek, jer je zavisilo od prilika i vojne situacije u odnosu na pokrete neprijatelja. Pored toga, mnogo je lekova stizalo iz Bačke i Banata, gde su postojali brojni kanali za snabdevanje preko Belegiša, Bačke Palanke, Begeča i Novog Sada. Ne mogu se nabrojati svi izvori i putevi snabdevanja, jer su bili mnogobrojni. U prvoj polovini 1943. oslobađanjem pojedinih sela, kao i u većim akcijama, u Sremu se do sanitetskog materijala dolazilo i putem ratnog plena. Pri oslobađanju pojedinih mesta, unapred određene grupe boraca imale su zadatak da prikupe i evakuišu sanitetski materijal iz apoteke i ambulante.

Dr Dušan Savić organizovao je širu mrežu za prikupljanje lekova. Napisao je uputstva kako treba prikupljati lekove, gde i kako ih smestiti u selima, a kako u šumi. Takođe, sam je ubrzao prikupljanje lekova prepisivanjem na recepte, na osnovu kojih su lekove u apotekama podizali članovi partizanskih porodica i simpatizeri NOP-a.

Shodno pomenutom uputstvu odvijala se akcija i u Sremskim Karlovcima. Tu je snabdevanje odreda lekovima išlo preko dr Josifa Simeonovića Čokića (ubijen u logoru Jasenovac 1945), koji je partizanskim porodicama prepisivao daleko veće količine lekova od potrebnih, a oni su ih podizali u mesnoj apoteci kod apotekara Paje Štrasera i u Petrovaradinu. Polovina ovih lekova kupovana je preko recepata, a polovina je bila poklon pomenutog karlovačkog apotekara.[29]

Obuka bolničarskog kadra

U direktivama KPJ i SKOJ-a često je isticana potreba organizovanja tečajeva za bolničarke. Tako je, na primer, Okružni komitet SKOJ-a za Srem 9. maja 1942. izdao uputstvo o radu sa ženskom omladinom, u kojem se, pored ostalog, kaže: »Od mladih drugarica treba formirati radna i sanitetska odeljenja. Da bi se mlade drugarice osposobile za bolničku službu, treba organizovati bolničke tečajeve«. Slično uputstvo dato je i u okružnici OK KPJ za istočni Srem, u kojem stoji: »Unutar saveza žena treba organizovati, između ostalog, i kraće bolničke kurseve na kojima će se naše žene osposobljavati za vršenje bolničke službe«.

Ova uputstva bila su snažan podstrek za organizovanje stalnih bolničarskih tečajeva u mnogim selima Vojvodine, a naročito Srema, kao i u odredima i brigadama, u kojima su ovakvi tečajevi neprekidno održavani i koji su dali veliki broj bolničarki za jedinice.

SANITETSKA SLUŽBA U JEDINICAMA NOV I PO VOJVODINE OD SREDINE 1943. DO POČETKA ZAVRŠNIH BORBI ZA OSLOBOĐENJE VOJVODINE SREDINOM 1944.

Vojno-politička situacija (shema br. 1)

Godina 1943. bila je prelomna za narodnooslobodilački pokret u Vojvodini. Stvoreni su uslovi da se i oružanom i političkom borbom rukovodi iz jedinstvenog vojvođanskog vojno-političkog centra, čvrsto povezanog sa CK KPJ i Vrhovnim štabom. Posle pretrpljenih velikih gubitaka obnovljeni su pokrajinski komiteti KPJ i SKOJ-a, i naredbom maršala Tita formiran je 2. jula 1943. Glavni štab NOV i PO Vojvodine. Osnovano je prvih pet vojvođanskih brigada i jedna divizija operativne vojske. Narodnooslobodilački odbori postajali su istinska narodna vlast u sve većem broju mesta. Do septembra 1943. radila su 103 NOO, a u martu 1944. 127 mesnih, 8 sreskih i 2 okružna NOO. Početkom 1944. obrazovan je Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine, kao najviše političko telo naroda Vojvodine. Praksa narodne vlasti već se uopštavala i pretvarala u prve zametke novog zakonodavstva

[29] P. Straser, M. Protić, *Zdravstvena aktivnost tokom NOB-e na terenu Sr. Karlovaca i bliže okoline (1941-1944). Zbornik radova IX naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Subotica, 11-12. novembra 1978, str. 122-123.*

[30] J. Veselinov Žarko, *Prelomna godina, Vojvodina u 1943.* Edicija *Vojvodina u borbi,* Novi Sad 1980, str. 473-474.

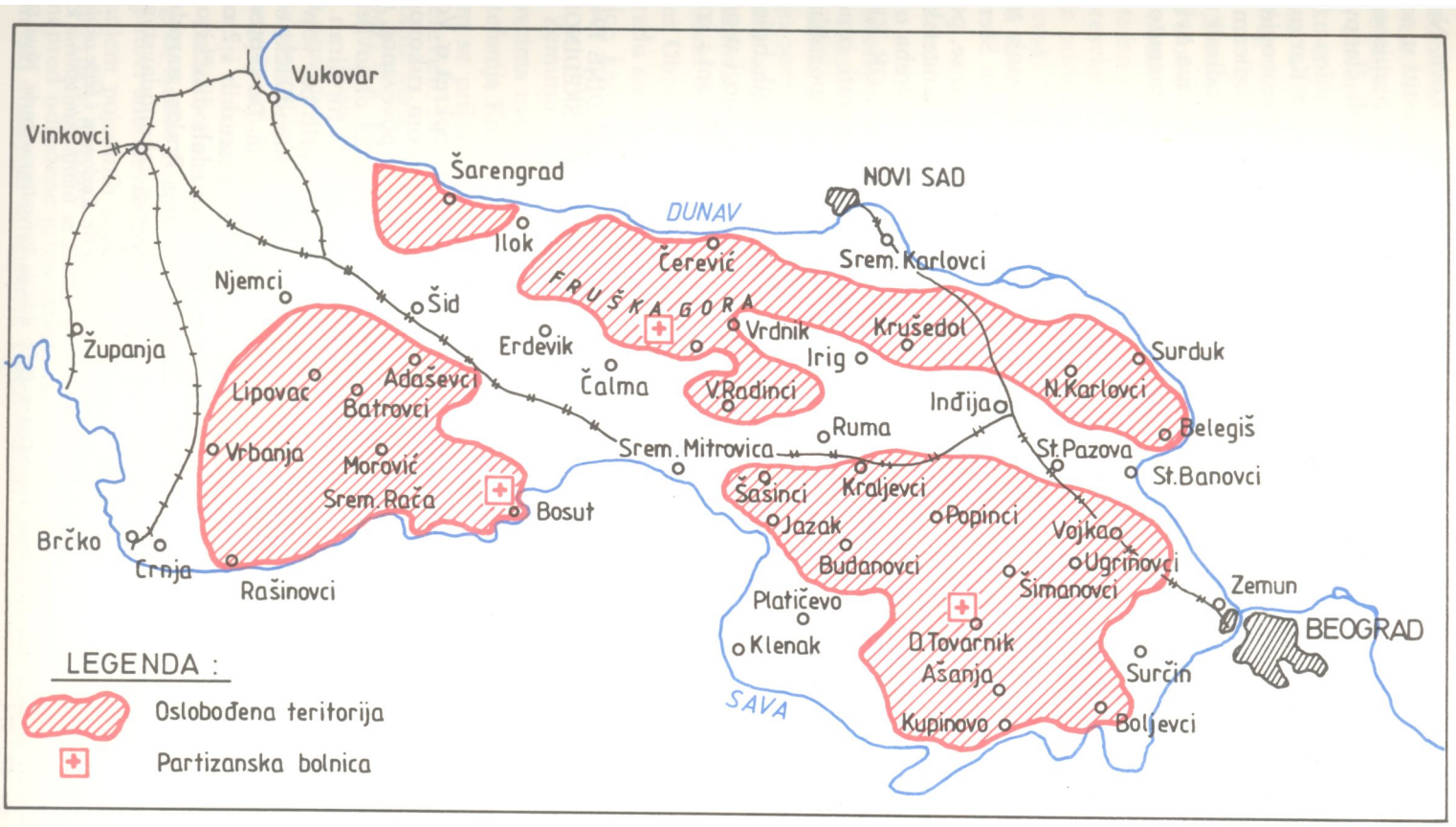

Shema br. 1. Karta oslobođene teritorije u Sremu krajem 1943. godine sa 3 partizanske bolnice

Jedinice NOV i PO Vojvodine u Sremu izvodile su veće akcije i oslobađale selo za selom, stvarajući slobodnu teritoriju koja je početkom maja 1943. obuhvatala 56, a u jesen 70 oslobođenih sela iz kojih je proterana ustaška vlast. Ceo Srem je 1944. bio već slobodan, osim gradova i uskog pojasa naseljenih mesta pored glavnih komunikacija.

Rad sanitetske službe u prvim brigadama i divizijama NOV Vojvodine

Od 1. 2. i 3. vojvođanske brigade, u istočnoj Bosni je 2. jula 1943. po naređenju Vrhovnog štaba formirana 16. vojvođanska NOU divizija, kojom je komandovao tada formirani Glavni štab NOV i PO Vojvodine. Referent saniteta bio je dr Moni Levi, kasnije dr Mirko Kos, a zamenik dr Stanojka Đurić. Referent saniteta 16. vojvođanske divizije imao je sekretara i konjovoca s konjem za nošenje arhive. U to vreme, u brigadama je sanitet imao referenta saniteta i njegovog zamenika, higijeničarku i brigadnog lekara, kao i dezinfektora i vod od 20 boraca - ekonom, kuvari, konjovoci i nosioci ranjenika koji su za vreme borbe evakuisali ranjenike iz bataljonskih u brigadno previjalište. Brigadni sanitet bio je dobro snabdeven sanitetskim materijalom: instrumentima za malu hirurgiju, lekovima i zavojnim materijalom, kao i sa 20 nosila. Svaka brigada imala je po jedno »partizansko bure« kojim je dezinfektor, pod kontrolom brigadne higijeničarke, vršio dezinfekciju rublja i odeće po bataljonoma. U brigadnom sanitetu su na lečenju zadržavani samo laki i pokretni ranjenici i bolesnici (po 30 i više), jer su brigade vršile veoma česte, duge i zamorne marševe, pa bi nepokretni ranjenici i bolesnici otežavali pokrete jedinica. Svaki bataljon imao je svog referenta saniteta i njegovog pomoćnika (zamenika) koji je, istovremeno, bio i higijeničar. U četama su bile četne, a u vodovima - vodne bolničarke (bolnički kadar su, uglavnom, sačinjavale bolničarke). Svaka četa imala je dvoja nosila, većinom improvizovana. U leto 1943. u svakoj brigadi održavani su bolničarski tečajevi na kojima su nastavnici bili brigadni lekar i referent saniteta brigade. Te tečajeve pohađale su drugarice koje su se osposobljavale za vodne i četne bolničarke.

Naredbom Štaba 16. vojvođanske divizije, 6. avgusta 1943, formirana je hirurška ekipa divizije, a za šefa postavljen dr Mirko Kos. U sastavu ekipe bili su još: asistent, narkotizer, instrumentarka i dve bolničarke. Ekipa je posebno bila dobro snabdevena sanitetskim materijalom i hirurškim instrumentima iz Bijeljine, koju je divizija oslobodila 13. avgusta 1943.

Za upravnika divizijske bolnice, koja je tada imala oko 200 ranjenika i bolesnika, postavljen je dr Salom Mento, a za lekare su iz Bijeljine došli dr Pero Popović, dr Boris Pegan i hirurg dr Ivo Baboselac (kasnije, jedno vreme, šef hirurške ekipe) sa jednom instrumentarkom i medicinskom sestrom. Tada je formirana i trijažna stanica, sa šefom i 3 člana (lekar, 1 bolničar sa višim i 2 sa nižim tečajem), a za prenošenje sanitetskog materijala i opreme imala je 3-4 tovarna konja. Od tada, u svim borbenim dejstvima hirurška ekipa i trijažna stanica bile su uvek zajedno. Trijažna stanica je primala i razvrstavala ranjenike i organizovala njihovu evakuaciju od hirurške ekipe do divizijske bolnice. Trijažna stanica i hirurška ekipa radile su u sastavu bolnice, a u slučaju borbenih dejstava, dodeljivane su brigadama, tj. tamo gde se očekivao najveći broj ranjenika.

U sastavu divizijske bolnice u oktobru 1943. formirana je divizijska apoteka (apotekar Bogdan Aleksić, apsolvent farmacije). Apoteka je snabde-

vala bolnicu i brigade lekovima i ostalim sanitetskim materijalom. Popunjavala se iz ratnog plena i retko kad se oskudevalo u sanitetskom materijalu, koji je na konjima prenošen u drvenim sanducima. U isto vreme formirana je i pokretna zubna ambulanta u sastavu divizijske bolnice. Rukovodilac te ambulante bio je dentista Rudolf Lerh (Lerch).

Od avgusta do 6. decembra 1943, tj. do nemačkih zimskih operacija, Semberija je bila slobodna teritorija. U tom periodu oslobođena je Tuzla, a 29. septembra 1943. izvršen je i neuspeo napad na Brčko. Hirurška ekipa i trijažna stanica su dodeljene 1. i 2. vojvođanskoj brigadi koje su učestvovale u oslobađanju Tuzle. Posle hirurške obrade, teški ranjenici su evakuisani u bolnicu u s. Trnavu, a lakši pokretni ranjenici u divizijsku bolnicu, koja se kretala po Semberiji. U septembru je divizijska bolnica dobila naređenje da se smesti u manastir Tavnu kod Bijeljine, a za upravnika je postavljen dr Mirko Kos. U bolnici je tada bilo oko 110 ranjenika i bolesnika, većinom pokretnih. Među bolesnicima bila su 4 obolela od pegavca. Kapacitet bolnice se kasnije popeo na oko 400 ležaja. Ranjenici i bolesnici svrstavaju se u čete prema težini povrede ili oboljenja, a zarazni bolesnici, uglavnom od pegavca, imali su svoju četu. Svaka četa imala je komandira i političkog komesara, izabrane iz redova ranjenika i bolesnika. Bolnica je bila veoma pokretna, tako da je u slučaju potrebe mogla brzo da se premesti. Za transport sanitetskih i intendantskih materijalnih sredstava bolnica je imala na raspolaganju 25-30 tovarnih konja.

Naredbom Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine 7. oktobra 1943. u rejonu s. Višnjićevo u Sremu, formirana je 4. vojvođanska NOU brigada. Referent saniteta je Rosa Dmitrić, zatim Sulejman Azabagić, apsolvent medicine i Jelica R. Kovačević, higijeničarka Rosa Jegdić, lekar dr Boris Pegan. Brigada je već 22. oktobra prešla u istočnu Bosnu i ušla u sastav 16. vojvođanske divizije.[31]

U s. Ratkovići na Majevici, 17. novembra 1943. formirana je 5. vojvođanska brigada (referent saniteta Danica Prlja, zamenik Senka Jauković - obe poginule u borbi sa četnicima početkom marta 1944). Kasnije referent saniteta 5. vojvođanske brigade je Kosara Vučinić i dr Serstnev, a lekar dr Boris Roič, a zatim dr Milovan Petrović, dr Stanko Krstić i dr Tonči Ilić.[32] Brigada je prvo bila u sastavu 16, a kasnije 36. vojvođanske divizije.

Noću 20/21. novembra, 1. vojvođanska brigada prešla je preko Save u Bosutsku šumu, a naredne noći se prebacila u Frušku goru gde je napala jako nemačko uporište u s. Grgurevcima, gde je bilo mnogo mesnih kulturbundovaca, i uspela da ga likvidira. Zatim je izvršila napad na jaku ustašku posadu u s. Grabovu i s. Banoštoru, posle čega se 27. novembra vratila u Bosnu. U tim borbama imala je 60 ranjenih i 30 poginulih boraca

Krajem novembra 1943. za referenta saniteta 16. divizije postavljen je dr Mirko Kos. Nekoliko dana kasnije počela je nemačka ofanziva, kada je neprijatelj izvršio napad iz Srema, prebacivši se preko Save u Semberiju. Nepokretni ranjenici i bolesnici (među njima izvestan broj obolelih od pegavca) upućeni su u bolnicu u Trnavi, a od pokretnih se formirala druga divizijska bobica, koja se u toku ofanzive kretala po Majevici. Divizijska bolnica koja je bila smeštena, u manastiru Tavni, pred početak ofanzive 5. decembra 1943. dobila je naređenje za pokret, a sutradan su s tenkovima upali Nemci i zapalili ispražnjenu bolnicu. Podeljena radi lakšeg manevrisanja, divizija je u

" Š. Lagator, *Četvrta vojvođanska brigada*, VIZ, Beograd, 1973, str. 15-17.
Sećanja komesara vojvođanskih brigada, edicija *Vojvodina u borbi*, Novi Sad, 1978, str. 377.

toku ofanzive vršila napad u rejonu Gradačac, Modriča, Bosanski Samac i Gračanica. Pokreti koje je vršila divizijska bolnica bili su dugi i naporni. Ranjenici i bolesnici su stalno u pokretu, prevoženi zaprežnim kolima i na konjima. Bolesnika nije bilo mnogo - nešto sluzavih proliva, lakših oboljenja disajnih organa, hroničnog reumatizma, a posle ofanzive i izvestan broj bolesnika s otečenim nogama.

U toku okršaja sa četnicima oko Gradačca i borbi za oslobođenje Bosanskog Šamca, bilo je nekoliko desetina nepokretnih ranjenika. Pošto zbog dugih i napornih pokreta divizijska bolnica nije mogla sa sobom da povede teške ranjenike, u s. Srebmiku i okolnim selima formirana je bolnica a za njenog upravnika postavljen je dr Grga Lapčević. Ranjenici su smešteni po seoskim kućama. Bolnica je imala najnužnije osoblje i sanitetski materijal, a rad upravnika i bolničarki bio je veoma naporan. Tu su ranjenici ostali sve do početka nemačke prolećne ofanzive, kada je jedan deo neprijatelj uhvatio i pobio. Isto tako, 70 teških nepokretnih ranjenika bilo je smešteno u Modriči, a za njih je bio odgovoran dr Oto Fišer. Ranjenici su razmešteni po kućama, a u slučaju iznenadnog upada neprijatelja, smešteni su u podzemna tajna skloništa, koja su bila na usamljenim mestima ili kamuflirana pod raznim zgradama. Kada su 24. decembra 1943. Nemci krenuli u pravcu Modriče, referent saniteta divizije zatražio je od komandanta grada da se ranjenici smeste u pripremljena skloništa, što ovaj nije prihvatio iz bojazni da ih neprijatelj ne pronađe, pa su ranjenici na 50 zaprežnih kola evakuisani i posle dva dana prebačeni zajedno sa dr Fišerom preko reke Bosne, gde ih je primio Branko Kovačević, komandant tamošnjeg četničkog odreda koji je bio naklonjen partizanima. Sa istom grupom upućen je i dr Boris Roič (lekar 5. vojvođanske brigade, a posle ozdravljenja šef divizijske hirurške ekipe) koji je bolovao od pegavca. Čitava grupacija a sa njom i divizijska bolnica sa ranjenicima i bolesnicima, uz velike napore i teškoće, prešla je po snegu Trebavu, pa se u januaru 1944. uputila na odmor u s. Svinjarevac na Savi. Tu su se prva i druga divizijska bolnica spojile u jednu. Za upravnika bolnice postavljen je dr Pero Popović, za političkog komesara Rudolf Jontović, a za lekara dodeljen je dr Herman Barmaper. Bolnica je tu ostala sve do marta 1944. kada se, posle formiranja 36. vojvođanske divizije, podelila na dva dela, tj. u dve divizijske bolnice za 16. i 36. vojvođansku diviziju.

U tom periodu svih pet vojvođanskih brigada u sastavu 16. vojvođanske divizije imale su lekara: u 1. vojvođanskoj brigadi dr Bader, u 2. dr Stanojka Đurić, u 3. dr Albert Atijas, u 4. dr Boris Pegan i u 5. vojvođanskoj brigadi dr Boris Roič. Broj ranjenika i bolesnika u divizijskoj bolnici kretao se od 600 do 700. U toku neprijateljeve ofanzive, sanitet 2. i 4. koje su vodile teške borbe sa jakim neprijateljevim snagama, imao je dosta gubitaka u ljudstvu, a izgubljeno je i dosta sanitetskog materijala, jer su tenkovi uništili komore. Hirurška ekipa koja je bila u teškoj situaciji, uspela je da spase nešto svog materijala. Instrumentarka, koja je pokušavala da spase korpu sa hirurškim instrumentima, nestala je zajedno s njima Divizija je organizovala sopstvenu proizvodnju udlaga i kramerovih šina, prvih zavoja i sapuna, ali je imala teškoća oko nabavke osnovnih materijala. Proizvodnja kramerovih šina i pravljenje sapuna prošireni su tada i na 3. korpus.

Higijensko-epidemiološka delatnost u 16. diviziji se razvijala od njenog formiranja. Svaka brigada imala je po jedno »partizansko bure« i dezinfektora, koji je, zajedno sa brigadnom higijeničarkom, predstavljao, u stvari, pokretnu higijensku ekipu, koja je obilazila bataljone i vršila depedikulaciju. Od

početka 1944. svaki bataljon imao je po jedno »partizansko bure«. Sanitetski rukovodioci su održavali borcima predavanja o higijeni, o praktičnom sprovođenju higijenskih mera, o kopanju i higijenskom održavanju poljskih nužnika, o pegavcu i njegovom suzbijanju i o drugim aktuelnim pitanjima higijene i zdravlja. Bataljoni su imali svoje konačare čiji je zadatak bio da pripreme konak za smeštaj boraca. Sa konačarima je redovno upućivan i jedan sanitetski radnik, koji je vršio sanitetsko izviđanje. Međutim, to često nije funkcionisalo, jer se divizija kretala po terenu koji je neprijatelj kontrolisao.

Kopanje poljskih nužnika dolazilo je u obzir samo onda kada se neka jedinica duže zadržavala na jednom mestu. Kupanje boraca je vršeno samo leti u potocima, dok zimi nije bilo mogućnosti. Krajem 1943. i početkom 1944. vršena je vakcinacija protiv pegavca, pošto je dobijena veća količina seruma od saveznika. U toku neprijateljeve ofanzive u diviziji je bilo samo nekoliko slučajeva pegavca.[33]

Priliv novih boraca omogućio je da se 17. januara 1944. kod Sremske Rače formira 6. vojvođanska NOU brigada. Njen referent saniteta bila je Mila Vranješević, zamenik Koviljka Vidić, higijeničarka Olga Zalić, a lekar brigade dr Borivoj Gnjatić, kasnije dr Bogdan Malinger i dr Zlatko Lamza. Brigada je, uglavnom, dejstvovala na teritoriji Srema.

Posle neprijateljeve zimske ofanzive januara 1944. godine, 16. divizija izvela je neuspeo napad na Tuzlu i imala 240 ranjenih boraca. Pošto je za vreme ofanzive hirurška ekipa bila rasturena, ponovo je osposobljena trijažna stanica za prijem ranjenika, a hirurške intervencije vršio je referent saniteta divizije. Hirurška ekipa je radila na udaljenosti od oko 4 km od prvih linija, izložena artiljerijskoj vatri neprijatelja, koja je stalno ometala rad ekipe. Prvih meseci 1944. divizija se kretala po Semberiji, Majevici i Birču i izvodila manje napade na garnizone Sibnicu, Kladanj i druge.

Od 3, 5. i 6. vojvođanske brigade (koja je do 9. oktobra 1944. dejstvovala u Sremu), u s. Bijela na Majevici, 3. marta 1944. formirana je 36. vojvođanska NOU divizija i za referenta saniteta postavljena je dr Stanojka Đurić (raniji referent saniteta 2. vojvođanske brigade i dotadašnji zamenik referenta saniteta 16. vojvođanske divizije), za njenog zamenika - Anka Jovičić Beba (ranije referent saniteta 1. vojvođanske brigade i šef Sanitetskog odseka GSV), za upravnika divizijske bolnice dr Pero Popović, za šefa hirurške ekipe dr Boris Roič, lekara u bolnici dr Oto Fišer, a za šefa trijažne stanice Vera Todorović (umrla od tuberkuloznog meningitisa).

Početkom marta 1944. počela je neprijateljeva ofanziva, pa je 16. divizija vodila neprekidne žestoke borbe. Ranjenici su predstavljali veliku teškoću, jer nije bilo pozadinskih bolnica. Jedna od većih i smelih akcija koje je 16. divizija izvršila, bio je napad na Lopare, u junu 1944. U to vreme imala je veći broj ranjenika, među kojima dosta nepokretnih, koji su prenošeni konjima. Divizija se morala brzo povući, a divizijska bolnica (upravnik dr Mento Salom), sa ranjenicima kretala se preko Busije, puta Tuzla - Zvornik i preko planine Konjuh. Put je bio dug i veoma naporan, hrane je bilo malo, a za prenošenje ranjenika korišćeni su tovarni konji. Previjanje ranjenika vršeno je u toku pokreta. Hirurška obrada ranjenika bila je na visini (od maja 1944. šef hirurške ekipe bio je dr Ivo Herlinger), ali su mnogi teži, netransportabilni ranjenici, umrli zbog stalnih pokreta, a pozadinskih bolnica gde bi se oni mogli bezbedno smestiti, nije bilo. Na tom teškom putu 4 nepok-

[33] Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, (dalje: ZSS), Beograd, 1968, knj. 9, str. 66.

retna ranjenika nošena su na nosilima. Nakon toga divizijska bolnica smestila se u s. Banoviće kod Tuzle. Odatle je preko 100 ranjenika poslato u s. Osmake, a onda avionima u Italiju. Od 10. aprila do 30. juna 1944. hirurška ekipa 36. vojvođanske divizije izvršila je 47 hirurških intervencija, od kojih 9 amputacija, 1 laparotomija i 2 u vezi sa gas-gangrenom.

Specifičnosti dejstava jedinica na teritoriji Vojvodine i njihov uticaj na organizaciju sanitetske službe

Posle krize koja je 1942. nastupila u razvoju NOP-a u Bačkoj, Baranji i Banatu, zbog nadmočnosti okupatorovih jedinica i masovnih zločina naročito nad srpskim stanovništvom, oslobodilačka borba u 1943. ponovo je počela da dobija šire razmere. Za kratko vreme formirano je više vojnih desetina, udarnih i diverzantskih grupa, naročito u žabaljskom, bačkopalanačkom, odžačkom i novosadskom srezu. U Sremu su, iz postojećih jedinica, izdvojeni borci iz Bačke, od kojih je 11. avgusta 1943. formiran 3. bačko-baranjski odred (referent saniteta Leposava Andrić Baba), koji se krajem meseca prebacio u Bačku, gde će se posle niza akcija u septembru i u oktobru popuniti novim borcima. Međutim, zbog jakog pritiska mađarskih okupacionih trupa i policije, glavnina Odreda bila je primorana da se u novembru ponovo vrati u Srem.[34]

I pored surovog terora okupatora nad stanovništvom Banata, narod se sve više uključivao u NOP. U januaru 1943. formiran je Severnobanatski odred od preživelih boraca ranije postojećeg Karađordevačko-aleksandrovačkog i Kumanačko-melenačkog odreda, ali se zbog snažnog pritiska jakih neprijateljevih snaga prebacio 17. septembra u Srem i priključio sremskim jedinicama. Jedan njegov deo, posle završenog diverzantskog kursa, vratio se u Banat i nastavio dejstva. U južnom Banatu, u Deliblatskoj peščari, dejstvovao je Južnobanatski partizanski odred, koji su pred učestalim nemačkim poterama prebacio u Rumuniju, u širi rejon s. Zlatice, nastanjenog jugoslovenskim življem. Odatle je često upadao u Banat i napadao nemačke policijske stanice i ponovo se vraćao u Rumuniju.

U Sremu su akcije krupnijih razmera izvodili 1. i 2. sremski odred i diverzantski bataljon, kao i 1. i 3. vojvođanska brigada, koje su dolazile iz istočne Bosne. Od 17. januara do 9. oktobra 1944. u Sremu je neprekidno dejstvovala 6. vojvođanska brigada kojoj se 2. jula 1944. pridružila, tada formirana, 7. vojvođanska NOU brigada. Referent saniteta brigade bio je Perica Krajinović, zamenik Milica Škundrić, a lekar brigade dr Zdravko Jelesić.

Osim operativnih i partizanskih jedinica, u Sremu su, pored ranijih, formirani i novi organi vojnopozadinskih vlasti. Tako su 14. septembra 1943. osnovane komande Rumskog, Vinkovačkog i Sremskomitrovačkog vojnog područja.

Zahvaljujući postojanju krupnijih jedinica kao i navedenim dejstvima iz kojih je bilo sve više ranjenika i širenju slobodne teritorije u Sremu, koji je i dalje bio najjače uporište NOP-a u Vojvodini, ovaj period obeležen je daljim razvojem sanitetske službe, koja dobija još veći značaj i širu organizaciju. Tada se ukazala potreba da se formira Sanitetski odsek Glavnog štaba Vojvodine, kao i da se sva značajnija pitanja, vezana za organizaciju i rad sanitetske službe, regulišu posebnim uputstvom.

[34] Miša B. Popov, *12. vojvođanska udarna brigada,* Vršac 1983, str. 75-80.

Naredbom Glavnog štaba Vojvodine od 4. novembra 1943. formiran je Sanitetski odsek. Na dužnost šefa tog odseka postavljena je Anka Jovičić Beba. Posle stupanja na dužnost posetila je sve sanitetske ustanove u Sremu, 0 čemu je 2. decembra 1943. dostavila iscrpan izveštaj Sanitetskom odeljenju Vrhovnog štaba NOV i POJ. Po njenom zapažanju, rad sanitetske službe u vojsci i u pozadini je, uglavnom, dobro postavljen u skladu sa mogućnostima 1 vojnom situacijom na terenu. Takođe, konstatovala je da je sav rad sanitetske službe od samog početka zasnovan na samoinicijativi sanitetskih radnika, jer nije bilo nikakvih direktiva odozgo. Organizacija saniteta u odredima je, u tom trenutku, bila slaba, jer su iskusne bolničarke - referenti saniteta bataljona otišle u brigade, tako da 1. sremski odred nije imao svog referenta saniteta, kao što je to bio slučaj sa 2. sremskim odredom. Isto tako, bila je slaba snabdevenost sanitetskim materijalom u 2. sremskom odredu, dok je u 1. sremskom odredu bila dobra. Naređeno je da se što hitnije organizuje sanitet po bataljonima i da se u odredima postavi sanitetsko rukovodstvo, kao što je to bilo Statutom sanitetske službe NOVJ predviđeno za brigade, a bila je planirana i popuna Sanitetskog odseka Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, u prvo vreme referentom za pozadinski sanitet i apotekarom. Takođe uočeno je da je potrebno da se preko kurseva u pisanih uputstava podigne što pre stručno obrazovanje bolničarki, da bolnice budu pod komandom vojnih područja i da imaju karakter pozadinskih ustanova kako bi odredi bili što operativniji, a da se u sva tri vojna područja na teritoriji Srema postave referenti saniteta. U izveštaju se dalje konstatuje »da su uslovi za opstanak bolnica na teritoriji Srema neobično teški. Stalni upadi neprijatelja u sela, paljenje sela, ubijanje i odvođenje ljudi, skoro su onemogućili opstanak ranjenika na toj teritoriji. U poslednjoj akciji popaljena su sva sela oko Fruške gore, tako da je veliki problem bio smeštaj ranjenika i bolesnika. Dok je još bilo lepo vreme, kopale su se 'baze' po poljima, dok je sada, međutim, zbog snega i vode to sasvim nemoguće. Ranjenici i bolesnici smešteni su po kućama i kada neprijatelj naiđe, onda se brzo prenose u podzemne 'baze', gde ostaju pod zemljom sve dok neprijatelj ne ode, pa makar to trajalo i nekoliko dana« U izveštaju se dalje kaže da su po dva lekara raspoređena u svaku bolnicu, s tim da obilaze i partizanske odrede i pružaju lekarsku pomoć. U projektu je bilo i formiranje mobilne hirurške ekipe (što nije ostvareno), kao i organizovanje centralne apoteke (kasnije je formirano sanitetsko slagalište), sa zadatkom da prikuplja sanitetski materijal i pravilno ga raspoređuje svim jedinicama i bolnicama. Na osnovu tih zapažanja i predloga, Glavni štab NOV i PO Vojvodine je 9. decembra 1943. dostavio jedinicama uputstvo za organizaciju sanitetske službe.

Uspešno izvršavanje zadataka sanitetske službe bilo je od ogromnog strategijskog značaja za uspešan razvoj i konačnu pobedu NOR. Zbog toga je od prvih dana NOR sanitetskoj službi pridavan izuzetno veliki moralno-politički značaj, što se jasno može zaključiti iz uvodnog dela pomenutog uputstva, u kojem se ističe:

»Sanitetskoj službi naše Narodnooslobodilačke vojske mora se obratiti najveća pažnja, jer od pravilne organizacije ove službe zavisi u mnogome snaga i moral naše vojske, a to zahteva i osećanje dužnosti i ljubav prema ranjenom i obolelom borcu. Dobro organizovana sanitetska služba u stanju je da svojim merama održava stanje zdravlja naše vojske na visini, sprečava i lokalizuje epidemije i ponovo osposobljava za borbu obolele i ranjene borce. Ona utiče na moral boraca i pozadine jer je garancija da će borac u najtežim

časovima dobiti sve što je potrebno da bi mogao preboleti i sačuvati svoj život na korist narodne borbe. Sanitetsku službu na našoj teritoriji organizovaćemo na osnovu dosadašnjeg iskustva i prilika naše pokrajine«.[35]

Poslednjim stavom ukazano je na potrebu da se vodi računa o specifičnostima NOR u svim delovima Vojvodine, i u organizovanju i drugoj dogradnji sanitetske službe.

ORGANIZACIJA TRUPNE I VOJNOTERITORIJALNE SLUŽBE SANITETA U ORUŽANIM SNAGAMA NOP-A NA TERITORIJI VOJVODINE

Razvoj sanitetske službe u oružanim snagama NOP-a na teritoriji Vojvodine obeležen je daljim razvojem njene dve komponente: trupne i vojnoteritorijalne.

Organizacija trupne sanitetske službe

Organizacija trupne sanitetske službe i njeni zadaci u odredima i brigadama pod komandom Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine postavljeni su Uputstvom, donetim 9. decembra 1943. Na prvom mestu je naglašeno poboljšanje zdravstvenih i higijenskih prilika u jedinicama NOV i PO Vojvodine preuzimanjem svih neophodnih sanitetskih mera i sprovođenje svih zdravstvenih propisa, a onda pružanje prve pomoći ranjenim i obolelim borcima i njihovo lečenje i nega, a po potrebi i evakuacija u bolnicu.

Tako su u prvi plan stavljene preventivno-medicinske mere radi očuvanja zdravlja i psihofizičke kondicije boraca. U Uputstvu se o tome kaže:

»U našim vojnim jedinicama mora se obratiti najveća pažnja očuvanju zdravlja boraca baš zbog toga što prilike pod kojima se živi, često su vrlo teške. Život, spavanje u polju, šumi i na snegu, kiši i žegi, preveliki napori, juriši, marševi ako se ne obrati dovoljna pažnja zdravstvenim higijenskim propisima, mogu porazno delovati na zdravlje naših boraca. Radi toga treba kod naših boraca podići svest o sprovođenju svih mera, kako lične tako i zajedničke higijene o čuvanju zdravlja i omogućiti blagovremeno lekarsku pomoć i negu obolelim. U ličnu higijenu spadaju sledeće mere: umivanje, kupanje, pranje zuba, čistoća obuće, odeće, šišanje, brijanje, presvlačenje rublja itd. Naši borci treba uvek u svojoj torbi da nose sapun, peškir i četkicu za zube. U zajedničku higijenu spadaju sledeće mere: čistoća logorskog kruga, raskuživanje odela i rublja, čistoća hrane i kuhinje, posuđa za vodu i opšteg posuđa, kopanje i upotreba nužnika i njihova dezinfekcija (krečnim mlekom ili potašom). Naši borci treba da budu čisti, umiveni, obrijani i okrpljeni, tako da svojom pojavom predstavljaju pravog narodnog i svesnog borca«.[36]

Koliki je značaj poklanjan higijeni, vidi se iz ovog naređenja Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine od 27. decembra 1943. u kojem, između ostalog, stoji: »Na održavanje čistoće obratiti punu pažnju. Organizovati redovno pranje rublja i presvlačenje, umivanje, šišanje i brijanje, sečenje noktiju i pranje nogu, čišćenje i provetravanje stanova. Po potrebi vršiti parenje odeće u buradima, tako da se apsolutno isključi vašljivost, koja, ne samo da je nedostojna kulturnog čoveka, već je i nosilac pegavog tifusa, koji zadaje više gubitaka nego neprijatelj«.[37]

[35] ZSS, knj. 9, str. 11.
[36] Isto, str. 12.
[37] Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik) tom I, knj. 6, str. 133.

Iako su zarazne bolesti na teritoriji Vojvodine bile retkost, predstavljale su veliku opasnost, naročito u Sremu zbog mogućnosti prenošenja trbušnog tifusa i pegavca stalnim kontaktom sa jedinicama u Bosni, odnosno sa borcima koji su otuda dolazili u Srem. Radi suzbijanja pegavca, vršena je redovno depedikulacija po kućama u koje su se borci smeštali, i to iskuvavanjem rublja i peglanjem odeće vrelom peglom, što su radile omladinke i žene. Kasnije, svaki bataljon i brigada imali su »partizansko bure« i depedikulacija je vršena redovno, tako da je vašljivost, čim bi se pojavila u jednog borca, brzo suzbijena. U uslovima otežanog sprovođenja higijenskih mera, u jedinicama su se javljali šuga i kožna gnojna oboljenja.

Svaka četa imala je četnu bolničarku odgovornu za organizaciju i rad sanitetske službe u četi. Kasnije i svaki vod i svaka desetina imali su po jednu bolničarku. Njihova dužnost bila je da sprovode higijensko-profilaktičke mere, a u borbi da izvlače ranjene borce do najbližeg zaklonjenog mesta, da im tu pruže prvu pomoć i odnesu do bataljonskog previjališta. Takođe, bile su dužne da se brinu da se uz pomoć ostalih boraca, svaki ranjeni, a posebno poginuli borac izvuče, kako se ne bi dopustilo da padne u ruke neprijatelju, a što je, kako se u pomenutom Uputstvu isticalo, pored ostalog, nalagala »ljubav prema drugu koji je svoj život položio za slobodu svog naroda«.

Svaka četa, pored bolničarki, imala je kasnije najmanje poo 4 nosioca ranjenika (sa dvoja nosila, najčešće, improvizovana, ali praktična i lako sklopljiva) čija je dužnost bila da izvlače ranjenike iz borbe i da ih prenesu do najbližeg zaklonjenog mesta, a po potrebi i do bataljonskog previjališta. Ranije su i tu funkciju obavljale bolničarke. Nosioci ranjenika, pored toga što su nosili nosila, bili su naoružani puškama.[38]

Svaki štab bataljona imao je referenta saniteta. Najčešće je to bila najiskusnija i najprimernija bolničarka koja se duže vreme isticala kao četna bolničarka. Bila je snabdevena zavojnim materijalom, najnužnijim lekovima i špricevima za injekcije, kao i ampulama antitetanusnog seruma i dr. Ona je rukovodila radom četnih bolničarki i starala se da uvek raspolažu potrebnim količinama zavojnog materijala i najneophodnijim lekovima, te kontrolisala sprovođenje higijensko-profilaktičkih mera u četama. U borbi, referent saniteta bataljona je, pozadi bataljonskog borbenog poretka, razvijao bataljonsko previjalište, udaljeno retko kad više od 100-200 metara radi pružanja potrebne medicinske pomoći ranjenicima, kao što su zaustavljanje krvavljenja, stavljanje zavoja, imobilizacija kod preloma, davanje antitetanusnog seruma, stiptika i drugo, kao i pripreme i evakuacije do brigadnog previjališta ili bolnice, ranjenika kojima je to bilo neophodno. Evakuacija težih i nepokretnih ranjenika najčešće je vršena zaprežnim kolima.

Sanitetskom službom odreda, odnosno brigade, rukovodio je referent saniteta, koji je prisustvovao svim sastancima štaba kada se raspravljalo o problemima saniteta, posebno o njegovom radu u borbi. Referent saniteta bila je, najčešće, najiskusnija bolničarka koja je duže vreme uspešno obavljala dužnost referenta saniteta bataljona, odnosno najstručniji medicinar. Kasnije, pored referenta postojao je i zamenik i higijeničarka, kao i lekar. Referent saniteta bio je odgovoran za sprovođenje svih sanitetskih mera u svojoj jedinici (odredu, brigadi) dok je lekar vršio ambulantne preglede i lečenje lakših i pokretnih ranjenika i bolesnika. U odsustvu lekara, referent saniteta koji nije bio lekar, vrši je ambulantne preglede u skladu sa svojim znanjem

[38] ZSS, knj. 9, str. 13.

i sposobnostima, s tim što je sve teže slučajeve upućivao na pregled najbližem lekaru. Higijeničarka je bila odgovorna za organizaciju i kontrolu sprovođenja higijensko-profilaktičkih mera u odredu, odnosno u brigadi. Brigadni sanitet imao je i određeni broj bolničara, kojih je bilo oko 20, svrstanih u sanitetski vod koji je razvijao brigadno previjalište Ono je u borbi bilo udaljeno od borbenog poretka najviše do 1000 metara i služilo je za prihvat i pružanje opštemedicinske (lekarske) pomoći ranjenicima koji su stizali iz bataljonskih previjališta. Teži i nepokretni ranjenici i bolesnici evakuisani su iz brigadnih (i bataljonskih u odredu) previjališta u najbližu pozadinsku bolnicu.

Sanitetski organi (referenti i bolničarke, a u brigadama i lekari), uz svesrdnu brigu i pomoć vojnih, a posebno političkih rukovodilaca koji su pored političkog rada, bili zaduženi i za pomoć sanitetu, vaspitavali su i podučavali borce u zdravstvenom i higijenskom pogledu, i u tome, svojim radom i ličnim primerom, prednjačili. Oni su se široko koristili raznovrsnim oblicima kulturno-prosvetnog rada (predavanjima, sastancima, zidnim i džepnim novinama i dr.), pisali u četnim, bataljonskim, brigadnim i divizijskim, odnosno odredskim listovima, i govorili o čuvanju zdravlja i praktičnom sprovođenju higijenskih i protivepidemijskih mera, starajući se da u zdravstveno-higijenskom pogledu podignu nivo znanja boraca, ali isto tako, i naroda sa kojim se dolazilo u dodir i čiju su pomoć i podršku neprekidno uživali.

Sanitetski referenti su svakih 15 dana podnosili redovne izveštaje sa sledećim podacima: broj umrlih, poginulih, obolelih i ranjenih boraca; opšte stanje zdravlja i ishrane boraca; sprovođenje propisanih higijenskih mera.

Od 2. februara 1944. godine, na dužnost šefa Sanitetskog odseka Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine postavljen je dr Dušan Savić Doda.

Organizacija vojnoteritorijalne sanitetske službe

Organizacija vojnoteritorijalne sanitetske službe u okviru pozadine bila je od velike važnosti za jedinice NOV, jer su u uslovima partizanskog načina ratovanja vojna pozadina i njeni NOO preuzeli na sebe brigu o ranjenim i obolelim borcima.

U Vojvodini, a naročito u Sremu, pored oružane borbe bili su razvijeni i raznovrsni oblici neoružanog otpora, među kojima je, po svom značaju, imalo posebno mesto lečenje i nega ranjenih i obolelih boraca, koje je vršeno neprekidno i u najtežim uslovima dejstava i represalija neprijatelja. Sta je to značilo za operativne jedinice, lako je razumeti ako se ima u vidu oštrina borbi u kojima je ranjavan veliki broj boraca, opasnosti od epidemije zaraznih oboljenja, velika pokretljivost jedinica, teški uslovi smeštaja i često nehigijenskih uslova života, naročito u zimskom periodu, često loša odeća i obuća, ogromna fizička i psihička naprezanja, nemogućnost razvijanja vlastitih sanitetskih uslova za lečenje i negu ranjenih i obolelih boraca na najpogodnijem mestu, teškoće u snabdevanju i oskudica u sanitetskom materijalu i, posebno, pomanjkanje dovoljnog broja stručnih sanitetskih kadrova.

Da bi se olakšala dejstva i pokreti jedinica, ranjeni i oboleli borci su preko narodnooslobodilačkih odbora i komandi mesta, a i neposredno (naročito u Banatu i Bačkoj), predavani narodu na čuvanje, lečenje i negu, što je činjeno u uslovima velike opasnosti od represalija i drugih vidova progona od neprijatelja koji se nije pridržavao nikakvih normi i obaveza međunarod nog ratnog prava i principa humanosti, propisanih Ženevskim konvencijama,

Narod je bio osnovni činilac na koga je moglo da se osloni zbrinjavanje ranjenih i obolelih boraca. On je u organizaciji i u metodama zbrinjavanja, a naročito njihove fizičke zaštite, pokazao široku inicijativu, maštovitost i stvaralaštvo. Narod je, rukovođen Komunističkom partijom Jugoslavije uključen u aktivan rad društveno-političkih organizacija, posebno omladine i žena, prihvatao, skrivao, hranio, lečio i negovao ranjene i obolele borce, prevozio ih ili nosio kroz raskvašena ili snegom pokrivena polja, po šumi, na kiši, snegu, u vreme zimske hladnoće i letnje žege, snabdevao partizanske baze i bolnice hranom, posteljinom i drugim potrebama, izlažući se često velikim opasnostima, pa i po cenu vlastitog života. Očigledno je, da u uslovima u kojima je vođen NOR u vojvođanskoj ravnici, zbrinjavanje ranjenih i obolelih boraca nisu mogle rešavati same vojne jedinice i njihovi sanitetski organi, već su se u tome angažovani svi politički i vojni činioci zajedno, kako u vojsci tako i u pozadini, uz najširu podršku naroda.

Vojnoteritorijalna sanitetska služba naročito razgranata u Sremu, gde je postojala velika oslobođena teritorija, bila je usmerena na organizaciju sanitetske službe u selima, organizaciju i rad partizanskih bolnica, preduzimanje mera za suzbijanje zaraznih oboljenja, organizaciju i rad raskužnih stanica, medicinsku pomoć i zdravstveno vaspitanje naroda, obuku bolničarskog kadra, sanitetsko snabdevanje vojnih jedinica i partizanskih bolnica i bezbednosno-zaštitne mere sanitetskih ustanova.

Organizacija sanitetske službe u selima

Svaki seoski NOO imao je rukovodioca zdravstvene sekcije, zaduženog za organizaciju, lečenje i negu ranjenih i obolelih boraca NOVJ i aktivista NOP-a, smeštenih po kućama, kao i za zdravstvenu zaštitu naroda. U zbrinjavanju ranjenika i bolesnika učestvovali su ukućani, a pored težih ranjenika i bolesnika uvek je bila dežurna omladinka koja se brinula za njihovu negu i ishranu, organizovala njihovo sklanjanje u »baze« u slučaju opasnoti, čitala im najnovije vesti, političku i drugu naprednu literaturu. Do početka 1944. lekar i bolničarke obilazile su ranjene i obolele borce i pružali im medicinsku pomoć po kućama u kojima su bili smešteni, kada su u većini sela bile organizovane ambulante u kojima su vršeni pregledi i lečenje, kako ranjenih i obolelih boraca, tako i mesnog stanovništva.

S obzirom na to da je na slobodnoj teritoriji Srema bio mali broj lekara, Glavni štab Vojvodine izdao je naređenje komandama vojnih područja da se lekari, koji su opterećeni stručnim radom, ne angažuju u administrativnim poslovima. U vezi s tim, dužnosti lekara bile su precizno određene: ambulantni pregled boraca i naroda, pregled bolesnika u bolnici, stručna kontrola nad sanitetskim ustanovama i osobljem i rad na suzbijanju zaraznih bolesti na teritoriji vojnog područja.

Organizacija i rad partizanskih bolnica

Pored toga što su ranjenici lečeni po selima, u ovom periodu u Sremu su postojale tri partizanske bolnice: bolnica »P« (Posavska) u istočnom Sremu, čiji je upravnik bio dr Zivojin Popović (u sastavu Rumskog vojnog područja), bolnica »F« (Fruškogorska) - upravnik dr Radoslav Pejaković (u sastavu Sremskomitrovačkog vojnog područja) i bolnica »B« (Bosutska) - up-

ravnik dr Dragan Funduk, a kasnije dr Ratko Zamurović (u sastavu Vinkovačkog vojnog područja). Bolnice su, uglavnom, imale tri odeljenja: hirurško, interno i zarazno. Iako na teritoriji Srema nije bilo epidemija pegavca, ipak je zbog epidemije u Bosni, bilo i bolesnika od pegavca koji su epidemiološki poticali iz Bosne (naročito u bolnici »B«, a pojedinačni slučajevi i u druge dve bolnice). U junu 1943. u bolnici »F« oformljeno je odeljenje lakih ranjenika u s. Banoštoru, koje je u maju 1944. preraslo u Bolnicu lakih ranjenika, a vodile su je stare iskusne bolničarke pod stručnim nadzorom Sanitetskog odseka Glavnog štaba Vojvodine.

U periodu od 3. septembra 1943. do 2. novembra 1944. u bolnici »F« lečeno je ukupno 1020 ranjenika i bolesnika, od kojih je 24 umrlo (za raniji period nema podataka). U bolnici »P« u periodu od 12. do 25. juna 1944. godine lečeno je 50 ranjenika i bolesnika, od kojih 5 težih, dok je u periodu od 20. avgusta do 20. oktobra 1944. u toj bolnici lečen 321 ranjenik i bolesnik od kojih je 8 umrlo (za raniji period nema podataka). O broju lečenih ranjenika i bolesnika u bolnici »B« nema podataka.

U bolnicama su upravu pored upravnika, sačinjavali i politički komesar i ekonom. Upravnik bolnice bio je dužan da se pobrine da ranjenici i bolesnici dobiju sve što je neophodno za njihovo lečenje i ozdravljenje, za njihov smeštaj i bezbednost, da ima pun uvid u rad celokupnog osoblja bolnice i da komandi vojnog područja dostavlja redovne petnaestodnevne izveštaje. Upravnik bolnice istovremeno je bio i referent saniteta vojnog područja u čijem je sastavu bila bolnica.

Dužnosti političkog komesara bolnice bile su: politički rad sa ranjenicima i bolesnicima, kao i sa osobljem bolnice, staranje o njihovom moralu i vladanju u bolnici, upućivanje izlečenih i oporavljenih boraca u njihove jedinice u davanje karakteristika za njih, organizacija kulturno-prosvetnog rada (uređivanje zidnih i džepnih novina, održavanje tečajeva za opismenjivanje, pripremanje i davanje priredbi za ranjenike i bolesnike i narod, i si.). Za politički rad sa ranjenicima i bolesnicima svaka bolnička jedinica je, takođe, imala političkog delegata. Ekonom bolnice starao se o nabavci hrane, odeće, obuće, za pranje rublja, stvaranje rezervi hrane i rublja, njihovo čuvanje i slično.

U septembru 1943. pred novu neprijateljevu ofanzivu, bolnica »F« premeštena je iz s. Šuljam u s. Ležimir, gde je oko 100 ranjenika smešteno u posebno pripremljene »baze« koje neprijatelj, i pored upornog pretraživanja terena, nije uspeo da pronađe. Iako su fašističke jedinice sve rede upadale u oslobođena sela, ipak su za ranjenike i bolesnike i dalje pripremana skloništa, ali koja u 1944. više nisu građena po selima i kućama, već u Fruškoj gori u blizini sela. »Baze« su sada građene na sasvim drugim načelima, kako po veličini, tako i po lokaciji, jer su se postavljale tamo gde se smatralo da neprijatelj, s obzirom na konfiguraciju na kojem su građene, neće preko njih prelaziti. Skloništa po atarima su naročito građena na takvim terenima, čistim od obala i živica, u nameri da se u fašista otkloni svaka pomisao da ih na takvom terenu treba tražiti. Usavršavanje tih skloništa išlo je dotle da se već početkom 1944. uspevalo da ih se obezbedi od neprijateljevih pasa-tragača, uništavanjem posebnim sredstvima svakog mirisa i traga koji bi pas mogao da otkrije. Radi toga kada se strogo pridržavalo određenih principa kamuflaže i konspiracije, uspevalo se da se sačuva veliki broj ranjenika i bolesnika.

Dva dana pre početka sledeće neprijateljeve ofanzive na Frušku goru, koja je počela 12. juna 1944., oko 150 teških ranjenika iz bolnice »F«, bilo je smešteno u unapred pripremljene »baze« u šumi, od kojih ni jedna nije otkrivena, jer se o kamuflaži i bezbednosti vodilo dovoljno računa. Isto tako, u rejonu s. Grabova, u jednoj »bazi« sklonjeno je 14 ranjenika i 15 drugarica sa višeg bolničarskog tečaja, kao i ceo sanitet Glavnog štaba Vojvodine. Neprijateljevi vojnici prelazili su preko ove »baze«, koju su bezuspešno tražili psima i specijalistima i nisu sanjali ko se sve u njoj nalazi. Međutim, »bazu«, u rejonu s. Sviloša, gde je bio smešten sanitetski materijal (uglavnom, onaj koji su saveznici padobranima bacali iz aviona i referent za apotekarstvo drugarica Dunja sa svojom ćerkom, kao i šef apotekarskog magacina Jovan Kamenjarević i još tri druga, zbog neopreznosti, nepotrebnog ulaženja i izlaženja iz »baze« (sa vidljivim tragovima), fašisti su otkrili, poubijali sve koji su bili u njoj, a sanitetski materijal zapalili. Laki ranjenici su tom prilikom sklonjeni u »baze«, ali i po selima gde ih neprijatelj nije pronašao.

Posle te neprijateljeve ofanzive, bolnica »F« je premeštena i smeštena u manđeloškim vinogradima. U bolnici je tada zadržavan manji broj, i to samo najtežih ranjenika i bolesnika, kojima je bila potrebna kontinuirana lekarska pomoć, dok su ostali upućivani na dalje lečenje u bolničke jedinice (princip jedno selo - jedna bolnička jedinica) gde su smeštani u selima Grgurevci, Manđelos, Šuljam, Bešenovo, Stejanovci, Tug i dr., po kućama. Svaka bolnička jedinica imala je po jednu ili dve bolničarke, zavisno od broja ranjenika i bolesnika, a njima su u radu pomagale seoske omladinke.

Krajem avgusta 1944. u s. Belegišu formirana je bolnica »D« (Dunavska), čiji je upravnik bio dr Ljubomir Rašović, a lekar na radu u bolnici dr Mirko Radović. Bolnica je imala na lečenju oko 50 ranjenika. Najviše je služila za prihvat ranjenih i obolelih boraca iz Banata. Bolnica se na tom terenu održala svega mesec dana, kada su, zbog naleta neprijatelja, ranjenici i bolesnici evkauisani u bolnicu »P« u s. Karlovčić.

U bolnicama, pored intenzivnog političkog i kulturno-prosvetnog rada sa lakim ranjenicima i bolesnicima, održavana je i vojnostručna obuka.

Preduzimanje mera u suzbijanju zaraznih oboljenja, i organizacija i rad raskužnih stanica

Potencijalna opasnost od oboljenja, naročito od pegavca i trbušnog tifusa, nalagala je lekarima i ostalom sanitetskom osoblju u jedinicama NOVJ u Vojvodini da se svaki slučaj pojave zaraznog oboljenja što pre otkrije i odmah preduzmu sve mere radi sprečavanja epidemije.

U tom pogledu je pri svakoj komandi mesta i pri svakoj bolnici organizovana raskužna stanica za dezinfekciju i dezinsekciju odeće i rublja. Stanicom je rukovodio bolničar - dezinfektor osposobljen za taj rad. Svaka stanica imala je najmanje jedno »partizansko bure« koje se moglo lako improvizovati. Borac, ranjenik ili bolesnik koji se smeštao u selo ili primao u bolnicu, morao je predati odeću i rublje za dezinfekciju i dezinsekciju. U tom pogledu posebna pažnja obraćala se onima koji su dolazili iz Bosne, zašta je organizovana raskužna stanica u s. Sremska Rača. U svakoj raskužnoj stanici nalazilo se i kupatilo (kada ili korito, sa kazanom za grejanje vode i dovoljnom količinom sapuna). Stanica je raspolagala i rezervnom odećom i rubljem.

Medicinska pomoć i zdravstveno vaspitanje naroda

Kako je narod u Sremu svestrano pomagao NOVJ i na različite načine učestvovao u NOB-u, lekari i bolničarke su brinuli i o zdravlju naroda, pružali medicinsku pomoć svima kojima je bila potrebna, a posebna pažnja poklanjana je raznim oblicima zdravstvenog vaspitanja. Pregledi i lečenje stanovništva vršeni su besplatno po uputu NOO.

Veoma značajan zadatak lekara i bolničarki bio je da narodu predoče opasnost od zaraznih oboljenja i da ga pouče o značaju prevencije i suzbijanja tih oboljenja, kao i o potrebi doslednog sprovođenja higijenskih mera i pridržavanja svih zdravstvenih propisa. To se postizalo u tesnoj saradnji sa komandom vojnog područja, narodnooslobodilačkim odborom i političkim organizacijama, održavanjem javnih predavanja, slanjem uputstava, člancima u listovima, zidnim novinama i ličnim delovanjem sanitetskih radnika.

Obuka bolničarskog kadra

Partizanske bolnice nisu sužile samo za lečenje ranjenika i bolesnika, već su bile i škole za obuku bolničarskog kadra, koji je, formiranjem novih jedinica NOVJ, bio sve potrebniji. Takođe, u pomanjkanju lekara i zbog rastresitog razmeštaja svake bolnice u više sela i ranjenika po kućama, osećala se i na terenu velika potreba za bolničarskim kadrom. Zbog toga su pri bolnicama neprekidno održavani brojni tečajevi koji su dali veliki broj bolničarki. Namera tečajeva bila je da se što svestranije obrazuje bolničarski kadar. Lekar, vojni i politički instruktori nastojali su da kursisti dobiju potrebna stručna, teorijska i praktična znanja i da se osposobe za rad u teškim ratnim uslovima u jedinici, bolnici i pozadini. Tečajevi su radili pod rukovodstvom i kontrolom komande vojnog područja.

Pored tečajeva koji su ponekad bili održani u 1941. i 1942, u bolnici »F« u toku 1943. i 1944. stalno su trajali niži bolničarski kursevi. Završilo ih je oko 200 bolničarki, koje su posle toga raspoređene u vojvođanske jedinice u Sremu i u istočnoj Bosni. Pri bolnici »P« u s. Karlovčiću, od sredine 1944. stalno su radila dva bolničarska jednomesečna tečaja: jedan u s. Karlovčiću, a drugi u s. Ašanji, sa oko 30-40 kursista, većinom mladih devojaka sa sela i nešto iz Zemuna i Beograda. Posle završene obuke najveći broj bolničarki je upućen u čete, ali i u pozadinske jedinice pri komandama mesta i vojnih područja, kao i po selima.

U s. Grabovu u Fruškoj gori, održan je u maju 1944. bolničarski tečaj. Pohađalo ga je oko 35 drugarica. Program je proširio ranije stečena znanja bolničarki i osposobljavao ih je za rukovodeće dužnosti, za referente saniteta vojnog područja, brigade, divizije i za druge složenije zadatke - instrumentarke, higijeničarke i drugo.

Sanitetsko snabdevanje jedinica i bolnica

Sanitetski materijal se do kraja 1943. najvećim delom nabavljao preko organizacija NOP-a i kupovinom preko veza iz apoteka u okupiranim selima i gradovima. Međutim, pošto ratni uslovi nisu pružali bolje mogućnosti u nabavci, nije moglo biti stalnog i organizovanog nabavljanja na osnovu poznavanja stvarnih potreba, tako da nije uvek bilo moguće nabavljati ono što je u datom trenutku bilo najnužnije, već ono što su organizacije uspevale da

dobiju i što su same smatrale da je potrebno. Sanitetski materijal je korišćen iz ratnog plena, i to posle procene njegove ispravnosti, najčešće, prema okolnostima pod kojima je zaplenjen.

Bilo je primera kada su jedinice samo zato pošle u akciju da bi se došlo do sanitetskog materijala i lekova. Tako su jedinice 3. vojvođanske brigade, 31. avgusta 1943. upale u sanatorijum »Iriški venac«, gde je zaplenjena veća količina lekova i sanitetskog materijala, 70 ćebadi i znatne količine namirnica za potrebe saniteta brigade i bolnice.

Pri oslobađanju pojedinih mesta, unapred određene grupe boraca imale su zadatak da prikupe i evakuišu sanitetski materijal iz apoteke i ambulante. U načelu, jedinica koja ga je zaplenila zadržala je onoliko materijala koliko joj je bilo neophodno, a preostali deo predavala je apoteci, odnosno sanitetskom slagalištu vojnog područja ili Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine za snabdevanje drugih jedinica i bolnica.

Sanitetska materijalna sredstva upotrebljavana su krajnje racionalno. Vršena je višekratna regeneracija upotrebljenog zavojnog materijala, široko su korišćene razne improvizacije i zamene oskudnih sredstava drugim; u sprovođenju higijensko-profilaktičkih mera i zbrinjavanju ranjenika i bolesnika, primenjivane su one metode i postupci koji su omogućavali racionalno trošenje sanitetskih sredstava, odnosno za čije je sprovođenje mogao da se upotrebi i materijal u kojem se manje oskudevalo.

Svaka bolnica imala je svoju bolničku apoteku u kojoj se nalazio sanitetski materijal. Apotekom je rukovao bolnički apotekar, a ako nije bilo njega, lice priučeno za tu dužnost. Bolničke apoteke su od marta 1944. nadalje trebovale lekove i drugi materijal iz sanitetskog slagališta.

Sanitetsko slagalište osnovano je u martu, 1944. u s. Lugu u Fruškoj gori, pri Sanitetskom odseku Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine. Upravnik Slobodanka Tumarić. Slagalište je vršilo prikupljanje sanitetskog materijala, instrumenata i lekova sa teritorije Vojvodine i snabdevalo jedinice i ambulante. Sanitetski materijal i lekovi smeštani su u tajna, rastresito razmeštena, nepromočiva skloništa.

Oskudevalo se u nekim vrstama lekova, kao što su: sulfamidski preparati, specifični lekovi, serumi i drugo za specifično lečenje pojedinih oboljenja, kao i vakcine protiv tetanusa, pegavca i trbušnog tifusa. Posebno se osećala oskudica u medicinskim instrumentima u svim sanitetskim ustanovama.

Saveznička pomoć, koja je od početka 1944. počela stizati bacana je padobranima iz aviona. U kvantitativnom pogledu poboljšalo se stanje lekova i zavojnog materijala, ali se kvalitativno nije popravilo opšte stanje u pogledu lekova i instrumenata, u to vreme najvažnijih za sanitetsku službu. Sanitetsko slagalište je u svom sastavu imalo posebne radionice za izradu gaze, prvih zavoja, nosila, štaka i drvenih udlaga.

Radionica za tkanje gaze, u kojoj su radile Zuza i Marka Kardelis, izrađivala je od tankog pamuka, na dva obična kućna razboja, hidrofilnu tkaninu, gazu, u količini od oko 10 m dnevno koja, po kvalitetu, nije zaostajala za fabričkom. Radionica je u radu nailazila na teškoće oko redovnog snabdevanja potrebnim količinama pamuka. Radionica za izradu prvih zavoja dnevno je izrađivala, pakovala i sterilisala oko 70 paketa. Neko vreme bila je u zastoju zbog oskudice u raznim materijalima, neophodnim za izradu prvih zavoja. Radionica za izradu nosila, štaka i drvenih udlaga izrađivala je navedene predmete prema stručnim uputstvima. Povremeno se osećala oskudica u nekim vrstama drveta i dasaka za njihovu izradu.

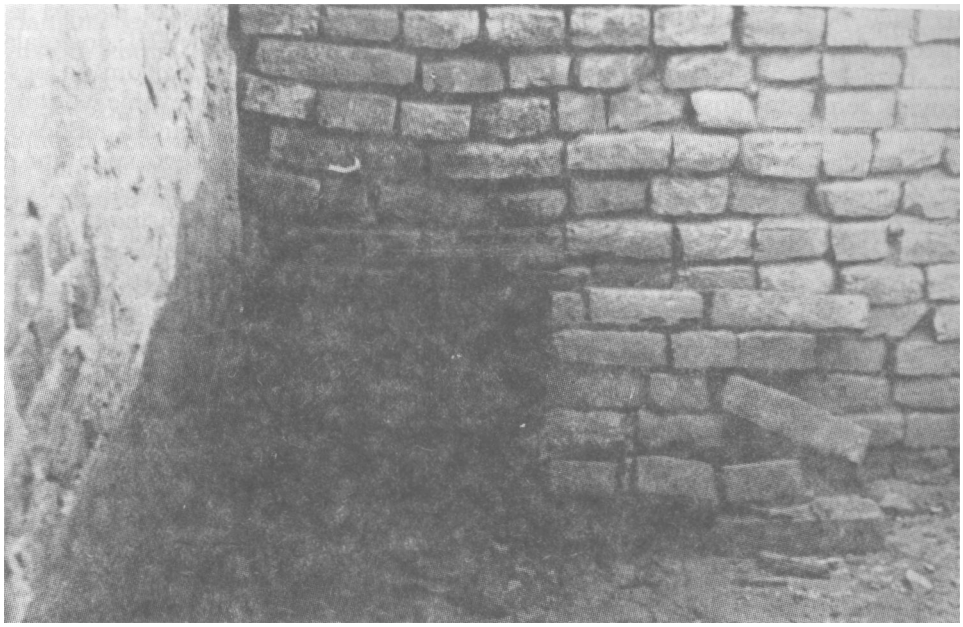

Ulaz u podzemno sklonište »bazu« za ranjenike, selo Surduk, Srem 1942.

Bezbednosno-zaštitne mere sanitetskih ustanova

Najteži problem u Vojvodini predstavljala je fizička zaštita ranjenih i obolelih boraca i aktivista NOP-a, kojom bi se sprečilo da padnu u ruke neprijatelja i budu likvidirani. To je bio zajednički zadatak štabova i komandi jedinica mesta, NO odbora i političkih organizacija.

Radi toga su preduzimane posebne mere opreza:

disperzija, koja se izvodila radi što veće dekoncentracije, tako da su ranjenici i bolesnici razmeštani u manjem broju u više sela, od kojih je kasnije svako sačinjavalo jednu bolničku jedinicu. Najčešće su razmeštana po kućama jedan do dva ranjenika;

i konspiracija, koja je bila dosta prisutna, pa o lečenju i nezi ranjenih i obolelih boraca i aktivista NOP-a u selima, po kućama, često nisu znali ni svi ukućani, a pogotovu susedi. Strogo konspirativan bio je i njihov smeštaj u tajne podzemne »baze«. Zbog toga su ranjenici i bolesnici bili raspoređivani po onim kućama koje su imale najbolje uređene »baze«.

»Baze« su u početku kopane i građene u seoskim kućama ili u njihovoj neposrednoj blizini. Bile su male i mogle su da prime obično jednog ili dva ranjenika. Često su se nalazile ispod kućnog praga, koji je u kućama u Vojvodini nešto izdignut, ili ispod velike seljačke peći, odnosno ispod »hlebnih peći« koje se nalaze izvan kuće u dvorištu. »Baze« su kopane i u štalama ispod poda, u podrumima, a retko su korišćeni tavani. Međutim, brzo se pokazalo da neprijatelj, tražeći ranjenike, prvenstveno pretražuje kuće i njihovu neposrednu okolinu. Zbog toga se prišlo kopanju »baza« dalje od kuća: u bašti, ispod stogova sena i slame, u polju ispod pšenice koja je klasala i kukuruza koji je rastao. Jedna takva »baza« za 30 ranjenika bila je iskopana ispod žita u ataru s. Bešenova, a u nju se ulazilo kroz otvor koji je napravljen

uz ivicu polja i koji je uvek bio pažljivo maskiran. U Banatskoj peščari je, takođe, bilo nekoliko »baza«. U šumama, severno od s. Vračev Gaj, postojala je »baza«za 5-6 ranjenika. Izrada »baza« u peščari bila je, s obzirom na peskovito zemljište, dosta laka, ali je veliki problem bilo snabdevanje vodom, zbog čega su neke »baze« morale biti napuštene. »Baze« u Banatu i Bačkoj nisu građene po nekom jedinstvenom tipu i organizovano, nego spontano i po nahođenju pojedinaca. Olakšavajuća okolnost pri tome je ilovača, koja u velikom delu Vojvodine sačinjava dublje slojeve zemlje, u kojoj mogu da se prilično lako i sigurno kopaju manja skloništa, bez naročitih podupirača i si. Tamo gde je bilo neophodno, zidovi, a naročito krov, pojačavani su daskama, a vrlo često i »ćerpičem« (cigle pravljene od ilovače i pieve, sušene na suncu i nepečene).

U Bačkoj i Banatu su takve »baze« građene već u početku NOR-a, 1941. Iako su i u Sremu, u fruškogorskim mestima, takva podzemna skloništa građena već u jesen 1941, prva tipska »baza« za ranjenike je izgrađena 25. maja 1942. u s. Manđelosu. Ova prva »baza«, prema kojoj su, zatim, građene slične po selima Srema, iako su je neprijateljevi vojnici tražili preko 20 puta, sve do kraja rata nikada nije pronađena.

Narod Srema je s pravim majstorstvom izrađivao »baze« sa vesto skrivenim ulazom. Ukopavane su u zemlju i većinom pravljene u cik-cak liniji, po nekoliko metara ispod površine zemlje, a veličina je zavisila od broja članova porodice i broja ranjenika koje je to domaćinstvo moglo da primi na kućno lečenje i negu, i za koje je bilo predviđeno sklanjanje u »bazu«, u slučaju opasnosti. Da bi ulaz u »bazu« bio što bolje maskiran, u nju se ulazilo kroz peć, bunar, bočne strane nužničke jame, ispod valova u štali i dr, strmo prema dole, u dubinu 4-5 metara, tako da je iznad »baze« ostavljen debeo sloj zemlje od 1 do 3 m, dok je sama »baza« imala visinu od 1,5 do 2 m, a širinu 1,5-3 m. Dobre »baze« bile su patosane daskama, a velika pažnja po-

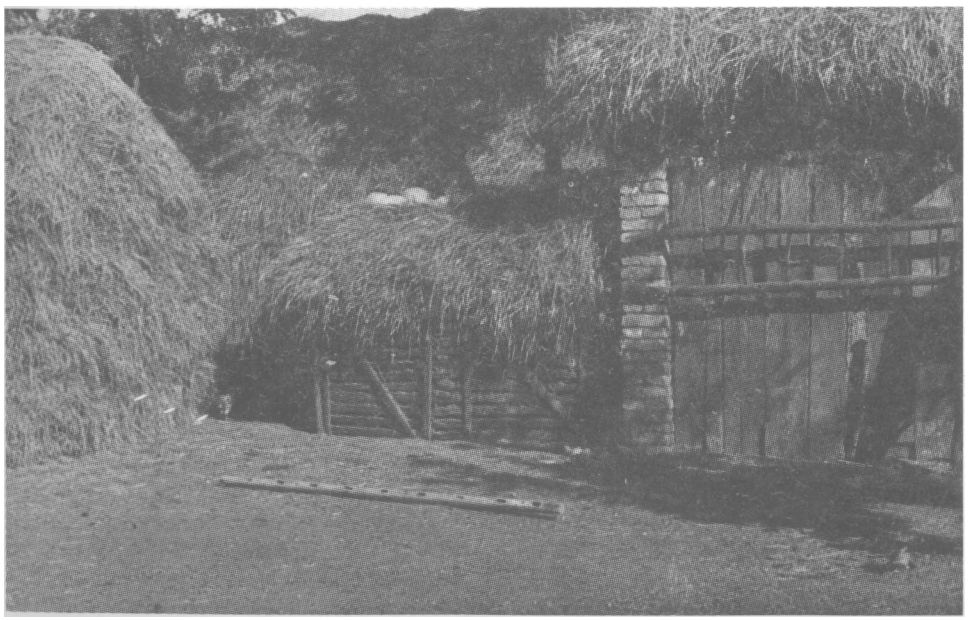

Ulaz u podzemno sklonište »bazu« za ranjenike 1. sremskog odreda, Srem 1943.

klanjana je prirodnoj ventilaciji čija je izvodna cev bila skrivena u nekom gustom žbunju ili u šupljem drvetu. Tamo gde je bila slaba ventilacija, zagađivanje vazduha, naročito prilikom dužeg zadržavanja u »bazi«, predstavljalo je ozbiljan problem. Sav rad na kopanju »baza« odvijao se u najvećoj tajnosti, tako da to nisu mogli znati ni najbliži susedi. Kada bi izvidnica javila da nailazi neprijateljeva vojska, ranjenici i bolesnici odmah su prenošeni i sklanjani u »baze«, ostajući u njima sve dok ne prođe opasnost, posle koje su ponovo vraćani u kuće iz kojih su izneti. Sa njima je u »bazi« uvek ostajala i bolničarka ili dežurna omladinka. U »bazama« je smeštana hrana, voda za piće i dosta posteljine i slame, tako da su ranjenici i bolesnici obezbeđeni najnužnijim potrebama za vreme boravka, čak i za više dana. U »bazi« je smelo da se razgovara samo tihim glasom koji izvan nje ne bi mogao da se čuje. Neprijatelj je prilikom upada u sela ulagao posebne napore da bi pronašao te »baze« i u njima ranjene i obolele partizane, ali su one bile tako dobro urađene da nije uvek uspevao da ih otkrije, ni uz primenu najsurovijeg terora i represalija nad narodom. U primeni ovog vida fizičke zaštite ranjenika i bolesnika, što je specifičnost Vojvodine, odlučujuću ulogu su imale Partija i SKOJ koji su uspostavili inicijativu i snalažljivost pojedinaca koji su u svojim domaćinstvima izgradili »baze« i tako se odnosili prema NOB-u.

Zaštitu sanitetskih ustanova (ambulanta, bolnica, slagališta, radionica) vršila je stražarska jedinica, za koju su korišćeni naoružani bolničari i laki pokretni ranjenici i bolesnici. Takođe, postavljani su i drugi vidovi zaštite, kao što su: osmatranje, mesna straža i dr. Radi lične zaštite jedan deo osoblja imao je oružje.

Evakuacija u krugu bila je poseban vid zaštite. Za taj vid fizičke zaštite ranjenika i bolesnika u Vojvodini, karakteristična su dva načina njegove primene. U letnjim mesecima, od početka juna do kasno u jesen, Vojvodina je velikim delom pokrivena poljoprivrednim kulturama koje su vrlo dobro poslužile za sklanjanje ranjenika i bolesnika (prvenstveno kukuruz, manje suncokret, a slabije žito). Postoji veliki broj primera da su se ranjenici spasli od neprijatelja ili se lečili sklanjajući se i premeštajući se po nepreglednim poljima kukuruza, ponekad na udaljenosti od svega nekoliko desetina metara od neprijateljevih vojnika, ostajući potpuno neprimećeni. Pored brojnih primera iz Banata i Srema, i ranjeni čuruški partizani su, takođe, preko leta sakrivani u kukuruzima. Poznat je primer hrabre Čuružanke Mice Milić, koja je gotovo pred nosom neprijatelja premeštala ranjenike iz jednog u drugo polje kukuruza. Drugi, za Vojvodinu karakterističan način evakuacije u kru gu, jeste korišćenje salaša. Naročito u Bačkoj, zatim u Banatu, a manje u istočnom Sremu, nalaze se brojni salaši - osamljene kuće sa po nekoliko ekonomskih zgrada na velikom kompleksu oranica, obično smešteni na nešto izdignutom mestu koje obezbeđuje preglednost u prečniku od nekoliko kilometara. Orijentacija na ravničastom zemljištu, van komunikacija, bez mnogo markantnih objekata, vrlo je teška za one koji ne poznaju teren. Sve ove karakteristike terena u Vojvodini korišćene su u toku NOR-a i za fizičku zaštitu ranjenika i bolesnika, često prenošenih u toku noći s jednog salaša na drugi, da bi im se na taj način prikrio trag ili je, pak, sa salaša neprijatelj mogao da bude na vreme uočen, što je omogućavalo da se oni pravovremeno sklone u »bazu« ili premeste na neko drugo mesto.

Radi fizičke zaštite ranjenika i bolesnika, u slučaju neposredne ugroženosti od neprijatelja, ukoliko se prethodni postupci nisu mogli primeniti, vršen je manevar ovako:

- sa partizanskim jedinicama evakuisan je deo sanitetskih ustanova zajedno sa ranjenicima i bolesnicima koji su privremeno razmeštani na pogodniju i bezbedniju lokaciju, (na primer, iz istočnog Srema u Frušku goru, i obrnuto, iz Fruške gore u Bosutske šume ili u istočnu Bosnu i natrag, ili iz Banata i Bačke u Srem i slično), i

- laki pokretni ranjenici i bolesnici raspoređivani su u jedinice, sa kojima su se zajedno kretali i tako lečeni u pokretu, a kad su ozdravili uglavnom su ostajali u tim jedinicama.

Neposredna oružana odbrana. Kao poseban način zaštite imala je veliki moralno-politički značaj. Tako su jedinice odbijale napad neprijatelja za vreme ofanzive avgusta 1942, zatim ofanzive u Sremu septembra 1943, pa ofanzive 13. SS »Handžar« divizije u Bosutskim šumama marta 1944, te napada na Frušku goru i Bosutske šume u junu 1944. i drugo, sve dok nije izvršena evakuacija i sklanjanje ranjenika i bolesnika. Taj način zaštite dolazio je u obzir kada se primenom ostalih mera nije mogla obezbediti fizička zaštita bolnice i njenih ranjenika i bolesnika.

Evakuacija u Italiju savezničkim transportnim avionima izvršena je od juna do septembra 1944. kada su za tu potrebu uređeni improvizovani aerodromi na ledinama kod sela Morović, Karlovčić i Šuljam.

Dva dana pre prelaska neprijateljeve ofanzive sa terena Fruške gore u rejon Bosutskih šuma i zapadnog Srema (jun 1944) evakuisano je avionom sa aerodroma kod Morovića 27 teških ranjenika. Oko 25. jula 1944. avionima je evakuisano 60 teških ranjenika iz bolnica »F« i »P«, a 7. septembra 1944. još 30 ranjenika sa aerodroma kod Karlovčića.

Improvizovani partizanski aerodrom kod Karlovčića, u vazdušnoj liniji, bio je udaljen svega dvadesetak kilometara od Zemuna, gde se nalazio ve-

Evakuacija ranjenika preko Save. Bosutske šume, Srem, 1944.

Evakuacija ranjenika avionima iz Vojvodine za Italiju, 1944.

liki nemačko-ustaški garnizon i jedna od najvećih nemačkih vazduhoplovnih baza na Balkanu. Početkom septembra 1944. sa aerodroma kod s. Šuljama evakuisano je avionom 98 teških ranjenika. Sve pomenute partizanske aerodrome, u toku njihove upotrebe, obezbeđivale su jače partizanske jedinice (1-2 bataljona). U prenošenju i ukrcavanju ranjenika u avione pomagalo je i stanovništvo pomenutih sela.[39]

Zdravstveno stanje i higijensko-epidemiološka situacija na teritoriji Vojvodine

U jedinicama i na teritoriji Banata, Bačke i Srema u ovom periodu, nije bilo pojave nekih masovnih oboljenja, niti epidemije. Bilo je pojedinačnih slučajeva »lakih prehlada, malarije, angine i lakih povreda nogu od marša i to su najčešće pojave prijavljenih za lekarsku pomoć«, kako je navedeno u izveštaju Sanitetskog odseka Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine za april 1944. Na teritoriji istočnog Srema i Fruške gore nije bilo epidemije zaraznih bolesti. Javljali su se pojedinačni slučajevi trbušnog tifusa i pegavca, koji su odmah izolovani i lečeni po svim propisima medicine i sprečavanja epidemije. Zabeležen je i jedan slučaj tetanusa zbog infekcije prilikom ranjavanja, pa je Sanitetski odsek Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, tim povodom, naredio svim referentima saniteta i upravnicima bolnica obavezno profilaktičko davanje povređenima antitetanusnog seruma. U zapadnom Sremu, po izveštajima referenata saniteta i upravnika bolnica, bio je »priličan broj obole-

[39] Z. Levental i saradnici *Evakuacija ranjenika avionima za vreme NOB,* VMA - Odsek za istoriju vojnog saniteta, Dok. inv. br. 77 R.

lih od trbušnog i pegavog tifusa koji su, kako je anamnestički i epidemiološki utvrđeno, oboleli u Bosni i zapadnom Sremu usled širenja epidemije, koja je nastala mešanjem sa jedinicama iz Bosne«.

Sanitetski odsek Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine preduzeo je mere za sprečavanje širenja epidemije na granici zapadnog Srema i Bosne, raskuživanjem i depedikulacijom. Stanje čistoće u jedinicama bilo je uobičajeno i zavisilo je od terena i prilika u kojima se jedinice povremeno nalaze. Smeštaj po selima omogućavao je pranje i kupanje, presvlačenje rublja i spavanje u čistim posteljama. U bolnicama i logorima održavanje lične i opšte higijene sprovodilo se u granicama mogućnosti. Na sastancima i četnim konferencijama referenti saniteta održavali su predavanja o čuvanju i negovanju čistoće i zdravlja.

SANITETSKA SLUŽBA U JEDINICAMA GLAVNOG ŠTABA NOV I PO VOJVODINE U VREME ZAVRŠNIH BORBI ZA OSLOBOĐENJE VOJVODINE 1944.

Vojno-politička situacija u Vojvodini i njen uticaj na rad sanitetske službe

Letnji meseci 1944. proticali su u Sremu u znaku nezadrživog rasplamsavanja narodnooslobodilačke borbe, tako da je 20. septembra Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu mogao da javi Centralnom komitetu KPJ: »Čitav Srem je potpuno zahvaćen narodnooslobodilačkim pokretom«. Snažnom poletu i masovnom razvoju pokreta doprineli su, s jedne strane, dotadašnji uspesi oslobodilačke borbe u tom delu Vojvodine, a sa druge, veoma upešan razvoj događaja na ostalim delovima jugoslovenskog ratišta i, uopšte, nagoveštavao se brz slom fašističke Nemačke, hortijevske Mađarske i kvislinga, otvarala perspektiva konačnog oslobođenja i pobede revolucije.

Postojanje 16. i 36. vojvođanske divizije stvorilo je uslove da se u istočnoj Bosni 1. jula 1944. po naredbi maršala Tita formira 12. vojvođanski korpus NOVJ, što je predstavljalo veliki događaj u borbi naroda Vojvodine u NOR-u. Korpus je sve do završetka beogradske operacije dejstvovao ran matične teritorije. Za referenta saniteta 12. korpusa postavljen je dr Boris Roič.

U julu 1944. godine 12. korpus izvodio je borbena dejstva na teritoriji istočne Bosne (Birač i Majevica), a u avgustu se suprotstavlja jakim neprijateljevim snagama (7. SS divizija »Princ Eugen«), prelazi put Foča-Kalinovik, u pravcu Sutjeske i Maglića, i biva potisnut na Pivsku planinu. Sa velikim brojem ranjenika iscrpen borbama, marševima i glađu, stiže u s. Breznu, južno od Pivskog manastira u Crnoj Gori, odakle je sa improvizovanog aerodroma u Breznom 22. avgusta 1944. evakuisano u Italiju 1059 ranjenika i bolesnika[40]

Posle uspešno završene evakuacije ranjenika, jedinice 12. korpusa, nastupajući iz Crne Gore i Hercegovine, prelaze preko druma Kalinovik - Sarajevo u pravcu Drine koju, uz teške borbe s neprijateljem, forsiraju 5/6. septembra kod Starog Broda i prelaze u Srbiju, oslobađaju Podrinje, Podgorinu, Rađevinu, Pocerinu i Mačvu, sa gradovima Bajinom Baštom, Krupnjem, Banjom Koviljačom, Loznicom, Šapcem, Obrenovcem i stižu 14. oktobra pred Beograd, gde u sastavu 1. armijske grupe učestvuju u njegovom oslobađanju. U borbama za oslobađanje Obrenovca, jurišajući sa grupom bombaša na ne-

[40] D. Otović, J. Orikić, *Vazdušne bitke zja ranjenike,* Književne novine, Beograd, 1986, str. 138.

mačke tenkove, poginula je 9. oktobra Vera Š. Miščević, bolničarka iz 3. bataljona 3. vojvođanske brigade.[41]

U toku borbi za oslobođenje Beograda, 12. korpus je imao 1230 ranjenih i 570 poginulih boraca i rukovodilaca.[42]

U isto vreme, cela teritorija Vojvodine bila je obuhvaćena veoma žilavim borbenim dejstvima narodooslobodilačkih snaga. Po naređenju Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine od 22. jula 1944. do sredine avgusta izvršena je reorganizacija komandovanja jedinicama NOVJ u Vojvodini. Na osnovu toga, početkom avgusta fomirani su štabovi Sremske, Banatske i Bačko-baranjske operativne zone. Pod komandom Štaba Sremske operativne zone bili su Fruškogorski, Posavski i Bosutski NOP odred, koji su nastali 22. jula od 1. do 2. sremskog odreda i novopridošlih boraca. Odeljenje za narodno zdravlje Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine, počelo je s kontrolom zdravstvenih ustanova, što je, pored organizovanja zdravstvene službe u oslobođenim mestima, lečenja i održavanja sanitetskih tečajeva - postalo svakodnevna praksa.

Posle masovnog prilaženja domobrana u Sremu u NOVJ, na poziv maršala Tita od 30. avgusta 1944. stvoreni su uslovi da se od njih i novih boraca formiraju nove brigade. Tako su naredbom Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine od 11. septembra formirane: u mestu Jabuka na Fruškoj gori - 8. vojvođanska brigada (referent saniteta Milica Mica Cindrić, a lekar dr Miša Radić); kod s. Morovića, u Bosutskim šumama - 9. vojvođanska brigada (referent saniteta Angelina Molovina Šojić); kod s. Karlovčića, u istočnom Sremu - 10. vojvođanska brigada (referent saniteta Jelica Roland, zamenik Milena Jovičić, a lekar dr Radmilo Vudrov); u manđeloškim vinogradima, u podnožju Fruške gore - 11. vojvođanska brigada (referent saniteta Vida Lončar, a lekar dr Tonči Ilić). Brigade su ušle u sastav Sremske operativne zone. U periodu od 15. septembra do 31. oktobra 1944. u borbama na teritoriji Srema 10. vojvođanska brigada je imala i 124 ranjena i 51 poginulog borca.[43]

Stab Bačko-baranjske operativne zone je krajem avgusta 1944. od 3. bačko-baranjskog odreda i novih boraca formirao Bačko-palanački, Šajkaški, Novosadski, Somborski i Subotički partizanski odred. Referent saniteta Operativne zone bila je Gordana Stankov Majka, bolničarka koja je u Fruškoj gori završila viši sanitetski tečaj.

Banatski partizani bili su organizovani u 4. i 5. banatski odred pod komandom Štaba Banatske operativne zone. Ubrzo je 4. banatski odred reorganizovan u Vršački, Belocrkvanski i Pančevački. Referent saniteta 5. banatskog odreda bila je Zora Petković, koja je sa tri drugarice u martu prešla u Srem, gde su sve završile bolničarski tečaj i ponovo se vratile u Banat, te učestvovale u akciji pružanja medicinske pomoći ranjenicima.

Naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 17. oktobra 1944. formirana je Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju, koja je preuzela svu izvršnu i sudsku vlast i vojnopozadinsku funkciju. Vojna uprava bila je podeljena na Vojnu oblast za Banat (šef Sanitetskog odseka dr Kamenković) i Vojnu oblast za Bačku i Baranju, a vojne oblasti su u svom sastavu imale komande vojnih područja, komande mesta, vojne stanice sela, narodne straže (nakon oslobođenja i pogranične straže). Sa organima vojne uprave sarađivali su organi narodne vlasti u normalizaciji prilika u oslobođenim krajevima i mo-

[41] *Vojna enciklopedija*, Beograd, 1962, prvo izdanje, sv. 5, str. 639.
[42] P. Grujić, *16. vojvođanska divizija*, VIZ, Beograd, 1959, str. 298.
[43] Zbornik, tom. I, knj. 10, str. 452-467.

bilizaciji ljudskih i materijalnih snaga za dalje vođenje rata. Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju ukinuta je u januaru 1945, a formirana je Vojna oblast za celu Vojvodinu, koja je imala isključivo vojnopozadinsku funkciju. Na području Srema, po naredbi Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine formirana je 12. oktobra 1944. Sremska vojna oblast (šef Sanitetskog odseka kapetan dr Vera Sarić), kojoj su neposredno bile potčinjene komande vojnih područja: Bosutskog (Šidskog) - šef Sanitetskog odseka Zagorka Vujić, a kasnije dr Nikola Dobričić, Fruškogorskog (Sremskomitrovačkog) - šef Sanitetskog odseka dr Dura Mihajlović i Posavskog (Zemunskog) - šef Sanitetskog odseka dr Srđan Drakulić.

Neposredno posle oslobođenja Beograda, jedinice 12. korpusa su noću 21/22. oktobra forsirale r. Savu na odseku Skela-Obrenovac-Umka i, goneći razbijenog neprijatelja oslobodile do 23. oktobra sva mesta u jugoistočnom Sremu. U sadejstvu sa jedinicama 1. proleterskog korpusa noću 23/24. oktobra, oslobodile su Staru Pazovu, a 27. oktobra i Rumu. Za vreme nastupanja 1. i 12. korpusa kroz istočni deo Srema, 7, 9, 10. i delovi 11. vojvođanske brigade pod komandom Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, koje su se nalazile iz neprijateljevih linija odbrane, vršile su napade na neprijateljeve garnizone i kolone u povlačenju, čime su znatno olakšale nastupanje glavnih snaga NOVJ i doprinele oslobođenju istočnog Srema. Noću između 31. oktoba i 1. novembra, 16. divizija, posle petodnevnih žestokih borbi, oslobodila je Sremsku Mitrovicu.[44]

U isto vreme 36. vojvođanska divizija napreduje u pravcu Fruške gore i 1. novembra zaposeda položaj Bešenovo-Šuljam-Grgurevci-Manđelos-Ležimir-Sišatovac-Stara Bingula-Pištinac, radi potiskivanja neprijatelja sa njegovih dotadašnjih položaja. U napadu 6. vojvođanske brigade na s. Stari Divoš, sa položaja Ležimir-Šišatovac, 3. novembra brigadno previjalište bilo je smešteno u s. Šišatovcu kuda su upućivani ranjenici iz bataljonskih previjališta, dok je divizijska hirurška ekipa bila isturena u s. Ležimir, a divizijska bolnica razvijena u s. Šušljamu. U toku borbi na Fruškoj gori, na položaju Grgurevci-Manđelos 5. vojvođanska brigada je od 1. do 15. novembra imala 157 ranjenih, 57 poginulih i 158 nestalih, kao i 26 obolelih (uglavnom, prehladna oboljenja, dok zaraznih oboljenja nije bilo). Ukupni gubici 36. vojvođanske divizije, u borbama u rejonu Fruške gore u periodu od 31. oktobra do 15. novembra iznosili su: 415 ranjenih, 129 poginulih i 176 nestalih, što govori o žestini borbi koje je ona vodila i o obimu rada sanitetske službe. .

Posle dugotrajnih i žestokih borbi koje su sve do 19. januara 1945. vodile jedinice 1. proleterskog korpusa (od 1. januara 1945. godine - 1. armija) zapadno od Sremske Mitrovice, front se stabilizovao na liniji od s. Mohovo na Dunavu do s. Lipovac na levoj obali r. Bosuta. Na toj liniji obe strane prešle su u pozicionu odbranu sve do 12. aprila 1945, kada je 1. armija počela proboj Sremskog fronta, u sklopu završne ofanzive Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje Jugoslavije.

Početkom oktobra 1944. delovi II ukrajinskog fronta Crvene armije izbili su na jugoslovensko-rumunsku granicu. Nakon prelaska u Banat, u sadejstvu sa jedinicama NOVJ, koje su pod komandom Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine dejstvovale na toj teritoriji (8. vojvođanska brigada - od 9. oktobra, udarni bataljon Banatske operativne zone, Vršački, Belocrkvanski, Pančevački i 5. banatski partizanski odred) ubrzo su potisli nemačke snage prema r. Tisi i oslobodile: Belu Crkvu, Vršac, Petrovgrad, Pančevo i Kikindu.

[44] S. Savić, *51. vojvođanska divizija*, VIZ, Beograd, 1974, str. 5-6.

Tada je 8. oktobra 1944. u s. Vojilovici kod Pančeva formirana 12. vojvođanska brigada Manda Krilića (lekar dr Milorad Kovačev). Oslobodivši tako ceo Banat do 10. oktobra i goneći dalje razbijenog neprijatelja, jedinice NOVJ prešle su r. Tisu i u sadejstvu sa partizanskim odredima u Bačkoj (Bačkopalanački, Subotički, Sajkaški i Somborski) oslobodile veći broj naseljenih mesta. Kroz Bačku su nastupali 31. korpus Crvene armije i 8. vojvođanska brigada prema Somborn i Apatinu, a 46. korpus Crvene armije prema Subotici. Izbijanjem tih snaga na Dunav, do 25. oktobra, bila je konačno oslobođena cela Bačka.

U vreme završnih borbi za konačno oslobođenje Vojvodine, u toku oktobra i novembra 1944. cela njena teritorija bila je prekrivena jedinicama NOV i POJ. U to vreme nastavljeno je rasformiranje partizanskih odreda i formiranje novih operativnih jedinica. Pored 12. vojvođanske brigade, takođe u Banatu, u Petrovgradu je, 14. oktobra formirana 13. vojvođanska brigada (referent saniteta Nada Milutinović Janja), a 11. novembra u s. Bački Petrovac, pretežno od Slovaka iz Vojvodine, formirana je 14. vojvođanska (Slovačka) brigada (referent saniteta Janja Rakova). Kasnije, 31. decembra 1944. formirana je u s. Kiščanju i Mađarskoj, i poslednja, 15. vojvođanska brigada, sastavljena od boraca mađarske nacionalnosti iz Vojvodine (referent saniteta brigade Ivo Buden, a lekar dr Josip Marjaš). Posle oslobođenja Srema, Banata i Bačke, od 7, 8, 12. i 14. vojvođanske brigade formirana je 30. oktobra 1944. u Novom Sadu 51. vojvođanska NOU divizija (referent saniteta dr Boris Roič, a kasnije dr Milorad Kovačev).

SANITETSKO OBEZBEĐENJE BATINSKE OPERACIJE

Prva i najveća borba koju je ubrzo posle formiranja vodila 51. vojvođanska divizija, bila je batinska operacija. To je jedna od najvećih zajedničkih operacija jedinica 51. vojvođanske divizije NOVJ i Crvene armije vođenih na teritoriji Jugoslavije.

Operacija je počela noću 7/8. novembra 1944. s manjim snagama u rejonu Apatina, a 10/11. novembra u rejonu s. Batine, kao glavnim pravcem udara. U početku je neprijatelj bio potisnut, ali za kratko vreme. Razvile su se žestoke borbe, naročito u rejonu s. Batine, gde je mostobran bio brzo uspostavljen, ali ga je teško bilo održati. Ubrzo je neprijatelj dovukao jake snage, potpomognute tenkovima, i razvile su se teške borbe koje su završile 29. novembra 1944. uništenjem neprijateljevih snaga i izbijanjem jedinica 51. divizije NOVJ i Crvene armije na levu obalu reke Drave ispred Osijeka i konačnim oslobađanjem Vojvodine i Baranje. Divizija je imala 850 ranjenih, 271 poginulog i 207 nestalih (najveći broj se udavio u Dunavu) boraca i rukovodilaca, dok su jedinice Crvene armije imale oko 1500 vojnika izbačenih iz stroja

U batinskoj operaciji sanitetska služba tek formirane 51. divizije imala je težak zadatak s obzirom na to da je za kratko vreme ranjeno mnogo boraca, kojima je, u izuzetno nepovoljnim uslovima i u veoma kratkom vremenu, bilo neophodno da se pruži hitna medicinska pomoć. Zbrinjavanje ranjenika u operaciji odvijalo se u tri sanitetske etape:

- prva etapa, svodila se na pružanje prve pomoći koju su vršile bolničarke u četama, dok se rad u bataljonskim previjalištima odvijao u pružanju osnovnih mera opštemedicinske (»predlekarske«) pomoći, kao što su stavljanje ili popravka zavoja, hemostaza esmarhovom poveskom sa nazna-

kom vremena stavljanja, i prva imobilizacija, kao i trijaža, priprema i evakuacija u brigadno previjalište. U neposrednoj blizini nalazilo se i previjalište Crvene armije u kojem su radili lekari. U oba previjališta pružana je medicinska pomoć i ranjenicima NOVJ i Crvene armije bez ikakve razlike;

- drugu etapu činio je rad brigadnog saniteta 12, a kasnije i 7. vojvođanske brigade koji se prebacio na desnu obalu Dunava na Batini, gde je radio u jednom podrumu, dok su lekar i referent saniteta sa preostalim osobljem razvili brigadno previjalište za prihvat 150 ranjenika na levoj obali Dunava u Bezdanu (kasnije u s. Kolutu), gde je pružana potpuna opštemedicinska (lekarska) pomoć. Laki pokretni ranjenici su, posle primljene medicinske pomoći vraćeni u jedinicu, a teži su evakuisani u novoformiranu Vojnu bolnicu u Somboru. Zbog velikog priliva ranjenika, u Bezdanu, a kasnije u s. Kolutu formiran je na brzinu Prihvatni trijažno-evakuacioni punkt (upravnik dr Stevan Ostrogonac) u kojem su radili većinom sovjetski lekari, jer 51. divizija još nije imala formiranu svoju bolnicu ni Mediko-sanitarni bataljon (MSB), i

- treću etapu činio je rad Vojne bolnice u Somboru za sve ranjenike kojima je bila neophodna specijalistička hirurška pomoć, posle koje su teži ranjenici tu ostajali na daljem lečenju, dok su lakši evakuisani u okolne bolnice lakih ranjenika (Torža, Sivac, Stapar) radi funkcionalne terapije.

Evakuacija ranjenika je, u prvim danima, vršena zaprežnim kolima sa slamnom prostirkom, a kasnije kamionima s ceradnim krovom. U toku evakuacije ranjenici su dobijali tople napitke i pokrivani ćebadima.

Nemci su u zoru 12. novembra izvršili tenkovima protivnapad na batinski mostobran i situacija je postala kritična. Ispred jednog podruma u kojem je bilo previjalište i dosta teških ranjenika 2. bataljona 12. vojvođanske brigade, laki ranjenici i sanitetsko osoblje pokupili su razbacano oružje i otvorili vatru na grupu nemačkih automatičara koja se probijala do podruma, i tako zaštitili ranjenike.

»Sanitetska služba je - seća se komandant ove brigade Dušan Doronjski - odigrala krupnu ulogu u Batini. Posebno hrabre bolničarke koje nisu dozvoljavale da i jedan ranjenik ostane bez pomoći na položaju. I ginule su one za vreme izvlačenja ranjenika, ali dolazile su druge«. Bolničarka Gordana Urošev Majka, samo pomenutog dana, izvukla je ispred fašističkih rovova više od 30 boraca, a referent saniteta 2. bataljona ove brigade Katica Jović Kaća, iako i sama ranjena, sa tek previjenom rukom, ostala je na položaju sa lekarom dr Škorićem i borila se za svakog ranjenika.[45] U batinskoj operaciji poginulo je 7 bolničarki iz 12. i dve iz 7. vojvođanske brigade.

Na prelazu preko Dunava i na putu za Sombor, nemački avioni bombardovali su i mitraljirali kolonu ranjenika. Samopregornim radom Bolnički centar br. 2 u Somboru uspeo je da u vreme batinske operacije zbrine oko 1070 ranjenika i bolesnika, što za bolnicu, koja je još uvek bila u formiranju, nije bio mali broj.[46]

Sanitetsko obezbeđenje borbi na Dunavu i Dravi

Da bi se olakšao prodor snaga 1. proleterskog korpusa na Sremskom frontu, 3. vojvođanska brigada 36. divizije u sadejstvu sa jedinicama Ratne rečne flotile Crvene armije, forsirala je Dunav između Opatovca i Mohova

[45] N. Božić, *Batinska bitka,* »Rad«, Beograd, 1978, str. 145.
[46] S. Berber, *Bolnički centar br. 2 u Somboru, 1944-1945,* SUBNOR Sombor, 1974, str. 40.

3/4. decembra 1944. i zauzela Mohovo, Sarengrad i Opatovac, napadajući dalje na komunikaciju Sotin-Tovarnik. U tim borbama brigada je imala 213 ranjenih, 71 poginulog i 7 nestalih. Posle tih borbi 3. brigada se ponovo vratila na levu obalu Dunava u Bačku.

Sa istim zadatkom, 5. vojvođanska brigada iste divizije, zajedno sa jednim bataljonom sovjetske mornaričke pešadije, prebacila se 7/8. decembra 1944. brodovima sovjetske Dunavske flotile na desnu obalu Dunava i posle žestokih borbi, zauzela na juriš Vukovar i fabriku obuće »Bata« u Borovu. Posle dva dana i dve noći borbi se daleko nadmoćnijim neprijateljem, koji je dovukao tenkovska pojačanja 5. vojvođanska brigada i sovjetska jedinica morale su se povući noću 9. decembra jer »ranjenika je bilo sve više, municije sve manje, a pomoći niotkuda, ni sa fronta ni sa leve obale Dunava«. U toku tih borbi Brigada je imala 308 ranjenih, 161 poginulog i 20 nestalih. Spašavajući ranjenike, poginule su i bolničarke Tina Stojković, Zora Mijatović, Bojana Savić i Cveta Stanojević Crna (izvlačeći smrtno ranjenog svog komandanta bataljona, koji je ubrzo izdahnuo).

U toku desanta četni i bataljonski sanitet prebacio se zajedno sa jedinicama na desnu obalu Dunava, gde su formirana dva bataljonska previjališta, po jedno za dva bataljona. Lekar dr Stanko Krstić i pomoćnica referenta saniteta brigade, sa jednim medicinarom, jednom bolničarkom i dva borca, neposredno nakon prelaska jedinica, formirali su brigadno previjalište na levoj obali Dunava u blizini spiava za prevoženje, u maloj zgradi na samoj obali, u kojoj se nalazilo i previjalište Mornaričkog bataljona Crvene armije, sa jednim lekarom i jednom bolničarkom. Ostali deo brigadnih sanitetskih ustanova nalazio se u s. Vajska, udaljenom oko 10 km od Dunava, ali u njemu nije bilo lekara. Hirurška ekipa nalazila se u sastavu divizijske bolnice u s. Baču, 9 km od Vajske. Četni sanitet je u vrlo teškim uslovima pružao prvu pomoć svim ranjenicima, kako iz jedinica brigade tako i crvenoarmejcima. Zbog velikog priliva ranjenika, oni su se samo izuzetno zadržavali u bataljonskom previjalištu, pa je većina, neobrađena i bez dokumentacije, upućivana u brigadno previjalište. Iz istih razloga, jedan deo ranjenika otuda je upućivan u brigadni sanitet, a oni kojima je bila potrebna hirurška intervencija, upućivani su direktno u divizijsku bolnicu. Od četnog do bataljonskog, kao i od ovog do mesta prevoza, evakuacija se vršila pešice i na nosilima. Za ove potrebe brigadnom sanitetu bio je dodeljen vod iz tehničke čete. Iz brigadnog previjališta, a delimično i neposredno sa splavova, ranjenici su evakuisani konjskom zapregom, a pokretni i pešice do brigadnog saniteta u s Vajsku. Iz brigadnog saniteta do divizijske bolnice ranjenici su prevoženi kamionima. Prilikom prevoženja preko Dunava stradao je izvestan broj ranjenika jer su dva motorna čamca, kojima su ranjenici prevoženi, bila potopljena.

Priliv ranjenika u divizijsku bolnicu bio je velik, a hirurške intervencije (laparotomije, trepanacije, hirurške obrade rane posle komplikovanih preloma ekstremiteta i dr.), vršili su šef ekipe dr Ljubomir Rašović i hirurg dr Velimir Šibalić. Rad je bio intenzivan i trajao je nekoliko dana. Ekipa je dobro uvežbana, a instrumenata i sanitetskog materijala bilo je dovoljno. Sterilizacija je vršena u »partizanskom buretu«. Primenjivana je anestezija - opšta, eterom, pentotalom i evipanom, i lokalna. Imobilizacija je, najvećim delom, vršena zatvorenim gipsanim zavojem. Teški ranjenici su nekoliko dana ležali u divizijskoj bolnici, a potom su, sanitetskim vozom, evakuisani u Bolnički centar u Novi Sad.

Za to vreme vodila se borba i na Dravi. Vojvođanska 7. brigada 51. divizije, noću 9/10. decembra 1944. forsirala je Dravu, naspram s. Sv. Ane blizu Valfora, i do jutra uspela da preko reke prebaci svoj 2. bataljon koji je bez većeg otpora iznenađenog neprijatelja, zauzeo s. Bistrince i obrazovao uži mostobran. Noću 10/11. decembra 7. vojvođanska brigada prebacila je na desnu obalu Drave sve svoje jedinice koje su zauzele i s. Belišće. Jake neprijateljeve snage, podržane tenkovima, izvršile su 11. decembra žestok protivnapad i primorale Brigadu da se, uz žestoke borbe, vrati na levu obalu Drave. Brigada je u tim borbama imala 131 ranjenog, 63 poginula i 126 nestalih boraca (od kojih se veći broj udavio u reci).

Za vreme ovih događaja, jedan deo brigadnog saniteta se nalazio u s. Žido Pustara, a drugi zajedno sa divizijskom hirurškom ekipom (hirurg dr Vukašin Uzelac) u s. Bolmanu, dok je divizijska bolnica smeštena u s. Belom Manastiru i u nju su upućivani laki ranjenici posle hirurške obrade, dok su teži zadržavani. Hirurška ekipa radila je neprekidno, sa malim odmorima od 1 do 2 sata. Od većih operacija izvršeno je 5 laparotomija sa suturama creva i jednom resekcijom, jedna trepanacija, jedna amputacija femura. Sve rane su revidirane i hirurški obrađene, stavljene su udlage, davan je serum protiv tetanusa, sulfamidski preparati, glikoza, fiziološki rastvor, analeptika, i dr.

Formiranje brigada narodne odbrane u Vojvodini izvršeno je preformiranjem 9, 10. i 13. vojvođanske brigade od kojih je 18. decembra 1944. formirana 7. vojvođanska divizija narodne odbrane (referent saniteta dr Emanuel Vajs). Najzad, 1. januara 1945, naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ formirana je 3. armija od jedinica Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine i 12. korpusa, u čijem su se sastavu nalazile 16, 36. i 51. vojvođanska divizija.

NOVA ORGANIZACIJA SANITETSKE SLUŽBE

U Sanitetski odsek Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine u avgustu 1944. došlo je 6 lekara - sovjetskih građana, koji su prebegli iz neprijateljeve vojske u okolini Vinkovaca. Među njima su bila 2 hirurga, 2 internista i 2 bakteriologa. Oni su raspoređeni u bolnice u Fruškoj gori i Posavini.

Novi bolnički kurs pri Bolnici »F« u Fruškoj gori počeo je 28. avgusta sa oko 50 drugarica, a završen je krajem septembra 1944.

U Sanitetski odsek Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, pored dotadašnjeg načelnika dr Dušana Savića, 5. septembra 1944. postavljeni su: dr Borivoj Gnjatić za referenta za trupnu službu, dr Radoslav Pejaković za referenta za bolničku službu, magistar farmacije Vladimir Jovanović za šefa apotekarskog odseka, a student Blagoje Lazić za šefa sanitetskog slagališta koje je premešteno u s. Grgurevce.

Naredbom Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine 10. septembra 1944. sanitetski odsek dobio je naziv odeljenje. Naredbom od 17. oktobra 1944. organizovan je sanitet Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. Za šefa Sanitetskog odeljenja postavljen je dr Borivoj Gnjatić, za šefa Vojne oblasti za Banat dr Kamenković, Vojne oblasti Srema dr Mirko Radović, a kasnije dr Vera Šarić, i Vojne oblasti Bačke dr Radoslav Pejaković.

Krajem oktobra 1944. bolnica »F«, sa oko 200 ranjenika, premeštena je iz Fruške gore u Novi Sad.

Kako je u leto 1944. bio povećan priliv novih boraca, pri komandama vojnih područja oformljene su regrutne komisije koje su radile na pregledu i oceni sposobnosti regruta za vojne jedinice. Primljene drugarice upućivane

su na bolničarske tečajeve koji su stalno održavani pri bolnicama. Što se tiče organizacije sanitetske službe u trupi, naročito posle završetka borbi za oslobođenje Vojvodine, sve operativne jedinice imale su dovoljan broj lekara i ostalog sanitetskog osoblja. U nekim brigadama referenti saniteta su lekari, dok su u drugim i dalje stare bolničarke, a lekari brigada su njihovi pomoćnici po službi lečenja. Svaka brigada imala je brigadni sanitet koji su sačinjavali: referent saniteta, zamenik referenta, lekar, higijeničarka, evakuator ranjenika i pomoćno osoblje. Svaka divizija, pored referenta saniteta i njegovog zamenika koji su lekari, imala je još apotekara, svoju hiruršku ekipu sa specijalistom - hirurgom i ostalim pomoćnim osobljem, i trijažnu stanicu u sastavu divizijske bolnice.

U toku decembra 1944. u svim divizijama formirani su mediko-sanitarni bataljoni (MSB), sa sledećim funkcionalnim delovima: prijemno-trijažni vod, operacijsko-previjališni vod, bolnički vod, sanitarni vod, odeljenje za evakuaciju i transport, kao i načelnici medicinskog i intendantskog snabdevanja koji rukovode pomenutim delatnostima (komandanti MSB: u 16. diviziji dr Nikola Topalović, u 36. diviziji dr Milovan Petrović, a u 51. diviziji dr Antun Gašparov).

U pogledu stručne spreme sanitetskog osoblja, referenti brigada i većina bataljonskih referenata su završile, pored nižeg, i viši sanitetski tečaj. Sve bolničarke koje su radile u sanitetskoj službi imale su završen niži bolničarski tečaj. Njihova stručna sprema zadovoljavala je potrebe saniteta, naročito u nižim jedinicama.

U pogledu higijensko-epidemiološke situacije karakteristično je da u ovom periodu, u jedinicama na teritoriji Vojvodine, nije bilo akutnih zaraznih oboljenja, pa ni pojave epidemija. Zapažena je vašljivost u jedinicama koje su duže vremena bile na položajima, zbog nemogućnosti redovnog pranja, kupanja i presvlačenja. Većina jedinica bila je snabdevena sredstvima za depedikulaciju, koje je. brigadni i bataljonski sanitet nosio sa sobom. Vakcinacija protiv trbušnog tifusa vršena je kod boraca u malom procentu zbog nestašice vakcine. Lekari i referenti saniteta održavali su povremeno predavanja o čuvanju i negovanju čistoće i zdravlja. Predavanjima su upoznavani borci sa osnovama lične i opšte higijene. Najveći broj prijavljenih za lekarski pregled bio je zbog bronhitisa, angine, malarije, proliva, febrilnog stanja, lake povrede nogu pri maršu i furunkula. Lekarsko-komisijski pregled se obavljao u jedinicama pri divizijama sa dva lekara, jednim članom vojno-političkog rukovodstva i mobilizacijskim poverenikom komande područja. Ova komisija nije vršila regrutaciju, već demobilizaciju boraca, nesposobnih za operativne jedinice.

Formiranjem Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju, sve bolnice na teritoriji Banata i Bačke prešle su u nadležnost Sanitetskog odseka Vojne uprave. Posle oslobođenja Sombora, formirana je 12. novembra 1944. Vojna bolnica čiji je upravnik bio dr Košta Grgurov, stomatolog. Bolnica je potom prerasla u Bolnički centar br. 2-Sombor. Bila je to, na toj teritoriji, i jedina prihvatna bolnica kao najbliža frontu. Vrlo se teško i sporo sređivala zbog velikog priliva ranjenika (iz batinske operacije), slabe organizacije i otežanog snabdevanja posteljnim i drugim nameštajem. Formirana su sva odeljenja i postavljeni odgovarajući lekari - specijalisti. Rad u bolnici tekao je uporedo sa njenim opremanjem i organizovanjem, i ona je, u početnoj fazi, mogla da primi 600 ranjenika. Oskudevalo se u sanitetskom materijalu, jer u Somboru i okolini nije zatečena veća količina, a tu je bilo i dosta sovjetskih vojnih bol-

nica, kojima je bio potreban isti materijal i bolnička oprema. Iz somborske bolnice je, radi rasterećenja, evakuisano oko 300 ranjenika u bolnicu Stari Bečej, jer je zbog blizine fronta bio stalan priliv velikog broja ranjenika. U toku organizovanja i u još nesređenom stanju, bolnica u Starom Bečeju dodeljena je Upravi Bolničkog centra - Sombor sa celokupnim osobljem.

Posle oslobođenja Subotice, 11. oktobra 1944. odmah je u njoj formirana Vojna bolnica (upravnik dr Milutin Samuilov, hirurg), koja je bila relativno dobro opremljena. Ona je u decembru 1944. preformirana u bolnički centar.

Stalna vojna bolnica u Zemunu (upravnik dr Ivo Baboselac) pripadala je Sanitetskom odeljenju Vrhovnog štaba NOV i POJ zbog blizine i lakšeg održavanja veze. U njoj se krajem novembra 1944. nalazilo 700 ranjenika i bolesnika. Među bolesnicima bila su i dva slučaja trbušnog tifusa, jedan slučaj dizenterije, dva sa difterijom i četiri sa gas-gangrenom. Bolnica je imala upravu i 7 lekara, 30 bolničarki i pomoćno osoblje. Teških ranjenika bilo je oko 300. Bilo je dovoljno lekova i sanitetskog materijala. U Zemunu se nalazilo i Glavno sanitetsko slagalište Vrhovnog štaba, sa priličnom količinom lekova i materijala.

Stalna Vojna bolnica u Petrovaradinu imala je upravu i stručno sanitetsko osoblje: 5 lekara, od kojih 2 hirurga i 43 bolničarke. Krajem novembra 1944. imala je 310 ranjenika od kojih 113 teških, a ostalo srednje teških i lakih, kao i 90 bolesnika.

Prihvatna bolnica u Indiji imala je tada svega oko 50 ranjenika. Bolnica je u to vreme imala samo jednog lekara koji je vršio dužnost upravnika. U njoj su, uglavnom, bili laki ranjenici sa kratkim rokom izlečenja. Dobro opremljena inventarom, bolnica je kasnije povećavala kapacitet formiranjem svih odeljenja i popunom dovoljnim brojem stručnjaka.

Vojna bolnica u Rumi imala je upravnika - lekara, kao i još 6 lekara, 40 bolničarki, apotekara i 2 studenta farmacije. U bolnici se nalazilo oko 500 ranjenika, od kojih 200 težih, a ostalo laki.

Vojna bolnica u Sremskoj Mitrovici bila je Prihvatna bolnica 1. proleterskog korpusa. Sanitetski odsek Vojne oblasti Srema je tu organizovao stalnu vojnu bolnicu koja je mogla da primi 300 ranjenika.

Vojna bolnica u manastiru u Beočinu imala je oko 400 postelja i mogla je da prima lake ranjenike. Imala je upravu i jednog lekara. Ukoliko ne bi bilo potrebe za smeštajem većeg broja ranjenika, predviđeno je da prima rekonvalescente.

Lečilište za TBC »Fruška gora« na Iriškom vencu (upravnik dr Tomaž Furlan) počelo je sa radom krajem oktobra 1944. Imalo je svoju upravu i 3 lekara - specijalista i 9 sestara - bolničarki. Na lečenju je bilo 56 bolesnika, a praznih postelja još 136. Celokupna oprema ovog sanatorijuma, kao i rendgen, kreveti i ostalo, zatečeno je posle odlaska neprijatelja.

Sanitetsko slagalište iz Fruške gore premešteno je u Sremsku Mitrovicu. Stanje lekova, obično bez naročitih zaliha, sa teškoćama je zadovoljavalo potrebe novoosnovanih bolnica.

Posle oslobođenja Vojvodine, ona je postala velika pozadinska baza za snabdevanje i zbrinjavanje jedinica na Sremskom frontu i onih koje su se nalazile na levoj obali Dunava i Drave, pripremljena za ofanzivu za konačno oslobođenje još okupiranih delova Jugoslavije. Pored pomenutih bolnica na teritoriji Srema, naredbom Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju od 24. novembra 1944, određeno je da se radi smeštaja i lečenja ranjenih i obolelih

boraca u što kraćem roku na području te uprave, formiraju vojne bolnice. One su formirane na taj način što su u sedištima vojnih područja formirani bolnički centri, koji su obuhvatili sve formirane bolnice, kao i u ostalim mestima područja i to:

I bolnički centar bio je u Novom Sadu, upravnik - potpukovnik dr Isidor Papo, a zatim dr Bogdan Anđelić. Pored Novog Sada, u kojem su bile 4 bolnice, obuhvatao je i bolnice u Novom Futogu, Gajdobri, Torži (sada Savino Selo), Starom Bečeju, Srbobranu, Vrbasu, Čurugu, Žablju i kasnije i u Bačkoj Palanci.

II bolnički centar nalazio se u Somboru (upravnik - major dr Vinko Zaninović, a zamenik major sanitetske službe Crvene armije Ivan Sofronov) u kojem su bile još 3 bolnice, kao i bolnice, u Sivcu, Staparu, Bezdanu, Odžacima, Kuli i Crvenki.

III bolnički centar je u Subotici (upravnik dr Ante Prčić) u kojoj je bilo 5 bolnica, kao i bolnice u Bačkoj Topoli, Senti, Staroj Kanjiži, Adi i Molu.

IV bolnički centar - Petrovgrad (upravnik dr Velimir Ristin) imao je 5 bolnica, kao i bolnice u Jaši Tomiću, Melencima (Banja Rusanda), Velikoj Kikindi i Novom Kneževcu.

V bolnički centar - Pančevo (upravnik dr Jefto Šambek) sa bolnicama u Pančevu, Vršcu, Beloj Crkvi i Kovinu, i

VI bolnički centar - Sremska Mitrovica (upravnik dr Mento Salom, zatim dr Vinko Zaninović) sa 4 bolnice kao i lečilište za TBC na Iriškom veneu u Fruškoj gori i bolnice u Sremskoj Kamenici, Beočinu, Kovinu i Sremskim Karlovcima.

Svi bolnički centri bili su potčinjeni Sanitetskom odseku Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju, čiji je načelnik bio dr Borivoj Gnjatić, zamenik dr Mirko Radović, referent za higijenu dr Dragan Marinčić, referent za sanitetsku proizvodnju magistar farmacije Nikola Kardoš i referent za apotekarstvo magistar farmacije Marko Sijakov. 'Svaki bolnički centar imao je upravu koju su sačinjavali upravnik, politički komesar, glavni hirurg i intendant. Potrebno pomoćno osoblje uzimano je s terena.

Bolnički centri imali su od 1000 do 25000 postelja. Nastojalo se da se ne stvaraju manji centri od 1000 postelja. Korišćenje postelja bilo je predviđeno ovako: na primer, od 2500 postelja za ranjenike predviđeno je 1700, za internističke 300 i 500 za zarazne bolesnike. Zarazna odeljenja nisu odmah razvijana u punom obimu, ali se unapred obezbeđivala mogućnost njihovog širenja. Pri rasporedu hirurških postelja pridržavalo se ovog principa: 25% za frakture, 30% za teške ranjenike i one sa komplikacijama kod povrede glave, oka i nervnog sistema, a 45% postelja za lake ranjenike. Klasifikacija i poseban smeštaj prve kategorije ranjenike smatrani su obaveznim. Težilo se i daljoj klasifikaciji pa su radi što kvalitetnijeg lečenja, formirana posebna odeljenja za povrede glave i nervnog sistema, za maksilo-facijalnu hirurgiju i si., što je zavisilo od toga da li je u centru bilo odgovarajućih specijalista Posebna pažnja posvećena je organizaciji bolnica lakih ranjenika. Radi racionalnijeg lečenja, svi laki ranjenici smeštani su na jednom mestu i podvrgavani specijalnom lečenju (medicinska gimnastika, funkcionalna i radna terapija) i posebno vojno-političkom vaspitanju (formiranje u vojne jedinice, politički kursevi, specijalni vojni kursevi). Velika pažnja obraćana je organizaciji prijemnih odeljenja. Gde god su to potrebe nalagale, i civilne bolnice uključivane su u bolničke centre. Pri organizovanju bolničkih centara, uvek se

imala u vidu i mogućnost njihovog proširivanja, predviđanjem pojedinih zgrada koje bi u slučaju potrebe mogle poslužiti za smeštaj novih odeljenja.

U bolničkim centrima neprekidno su održavani bolničarski tečajevi, a samo u martu 1945, za potrebe 3. armije tečaj je završilo oko 1000 slušalaca, uglavnom, bolničarki i bolničara.

Bolnički centri su se snabdevali sanitetskim materijalom iz svog sanitetskog slagališta, a ovi iz Glavnog sanitetskog slagališta u Zemunu. Naime, pri svakom bolničkom centru postojalo je sanitetesko slagalište bolničkog centra čiji je zadatak bio da snabdeva sve bolnice u sastavu centra, potrebnim sanitetskim materijalom. Takođe, njihov zadatak bio je prikupljanje sanitetskog materijala na teritoriji vojnog područja. Upravnici slagališta bili su apotekari.

Posle formiranja bolničkih centra u Pančevu, Petrovgradu i Velikoj Kikindi, bolnički centar u Novom Sadu istovremeno je služio i kao trijažni punkt za pomenute centre.

Radi prvilne trijaže i evakuacije ranjenika prema vrsti rane, bolesnici su upućivani u ove pozadinske bolničke ustanove:

- bolnički centar Zemun primao je sve ranjenike sa frakturama prvenstveno iz 1. proleterskog korpusa i sve ranjenike s povredama perifernih živaca koje zahtevaju specijalne hirurške zahvate,
- bolnički centar Novi Sad,
- Vojna bolnica Novi Sad - primala je teške ranjenike kojima je bila potrebna specijalistička hirurška pomoć;
- bolnica Petrovaradin primala je ranjenike koji su hirurški obrađeni, a bilo im je potrebno dugo lečenje,
- bolnica Sremski Karlovci primala je lake ranjenike sa prognozom lečenja preko 30 dana.

Za svaku evakuaciju bilo je obavezno da se prethodno dobije saglasnost bolnice u koju se ranjenici evakuišu, u skladu sa brojem slobodnih mesta.

Za hospitalizaciju žena - ranjenika bio je određen bolnički centar Petrovgrad. One su upućivane iz Beograda preko Pančeva.

U periodu od 26. novembra do 31. decembra 1941. u bolnici 12. korpusa bilo je na lečenju prosečno dnevno između 800 i 1200 ranjenika i bolesnika, a u bolničkim centrima na teritoriji Vojvodine u periodu od 23. novembra do 26. decembra 1944. ukupno 5502, i to: Zemun - 1083, Pančevo - 915, Kovin - 224, Sremska Mitrovica - 700, Novi Sad - 1642 i Sombor - 938 (nedostaju podaci za bolnički centar Petrovgrad).

Krajem 1944. pri Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine formiran je Veterinarski odsek čiji je šef bio veterinar Dimitrije Bogić.

Zdravstveno stanje i higijensko-epidemiološka situacija

Zdravstveno stanje u jedinicama bilo je zadovoljavajuće. Ishrana je bila mešovita i dobra. Osoblje, zaposleno oko ishrane, bilo je zdravo i lekarski se pregledalo svakog meseca. Voda se upotrebljavala iz bunara ili izvora, a trošilo je i lokalno stanovništvo. Organizovanjem Bakteriološko-epidemiološkog odseka (šef dr Ljubomir Vukšić) u sanitetskom odeljenju Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, omogućena je redovna kontrola ispravnosti vode za piće. Do tada nije bilo zaraze vodom. I lična higijena u jedinicama bila je

sve bolja, jer su stvorene mogućnosti za redovno umivanje, kupanje i presvlačenje boraca. Presvlačenje se vršilo jednom nedeljno. Na vašljivost se nailazilo samo u jedinicama koje su ostajale duže na položaju, gde nije bilo moguće redovno pranje, kupanje i presvlačenje. Za depedikulaciju su korišćeni aparati za parenje, a građene su i suve komore, tzv. »zemljanke« i u najmanjim jedinicama, koje su omogućavale često i masovno uništavanje vašiju, jer je njihova izgradnja bila moguća čak i u prvoj liniji, osim na podvodnom zemljištu. Zabeležen je, u tom periodu, veći broj veneričnih oboljenja, uglavnom, u novopridošlih regruta. Oni su lečeni u bolnicama i MSB. U toku decembra 1944. od akutnih zaraznih oboljenja bila su registrovana 2 slučaja sumnjiva na trbušni tifus i jedan slučaj pegavca u 16. diviziji, jedan slučaj pegavca u 36. i veći broj enterokolitisa (bakteriološki nije bila utvrđena dizenterija) u 51. vojvođanskoj diviziji. U vezi s tim, bila je naređena obavezna vakcinacija protiv trbušnog tifusa u svim jedinicama koje su se nalazile na područjima gde je bilo tog oboljenja.

Za epidemiološki bezbedno prolaženje vojnih jedinica kroz sremsku oblast, formirane su higijensko-epidemiološke stanice pri komandama vojnih područja, komandanta mesta i drugim mestima na važnim raskrsnicama. Te stanice imale su berbernicu, odeljenje za svlačenje pre parenja, za kupanje, suvu komoru za dezinfekciju, kupatilo sa improvizovanim tuševima, odeljenje za oblačenje čistog rublja i odela. Pored tih stanica bila su pripremljena konačišta - prostrana zgrada za smeštaj vojske u prolazu. U zgradama je obezbeđivan debeo sloj slame koja se izbacivala posle svakog konačenja vojske. Higijensko-epidemiološka stanica je služila ne samo za prolazne jedinice, već i za sve ostalo osoblje u jedinicama i organima komande (područja, mesta). Radi ispravnog rada epidemiološke službe, Uprava vojne oblasti zabranila je noćivanje vojnih lica po privatnim kućama.

Evakuacija ranjenika i bolesnika

Poseban problem u rukovođenju sanitetskom službom predstavljala je evakuacija ranjenika, zbog raširenosti fronta i udaljenosti bolničkih centara. Evakuacija ranjenika na teritoriji Vojvodine išla je u više pravca.

Prva armija evakuisala je prugom Sremska Mitrovica-Inđija-Zemun i Sremska Mitrovica-Inđija-Sremski Karlovci, zatim preko Bačke Palanke-Gajdobre-Futoga za Novi Sad. Prva armija je u Sremu raspolagala bolnicama svih kategorija, dok su joj u Bačkoj bile na raspolaganju divizijska prihvatna bolnica u Bačkoj Palanci, Bolnica lakih ranjenika sa 1000 postelja u Gajdobri, Bolnica srednje teških ranjenika sa 800 postelja u Futogu i Bolnica za teške ranjenike u Jevrejskom domu sa 500 postelja u Novom Sadu.

Treća armija evakuisala je ranjenike preko Apatina i Bezdana u Sombor, od Sombora za Suboticu i Potisje, zatim od Sombora za Vrbas i Novi Sad. Bolnice u Somboru, Subotici, Vrbasu i Novom Sadu raspolagale su dobrim hirurškim ekipama za obradu teških hirurških slučajeva, a sva navedena mesta imala su u svojoj okolini i bolnice za srednje, teške i lake ranjenika.

Evakuacija ranjenika iz Bačke za Banat vršena je sanitetskim vozom do Ade, onda preko Tise za Padej ili do Sente, ili preko Tise za Ćoku, a otuda sanitetskim vozom za Kikindu i Petrovgrad. Takođe su i ranjenici iz Srbije upućivani preko Smedereva i Kovina za Petrovgrad i Kikindu.

Naredbom SOVS-a od 7. decembra regulisano je da BLR u Pančevu (upravnik dr Mento Salom) evakuiše sve teže ranjenike u Petrovgrad. Na že-

lezničkoj stanici organizovana je prihvatnica gde su ranjenici ležali do ukrcavanja u voz. U vezi s tim naređeno je bolnici da uredi jedan voz od 7 do 10 vagona i da ih prilagodi za prevoz ranjenika od Pančeva do Petrovgrada. Radi toga korišćeni su, po potrebi, i teretni vagoni snabdeveni pećima i ležajima za ranjenike.

Kao prevozna sredstva, od prve linije do bolničkog centra, još uvek su korišćena zaprežna kola, sa povremenim prevozom kamionima. Prihvatna bolnica Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine koja je iz Stapara premeštena u Beli Manastir sa kapacitetom od 251 postelje, bila je udaljena od jednog MSB-a oko 40 km, a od Bolničkog centra Sombro 58 km, dok je rastojanje do Bolničkog centra Novi Sad iznosilo 120 km. Zavisno od fronta ponekad je trebalo prevesti veliki broj ranjenika od MSB-a do prihvatne bolnice i od nje do bolničkih centara. Sanitetski vozovi, koji su tada primljeni i formirani, bili su predviđeni za prevoz ranjenika sa fronta do prihvatne bolnice na udaljenosti do 60 km.

Sanitet Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju, imao je na raspolaganju po dva sanitetska voza u Banatu i Bačkoj, dok je Sremska vojna oblast imala u Sremu jedan sanitetski voz. Prvi sanitetski voz br. 1. formiran je u Banatu 21. decembra 1944. pri Bolničkom centru Petrovgrad, za čijeg je lekara i šefa određen dr Mihailo Mihalj. Voz je imao 6 bolničarki koje su završile jednomesečni tečaj u Vojnoj bolnici u Petrovgradu i 5 stražara - pratilaca. Sanitetski voz imao je 3 vagona za ležeće ranjenike sa 42 »naročita« nosila, 4 obična putnička vagona za oko 200 lakih - sedećih ranjenika, jedan vagon koji je preuređen tako da je u jednoj polovini smeštena ambulanta, a u drugoj kuhinja, i jedan vagon sa 10 ležaja sa osoblje voza. Voz je snabdeven posteljinom i ćebadima, kao i sanitetskim materijalom: neophodnim instrumentima (peani, koheri, skalpeli, pincete, makaze, 2 rekord-šprica i dr.), zavojnim materijalom i najnužnijim lekovima.

Početkom januara 1945. ukazala se potreba za povećanjem broja vagona za ležeće ranjenike, pa je tom vozu dodato još 5 zatvorenih teretnih vagona u kojima je bilo improvizovano po 16 ležaja za teške ranjenike. Ovako organizovan voz mogao je da primi ukupno 110 ležećih i do 200 pokretnih - sedećih ranjenika. Grejanje putničkih vagona vršeno je parom iz lokomotive, a u teretnim vagonima bile su nameštenme gvozdene peći.

Voz je primao ranjenike u Bezdanu, a kasnije u Apatinu i Bačkoj Palanci, i prevozio ih u bolničke centre u Vojvodini i u manje bolnice u njihovom sastavu. Ranjenici su pri ukrcavanju raspoređivani u vagone prema vrsti i težini povrede i, na osnovu toga, iskrcavani u određene bolnice. Za ukrcavanje i ickrcavanje ranjenika nije uvek bilo dovoljno osoblja. Najmanje jednom nedeljno vršena je dezinsekcija sanitetskih vozova, kao i pranje i ribanje vrelom vodom, a isto tako i pri stajanju u nekom mestu bar 12 časova.

Organizovan je i sanitetski brod, sastavljen od velikog šlepa s jakim remorkerom, koji su za prevoz ranjenika primljeni u Novom Sadu. U šlepu su smeštene slamarice i viseća nosila, previjalište, lekar i osoblje, kao i prateći vod.

Sanitetski voz i brod dobijali su potrebna uputstva, određeni pravac evakuacije od Sanitetskog odeljenja Glavnog Štaba NOV i PO Vojvodine. U svom sastavu imao je mediko-evakuacioni odsek čiji je zadatak bio da rukovodi poslovima evakuacije ranjenika i bolesnika. Osećala se velika potreba za motornim vozilima za bržu evakuaciju ranjenika.

U Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine bio je Higijensko-epidemiološki odsek koji je imao šefa (dr Ljubomir Vukšić) i pomoćnika. U sastavu tog odseka bili su bakteriološki i hemijski odeljak sa šefovima i pomoćnicima i sa po jednim laborantom. U svakoj diviziji, epidemiološkom delatnošću rukovodio je lekar - epidemiolog (uglavnom, lekari koji su za to bili priučeni), dok su te zadatke u brigadama izvršavali studenti medicine sa svršenim bakteriološko-epidemiološkim kursom, a u bataljonima stare bolničarke sa posebnim kursom. U četama je te zadatke izvršavala četna bolničarka, uz pomoć higijenskog odbora.

Sanitetska sredstva i organizacija sanitetskog snabdevanja

Sve do juna 1944. apotekarsku službu obavljali su bolničari, apotekarski pomoćnici i, pretežno, lekari. Bila su dva i farmaceutska pomoćnika, koji su u NOVJ došli aprila 1944. - jedan u Sanitetskom odseku Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, a drugi u bolnici »P« u s. Karlovčiću. Od 15. juna 1944. ova bolnica imala je jednog farmaceuta - magistra farmacije Vladu Jovanovića, koji je u njoj radio do kraja avgusta, kada je premešten u Sanitetsko odeljenje GŠ Vojvodine.

Šve dok nije oslobođena teritorija Bačke i Banata, krajem oktobra 1944, rad apotekara i apotekarskih pomoćnika odvijao se na teritoriji Srema. Njihov rad sastojao se u prikupljanju i čuvanju sanitetskog materijala i njegovom dodeljivanju jedinicama i ustanovama. Snabdevanje sanitetskim materijalom vršeno je kupovinom, prilozima, iz ratnog plena - prikupljanjem iz okupatorskih ustanova (apoteka, ambulanti i bolnica) i kao pomoć od saveznika koju su Englezi padobranima, noću, spuštali na teritoriju Srema, posebno Fruške gore.

Sanitetskog materijala za obezbeđenje jedinica i ustanova bilo je dovoljno, izuzev zavojnog materijala koji je, najvećim delom, izrađivan u improvizovanim radionicama. Od seoskog platna, dobijanog u vidu dobrovoljnih priloga, izrađivani su zavoji i bolničko rublje. Pri Sanitetskom slagalištu GŠV organizovano je tkanje gaze na seoskim razbojima u domaćoj radinosti, a kasnije i u posebnoj radionici. Gaza je bila dobrog kvaliteta i izrađivana je u dovoljnim količinama Od nje su, takođe, izrađivani prvi zavoji koji su sterilisani u »partizanskim buradima«. Materijal se pretežno čuvao u podzemnim skloništima »bazama«, a manje količine nalazile su se u apotekama bolnica. Sanitetsko slagalište GŠ Vojvodine nalazilo se u šumi na Fruškoj gori, a materijal je čuvan u »bazama«, u koje se, u slučaju opasnosti, sklanjalo i osoblje. Slagalištem je rukovodio farmaceut, a apotekama apotekarski pomoćnici i za to osposobljeni bolničari. Apoteke tada nisu imale potrebnu opremu i uređaje, već su materijal držale u sanducima i vrećama zbog učestalih pokreta jedinica i bolnica. Materijal se doturao bolnicama, ambulantama po selima i jedinicama, uglavnom, preko kurira, ali su često i apotekarski pomoćnici nosili sanitetski materijal na desetine kilometara.

Posle oslobođenja većeg dela Vojvodine, a naročito posle oslobođenja Beograda, stvorene su nove mogućnosti u pogledu sanitetskog snabdevanja. Povećao se broj jedinica i sanitetskih ustanova, a samim tim povećale su se i potrebe u sanitetskom materijalu i apotekarskom kadru. Da bi se snabdevanje dobro odvijalo, izvršena je mobilizacija apotekara i apotekarskih pomoćnika (uglavnom, studenata farmacije) i organizovano prikupljanje sanitetskog materijala. Na novooslobođenoj teritoriji mobilisan je veći broj farmaceuta koji su raspoređeni u jedinice i sanitetske ustanove.

Sanitetski materijal brižljivo je prikupljen iz ustanova koje je neprijatelj napustio. Iz apoteka je uzet materijal koji je bio potreban za jedinice i ustanove NOVJ, a ostalo je komisijski predato civilnoj zdravstvenoj službi za potrebe njenih ustanova. U napuštenim selima u kojima su živeli pripadnici nemačke nacionalne manjine (folksdojčeri), gde nije bilo moguće da se apoteke predaju narodnim vlastima, one su zaključavane i predate posle završetka rata. Od prikupljenog sanitetskog materijala iz neprijateljevih ustanova i konfiskovanih apoteka, formirano je u oktobru 1944. godine 10 apoteka i dva slagališta. Ta slagališta su se u prvo vreme nalazila u Novom Sadu, a kasnije je jedno manje slagalište smešteno u Sombor, radi bržeg i boljeg snabdevanja jedinica i ustanova. Sav višak sanitetskog materijala odvajan je i povremeno dostavljan Glavnom sanitetskom slagalištu u Zemunu.

Sanitetsko slagalište, sa stalnim sedištem u Novom Sadu, imalo je upravu: upravnika (magistra Ljubišu Vitorovića), političkog komesara, ekonoma i tehničara. Pored ovog slagališta, formirano je u Sremskoj Mitrovici i slagalište pri Sanitetskom odseku Vojne oblasti Srema (upravnik magistar a, izuzev zavojnog materijala.

Po naređenju SOVŠ-a od 26. novembra 1944, Sanitetsko slagalište Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju snabdevalo je sanitetskim materijalom slagalište Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, apoteke bolničkih centara na teritoriji Vojne uprave i ambulante pri komandama vojnih područja.

Istim naređenjem zabranjeno je direktno izdavanje sanitetskog materijala pojedinim lekarima, bolnicama i njihovim odeljenjima, kao i pojedinim brigadama i divizijama, već se to moralo vršiti samo nadležnim putem. Takođe, Sanitetsko slagalište GS Vojvodine dobilo je zadatak da pripremi i dostavi rezervu sanitetskog materijala za potrebe istočne Bosne, i to instrumentarija za tri kompletne hirurške bolnice i ostalog sanitetskog materijala prema mogućnostima.

SANITETSKA SLUŽBA U VOJVODINI U VREME ZAVRŠNE OFANZIVE JUGOSLOVENSKE ARMIJE ZA OSLOBOĐENJE ZEMLJE

Rad i delovanje vojnopozadinskih sanitetskih organa i ustanova

Posle konačnog oslobođenja njene teritorije, osim dela Srema, Vojvodina je predstavljala značajan deo stabilne i prostrane strategijske pozadine NOVJ za dalje vođenje rata do konačnog oslobođenja cele zemlje. Na teritoriji Vojvodine našle su se znatne sanitetske ustanove koje su se stavile u funkciju oslobođenja Jugoslavije. Kada je 1. januara 1945. formirana 3. jugoslovenska armija, prestao je da postoji Glavni štab NOV i PO Vojvodine, tako da je sanitetskim ustanovama u Vojvodini rukovodila Vojna oblast preko komandi područja. Naime, kada su 15. februara 1945. ukinuti Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju i Sremska vojna oblast, formirana je Vojna oblast Vojvodine, koja je imala isključivo vojnopozadinsku funkciju na teritoriji cele Vojvodine. U svom sastavu imala je vojna područja na teritoriji Srema (Zemunsko, Sremsko-mitrovačko i Šidsko), Bačke (Novosadsko, Somborsko i Subotičko) i Banata (Petrovgradsko i Pančevačko).

Sanitetski odsek Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju, posle njenog ukidanja, u istom sastavu postao je Sanitetski odsek Vojne oblasti Vojvodine, čiji je zadatak bio da obezbedi prihvat i lečenje u svojim bolničkim centrima velikog broja ranjenika i bolesnika NOVJ.

Za vreme svog postojanja (od 12. oktobra 1944. do 15. februara 1945), Sremska vojna oblast je na području Srema poklanjala naročitu pažnju higijensko-epidemiološkim merama. Pri svakoj komandi područja i komandi mesta postojala je raskužna stanica s prenoćištem. Formirane su higijensko-epidemiološke stanice pri svim komandama područja i komandama mesta, i one su dobro funkcionisale. Organizacija smeštaja, ishrane i evakuacije obezbeđivala je da se za sve ranjenikee i bolesnike, još pre nego što stignu, urede zagrejane prostorije.

Organizacija rada u bolnicama koje su bile direktno pod Sanitetskim odsekom Sremske vojne oblasti, zadovoljavala je u pogledu ishrane, kreveta i slamarica, a donekle i stručnog osoblja, dok se mnogo oskudevalo u čaršavima, jastučnicama i rublju.

Takođe, Sanitetski odsek poklanjao je veliku pažnju organizaciji i normalnom radu bolnica i bolničkih jedinica, stručnom ospoobljivanju osoblja na bolničarskim tečajevima medicine i veterine, kao i prikupljanju sanitetskog materijala iz apoteka u napuštenim selima i njegovom smeštaju u sanitetsko slagalište.

U sastavu komande Zemunskog vojnog područja bile su ove komande mesta: Zemun - referent saniteta dr Teodor Lomatčenko, Stara Pazora - referent saniteta dr Vladimir Vereš, Petrovaradin - referent saniteta dr Mihajlo Štraser, istovremeno upravnik Vojne bolnice u Sremskim Karlovcima. U sastavu komande Zemunskog vojnog područja nalazila se i Veterinarska bolnica (upravnik, veterinar Miroslav Zidan).

U sastavu komande Sremsko-mitrovačkog vojnog područja nalazile su se komande mesta, sa referentima saniteta: Sremska Mitrovica-Radinka Popović, Ruma - dr Đorđe Maksimović, Irig - dr Branko Fekete. U sastavu te komande područja nalazilo se i lečilište za TBC »Fruška gora« (upravnik dr Tomaž Furlan), kao i sledeće sanitetske ustanove: vojna bolnica (bivša banovinska) u Sremskoj Mitrovici (upravnik dr Stanko Rupena), bolnički centar sa 1000 postelja, smešten u zgradi nove gimnazije (upravnik dr Dimitrije Atanacković), zubna ambulanta (upravnik dr Nikola Abafi), vojna apoteka (upravnik magistar farmacije Vladimir Marinčić), sanitetsko slagalište (upravnik Danica Jelović-Rađenović, a zamenik magistar farmacije Dragutin Janda) i veterinarska bolnica (upravnik - veterinar Leopold Štrajber, dok je veterinar Zvonko Lastrić bio referent veterinarstva u sanitetskom odseku vojnog područja), smešteni, takođe, u Sremskoj Mitrovici.

U sastavu Šidskog vojnog područja bile su ove komande mesta, sa referentima saniteta: Šid - Zlat Gorjanac, Ilok - Dana Trumić, Vukovar - Smilja Kolarević, Otok - Nikolija Zivanović. U sastavu ovog područja bile su i bolnice lakih ranjenika u Beočinu, sa 300 ležaja (upravnik dr Nikola Dobričić) i Iloku sa 500 ležaja (upravnik dr Voja Popović).

Pri svim komandama mesta postojale su opremljene ambulante sa stacionarom i dovoljnim brojem sanitetskog osoblja, a u nekima i sa lekarom. Takođe, svaka komanda mesta imala je i veterinarsku ambulantu, većinom s jednim veterinarom i 2-3 veterinarska bolničara.

Na teritoriji Sremske vojne oblasti u januaru 1945. nije bilo masovnih zaraznih oboljenja. U Zemunu je otkriven pegavac (17 obolelih) iz 42. make-

donske divizije, ali je širenje zaraze brzo zaustavljeno. Od drugih zaraznih bolesti bilo je obolelih: 6 od trbušnog tifusa, 2 od erizipela i po jedan od antraksa i tetanusa. Ti pojedinačni slučajevi zaraznih bolesti bili su doneseni u Srem i nisu predstavljali epidemiju.

Na teritoriji vojnog područja Pančevo (referent saniteta dr Arsen Borojev) postojale su ove komande mesta sa referentima saniteta: Pančevo - dr Milan Lekić, Kovin - Spomenka Kelić, Kovačica - dr Jozef Struharik, Vršac - Milica Jovičić, Bela Crkva - dr Nikolaj Jurkijević i Alibunar - dr Ratko Petrović.

U sastavu vojnog područja Petrovgrad (referent saniteta dr Borislav Farkić) bile su ove komande mesta sa referentima saniteta: Petrovgrad - dr Vojin Cesić, Srpska Crnja - dr Radgost Radović, Jaša Tomoć - dr Svetislav Tomin, Velika Kikinda - dr Aleksandar Petrović, Novi Bečej - dr Živko Ćeremov, Novi Kneževac - dr Marija Vladulović i Banatsko Karađorđevo - dr Milica Gajić-Borđoški.

Na teritoriji Bačke, Vojno područje Novi Sad (referent saniteta dr Zdenka Babić-Kesler) obuhvatalo je ove komande mesta sa referentima saniteta: Novi Sad - dr Mihajlo Vukadinović, Titel - dr Stevan, Kula - Stojan Žeravica i Bačka Palanka - dr Milan Prodanović. Na teritoriji Vojnog područja Subotica (referent saniteta dr Radojka Mrkšić) postojale su ove komande mesta sa referentima saniteta: Subotica - dr Vojislav Stipančević, Bačka Topola - dr Aleksandar Sijačić i Senta - Aleksandar Matić.

U sastavu Vojnog područja Sombor (referent saniteta dr Đorđe Lazić) bile su ove komande mesta sa referentima saniteta: Sombor - Cveta Mandić, Odžaci - dr Miloš Todorov, Apatin - Miloš Konjović, Beli Manastir - dr Jovan Brujić i Batina - dr Borislav Banjak.

Organizacija i rad bolničkih centara i bolnica

U ovom periodu pripremanja i izvođenja zimske ofanzive JA, postojeći bolnički centri i bolnice u Vojvodini još su više proširenі i osposobljeni za prihvat, smeštaj i lečenje ranjenika i bolesnika. Na teritoriji Srema nalazile su se ove bolničke ustanove: bolnički centar Zemun (upravnik dr Ivo Baboselac), sa 1168 postelja; Vojna bolnica br. 810 Indija (upravnik dr Pavle Vitvicki), sa 500 postelja, po nameni bila je hirurška bolnica za srednje teške ranjenike (šef hirurškog odeljenja dr Ladislav Silaši); Centar za rekonvalescente u Starom Slankamenu; bolnica Sremski Karlovci (upravnik dr Mihajlo Štraser), sa 478 postelja; stalna vojna bolnica Petrovaradin sa 735 postelja; BLR u manastiru Beočin (upravnik dr Nikola Dobričić) sa 500 postelja; BLR u Sremskoj Kamenici (upravnik dr Voja Popović) sa 420 postelja; BLR - Ilok (upravnik dr Borislav Uvalić) sa 500 postelja, kasnije premeštena u Bačku Palanku; lečilište za TBC »Fruška gora« na Iriškom vencu (upravnik dr Tomaž Furlan) sa 148 postelja i bolnica Sremska Mitrovica (upravnik dr Stanko Rupena) sa 500 postelja.

Na teritoriji Vojvodine, odnosno u Sremu i Bačkoj do sredine aprila 1945. nalazile su se sve armijske pokretne poljske bolnice 1. armije.[47]

Osim toga na teritoriji Vojvodine, do početka završne ofanzive JA, nalazile su se ove sanitetske ustanove 3. armije koja je bila na Dravi i u Baranji:

- prihvatna bolnica u Belom Manastiru sa 450 postelja,
- stalna armijska bolnica u Kolut-Bezdanu sa 1100 postelja,

[47] Više o tome vidi u prvoj knjizi ove edicije gde se govori o sanitetu 1. armije.

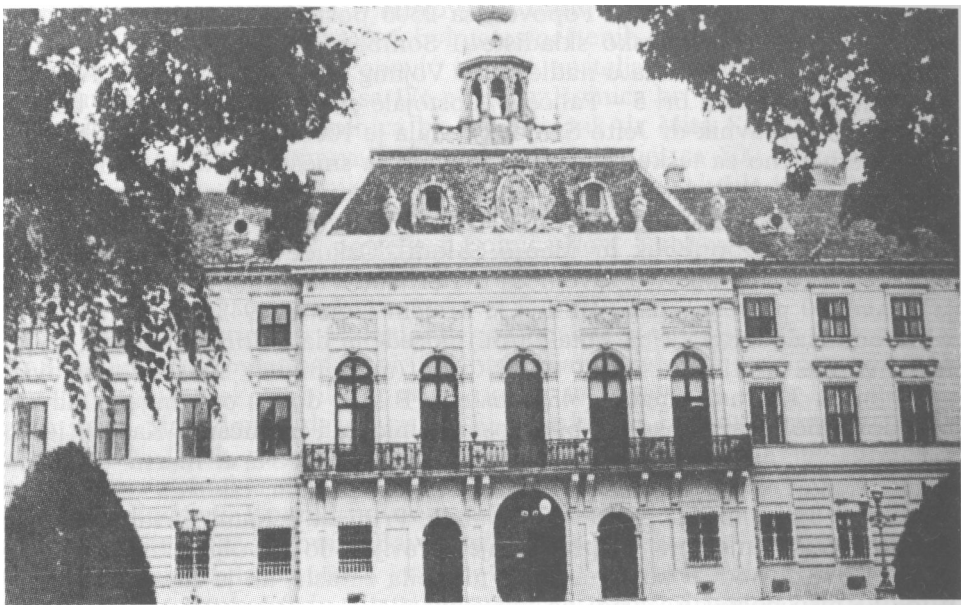

Zgrada Bolničkog centra br. 4, Petrovgrad (Zrenjanin) 1945.

Zgrada Bolničkog centra br. 1 u Novom Sadu, 1944-45.

- BLR u Kneževcu i Popovcu sa 2500 postelja i
- armijsko sanitetsko skladište u Somboru.

Na teritoriji Banata u nadležnosti Vojnog područja Pančevo, a u sastavu Bolničkog centra br. 5 - Pančevo, postojale su ove bolnice: vojna bolnica u Pančevu (upravnik dr JeftoŠambek) imala je 1000 postelja, od kojih je 150 bilo obezbeđeno za teške ranjenike, a ostale za smeštaj lakih ranjenika. Bolnica nije primala bolesnike, već samo ranjenike koji su mogli da se izleče i, posle 30-50 dana, vrate u jedinice. Od odeljenja lakih ranjenika formirana je kasnije BLR (upravnik dr Mento Salom). Oskudevalo se u posteljnom i bolničkom rublju, kao i u zavojnom materijalu. Vojna bolnica u Vršcu, koja je imala 300 postelja, rasformirana je krajem januara 1945, pa je nadalje civilna bolnica (upravnik dr Mita Đurić) određena da delimično služi i za potrebe vojske. Vojna bolnica u Beloj Crkvi (upravnik dr Ratko Zamurović), smeštena u 3 zgrade, imala je 450 postelja. Bila je dobro opremljena, ali nije bilo dovoljno lekara, mada je bilo dosta bolničara i bolničarki. Kasnije je povećala kapacitet za još 250 postelja i, odlukom SOVŠ-a, u martu 1945, bila je određena i osposobljena za smeštaj ratnih invalida, tako da je već istog meseca u njoj bilo smešteno 239 invalida. Primala je samo invalide sa amputiranim udovima, čije je opšte stanje zdravlja bilo povoljno. U nju su upućivani i oni invalidi u kojih rana još nije bila zarasla, ali je zarašćivanje bilo u toku i nisu postojali izgledi na komplikacije. U ovoj bolnici su, takođe, vršene i naknadne intervencije, kao što je sečenje patrljka da bi proteza dobro stajala. U invalida je primenjivana terapija radom, medicinska gimnastika i privikavanje na nošenje proteze.

Vojna bolnica u Kovinu (upravnik dr Dura Stojković, a zatim dr Ilija Stojimirović) imala je 600 postelja na hirurškom, 60 na internom, jedno odeljenje za lake ranjenike i rekonvalescente u susednom selu Bavaništu sa 200 postelja i jedno odvojeno zarazno odeljenje sa 150 postelja u Kovinu. U bolnicu su primani ranjenici sa fronta u Sremu i iz istočne Bosne, koji su preko Zemuna i Beograda upućivani u Smederevo, a otuda skoro svakodnevno prevoženi preko Dunava u Kovin. Ranjenici koji su stizali već su bili hirurški obrađeni, pa su, uglavnom, popravljani gipsani zavoji, lečene smrzotine konzervativno i aktivno, dok su ostali ranjenici samo previjani. Posle proboja sremskog fronta i njegovim udaljavanjem, u ovu bolnicu su upućivani na stacionarno lečenje samo laki i srednje teški ranjenici. Kasnije su svi laki ranjenici premešteni u BLR u Pančevu, a u preostalih su, pored konzervativnog lečenja, vršeni manji reparativni hirurški zahvati, kao i odstranjivanje stranih tela, sekvestara, uglavnom, kod osteomijelita. Takođe sprovođena ja intenzivna fizikalna terapija. Od stručnih kadrova bolnica je imala 9 lekara, 12 medicinara i oko 80 bolničarki. Šef hirurškog odeljenja bio je prof, dr Radivoje Brašović, a internog dr Marko Janjić.

Bolnica Zemun, sa 1168 postelja, BLR Pančevo sa 1150 postelja i bolnica Kovin sa 622 postelje, nalazile su se pod neposrednim rukovodstvom SOVŠ-a. U ove tri bolnice ukupno sa 2940 postelja, u martu 1945. bilo je hospitalizovano 2365 ranjenika i bolesnika, odnosno 1980 (83,7%) ranjenika i 385 (16,3%) bolesnika.

Kada je bolnica u Kovinu prestala da prima ranjenike, u njoj je formiran Psihohigijenski institut (sa 500 postelja) u kojem su lečeni teži slučajevi ratne psihoneuroze iz jedinica 3. armije. Ova ustanova rasformirana je u decembru 1945. kada je prestala epidemija ratne psihoneuroze. Prema bolesničkom protokolu u ovom institutu lečeno je ukupno 219 takvih pacijenata.

Bolnički centar br. 4. - Petrovgrad (upravnik dr Velimir Ristin) imao je u svom sastavu ove bolnice: 5 bolnica smeštenih u Petrovgradu - Bolnica br. 1 (upravnik dr Bogdan Popović (sa 716 postelja; Bolnica br. 2 (upravnik dr Radmila Radojčić-Vorgić) sa 176 postelja; Bolnica br. 3 (upravnik dr Jovan Vitman) sa 113 postelja; Bolnica br. 4 (upravnik dr Mita Kristić) sa 548 postelja i Bolnica br. 5 (upravnik Stanislav Kragujević) sa 500 postelja; Banja Rusanda - Melenci (upravnik Lazar Marjanski), koja je služila kao BLR i bolnica za rekonvalescente, imala je 300 postelja; Bolnica-Velika Kikinda (upravnik Triva Litričin) sa 332 postelje i Bolnica-Novi Kneževac (upravnik Sima Matijik) sa 597 postelja. Ovaj bolnički centar raspolagao je ukupno sa 3282 postelje.

Među regrutima iz Makedonije (42. makedonska divizija), koji su preko Smedereva i Kovina upućeni u Banat, pojavila se epidemija pegavca. Epidemiološkom antekom bilo je utvrđeno da se pegavac u ovog ljudstva pojavio još u Makedoniji, da su uz put u Smederevu bila otkrivena 3 slučaja oboljenja. No, ipak, regruti su bez prethodnog obaveštavanja komande mesta Kovin bili upućeni u ovo mesto gde su bili smešteni u javnim zgradama i privatnim kućama. I pored novootkrivenih slučajeva pegavca, regruti su bili upućeni dalje u Mramorak, Bavanište, Vršac i Kikindu. U Mramorku su među regrutima bila utvrđena još 3 nova slučaja pegavca, a u grupi na putu za Kikindu, u Petrovgradu bila su smeštena u zaraznu bolnicu 23 sumnjiva slučaja. Osim njih bilo je izolovano i 12 civila, koji su u posebnom vagonu istog voza putovali sa regrutima. Posle preduzetih energičnih protivepidemijskih mera, sprečeno je dalje širenje epidemije na teritoriji Banata.

Na teritoriji Bačke postojala su 3 bolnička centra. Bolnički centar br. 1 - Novi Sad (upravnik dr Bogdan Anđelić) imao je u svom sastavu ove bolnice: br.l - Novi Sad (upravnik dr Milenko Ivić) sa 573 postelje; Bolnica br. 2 - Novi Sad (upravnik dr Radivoj Kalenić) sa 299 postelja; Bolnica br. 3 - Sremski Karlovci (upravnik dr Marcel Fantoni) sa 460 postelja; Bolnica br. 4 - Novi Sad (upravnik dr Đorđe Maletić) imala je 360 postelja; Bolnica br. 5 - Novi Futog (upravnik dr Branko Šilić) sa 687 postelja; Bolnica br. 6 - Gajdobra (upravnik dr Velimir Tojdić) imala je 705 postelja; Bolnica br. 7 - Srbobran (upravnik dr Dragoljub Nastić) imala je 250 postelja; Bolnica br. 8 - Vrbas (upravnik dr Olga Kopjar) sa 850 postelja; Bolnica br. 9 - Torža (upravnik dr Marko Stajner) sa 600 postelja; Bolnica br. 10 - Stari Bečej (upravnik dr Radivoj Milin) sa 400 postelja; Bolnica br. 11 - Čurug (upravnik dr Bogdan Đ. Bogdanović) sa 160 postelja i Bolnica br. 12 - Žabalj (upravnik dr Dragoljub B. Popović) imala je 120 postelja. Ukupan broj postelja kojim je Bolnički centar u to vreme raspolagao iznosio je 5.464.

Bolnički centar br. 2 - Sombor (upravnik major sanitetske službe Crvene armije Ivan Sofronov, a zatim dr Vladimir Crevar, hirurg), imao je u svom sastavu ove bolnice: Hirurška bolnica br. 1 i 2 - Sombor, pod neposrednim rukovodstvom upravnika Centra, koje su zajedno imale 988 postelja; Bolnica br. 3 - Sombor (upravnik dr Đorđe Krstić) sa 520 postelja i ovim odeljenjima: prijemno-trijažnim, hirurškim, internim, zaraznim, izolacionim i kožno-venеričnim; BLR br. 4 i BLR br. 5 u Somboru (upravnik za obe bolnice dr Strahinja Marinkov) imale su zajedno 1100 postelja (200 + 900); BLR u Sivcu (upravnik dr Aleksandar Stefan) sa 300 postelja; BLR u Staparu (upravnik dr Stevan Popović) sa 200 postelja; BLR u Torži (upravnik dr Franc Riman) sa 750 postelja i Prihvatno-trijažna bolnica u Bezdanu (upravnik di

Bolnički centar br. 2, Sombor 1944—45.

Stevan Ostrogonac) sa 200 postelja. Bolnički centar br. 2 - Sombor imao je ukupno 4.058 postelja.

Bolnički centar br. 3 - Subotica (upravnik dr Ante Prčić) imao je u svom sastavu ove bolnice: bolnica »A« - Subotica (upravnik dr Franjo Vidaković) sa 136 postelja; bolnica »B« - Subotica (upravnik dr Bela Ostrogonac) sa 150 postelja; bolnica »C« - Subotica (upravnik dr Mile Samuilov) sa 122 postelje; Glavna vojna bolnica - Subotica (upravnik dr Vladeta Savić) sa 200 postelja; zarazna bolnica - Subotica (upravnik dr Artur Münk) sa 25 postelja; bolnica - Senta (upravnik dr Marko Borđoški) sa 340 postelja; bolnica - Ada (upravnik dr Bogić Terzin), sa 200 postelja; bolnica - Bačka Topola (upravnik dr Aleksandar Šijačić) sa 350 postelja; bolnica - Mol (upravnik dr Danilo Slepčević) sa 120 postelja i bolnica - Stara Kanjiža (upravnik dr Milorad Topolac) sa 160 postelja. Ovaj bolnički centar imao je ukupno 1803 postelje.

Na teritoriji Bačke značajnu ulogu odigrao je Bolnički centar br. 2 - Sombor, u kojem je, za vreme bitke na Batini, na Virovitičkom i Bolmanskom mostobranu i u završnoj ofanzivi JA april-maj 1945, lečeno više hiljada ranjenika. Prvobitno osnovana kao bolnica, bila je smeštena u dve zgrade, jedna pored druge. Lekari (svi civili iz Sombora) nisu imali iskustva iz ratne hirurgije. Zbog toga bolnica u početku nije imala prijemno-trijažno odeljenje, nije vršena trijaža ranjenika, pa oni nisu razmeštani prema vrsti i težini povrede. Nije bilo izdvojenih soba za gas-gangrenu i tetanus. Dolaskom majora dr Vinka Zaninovića i majora Sofronova (za upravnika i pomoćnika upravnika Centra, 20. novembra 1944) izvršena je reorganizacija Centra na principima ratne hirurgije. Glavni hirurg Centra bio je dr Anton Ril-stariji (dotadašnji šef hirurškog odeljenja Državne bolnice u Somboru), a šef prijemno-

trijažnog odeljenja hirurg dr Vladimir Crevar. Šef Centralne apoteke bio je magistar farmacije Đorđe Antić. Zbog velikog priliva ranjenika i bolesnika Bolnički centar je proširen i na zgradu civilne bolnice, gde je smešteno odeljenje lakih ranjenika koje je vodio dr Franja Hauk, kao i ostala odeljenja (interno, zarazno, kožno, laboratorija), sa zasebnom upravom (upravnik dr Sima Bradvarević) i intendanturom, ali u sastavu i pod rukovodstvom Centra.

Za vreme batinske operacije, na udaljenosti od Sombora oko 25 km, pristizali su u ovaj centar ranjenici na zaprežnim kolima po kišovitom vremenu, većinom hirurški neobrađeni, pretežno s povređenim ekstremitetima, a bilo je 2-3 smrtna slučaja od tetanusa i gas-gangrene.

Krajem januara 1945. pojavom znatnog broja zaraznih oboljenja, prvenstveno pegavca, formirano je zarazno odeljenje, za čijeg je šefa postavljen dr Danilo Cičovački. U početku je na tom odeljenju bilo 40-50 bolesnika, ali se ubrzo njihov broj popeo na 130-145. Većinom se radilo o pegavcu. Od 150 obolelih bilo je 10 smrtnih slučajeva. Zatim je po broju trbušni tifus sa nekoliko smrtnih slučajeva, šarlah, difterija, erizipel i dizenterija. U svih bolesnika vršene su sve potrebne laboratorijske pretrage (šef laboratorije dr Desanka Mileusnić). Zbog ukazane potrebe, osnovano je Odeljenje za fizikalnu terapiju, sa svim potrebnim uređajima (šef dr Strahinja Marinkov) i otvorena stanica za transfuziju krvi (šef kapetan dr Ante Premeru, kasnije dr Aleksandar Farkaš). U ovom centru svi umrli su u početku neredovno, a docnije redovno obdukovani (šef prosekture dr Andrija Sabo).

Bolnički centar br. 2 - Sombor, uz pridodate bolnice, na završetku batinske operacije narastao je u najveći centar (posle novosadskog). U svom sastavu imao je 17 lekara-specijalista (4 hirurga, 3 za uho, grlo i nos, 1 ginekologa i 9 ostalih specijalista), 18 lekara opšte prakse, 4 farmaceuta, 14 studenata medicine, 3 studenta farmacije i 1072 priučena bolničara i bolničarke.

Ukupan broj ranjenika i bolesnika lečenih u bolnicama Bolničkog centra - Sombor od njegovog osnivanja do 24. marta 1945, iznosio je 3721, od kojih je u jedinice vraćeno 1472 (39,6%), a umrlo je 130 (3,5%).

U ovom centru od njegovog postojanja sve do rasformiranja 25. avgusta 1945. pregledano je i lečeno 28.586 ranjenika i bolesnika (21.817 ili 76,3% ranjenika i 6.769 ili 23,7% bolesnika). Među ranjenicima lečeno je na Odeljenju za kraniocerebralne povrede 1.156 (5,30%), za povrede grudnog koša 1.020 (4,67%), za povrede abdomena 850 (3,89%), za traumatsku ortopediju 7.538 (34,59%), za gas-gangrenu i tetanus 672 (3,08%), na Odeljenju za amputacije 456 (2,08%), u BLR 8.363 (38,32%) i u Prijemno-trijažnom punktu u Bezdanu 1.762 (8,07%). Od bolesnika lečeno je na Hirurškom odeljenju 923 (13,63%), na internom 1.552 (22,92%), na zaraznom 1.320 (19,50%), u Izolacionom 538 (7,96%) i na Kožno-veneričnom odeljenju 2.436 (35,99%). Takođe, regrutna komisija u ovom centru izvršila je pregled oko 26.000 regruta za jedinice NOVJ (JA).

U bolničkom centru Sombor je u januaru 1945. utvrđeno da postoji veliki broj obolelih od trahoma, naročito među regrutima od 19 do 21 godine. U neposrednoj blizini ovog centra nalazila su se mesta gde je oko 80% stanovništva bilo zaraženo trahomom: Stapar, Kula, Stari Vrbas, Ruski Krstur, Srbobran, Turija, Nadalj, Stari Sivac i Kucura. Lekarska komisija, na osnovu Uredbe o oceni sposobnosti za vojnu službu, oglašavala je većinu obolelih stalno nesposobnim.

Kakav je bio razmeštaj i obim rada vojnih bolnica na teritoriji Vojvodine od oktobra 1944. do 15. maja 1945. vidi se iz tabele br. 1.

RAZMEŠTAJ I OBIM RADA VOJNIH BOLNICA NA TERITORIJI VOJVODINE OD OKTOBRA 1944. DO 15. MAJA 1945.

Red. broj	Bolnica	Period	Postelja		Broj lečciih					Otpušteno u jedinicu		Umrlo		Primedba i izvori
			Na dan	Broj	Ranje-nika	%	Boles-nika	%	Svega	Ranjen, i bolesn.	%	Broj	%	
1	NOVI SAD l^t	27.10.1944.-15.5.1945.	23.3.1945.	1.902	6.174	64,69	3.369	35,30	9.543	1.197	12,54	198	2,07	ASS, K. 133-134; ZSS, IX, 260
2	Futog	9.11.1944-15.5.1945.	23.3.1945.	625	1.975	93,69	133	6,31	2.108	701	33,25	1	0,05	ASS, K.71; ZSS, IX, 260
3	Sr. Karlovci	19.11.1944.-15.5.1945.	23.3.1945.	460	2.382	88,16	320	11,84	2.702	825	30,35	38	1,41	ASS, K. 201; ZSS, IX, 260
4	Gajdobra	23.3.-15.5.1945	28.3.1945.	1.000	1.649	100	0		1.649	786	47,66	0	.	ASS, K.72; ZSS, IX, 268
5	Torža	8.12.1944-15.5.1945.	april 1945	750	1.840	98,61	26	1,39	1.866	899	48,18	2	0,11	ASS, K.244; ASS, Dok. inv. br. 9888
6	St. Bečej	22.11.1944-15.5.1945.	23.3.1945.	400	661	31,39	1.445	68,61	2.106	907	43,07	100	4,75	ASS.K. 208; ZSs, IX, 256 i 260
7	Srbobran	9.3.1945.	23.3.1945.	250	169	98,83	2	1,17	171					ASS, Dok. inv. br. 11083; ZSS, IX, 256 i 260; Po-daci nepotpuni
8	Vrbas	mart 1945.	mart 1945	850	350	76,42	108	23,58	458					ZSS, XII, 954; ASS, Dok. inv. br. 11083. Podaci nepotpuni
9	Curug	12.3.-15.5.1945.	23.3.1945.	160	384	92,09	33	7,91	417					ASS, K. 33; ZSS, IX, 260, Podaci nepotpuni
10	Žabalj		23.3.1945	120										ZSS, IX, 260; ASS, Dok. inv. br. 9787, 11398-995 Nema drugih podataka
11	Bačka Palanka	31.10.1944-15.5.1945.	20.1.1945	500	2.041	79,08	540	20,92	2.581	809	31,34	35	1,36	ASS, K. 14; ZSS, IX, 151
12	Srem. Kamenica	1.-20.1.1945.	23.3.1945.	403	400				400					ZSS, IX, 255 i 260; Po-daci nepotpuni

13	Beočin	1.12.1944-20.1.1945.	novembar 1944.	400					257					ZSS, IX, 76 i 151. Ukinuta. Podaci nepotpuni
14	Ilok	1.-20.1.1945.	januar 1945.	500					275					ASS, K. 76; ZSS, IX, 151, Podaci nepotpuni. Premeštena u B. Palanku, zatim u Torzu
15	SOMBOR 1-5	10.11.1944.-15.5.1945.	24.4.1945.	1.353	4.388	83,06	895	16,94	5.283	510	9,65	302	5,72	ASS, K. 185-186; Dok. inv. br. 9888.
16	Sivac	10.11.1944-15.5.1945.	april 1945.	300					1.182					Loc. cit. 168, 271; ASS, Dok. inv. br. 9888. Podaci nepotpuni.
17	Bezdan	8.11.1944-10.3.1945.		200					1.762					Loc. cit. 168, 264 i 271. Podaci nepotpuni
18	Stapar		april 1945.	100					860					ASS, Dok. inv. br. 9888; Loc. cit. 168, 271, Podaci nepotpuni.
19	Kula		26.12.1944	337										ASS, Dok. inv. br. 9787. Nema drugih podataka.
20	Crvenka		26.12.1944.	427										ASS, Dok. inv. br. 9787. Nema drugih podataka.
21	Odžaci		1.12.1944.	500										ZSS, IX, 113, Nema drugih podataka
22	SUBOTICA 1-5	6.11.1944.-15.5.1945.	23.3.1945.	633	5.029	81,40	1.149	18,60	6.178	469	7,59	64	1,04	ASS, K. 210; ZSS, IX, 260.
23	Bačka Topola	1.1.-15.5.1945.	23.3.1945	350					739			10	1,35	ASS, K. 15; ZSS, IX, 260. Nema drugih podataka.
24	Senta	15.1.-15.5.1945.	23.3.1945.	340	1.034	84,82	185	15,18	1.219	110	9,02	27	2,21	ASS, K. 182; ZSS, IX, 260
25	St. Kanjiža	15.2.-15.5.1945.	23.3.1945.	160	254	84,95	45	15,05	299	28	9,36	0		ASS, K.207; ZSS, IX, 260.
26	Ada	10.3.-15.5.1945.	23.3.1945.	200	401	94,58	23	5,42	424	222	52,36			ASS, K.1; ZSS, IX, 260
27	Mol	18.4.-15.5.1945.	23.3.1945.	120	149	95,51	7	4,49	156	102	65,38	0		ASS, K. 126; ZSS, IX, 260.

Red. broj	Bolnica	Period	Postelja		Broj lećih					Otpušleno u jedilicu		Umrio		
			Na dan	Broj	Ranjenika	%	Bolesnika	%	Svega	Ranjen, i bolesn.	%	Broj	%	
28	PETROVGRAD 1-5	31.10.1944.-15.5.1945.	31.1.1945.	2.100	4.398	74.02	1.544	25,98	5.942	1.352	22,75	49	0,82	ASS, K. 255-257; Dok. inv. br. 9554.
29	Melenci	2.11.1944.-15.5.1945.	15.2.1945.	300	815	64,63	446	35,37	1.261			0		ASS, K. 124; Dok. inv. br. 9554.
30	Vel. Kikinda	28.1.-15.5.1945.	23.3.1945.	1.072	1.178	61,45	739	38,55	1.917	738	38,50	31	1,62	ASS, K. 86; ZSS, IX, 261.
31	N. Kneževac	15.2.-15.5.1945.	1.4.1945.	332	14	3,60	375	96,40	389	123	31,62	31	7,97	ASS, K. 131; Dok. inv. br. 9554.
32	PANČEVO 1-2	2.12.1944.-15.5.1945.	23.3.1945.	1.150	8.555	93,50	595	6,50	9.150	3.765	41,15	24	0,26	ASS, K. 144-146; ZSS, IX 261.
33	Kovin	29.11.1944.-15.5.1945.	23.3.1945.	622	979	67,38	474	32,62	1.453	529	36,41	17	1,17	ASS, K. 85; ZSS, IX, 261.
34	Vršac		januar 1945.	300										ASS, Dok. inv. br. 4217; ZSS, IX, 202 Nema drugih podataka.
35	Bela Crkva	1.4.-1.5.1945.	januar 1945.	450	309	86,55	48	13,45	357					ASS, Dok. inv. br. 9800; ZSS, IX, 202 i 258. Podaci nepotpuni.
36	SR. MITROVICA 1-3	1.11.1944.-15.5.1945.	januar 1945.	1.000	3.486	85,11	610	14,89	4.096	426	10,40	391	9,55	ASS, K. 206; ZSS, IX, 150.
37	Venac (Fr. Gora)	22.10.1944.-20.1.1945.	januar 1945.	186			150		150					ZSS, IX, 76 i 151. Podaci nepotpuni.
38	ZEMUN 1-2	2.11.1944.-15.5.1945.	mart 1945.	1.168	8.774	88,73	1.114	11,27	9.888			275	9,55	ASS, K. 250; ZSS, XII, 953. Podaci nepotpuni.
39	Indija	16.4.1945.	16.4.1945.	1.200	1.550	100			1.550					ASS, K. 76; ZSS, XII, 971. Podaci nepotpuni.
40	Jaša Tomić	31.1.1945.	31.1.1945.	650										ZSS, IX, 203. Premeštena u Petrovgrad. Nema drugih podataka.

Ruma	Novembar 1944.	novembar 1944.	500	500	100		500						ZSS, IX, 75. Podaci ni potpuni.
Sid	Decembar 1944.	decembar 1944.	400										ZSS, IX, 130-131. Nem drugih podataka.
Slankamen		jun 1944.	130										ZSS, XII, 1028. Lečilišt formirano u toku radi Nema drugih podatak
	UKUPNO:		24.900	59.838	75,47	14.375.	18,13	79.288	14.498	18,29	1.595	2,01	Mesta data velikim sic vima označavaju sedišt bolničnih centara, do cifre date uz njih pred stavljaju broj bolnica i samom mestu.

Tabela br. 1, rađena na osnovu sačuvanih bolničkih protokola i drugih dostupnih izvora, nepotpuna je, jer za neke bolnice ne postoje dokumenti u Arhivi sanitetske službe, ili se, pak, nema relevantnih podataka, pa su morali biti izostavljeni.

Broj postelja u Tabeli, koji nije bio stalno isti, već sa tendencijom povećavanja nije moguće odrediti za taj period, jer takvi podaci nisu pronađeni, pa je za najveći broj bolnica dat samo za period mart-april 1945.

Veliki broj ranjenika i bolesnika lečenih u navedenim bolnicama (79.288) ukazuje ne samo na veliki obim rada ovih bolnica, već i na ogromne napore oko premeštanja ranjenika i bolesnika iz jedne bolnice u drugu, s obzirom na to da su mnogi, u toku lečenja, prošli kroz više bolnica dok nisu stigli u onu u kojoj im je pružena definitivna medicinska pomoć ili iz koje su otpušteni.

Zbog nepotpunih podataka nije moguće dati tačan odnos između broja ranjenika i bolesnika. Iz raspoloživih izvora moglo bi se zaključiti da su oko 75% bili ranjenici.[48]

Broj ranjenika i bolesnika otpuštenih iz bolnica, prema dostupnim podacima, iznosio je ukupno 14.498 ili 18,29%. Međutim, broj otpuštenih ranjenika i bolesnika iz bolnica u jedinicu znatno je veći, jer rubrika u izveštajima »otpušteni u jedinicu« nije u svim bolnicama i u svim periodima vođena. Najveći broj otpuštenih bio je iz bolnica lakih ranjenika, a najmanji u bolnicama gde su lečeni teški ranjenici.

Mortalitet je veoma različit od, na primer, 0,05% (Futog) i 0,26% (Pančevo), do 5,72% (Sombor) i 9,55% (Sremska Mitrovica). Najniži mortalitet je u bolnicama lakih ranjenika, koji su prethodno obrađeni u drugim bolnicama, a najviši u bolnicama bliže frontu, u kojima su hirurški obrađivani najteži ranjenici.

Osim prikazanog u tabeli 1. treba istaći da je u sanitetskim ustanovama 1. jugoslovenske armije, smeštenim na teritoriji Srema (bolnice po jedna u Indiji, Staroj Pazovi, Rumi, Bačkoj Palanci i pet u Sremskoj Mitrovici) kao i pet divizijskih MSB (dva u Iloku i po jedan u Erdeviku, Adaševcima i Sotu) samo u toku februara-marta 1945. lečeno 5.122 ranjenika i bolesnika (3.392 u armijskim bolnicama i 1.730 u MSB-ima),[49] dok je u bolnici 12. korpusa, smeštenoj u Zemunu, u periodu od 26. novembra do 31. decembra 1944. lečeno prosečno dnevno između 800-1200 ranjenika i bolesnika.[50] Za te sanitetske ustanove operativne armije bilo je, takođe, nužno obezbediti smeštaj, opremu i ishranu, što je za područje Vojne oblasti Vojvodine predstavljalo veliko dodatno opterećenje.

Ukupan broj ranjenika i bolesnika koji su se zatekli na lečenju u bolnicama Vojne oblasti Vojvodine, na dan 20. maja 1945. iznosio je 17.706.[51]

Organizacija sanitetskog snabdevanja

Posle oslobođenja Vojvodine ukazala se potreba za korišćenjem njenih proizvodnih kapaciteta kako bi se proizvodnja sanitetskog materijala maksimalno razvila, s obzirom na to da su zatečene zalihe bile male, a mogućnosti nabavki iz inostranstva ograničene. Odmah posle oslobođenja Zemuna, krajem oktobra 1944, SOVŠ je organizovao Glavno sanitetsko slagalište NOVJ

[48] ASS, dok. inv. br. 9892.
[49] ZSS, tom XII, str. 951.
[50] ASS, dok. inv. br. 11022-11026.

(upravnik magistar farmacije Fedor Pifat). U tom slagalištu organizovana je proizvodnja i to, prvenstveno, u laboratoriji (tabletiranje, ampuliranje, izrada tinktura, masti i dr.), izrada prvih zavoja, ditrihsovih šina i ostalog materijala koji se može proizvoditi jednostavnim sredstvima.

Gazu i kaliko platno (6000 metara dnevno) proizvodile su veće tekstilne fabrike u Zemunu (Tekstilna industrija »Branko Tokin« i fabrika »Jadran«), u Novom Sadu (fabrika Ristić), kao i neke manje fabrike u Starom Bečeju (fabrika Menčik), Prva bačka tvornica tekstila, tvornica Nad u Petrovgradu, zatim u Novom Vrbasu i Subotici. Proizvodnja se odvijala od zatečenih sirovina u pomenutim fabrikama, a kasnije od prediva koje je proizvodila Predionica pamuka u Pančevu.

Prvi zavoji izrađivani su u Glavnom sanitetskom slagalištu NOVJ u Zemunu, po 2000 komada dnevno (do 26. februra 1945. proizvedeno je 60.000 komada, a u martu 63.000 komada) i u Novom Sadu u februaru 500 komada dnevno, a u toku marta 70.000 komada. U njima su iz kaliko platna izrađivani i rezani zavoji.

Ovde se u Zemunu, u Sanitetskom slagalištu NOVJ, vršila bakteriološka kontrola u Odseku za izradu i snabdevanje higijensko-epidemiološkim potrebama (šef dr Petar Gane) i hemijske analize u Hemijskoj laboratoriji (šef profesor hernije Božica Okrajnov).

Etar za narkozu proizvodio se iz alkohola u Petrovgradu, u količini od 20 litara dnevno, po odgovarajućim propisima farmakopeje. Gips je proizvodila fabrika »Mineralija« u Zemunu, sa dnevnim kapacitetom od 300 kg, kao i fabrika cementa u Beočinu 50-100 kg dnevno. Serume i vakcine proizvodio je i »Vetserum« iz Subotice (pored fabrike »Prolek« iz Beograda) u količinama koje su pokrivale sve potrebe, osim vakcine protiv pegavca i gas-gangrene (za proizvodnju te dve vakcine osoblje je obučio prof, dr Mozer (Mooser), član švajcarske lekarske misije).

Kvalitetne ditrihsove i kramerove šine, kao i nosila, proizvodila je fabrika »Fortuna« u Zemunu, a bolničarske torbice, prema sovjetskom modelu Tekstilna fabrika u Zemunu, dok je »partizanska burad« izrađivana u Glavnom sanitetskom slagalištu.

Najveći broj delova za opremu zubnih stanica proizvodilo je preduzeće »Dragraf« u Novom Sadu.

Na teritoriji Vojvodine u svim većim mestima, posebno u onima gde su bile bolnice, postojale su apoteke, prilično dobro snabdevene. Sanitetsko slagalište Vojne oblasti Vojvodine formirano je od prikupljenog materijala iz apoteka koje je neprijatelj napustio, i priručnog, od drogerije na veliko »Slavije« u Novom Sadu. Upravnik tog slagališta bio je magistar farmacije Ljubiša Vitorović, a broj stručnog osoblja iznosio je 16. Sanitetsko slagalište u Subotici formirao je, prvenstveno za svoje potrebe, tamošnji bolnički centar. Materijal je prikupljen iz dotadašnjih apoteka koje je neprijatelj napustio. Zavoje i hidrofilnu gazu to skladište primalo je iz fabrike »Nonenberg i Šoder« i fabrike »Merkur«. Sanitetsko slagalište u Petrovgradu (šef magistar farmacije Zagorka Stakić) bilo je osrednje snabdeveno sanitetskim materijalom, a snabdevalo je bolničke centre u Banatu, s tim što je materijal, koji nije imao, trebovalo iz sanitetskog slagališta Vojne oblasti Vojvodine. Sanitetsko slagalište u Somboru formirano je u okviru bolničkog centra, na isti način kao i druga pomenuta slagališta U Sremskoj Mitrovici je, takođe, postojalo sa-

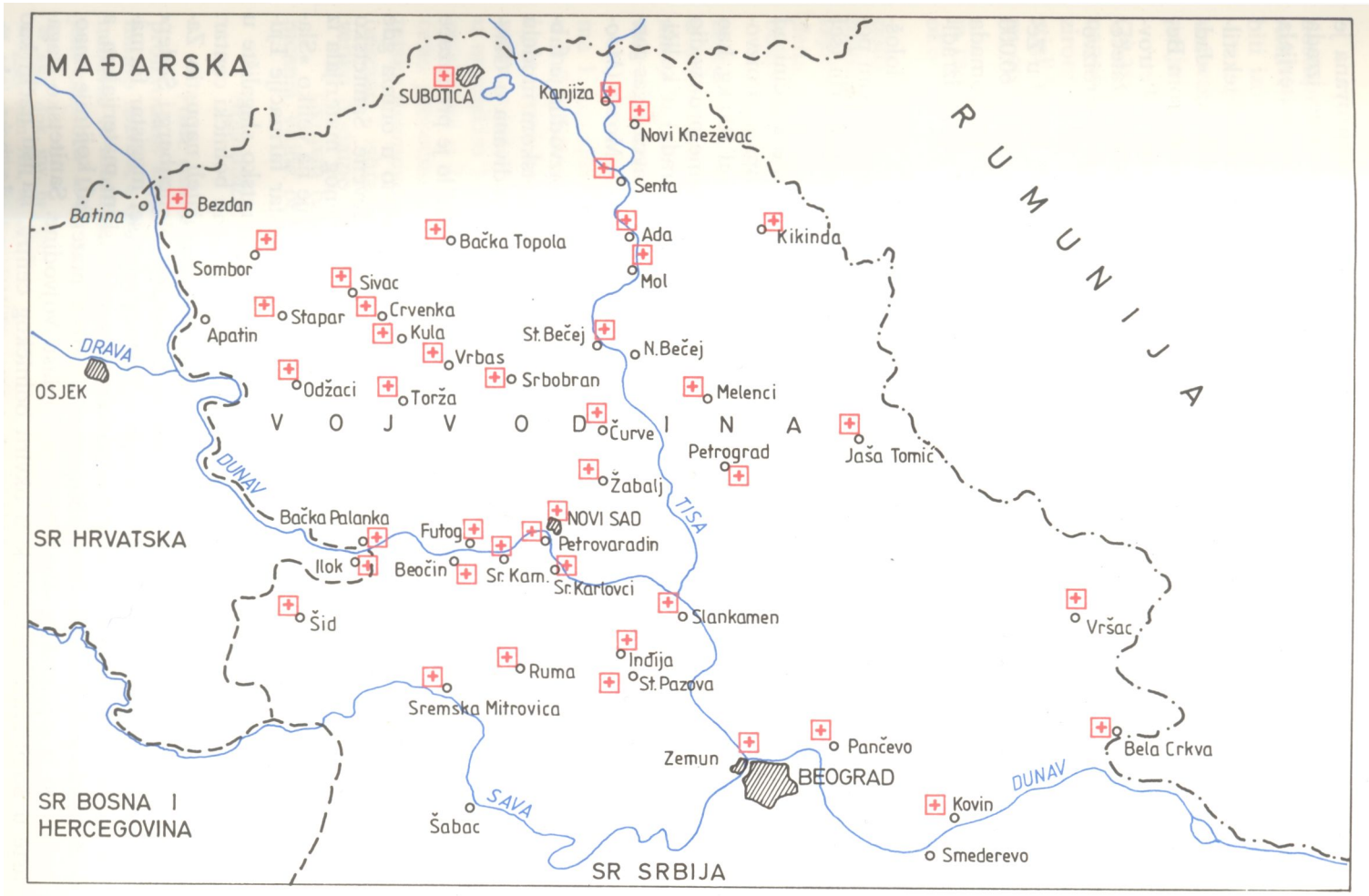

Shema br. 2. Razmeštaj bolnica na teritoriji vojne oblasti Vojvodine oktobar 1944. – maj 1945. godine

nitetsko slagalište (šef magistar farmacije Gavrilo Stefanović) koje je snabdevalo bolnice na teritoriji Srema. Ono je kasnije premešteno u Novi Sad.[52]

Sanitetske ustanove 3. armije snabdevale su se, uglavnom, zavojnim materijalom i etrom iz tvornica na teritoriji Vojne oblasti Vojvodine. Pošto su jedinice 3. armije bile stalno u borbi, to je i potrošnja sanitetskog materijala bila velika. Ostalim sanitetskim materijalom 3. armija se, preko SOVŠ-a, snabdevala iz Glavnog sanitetskog slagališta u Zemunu. Udaljavanjem jedinica 3. armije od teritorije Vojvodine, potrebe komande Vojne oblasti Vojvodine svele su se, uglavnom, na snabdevanje pozadinskih ustanova. Zavojni materijal i etar obezbeđivan je iz tvornica na teritoriji Vojvodine, a iz Glavnog sanitetskog slagališta trebovan je većinom opšti potrošni materijal.

Za snabdevanje bolnica na teritoriji Vojne oblasti Vojvodine i bolnica 3. armije potrebnim količinama konzervisane krvi, postojale su stanice za transfuziju krvi u Somboru, Novom Sadu i u Petrovgradu.

SARADNJA SANITETSKE I ZDRAVSTVENE SLUŽBE NOVJ SA SANITETOM CRVENE ARMIJE I NOVE BUGARSKE 1. ARMIJE NA TERENU VOJVODINE 1944/45.

Saradnja sa sanitetskom službom Crvene armije sastojala se u obezbeđivanju bolničkih kapaciteta za njihove ranjenike i bolesnike i snabdevanju sanitetskim materijalom, kao i u preuzimanju iskustava sovjetske sanitetske službe, posebno iz oblasti ratne hirurgije i epidemiologije. U mestima u kojima su boravile jedinice Crvene armije, od sanitetske službe NOVJ (JA) i civilne zdravstvene službe u tim mestima pružana je pomoć u formiranju i opremanju sovjetskih vojnih bolnica (u Senti, Somboru, Crvenki, Rumi i Indiji), ili su ranjenici i bolesnici iz Crvene armije primani na lečenje u naše bolnice. Tako je broj ranjenika i bolesnika iz jedinica Crvena armije, u bolničkim centrima u Vojvodini, na dan 24. decembra 1944. iznosio ukupno 1033 (Zemun 122, Pančevo 26, Novi Sad 872, Sombor 13).[53] Od ukupne količine prikupljene krvi u januaru 1945, dato je 77% ustanovama Crvene armije, a 23% sanitetskim ustanovama NOVJ, dok je u februaru 1945. za Crvenu armiju dato 78,6% a za NOVJ 21,4% od ukupno 5.302 litra prikupljene krvi.[54]

Isto tako, za potrebe NOVJ na teritoriji Vojvodine radile su ove bolnice Crvene armije: Pokretna poljska bolnica (PPG) 712 u Rumi (za potrebe 1. proleterskog korpusa) i Evakuacione bolnice (EG) 3763 u Indiji i 281 u Somboru.[55] Iz fabrike u Somboru, koja je izrađivala dnevno oko 2000-3000 zavoja od svile, 50% je dodeljivano za potrebe sanitetske službe Crvene armije.[56] U Somboru je uprava bolničkog centra stupila u vezu sa načelnikom armijskog saniteta Crvene armije, Haldinom, i glavnim hirurgom, Jančurom, koji su stavljali na raspolaganje kamione i sanitetske automobile za evakuaciju ranjenika NOVJ u ovaj centar. Tu je, neko vreme, za pomoćnika upravnika bio dodeljen sovjetski major sanitetske službe Ivan Sofronov (kasnije je jedno vreme bio i upravnik Centra), koji je našim lekarima prenosio svoja iskustva iz oblasti ratne hirurgije i time doprineo boljoj organizaciji i uspešnijem radu Centa.[57] Odnos ovog bolničkog centra i sovjetskih i bugarskih

[52] Isto, str. 1105.
[53] Isto, str. 623.
[54] Isto, str. 838 i 841.
[55] Isto, str, 622 i 623.
[56] Isto, IX, str. 112.

bolnica, koje su se u to vreme nalazile u Somboru ali pod komandom Crvene armije, bio je obostrano korektan. Sovjeti su nakon evakuacije svojih ranjenika iz bivše Banovinske bolnice i iz drugih zgrada, ostali samo u zgradi Županije, gde su zauzimali prizemlje i prvi sprat, a bugarska 1. armija je, u vreme bitke za bolmanski mostobran marta 1945. imala bolnicu u samostanu opatica. U tim bolnicama, kao pomoćno osoblje, radili su i somborski omladinci i omladinke, dok je dr Nada Čović-Gradić, kao hirurg, operisala ranjenike u sovjetskoj bolnici u Županiji. Bliskost zajedničke borbe zbližila je i ranjenike savezničkih armija, pa su tako zajednički dočekali Novu, 1945, u velikoj svečanoj sali Županije slušajući političke govore, recitacije i pesme.

Svojim obilascima bolnica u Sremu, a posebno u Sremskoj Mitrovici i veoma korisnim stručnim instrukcijama, veliku pomoć pružio je i sovjetski hirurg, pukovnik dr Anatolij A. Kazanski.

Sanitetska uprava III ukrajinskog fronta uputila je Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine epidemiološku ekupu pod vodstvom sanitetskog majora dr Natalije Ivanovne Bobiljove, koja je obišla naše jedinice od 4. do 13. decembra 1944. Od opreme je imala 3 specijalna automobila sa laboratorijom, dezkomorom i kupatilom. Obilazak sve tri vojvođanske divizije od ove ekipe, zajedno sa epidemiologom Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine dr Ljubomirom Vukšićem, bio je koristan zbog uvida u dotadašnji rad i davanja instrukcija za budući higijensko-epidemiološki rad u jedinicama. Sovjetska ekipa je demonstrirala u jedinicama jednostavnu komoru za vreli vazduh, koja se kopa u zemlji (»zmljanka«) svuda, pa i u blizini fronta, izuzev na podvodnom terenu. Takođe, ekipa je dala praktična uputstva i za organizaciju higijensko-epidemiološke delatnosti u trupnim jedinicama, za formiranje karantina prilikom prijema regruta, kao i za osnivanje transportnih punktova od mobilizacijskog centra do jedinice. Ekipa je ostavila nekoliko medicinskih časopisa i uputstava za higijensko-epidemiološki rad, kao i nešto sanitetskog materijala za taj rad.[58]

Po zahtevu SOVS-a, načelnik Vojnosanitetske uprave III ukrajinskog fronta, general-major medicinske službe Kljus, stavio je na raspolaganje majora medicinske službe dr Elizavetu Matvejevnu-Berkovič, načelnika fizioterapeutskog odeljenja da pomogne u organizovanju BLR u Pančevu i stručnoj obuci našeg sanitetskog osoblja u toj bolnici. Po uzoru na tu ustanovu, organizovane su kasnije i druge BLR.[39]

Isto tako, bila je primerna saradnja Sanitetskog odseka Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju i saniteta nove bugarske 1. otečestveno frontovske armije, kada je ona krajem decembra 1944. došla u Srem i onda se prebacila na levu obalu Drave u Mađarsku. Za smeštaj bugarskih ranjenika u njihove »mjestne bolnice« br. 9 (800 postelja) i br. 2 (500 postelja) u Novom Sadu je dodeljena zgrada bivše armijske oblasti i gimnazije, kao i potrebna oprema - kreveti, slamarice i dr. Obezbeđene su i prostorije za smeštaj još dve takve bolnice u Somboru, a po potrebi i za treću (svaka po 500 postelja) u Crvenki. Naglašena je potreba da se smeštaj tih bolnica vrši van glavne komunikacije Novi Sad-Sombor.[60] Takođe, po naređenju SOVŠ-a od 20. decembra 1944. zamak u Iloku, u kojem su do tada bili smešteni ranjenici NOVJ, ispražnjen je i stavljen na raspolaganje sanitetu bugarske 1. armije,[61] ali to

[58] Isto, str. 138-139.
[59] ZSS, XII, str. 512. i 544.
[60] Isto, IX, str. 218-219.

nije dugo potrajalo, jer su te jedinice pod komandom III ukrajinskog fronta potpuno prešle na teritoriju Mađarske i, potom, krenule za Austriju.

U svakom slučaju Sanitetske ustanove u Vojvodini pružile su veliku pomoć u zbrinjavanju ranjenika i bolesnika III ukrajinskog fronta dok je vodio borbe na teritoriji dela Vojvodine krajem 1944. i početkom 1945, i dok je bio u Mađarskoj, odnosno, postojala je, uz puno uvažavanje saradnja i uzajamna ispomoć između NOVJ i jedinica Crvene armije.

Zaključak

Vojvodina je u mnogo čemu bila specifična u orografskom, vojnom i političkom pogledu, što je uticalo na organizaciju i rad sanitetske službe u oružanim snagama NOP-a, od pružanja medicinske pomoći ranjenicima i bolesnicima u uslovima velike pokretljivosti jedinica, nedovoljno osigurane pozadine, itd. tako da je ona bila primorana da svoje zadatke izvršava u stanju stalne pripravnosti za pokret i u toku samih pokreta, kao i uz široko oslanjanje na rodoljubivo stanovništvo, naročito u Sremu, što je karakteristično za period 1941-1943. dok još nije bilo veće oslobođene teritorije, a i posle toga sve do kraja rata.

Velike i specifične zadatke sanitetska služba mogla je uspešno da rešava zahvaljujući, na prvom mestu, dobroj organizaciji KPJ i njenom Pokrajinskom komitetu, vojnim komandama i ustanovama pod rukovodstvom Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, koji su uspeli pokrenuti široke narodne mase da u svakoj prilici i na svakom mestu budu osnovni činilac u pomaganju sanitetu, kako u snabdevanju, tako i u čuvanju i negovanju ranjenika i bolesnika, često i po cenu vlastitog života.

Sanitetska služba u oružanim jedinicama u Vojvodini počela se stvarati neposredno pošto je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu dobio od CK KPJ zaključke sa Majskog savetovanja rukovodećeg aktiva CK KPJ održanog u Zagrebu, maja 1941, iza čega su počele opšte pripreme za ustanak, održavanje nižih i viših tečajeva za bolničarke u mnogim selima i gradovima, prikupljanje lekova, sanitetskog materijala, instrumenata i drugo. U tome su veliku ulogu odigrali komunisti i skojevci, napredni i rodoljubivi lekari, apotekari i ostali zdravstveni radnici, aktivisti NOP-a od kojih su mnogi za to dali svoje živote.

U toku 1941. i 1942. u partizanskim odredima na teritoriji Banata, Bačke i Srema bila je organizovana i postojala je samo sanitetska služba. Tako su u odredima bile bolničarke, pretežno, obučene na tečajevima pred stupanje u odred. Njihov zadatak bio je pružanje medicinske pomoći ranjenicima u toku akcije, briga za njihovo dalje lečenje, ponekad uz pomoć lekara aktivista NOP-a u okupiranim selima, pa i u najbližem gradu, kao i staranje o sprovođenju higijensko-profilaktičkih mera. Prvog lekara, referenta saniteta, dobio je Fruškogorski partizanski odred polovinom marta 1942, čime je sanitet započeo svoju punu stručnu delatnost. Otuda, malobrojne ranjenike smeštene po selima i u strogoj tajnosti, obilazili su, uglavnom noću, lekar, bolničar i bolničarke iz odreda, pregledali ih i lečili. Na osnovu početnih oblika rada u odredu, ali istovremeno i po selima, sanitetska služba kasnije se razvijala u ta dva osnovna pravca - u trupnu i vojnoteritorijalnu službu, koji su joj i dali specifičnost i obeležili njene osnovne metode rada.

U proleće 1942. sanitetska služba dobija šire organizacijske forme u Sremu gde je narodnooslobodilačka borba dobila širi zamah. Od bolničarki,

koje su završile bolničarski tečaj, formiran je sanitet u četama. Sanitetska služba u brigadama i divizijama GŠ Vojvodine bila je organizovana po Statutu sanitetske službe NOVJ kao i u drugim operativnim jedinicama NOVJ.

Od postojeće ambulante Fruškogorskog odreda, 12. avgusta 1942. formirana je prva partizanska bolnica na teritoriji Vojvodine, u Sremu. Bila je to bolnica Fruškogorskog odreda (kasnije, 1943. vojnoteritorijalna bolnica »F«), smeštena u šumi u Fruškoj gori. U toku novembra 1942. formirana je i Posavska (Bolnica »P«), jula 1943. Bosutska (Bolnica »B«), a avgusta 1944. i Podunavska bolnica (Bolnica »D«) koje su 1943. bile pod komandom vojnih područja.

Do kraja 1943. celokupan rad sanitetske službe je organizovan na teritoriji Vojvodine, a odvijao se na samoinicijativi sanitetskih radnika, jer nije bilo nikakvih uputstava odozgo. Sve do polovine 1944. glavni teret rada saniteta nosile su požrtvovane i hrabre partizanske bolničarke. Potreba za njima bila je velika, a njihova uloga veoma značajna. Zato je održavanje tečajeva za bolničarke različitih nivoa i profila bila stalna forma rada saniteta u jedinicama i ustanovama.

U jedinicama i u pozadini, prvenstvena pažnja poklanjala se sprovođenju higijenskih i protivepidemijskih mera. Otuda u jedinicama i na oslobođenoj teritoriji Vojvodine, u toku NOR-a nije izbila ni jedna epidemija akutnih zaraznih bolesti. Pojedini slučajevi oboljenja brzo su zaustavljeni.

Najveći problem je, sve do konačnog oslobođenja, bila zaštita ranjenika i bolesnika, bilo to po kućama u selima ili izvan njih - u šumi, u polju. Taj problem je, dobri delom, rešavan maksimalnom disperzijom ranjenika, njihovim razmeštajem u malim grupama i u što većem broj sela i kuća, kao i izgradnjom podzemnih skloništa (tzv. baza), koje je narod Vojvodine, a naročito Srema, gradio sa takvim majstorstvom maskiranja, da većinu neprijatelj nikada nije uspeo da pronađe, iako je znao da one postoje.

Od oslobođenja Vojvodine pa do kraja rata, ona je postala značajna vojnopozadinska baza za zbrinjavanje mase ranjenika i bolesnika iz 1. i 3. jugoslovenske armije, kao i iz Crvene armije u velikom broju bolničkih centara, a, isto tako, i obezbeđenja operacija za konačno oslobođenje zemlje. Veliki broj lekara koji je tada stupio u NOVJ, nije imao iskustva iz oblasti ratne hirurgije, pa su ona sticana postepeno, u toku zbrinjavanja ranjenika, a što je imalo uticaja na organizaciju i rad sanitetske službe.

Oskudica u sanitetskom materijalu, koja je bila stalni pratilac, naročito pre konačnog oslobođenja Vojvodine, rešavana je snabdevanjem iz okupiranih mesta preko aktivista NOP-a, delimično iz ratnog plena, racionalnim trošenjem i regeneracijom zavojnog materijala, brojnim improvizacijama i proizvodnjom u malim radionicama: zavoja (uključujući prve zavoje), gaze, nosila, štaka i drvenih udlaga, a stigla je i manja pomoć od saveznika. Posle oslobođenja Vojvodine maksimalno su korišćeni njeni industrijski i zanatski potencijali i za proizvodnju različitih vrsta lekova, sanitetskog materijala, instrumenata i opreme za potrebe sanitetske službe NOVJ (JA) i civilne zdravstvene službe, a sve u funkciji borbe za konačno oslobođenje Jugoslavije.

Iako suočena sa brojnim teškoćama, koje su ponekad izgledale nesavladive, sanitetska služba u jedinicama Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, samopregornim radom pripadnika, uz puno razumevanje i podršku celokupnog vojnog i političkog rukovodstva, a posebno maksimalno zalaganje širokih slojeva naroda, časno i uspešno je izvršila svoje zadatke.

Prof. dr Miodrag JAŠOVIĆ
*PUKOVNIK**

RAZVOJ I RAD SANITETSKE SLUŽBE U JEDINICAMA NOVJ U KOSOVU I METOHIJI

ZDRAVSTVENE PRILIKE U KOSOVU I METOHIJI PRED DRUGI SVETSKI RAT

Teritorija Kosova i Metohije u Kraljevini Jugoslavije bila je administrativno podeljena na tri banovine. Najveći deo pripadao je Vardarskoj banovini, deo Zetskoj banovini a najmanji deo Moravskoj banovini. Vardarskoj banovini pripadali su: Gnjilane, Uroševac, Prizren i Priština; Zetskoj banovini: Đakovica, Peć i Kosovska Mitrovica, dok su Moravskoj banovini pripadali: Vučitrn i Podujevo. Ovakva administrativna podela imala je odraza i uticaja na zdravstvene prilike i službu saniteta u Kosovu i Metohiji.

Nerazvijenost industrije, saobraćaja i zaostala privreda učinili su da su prosveta u kultura bile na vrlo niskom stepenu. To se odražavalo u nerazvijenosti škola i kulturnih ustanova, vrlo slaboj zdravstvenoj kulturi i prosvećenosti i u vrlo niskom stepenu pismenosti, tako da je u selima među albanskim stanovništvom bilo 95% nepismenih).[1]

U takvim uslovima života u Kosovu i Metohiji morala je biti zdravstvena služba kadrovski, tehnički i materijalno jako zaostala i manjkava. Primarna zdravstvena zaštita u preko 90% prepuštena je privatnoj praksi, a to znači malom broju stanovništva koje je moglo plaćati skupe lekarske usluge i si. Mali broj lekara bio je gotovo u većini lociran samo u gradovima. Na 15 do 25000 stanovnika dolazio je jedan lekar.

Organizacija zdravstvene službe se, uglavnom, vršila preko sreskih i opštinskih lekara koji su bili u javnoj zdravstvenoj službi. Bolnički lekari bili su, takođe, u javnoj službi - banovinski, dok su lekari u opštinama bili samoupravni službenici. Ostali lekarski kadar bio je orijentisan na privatnu praksu, a nekoliko njih bilo je u službi uredskih, zadružnih i zanatskih korporacija. Svi lekari živeli i radili su u gradovima. Ukupno je bilo 47 lekara na čitavoj teritoriji Kosova i Metohije, a od toga svega tri hirurga.[2]

Od sanitetskih ustanova postojale su banovinske bolnice i to: u Gnjilanu 20 postelja s jednim opštim odeljenjem, jednim lekarom i dve medicinske sestre; u Prizrenu bolnica sa 162 postelje i tri odeljenja, jednim hirurškim sa 60 postelja, opštim i internim sa 60 postelja i kožnim odeljenjem sa 42

* Prof. dr Miodrag Jašović, pukovnik.
Učesnik u NOR-u od 20. 08. 1944., student medicine, referent saniteta 5. kosovsko-metohijske brigade.
Posle rata: specijalista radiolog, načelnik Radiološkog instituta VMA.

[1] Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938-1939. godine, str. 400-420.
[2] Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa, izdanje 1937-1938, Beograd, CHZ, 1939, str. 99-163.

postelje. Ukupno je bila u toj bolnici 21 zaposlena osoba, od čega dva lekara, odnosno jedan hirurg i ukupno 11 sanitetskog osoblja. Priština je imala 120 postelja, sa dva odeljenja: opšte odeljenje 60 i hirurško odeljenje 60 postelja. Ukupno osoblja 20, od kojih dva lekara, odnosno jedan hirurg i šest medicinskih radnika.

Na teritoriji Zetske banovine postojale su dve banovinske bolnice, i to: u Peći 70 postelja, opšteinterno odeljenje 40 i hirurško 30. Ukupno osoblja 17, od toga dva lekara, odnosno jedan hirurg i 8 medicinskih sestara i bolničara. Banovinska bolnica u Kosovskoj Mitrovici imala je 40 kreveta sa jednim opštim odeljenjem. Ukupno osoblja bilo je 12, od toga dva lekara i tri medicinske sestre. Ostali su bili nemedicinsko osoblje.

U svim ovim bolnicama prošek zadržavanja bolesnika na lečenju iznosio je 16,3 dana (bolnica sa opštim odeljenjima) do 65,18 dana (Prizren i bolnice koje su imale hirurška odeljenja). Ovako visok prošek bolesničkog dana najbolje govori o savremenosti i opremljenosti tih bolnica Sve bolnice bile su locirane u trošnim i starim zgradama. Bolnica u Prizrenu bila je smeštena u četiri zgrade i imala je 17 soba. Bolnice su bile vrlo slabo opremljene, naročito dijagnostičkim sredstvima i instrumentarijumom. Na primer, nisu imali rendgen-uređaje već su oni bili u privatnim rukama (Peć i dr.).

Ukupan broj postelja u bolničkoj mreži za čitavu teritoriju Kosova i Metohije iznosio je 372.[3]

U organizaciji zdravstvene službe, pored pomenute bolničke mreže, postojale su i higijenske ustanove, i to u vidu domova narodnog zdravlja. Takvih domova bilo je u Prizrenu, sa dva lekara, od kojih je jedan bio rukovodilac bakteriološkog, veneričnog i malaričnog odeljenja, a drugi - vodio školsku polikliniku. U tom domu radilo je četiri stručna zdravstvena radnika (niža i srednja stručna sprema). Dom narodnog zdravlja u Prištini imao je takođe, dva lekara, od kojih je jedan vodio bakteriološko odeljenje a drugi školsku polikliniku. Dom narodnog zdravlja u Peći imao je tri lekara, četiri medicinske sestre (srednja stručna sprema) i dva bolničara. Ti domovi zdravlja, uglavnom, dobro su radili i bili su, donekle, dobro opremljeni, nasuprot bolnicama koje su predstavljale, u stvari, obične lazarete za smeštaj sirotinje i beskućnika.

Pored ovih domova postojale su i zdravstvene stanice sa jednim lekarom na čelu: u Gnjilanima, Đakovici i Kosovskoj Mitrovici. Pored lekara bila je i jedna medicinska sestra sa srednjom stručnom spremom. U Uroševcu, Suvoj Reci i Orahovcu postojale su zdravstvene stanice kojima je rukovodio medicinski tehničar, odnosno sestra.

U svim gradovima, odnosno u većim mestima i gradskim naseljima, bila je najmanje po jedna ili više privatnih apoteka.

O zdravstvenim ustanovama treba napomenuti da je na teritoriji Kosova i Metohije postojala i Banja Ilidža kod Peći, koja je, prema podacima, raspolagala sa oko 350 postelja. Prema izveštajima u toku 1939. i 1940. prošlo je kroz nju oko 2300 bolesnika, koji su zatražili usluge ove dosta primitivno uređene banje.[4]

Higijensko-epidemiološku situaciju na ovoj teritoriji pre rata karakterišu ove pojave:

[3] Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa, 1939, Beograd, SHZ, 1940, str. 116-164.

[4] Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa, 1939, Beograd, Centralni higijenski zavod, 1940, str. 116-164.

Zbog velike privredne zaostalosti, neprosvećenosti, niskog životnog standarda, loših higijenskih uslova (naročito po selima), gde je živela većina stanovništva, higijensko-epidemiološka situacija bila je vrlo loša. Slabo rešenje kanalizacije u gradovima, koa i pitanje pijaće vode, doprinosilo je stvaranju stalnih endemskih žarišta, crevnog tifusa, naročito u Metohiji. Uslovi stanovanja bili su jako loši u selima - kuće su bile male i primitivne, spavalo se i živelo zajedno sa stokom. Nužnici nisu bili uređeni, pa su se fiziološke potrebe obavljale napolju. U svim gradovima nije bio regulisan vodovod i kanalizacija, već su za te svrhe služii otvoreni jazovi i potoci koji su tekli kroz grad, noseći fekalije i ostali otpadni materijal. Voda iz jazova i potoka koristila se za pranje i obavljanje verskih obreda, što je dovodilo do mogućnosti infekcije, naročito crevnih zaraza, a sa druge strane i do mogućnosti značajnog zagađenja okoline, podzemnih i bunarskih voda.[5]

Radi ilustracije higijenskih uslova može se pomenuti da je u Kosovu i Metohiji postojalo samo jedno javno kupatilo, i to u Kosovskoj Mitrovici.[6] Postojala su kupatila i u domovima zdravlja.

Ishrana stanovništva, kako po svom sastavu tako i kvalitetu, bila je izrazito loša, osobito po selima.

Vašljivost tela i glave u seoskog stanovništva bila je opšta pojava. Po pravilu, stanovništvo sa velikom vašljivošću bilo je u velikom procentu nepismeno. Posledica takvog lošeg socijalnog i ekonomskog stanja (pogotovu na selu), loših higijenskih prilika, nedovoljnog lekarskog kadra i drugog zdravstvenog osoblja, bili su velika opšta smrtnost, naročito izražena u novorođenčadi, odojčadi i male dece, kao i veliko obolevanje od akutnih i hroničnih zaraznih oboljenja. Prosečan ljudski vek na toj teritoriji iznosio je ispod 30 godina.

Od zaraznih bolesti, tuberkuloza je bila na prvom mestu, kako po broju obolelih tako i po smrtnosti. Raširena je na celoj teritoriji Kosova i Metohije i iznosila je 18,25% na 10000 stanovnika, a njen udeo u opštoj smrtnosti iznosio je 15,8%. Najviše je bila raširena u prištinskom (23,9%) i pećkom srezu (19,5%)[7]

Žarišta endemskog crevnog tifusa bila su naročito u Metohiji. Od malarije je obolevalo stanovništvo duž dolina reka i u ravničarskim predelima Metohije i Kosova. Najčešće su obolevali doseljenici koji su dolazili iz Crne Gore i drugih krajeva. Pegavac je bio stalno prisutan i pojavljivao se u vidu manjih epidemija, naročito po selima Kosova i Metohije (Drenica i krajevi koji su se graničili sa novopazarskim Sandžakom).

Ovakva zdravstvena služba i higijensko-epidemiološka situacija imala je znatan uticaj na kasniji razvoj sanitetske službe u toku NOR-a. Velike migracije stanovništva, formiranje vojnih jedinica i mobilizacija stanovništva u završnim operacijama, doprinele su razbuktavanju endemskih žarišta i pojavi velikog broja oboljenja crevnih zaraza i pegavca. U čitavom periodu NOR-a sretaćemo se sa ne malim brojem slučajeva tih oboljenja. I ovakva situacija zahtevala je mobilizaciju mnogobrojnih stručnih i drugih kadrova, tako da će se i posle zvaničnog završetka rata, radi suzbijanja epidemije i endemičnih žarišta, naći angažovan veliki broj sanitetskih kadrova, skoro do polovine pedesetih godina.

[5] Isto, 1937-1938, Beograd, CHZ, 1939, str. 11-18, 28.
[6] Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa, 1939, Beograd, CHZ, 1940, str. 90-112.

Glava 1

RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE OD POČETKA NOR-a DO KAPITULACIJE ITALIJE U SEPTEMBRU 1943.

Vojno-politička situacija u Kosovu i Metohiji posle okupacije zemlje

Specifični uslovi u Kosovu i Metohiji koji su bili nasleđeni istorijskom prošlošću, imali su veliki odraz na razvitak narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije 1941-1945. Objektivni i subjektivni uslovi koji su proistekli od uvođenja okupacionog sistema, od nasleđene prošlosti i od usmerene politike okupatora, doveli su do velike međusobne nacionalne netrpeljivosti. Odmah posle sloma Kraljevine Jugoslavije došlo je do rasparčavanja Kosova i Metohije na tri okupacione zone: italijansku, nemačku i bugarsku. To je koristilo, u prvom redu, zadovoljavanju interesa fašističkih osvajača i za potpuno trajno razbijanje jedinstva naroda tog kraja. U nemačku okupacionu zonu ušla su, na početku, tri sreza, i to: kosovsko-mitrovački, vučitrnski i lapski (Podujevo). Bugarska okupaciona zona obuhvatala je: jedan deo gnjilanskog sreza, deo vitinskog kraja, Kačanik i Siriničku Župu. Ostali, najveći deo, pripojen je tzv. velikoj Albaniji, pod okupacijom Italijana, koju su oni organizovali zajedno sa albanskim fašistima. Italijanski okupator vodio je takvu politiku da je istupao kao spasilac i oslobodilac Albanaca, što je dovelo do toga da je najveći deo Albanaca bio obmanut i borio se protiv NOP-a Italijanski okupator se, uglavnom, oslanjao na veliku podršku feudalaca, trgovaca, begova, aga i intelektualaca, na krajnje reakcionarne snage koje su od ranije postojale a sada se još više razvile i aktivirale u uslovima okupacije i razbijene Kraljevine Jugoslavije. Oni su ocenili da je nastupio najpovoljniji trenutak da mogu realizovati svoje ciljeve o izgradnji velike Albanije i potpuno etnički čistog Kosova i Metohije, osloncem na fašističke države Italiju i Nemačku, da se ne razvije narodnooslobodilački pokret i da na dođe do pobede revolucionarnih stremljenja i progresivnih zahteva siromašnih i izrabljivanih naroda u Kosovu i Metohiji. Za svoje reakcionarne fašističke namere uspeli su da povuku za sobom velike mase albanskog stanovništva. Sa druge strane, srpske i crnogorske mase bile su, objektivno, raspoložene za borbu, za nacionalno i socijalno oslobođenje, i bile su pod uticajem komunista.

Okupatori su Kosovo i Metohiju zaposeli jakim vojnim i policijskim snagama. Italijanski delovi 9. armije čiji se Štab nalazio u Albaniji, a 14. armijski korpus sa Štabom u Prizrenu, imali su u svom sastavu diviziju »Pulja«, koja je pokrivala teritoriju Kosova i Metohije. Italijani su imali na toj teri-

toriji 4. mobilni karabinjerski bataljon sa oko 1000 ljudi. Takođe, bio je lociran i 7. naoružani finansijski bataljon i jedan bataljon crnokošuljaša. U svim opštinama bilo je oko 150 karabinjerskih stanica. Italijani su imali oko 20.000 vojnika, 5.000 karabinjera i drugih delova svojih oružanih snaga. Uz to, delovalo je i nekoliko hiljada kvislinških vojnika albanske narodnosti, koji su bili dobro vojnički organizovani i naoružani.

Nemci su u Kosovskoj Mitrovici imali, pored policijskih snaga i Krajskomandanture, još i 3. bataljon 737. puka 117. pešadijske divizije. Bilo je i kvislinške žandarmerije i milicije sastavljene od Albanaca.

Bugari su na okupiranom području Kosova i Metohije imali tri bataljona. Organizovali su potpuno svoju vlast kao i u ostalim područjima Jugoslavije koji su bili pripojeni Bugarskoj.[8]

Brojno stanje neprijateljevih jedinica se u Kosovu i Metohiji stalno menjalo. Dovodile su se nove jedinice, formirali operativni i teritorijalni sastavi, tako da je to bilo jedna od prepreka u organizaciji i radu NOP-a.

Neprijatelj je - okupatori i albanski kvislinzi - preduzimao najsvirepije metode obračuna protiv pripadnika NOP-a, naročito protiv Srba i Crnogoraca, a bili su surovi i protiv albanskih komunista i drugih antifašista. Oni su masovno ubijali ljude, palili njihova sela, činili sve da sa Kosmeta isteraju i istrebe Srbe i Crnogorce, da u krvi uguše NOP i sve ono što je bilo progresivno i revolucionarno.

Pripreme za ustanak

U takvoj, krajnje teškoj i složenoj situaciji, radio je i postojao Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju i članstvo partijske organizacije koja je pred rat brojala oko 270 komunista, od čega je bilo 20 članova albanske narodnosti. U ništa boljoj situaciji nije radio ni Savez komunističke omladine Jugoslavije za Kosovo i Metohiju, njegovih 1.200 članova, od čega je bilo samo 70 članova Albanaca.

Ipak, u skladu sa direktivom CK KPJ, Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju je, radeći intenzivno na pripremama, formirao 7. jula u Peći Vojni komitet. Pred Partijom je postojao najteži problem, a to je bilo pitanje uključivanja pripadnika albanske nacionalnosti u oružanu borbu protiv okupatora. Trebalo je razbiti iluziju o oslobađanju albanskih masa od okupatora i pridobiti ih za zajedničku borbu sa Srbima i Crnogorcima za sopstveno nacionalno i socijalno oslobođenje.

Oblasni komitet je krajem maja 1941. doneo odluku da se organizuje oružana odbrana preostalih nepopaljenih naseljeničkih sela. Uporedo s tim, odlučeno je da se intenzivira rad sa albanskim masama radi njihovog odvajanja od kvislinga, te time suzbije proširivanje šovinističkog jaza i stvaranje platforme za okupljanje Albanaca, Srba i Crnogoraca zajedno u NOP-u na liniji bratstva i jedinstva.[9]

U drugoj polovini jula 1941. izvršene su obimne pripreme za početak akcija protiv okupatora. Na tome su se angažovali mnogi komunisti Kosova i Metohije. Konačno, 30. jula 1941. usledila je i poznata akcija na žičaru rudnika »Trepča«, koju je izvelo 7 rudara. To je, ujedno, značilo početak borbe u Kosovu i Metohiji.

[8] Ali Hadri: Kosovo u Kraljevini Jugoslaviji; Grupa autora: Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945, Srpska književna zadruga, Beograd, 1976, str. 416-463.

[9] Prof. dr Gojko Miljanić: Rukovođenje revolucionarnim oružanim sngama na Kosovu u NOR-u 1941-1945. godine, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 29-46.

Stvaranje pozadinskih jedinica i njihovo izrastanje u snažnije vojne formacije

Vojni komitet koji je u početku imao sve elemente vojnog štaba, organizovao je i prve diverzantske akcije a zatim pristupio organizovanju pozadinskih desetina, četa, bataljona i odreda. Pošto su izvršene pripreme, 7. avgusta 1941. u rejonu sela Stanulovića na planini Kopaonik, formiran je Kopaonički NOP odred, koji je u početku imao 50 boraca, sastavljen od intelektualaca, rudara i omladinaca iz Kosovske Mitrovice. Kasnije, polovinom oktobra, Odred je narastao na oko 600 boraca, uglavnom, ljudi iz Ibarske doline. Oslobađanjem Raške i stvaranjem veće slobodne teritorije, ovaj odred deluje izvan teritorije Kosova i Metohije, učestvuje u odbrani Kraljeva i narasta na 800 boraca. Posle neprijateljeve ofanzive u zapadnoj Srbiji, poznate kao prva ofanziva, i povlačenja partizanskih jedinica iz Srbije, Rudarska četa, odnosno jezgro tog odreda, ulazi u sastav Prve proleterske brigade.[10]

Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju brzo je došao do zaključka da se kao jedina moguća realnost u okupljanju masa pristupi formiranju pozadinskih partizanskih jedinica, kao vojnih formacija u perspektivi, uviđajući veoma otežane objektivne uslove. Od formiranih pozadinskih bataljona i četa u Peći, Vitomirici i Dobruši, stvoren je u oktobru 1941. prvi pozadinski odred, pod nazivom Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred, koji je, pri formiranju, imao 780 boraca i bio podeljen na pet bataljona. U nekim selima, u istom periodu, na području Prištine i Uroševca, formiraju se vojne pozadinske desetine. Tokom 1941. i 1942. godine takve jedinice formirane su i u ostalim delovima Kosova i Metohije. U toku svog postojanja one su bile vezane za svoja mesta koja su branili od okupatora i albanskih kvislinga, izvodile diverzantske akcije i služile su kao rezervoar ljudi odakle se odlazilo u partizanske odrede Srbije i Crne Gore.[11]

U aprilu i maju 1942. posle velikog terora, nastaje period opsežnih hapšenja, kada je preko 700 boraca tih odreda uhapšeno i internirano u logore Albanije i Italije.

Sve ove pozadinske jedinice imale su značajnu ulogu u razvijanju NOB-a, jer su predstavljale posebnu pojavu organizovanja u ilegalnim uslovima zbog objektivne i specifične situacije u Kosovu i Metohiji. Ove jedinice obuhvatale su sve antifašiste koji su, zbog nemogućnosti da organizuju oružani ustanak, bili uvek spremni da prema potrebi stupe u partizanske jedinice.

Krajem oktobra 1942. u selu Bibi kod Uroševca formiran je Privremeni glavni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju. U drugoj polovini 1942. krajem septembra, formirana su i dva manja partizanska odreda i to »Zejnel Hajdini« i Šarplaninski odred. Odred »Zejnel Hajdini« u početku je imao 13, a posle mesec dana 28 boraca, uglavnom Albanaca. Već decembra 1942. Oblasni komitet KPJ odlučio je da se od dela odreda »Zejnel Hajdini« formira odred »Emin Duraku«, što je sredinom januara 1943. i ostvareno na planini Goleš. Od drugog dela osnovan je Karadački odred, koji je imao 300 boraca. On je već krajem januara razbijen u borbi sa Bugarima. Krajem marta 1943. formira se partizanska četa »Bajram Curi«. Svi ovi odredi dejstvovali su, ug-

[10] Branislav Božović: Kopaonički partizanski odred, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 71-95.

[11] Milutin Folić: Pripreme za oružani ustanak, formiranje i uloga pozadinskih partizanskih jedinica na Kosovu, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 49-69.

lavnom, na liniji Prizren-Đakovica-Uroševac i Gnjilane, pa prema albanskoj granici i Skadru. Aprila meseca 1943. od Privremenog štaba formiran je Glavni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju i dve operativne zone, posebno za Kosovo, a posebno za Metohiju. Šarplaninski odred je u 1943. narastao na oko 200 boraca i delovao u predelu planine Šare, južne Srbije i Makedonije do kraja septembra 1943, kada je iz njegovih delova i drugih formirana 1. makedonsko-kosovska brigada.[12]

Ovi partizanski odredi svojim akcijama u drugoj polovini 1942. i u prvoj polovini 1943. protiv okupatorske vojske i albanskih kvislinga, bez obzira što su naneti neznatni gubici neprijatelju, vršili su uticaj na širenje oslobodilačke borbe u narodnim masama, iako je to išlo dosta sporo i teško. Okupator je, pak, stalno držao na Kosovu i Metohiji znatne kontingente svojih oružanih snaga.

Prve organizacione forme nastanka sanitetske službe

Uporedo sa pripremama za ustanak, formiranjem pozadinskih partizanskih desetina i odreda počeli su začeci nastanka sanitetske službe. Oni su se, u prvom redu, ogledali u pripremanju sanitetskih kadrova i prikupljanju sanitetskog materijala.

U Peći je već avgusta 1941. održan sanitetski kurs radi obučavanja kadrova. Partijska organizacija sledeći opšte direktive (Majsko savetovanje CK KPJ - 1941. u Zagrebu i Biltena Glavnog štaba NOB-a od avgusta 1941) pristupila je organizovanju ovog kursa. Rukovodilac kursa bila je medicinska sestra Ljubica Cukić. Na tom prvom sanitetskom kursu bili su, uglavnom, članovi Partije i SKOJ-a. Radilo je osam drugarica. Sanitetski materijal za kurs nabavljen je iz Doma narodnog zdravlja, kojim je rukovodio dr Radovan Bulatović[13] i iz apoteke rodoljuba Milenka Stojakovića.[14] Potrebne knjige, kao i materijal, dobijeni su iz privatne ordinacije dr Jovanke Đuričić.[15] Prvi kurs trajao je dve nedelje. Nastava se odvijala svakodnevno i trajala je po tri časa. Ovaj prvi kurs završili su: Savka Kovačević, student, Zorka Jovičević, domaćica, Katica Brajović, domaćica, Jagoda Bobičić, domaćica, Desa Barović, učenica, Persa Stošić, domaćica, Desa Drašković, učenica i Desa Protić, student medicine.

Tokom zime 1941. kao i čitave 1942, organizovani su novi kursevi u Peći i Vitomirici, tako da su sve žene, članovi Partije, skojevke i veliki broj omladinki završile te kurseve. Muškarci na kursevima nisu učestvovali a takođe na njima nisu bile zastupljene žene albanske nacionalnosti. Kursevi su trajali četiri do pet nedelja a rukovodioci kurseva bile su drugarice koje su pohađale i položile prvi kurs.[16] U novembru 1941. godine sanitetski kursevi održani su i na terenu kosovsko-mitrovačkog sreza. Njima je rukovodila drugarica Smilja Bajić. Isto tako, sanitetski kursevi održavani su u Prištini, Uro-

[12] Nikola Anić, i dr. »Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije 1941-1945«, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 257.

[13] Dr Radovan Bulatović, upravnik Doma zdravlja u Peći, republikanac i simpatizer KPJ, uhapšen je aprila 1942. i odveden u logore Albanije i Italije. Poginuo je 12. maja 1944. kao aktivni borac NOB-a u Italiji (Pezano).

[14] Apotekar Milenko Stojaković godinama je radio u Peći i uživao poseban ugled u građana. Zatvoren je 1943. i proteran od kvislinških vlasti.

[15] Dr Jovanka Đuričić proterana je iz Peći, 1942. Primljena je u KPJ u Crnoj Gori 1944, teško je obolela i umrla.

[16] Prof. dr Desa Protić: Pripremanje sanitetskih kadrova u Peći i okolini. Zbornik secanja 1941-1945, knj. V, str. 113-125.

ševcu i Prizrenu.[17] Na tom terenu kurseve je završilo oko 150 omladinki i žena. Stečena znanja na kursevima primenjena su od 1943. u jedinicama NOV-a i POJ-a u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, kada su postale sanitetski referenti bataljona i brigada i praktično, ukazivale pomoć ranjenicima. Samo su iz Peći oko 30 žena bile sanitetski rukovodioci u NOR-u.[18]

Drugi vid sanitetske aktivnosti sastojao se u sakupljanju sanitetskog materijala. Materijal se pribavljao iz apoteka, bolnica i iz privatnih ordinacija lekara u gradovima Kosova i Metohije, preko saradnika i simpatizera.[19] Ponekad su izvođene i male akcije za nabavku materijala.[20] Sav ovaj sanitetski materijal čuvan je u za to određenim kućama, koje su služile kao skladišta.

Tokom 1942. i 1943. do kapitulacije Italije, u formiranim odredima koji su brojčano bili mali, sanitetska služba nije bila organizovana. Obično je za ukazivanje pomoći, u slučaju potrebe jer nije bilo mnogo ranjenih, bio zadužen drug koji je u svojoj torbi imao nešto zavoja i alkohola. Lekova niti drugih tehničkih sanitetskih pomagala nije bilo. Ni u jednom odredu nije bilo lekara niti drugih medicinskih stručnih kadrova, pa je samo po sebi razumljivo što u tom periodu nisu ni postojale nikakve bolnice bilo kakvog profila i tipa. Ranjenici kojih nije bio veliki broj, lečeni su u privatnim seoskim kućama simpatizera, dosta nestručno od nekvalifikovanog osoblja. Teški ranjenici kojih, takođe, nije bilo mnogo koristili su se vrlo često uslugama bolnica okupiranih gradova: Prištine, Prizrena, Peći i Kosovske Mitrovice, s tim što su upućivani u te bolnice pod tuđim imenom navodeći da su ranjenici u »krvnoj osveti«. Postojali su i simpatizeri NOP-a koji su radili u tim bolnicama. Mada se radilo o pojedinačnim slučajevima, ovakav način lečenja mnogim povređenim borcima spasio je život i omogućio ozdravljenje.

Kopaonički odred nije, takođe, imao sanitetsku službu. Prve ranjenike previjala je drugarica Dragica Žarković, koja je poginula 1943. na terenu lužinskog sreza. Ranjenici su, zatim, upućivani u selo Račeviće u sanitet Kraljevačkog odreda. Oktobra meseca 1941, kada je oslobođena Raška, ranjenici su lečeni u mesnoj bolnici. Lekar bolnice bio je dr Milenko Jovanović. Posle napada na Rašku, ranjenici iz ovog odreda upućuju se u bolnicu na Goču. Početkom neprijateljeve ofanzive ranjenici se preko Kraljevačkog odreda upućuju u Užice.[21]

S obzirom na vojno-političku situaciju, nepostojanje krupnih odreda, slobodne teritorije i većih akcija, organizacija sanitetske službe u ovom periodu (1941-1943) u Kosovu i Metohiji praktički nije postojala. Sve se svodilo na organizovanje ilegalnih sanitetskih kurseva i prikupljanje sanitetskog materijala.

Lečenje manjeg broja ranjenika nije imalo organizovan karakter, već su teži slučajevi lečeni po seoskim kućama ili, ilegalno, u gradskim bolnicama.

[17] Savka Đaković: *lene* Kosova u NO Borbi, Zbornik sećanja 1941-1945, kni. IX, str. 252.
[18] Isto, knj. XXIV, str. 39^17.
[19] U Peći iz apoteke mr ph Milenka Stojakovića, a u Prizrenu iz apoteke mr ph Milenka Lalića.
[20] tTi™ ,naro , °S zdravlja u Peći preko simpatizera dr Radovana Bulatovića.
U Lipljanu, krajem decembra 1942, grupa omladinki izvršila je akciju tako što su upale kroz prozor u stan dr Nikolića i odnele pun džak sanitetskog materijala za potrebe NOP-a. Isti materijal je u toku noći prebačen u Suvi Do. Zbornik sećanja 1941-45, knj. XIV, str. 260. Branislav Božović: Kopaonički partizanski odred, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 71-95.

Glava II

ORGANIZACIJA SANITETSKE SLUŽBE OD KAPITULACIJE ITALIJE DO POČETKA BORBI ZA OSLOBOĐENJE KOSOVA I METOHIJE

Vojno-politička situacija

Posle kapitulacije Italije, početkom septembra 1943, Nemci su poseli dotadašnje italijansko okupaciono područje u Kosovu i Metohiji. Narodnooslobodilački pokret bio je već organizovan, stvoreni su vojni organi, štabovi i jedinice, partijski komiteti i organizacije. Nemačke jedinice su za svega nekoliko dana razoružale italijanske garnizone u svim gradovima Kosova i Metohije i Albanije. Svi pukovi albanske vojske, uključujući i vulnetare, pridružili su se Nemcima. Nemački organi vlasti su odmah formirali kvislinšku vladu u Albaniji i priznali granice »velike Albanije«, tako da je nastupilo vreme još jačeg terora nego za vreme italijanskog okupatora. Albanska reakcija i nosioci kvislinške vlasti - saradnici okupatora, i dalje su bili regrutovani iz redova feudalaca i intelektualaca albanske narodnosti. Nemci su imali svoju Feld-komandanturu 1035 u Prizrenu koja je postojala sve do povlačenja nemačkih trupa sa Kosova i Metohije. U toj regiji od jedinica bila je nemačka 21. brdska SS divizija »Skender-beg« i nekoliko bataljona albanske regularne vojske i vulnetara. Da bi se suprotstavili NOP-u na Kosovu, nacionalističke i kvislinške snage albanske nacionalnosti, odmah su posle kapitulacije Italije pod zaštitom i podrškom Nemaca pristupili stvaranju političke organizacije koja je dobila naziv »Druga prizrenska liga«. Na svojim skupštinama septembra 1943. i juna 1944. proklamovali su »veliku Albaniju« i preduzeli vojnu organizaciju za »odbranu etničkih granica«. Imali su svoju vojnu komandu i svoje vojne snage - vulnetari u svim sreskim centrima Kosova i Metohije.[22]

Krajem 1943. i početkom 1944. u Ibarskoj dolini povećao se i broj četnika Draže Mihailovića, tzv. Drugi kosmetski četnički korpus,.

Kapitulacija Italije imala je veliki uticaj na albanske mase koje su počele da se sve više antifašistički orijentišu. Takvo raspoloženje posebno je nastavljeno posle održavanja Drugog zasedanja AVNOJ-a, koje je imalo veliki politički značaj za dalji razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Kosovu i Metohiji. Formiranjem Glavnog štaba, a zatim i štabova operativnih zona za Kosovo i Metohiju, stvorene su najveće teritorijalne komande koje su mogle objediniti komandovanje svim partizanskim snagama na ovoj teritoriji. U to vreme Oblasni komitet prerastao je u Pokrajinski komitet KPJ za Kosovo i

[22] Ali Hadri: Kosovo u Kraljevini Jugoslaviji. Grupa autora: Srbija u ratu i revoluciji, 1941-1945. godine, SKZ, Beograd, 1976, str. 438-441.

Metohiju, a formirana su i posebna dva oblasna komiteta, jedan za Kosovo a drugi za Metohiju, što je bilo pogrešno. Zbog toga je generalni sekretar KPJ, Josip Broz Tito, u ime CK KPJ 28. marta 1944. izrazio svoje neslaganje i ukinuo tu odluku, te vratio naziv Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. U istom pismu ukazano je na greške u vezi s izvesnim hegemonističkim težnjama i stavio u prvi plan oslobodilačku borbu protiv okupatora,[23] izražavajući neslaganje i sa odlukama skupštine Oblasnog NOO za Kosovo i Metohiju koja je održana u Bujanu 30. decembra 1943. i 1. i 2. januara 1944. 0 budućem statusu ove pokrajine, čime je ona anulirana.

Stvaranje krupnijih partizanskih jedinica u Kosovu i Metohiji i dalje je bilo teško. Iz tih razloga Glavni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju odlučio je da formiranje takvih snažnijih jedinica izvrši van teritorija Kosova 1 Metohije. U tim jedinicama rukovodstva i borci bili su sa teritorije Kosova i Metohije.

Formiranje prvih brigada

Posle kapitulacije Italije od veće grupe političkih zatvorenika u Albaniji koji su oslobođeni, formirana su dva kosovsko-metohijska bataljona: bataljon »Ramiz Sadiku« i bataljon »Bora Vukmirović«. Od ta dva bataljona i obnovljenog Šarplaninskog odreda, formiran je Kosovsko-metohijski odred krajem oktobra 1943. Ovaj odred sa dva makedonska bataljona ulazi u sastav novoformirane 1. makedonsko-kosovske brigade 11. novembra 1943. u selu Slivovu. Ta jedinica izvodila je borbena dejstva od svog nastanka do druge polovine 1944. na teritoriji Makedonije, Albanije i Grčke.[24]

Druga grupa boraca sa Kosova i Metohije formirala je kod sela Starca, u blizini Kumanova, 1. kosovski bataljon, a u selu Slivniku kod Lebana i 2. kosovski bataljon. Od ta dva bataljona je 25. marta 1944. u selu Viševcu, kod Vranja, formiran Kosovski narodnooslobodilački odred. Ove jedinice sadejstvovale su makedonskim i srpskim jedinicama u zoni komunikacije Skoplje-Niš. U selu Darkovcu kod Vlasotinca u Crnoj Travi formirana je 12. maja 1. kosovska NO brigada, od boraca Kosovskog odreda i boraca 6. i 7. južnomoravske brigade. Ova se brigada posle ofanzive bugarske vojske raspala i, od dva bataljona sa Kosova formiran je Brigadni kosovski bataljon koji je otišao u Makedoniju i Grčku, jer se nije mogao održati na tom terenu.[25]

U Đakovačkoj Malesiji posle kapitulacije Italije, partizanska četa »Bajram Curi« prerasla je u istoimeni bataljon. Bataljon je imao 120 boraca. Od ovog bataljona i bataljona »Perljat Redžepi« NOV Albanije, formiran je u januaru 1944. u Malesiji partizanski odred »Zuri Redžepi«. Odred je bio pod komandom Glavnog štaba NOV i POJ Kosova i Metohije, i brojao je 188 boraca. Delovao je u okolini Đakovice i Malesije.[26]

U rejonu Andrijevica-Berane od ljudstva sa Kosova i Metohije formiran je Kosmetski udarni bataljon (130 boraca). Formiran je u junu 1944.[27] Po-

[23] Prof. dr Gojko Miljanić: Rukovođenje revolucionarnim oružanim snagama u NOR-u, 1941-1945. godine, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 40-45.
[24] Nikola Anić, i dr. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 304-306.
[25] Dušan Lazić: Prva kosovska narodnooslobodilačka brigada, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 363-365.
[26] Ali Hadri: Kosovo u Kraljevini Jugoslaviji. Grupa autora. Srbija u ratu i revoluciji, 1941-1945. godine, SKZ, Beograd, 1976, str. 450-451.
[27] Milovan Obradović: Kosmetovski udarni bataljon u Andrijevici, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 217-219.

stojale su i neke manje snage koje su dejstvovale u Ibarskoj dolini a krajem avgusta formira se i Ibarski odred.

Organizacija sanitetske službe u kosovsko-metohijskim jedinicama

Kao i u prethodnom periodu i u naznačenom vremenu nije bila organizovana sanitetska služba jedinica NOP-a na teritoriji Kosova i Metohije. Mali broj jedinica koje su postojale, bilo kao pozadinske ili pojedinačne vojne čete i bataljoni na terenu, nisu imali organizovanu sanitetsku službu. I dalje nije bilo lekara ni drugih sanitetskih stručnih kadrova, kao ni bolnica bilo kakvog profila. U postojećim jedinicama bilo je zaduženo jedno ili dva lica koji su imali nešto sanitetskog materijala, uglavnom, zavoja, gaze i alkohola, i koji su pružali prvu pomoć ranjenim borcima. Teži ranjenici su ostavljani u privatnim seoskim kućama simpatizera do konačnog izlečenja. Zdravstvene usluge u tim slučajevima dobijali su od ukućana. I dalje je korišćen metod lečenja teških ranjenika ilegalnim prebacivanjem u bolnice okupiranih gradova

U jedinicama koje su izvodile akcije van teritorije Kosova i Metohije, postojala je organizovana sanitetska služba. Prva makedonsko-kosovska brigada pošto je izvodila akcije na terenu Makedonije, oslanjala se na sanitetsku službu Glavnog štaba NOV i PO Makedonije. Iako je taj deo organizacije sanitetske službe opisan u odeljku razvoja sanitetske službe u Makedoniji, potrebno je dopuniti neke podatke. U bataljonu »Ramiz Sadiku« koji je formiran od političkih zatvorenika, bio je prvi referent saniteta italijanski lekarski pomoćnik Đuzepe Butuljoni.[28] On je bio na radu u ambulanti logora »Bureli« (Tirana). Posle kapitulacije Italije pridružio se partizanima, pokupio apoteku logorske ambulante i sve poneo sa sobom.

U 1. makedonsko-kosovskoj brigadi, pored njega, bile su i medicinske sestre Milica Lukić-Tišler, Vojna Calijeva-Despotović i Stanislava Jovanović, koja je imala završeni sanitetski kurs. U to vreme organizuju se »bolnice« u selu Laktinju, koje se posle premeštaju u selo Pesočane-Debarci. Posle oslobođenja Kičeva formira se i bolnica u tom gradu.[29] U tim bolnicama bili su organizovani sanitetski kursevi kojim je rukovodila Milica Lukić-Tišler, koja je jedno vreme bila i upravnik te bolnice. Stručni medicinski rad odgovarao je kadrovskim mogućnostima. Iz izjava i sećanja boraca tih jedinica, ukazuje se na veliko požrtvovanje, angažovanost i dobro stručno znanje tih kadrova. Početkom 1944. dolaskom dr Trifuna Panevskog, lekara iz Bitolja, stručni rad postaje bolji. On je, istovremeno, i referent saniteta 1. makedonsko-kosovske brigade sve do svoje pogibije 22. jula 1944. Organizacija saniteta u ovoj brigadi bila je potpuna; po četama su bili četni bolničari, uglavnom, drugarice, a u bataljonima sanitetski referenti bataljona, drugarice sa ranije završenim sanitetskim kursevima u periodu 1941. i 1942. Pošto je ova jedinica učestvovala u svim akcijama u zapadnoj Makedoniji i izvršila velike pokrete prema južnoj i istočnoj Makedoniji, zbrinjavanje ranjenika i bolesnika bilo je oslonjeno na stacionarne bolnice u selima Pesočane i Slatina. Grupa lakih ranjenika i bolesnika išli su sa jedinicama i bili su zbrinjavani u pokretu. Za vreme »bogumilskog pokreta«, januara i februara 1944,[30] bilo je dosta ranjenika

[28] Arhiv sanitetske službe (A.S.S), ivn. br. 1059 H.
[29] Dr Georgi Kamčevski: Nastanak i razvoj sanitetske službe u Makedoniji, tekst objavljen u drugoj knjizi ove edicije.
[30] M. Apostolski, Razvojot na sanitetskata služba vo tekot na narodnooslobodi telnata vojna vo Makedonija. Glasnik na institutit za nacionalna istorija, Skopje, 1959, br. 2, str. 7.

Brigadno previjalište 1. kosovsko-metohijske NO udarne brigade, planina Karaorman, Makedonija, 1944.

i bolesnika. Bilo je smrzotina i smrzavanja (29 slučajeva). Karakteristično je za taj period da su izuzetno teški ranjenici ostavljani sa medicinskim radnikom po selima kod simpatizera NOP-a. Tek docnije, kad su stečeni uslovi, ilegalno su prebacivani u partizanske bolnice na planinu Kožuh. Naravno, svi ovi ranjenici bili su izloženi velikom riziku, tj. uništavanju od neprijatelja. Zanimljiv je slučaj drugarice Milice Lukić-Tišler, koja je početkom februara 1944. u Bogumilima ostala sa četiri teška ranjenika u jednom selu. Bugari su ih otkrili, pobili sve ranjenike a Milicu izrešetali mecima. Misleći da je mrtva, ostavili su je. Našli su je posle nekoliko dana meštani i tek posle 12 dana primila je kvalifikovanu sanitetsku pomoć. U sličnoj situaciji na planini Karaormanu nalazio se i referent saniteta Italijan Butuljoni, koji je sa grupom teških ranjenika ostao u planinskim bačijama. U toj provizornoj bolnici bio je lekar Cerekovski, koji je uskoro dezertirao.[31]

Snabdevanje tih jedinica sanitetskim materijalom bilo je iz zaliha oslobođenih mesta a delom i iz pomoći saveznika. Već u tom periodu pojavljuju se šine za imobilizaciju. Isto tako, treba napomenuti da je u to vreme bila i predviđena, krajem jula i avgusta 1944, u selu Slatini evakuacija avio-

[31] Izjava i sećanje drugarice Milice Lukić-Tišler, A.S.S, inv. br. 1060 H.

nima teških ranjenika za Italiju. Depedikulacija ove jedinice vršena je improvizovanim sredstvima: kuvanjem i parenjem i upotrebom partizanskih buradi. Prema postojećim podacima, u ovoj jedinici nije bilo pegavca.

Jedinice koje su bile formirane od kosovskih boraca na teritoriji južne Srbije, imale su, takođe, dobro organizovanu sanitetsku službu. Od četa do bataljona postojali su bolničari, odnosno referenti saniteta, prema predviđenim propisima Statuta sanitetske službe NOVJ. U kosovskom bataljonu krajem novembra je već bio referent saniteta Milutin Milošević-Lune.[32] Formiranjem odreda a docnije i brigade, on je postao referent saniteta. Referent saniteta 1. bataljona bila je Danica Strahinjić, u 2. bataljonu Milan Davidović, bolničari iz Zagrmlja kod Peći, a u 3. Slavka Boričić. Početkom 1944. formirana je prihvatna bolnica u selu Babinom - kod Vranja, smeštena u jednoj seljačkoj kući. Za vreme bugarske akcije bolesnici su prenošeni u zemunice. U toj bolnici bili su samo nepokretni bolesnici. Svi koji su bili pokretni ranjenici, išli su sa svojom jedinicom. Ovom bolnicom rukovodio je bolničar Ilija Filipović, a od pomoćnog osoblja bilo je nekoliko drugarica.

Iz sećanja ondašnjeg referenta saniteta, Milutina Miloševića, navodimo: »Ove su jedinice zajedno sa Južnomoravskom brigadom vodile žestoke borbe maja i juna 1944. Kada su se naše jedinice morale da povlače pod pritiskom bugarske vojske od Vranja prema Grčkoj, mi smo imali oko 30 poginulih i 80 lakše i teže ranjenih. Svi ranjenici, laki i teški, bili su na konjima i nosilima, previjani su svaki dan za vreme odmora jedinice. Rane su ispirane rivanolom, hipermanganom a često i običnom rakijom i gazom sa prvih zavoja. .. «

Sto se tiče higijenske situacije u ovoj jedinici, mora se naglasiti da i pored velike vašljivosti, nije bio zabeležen nijedan slučaj pegavca. Sanitetski materijal se, uglavnom, nabavljao od plena neprijatelja.

U tim borbama poginuo je i Ilija Filipović, koji je jedno vreme bio upravnik bolnice u selu Babinom kod Vranja. Jula meseca 1944. u ovu jedinicu na terenu Preševa došao je dr Ćira Manojlović.

Na teritoriji Crne Gore i sektoru Andrijevice i Berana u formiranom Kosovskom bataljonu, organizaciono je bila dobro postavljena sanitetska služba. Sanitetski referent bio je Milan Đokić, a docnije pri formiranju bataljona u dve čete: u prvoj četi je bila sanitetski referent Zorka Lakićević-Krcun, a u drugoj četi Zorka Kruščić. Velikih zdravstvenih problema u ovim četama nije bilo za kratko vreme postojanja ove jedinice.[33]

Na Kosovu i Metohiji situacija se nije izmenila u sanitetskom pogledu. Ovaj period i dalje karakteriše nerazvijenost sanitetske službe.

Jedinice koje su bile sastavljene od stanovništva sa Kosova i Metohije, a koje su dejstvovale van ove teritorije, imale su organizovanu sanitetsku službu. Bolničkim uslugama koristili su se na terenu gde su dejstvovali, a koje su bile formirane od sanitetske službe tih regiona. Treba istaći veliko požrtvovanje i rad sanitetskog osoblja, uglavnom, drugarica u ovim jedinicama. To se ogledalo naročito prilikom izvlačenja ranjenika, njihove evakuacije i pružanja prve pomoći. Treba istaći da je osoblje svoje osnovno znanje dobilo na sanitetskim kursevima, u periodima od 1941. do 1942.

[32] Milutin Milosevic: Sanitetska služba u Kosovskom odredu krajem 1943, i 1944. godine. Hronike o radu sanitetske službe u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941-1945, Srbija, sv. IV, str. 198-201.

[33] Milovan Obradović: Kosmetovski udarni bataljon u Andrijevici, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 218.

Glava III

ORGANIZACIJA SANITETSKE SLUŽBE OD POČETKA BORBI ZA OSLOBOĐENJE KOSOVA I METOHIJE DO KRAJA RATA

Vojno-politička situacija

Vojno-političku situaciju karakterišu u ovom periodu formiranje krupnih jedinica NOVJ, borba za oslobođenje Kosova i Metohije i borba sa kontrarevolucionarnim snagama do konačnog oslobođenja zemlje. Iz prethodnog se vidi da su se kosovsko-metohijske partizanske jedinice borile duži period na susednim teritorijama, a ne na Kosmetu. Na samoj teritoriji Kosova i Metohije vršile su se pojedinačne akcije na području od Prizrena do Peći, time što je još najveći deo masa na Kosovu i Metohiji bio protiv NOP-a, i što su postojale snažne okupatorske snage koje su pomagale jake kvislinške formacije.

Već u septembru 1944. zbog opštih uspeha Crvene armije i zapadnih saveznika, kao i pobeda NOVJ, vojno-politička situacija počela je da se menja. Snažan je uticaj razvoja narodnooslobodilačke borbe na teritoriji Srbije, i oslobođenje većeg dela Srbije. Posle kapitulacije carske Bugarske, 9. septembra 1944, odmah od oktobra 1944. Nemci su zajedno sa kvislinzima pomerili granice Velike Albanije do blizu Skoplja, odnosno do linije Kumanovo - Preševo - Bujanovac. Tu teritoriju uglavnom su držale vulnetarske i druge albanske kvislinške jedinice. Nemci su na teritoriji Kosova i Metohije imali 21. SS diviziju »Skender beg«, brojne vulnetarske i druge jedinice koje su bile pod komandom Druge prizrenske lige, dosta snažne i brojne,[34] a kasnije tuda će se povlačiti nemačka grupa armija »E« iz Grčke i Makedonije, što će trajati sve do kraja novembra 1944.

Formiranje krupnih jedinica-brigada i divizije Kosova i Metohije

U selu Zbažde blizu Struge 24. juna 1944. formirana je 1. kosovsko-metohijska brigada iz delova dva kosovsko-metohijska bataljona 1. makedonsko-kosovske brigade (292 borca). Ona je nastavila oružane akcije u Makedoniji do dolaska na Kosovo i Metohiju krajem oktobra 1944. gde je učestvovala u oslobađanju Metohije. U selu Ljiljancu kod Bujanovca 9. septembra 1944. formirana je 2. kosovsko-metohijska brigada od dva bataljona ranije 1. kosovske brigade i izbeglica sa Kosova i Metohije. U svom sastavu imala je 450 boraca. U selu Tularima kod Lebana od izbeglica sa Kosova i Metohije for-

mirana je 5. kosovsko-metohijska brigada. Na području Strume u Albaniji 13. oktobra formirana je 4. kosovsko-metohijska udarna brigada. Imala je 400 boraca. U selu Brajini kod Podujeva 29. septembra 1944. formiran je partizanski bataljon »Meto Bajraktari« koji je krajem oktobra ušao u sastav 5. kosovsko-metohijske brigade. U završnoj fazi oslobođenja Kosova i Metohije u Đakovici je osnovana 7. kosovsko-metohijska brigada. Od rasformiranog Ibarskog odreda i novodošlog ljudstva osnovana je 6. kosovsko-metohijska brigada (1000 boraca). U Istoku kod Peći 20. decembra formirana je 8. kosovsko-metohijska brigada (2000 boraca)[35], dok je 25. januara 1945. godine formirana i Kosovsko-metohijska brigada Korpusa narodne odbrane, jačine 1600 boraca.[36]

Od 1, 2. i 4. kosovsko-metohijske brigade 8. februara 1945. formirana je 52 (Kosovo i Metohija) narodnooslobodilačka divizija NOVJ.[37]

Vrhovni štab NOV i POJ preimenovao je 2. septembra 1944. Glavni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju u Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju i potčinio ga Glavnom štabu Srbije.[38]

Oslobođenje Kosova i Metohije

Prodiranjem Crvene armije preko granica Rumunije, izbacivanje Bugarske iz rata i njen prelazak na stranu saveznika, prodor krupnih snaga VS NOV i POJ u Srbiju koje su zajedno sa divizijama GŠ NOV i PO Srbije oslobodile njen najveći deo i spojile se sa Crvenom armijom, ofanziva divizija GŠ Makedonije i drugi činioci uticali su na povoljne uslove da počnu operacije za oslobođenje Kosova i Metohije. Posle presecanja pravca izvlačenja Grupe armija »E« iz Grčke Vardarsko-moravskom dolinom prema Beogradu, što su učinile divizije GŠ Srbije, početak beogradske i niške operacije NOVJ zajedno sa Crvenom armijom (a u niškoj operaciji i sa delovima nove bugarske Otečestvenofrontovske armije), kosovski pravac je bila glavna linija daljeg povlačenja na sever. Za oslobođenje Kosova i Metohije angažovane su, pored kosovsko-metohijskih brigada, i ostale jedinice, kao, npr., 22, 24. i 46, kao i delovi 41. divizije NOVJ, zatim jedinice 2. armije Otečestvenofrontovske armije i dela snaga NOV Albanije. Prema Podujevu i Kosovskoj Mitrovici dejstvovala je u početku 22. divizija NOVJ, kao i 4, 6. i 9. divizija nove bugarske armije. Na pravcu Lebane i Tulare dejstvovala je 5. kosovsko-metohijska brigada i bugarska 12. divizija. Na sektoru Bujanovac učestvovale su 2. i 3. kosovsko-metohijska brigada, 46. divizija NOVJ-a i bugarska 2. konjička divizija. U Metohiji, prema Prizrenu, Đakovici i Peći učestvovale su 4. i 1. kosovsko-metohijska brigada kao i 3. i 5. brigada NOV Albanije.[39]

Ove dve brigade NOV Albanije došle su na teritoriju Jugoslavije prema sporazumu između VŠ NOV i POJ i Glavnog štaba NOV Albanije.

Za obezbeđenje povlačenja, Nemci su imali dosta jake snage: nekoliko divizija iz Grupe armija »E« sa motorizovanim snagama i tenkovskim jedinicama, koje su bile raspoređene u nekoliko borbenih grupa. Za obezbeđenje sa pravca Prokuplje - Kuršumlija - Priština obrazovana je nemačka borbena grupa »Langer«, na pravcu Bujanovac - Priština borbena grupa »Bredov«. Za obezbeđenje prema istoku obrazovana je borbena grupa »Šole«, a međupros-

[35] Isto, str. 383-386.
[36] Milorad Vavić: Kosovsko-metohijska brigada KNOJ-a, časopis »Kosovo« 9-10, Priština 1980/1981, str. 507-509.
[37] Sekula Joksimović, Stvaranje 52. divizije i njena aktivnost na području Kosova do završetka drugog svetskog rata, časopis »Kosovo« 9-10, Priština, 1980/1981, str. 537-539.
[38] Nikola Anić i dr., n. d., str. 484.
[39] Nikola Anić: Kosovska operacija - Borba za oslobođenje Kosova 1944. Prikaz sa simpozijuma u Prištini 14. i 15. XII 1974.

tor između grupa »Langer« i »Bredov« poseli su brojni albanski kvislinzi. Prema Metohiji na liniji Prizren-Đakovica-Peć nalazila se borbena grupa »Skender-beg« jačine od 3000 vojnika, ostaci od ranije razbijene istoimene divizije i 4.000 nemačkih mornara koji su evakuisani iz Grčke.[40]

Pored tih snaga Nemci su imali i albanske kvislinške jedinice, čiji su najbrojniji sastav činili vulnetari. U toku tih operacija jedinice NOVJ imale su znatne gubitke, naročito na pravcu Podujevo-Kosovska Mitrovica (22. srpska divizija). Borbe za oslobođenje Kosova i Metohije trajale su od 23. oktobra do 22. novembra 1944, kada je oslobođena Kosovska Mitrovica.[41] Kosovska operacija imala je veliki vojno-politički značaj, jer je, konačno, donela očekivanu slobodu napaćenom narodu Kosova i Metohije.

Borba sa kontrarevolucijom

Oslobođenjem Kosova i Metohije nisu bile završene ratne operacije. Kontrarevolucionarne snage imale su preko 6000 naoružanih ljudi. Te snage su u decembru 1944, januaru i februaru 1945. još više narasle i došlo je do pobune.[4,3] Vođene su žestoke borbe u svim delovima Kosova i Metohije, naročito u rejonu Drenice, Uroševca i Gnjilana. Vrhovni komandant NOVJ maršal Josip Broz Tito stavlja Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba, kasnije Generalštaba, i uvodi Vojnu upravu 8. februara 1945. kao organ vojnodržavne vlasti.[42] Kontrarevolucionarne snage su u februaru bile razbijene na manje grupe koje su do kraja 1945. bile uništene. Snage NOVJ, odnosno JA u tom periodu na Kosovu i Metohiji brojale su oko 52000 boraca[43]. U tim borbama koje su bile najžešće u januaru, februaru i u prvoj polovini marta 1945, bio je veliki broj gubitaka u našim jedinicama. Borci u našim brigadama bili su dosta neiskusni, mladi i bez velikog iskustva u ratovanju. Nasuprot, kontrarevolucionarne snage, uglavnom, sastavljene od ljudi koji su već imali završenu vojnu obuku, vojnički dobro organizovane, pružale su snažan otpor. Kao pomoć brigadama Kosova i Metohije, upućene su od 1. do 3. februara 1945. godine 1. bokeška brigada i 6. crnogorska udarna brigada, koje su delovale na liniji Peć - Kosovska Mitrovica, Peć - Dečani, Đakovica - Prizren. Na toj teritoriji nalazile su se kompletna 46, 24. i 41. divizija NOVJ. Na Kosovo su stigle iz Višegrada 5. i 6. divizija NOV Albanije, ali nisu učestvovale u borbi.

Ovakva vojno-politička situacija imala je veliki značaj za rad i organizaciju sanitetske službe u tom periodu.

ORGANIZACIJA SANITETSKE SLUŽBE

a) Sanitetska služba u brigadama u prvoj fazi formiranja i u borbama za oslobođenje Kosova i Metohije

U jedinicama 22, 24. i 46. divizije NOVJ sanitetska služba je bila već organizovana po ustanovljenim principima Statuta sanitetske službe NOVJ. U četama - bolničari, u bataljonima - referenti saniteta, referent saniteta brigade, brigadna bolnica, referent saniteta divizije i divizijska bolnica. Sve ove

[40] Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945. Izdanje VII JNA, Beograd, 1957, str. 150.
[41] Arhiv, V.I.I., 1412, reg. br. 9-4/5.
[41a] General-pukovnik Savo Drljević, »Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji - Zavođenje Vojne uprave u februaru 1945« Edicija »Za pobedu i slobodu«, VINC, Beograd, 1986, knj. 9, str. 589-604.
[42] Nikola Anić i dr., 484.

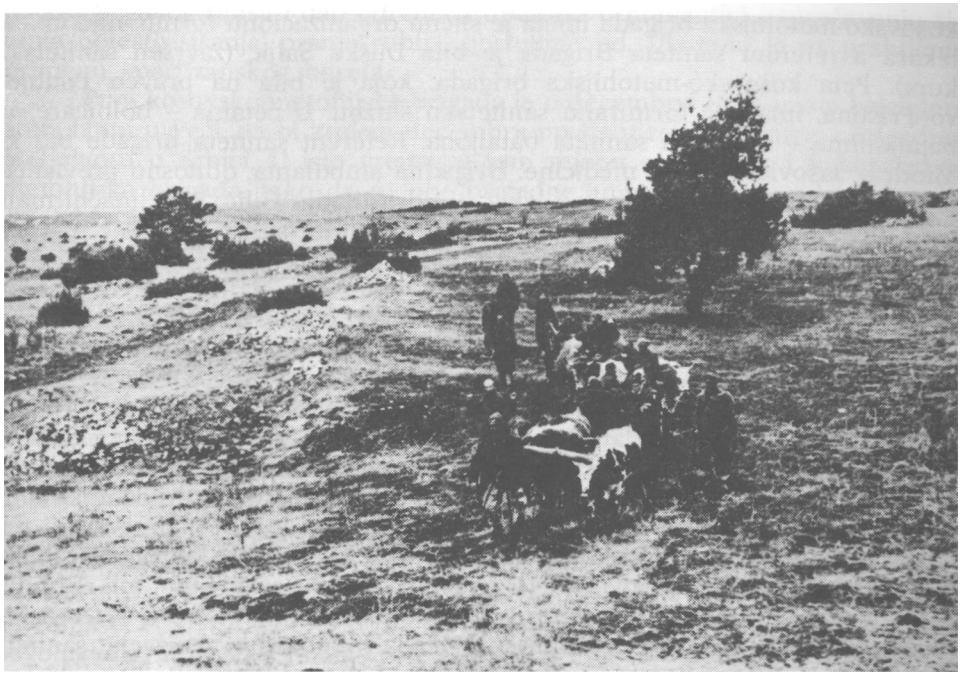

Evakuacija ranjenika na Kosmetu, kraj 1944.

tri divizije pripadale su 13. korpusu NOVJ, i one su se oslanjale na bolnicu 13. korpusa. Bolnica 13. korpusa kojom je rukovodio dr Rajko Tauzović premeštena je u novembru u Leskovac. Svi ranjenici iz 22, 24. i 46. divizije bili su evakuisani za vreme oslobođenja Kosova i Metohije, u tu bolnicu. U bolnici su vršeni operativni zahvati. Teški ranjenici su posle obrade evakuisani u centralnu bolnicu u Nišu, a neki u Sofiju u bolnicu Crvene armije.[44]

Četrdeset šesta divizija čiji je referent saniteta bio dr Milovan Antić, a upravnik bolnice dr Ljubomir Petrović, šef hirurške ekipe dr Bora Timotijević, primili su u toku borbe do 26. novembra - 409 bolesnika i ranjenika Posle oslobođenja Kosova i Metohije ova divizija bila je stacionirana na oslobođenoj teritoriji i vodila je žestoke okršaje sa kontrarevolucionarnim snagama[45] (24. i 46. divizija). Dvadeset i druga divizija je nakon oslobođenja Kosovske Mitrovice prešla na teren Novog Pazara, Raške i Rožaja.

Kosovsko-metohijske brigade sa izvesnim izuzetkom imale su dosta slabo organizovanu sanitetsku službu. Na području Bujanovac-Priština-Kosovska Mitrovica delovale su 2, 3. i 5. kosovsko-metohijska brigada. Druga i 3. brigada bile su sa 46. divizijom i mali broj ranjenika posle ukazivanja prve pomoći zbrinjavan je u bolnici 46. divizije i bolnici 13. korpusa.

Druga kosovsko-metohijska brigada u tom periodu imala je 12 ranjenika. Organizacija sanitetske službe u 2. kosovsko-metohijskoj brigadi je bila ovakva: u četama je postojao po jedan bolničar, u bataljonu referent saniteta bataljona, a u brigadi sanitetski referent brigade. Lekara nisu imali. Treća

[44] Dr Rajko Tauzović: Bolnica XIII korpusa, Hronika o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, sv. IV, Srbija, VMA, Beograd, 1967, str. 231.

[45] Dr Ljubomir Petrović: Bolnica 46. divizije od septembra 1944. godine do kraja rata. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, VMA, Beograd, 1967, sv. v, str. 146-154.

kosovsko-metohijska brigada imala je sličnu organizacionu formu: nije imala lekara a referent saniteta Brigade je bila Duška Šaljić (završen sanitetski kurs). Peta kosovsko-metohijska brigada, koja je bila na pravcu Podujevo-Priština, imala je formiranu sanitetsku službu. U četama - bolničare, u bataljonima - referenta saniteta bataljona. Referent saniteta brigade bio je Miodrag Jašović, student medicine. Brigadna ambulanta, odnosno previjalište bilo je u Tularima, gde je kao lekar bio dr Miladin Gilić. Pojedinačni mali broj ranjenika, posle obrade u Tularima, evakuisani su za Leskovac. U tom periodu do dolaska Brigade u Prištinu bilo je 34 ranjenika, od kojih je jedan umro.

U Ibarskom odredu, od kojeg je postala 6. kosovsko-metohijska brigada, lekar i ujedno sanitetski referent bila je dr Ivanka Milinković. U kosovsko-metohijskim brigadama 1. i 4. koje su delovale na pravcu Prizren-Đakovica-Peć, organizacija sanitetske službe bila je slična kao i u svim drugim kosovsko-metohijskim brigadama. Pored četnih bolničara, postojali su referenti saniteta bataljona, koji su bile drugarice sa već ranije završenim sanitetskim kursevima, i one su bile glavni nosioci sanitetske službe. U 1. kosovsko-metohijskoj brigadi referent saniteta bio je Italijan Đuzepe Butuljoni, raniji referent saniteta 1. makedonsko-kosovske brigade. U periodu borbi za oslobođenje Kosova i Metohije imali su 16 ranjenika koji su, uglavnom, bili zbrinuti u brigadnoj ambulanti a delom, posle oslobođenja, evakuisani u Prizrensku bolnicu. Četvrta kosovsko-metohijska brigada je, pored organizacije sanitetske službe koja je postojala u svim brigadama, imala i lekara Italijana dr Tonelija. Sanitetski referent je bila Zorka Kruščić.

b) *Sanitetska služba u kosovsko-metohijskim jedinicama posle oslobođenja Kosova i Metohije*

Posle oslobođenja Kosova i Metohije (22. novembra 1944. oslobođen je poslednji grad - Kosovska Mitrovica, a 23. novembra završeno je oslobođenje zauzimanjem rudnika Trepće), sve te i novoformirane jedinice bile su stacionirane na teritoriji Kosova i Metohije i aktivno učestvovale u borbi sa kontrarevolucionarnim snagama. U novoformiranoj 6. kosovsko-metohijskoj brigadi referent saniteta bila je dr Ivanka Milinković, koja je ranije bila lekar Ibarskog odreda.[46] Na osnovu sačuvanih dokumenata za tu brigadu može se reći da je 27. decembra 1944. imala u brigadnoj bolnici 50 bolesnika i ranjenika. Posle formiranja 6. brigade decembra meseca njen je štab bio premešten u Srbicu; brigadna bolnica je ostala u Kosovskoj Mitrovici, a u nju se uselila i bolnica 22. divizije.[47] Tu su primani ranjenici i bolesnici iz drugih jedinica. Šesta brigada je izvršila 2. januara 1945. pokret u rejon Uroševca i od 14. do 17. januara 1945. ljudstvo je transportovano za Banat, gde su se formirale dopunske brigade.[48] Zdravstvena zaštita u toku ovog perioda dosta je dobro funkcionisala. Pored rada brigadne bolnice u Kosovskoj Mitrovici, do kraja decembra 1944. vodilo se računa i o higijensko-epidemiološkoj zaštiti. Referent saniteta brigade dr Ivanka Milinković je preko referenata saniteta bataljona organizovala proučavanje po četama »Uputstva za četne bolničare i nosioce ranjenika«. Takođe, sanitetski referent brigade ukazao je na

[46] Arhiv V.I.I. Formiranje VI brigade, K-1413. 1, dok. 14.
[47] Izveštaj bolnice K-1413, Arhiv V.I.I. fase. 2, dok. 27 i 38.
[48] Antun Miletić: VI kosmetovska brigada, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980-1981, str. 481-500.

pojavu pegavog tifusa i dao određena uputstva o preventivi i sprečavanju širenja bolesti: šišanje, pranje rublja, posteljine itd. Ukazano je na praktičnu primenu »partizanskog bureta«.

Prva kosovsko-metohijska brigada je u decembru 1944. imala brigadnu ambulantu u Peći, da bi krajem decembra prešla u rejon Drenice, i brigadnu ambulantu u Srbici. U isto vreme, u tom rejonu se nalazila i 5. kosovsko-metohijska brigada, tako da su obe brigadne ambulante bile u istoj zgradi. To je bio period kada su se vodile najžešće borbe sa kontrarevolucionarnim snagama, te je kroz tu zajedničku ambulantu, kao etapu evakuacije za bolnički centar Kosovske Mitrovice, prošao najveći broj ranjenika, promrzlih i ostalih bolesnika. Radi ilustracije bilo je iz 1. kosovsko-metohijske brigade u tom periodu 133 ranjenika. Ako se tome doda daje 16 boraca umrlo zbog komplikacija ranjavanja, vidi se u potpunosti žestina borbe protiv balista.[49] U brigadnoj ambulanti pružana je pomoć: čišćenje rane, dat antitetanusni serum. U izvesnim slučajevima referent saniteta 1. brigade, Đuzepe Butuljoni, vršio je i neke hirurške intervencije (vađenje metaka, amputacije i si.). Njegova umešnost nailazila je na simpatije u boraca i rukovodilaca, mada za to nije imao odgovarajuće stručne kvalifikacije. Ova brigada je u prvoj polovini februara ušla u sastav 52. divizije[50], i njena sanitetska služba odvijala se dalje u okviru te divizije. Druga brigada Kosova i Metohije bila je u prvo vreme locirana u Prizrenu, gde je došla iz Uroševca. U operacijama protiv kontrarevolucionarnih bandi imala je 47 ranjenika, koji su i pored slabo organizovane sanitetske službe, dobili prvu pomoć od referenta saniteta i odmah evakuisani u bolnice Prizrena i Prištine.[51] Od tih ranjenika umrlo je 19 od komplikacija, od kojih 2 za vreme ranijih borbi za oslobođenje Kosova i Metohije. Brigada je u februaru ušla u sastav 52. divizije.

Treća kosovsko-metohijska brigada je posle Gnjilana bila stacionirana u Đakovici[52]. Organizacija sanitetske službe bila je dosta slaba. Nije imala dovoljno stručnog sanitetskog osoblja. Ušla je u sastav Operativne grupe brigada čiji je štab bio u Peći i, uglavnom, oslanjala se na sanitetsku službu te operativne grupe i bolnica u Peći i Prizrenu. Rasformirana je u aprilu 1945. i njeno ljudstvo pridodato je 6. crnogorskoj, 1. bokeškoj brigadi i 52. diviziji[53]. U toku čišćenja terena na kome se nalazila, imala je 23 ranjenika koji su bili, posle dobijanja prve pomoći, evakuisani u bolnicu Operativne grupe, u vojnu bolnicu Peć, i u bolnički centar Kosovska Mitrovica[54] Četvrta kosovsko-metohijska brigada već posle borbe u sektoru Đakovice i Prizrena[55], 21. novembra 1944, stigla je u Vučitrn[56]. Imala je lekara, Italijana dr Tonelija, i dva bolničara u brigadnoj ambulanti. Pored toga referent saniteta Brigade bila je Zorka Kruščić. Organizacija sanitetske službe bila je dosta slaba. Sanitetski materijal bio je dosta oskudan, a sanitetska dokumentacija uopšte nije vođena. Apotekar magistar farmacije Predrag Parlić[57], zajedno sa brigadnim sa-

[49] Arhiv V.I.I., R.P.K-73, fase. 1, dok. 1, 2, 3.
[50] Prva kosovsko-metohijska brigada, Muzej Prištine, NOB 4/341-353.
[51] Arhiv V.I.I.: Istorijat organizacije II brigade, K-1412, fase. 2, I dok. 3.
[52] Šaban Nishani: III kosmetovska brigada, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 437-448.
53 Arhiv V.I.I., K. 1412, fase. 8, dok. 17.
[54] Arhiv V.I.I., K-1412, fase. 8, dok. 18.
[55] Muhamet Shatri: IV kosmetovska brigada, časopis »Kosovo« 9-10, Priština 1980/1981, str. 449—460
[56] Arhiv V.LL Istorijat IV brigade, K-1412, fase. 2/1 dok. 11.

nitetom, formirao je brigadnu ambulantu, donoseći iz apoteke tri sanduka sanitetskog materijala. Do stupanja Brigade u sastav 52. divizije imala je 18 ranjenika^[8]. Peta kosovsko-metohijska brigada, posle Prištine, bila je locirana u Uroševcu, zatim u Gnjilanu, gde je vodila oštre borbe sa kontrarevolucionarnim snagama. U Gnjilanu je imala svoju brigadnu ambulantu. Sanitetskim materijalom bila je dobro snabdevena, uglavnom, iz zaliha civilnih apoteka. U borbama za Gnjilane bilo je ranjeno 20 boraca, od kojih je jedan umro u bolnici u Gnjilanu. U civilnoj bolnici u Gnjilanu, koja je imala 30 kreveta, radio je lekar Italijan dr Mario Botalji. Krajem januara brigadna ambulanta se premešta u Srbicu (Drenica)[59]. U periodu decembar 1944. i januar 1945. bilo je četiri ranjena i 15 obolelih, koji su bili evakuisani u bolnicu Operativnog štaba u Prištinu. Brigadna ambulanta bila je smeštena zajedno sa ambulantom 1. kosovsko-metohijske brigade. Ova brigada više nije imala lekara, jer je odmah posle oslobođenja Prištine dr Miladin Gilić preuzet od Komande vojne oblasti. Brigadnom ambulantom rukovodio je referent saniteta brigade Miodrag Jašović, student medicine. Od dokumentacije vođen je ranjenički karton i ambulantni protokol. Ambulanta je u svojoj formaciji, pored komesara, imala 5 bolničara, drugarice sa sanitetskim kursom i 6 pomoćnog osoblja. U toku borbe u Drenici brigada je imala 60 ranjenih i 25 smrzotina drugog i trećeg stepena.[60] Svi ranjenici i promrzli bili su zbrinuti u brigadnoj ambulanti, u kojoj su postojali kreveti za lečenje lakih ranjenika i obolelih. Teški ranjenici evakuisani su kamionima za bolnički centar u Kosovsku Mitrovicu. Zanimljiv je detalj da je grupa ranjenika iz 1. i 5. kosovsko-metohijske brigade, koje je pratila medicinska sestra Bura Filipović, bila napadnuta od albanskih kvislinga na putu Srbica-Kosovska Mitrovica, prilikom evakuacije kamionom. Tom prilikom došlo je do ponovnog ranjavanja ranjenika, a kamion je sa izbušenim gumama jedva stigao u Kosovsku Mitrovicu. Posle Drenke Brigada je imala pokret za Vučitrn i konačno se brigadna ambulanta premešta sa Štabom Brigade u Istok. U junu 1945. se pripojila Brigadi narodne odbrane za Kosovo i Metohiju. Čitav sastav ušao je u tu brigadu a referent brigade postao je sanitetski referent Brigade KNOJ-a za Kosovo i Metohiju. Brigadna ambulanta je u tom periodu bila u Prištini. Brigada tada dobija lekara dr Zlatka Gala, koji radi u ambulanti.

Sedma i 8. kosovsko-metohijska brigada bile su upućene za popunu dopunskih brigada NOVJ. Nisu imale organizovanu medicinsku službu. Ukoliko su imale potrebu za sanitetskom pomoći, oslanjale su se na sanitet područja i formirane sanitetske ustanove Kosova i Metohije.

Brigada KNOJ-a za Kosovo i Metohiju formirana je u Prištini 26. januara 1945. od boraca svih kosovsko-metohijskih brigada. Međutim, zvanično formiranje obavljeno je 11. marta 1945[61]. Po svojim zadacima trebalo je da deluje protiv raznih kontrarevolucionarnih snaga koje su u to vreme delovale na oslobođenoj teritoriji Kosova i Metohije. Pored kontrarevolucionarnih snaga Druge prizrenske lige, koje su u proleće 1945. dostigle broj od 10.000 pripadnika, Brigada je trebalo da se angažuje u borbi protiv ostataka 2. četničkog korpusa Draže Mihailovića, koji je delovao u Ibarskoj dolini i na Kopaoniku. Najžešće borbe Brigada KNOJ-a vodila je u Drenici. Ranjenici

[58] Arhiv V.I.I. Spisak ranjenika, R-P-K 73, fase. 1, dok. 1 i 2.
Arhiva V.I.I. Spisak ranjenika, R-P-K 81, fase. 4, dok. 3.
[59] Arhiv V.I.I. Istorijat V brigade, K-14-12, fase. 5, dok. 9/5.
[60] Arhiv V.I.I. Izveštaj o ranjenim, K-1412, fase. 5, dok. 5, 2, i 8/9.
[61] Milorad Vavić: Kosovsko-metohijska brigada KNOJ-a, časopis »Kosovo«, 9-10, Priština, 1980/1981, str. 507-520.

iz brigade u ovim borbama, pošto je bila pružena prva pomoć, evakuisani su u bolnicu Operativnog štaba Priština. Brigada je u toku ovih borbi imala 62 ranjenika.[62] Osamnaestog aprila izvršila je pokret prema Prištini i postavila nov raspored svojih bataljona, tako da je jedan bataljon bio raspoređen u Prizrenu, drugi u Prištini, treći u Kosovskoj Mitrovici a četvrti u Uroševcu. U junu mesecu 5. kosovsko-metohijska brigada i dotadašnja brigada stvorili su jednu brigadu KNOJ-a, i tada je formiran i 5. bataljon. Sanitetska služba u ovoj brigadi bila je vrlo slabo organizovana. Bio im je dodeljen kao lekar brigade dr Zlatko Gal. Tek posle spajanja sa 5. kosovsko-metohijskom brigadom, u ovoj brigadi organizuje se u potpunosti sanitetska služba. Formira se brigadna ambulanta u Prištini i uvodi potpuna sanitetska dokumentacija. U ambulanti radi dr Zlatko Gal. Referent saniteta brigade je Miodrag Jašović, student medicine.

Sanitetska služba do uvođenja Vojne uprave 8. februara 1945. bila je pod Operativnim štabom Kosova i Metohije, koja je formirala sanitetsku službu Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju na čijem se čelu nalazio dr Aleksandar Mladenovski. Bila je podređena Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba Srbije. Naredbom broj 26 novog Operativnog šaba NOVJ za Kosovo i Metohiju, za načelnika Sanitetskog odeljenja postavlja se dr Milovan Antić, dotadašnji sanitetski referent 46. divizije. Za načelnika Veterinarskog odeljenja postavljen je dr Sejemicu Muslim, do tada na dužnosti referenta veterine pri Komandi vojnog područja Prizren. Za referenta saniteta Operativne grupe postavlja se dr Albert Samuilo.[63] Do uvođenja Vojne uprave, rukovođenje sanitetskom službom bilo je potpuno neorganizovano. Svaka jedinica delovala je samostalno. Nije se imalo veze sa centralnim organom. Nije bilo dokumentacije i uputstava za rad. Sve je zavisilo od snalažljivosti sanitetskih organa u brigadama. I snabdevanje se vršilo neorganizovano, i dalje po starim principima. Iako je pri oslobođenju Kosova i Metohije pri Vojnoj oblasti bilo formirano Sanitetsko odeljenje, njegov se rad nije osećao. Tek formiranjem Sanitetskog odeljenja Operativnog štaba u februaru mesecu na čelu sa dr Milanom Antićem, sanitetska služba dobija organizovanu formu. Sanitetsko odeljenje ovog štaba bilo je povezano direktno i sa Sanitetskim odeljenjem Vrhovnog štaba NOVJ i Sanitetskim odeljenjem Glavnog štaba Srbije. Sanitetsko odeljenje Operativnog štaba rukovodi sanitetskom službom svih jedinica na Kosovu i Metohiji. Njemu su potčinjeni: 52. divizija (1, 2. i 4. kosovsko-metohijska brigada); Operativna grupa brigada (1. bokeška, 6. crnogorska, 3. i 5. kosovsko-metohijska brigada); 46. divizija NOVJ. Sve stalno stacionirane sanitetske ustanove, tj. bolnice, podređene su, takođe, sanitetskom odeljenju ovog štaba.

U izveštaju načelnika Sanitetskog odeljenja ovog štaba od 2. marta 1945. upućenom Sanitetskom odeljenju Generalštaba JA, govori se o potrebama saniteta na Kosovu i Metohiji: »U novoj 52. diviziji i Operativnoj grupi brigada, sanitet nije uopšte organizovan, nema stručnog sanitetskog osoblja, nema lekara, ni medicinara ni bolničara sa kursa«.[64] U tom se izveštaju traži da se odmah pošalju lekari, medicinari i kursisti za popunjavanje četnih bolničara. Takođe, traži se da se pošalje 5000 prvih zavoja kojih nema po brigadama a, isto tako, traži se da se pošalju i ranjenički kartoni. Izveštava se

[62] Antun Miletić, Gubici u ljudstvu kosovskih brigada (1944-1945), časopis »Kosovo« 9-10, Priština, 1980/1981, str. 557-569.
[63] Arhiv sanitetske službe: Naredba broj 26 od februara 1945. godine, inv. br. 15678 k.

da je počeo kurs za drugarice koje su povučene iz brigada u Prištini. Bilo je 45 drugarica. Časove na kursu drži dr Borivoje Timotijević, šef hirurške ekipe 46. divizije i dr Ljubomir Petrović, upravnik bolnice 46. divizije i dr Milovan Antić, načelnik saniteta Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju.

U toku meseca upućeno je pet lekara, kao pomoć Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije, od kojih je jedan, dr Milan Antonović, postavljen za epidemiologa Operativnog štaba a dva lekara, dr Milan Lazarević i dr Velja Milanović, upućeni u 52. diviziju radi formiranja divizijske bolnice. Dr Spiro Vukanović i dr Zirelić upućeni su na rad u albanske divizije. Došlo je i 16 medicinara i svršenih maturanata, koji su odmah raspoređeni za sanitetske referente bataljona, zamenike referenta saniteta brigada i epidemiologe; 22 druga koja su došla kao ispomoć sa nižom sanitetskom spremom, raspoređeni su za četne bolničare (52. divizija); 27 dezinfektora sa svršenim kursom raspoređeni su: 19 je dato komandama područja a od ostalih 8 formirane su dve epidemiološke ekipe, po jedna u 52. diviziji i u Operativnoj grupi brigada[65].

Sanitetska škola Operativnog štaba počela je sa radom 25. marta. U školi su bili kursisti kako iz vojnih jedinica tako i iz civilnih i vojno-pozadinskih zdravstvenih ustanova. Iz vojnih jedinica bila su 52 kursista. Kurs je trajao do 13. aprila, a zatim je odmah počeo novi kurs. Napravljen je plan da se po divizijama i divizijskim bolnicama održe kursevi za prvu pomoć, tako da tokom meseca aprila sve sanitetsko osoblje prođe kroz sanitetske kurseve. Do početka aprila Sanitetsko odeljenje Operativnog štaba nije imalo referenta za apotekarstvo. Bio je određen magistar Branko Korkodelović, ali je on u međuvremenu upućen na drugu dužnost. U izveštaju od 4. aprila Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba JA za Srbiju, traži se hitno apotekarsko osoblje, tri veterinara i pet studenata veterine radi organizovanja apotekarske i veterinarske službe[66]. U aprilu i maju 1945. izvršena je popuna apotekarima. Tako je referenta apotekarske službe postavljen magistar farmacije Obrad Kapisarović, a magistar farmacije Duško Jovanović postao je upravnik apotekarskog slagališta.

U jedinicama koje su bile pridodate Operativnom štabu Kosova i Metohije a koje su u ovom periodu do kraja maja bile locirane na ovoj teritoriji, organizacija sanitetske službe bila je mnogo bolja. U 1. bokeškoj brigadi referent saniteta je bio Vaja Franović a brigadnu ambulantu - previjalište vodio je dr Stevan Mrda.[67] Brigada je u toku akcije na ovoj teritoriji imala osam ranjenih[68], koji su bili evakuisani u vojnu bolnicu u Peć i u bolnički centar Kosovske Mitrovice. U aprilu mesecu imali su tri ranjenika, od kojih je jedan umro u bolnici. Ukupan broj ranjenih u vremenu od 5. oktobra 1944. do 15. maja 1945. iznosio je 237[69]. Najveći deo njih bio je pre dolaska na teritoriju Kosova i Metohije obrađen u brigadnoj bolnici i evakuisan u vojnu bolnicu Nikšić, a to je bolnica Primorske operativne grupe 2. korpusa. Brigada je bila dobro popunjena sanitetskim materijalom. Svaki četni bolničar imao je torbicu sa prvim zavojem i dezinfekcionim sredstvima. Bataljon je imao sanduk sanitetskog materijala koji je sadržavao 50 komada prvog za-

[65] Izveštaj Sanitetskog odeljenja Operativnog štaba Jugoslovenske armije Kosmeta za mesec mart 1945. Arhiv V.U. CH-888/16-1961, F-I, dok. 37.

[66] Izveštaj Sanitetskog odeljenja Operativnog štaba NOV Kosmeta - Povereništvu narodne odbrane (Sanitetsko odeljenje, Arhiv V.I.I. CA - 888/16-1961, fase. I, dok. 28.

[67] Arhiv V.I.I., k-498, fase. 1, dok. 1.
Isto, K-1079, fas. 3, dok. 2-3.

[68] Isto, K-398, fase. 1, dok. 22.

voja, 30 komada običnih zavoja, atitetanus serum, špric od 10 kubika i nekoliko kutija sa lekovima antipireticima i antineuralgicima. Svi četni bolničari i referenti bataljona imali su završene dvomesečne sanitetske kurseve.[70]

U 6. crnogorskoj brigadi upravnik brigadne bolnice bio je Italijan dr Feruća Ćapi. Referent saniteta brigade bila je Kosa Šoć. U svim četama i bataljonima bio je dobro organizovan sanitet. Četni bolničari i referenti saniteta bataljona imali su završene sanitetske kurseve. Imali su veliko iskustvo od ranijih akcija pružanja sanitetske pomoći na čitavom borbenom putu ove brigade. Brigadna bolnica bila je dobro opremljena i imala je dosta sanitetskog materijala. U brigadnom sanitetu imali su referenta apotekarstva, Boška Vujovića, sa svršenim apotekarskim kursom. Krajem marta, pošto je dr Feruća Ćapi postavljen za upravnika bolnice Operativne grupe brigada, za upravnika previjališta 6. crnogorske brigade postavljen je Ivan Krasni, do tada referent saniteta bataljona u 1. bokeljskoj brigadi.[71]

Četrdeset šesta divizija je na Kosovo i Metohiju došla sa formacijom na čijem je čelu bio načelnik saniteta dr Milovan Antić. Od formiranja Vojne uprave, februara meseca, na tu dužnost došao je dr Nedeljko Ercegovac, ranije lekar bolnice u Zvečanu. Upravnik divizijske bolnice (koja je imala 70 postelja) bio je dr Ljubomir Petrović. Šef hirurške ekipe bio je dr Borivoje Timotijević, referent apotekarske službe magistar farmacije Dobrivoje Rančić. Imali su epidemiologa divizije i epidemiologe po brigadama. U brigadama divizije, kao, na primer, u 27. srpskoj brigadi, referent saniteta bio je dr Petar Bulgurkov, a u 25. i 26. brigadi referenti saniteta bili su mladi studenti medicine (Sreten Mijalković i Svetislav Kostić). Divizija sa svojim brigadama bila je dobro opremljena, a broj nosila se kretao od 16 do 20 po brigadama. Svaki bataljon je imao po dva partizanska bureta.

U 52. diviziji načelnik saniteta bio je dr Miladin Ilić. Sanitet je tokom prvih meseci bio u diviziji potpuno neorganizovan. Zahvaljujući Sanitetskom odeljenju Operativnog štaba dodeljeni su u aprilu mesecu dr Milan Lazarević, koji je određen za upravnika bolnice i dr Veljko Milanović[72]. Za referenta brigade određeni su studenti medicine koji su imali i svoje zamenike. U svakom bataljonu bili su sanitetski referenti, drugarice sa završenim sanitetskim kursom. U četama i vodovima dodeljivani su bolničari. U junu mesecu formirana je Artiljerijska brigada 52. divizije i za referenta saniteta brigade postavljen je Blagoje Petkovski. Divizija je imala epidemiologa, a krajem aprila dobila je i referenta apotekarstva Svaka brigada imala je po dvoja nosila, a bataljon po jedno partizansko bure. Pri divizijskom sanitetskom odseku postojala je epidemiološka ekipa, formirana od četiri dezinfektora.[73]

Četrdeset prva makedonska divizija koja se nalazila na ovom terenu, bila je podređena Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba Makedonije. Imala je za načelnika saniteta dr Dojkovskog. Mediko-sanitarni bataljon ne postoji kao ni bolnica. U dve svoje brigade, 18. i 17, referenti su lekari dr Nacevski i dr Sukarov. U 12. brigadi referent saniteta je student medicine. Epidemiologa nema ni u diviziji ni po brigadama. Bataljonski sanitet dobro je organizovan. Referenti i njihovi zamenici su drugarice sa završenim višim sanitetskim kursom. Svaka četa i vod ima bolničare. Svaka brigada ima po dva

[70] Cveta Bojanić: Bokeljska brigada 1945. godine. Hronika santietske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, VMA, Beograd, sv. IX, str. 43-45.

[7>] Arhiv V.I.I.R.P.K. 33, fase, 1, dok. 3, 4, 5, 6 i 7. Isto, br. reg. 4-6, K-1412.

Izveštaj Sanitetskog odeljenja Operativnog štaba Jugoslovenske armije Kosova i Metohije za mesec mart 1945. godine. Arhiv V.I.I. CA 888/16-1961, fak. I, dok. 37.

[73] Arhiv V.I.I., R.P.K. 73, fase. 1, dok. 1 i 3. Isto, K-1412, fase. 2, dok. 12 i 16.

do tri nosila i dva do tri partizanska bureta. Jedinice 41. divizije su zaposedale teren; Kačanik-Gnjilane-Uroševac[74]. U toku bavljenja na tom terenu 41. divizija imala je 79 ranjenika, kojima je posle ukazivanja pomoći u brigadnim ambulantama ukazana hirurška pomoć u vojnoj bolnici u Skoplju."

Štab Operativne grupe brigada: načelnik saniteta je dr Albert Samuilo. Divizijska bolnica formira se tek krajem marta i početkom aprila 1945. U sanitetskom odseku ima epidemiologa i referenta apotekarstva. Upravnik bolnice je dr Feruća Capa. Ima epidemiološku ekipu od četiri dezinfektora[76].

Dvadeset četvrta divizija sa svoje tri brigade imala je dobro organizovanu sanitetsku službu. Divizijska bolnica, čiji je šef hirurške ekipe bio dr Vojislav Cvetković[77], radila je u prvo vreme u Kosovskoj Mitrovici. U brigadama su bili referenti saniteta lekari. Organizacijski je pripadala Sanitetskom odeljenju Glavnog štaba Srbije i bila privremeno locirana na teritoriji Kosova i Metohije. Upravnik bolnice bio je dr Boško Todorović, a u bolnici su radili dr Silvije Altarac i dr Bora Horvat. Referent apotekarstva bio je magistar farmacije Arsenije Kozarac.

c) *Sanitetske ustanove (bolnice) u Kosovu i Metohiji*

Pokretne divizijske bolnice

Divizijska bolnica 46. divizije imala je 70 kreveta. Upravnik bolnice bio je dr Ljubomir Petrović, a šef hirurške ekipe dr Borivoje Timotijević.[78] Bolnica se prebacila iz Vranja u Gnjilane, gde je smeštaj bio vrlo loš i nepodesan za rad. Posle sedam dana, bolnica se ponovo premešta i odlazi u Prištinu. Prebacivanje bolnice išlo je dosta teško (volovskim kolima). U Prištini je bolnica bila smeštena u zgradi bivšeg Doma narodnog zdravlja i u zgradi ženske podružnice (ranije organizacija Kolo srpskih sestara). Pri dolasku bolnice u Prištinu imala je samo 15 ranjenika, koji su bili na putu ozdravljenja. Svi teški ranjenici bili su ranije evakuisani za Leskovac ili Niš. Bolnica u Prištini otvorila je zarazno odeljenje od 30 postelja (prijemna soba 15 - kreveta, soba za pegavac - 10 kreveta i za trbušni tifus - 5 kreveta)[79]. Ranjenike u tom periodu su upućivali u korpusnu bolnicu, odnosno bolnicu Operativnog štaba Kosova i Metohije. Aprila 1945. bolnica se sa 46. divizijom premestila u Prizren i smestila u zgradu bivše kvesture. U Prizrenu su kroz bolnicu prolazili sve sami bolesnici čiji se broj kretao u prošeku dnevno od 60 do 80 ljudi. Kroz ovu bolnicu, koja je uredno vodila bolnički protokol, prošlo je do 20. maja 1945. godine, 945 bolesnika i ranjenika[80], a ukupno do svog rasformiranja, juna 1945. godine, 1396 ranjenika i bolesnika[81]. Umrlo je 42 ranjenika i bolesnika.

Kroz bolnicu Operativne grupe brigada u Peći od 12. februara do 9. aprila 1945. prošao je 151 bolesnik. Uglavnom, bolnica je primala bolesnike, dok su ranjenici upućivani u vojnu bolnicu u Peć i u bolnički centar u Ko-

[74] Arhiv, V.I.I., K-1411, fase, 3, dok. 31.
[75] Arhiv V.I.I., K-1308, fase. 8, dok. 4.
[76] Arhiv V.I.I., Naredba Štaba Operativne grupe brigade, pov. br. 40. K-1412, br. reg. 4-6.
[77] Arhiv V.I.I., R.P.K. 33, fase. 1, dok. 1. Arhiv V.I.I., K-6079, fase. 3, dok. 3.
[78] Dr Borivoje Timotijević: Hirurška ekipa 46. divizije 1944. godine. Hronika sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. godine, Srbija, VMA, Beograd, IV sv., str. 261-266.
[79] Dr Ljubomir Petrović: Bolnica 46. divizije od septembra 1944. godine do kraja rata. Hronika sanitetske službe u NOR-u 1941-1945. godine, Srbija, VMA, Beograd, sv. 5, str. 146-154.
[80] Arhiv sanitetske službe, KT br. 64-65.

sovsku Mitrovicu. Karakteristično je za bolnicu da je u tom periodu imala tri umrla, od kojih jedan od abdominalnog tifusa a dva od pegavog[82]

U dokumentaciji bolnice 24. divizije nalazi se podatak da je dr Vojislav Cvetković sa svojom hirurškom ekipom izvršio 45 operacija male hirurgije, uglavnom, sve s lokalnom anestezijom. Kroz bolnički protokol do 15. maja prošlo je 2016, uglavnom, bolesnika, pošto su ranjenici posle obrade evakuisani u bolnički centar u Kosovsku Mitrovicu. Bolnica je u prvo vreme bila smeštena u Kosovskoj Mitrovici a kasnije je prebačena u Peć.[83]

Bolnica 52. divizije formira se pred kraj rata, tako da, praktički, i nije ni počela da radi.

Stalne vojne bolnice

Bolnica 13. korpusa NOVJ pošto je premeštena iz Leskovca u Prištinu[84], predata je Operativnom štabu i od tada radi kao njegova vojna bolnica. U periodu svog postojanja, kroz bolnicu je prošlo 992 ranjenika i bolesnika. Bilo je 445 ranjenika, 35 promrzlina i 512 bolesnih. Za to vreme bolnica je imala 33 umrla. Uzroci smrti bili su sledeći: iskrvavljenje i peronitis - 17, pegavca - 5, abdominalni tifus - 1, pneumonije - 2, srčanih oboljenja - 1, opekotine - 2, gas-gangrena - 1, eksplozivnih rana - 4. Do svog rasformiranja na komisijski pregled upućeno je 333 bolesnika. Mortalitet je od ukupnog broja bolesnika i ranjenika iznosio u procentima 3,4%.

Ova bolnica rasformirana je 26. februara. Teži bolesnici i ranjenici, njih 155, evakuisani su u bolnički centar Kosovske Mitrovice, a laki ranjenici predati su bolnici lakih ranjenika u Prištini. Bolnica je bila smeštena u zgradi Gimnazije.[85]

Kroz vojnu bolnicu Prizren od 26. novembra 1944. do 31. juna 1945. prošlo je 2486 bolesnika. Kapacitet je bio 300 kreveta. Bolnica je imala interno, infektivno, kožno-venerično i hirurško odeljenje. Od ovog broja, kroz bolnicu je prošlo 150 ranjenika i 24 smrzotina, a ostalo su bili bolesnici. Iz bolničkog protokola vidi se da je kroz infektivno odeljenje prošao 221 slučaj pegavca i 3 od abdominalnog tifusa. Na kožno-venеričnom odeljenju bilo je 11 luesa i 4 gonoreje. Ova bolnica je ostala i posle završetka rata kao vojna bolnica područja Prizren, i pripadala je 5. armiji. Od 22. aprila do 1. juna 1945. upućeno je 239 bolesnika i ranjenika na komisiju. Tokom čitavog perioda do 3. juna 1945. umrlo je 116 ranjenika i bolesnika, odnosno mortalitet 4,7%[86]. Profil bolnice bio je, uglavnom, opšteg tipa i lečena su interna i infektivna oboljenja. Ranjenici koji su bili primljeni, uglavnom, iz perioda februara i prve polovine marta, posle primarne obrade odmah su upućivani u bolnicu Operativnog štaba Kosova i Metohije i u bolnički centar Kosovske Mitrovice. Šef hirurškog odeljenja i ujedno upravnik bio je dr Lucijano Montrani, hirurg. Dr Enriko Mandardo bio je drugi hirurg, a interno odeljenje vodio je dr Danilo Sergijev.

Bolnički centar Kosovska Mitrovica, po svom kapacitetu od 550 kreveta, bio je najveći bolnički centar u Kosovu i Metohiji.[87] Tu je lečen najveći

[82] Arhiv V.M., EPK 33, f. I, dok. 3, 4, 5, 6 i 7.
[83] Arhiv sanitetske službe, KT-55.
[84] Dr Rajko Tauzović: Bolnica XIII korpusa. Hronika o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, VMA, sv. V, 231-232.
[85] Arhiv sanitetske službe, KT-96.
[86] Arhiv sanitetske službe, KT br. 176.

broj ranjenika sa cele teritorije Kosova i Metohije. Iz postojećih istorija bolesti vidi se daje lečeno 895 ranjenika i bolesnika do 15. maja 1945. Bolnica je bila dobro opremljena i imala je posebnu zaraznu bolnicu koja je, naredbom broj 2 načelnika saniteta Glavnog štaba Srbije od 27. decembra 1944, formirana.[88] Bolnički centar u Kosovskoj Mitrovici i posle završetka rata ostao je kao stalna vojna bolnica 5. armije. Upravnik bolnice bio je dr Vladimir Vuksanović, kao hirurg radio je dr Dano Marketi, Italijan, a Interno odeljenje vodio je dr Bora Adanja. U ovoj bolnici dnevni prošek ranjenika bio je veliki, naročito u februaru 1945. U februaru je otpušteno 217 bolesnika i ranjenika. Takođe, u istom mesecu umrlo je 12, a na vojnu lekarsku komisiju upućeno je 42 bolesnika i ranjenika.[89] Komisija je bila u sastavu: dr Petar Nikčević, predsednik, i dr Ptorekal Kirila. Bolnica je imala i svoju prosekturu, čiji je upravnik bio dr Dragoljub Cvetković, a obducent dr Jakopović. U prosekturu ove bolnice slati su svi slučajevi iz ostalih bolnica.

U bolnici Operativnog štaba Kosova i Metohije - Bolnica lakih ranjenika u Prištini, ukupni broj lečenih iznosio je od 1. februara do 31. maja 1945. godine 875, odnosno do 15. jula - 1121, kada je bolnica iz Prištine premeštena u Kumanovo. Broj ranjenika do 31. maja 1945. iznosio je 321. S obzirom na profil bolnice, to su bili, uglavnom, ranjeni u ekstremitete i u meke delove tkiva. Nije bilo ranjenika sa perforativnim povredama u toraks i abdomen, kao i velikih prostrelnih povreda glave. Ova kategorija ranjenika bila je odmah upućivana u bolnički centar u Kosovsku Mitrovicu. Iz protokola ove bolnice vidi se da je morbiditet bio, uglavnom, sledeći: 156 je lečeno od pegavca, 16 je bilo od abdominalnog tifusa, 31 slučaj eksudativnog pleuritisa, 61 osoba imala je smrzotine drugog i trećeg stepena, zarazne žutice bilo je 35. U tom periodu umrla je 51 osoba - ranjenika i bolesnika (mortalitet 5,7%). Upravnik bolnice bio je dr Aleksandar Mladenovski, a šef hirurške ekipe dr Franjo Višnjar. Bolnica je imala kapacitet 200 kreveta i smeštena u zgradi Žandarmerijske stanice. Krajem februara imala je 142 bolesnika i ranjenika. U leto 1945, kada je preseljena u Kumanovo, imala je 90 bolesnika. U bolnici je radila stalna Super-reviziona komisija Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju.[90]

U vojnoj bolnici komande područja Peć kapacitet je iznosio 100 postelja. Na hospitalizaciju bolnica je primala, uglavnom, bolesnike, dok je ranjenike, posle obrade, slala u bolnički centar u Kosovsku Mitrovicu. Upravnik bolnice bio je dr Stojan Stamenković. U bolnici su radila i dva zubna lekara[91]

Sve ove stalne bolnice imale su najveći priliv ranjenika u februaru 1945, kada je odnos ranjenika prema bolesnicima iznosio: u bolničkom centru u Kosovskoj Mitrovici 80 : 20, a u bolnici Operativnog štaba Kosova i Metohije 90 : 10. U tim dvema ustanovama radili su se svi operativni zahvati. Zatvoreni gips nije se radio. Veliki broj obolelih u bolnicama pripadao je zaraznim bolesnicima, tako da su sve one primale zarazne bolesnike.

Bolnice su smeštene u adaptiranim zgradama, sem Vojne bolnice u Prizrenu (u staroj Gradskoj bolnici). Akcija stanovništva i samog osoblja doprineli su da se omoguće smeštajni uslovi i nabavka inventara, i da se time omogući rad u odeljenjima bolnice. U svim bolnicama radile su bolničke ko-

[88] Arhiv sanitetske službe, inv. 6983-D.
[89] Arhiv santitske službe, inv. 15066-D.
[90] Arhiv sanitetske službe, inv. br. KT-174.

misije koje su ocenjivale rekonvalescentne bolesnike i ranjenike. U bolnicama se vodila sva dokumentacija: istorija bolesti, ambulantni, bolnički i operacioni protokoli. Slabo je bilo organizovano slanje redovnih ili vanrednih izveštaja, tako da se podaci vrlo teško nalaze. Neke od bolnica dobro su vodile knjigu umrlih, a neke su to zajedno sa bolničkim protokolom signifikirale. Ni u jednoj bolnici u tom periodu nije data transfuzija. Pri svim bolnicama postojali su uređaji za depedikulaciju i kupatila. Broj bolesnika naglo se povećao u periodu mart-april-maj 1945, kada su dominirala zarazna oboljenja.

d) Sanitetska služba Vojne oblasti Kosova i Metohije

Na teritoriji Kosova i Metohije 20. decembra 1944. formirano je 5 komandi područja - Pećko, Prizrensko, Uroševačko, Prištinsko i Kosovsko-mitrovačko. U isto vreme formirano je 18 komandi mesta.[92] U februaru 1945. ustanovljena je Kosovsko-metohijska oblast (13. aprila 1945. prestala je da postoji Vojna uprava za Kosovo i Metohiju). Sanitetska služba u vojnoj oblasti, područjima i komandama mesta bila je tokom februara i marta dosta dobro organizovana. Na čelu Sanitetskog odeljenja Vojne oblasti bio je dr Milan Pantelić, a referent apotekarstva magistar farmacije Obrad Kapizović, dok je epidemiolog bio dr Dušan Miškov. U svakom vojnom području nalazio se u sanitetskom odseku lekar, apotekar, veterinar i epidemiolog. Područja su imala svoje vojno-lekarske komisije koje su radile po uputstvu Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije, koje je donelo privremenu uredbu za ocenu sposobnosti regruta i obveznika. Na čelu odseka bili su lekari, dok su epidemiolozi bili, uglavnom, studenti medicine sa završenim epidemiološkim kursevima. U komandama mesta bile su garnizonske ambulante u kojima su radili lekari, sem u komandama mesta Srbica, Lipljan i Dečani. Garnizonske ambulante dobro su obavljale svoje zadatke i vršile su preglede i pružale lekarsku pomoć.[93]

Higijensko-epidemiološka situacija

S obzirom na postojanje endemičnih žarišta pegavca u rejonima Orahovca, Đakovice i u nekim selima gnjilanskog sreza, higijensko-epidemiološka situacija od decembra 1944. do kraja rata, bilo je vrlo loša. Nepovoljni higijenski uslovi, slaba organizacija saniteta, neprosvećenost stanovništva, specijalno albanskog, pobuna u decembru 1944, zatim u januaru i februaru 1945, doveli su do ogromnog pokreta vojske s jedne strane i migracije naroda sa druge, tako da se pegavi tifus naglo širio i prešao endemična žarišta, te se raširio po celoj teritoriji Kosova i Metohije. Skoro svakodnevno su se pojavljivali pojedinačni slučajevi oboljenja. Pojedina ognjišta su se slila tako, da je cela oblast Kosova i Metohije dobila karakter terena zaraženog pegavcem.

Da bi se bolje razumelo zašto je epidemija pegavca prodrla i u vojsku, treba istaći dva momenta. Prvi je opšta mobilizacija za NOVJ, tako da je ljudstvo sa epidemiološki sumnjivog terena odlazilo u vojsku. Time je omogućeno da se pegavac počne pojavljivati svugde gde je priticalo novo mobilisano ljudstvo. Dva dana posle dolaska mobilisanog ljudstva iz gnjilanskog sreza, pojavljuje se pegavac u 3. kosovsko-metohijskoj brigadi, u kojoj je bilo 17 slučajeva. Narednog dana javilo se još 15 novih, i to u istoj četi. Isto je

[92] Nikola Anić, i dr. n.d., str. 532-533.

bilo i u Dopunskom bataljonu u Prištini. Manje ili veće epidemije pegavca bilo je skoro svugde gde je primljeno novo mobilisano ljudstvo. Pegavac se naglo širio i zbog toga što se nisu provodile profilaktičke higijensko-epidemiološke mere. Sve novo mobilisano ljudstvo prikupljeno je u vrlo lošim higijenskim prilikama. Sanitet nije bio organizovan, nije vršeno kupanje i parenje, nije bilo suvih komora, nedostajalo je specijalno obučenog osoblja za borbu protiv epidemije. Drugi momenat koji je uslovio širenje pegavca, bio je dolazak 5. i 6. divizije NOV Albanije sa terena u kome je bilo pegavca (Sandžak). Epidemija pegavca već tada je zahvatila široke razmere u redovima tih dveju divizija. Peta divizija NOV Albanije imala je 184 slučaja, a 6. divizija 40. Oboleli od pegavca i zdravi išli su zajedno i prevoženi su istim kamionima, koji su posle toga prevozili i civilno stanovništvo. Sanitetska služba u pomenutim divizijama NOV Albanije u to vreme nije ni postojala. Prema izveštaju načelnika Sanitetskog odeljenja Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju, kaže se da nisu bili obavešteni da u divizijama ima pegavca, već su samo znali za njihov pokret.[94]

Koliko je važna dobra organizacija sanitetske službe, treba uzeti za primer 46. srpsku diviziju koja je imala samo 11 slučajeva pegavog tifusa, a pojavili su se u 27. brigadi posle pokreta po nekim selima na području Vučitrna. Epidemija je bila ograničena zahvaljujući energičnim merama, tako da u toj diviziji nije bilo novih slučajeva. Četrdeset prva makedonska divizija imala je svega 8 slučajeva pegavca. Ovde se mora napomenuti da u obe divizije nije bilo primanja novomobilisanog ljudstva sa teritorije Kosova. U 52. diviziji bilo je 77 slučajeva pegavca. U Operativnoj grupi brigada, u 3. kosovsko-metohijskoj brigadi gde je sanitet bio najslabije organizovan, bilo je 100 slučajeva oboljenja pegavca. Šesta crnogorska i 1. bokeljska brigada imale su po tri slučaja pegavca. Pored epidemije u vojsci, ona se proširila i na građanstvo, tako da je u Peći bilo 300 obolelih[93]. Prva epidemija pojavila se u Gnjilanu. Prvi bolesnici bili su zatvorenici. Obolelo je 57 zatvorenika i onda se proširilo na vojsku, u kojoj je obolelo 44 vojnika i 11 građanskih lica. Bolesnici su prvo bili smešteni u bolnicu koja je imala 30 kreveta, a potom pod šatorima i privatnim kućama. Dr Anđa Todorović, koja ih je lečila, i sama se zarazila od pegavca i umrla[96]. Od zatvorenika je umrlo 10, tako da mortalitet iznosi 17,5 procenata. Koliko je važna činjenica za širenje epidemije novomobilisano ljudstvo, govori podatak da su dopunske brigade, koje su upućene u Banat, već pri formiranju bile zaražene pegavcem. Epidemija velikih razmera zahvatila je te dopunske brigade, tako da je obolelo 1110 vojnika, od kojih je 113 umrlo.[97]

Ovakva situacija nametala je posebne mere za suzbijanje epidemije. Tražena je hitna intervencija viših sanitetskih organa i u martu upućena je posebna ekipa iz Sanitetskog odeljenja Ministarstva narodne odbrane u kojoj su bili: dr Karlo Mataušek, pukovnik dr Vojislav Dulić iz Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije, dr Alojz Budimir i dr Dušan Miškov, epidemiolog Komande Vojne oblasti Kosova i Metohije sa odgovarajućom ekipom.[98] Oni

[94] Arhiv V.I.I. CA-888/16-1961, fase. I, dok. 37.
[95] Arhiv V.I.I. CA-8816-1961, fase. I, dok. 37.
[96] Dr Predrag Marinčević: Kretanje pegavca u JA u sezoni 1944/45. godine. Pukovnička tema A.S.S., str. 50-55.
[97] Jelinek dr Božena: Epidemija pegavca u dopunskim kosmetovskim brigadama sa osvrtom na epidemiološki značaj dopunskih jedinica u poslednjoj fazi NOR-a, »Vojno-sanitetski pregled«, godina 7, br. 10-11, str. 408-414, 1950.
[98] Dr Karlo Mataušek: Higijensko-epidemiološke ekipe Vrhovnog štaba u decembru 1944. i 1945. godine. Hronika sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, VMA, Beograd, sv. V, str. 16-23.

su u Prištini organizovali Odbor za borbu protiv pegavca. Sve do druge polovine aprila, ova ekipa i Odbor bili su aktivni i na čitavom terenu sprovodili protivepidemijske mere. Ekipa je organizovala novu zaraznu bolnicu u Trepči (Stari grad), sa 300 postelja i bila je predviđena za bolesnike iz divizija NOV Albanije. Zahvaljujući toj pomoći i preduzimanju energičnih epidemioloških mera, uspelo se da se epidemija ograniči. Bile su podignute suve komore po svim gradovima, a napravljena su i mnoga partizanska burad. Svi vojnici bili su vakcinisani protiv pegavca američkom vakcinom. Velika količina DDT-praška bila je upotrebljena za depedikulaciju vojske. Ove mere urodile su plodom, tako da je epidemija pegavca u aprilu i maju zaustavljena. Sem nekih sporadičnih slučajeva, nije bilo drugih prijava oboljenja (izuzetak jedinice iz Albanije). U stvari, u maju je bilo prijavljeno 93 slučaja, koji su bili na lečenju u bolnicama, što je, u stvari, bio rep epidemije.

U toku od decembra 1944. do maja 1945. bilo je i 64 slučaja abdominalnog trbušnog tifusa i to u rejonu Prištine, Kosovske Mitrovice i Peći[99], naročito je zapažena epidemija u radnom logoru u Prištini. Sem ova dva oboljenja, bio je i veliki broj epidemičnog ikterusa, mnogo više u stanovništva nego u vojnika. Na svim odeljenjima vojnih bolnica lečeni su slučajevi zarazne žutice.

Karakteristična je pojava malarije i to u vidu epidemije: u rejonu sreza Đakovica[100]. Iz preventivnih razloga u vojsci je upotrebljavan atebrin, tako da je epidemija na samom početku suzbijena. Od svih obolelih 74,1% je bilo tercijane, 23,6% tropike, a na kvantanu je otpadalo 1,7%.

Ovakva higijensko-epidemiološka situacija zahtevala je veliko angažovanje ogromnog broja kadrova i materijalnih sredstava. Pomoć koja je dobijena od Sanitetskog odeljenja MNO i Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije, doprinela je i kadrovski i materijalno da ojača higijensko-epidemiološka služba koja je mogla uspešno da se suprotstavi epidemiji. Veliki broj higijeničara i dezinfektora raspoređen je po svim jedinicama i komandama mesta. Vakcina, kao i velike količine DDT-praška imale su udeo u zaustavljanju epidemije u vojsci. Striktno provođenje higijenskih i epidemioloških mera koje su sanitetski organi uporno tražili od komandi i štabova jedinica, doprineli su zaustavljanju i daljem širenju epidemije. Mora se još jednom podvući da u jedinicama koje su imale dobro organizovanu sanitetsku službu, nije bilo velikog broja obolelih.

Iz bolničkih izveštaja vidi se da se tokom prvih meseci 1945. počinju javljati i venerična oboljenja. S obzirom na endemična žarišta, preovlađuje lues - 12 slučajeva, dok je broj slučajeva gonoreje bio znatno manji, 4.

Sanitetska služba u jedinicama NOV Albanije u Kosovu i Metohiji

Sredinom marta 1945. godine 5. i 6. divizija NOV Albanije prebačene su iz Sandžaka, iz rejona Novi Pazar-Raška-Nova Varoš na teritoriju Kosova i Metohije i razmeštene su na prostoriju Kosovska Mitrovica-Vučitrn-Gnjilane. Peta divizija NOV Albanije je sa svoje tri brigade: 3, 5. i 25. imala oko 9000 boraca. Bila je sastavljena od regruta iz severne Albanije a delom i od ljudstva iz Kosova i Metohije. Ova divizija je krajem decembra krenula u pravcu Prizren-Peć-Tutin-Novi Pazar i našla se na teritoriji Sandžaka. Jedna brigada bila je u Sjenici, druga u Prijepolju a treća u Novoj Varoši. Od sa-

[99] Arhiv sanitetske službe, R. 76.

niteta 5. divizija NOV Albanije imala je: dva lekara, dr Bektaša i dr Petrakija Progre (koji je uskoro povučen u Tiranu). Sanitet u brigadama, kao ni u bataljonima, nije postojao. Nije uopšte bilo srednjemedicinskog kadra niti bolničara. Praktički, nisu imali nikakvog sanitetskog osoblja. Po tadašnjem nacrtu albanskog Statuta sanitetske službe, divizija je trebalo da ima samo tri lekara. Šesta divizija sa četiri brigade, takođe, nalazila se na terenu Sandžaka. Po izveštajima imali su u sanitetu tri lekara (dva Italijana i jednog Albanca) - nijedan od njih nije bio hirurg. Takođe, nisu imali organizovan sanitet po brigadama i bataljonima. Na osnovu izveštaja Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak (Voja Leković) Vrhovnom štabu NOV i POJ od februara 1945, zahteva se hitno sanitetski materijal i kadrovi.[101] U istom izveštaju govori se o pojavi epidemije pegavca. Izveštava se da u 5. diviziji ima 500 obolelih od pegavca, 47 ranjenih i 181 bolesnik od drugih bolesti. U 6. diviziji NOV Albanije 25 je obolelo od pegavca, 76 ranjenika, 24 promrzla, 14 obolelih od dizenterije i 67 bolesnika od drugih bolesti. Odmah su od Sanitetskog odeljenja Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju upućeni u 5. diviziju NOV Albanije dr Srpko Vukanović i dr Zikelić. Albanske jedinice krenule su iz Albanije bez ikakve epidemiološke zaštite. Vojnici su bili razmešteni po seoskim kućama bez ikakvog plana. Ambulanta koja je kasnije organizovana, bila je pravo žarište pegavca. Mada je teren Sandžaka od ranije bio poznat po endemskim žarištima, ipak, dolazak jedinica iz Albanije i njihovim smeštajem po selima, razgorela su se sva žarišta u široka ognjišta i mnoga naselja koja su do tada bila epidemiološki čista, postala su ognjišta zaraze među stanovništvom. Od 4. februara do 4. marta 1945. prijavljeno je 547 slučajeva pegavca. U drugoj polovini januara, zbog pojave pegavca, upućena je ekipa od Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba na čelu sa dr B. Mijalkovićem za borbu protiv pegavca. U zgradi Gimnazije u Novoj Varoši formirana je bolnica. Pošto se epidemija i dalje razbuktavala, došla je nova pomoć od Glavnog štaba Srbije koji je 9. februara 1945. poslao svog epidemiologa, dr Alojza Budimira s ekipom od 6 članova.

Prijavljeno je još 488 slučajeva 4. marta 1945. Tada dolazi do pokreta jedinica prema Kosovu i Metohiji. Od obolelih, 260 je ostavljeno u bolnici Novi Pazar a 228 je upućeno u bolnicu Zvečan. Bolnica u Zvečanu imala je samo jednog lekara Italijana, dr Tonelija. Ova bolnica nije mogla da primi sve bolesnike i kada je 22. marta 1945. stigla ekipa na čelu sa pukovnikom dr Vojislavom Dulićem i dr Karlom Mataušekom, organizuje se nova bolnica u Trepči, u Starom trgu, samo za ljudstvo albanskih divizija. Bolnica sa 300 postelja imala je prijemno odeljenje, kupatilo i veliki zidani dezinfekcioni aparat. U tu su bolnicu iz jedinica NOV Albanije preneti svi bolesnici od pegavca. U martu je bila nova epidemija od 320 obolelih, aprila - 174, a u prvoj polovini maja - 12[102]. Prema podacima, po dr Karlu Mataušeku, broj obolelih je iznosio 1527. Mortalitet je bio 6,7% a procenat komplikacija 7,2%.

Ranjenike iz jedinica NOV Albanije primale su na obradu i sve druge sanitetske ustanove NOV Jugoslavije, od brigadnih do stacionarnih bolnica. Pored pomoći u kadrovima, sanitetskom materijalu i lekovima, morala se ukazivati i pomoć u organizaciji njihove sanitetske službe koja do tada nije postojala. Angažovanje naših kadrova od lekara, lekarskih pomoćnika i bolničara bilo je itekako važan vid pomoći. Radi organizacije saniteta u jedini-

[101] Arhiv V.U., K-1959, br. reg. 1/1, R-14/1.
[102] Dr Predrag Marinčević: Kretanje pegavca u sezoni 1944-1945. godine. A. S. S., pukovnička tema, str. 50-55.

cama NOV Albanije formiran je i sanitetski kurs, koji je obučio 146 slušalaca. Nastava je izvođena po našem programu. Četrdeset tri partizanska bureta razdeljeno je tim jedinicama. Dobili su i veliku pomoć i odeći i obući, u ishrani i drugim potrebama od Jugoslovenske armije, što je uticalo na zdravstveno stanje vojnika tih divizija. Tako je bilo sve dok nisu te dve divizije NOV Albanije u leto 1945. otišle iz Jugoslavije. I posle je pružana pomoć sve do 1948, dok nije došla rezolucija Informbiroa, kada se Albanija svrstala uz Staljina i druge informbirovske zemlje.

ZAKLJUČAK

Specifična vojno-politička situacija u Kosovu i Metohiji uslovljavala je nastanak, razvitak i organizaciju sanitetske službe.

Nepostojanje slobodne teritorije i većih vojnih jedinica do kraja 1944, onemogućili su i razvitak sanitetske službe.

Tek sa formiranjem krupnih jedinica i oslobođenjem Kosova i Metohije, krajem novembra 1944, dolazi do formiranja sanitetske službe. Glavni nosioci prvih aktivnosti zdravstvene službe bile su drugarice koje su imale sanitetske kurseve. U celini, sanitetska služba oskudevala je u stručnom lekarskom kadru. U to vreme u Kosovu i Metohiji bilo je svega 30 lekara. Taj broj je bio, znači, znatno manji nego pre rata, jer je izvestan broj lekara, pod pritiskom, bio iseljen. Hirurga, sem dva lekara Italijana, uopšte nije bilo. Stare gradske bolnice bile su zapuštene, bez osoblja, teško su se mogle koristiti, sem one u Prizrenu.

Sanitetska služba dobija svoju pravu organizacionu formu tek posle oslobođenja Kosova i Metohije u proleće 1945.

Velika pomoć u kadrovima od Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Srbije omogućila je pravilan i organizovan rad bolnica i sanitetskih organa jedinica.

Borba sa pegavcem, pored lečenja ranjenika, bila je glavna preokupacija sanitetske službe u prvoj polovini 1945. Sanitetska služba uspešno je izvršila te zadatke, maksimalno se angažujući, ne štedeći sebe, ni vremenski ni radno, tako da je kraj rata, ipak, dočekan sa dobro organizovanom sanitetskom službom u jedinicama i komandama, slično kao i u drugim sastavima Jugoslovenske armije.

*Dr Vera GAVRILOVIĆ**

IZVORI I LITERATURA

I GRAĐA

A *Neobjavljena grada*

1. Arhiv sanitetske službe, IVMNID, Beograd;
2. Arhiv Centralnog komiteta SKJ, Beograd;
3. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd;
4. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb;
5. Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana;
6. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Split;
7. Arhiv Instituta za istoriju, Sarajevo;
8. Arhiv na Makedonija, Skopje.

B *Objavljena grada (zbornici, časopisi)*

1. Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae, anno I, 1. MCMLXI-anno 1-2, MCMLXXXVIII, Beograd;
2. Beograd u ratu i revoluciji, L-II, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1984;
3. Dokumenta, hronike, ratna medicinska dokumentacija, Arhiv sanitetske službe, Inventarski brojevi, Beograd;
4. Edicija »Za pobedu i slobodu«, Armije u strategijskoj koncepciji NOR i revolucije, VINC, 1986, Beograd;
5. Edicija »Za pobedu i slobodu«, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, VINC, 1986, Beograd;
6. Enciklopedija Jugoslavije, tom I-X, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1955-1960;
7. Evakuacija ranjencev s Primorske in Gorenjske na Notranjsko, Knjižnica Zdravstvenega vestnika, zvezek 7, 1984, Ljubljana;
8. 50 godina Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Galenika, 1972, Beograd;
9. Godišnjak o narodnom zdravlju i zdravstvenoj službi 1949-1950, Medicinska knjiga Beograd-Zagreb, 1952;
10. Gradivo o slovenski partizanski saniteti, Sekcija za partizansko zdravstvo Slovenskega zdravniškega društva, 1979, Ljubljana;
11. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Srbija, IV-V, VMA, Odsek za istoriju vojnog saniteta, 1969, Beograd;
12. Hronike o radu sanitetske službe u NOR-u 1941-1945, Slovenija, X-XI, VMA, Odsek za istoriju vojnog saniteta, 1967, Beograd;
13. Kragujevački partizanski odred, Zbornik sećanja boraca, grupa autora, SUBNOR, 1973, Kragujevac;
14. Kosovo, časopis 9-10, 1980/81, Priština;
15. Partizanska saniteta na Primorskem, Knjižnica zdravstvenega vestnika, zvezek 5, 1978, Ljubljana;

16. Partizanska saniteta na Štajerskem, Knjižnica zdravstvenega vestnika, zvezek, 6, 1980, Ljubljana;
17. Partizanska saniteta in evakuacija ranjencev v Sloveniji med narodnoosvobodilnim bojem, Letnik XXXIX, št. 4, 1987, Ljubljana;
18. Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938-1939, Državna štamparija, 1939, Beograd;
19. Ratna sećanja iz NOB-a 1941-1945, VIZ, 1-3, Beograd, 1981;
20. Sećanja boraca Valjevskog partizanskog NOP odreda, I, Zbornik sećanja boraca, grupa autora, SUBNOR, Valjevo 1984;
21. Užička republika I—II, Zbornik grupe boraca, Muzej ustanka Titovo Užice, Beograd, 1978;
22. Svedočenja učesnika NOB-a 1941-1945, VIZ, Beograd, 1975;
23. Vojna enciklopedija, tom X, II, VINC Beograd, 1970-1975;
24. Vojnostatistički sanitetski godišnjak, VII za 1936, Ministarstvo vojske i mornarice, Beograd, 1940;
25. Vojnosanitetski pregled, I, Beograd, 1944-1988;
26. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945, VII JNA Beograd, 1957;
27. Zbornici dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, knj. 1-12, Beograd, 1952, 1967, 1968, 1969;
28. Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v narodnooslobidilni vojni na Slovenskem 1941-1945, knj. 1, 1982; knj. 2, 1983; knj. 3.1984; knj. 4, 1985; Ljubljana; knj. 4, Priloga - Faksimile Partizanskega zdravstvenega vestnika, Ljubljana, Borec, 1967;
29. Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem, Zdravstveni vestnik, I, Ljubljana, 1973;
30. Zdravstvena služba v narodnooslobodilni vojni na Mariborskem območju 1941-1945, Zbornik ob štiridesetletnici osvobodilne, Maribor, 1980;
31. Zbornik dokumenata: Aprilski rat, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1987;
32. Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u NOR-u jugoslovenskih naroda, IX, X, Sanitetska uprava DSNO, Beograd, 1969;
33. Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u NOR-u jugoslovenskih naroda, I, 20, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1979;
34. Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u NOR-u jugoslovenskih naroda, Sanitetska uprava JNA, I, II, Beograd, 1952;
35. Zbornik dokumenata i podataka o sanitetskoj službi u NOR-u u Sloveniji 1941-1945, I-IV, Sekcija za partizanski sanitet Slovenskog zdravniškog društva, Ljubljana 1982-1985;
36. Zbornik rasprav in člankov, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Slovenska Matica, Ljubljana 1963, Milčinski J., Mi pa se nismo uklonili in drugi članki, 403-605;

LITERATURA

A *Knjige*

1. Anić N., Joksimović S., Gutić M., Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982;
2. Ali Hadri, Kosovo u Kraljevini Jugoslaviji, Srbija u ratu i revoluciji, SKZ, Beograd, 1976;
3. Bosiljčić S., Istočna Srbija, Nolit-Prosveta, Beograd, 1963;
4. Berber S„ Bolnički centar br. 2 u Somboru 1944-1945, SUBNOR, Sombor, 1977;
5. Božić N., Batinska bitka, Rad, Beograd, 1978;
6. Cvetković V., Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1944, NIRO »Četvrti juli«, Beograd, 1978;
7. Dragić Đ. Sanitetska služba u partizanskim uslovima ratovanja, VIZ, Beograd, 1977;
8. Dragojlović A., Bombardovanje Beograda 1941-1944. godine, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1975;

9. Dejanović D. i dr. Zaplanje u NOB 1941-1945. godine, Opštinski odbor SUBNOR Gadžin Han, 1979;
10. Dimitrijević D. Beli, Kosmajski partizani, I, II, Beograd, Sopot, 1983;
11. Đenić M., Dani smrti i užasa (Streljanje ranjenika na Zlatiboru), Titovo Užice 1987;
12. Gavrilović V., Istorija stomatologije, Medicinska knjiga Beograd - Zagreb, 1986;
13. Gavrilović V., Žene lekari u ratovima, 1876-1945, na tlu Jugoslavije, NDZIZKJ, Beograd, 1976;
14. Grujić P., 16. vojvođanska divizija, VIZ, Beograd, 1959;
15. Gala Peter A., Partizanski zdravnik, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1972;
16. Grosman V., Partizanska zdravnica, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1985;
17. Gala A., Ogenca, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1977;
18. Derganc F., Okrvavljena roža, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978;
19. Kališnik I., Zdravljenje ranjencev v SCVPB, Knjižnica NOV in POS 44, Ljubljana, 1975;
20. Kolarić Đ., Rađanje slobode, »Sava Mihić«, Zemun, 1970;
21. Kamčevski G, Sanitetska služba NOV Makedonije, VIZ, Beograd, 1971;
22. Jevtić A., Uspravljeni u vekove - Valjevski NOP odred 1941-1943, Valjevo, 1974;
23. Jončić N., Kraljevo i okolina, Književne novine, Beograd, 1966;
24. Lagator S., 4. vojvođanska brigada, VIZ, Beograd, 1973;
25. Lazarević B., Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu, VIZ, Beograd, 1972;
26. Levental Z. i sar, Evakuacija ranjenika avionima za vreme NOB, VMA, Odsek za istoriju vojnog saniteta, dok. in. br. 77R;
27. Momičilović Đ., Banat u Narodnooslobodilačkom ratu, VIZ, Beograd, 1977;
28. Marinković R., Atari istine, Čačanski glas, Čačak, 1986;
29. Marković S. Stazama smelih, Braničevo, Požarevac, 1979;
30. Mešterović J., Lekarov dnevnik, VIZ, Beograd, 1968;
31. Mirčetić D. i dr., Svrljiški-Nišavski partizanski odred, II, Svrljig, 1975;
32. Mirčetić D., Okružni komitet KPJ za Niški okrug 1941-1944. godine, Gradina, Niš, 1977;
33. Mirčetić D., Hronika Niskog regiona, 1919-1945, Gradina, Niš, 1984;
34. Mojsilović M., i dr., Zdravstvo čačanskog kraja, Čačanski glas, Čačak, 1979;
35. Nikoliš G., Razvoj sanitetske službe u našoj armiji, VIZ, Beograd, 1947;
36. Nikoliš G., Korijen, stablo, pavetina, III, 1982, Liber-Prosvjeta, Zagreb; I, II, 1988, Nolit, Beograd;
37. Otović D. i dr., Vazdušne bitke za ranjenike, Književne novine, Beograd, 1986;
38. Pantelić M., Čačanski NOP odred »Dr Dragiša Mišović«, Čačanski glas, Čačak, 1982;
39. Parmarković D. Mačvanski (Podrinjski) NO partizanski odred 1941-1944, Fond NOB - Podrinje, Šabac, 1973;
40. Perović M., Leskovac u ratu i revoluciji, »4. juli«, Beograd, 1968;
41. Petovar R. Trikić S., Šesta proleterska istočnobosanska brigada, VIZ, Beograd, 1982;
42. Nikolić N., Z ranjenci prek Sutjeske, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1982;
43. Partizanska bolnišnica Franja, Idrija, Mestni muzej, 1983;
44. Boje - Bidovec F., Ni neskončnih poti, Borec, Ljubljana, 1984;
45. Savić S. Srem u Narodnooslobodilačkoj borbi. Vojno delo, Beograd, 1965;
46. Savić S., 51. vojvođanska divizija, VIZ, Beograd, 1974;
47. Stamenković Đ„ 100 godina farmacije u Nišu 1878-1978, Niš, 1978;
48. Stefanović M., Partizanski vidari, Izdanje autora, Cačak, 1973;
49. Živković D. i dr, Niš u vihoru oslobodilačkog rata (1941-1945), Dnevnik, 1968, Niš.
50. Tomašić M., Sanitetska služba u partizanskim odredima koji dejstvuju na ravni-častom zemljištu, pukovnička tema, Novi Sad, 1960;
51. Vasiljević J., Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije VIZ, Beograd, 1972;

52. Vulikić V. Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem, Knjižnica NOV i POS 47, Ljubljana, 1985.

B *Članci*

1. Anić N., Kosovska operacija - borba za oslobođenje Kosmeta 1944. godine, Simpozijum istoričara 14, 15. decembra 1974, Priština;
2. Apostolski M., Razvojot na sanitetska služba vo tekot na narodnooslobodi telnata vojna na Makedonija, Glasnik Instituta za nacionalnu istoriju SR Makedonije, Skopje;
3. Apostolski M. i sar., Iskustva u organizaciji i stručnom radu sanitetske službe Makedonije u NOR-u i mogućnosti primene u opštenarodnoj odbrani, Zbornik radova NDZIZKJ, Beograd, 1972;
4. Čolić Đ., Partizanski sanitet u srednjem Banatu od 1941. do 1944. godine, Zbornik radova NDZIZKJ, Beograd, 1972;
5. Dragić Đ., Partizanske bolnice u Sremu u toku Narodnooslobodilačkog rata 1942-1944. godine. Acta historiae medicinae stomatologiae pharmacie medicinae veterinariae, anno IX, 1-2, MCMLXIX;
6. Dragić Đ., Neke karakteristike organizacije i rada sanitetske službe na pojedinim teritorijama u NOR-u, VSP, 12, Beograd, 1967;
7. Dželajlija S., Debijađi R., Razvoj sanitetske službe RV i PVO, VSP, 39, 6, Beograd, 1982;
8. Funtek M., Neke specifičnosti u radu sanitetske službe NOR-a u Sremu, Zbornik radova NDZIZKJ, Subotica, 1978;
9. Historia e Schqiparise, II knjiga, izd. Državnog instituta u Tirani, Tirana, 1965 (Bibl. inv, br. 1339);
10. Iković A., Linasi M., Koroško partizansko zdravstvo, Knjižnica NOV in POS 51, Ljubljana, 1985;
11. Katan E., Briga vojnog i političkog rukovodstva za nabavku sanitetskog materijala u toku NOR-a, VSP, 22, 4, 1965;
12. Katan E., Karakteristike sistema snabdevanja sanitetskim materijalom u NOR-u, Vojno delo br. 1, Beograd, 1967;
13. Klanjšček Z. i sar., Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, Knjižnica NOV in POS Ljubljana, 1977;
14. Marinčević P., Kretanje pegavca u JA u sezoni 1944^15. godine, pukovnička tema, Beograd, ASS;
15. Nikoliš G., Sanitetska iskustva u oslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945, VSP, 1-2, Beograd, 1953;
16. Nikoliš G., Naše ratno sanitetsko iskustvo u svetlu budućnosti, Vojno delo, 12, 1956;
17. Nikoliš G., Opšti problemi zdravstvene službe u ratu, Od nas zavisi, Beograd, 1959;
18. Nikolliš G., Iskustva iz evakuacije ranjenika iz Užica 1941. godine, VSP, XIX, 11, 1966; Vojno delo, 7-8, 1962;
19. Nikoliš G., Dve tendencije u razvitku ratne medicine, VSP, XXIII, 1966;
20. Nikoliš G., Neke sličnosti u zbrinjavanju ranjenika u Sremu i Vijetnamu, Zbornik radova NDZIZKJ, Sremska Mitrovica, 1976;
21. Nikoliš G., Ratni sanitet u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae, anno XXII, 1-2, MCMLXXXII;
22. Nikoliš G., Dragić Đ., Zajedništvo i osobenosti u razvoju sanitetske službe u toku narodnooslobodilačkog rata 1941-1945, Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae, anno XXIII, MCMLXXX, 1-2;
23. Nikoliš G., Dragić Đ., Strani lekari u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945. godine, VSP, 28, 1, 1971;

24. Piščević S., Hirurška obrada ratne rane, VSP, 29, 9, 1969;
25. Stojanović V., Sanitetska služba za vreme NOR-a u Srbiji, SLD, Spomenica 1872-1972, Beograd, 1972;
26. Štraser P., Protić M., Zdravstvena aktivnost tokom NOB-e na terenu Sremskih Karlovaca i bliže okoline (1941-1944), Zbornik radova NDZIZK Vojvodine, Subotica, 1978;
27. Vasilić Lj., Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1941-1943, Građa za istoriju Vojvodine, X, Novi Sad-Sremski Karlovci, 1975;
28. Zimolo A., O nekim oblicima službe liječenja i evakuacije u NOVJ pri prelazu sa partizanskog na frontalni način ratovanja, VSP, 11, 12, 1954.

ABAFI Nikola, 377
ABVELJ Viktor, 155
ADAMOVIĆ Milisav, 232
ADAMOVIĆ Miroslav, 204, 213
ADANJA Bora, 420
AFANASJEVIČ TEMELJANOV Vladimir, 255
ANČIN Marjan Matjaž, 36, 38, 55, 60, 70, 72, 75, 76, 80, 112, 122
ALARGIĆ Judita, 221, 231
ALEKSANDROVNA JEGOROVA Vera, 255
ALEKSANDROVNA SAVINA Klavdija, 255
ALEKSANDROVNA SKRIPOVA Ljubov, 255
ALEKSIĆ Bogdan, 343
ALMUZINO Nisim, 235
ALTARAC Silvije, 254, 255, 260, 271, 418
ANATOLJEVIČ KAZANSKIH Anatolij, 255
ANDERLUH Amalija, 121
ANDERSEN Boris, 212, 223, 225, 228, 231
ANDLOVIC Jože, 58, 72
ANDREJEVNA ŽENINA Evgenija, 255
ANDRIĆ Leposava, 347
ANDRIJANIĆ Boris, 58, 70, 119, 122
ANĐELIĆ Bogdan, 368, 381
ANĐELKOVIC Blagoje, 302
ANKERST Erik, 160, 163, 167
ANTIĆ Đorđe, 382
ANTIĆ Milovan, 256, 411, 415, 416, 417
ANTONOVIC Milan, 416
ARANIČKI Miloš, 263
ARIZOV Mihajlo, 59, 134
ARKO Venceslav, 11, 14
ARSENOV Ivanka, 331
ARSENOVIĆ Ilija, 322
ATANACKOVIĆ Dimitrije, 330, 377
ATANASIJEVIĆ Zivojin, 264
ATIJAS Albert, 339, 345
AVRAMOV Nebojša, 331, 333
AVRAMOVIĆ Velinka, 334
AZABEGIĆ Sulejman, 344

BABIĆ Caslav, 213, 229, 235, 257, 262, 322
BABIC KESLER Zdenka, 378
BABOSELAC Ivo, 343, 370, 378
BABŠEK Miran, 58, 70, 119
BACAJ Francka, 13
BAČAREVIĆ Svetislav, 206, 213, 227
BAJIĆ Smilja, 401
BAKIĆ Aleksandar, 338
BAKIĆ Mitar, 228
BANJAK Borislav, 378
BARA Horvar, 255, 260
BAROVIĆ Desa, 401
BARMAPER Herman, 345
BEBLER Aleš Primož, 10, 18, 46
BEBLER Damjana, 10, 14, 15, 122
BECELE Janez, 95
BEGOVEC Milunka, 206
BELČIJAN Ivana, 178
BENČINA Josip, 213, 216, 217
BENEDIR Martin, 11, 14, 15, 16, 70, 78, 81, 82, 83, 95, 103, 104
BENIGAR Jože, 155, 156, 160, 161, 162, 163
BENKO Franjo, 340
BER Stevan 212, 216, 235
BERCE Franc, 21, 27, 92
BERGANT POLAK Juga, 18, 40, 41, 67, 95
BERGELJ France, 129
BEREŠ Mate, 212
BEREZOVSKI, 307
-BERKE Ernest, 59, 128, 129, 148, 149
BERINŠCKOVA Draga, 89
BERKOVIČ E.M., 255
BERKOVIC Jelisaveta, 320
BEROVIĆ Zaga, 239
BERVAR Damjan, 111
BEVC Gvido, 95
BEVC Milan, 95
BEŽEK Jože, 129, 136, 137
BIBER Milan, 58, 71
BIDOVEC Arnold, 18, 27
BIDOVEC Franc Frenk, 59, 128, 131, 148
BIJELIĆ Ljubiša, 213
BIRA Nenad, 331, 333, 340
BIRSA Lado, 178
BITENC Maks, 137
BIZJAK Ljudmila, 59
BJELOBABA Vida, 333, 340
BOBIČIĆ Jagoda, 401
BLAGOJEVIC Vera, 235
BODAUŠ Alojz, 117
BOGDANOVIC Bogdan, 381
BOGIĆ Dimitrije, 372
BOGIĆEVIĆ Aleksandar, 323
BOGOJEVIĆ Milorad, 59, 129

BOHUNICKA Adela, 204
BOJC Franja, 58, 59, 62, 126, 127, 140, 143, 144, 194
BOJIĆ Vilim, 270
BOJOVIĆ Gojko, 253
BOLAMI Slavomir, 339
BOLE Marija, 12
BORĐOŠKI Marko, 382
BORIĆIĆ Slavka, 407
BORISOVNA BORISENKOVA Polina, 255
BOROJEV Arsen, 333, 378
BOŠKOVIĆ Dobrivoje, 223
BOŠNJAK Melenta, 337
BOTALJI Mario, 414
BOŽOVIĆ Bane, 322
BOŽOVIĆ Boro, 273, 275, 296
BRAČIĆ Mirko, 47
BRAČIKA Milan, 58, 119
BRAČINAC Aleksandar, 213, 224, 225
BRAČINAC Ljubica, 224
BRADVAREVIĆ Sima, 383
BRAJER Ciril, 72
BRAJOVIĆ Katica, 401
BRATANIĆ Niko, 254, 257, 270
BRECELJ Bogdan, 10, 11, 15, 16, 20, 36, 41, 45, 55, 56, 61, 80, 81, 91, 97, 98, 99, 103, 108, 122, 127, 139, 150, 194
BRECELJ Marijan, 10, 20, 82
BREGAR Zvonko, 121
BREN Franc, 162, 192, 193
BRKIĆ Mihajlo, 212, 234, 241
BROZ Josip Tito, 68, 125, 208, 209, 341, 362, 404, 410
BROZ Borislav, 270
BRUJIĆ Jovan, 378
BRUMEN Franc, 58, 62, 169, 180
BRUS Ivan, 140
BRUSINA Bora, 248, 251, 253, 255, 257, 270, 272, 296
BUCEK Josip 212
BUCEK Mile, 213, 233, 235
BUCIĆ Miodrag, 323
BUDEN Ivo, 365
BUDIMIR Alojz, 422
BUDISAVLJEVIĆ Manojlo, 239
BUDŽIĆ Zdenko, 10, 18
BULATOVIĆ Radovan, 401
BULGURKOV Petar, 417
BURDENKO Nikolaj Nilovič, 133
BUKUROV Stanislav, 239, 323
BURMICKI Georgij, 169
BUTULJONI Đuzepe, 405, 406, 412, 413

CAKAREVIĆ Ruža, 213
CALIJEVA DESPOTOVIĆ Vojna, 405
ČEKIĆ Jovan, 213, 234, 240, 243
CERGOLJ Boris, 58, 71, 72
CESTNIK Ivan, 161, 162, 168, 169
CEZINE Mihovil, 271
CIBIC Ivan, 59
CICARELI Antonio, 59
CILENŠEK Milan, 58, 72
CIMPERMAN Rudolf, 153
CINDRIĆ Milica, 363
CIZELJ Anton, 58, 91, 122, 123
CRAVAR Vladimir, 381, 383
CRNICA Ante, 140
CRNICA Pina, 140
CVETKOVIĆ Dragoljub, 420
CVETKOVIĆ Raša, 212, 232, 241
CVETKOVIĆ Vojislav, 418, 419
CVETOJEVIĆ Milorad, 323
CUNDER Milan, 18, 49, 51, 52

ČAKAREVIĆ Ružica, 224
ČAKULJEVIĆ Petar, 213, 222, 223
ČAVKA Vladimir, 239
ČERIN Licija, 58, 166, 168
ČERNELIČ Stanko, 18, 24, 28
ČERNELIĆ Milan, 213
ČERNIC Mirko Stariji, 57, 58, 91, 123
ČERNIC Mirko mlađi, 58, 60, 71, 72, 213, 224, 225
ČERNOŠ MORELJ Vera, 58, 70, 119
ĆERNOZUBOV N„ 290
CERVINKA Milan, 58, 62, 70, 90, 155, 156, 160, 161, 163, 164, 167, 172, 179, 182
ĆESIĆ Vojin, 378
CICOVACKI Danilo, 383
ČIK Rudolf, 58, 71
ĆIKARELI Antonio, 63, 64, 144, 145
ČOVIĆ GRADIĆ Nada, 392
ĆUFAR Karei, 47
ĆUK Martin, 156
CUKIĆ Ljubica, 401

ČAPA Feruća, 417, 418
ĆERAMILAC Aleksandar, 213, 216
ĆEREMOV Živko, 378
ĆETKOVIĆ Milovan, 204
ĆIRKOVIĆ Radna, 213, 219

DALJVEJ LEVINGTON Harun, 213
DAMITROVIĆ Vinko Cene, 162
DAMJANOVIĆ Milutin, 263
DAVIDOVIĆ Milan, 407, 285
DANEV Anton, 136
DEBEVC Jakob, 147
DEDIJER Olga, 205
DEKLEVA Dušan, 212, 241
DELKOT Rudolf, 11
DERGANC Franci, 11, 14, 15, 16, 127, 131, 133, 134, 139, 140, 143, 144
DERGANC Kazimir, 11, 15, 16
DERGANC Kristijan, 11, 15, 16
DERGANC Mirko, 12
DERMASTIJA Marjan, 18
DIC Zorislav, 136, 137
DIMIĆ-MILJAKOVIĆ Milica, 303
DIMITRIJEVIĆ SAFRONOV Ivan, 255
DIMITRIJEVIC ZJUZIN Aleksandar, 255, 261, 270
DIMITRIJEVIC Časlav, 256
DIMITRIJEVIC Mića, 213, 235
DIMITRIJEVIC Milivoje, 313

DIMITRIJEVlC Milorad, 285
DIMITRIJEVlC Nada, 204
DIMITRIJEVlC Nata, 213, 219
DIMKOVIĆ Dragoljub, 212, 232, 233, 301, 307, 319
DIMŠIĆ Anka, 241
DMITRIĆ Rosa, 344
DOBRICIĆ Nikola, 364, 377, 378
DOJKOVSKI, 417
DOLAR Ivan, 95
DOLANC Jože Boštjan, 161, 163, 166, 168, 169, 186
DOLENC Milan, 55
DORONJSKI Dušan, 366
DOSTAL Marko, 12, 58, 72
DRAGlC Branko, 271
DRAGINC Anton, 58
DRAGOVIĆ Olga, 204
DRAKULIC Srđan, 364
DRASKOVIC Desa, 401
DROLC Adolf, 160, 163, 167, 170, 187
DRŽAJ Peter, 10, 12, 14, 15, 58, 60, 61, 71, 159, 161, 163, 172, 178, 182
DUDIĆ Dragoj lo, 225
DUJANOVIC Petar, 213, 217
DULIĆ Vojislav, 212, 219, 229, 231, 254, 256, 265, 275, 422, 424
DURAN Olga, 339

ĐARMATI Ružica, 333, 334
ĐEKIĆ Vasilka, 250, 252, 253
ĐOKlC A., 301
ĐOKIC Milan, 407
DOKOVlC Mihajlo, 213, 223
DOLO VIĆ Ivko, 212, 233, 240, 243, 248
ĐORĐEVIĆ Ljubinka, 213
ĐORDEVIĆ Milutin, 323
DOROVIĆ Dionisije, 213, 217, 218
ĐUKIĆ Nikola, 300
DUKNIĆ Nikola, 263
ĐURĐIĆ Mileva, 206
ĐURIĆ Dušan Zinaja, 213, 219, 231, 271
ĐURIĆ Mita, 380
ĐURIĆ Stanojka, 212, 231, 339, 343, 345, 346
ĐURIČIĆ Jovanka, 401
ĐURIŠIĆ Luka, 213, 226, 229, 235
ĐUROVIĆ Milan, 59, 129
ĐUROVIĆ Olga, 206

EJDUS Lota, 218, 235
ELIJAS Miša, 212
ERCEGOVAC Nedeljko, 417
ERIĆ Živko, 213, 216
ERNEST Hans, 223
ERVACANIN Nedeljko, 213, 233, 240
ERŽEN Anica, 177, 178
ERŽEN Franc, 192, 193
ERŽEN Janez, 122

FANTONI Marcel, 381
FARKAS Aleksandar, 383
FARKIĆ Bora, 331, 378
FEDOROVNA GUSEVA Vera, 255
FEDOROVIĆ IVAŠKIM Mihail, 255
FEGIĆ Bogomir, 121, 162
FEKETE Branko, 377
FERJANCIĆ Jože, 59, 128, 129, 131, 136
FIJAVŽ Franjo Matevž, 55, 70
FILIPOV Pavel, 59, 128, 129
FILIPOVIĆ Bora, 414
FILIPOVIĆ Ilija, 407
FIŠER Oto, 345, 346
FLUDERNIK Franc, 122
FOGARAŠ Žarko, 331
FONDA Andrej, 178
FRANK Stojan, 160, 185
FRANKO Franc, 161, 162, 167
FRANO VIĆ Vaja, 416
FUKS Manek, 95, 96
FUNDUK Dragan, 339, 353
FURLAN Tomaž, 370, 377, 378

GABROVŠEK Jože, 12, 13
GADŽIJEV Mohamed Miša, 89
GAJIĆ Rosa, 339
GAJIĆ BORĐOSKI Milica, 378
GAL Zlatko, 414, 415
GALA Aleksander 18, 21, 24, 27, 38, 47, 48, 59, 62, 63, 64, 126, 127, 131, 136, 139, 150
GALA Stojan, 150
GANE Petar, 389
GANGL Engelbert 123
GAMBARA Gastone, 26
GAVRILOVNA Tamara, 212, 213, 221, 223
GAŠPAROV Anton, 369
GENĆIĆ Milivoj, 308
GERATOVIĆ Milan, 263, 285
GERBEC Miroslav, 22, 32, 38, 41, 71, 84
GERBEC Vera, 58
GERIĆ Radomir, 205
GER ŠEGEDIN Ruža, 12, 15, 37, 41, 58, 66, 67, 82, 95, 97, 99, 103
GEZOVIĆ Milomir Mijo, 224, 235
GILIĆ Miladin, 412, 414
GIMPEL Andrenji, 333
GLERIA Jože, 121
GNJATIĆ Borivoj, 346, 368, 371
GODIĆ Vlasimir Miša, 213, 234
GOLI Stanko Ilija, 95
GOLOB Franc, 162, 192
GOLOB Roman, 14
GOLJAT Ivan, 141
GORIJAN Saša, 204
GOMZI Franja, 58, 72
GORJANAC Zlat, 377
GRAD Matevž, 96
GRAHEK Branko, 58, 118
G RAO VAC Milan, 303
GREBEC Miroslav Borut, 67
GREGORC Vinko, 163, 176
GREGORCIĆ Šmonca, 121
GREGORIĆ Jože, 49
GREGORIĆ Milan, 136, 137, 149
GRGUROV Košta, 369

GRIGOREVIC GUKOV Vasilij, 255
GROSMAN Božena, 58, 95, 97, 102, 108
GROM Dušan, 58, 72
GROZDANIĆ Sima, 333
GRNČANIN Stanko, 331
GRUJIĆ Miodrag, 235
GRULOVIĆ Gojko, 213, 231
GUELMINO Dragomir, 263
GUTMAN Frida, 213, 224, 225, 231

HABERMUT Borut, 58, 65
HADNADŽEV Predrag Braca, 213, 224, 295, 235
HADŽIĆ Milenko, 210, 212, 219, 233, 234, 235, 240
HADŽIĆ Milorad, 162, 166, 178, 179, 180, 195, 196
HAUK Franja, 383
HA JEK Nada, 30, 38
HEJER Andraš, 218
HEMAN Dušan, 140
HEN Rudi, 96
HERCOG Franja, 331
HERCEG STJEPAN, 338
HERLINGER Iva, 338, 346
HERMAN Gida, 269
HITLER Adolf, 9
HLADNIK Polde, 129
HOČEVAR Tone, 58, 91
HORVAT Bora, 418
HORVAT Vinko, 71, 121
HRIBAR Vinko, 156, 172
HRIBAR Zlata, 122
HRIBERNIK Ivan, 129, 146
HUDOPIS Tone, 163, 171, 178

IGLIC France, 14
IGNJATIJEVIĆ KIRĆENKO Konstantin, 255, 270
IKOVIC Anton, 177
ILC Andrej, 123
ILIĆ Emilijan, 265
ILIĆ Mihajlo, 213
ILIĆ Miladin, 417
ILIĆ Tonči, 344, 363
ILIĆ Voja, 228
IPAVEC Rudolf, 96
ISAJLOVIĆ Zdravko, 285
ISAFANDIJAZ KVASANZIJADE Saša, 77, 121
IVANĆIĆ Ana Anči, 58, 118, 189
IVANČIC Ivica, 160, 191
IVANOV ALEKSEJEVIĆ Boris, 299
IVANOVIĆ Ljubica, 216
IVANO VIĆ Pavel Zanjanin, 301
IVANOVIĆ MISURA Vladimir, 255, 262, 265, 271
IVANOVIĆ ŠČEDIN Nikolaj, 255
IVANOVNA BABILJOVA Natalija, 392
IVANOVNA BARINOVA Zinaida, 255
IVANOVNA KIRJANOVA Elizabeta, 255
IVANOVNA SOROKINA Anastasija, 255
I VIĆ Milenko, 381

JAKLIĆ Jože, 72, 96, 97, 108
JAKOVLJEVIĆ SIDORENKO David, 255, 270
JAKOVLJEVNA TRUDNJEVA Valentina, 255
JAMNIK Marica, 136
JANDA Dragutin, 377
JANEŽlC Frane Peter, 58, 162, 191, 193
JANEŽIĆ Jože, 72
JANEŽlC Olga, 212, 234, 240, 241, 257
JA NIČIJE VIĆ Stojan, 212
JANIŠEK Pavel, 128, 129, 134
JANKOVIĆ Milan Bata, 235
JANKOVIĆ Senka, 344
JANKOVIĆ Svetozar, 59, 128
JANKOVIĆ Žika, 212, 221, 237
JANKOVIĆ - NIKOLIĆ Vidosava, 228, 235
JANJIĆ Marko, 380
JANJIĆ Milan, 213, 218
JAŠOVIĆ Miodrag, 412, 414, 415
JAVO RINA Saša, 213, 234, 241
JEFTIĆ Marica, 339
JEFTIĆ Predrag, 34
JEGDIĆ Rosa, 344
JEGER Evgen, 52
JEKIĆ Uroš, 232
JELENIĆ Borivoj, 58, 71, 72
JELESIĆ Zdravko, 347
JELINEK Vaclav, 323
JELOVIĆ RANĐELOVIĆ Danica, 377
JENŠTRLE Janez, 58, 71, 72
JERAS Marija, 36, 42, 94
JEREB Franc, 152, 153
JERIĆ Janez, 55
JERINA Pavia, 12, 58, 59, 62, 64, 126, 138, 139, 140, 194
JERMOL Ladislav, 58, 60, 72
JERNEJ Edo, 129
JOHANSEN Johan, 213, 226
JOKIĆ Katica, 334
JONTOVIĆ Rudolf, 345
JOVANOVIĆ Aca, 253
JOVANOVIĆ Bogomir, 323
JOVANOVIĆ Dragan, 205, 212, 214, 222, 231
JOVANOVIĆ Dragoslav, 204, 241, 250, 254, 265, 268
JOVANOVIĆ Duško, 416
JOVANOVIĆ Jezdimir, 323
JOVANOVIĆ Milen, 213, 234, 241
JOVANOVIĆ Milenko, 213, 220, 402
JOVANOVIĆ Radmilo Jaza, 213, 219, 322
JOVANOVIĆ Stanislav, 405
JOVANOVIĆ Svetozar, 264
JOIVANOVIĆ Vasilije, 213
JOVANOVIĆ Vladimir, 368, 375
JOVANOVIĆ Žika, 223
JOVIČEVIĆ Zorka, 401
JOVIČIĆ Anka, 338, 346, 348
JOVIČIĆ Božidar, 331
JOVIČIĆ Milena, 363
JOVIČIĆ Milica, 378

JOVIĆ Dragutin, 212, 248
JOVIĆ Katica, 366
JURKIJEVIČ Nikolaj, 378
JURKO Stane, 58, 72
JUNG Vladimir, 213
JUŽNIČ Marjan, 9, 10, 11, 12, 15, 18, 23, 25, 29, 30, 40, 41, 45, 60, 65, 70, 71, 82, 95, 193

KAC Rudolf Mitja, 58, 91, 159, 163, 185
KADLIK Edmund, 71, 78, 146
KALAN Urban, 173
KALDER Žak, 263
KALENIĆ Radivoj, 381
KALIĆ Dimitrije, 299
KAMBIČ Marija, 161
KAMBIČ Vinko, 58, 85
KAMENKOVIČ, 363, 368
KAMENJAREVIĆ Jovan, 354
KANC Pavel, 111
KANONI Janez, 58, 60, 88, 89, 94
KAPICIĆ Jovan, 205
KAPISAROVIĆ Obrad, 416
KAPIZOVIĆ Obrad, 421
KAPOR Gojko, 213, 232, 271
KARABEGOVIĆ Osman, 205
KARAJOVIĆ Milka, 206, 235
KARDOŠ Nikola, 371
KASALICA Ceda, 213, 218, 231
KASTELIĆ Gabrijel, 58
KAŠIKOVIĆ Jovan, 212, 234, 240, 241
KATANIĆ Milan, 213, 217
KATANIĆ Momčilo, 205, 212, 214, 215, 235

KATANIĆ Radiša, 212, 213, 217, 218, 235
KATANIĆ Siniša, 216
KATRAŠNIK Rudi Gašper 140, 141
KAVČIČ Ciril, 213
KAVČIČ Ivan Nande, 24, 34
KAVČIČ Pavia, 58, 65, 88, 89
KAZANSKI Anatolij, 268, 392
KELIĆ Spomenka, 378
KENDA Bogomil, 60, 72
KENDA Jože, 163, 180
KERBER Stane Kogo, 96
KERIN Rado Eko, 59, 63, 162, 192
KERŠIČ Branko Cene, 59, 129
KIDRIČ Boris, 18, 105
KIDRIČ Zdenka, 15
KIRILA Ptorekal, 420
KIRN Milan, 58
KIRŠNER Viktor, 146
KLADN1K Peter, 168, 169
KLAJN Vladislav, 59, 128, 129, 140
KLANŠEK Maks, 96
KLAKIĆ Vera Mrda, 232
KLAVS Jože Ribničan, 89
KLEMEN Ivan, 178
KLINČ Ladislav, 96
KMET Janez, 12, 18, 163, 181
KMET Majda, 36, 41, 71
KMET Mirko, 151
KNEZ Rihard, 11
KNEŽEVIĆ Stevanija, 340
KOB AL Edvard, 152
KOCJAN Tomazin, 14
KOCMUR Mihael, 14, 58, 72
KOKOLJ Viktor, 96
KOLAR Oskar Žika, 190
KOLAR Stane, 58, 70, 155, 156, 161
KOLAREVIĆ Smilja, 377
KO LB Martin, 212, 214, 234, 242, 243, 244 272, 285
KOLEN Breda, 190
KOLIN Kon Viktor, 239, 243, 244
KOLIN VRABIĆ Mira, 239, 243, 244
KON Vladimir, 310
KO NDRATI JEVNA Evgenija, 255, 260, 263
KONOBELJ Franc, 140
KOKNŠEK Ivan, 14
KONŠEK Janez, 12, 13, 18
KONJAJEV-STRITAR Zora, 58
KONJOVIĆ Miloš, 380
KOPAČ Ivan Pavček, 58, 60, 155, 156, 157, 160, 162, 163, 171, 172, 174
KOPJAR Olga, 381
KOPMAN Jakov Kladiov, 52, 161, 162, 166, 167, 168, 185
KORAŽIJA Ivan, 72
KORKODELOVIĆ Branislav, 265, 416
KOROŠEC Karei, 162, 168
KORŠIC Marjan, 129
KOS Janez, 178
KOS Milenko, 72
KOS Mirko, 338, 340, 343, 344
KOSER Franc, 152
KOSER Karei, 146
KOŠAK Martina, 96
KOSTIĆ Mirko, 226
KOSTIĆ Svetislav, 417
KOSTNAPFERL Janko, 58
KODNIK Ferdinand, 178
KOVAČ Ludvik, 10, 11, 58, 72
KOVAČEV Maksa, 331
KOVAČEV Milorad, 365, 366
KOVAČEV Branko, 345
KOVAČEVIĆ R. Jelica, 344
KOVAČEVIĆ Savka, 401
KOVAČIĆ Janez, 13
KOZAK Miklavž, 85
KOZARAC Arsenije, 261, 418
KOZELJ Andrej, 153
KOZIN Albin, 95
KOŽMAN Franc, 59, 129
KRAJGER Emilija, 36, 39, 67, 95, 108
KRAGUJEVIĆ Stanislav, 381
KRAJINO VIĆ Perica, 347
KRAMARIČ Franc, 96
KRAMARIČ Radoš, 95
KRASIĆ Sreten, 303
KRASNI Ivan, 417
KRAJINOVIĆ Perica, 347
KRASNIK Virgil, 163, 179, 182, 184
KRAVANJA Ferdo, 15
KRAVOS Vladimir, 85, 156, 161, 162

KRAUS Herbert 210, 212, 214, 219, 222, 228, 231, 254
KREC Josip Jozelj, 150
KRISTIĆ Mita, 381
KRIŽ Petar, 160, 191
KRSTIĆ Branko, 213
KRSTIĆ Đorđe, 381
KRSTIĆ Jelena, 213
KRSTIĆ Miloš, 333
KRSTIĆ Stanko, 344, 367
KRUŠČIĆ Zorka, 407, 412, 413
KUKOVEC Robert, 11, 36, 46, 77, 161, 164, 168, 169, 170, 182, 183
KULENOVIC Hajro, 285
KUMANUĐI Mara, 205
KUNC Boris, 12
KURČULIĆ Lazar, 332, 333
KUS Mirko, 162
KUTIN Julij, 89
KUZMANOVIĆ Neško, 332, 340
KUZMIĆ Lili, 183
KUŠEC Vera, 285
KUZMANOVIĆ Bora, 248, 255, 260, 263

LAJEVEC Stanko, 58, 62, 71, 78, 91, 94, 104
LAKIĆEVIĆ Krcun Zorka, 407
LAMPE France, 95, 96
LAMUT Anča, 58, 72
LAMZA Zlatko, 346
LAPČEVIĆ Grga, 339, 345
LASTAVICA Bogdan, 213, 224, 229, 235
LASTAVICA Lazar, 313
LASTRIĆ Zvonko, 377
LAVICKA Zdenko, 49
LAVRIČ Božidar, 11, 14, 15, 16, 52, 169
LAVTIŽAR Edo, 129
LAZAREVIC Milan, 416, 417
LAZAREVIĆ Stonja, 206
LAZAREVIĆ Vlada, 271
LAZIĆ Blagoje, 368
LAZIĆ Đorđe, 378
LAZIĆ Marija, 205
LAZIĆ Živka, 332, 334
LEBAN Pavia, 140
LEBEDEV Vladimir, 212, 221
LEDERER Ladislav, 272
LEGVART Drago, 190
LEKIĆ Milan, 378
LEKOVIĆ Vojo, 424
LEONOV Vasilij Timofejevič, 76, 81, 82, 96, 103, 104
LERH Rudolf, 344
LENČEK Boris, 161, 162, 163, 168
LESKO Franc, 18
LESKOŠEK Franc Luka, 19
LESKOVIĆ Emil, 323
LESNJANIN Božidar, 213, 232
LETICA Vladimir, 303
LEVAR Ivan Janez, 178
LEVI Kurt, 212, 223, 224, 229, 235
LEVI Leo Galeno, 135
LEVI Marija, 213, 224, 229
LEVI Moni, 343
LEVICKI MILE, 191
LEVSTIK Frane, 72
LIPOVŠEK Frane, 58, 118
LIPMAN Sidonija, 212, 214, 221, 223, 237, 338
LISJENKO E.A., 255, 265
LISTER Anton, 129
LOKAR Danilo, 59
LOMATCENKO Teodor, 377
LOMPAR Marija, 217
LONČAR Vida, 363
LOVŠIN Janez, 42, 96
LUKIĆ Leposava, 218
LUKIĆ Nikola, 213, 219
LUKIĆ TIŠLER Milica, 405, 406
LUKOVIĆ Desanka, 232
LUNACEK Pavel, 10, 15, 18, 22, 28, 29, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 55, 56, 61, 66, 97, 102, 122
LUŠIN-NOVAK Zdenka, 95
LUZAR Josip, 15
LUZAR Saša, 11

MAČURA Filip, 235
MAČEK Ivan, 19
MAGANJA Bogomir, 56, 58, 60, 65
MAGAŽINOVIC-BRACINAC Ljubica, 213, 225
MAJCEN Zdenka, 213, 224
MAJSTOROVIĆ Velimir, 322
MAJSTOROVIĆ Veljko, 239
MAJCEN Živa, 58
MAKSIMOVIĆ Boško, 213, 232, 272
MAKSIMOVIĆ Đorđe, 377
MALENŠEK Martin Tine, 18, 24, 28
MALETIĆ Đorđe, 381
MALIĆ Cedomir, 333, 340
MALINGER Bogdan, 346
MALOV German, 59
MALOVAŠIĆ Rudolf, 129, 163
MALNARIĆ Jože, 98
MANDARDO Enriko, 419
MANDIĆ Cveta, 378
MANOJLOVIĆ Ćira, 407
MANOJLOVIĆ Ružica, 235
MARIĆ Julija, 205
MARION Ljubo, 14
MARIN Zlatko, 72
MARINCIĆ Dragan, 371
MARINČIĆ Ivan, 122
MARINČIĆ Vladimir, 377
MARINCIĆ Bogdan, 58, 160, 162, 163, 168
MARINKOV Strahinja, 381, 383
MARINKOVIĆ Veselin, 213
MARJANSKI Lazar, 381
MARJAŠ Josip, 365
MARKETI Dano, 420
MARKOVIĆ Danilo, 213
MARKOVIĆ Dragoslav, 205
MARKOVIĆ Lepa, 220
MARKOVIĆ Moma, 205
MARKOVIĆ Nada, 221

MARKOVIĆ Vasilije, 213
MARTELANC Drago, 95, 96
MARTINČIĆ Rafael, 89
MARTON Rozalija, 331
MARUŠIĆ Drago, 123
MAŠELJ Cirila, 36, 46, 89, 96, 102
MASTEN Feliks, 264
MATAUŠEK Karlo, 422, 424
MATIĆ Milan, 285
MATIĆ Vera, 213, 231, 235
MATIJIK Sima, 381
MATKO Ivan, 11, 12, 14, 15, 58
MATKOVIĆ Danica, 338, 339
MATVEJEVNA BERKOVIČ Elizabeta, 392
MAVEC Janez, 89
MAVROVIĆ Ivan Ivanov, 39, 42, 55
MECEK Bohumil, 129
MEDVEŠČEK Adolf Šumski, 18, 24, 28, 33, 37, 38, 39, 71, 91, 94, 128
MEKFIL Donald, 250, 251, 252, 253
MENART Janez, 28
MENTO Salom, 343, 346, 371
MEŠTEROVIĆ Dura, 204, 205, 212, 214, 215, 220, 222, 227, 231
MEŠTEROVIĆ Julka, 212, 214, 221, 222, 227, 228, 231, 254, 257, 261
MEVORAH Miha, 213, 235
MEZIĆ Aleksandar, 204
MEZIĆ Šiljak Dobroslava, 204
MEŽEK Albina, 153
MEŽEK Sonja Marinka, 153
MIĆUNOVIĆ Lazar, 213, 219, 235
MIDOFER Nada, 58
MIHAILOVIĆ Draža, 207, 235, 237, 246, 247, 264, 279, 403, 414
MIHAJLOVIĆ Dura, 364
MIHAJLOVIĆ Sava, 213, 217, 218
MIHAJLOVNA KOROZINA Larisa, 255
MIHALJ Mihajlo 374
MIHELČIČ Jože, 95
MIHELIČ Jakob, 163, 171
MIHELIČIĆ Lojze, 12, 18, 22, 38, 40, 71, 72
MIJALKOVIĆ B„ 424
MIJALKOVIĆ Sie ten 417
MIJATOV Lazar, 331, 333, 340
MIJATOVIĆ Zora, 367
MILA Vladimir, 58
MILANOVIĆ Ružica, 206, 213, 220
MILANOVIĆ Veljko, 416, 417
MILAVEC Karei Tine, 18, 21, 24, 25, 27, 32, 38, 42, 67, 71, 78, 111
MILAVEC Vladimir, 122
MILČINSKI Janez, 36, 41, 42, 43, 61, 78, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 111, 121
MILENKOVIĆ Gruja, 270
MILENKOVIĆ Jelisaveta, 213, 224, 228
MILEUSNIĆ Desanka, 383
MILICEVIĆ Milić, 213, 223
MILIN Radivoj, 381
MILINKOVIĆ Ivanka, 412
MILOSAVLJEVIĆ Branko, 264
MILOSAVLJEVIĆ Jovan, 235
MILOSAVLJEVIĆ Milosav, 305
MILOSEVIC Milutin, 407
MILOSEVIC Sima, 205
MILUNIĆ J., 33
MILUTINOVIC Nada, 365
MILUTINOVIC Rade, 212, 232, 240 241 243, 245, 251, 253, 257, 270, 271
MIRKOVIĆ Radoslav, 248, 252
MIRKOVIĆ Svetislav Nenad, 213, 234 235
MITIĆ Aleksandar, 213, 216
MITROVIĆ Mika, 235
MITROVIĆ Ratko, 213
MIŠČEVIĆ Vera, 363
MIŠIĆ Mirko, 253
MIŠKOV Dušan, 421, 422
MIŠOVIĆ Dragiša, 204
MLADENOVSKI Aleksandar, 415, 420
MLAK Lojze Lenart, 180
MLINAR Vojko, 58, 71
MOČIĆ Mirjana, 248, 250, 253, 255
MOČNIK Janez, 186
MODERNDORFER Vinko, 121
MOHORKO Ivan, 162, 192, 193
MOKIN Nikolaj, 213
MOLOVINA ŠOJIĆ Angelina, 363
MONTRANI Lucijano, 419
MORAVEC Rudi, 117
MORELJ Marjan, 18, 21, 23, 24, 29, 30, 31, 33, 46, 55, 70, 79, 114, 123
MOŽINA Dušan, 59, 128, 129
MRAK Ivanka, 153
MRATINKOVIĆ Boris, 285
MRAVLJAK Dušan Mrož, 18, 51, 52
MRDA Stevan, 416
MRKŠIĆ Radojka, 378
MUAČEVIĆ Ivanka, 205, 213, 219
MULEJ Dušan, 95
MÜNK Artur, 382
MUSLIM Sejemica, 415
MUŠKATIROVIĆ Dušan, 213, 216

NACEVSKI, 417
NAHTIGAL Konstantin, 12, 14
NAHTIGAR Vili, 184
NASTIĆ Dragoljub, 381
NAUMOV N.S., 76
NEDIĆ Milan, 207, 279
NEDELJKOVIĆ MILOSAVLJEVIĆ Anđelka, 235
NEDOG Janez, 88
NENA Tatjana, 151
NESTOROVIĆ Darinka, 213, 234, 241
NEŠKOVIĆ Blagoje, 204
NIKĆEVIĆ Petar, 420
NIKELIĆ Boško, 285, 323
NIKITOVIĆ GOLOLOBOV Matvej, 255
NIKODIJEVIĆ Blagoje, 270
NIKOLAJEVIČ BUHVALOV Mihail, 255
NIKOLAJEVIČ MAKAROV Semen, 255
NIKOLIĆ Radovan, 266

NIKOLIĆ Mile, 118
NIKOLIĆ Najdan, 213
NIKOLIĆ Vidosava, 223
/ NIKOLIŠ Gojko, 204, 205, 212, 218, 228, 231, 268, 279, 320
NISIM Avram, 263
NIŽETIĆ Bratislav, 213
NOJBAUER Robert, 108
NOJBERGER Mavricije, 10, 11, 15
NORDIO Augustio, 93, 95, 129
NOSAN Marta, 58
NOVAK Ante, 33, 61, 93
NOVAK Franc Luka, 10, 15, 18, 20, 22, 25, 27, 31, 33, 35, 37, 42, 43, 46, 55, 61, 82, 123
NOVAK Ludvik Aleksander, 95
NOVAKOVIĆ Dušan, 213, 233
NOVAKOVIĆ Đuro, 286
NOVAKOVIĆ Stojan, 205, 239

OBID Dušan, 145
OBLAK Jože Sime, 88, 119, 151, 172
OBRAČUNĆ Rudolf Cendrik, 15, 18, 20, 35, 38, 43, 52, 55, 80, 97, 100, 123
OKRAJNOV Božica, 389
OMLADIĆ Vidojka, 129
OSTROGONAC Bela, 382
OSTROGONAC Stevan, 366, 382
OTIĆ Mladen, 340
OTO Ve him, 271

PAJEVIĆ Dragiša, 213, 216, 231
PAJK Stane, 95
PALAMAREVIĆ Slobodan, 212, 233, 241, 263, 372
PANEVSKI Trifun, 405
PANIŠIĆ Đorđe, 313
PANTELIĆ Milan, 421
PANTIĆ Miloš, 204, 205, 212, 222, 231
PAP Pavle, 205
PAPO Isidor, 371
PAPO Roza, 285
PARENTNA Nenad, 204, 235
PARIPOVIĆ Milica, 332
PARLIĆ Predrag, 413
PAŠKO VAN Danilo, 212, 222
PATLIDŽANOVIĆ Aleksandar, 213, 233, 235
PAUNOVIĆ Stanko, 332
PAUNOVIĆ Stevan, 212, 213, 226
PAVLICA Stanislav, 137
PAVLIČ Magda, 181
PAVLETIĆ Ivan, 280
PAVLOVIĆ IVANOV Aleksandar, 255
PAVLOVIĆ Jelena, 302
PAVLOVIĆ Mika, 213, 228, 231
PEČAR Samo Iztok, 186
PEČOVNIK Božo, 162
PEĆANAC Košta, 207, 220, 236, 279
PEGAN Boris, 343, 344, 345
PEGAN Đuzepe, 152
PEJAKOVIĆ Radoslav, 337, 339, 352, 368
PERICIN Zivojin, 333
PERIŠIĆ Davor, 323
PERIŠIĆ Draginja, 244, 248, 253, 255, 258
PERIŠIĆ Vladimir, 307
PERUŠEK Milan, 36, 46, 55, 56, 122, 123
PERVANJA Ignac, 152, 153
PETKOVIĆ Zora, 363
PETKOVSKI Blagoje, 417
PETERLIN Metka, 91
PETRONIJEVIĆ Dobrila, 229
PETRONIJEVIĆ Života, 216
PETROVIĆ Aleksandar, 378
PETFOVIĆ Branko,-331
PETROVIĆ Gruja, 204
PETROVIĆ Ljubomir, 263, 411, 416, 417, 418
PETROVIĆ Milovan, 344, 369
RETROVIĆ Ratko, 378
PEZDEVŠEK Franc, 99, 122
PIFAT Fedor, 389
PIHLER Borka, 220
PIRC Mirko, 414
PIRC Stanko Lojze, 18, 23, 30, 37, 38, 59, 62, 70, 85, 155, 156, 159, 162, 187
PIROŠKOV Boris, 262, 285
PIRŠ Joža Luka, 51, 52, 160, 185, 186, 189
PINTARIC Ivan, 18, 23, 24, 27, 28, 29, 40, 41, 42, 43, 45, 61, 71, 78, 89, 91, 92, 93
PIŠAREVIĆ Velinka, 338
PIŠĆEVIĆ Stanislav, 213, 224, 228, 231
PIŠOT Vaclav, 58, 71, 78, 89, 90, 94, 121
PITOVIĆ Dimitrije, 212, 222, 238
PJATNICKI, A.M., 255
PLAVŠA Uroš, 323
PLAVŠIĆ Čedomir, 323
PLETERSKI Miroslav, 10
PLEVNIK Stane, 58, 72, 60
PLUT Drago, 95

PODBOJ Janez Stojan, 36, 38, 60, 71, 128
PODKORITNIK Franc Očka, 59, 64, 127, 129, 138, 139, 140
PODSTUDENŠČEK Franc Rok, 183, 184
POGRUJC Stanko, 52, 188
POHAR Edvard, 18, 44, 50, 51, 59, 127, 129, 131, 145, 146, 186
POKORN Mirko, 18, 27
POPOVIĆ Bogdan, 381
POPOVIĆ Dejan, 212, 220, 225, 228, 231
POPOVIĆ Dragan, 253, 255, 285
POPOVIĆ Dragoljub, 381
POPOVIĆ Koča, 254
POPOVIĆ Ljubiša, 213, 216, 218
POPOVIĆ Ljubomir, 213
POPOVIĆ Miladin, 235
POPOVIĆ Pero, 343, 345, 346
POPOVIĆ Petar, 308
POPOVIĆ Radinka, 377
POPOVIĆ Radmila Kika, 213, 220
POPOVIĆ Stevan, 381
POPOVIĆ Vladeta Pinecki, 204
POPOVIĆ Vladimir, 204, 205, 213, 216
POPOVIĆ Voja, 377, 378
POPOVIĆ Živojin, 333, 339, 352
POTOKAR Franc, 89

POVALEJ Rezka, 178
POZNIK Aleksander 162, 185
PRAPROTNIK Sabina, 121, 122
PRČIĆ Ante, 371, 382
PREDIO Mihajlo, 331
PREMER Ante, 383
PREMROV Milan, 122
PREŠKAR Feliks, 190
PREŠEL Franc, 121
PRIVERŠEK Anton Toni, 59, 118, 126, 129, 150, 151
PRLJA Danica, 344
PRODANOVIĆ Milan, 378
PROGRE Petraki, 424
PROKOPENKO Sergije, 213, 232
PROTIĆ Desa, 401
PUC Srećko, 14
PUDGAR Rudi, 163, 177
PUNGERČIC Franjo, 160

RADIĆ Miša, 363
RADOJĆIĆ VORGIĆ Radmila, 381
RADOJIČIĆ Mihajlo, 278, 316
RADOSAVLJEVIĆ Branko, 270
RADOSAVLJEVIĆ Dobrivoje, 213, 234
RADOVANOVIĆ Brana, 212, 213, 232
RADOVIĆ Darinka, 238
RADOVIĆ Mirko, 354, 368, 371
RADOVIĆ Radgost 378
RAJŠIĆ Radomir, 330
RAKOV Janja, 365
RAKUŠ Franc, 161, 168
RANČIĆ Borivoje, 417
RAŠOVIĆ Ljubomir, 354, 367
RAVNIHAR Božena, 10, 11, 18, 22, 28, 39, 41, 67, 70, 82, 87, 88
RAVNIHAR Tone, 58, 122, 123
RAVNIK Izidor, 146
REBSELJ Milka, 119
REDI Jože, 58, 60
REJA ZADNIK Zvezdana, 96
REPIĆ Franc, 52, 163
RIBAR Ivo Lola, 24
RIKOV Vukica, 271
RIL Anton, 382
RIMAN Franc, 381
RISTIĆ Božidar, 213, 232
RISTIĆ Jova, 212
RISTIĆ Radomir Selja, 213, 220
RISTIN Velimir, 371, 381
ROBIDA Bogdan, Dane, 95, 96
ROBOTI Mario, 26
RODŽERS Linsdej, 76, 81, 82, 95, 103, 104, 105
ROIČ Boris, 344, 345, 346, 362, 265
ROJC Lojze, 58
ROLAND Jelica, 363
ROMEL Ervin, 62, 124
ROMIN Rikard Riki, 88, 96
ROZMAN Franc Stane, 91
RUPENA Stanko, 377, 378
RUPNIK Gregor Groga, 13, 50, 146
RUPNIK Lev, 53
RUPREHT Uroš, 151
RUS Metod, 58, 71, 72
RUSIN Bora, 305
RUTAR Karei, 128, 137
RUTAR Srećko Feniks, 193
RŽEKAH Alfred, 265
RŽEN Maks, 13

SABO Andrija, 383
SABOVLJEV Aleksandar, 254, 256, 259
SAGADIN Gojko, 191
SAGADIN Filipič Roža, 191
SAGADIN Ludvik, 191
SAGADIN Jožka, 191
SAGADIN Marija, 191
SAGADIN Miran, 191
SAJE Julij, 58, 60, 72, 89, 90, 160, 163, 174, 179, 183, 184
SAJE Miroslav, 58, 60
SAJOVIĆ Tatjana, 151
SAMUILO ALbert, 415, 418
SAMUILOV Milutin, 370, 382
SANDIĆ Dragoslav, 204
SATLER Jože, 58, 72, 91, 127, 136
SAVIĆ Bojaia, 367
SAVIĆ Dušan, 333, 334, 337, 338, 339, 341, 351, 368
SAVIĆ Julijana, 213
SAVIĆ Ljubomir, 264
SAVIĆ Rade, 212, 233, 241
SAVIĆ Vladeta, 382
SAVIĆEVIĆ Mita, 205
SEKULIĆ Pavlimir, 255, 261
SARAFINI Luiđi, 261
SERGEJEVIČ Vladimir Smirnicki, 255, 256, 293, 319
SERGIJEV Danilo, 419
SEMZE Nikola, 256, 285
SENČAR Pavie, 91
SENICA Franjo Andrej, 39, 58, 95, 121
SENIĆ Vera, 212, 232, 233
SERJANIK Ivan Šimen, 91, 95, 96
SERNEC Božena, 10, 14, 15, 96, 102
SILAŽI Ladislav, 378
SIMEONOVIČ ČOKIĆ Josif, 341
SIMIĆ Sava, 212, 232, 263
SIMIĆ Sima, 213, 220
SIMOVIĆ Miloš, 322
SIMONČIĆ Vili, 140
SINODOV Vasilije, 262, 270, 271, 307
SINTIČ Božo Popaj, 96
SIŠKOVIĆ Persida, 212, 241
SKALINCI, A.M., 58, 61, 92, 93, 111
SLAPAR Jože, 58
SLANA Srećko, 117
SLEPČEVIĆ Danilo, 382
SLIJEPČEVIĆ Dušan, 235
SLKOKAN Herman, 163, 172, 173, 174, 191
SOBAN Darinka, 139
SOFRONOV Ivan, 371, 381, 391
SOLOMON Anaf, 235
SOTLER Martin, 117

SOVDAT Sonja, 122
SPASOVIĆ Božidar, 213, 227
SPASOVIĆ Draga, 213, 227
SRZENTIĆ Spiro, 205
STAMBOLIĆ Petar, 253
STAMEJČIĆ Slavko, 95
STAMENKOVIĆ Stojan, 420
STANČIĆ Vinko, 89
STANIĆ Desa, 331, 332, 340
STANIŠIĆ Đorđe, 213, 224, 229, 235
STANIŠIĆ Milija, 205
STANKOV Gordana, 363
STANKOVIĆ Đura, 323
STANKOVIĆ Ivanka, 257
STANKOVIĆ Petar, 212, 216
STANOJEVIĆ Cveta, 367
STEFANOVIĆ Aleksandar, 307
STEFANOVIĆ Gavrilo, 376, 391
STEFANOVIĆ Raca, 212, 222
STEPANOVIĆ Milivoje, 213
STERLIĆ Alenka, 151
STOJAKOVIĆ Milenko, 401
STOJKOVIĆ Ana, 213, 234, 241
STOJKOVIĆ Đura, 331, 380
STOJKOVIĆ Tina, 367
STOJANOVIĆ Bogomir, 255, 259
STOJANOVIĆ Dragoljub, 271
STOJANOVIĆ Dragoslav, 323
STOJANOVIĆ Milenko, 213, 225
STOJANOVIĆ Voja, 206, 212, 213, 234, 244, 248, 250, 251, 253, 255, 257, 262, 305, 322
STOŠIĆ Persa, 401
STRAHINJIĆ Danica, 407
STRITAR Zora, 123
STRUHARIK Jozef, 378
SUKAROV, 417
SUMAKOV Đorđe, 213
SUVAJDŽIĆ Stevan, 333
SVILAR Rade, 212

ŠALJIĆ Duška, 412
ŠARIĆ Vera, 364, 368
ŠAMBEK Jefto, 371, 380
ŠANBAH Eva, 213, 224
ŠARANOVIĆ Milovan, 34
ŠAVELJ Marta, 18, 32, 40, 67
ŠAVEL J Tone, 59
ŠĆUKA Slavko, 151
ŠEBER Dušan, 163, 166, 169, 173, 182
ŠERKO Alfred, 122
ŠIBALIĆ Velimir, 367
ŠIFRER Franc Adam, 89, 141
ŠIJAČIĆ Aleksandar, 382
ŠIJAKOV Marko, 371
ŠILIĆ Branko, 381
ŠINIGOJ Miloš, 68, 72
ŠIMČENKO Natalija, 212, 258
ŠLJIVIĆ Branko, 313
ŠKAFAR Ferdinand, 338
ŠKOFIĆ Milko, 213, 224
ŠKARIĆ Vida, 340
ŠKUNDRIĆ Milica, 347
ŠMID Vekoslav, 153
ŠLANDER Mica, 15
ŠOBAR Stefan, 58, 72, 123
ŠOĆ Kosa, 417
ŠPILER Adolf, 172
ŠTACIN Dušan, 117, 118
ŠTAJNER A., 323
ŠTAJNER Marko, 381
ŠTALOKER Franc, 172
ŠTANGL Branko, 59, 60, 128, 129, 141, 145
ŠTEFAN Aleksandar, 381
ŠTEFANČIĆ Alojz, 136
ŠTERN Maksim, 213, 231
ŠTIMAC Dane, 33
ŠTIRN Ivan, 180
ŠTRAJBER Leopold, 377
ŠTRANCAR Alojz, 36, 41, 42, 67, 95, 96, 97, 102, 103
ŠTRANCAR Marjan, 59, 63, 129
ŠTRANS Emil, 10, 12, 14, 18, 49
ŠTRASER Pavie, 340, 341
ŠTRASER Mihajlo, 377, 378
ŠTRAUH Marija, 191
ŠTRAUH Viktor, 191
ŠTUCIN Anica, 141
ŠULIGOJ Danilo, 131
ŠUMAKOV Dimitrije, 213
ŠUNJEVARIĆ Aleksandar, 213
ŠVARC Jozef, 340

TADIĆ Milka, 224
TANASIJEVIĆ Krstivoje, 256
TANAŠKOVIĆ Nikola, 303
TASIĆ Jordan, 323
TASIĆ Slavoljub, 271
TAURER Franc Plahun, 91
TAUZOVIĆ Rajko, 270, 271, 411
TAVČAR Bojan, 59, 129
TAVČAR Igor Mita, 36, 38, 58, 60, 70, 87, 94, 95
TELEBAKOVIĆ Aleksandar, 310
TERZIN Bogić, 382
TIMOFEJEVIĆ LEONOV Vasilij, 255
TIMOFEJEVNA PARAMOŠKINA Galina, 255
TIMOTIJEVIĆ Bora, 411, 416, 417
TIMOTIJEVIĆ Borivoje, 263
TIVADAR Joće, 12, 58, 60, 71
TODOROV Miloš, 378
TODOROVIĆ Anđa, 422
TODOROVIĆ Boško, 261, 418
TODOROVIĆ Nikola, 221
TODOROVIĆ Vera, 346
TOJDIĆ Velimir, 381
TOLARŠČIK Vanda, 160, 168
TOMAZIN Zdravko, 13
TOMAZIN Peter, 178
TOMC Vladimir, 153
TOMIČIĆ Anka, 254, 264
TOMIĆ Bogdanka, 339
TOMIĆ Mirko, 225, 323
TOMIN Svetislav, 378

TOMŠIČ Vida, 123
TOKPALOVIĆ Nikola, 213, 369
TOPOLAC Milorad, 382
TOPOLOVŠEK Albert Igor, 95, 96
TOPORIŠ Ivan, 151
TRAJKOVIĆ Nikola, 240, 248
TRAMPUŽ Vladimir, 15
TRAVNAR Franc, 52
TRIFONOVA TABORJEVA Polina, 255
TRIFUNOVIĆ Rade, 213, 220
TROHA Milan, 58, 71, 119
TRUMIĆ Dana, 377
TUMARIĆ Slobodanka, 356
TUZLIĆ Smiljka, 205
TVRTKO VIC Rifat, 161

URAJMAR Leopold Leo, 95, 96
UROŠEV Gordana, 366
UVALIC Borislav, 378
UZELAC Vukašin, 368

VAJNGERL Vladimir, 163, 176
VAJS Emanuel, 368
VALENTI Davorin, 128, 129, 134, 136, 150
VALENTINCIĆ Anton, 121
VALENTINCIĆ Jože Tine, 55, 88, 95, 187
VALENTINČIC Vjekoslav, 58, 60, 71, 94
VALIĆ Anton, 149
VALJAREVIĆ Vojin, 241
VELJEK Olivera, 205
VANEK Jan, 162
VARDIĆ Lazo, 161, 168, 169
VARL Bojan, 14
VARL Janez Vane, 55, 56, 58, 115, 117, 118
VASILJEVIĆ Radivoje, 322
VASILJEVNA ANDREJEVA Antonina, 255
VASILJEVNA GRITČINA Valentina, 255
VATOVAC Jože, 63
VECERNEVIĆ Martin, 117
VERLIČ Jože, 58, 72
VEREŠ Vladimir, 377
VENIŠNIK Milan Savinc, 43, 95
VIDAKOVIĆ Boško, 224
VIDAKOVIĆ Franjo, 382
VIDIĆ Koviljka, 346
VIĆENTIJEVIĆ Pavie, 212, 239
VIDMAR Boris, 10
VIDMAR Ljuba, 168, 169
VILIMONOVIĆ Nada, 206, 213, 214, 216, 217, 235
VILOTIJEVIĆ Mila, 206
VILSON, 125
VISENJAK Radim, 58, 72
VIŠELJAK Zlata, 58, 94, 96
VIŠNJAR Franjo, 420
VITMAN Jovan, 333, 381
VITRICKI Pavle, 378
VITOROVIĆ Ljubiša, 376
VIVOD Štefan 191
VLADIMIROVNA BOJKOVA Olga, 255
VLADULOVIĆ Marija, 378
VODEB Dušan, 58, 117, 118
VODOPIVEC Milanko, 148
VOLAVŠEK Branko, 129, 136, 138
VOLČJAK Viktor, 59, 126, 127, 128, 140 141, 143, 148, 149
VOJSKA Vlado Vojko, 36, 38, 41, 60, 65
VOLOVŠEK Vladimir, 185
VONDOF Bojan, 10
VOVŠEK Pavel, 184
VOLAREVIĆ Milena, 338
VRABIC Mira, 272, 286
VRANICIN Milan, 262, 285
VRANKAR Pavel, 58, 71
VRANKOVIĆ Dalibor, 58, 117
VRANJEŠEVIĆ Mila, 346
VREBALOV Boško, 205, 212, 214, 232, 240
VRHOVEC Lojze Serger, 119
VRTAČNIK Savo, 12, 14, 177, 178, 179, 180, 195
VRZIĆ Stanko, 332
VUČETIĆ Dragić, 212
VUČENOV Nikola, 226, 237
VUtIĆEVIĆ M„ 323
VUČIĆEVIĆ Perišić Milka, 206
VUČINIĆ Kosara, 344
VUDLER Frida Breda, 36, 41, 67, 95, 97
VUDROV Radmilo, 363
VUJOVIĆ Boško, 417
VUKADINOVIĆ Mihajlo, 378
VUKADINOVIĆ HEBAR Vera, 190
VUKANOVIĆ Srpko, 424
VUKANOVIĆ Spiro, 416
VUKOTIĆ Vasa, 340
VUKSANOVIĆ Vladimir, 420
VUKŠIĆ Ljubomir, 372, 374, 392

ZADNIK REJA Zvezdana, 58, 111, 121, 122
ZAJC Franc, 163
ZAJC TAVČAR Ančka, 72
ZAJC Tine Miha, 186
ZAHIROV Mihajlo, 59
ZALAR Vladimir, 162
ZALIĆ Olga, 346
ZALOKAR Tatjana Narija, 37
ZAMUROVIĆ Ratko, 353, 380
ZANINOVIĆ Vinko, 371
ZAVERŠIK Herbert, 162, 195, 196
ZDRAVKO VIĆ Aleksandar, 213, 224
ZDRAVKO VIĆ Draginja, 241
ZDRAVLJIĆ Mario, 59
ZGONC Zlata, 28
ZLATOPER Licija, 140
ZLESNIK Janez, 177, 179
ZOTOVIĆ Cvetko, 213, 224
ZUPANC Nace, 182
ZUPANČIĆ Stane Dunja, 95
ZUPET August, 18, 28, 39, 55, 56, 119, 120, 121, 123, 127, 152

ŽAGAR Jolanda, 140
ŽARKOVIĆ Dragica, 402
ŽERAJIĆ Jeremija, 248, 250, 252, 253, 260
ŽERAVICA Stojan, 378
ŽESLIN Ljudmila, 58, 71, 118, 151
ŽESLIN Vlasta, 58, 119
ŽEMVA Mihael, 120, 131, 139, 145, 146
ŽIDAN Miroslav, 377
ŽIGON Ivanka, 58
ŽILIĆ Marjan, 10, 58, 71, 72
ŽIVANOVIĆ Nikolija, 377
ŽIVIĆ Petar, 213, 220
ŽIVKOVIC Boško, 271
ŽIVKOVIĆ Ljubomir, 323
ŽIVKOVIC Miloš, 264
ŽIŽA Peter, 71
ŽLAJPAH Rudolf, 163
ŽNIDARŠIC Ludvik, 58, 60, 65, 71, 72, 90
ŽUGELJ Zvone, 95
ŽUMER Milan, 11, 15, 16
ŽUNIĆ Jela, 269
ZUPANCIĆ Andrej, 10, 12, 18, 22, 28, 39, 41, 61, 67, 91, 108
ZUPANCIĆ Jasna, 58, 111

GEOGRAFSKI POJMOVI

Ada, 373
Adaševci, 388
Ajdovščina, 63, 137, 152
Albanija, 398, 400, 403, 404, 409, 411, 425
Aleksandrovac, 273
Aleksinac, 212, 263, 273, 293, 301
Alibunar, 371, 378
Ambrus, (selo) 18, 19, 20, 34
Andrijevica, 404, 407
Apatin, 365, 373, 374, 378
Aranđelovac, 208, 273, 293, 296, 297
Arilje, 223, 227, 274
Ašanja, (selo) 337, 355
Atenica, (selo) 214, 216
Austrija, 195, 393
Avala, 263
Avško (selo), 48

Baban (planina), 48
Babno Polje, 89, 90, 92, 110, 118
Bač, 367
Bačka, 208, 327, 328, 332, 333, 339, 340, 347, 351, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 378, 381, 393
Bačka Palanka, 340, 371, 373, 374, 378, 388
Bajina Bašta, 211, 212, 213, 223, 226, 237, 274, 362
Balkan, 68, 113, 158, 361
Banat, 312, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 339, 340, 347, 351, 354, 359, 360, 361, 363, 364, 365, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 380, 381, 393
Banatsko Karađorđevo, 331, 333, 340, 378
Banija, 33, 116
Banoštor, 339, 344, 353
Banja Koviljača, 223, 302
Baranja, 327, 347, 363, 364, 365, 368, 369, 370, 371, 378, 393
Bari, 91, 101, 118, 151, 258, 259
Batina, 365, 366, 378
Batrovci, 337
Bavanište, 381
Beč, 190, 191, 202
Bela Crkva, 208, 364
Bela Krajina, 55, 64, 67, 68, 69, 87, 90, 92, 108, 110, 117, 121, 123
Bele Vode, 21, 27, 89
Beli Manastir, 368, 374, 378
Belegiš, 340, 354
Beočin, 377
Beograd, 116, 203, 204, 205, 207, 208, 211 213, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 225 229, 239, 246, 247, 255, 259, 262, 263, 264, 266, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 290, 291, 295, 300, 302, 303, 304, 306, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 320, 355, 362, 363, 364, 372, 375, 380, 409
Beneška Slovenija, 46, 124, 125, 127, 138, 147
Berane, 404, 407
Bešenovo, 328, 334, 335, 354, 357
Bezdan, 366, 374
Bijeljina, 302, 338, 334, 343, 344
Biograd n/m, 110, 122
Bitolj, 405
Bizjaki (selo), 148
Blace, 234, 248, 273
Bohinj, 126, 145, 153
Bogatić, 221
Bojnik, 256
Boljevac, 262, 263
Boljevci, 274
Borovo, 367
Bosanska Krajina, 33
Bosanski Petrovac, 33
Bosanski Samac, 345
Bosiljevo, 68
Bosna (reka), 345
Bosna, 204, 208, 229, 231, 236, 237, 238, 244, 258, 264, 266, 271, 272, 279, 284, 291, 293, 296, 308, 316, 328, 339, 340, 344, 350, 353, 354, 362
Brajići (selo), 218
Bratunac, 223
Brčko 344
Brezje (selo), 118
Brezova Reber, 31
Brežice, 190
Brus, 241, 273
Bučka (Male Drušče), 23, 29
Bugarska, 247
Bujan, 404
Bujanovac, 315, 408, 411
Bukovica, 34
Bukovo, 46
Bukovščica, 14
Buliće selo (selo), 13

Celovec, 180, 191, 195, 196
Celje, 154, 174, 184, 186, 187, 190, 192, 193, 195
Cerkniška dolina 68
Cerkno, 124, 128, 135, 137, 142, 150, 152, 153
Cesta (selo), 26
Crna Gora, 223, 231, 259, 362, 397, 400, 427
Crna Trava, 246, 248, 252, 258
Crvenka, 391, 392

Cadrg (planina), 48
Čačak, 205, 208, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 226, 228, 238, 264, 271, 274, 284, 285, 293
Čajetina, 274
Čalma, 328, 340
Čazma, 154
Čekovnik (selo), 64
Cepovan (selo), 64, 124, 125, 126, 131, 137, 138, 141, 152
Češnjice (selo), 155, 190
Čokešina, 221, 223
Črešnjevec (selo), 87, 111
Črmošnjica 35, 39, 60, 61, 66, 86, 88, 93, 121
Črnomelj, 55, 59, 69, 81, 83, 91, 117, 118, 121, 123
Črnoće, 63

Dahau, 52, 161, 168
Daleč Hrib, 38, 41
Dalmacija, 33, 93, 95, 106, 109, 110, 111, 121, 123
Debenec (selo), 118
Deč, 337
Decani, 410, 421
Deli Jovan (planina), 762
Divača, 125
Divčibare, 238
Dobanovci, 333, 340
Doblar (selo), 48
Dobrnič (selo), 68
Dobrovlje, 52
Dobruša, 400
Dol, 29
Dolgo Brdo, 52
Dolenjska, 9, 17, 21, 23, 26, 29, 30, 62, 64, 65, 67, 69, 117, 123, 159, 192, 193, 194, 196
Dolenjske Toplice, 37, 58, 60, 61, 66, 67, 121
Dolomit, 138
Dolnja Trebuša, 137, 150, 151
Doljani (selo), 86, 93, 94
Donja Trepča, 205
Donji Dušnik, 213
Donji Milanove, 262, 274
Domžale, 190
Draganić (selo), 34
Drava (reka), 158, 176, 177, 180, 181, 365, 366, 368, 370, 392
Dravograd, 172, 195
Dražgošće, 10, 13, 14
Drenica, 410, 413, 414
Drina, 203, 229, 237, 263, 264, 271, 307, 308, 362
Drinjača, 223
Drvar, 68
Dučići (selo), 93, 94
Dunav, 247, 312, 328, 336, 364, 366, 367, 370, 380

Elemir, 331, 340
Erdevik, 388
Erzelj (selo), 150

Francuska 133
Fruška Gora, 328, 329, 332, 333, 334, 336, 337, 339, 340, 344, 348, 353, 354, 355, 357, 360, 361, 363, 364, 368, 370, 375
Furlanija, 152
Futog, 388

Gabrška gora, 18
Gadžin Han, 273
Gajdobra, 373
Goč, 218, 220, 402
Golak (planina), 63, 64
Goleš (planina), 400
Golobar (planina), 46
Golubac, 274
Gorenje, 137
Gorenjska, 9, 10, 12, 13, 18, 48, 49, 53, 59, 122, 124, 125, 126, 138, 142, 144, 145, 146, 147, 151, 153, 196
Gorica, 63, 124, 138, 151, 193, 194
Goijanci, 23, 24, 28, 64, 65, 86
Gornja Besnica, 49
Gornja Žaga (selo), 48
Gornji Milanovac, 205, 208, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 285
Gorski kotar, 27, 62, 64, 71, 193, 194
Gotenica (selo), 62, 90
Gotenski Snežnik (planina), 86, 90, 92
Grabovo, 328, 344, 354, 355
Grac, 202
Gračanica, 345
Gradac, 111, 123, 174
Gradačac, 345
Gradenec (selo), 84
Grapa, 47
Grčka, 236, 246, 404, 408, 409, 410
Grgurevci, 329, 344, 354, 364, 368
Grocka, 273, 297
Grosuplje, 68
Gruža, 273
Gnjilane, 264, 395, 396, 401, 410, 413, 414, 418, 422
Gudalje (selo), 93
Gušić (selo), 31

Hercegovina, 362
Hinje (selo), 83
Homoljske planine, 262

Hrib (selo), 92
Hrastnik (selo), 52
Hrvatska, 56, 111, 155, 195, 202, 236
Hrvatsko primorje, 64, 65
Hrvatsko zagorje, 154

Ibar (reka), 247, 264, 285
Idrija, 48, 124
Idrijica (reka), 48, 148
Ig, 21, 68
Ilirska Bistrica, 64
Ilok, 340, 373, 378, 388
Indija, 370, 388, 391
Inlauf (selo), 91
Irig, 330
Istočna Bosna, 211, 223, 225, 226, 237, 300, 304, 308, 309, 329, 336, 337, 339, 343, 347, 355, 360, 362, 376, 380
Istočna Srbija, 211, 232, 239, 241, 247, 259, 264, 266, 272
Istra, 62, 64, 85, 126, 193
Iški Vintear, 21, 27
Italija, 15, 16, 17, 34, 40, 41, 47, 48, 53, 55, 57, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 68, 70, 88, 91, 92, 93, 96, 102, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 117, 119, 122, 125, 139, 158, 165, 197, 202, 231, 248, 254, 258, 259, 262, 347, 360, 362, 400, 402, 403, 404, 405, 407
Ivanjica, 206, 213, 223, 227, 274

Jablanica, 236, 259
Jagodina, 206, 269, 271, 293, 296, 301, 311
Jagršče (selo), 150
Jarmovac (selo), 89
Jančje, 17
Jastrebac, 232, 236, 240
Javorije, 13
Jelenžleb, 27, 58
Jelovica, 13, 14, 49, 52, 110, 125, 126
Jesenice, 50, 51, 124
Jovorovica (selo), 68
Jugoistočna Evropa, 327
Jugoslavija, 54, 193, 195, 246, 291, 323, 365, 409
Juhor (planina), 220
Julijski Alpi, 135
Južna Morava, 301
Južna Srbija, 209, 232, 234, 236, 239, 241, 243, 244, 247, 248, 249, 254, 258, 259, 261, 272, 401, 407

Kališnik, 13, 14
Kaona, 213, 214, 232
Kamence (selo), 33, 46
Kamnik, 159, 184, 186, 190
Kanomlja (selo), 150
Kanin, 48
Karaorman (planina), 406
Karavanke, 49, 180, 195
Karlovac, 116, 193
Karlovčić, 337, 354, 355, 360, 363
Kičevo, 405
Kikinda, 331, 364, 373, 381
Kladovo, 274
Klavži, 64
Klevevž, 23
Knežna Grapa, 48
Knjaževac, 212, 215, 232, 233, 241 266 297
Kočarji (selo), 22
Kočevje, 53, 57, 58, 62, 65, 66, 68, 69 80 86, 91
Kočevska, 17, 21, 26, 64
Kočevski Rog, 18, 19, 20, 22, 25, 26, 27 28 29, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41 42* 43, 46, 55, 58, 61, 62, 65, 66, 69, 82' 85' 86, 92, 110, 111, 119
Kokra (reka), 146
Komarna Vas, 40, 43
Komolec (selo), 94
Konjuh (planina), 346
Kopaonik, 241, 247, 259, 261, 262, 400, 414
Koprivnik, 22
Kordun, 33, 46, 110
Korenica, 46, 110
Korinj, 34
Koruška, 48, 51, 85, 151, 154, 158, 159, 171, 177, 179, 180, 181, 189, 195, 208
Kosjerić, 211, 220, 222, 223, 226
Kosovo, 204, 208, 247, 258, 261, 264, 270, 297, 301, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425
Kosovska Mitrovica, 261, 395, 396, 397, 399, 400, 402, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 418, 419, 420, 423
Kostanjevica, 68
Kovačica, 378
Kovin, 312, 331, 372, 373, 378, 380, 381
Kozarišče (selo), 89, 108, 118, 150
Kozjansko, 187, 188, 189, 190
Kožuh (planina), 406
Kragujevac, 203, 205, 207, 212, 265, 266, 267, 269, 271, 273, 285, 287, 290, 293, 296, 297, 298, 321
Kraljevina Jugoslavije, 203, 205, 207, 395, 398
Kraljevo, 206, 207, 208, 216, 218, 264, 271, 284, 290, 314, 400
Kranj, 12, 13, 125, 137, 151
Kras, 138
Krasinec, 109, 110, 111
Krašić (selo), 34
Kremna, 229
Krempov (planina), 86, 90, 91
Krišlerje (selo), 22
Križka Vas, 68
Kriva Palanka, 246
Krka (reka), 37, 64, 118
Krupanj, 210, 211, 213, 215, 221, 222, 223, 228, 362
Krušedol, 330
Kruševac, 212, 241, 273, 285, 293, 303
Kržka Planina, 146
Kučevo, 232, 274

Kukavica (planina), 234, 236, 240, 248, 252, 260, 262
Kula, 378
Kuljaje (selo), 93
Kumanovo, 246, 404, 408, 420
Kumrova Vas (selo), 92
Kunčani (selo), 33
Kupa (reka), 46, 86, 90, 112, 118
Kuršumlija, 273, 315, 409

Laćarak, 328
Lašće, 36
Laško, 186
Lazarevac, 297
Lažno (selo), 125, 126
Lebane, 234, 404
Leseni Kamen, 36
Leskovac, 205, 212, 215, 232, 234, 257, 258, 264, 270, 314, 315, 412, 418, 419
Ležimir, 328, 334, 353
Lika, 33, 46, 110
Lim (reka), 231
Limbarska Gora, 52
Lipovica (selo), 190
Lipljan, 421
Lisce (selo), 46
Litija, 15
Logatec (selo), 125
Lokovec (selo), 63, 126
Lokve (selo), 125, 126, 137, 141, 150
Loška brda, 14
Loška dolina, 68, 108
Loznica, 221, 263, 271, 285, 291, 308, 314, 362
Lož, 12
Lukovica, 51, 52

Ljubljana, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 46, 51, 64, 68, 69, 78, 81, 101, 104, 116, 118, 124, 125, 149, 169, 184, 190, 191, 194, 195
Ljubljanska pokrajina, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 21, 25, 26, 30, 33, 34, 35, 53, 55, 56, 122
Ljubno (selo), 182, 183
Ljubovija, 221, 223, 274

Mačva, 207, 212, 213, 362
Mađarska, 158, 327, 362, 365, 392, 393
Maglie (planina), 362
Majevica (planina), 338, 339, 344, 346, 362
Makedonija, 208, 381, 401, 402, 403, 404, 405, 408
Mala Remeta, 328
Male Vrše (selo), 48, 64, 150
Malenski Vrh, 50
Manđelos, 328, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 354, 358, 364
Maribor, 173, 174, 186, 191, 202
Martinci, 332
Martinov vrh, 50
Mašun, 65, 89, 90, 110
Matajur, 48
Malenci, 331
Metohija, 208, 247, 258, 297, 301, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425
Mežaklje, 49, 50, 145, 146
Mihaljevci, 337
Mija Planina, 148
Milano, 116, 118
Mionica, 274
Mirna Peč, 68
Mirna Vas, 24
Mladenovac, 273, 293, 297
Mlinše (selo), 190
Močile (selo), 148
Modriča, 345
Mohovo, 367
Mokre, 21, 26, 30, 32
Morava, 310
Moravče (selo), 52
Morović, 332, 337, 360, 363
Molnik, 30

Mošenjska planina, 13, 14
Mozelj (selo), 86
Mramorak, 381
Mrčajevci, 216, 218
Mrtaloz, 21
Muljava, 18, 20

Negotin, 241, 257, 262, 271, 274
Neradin (selo), 330
Nezavisna Država Hrvatska, 327
Nemačka, 9, 159, 195, 242, 253, 362
Neština, 328
Niš, 203, 204, 205, 211, 212, 215, 241, 242, 257, 261, 263, 264, 268, 270, 273, 286, 287, 293, 296, 298, 302, 314, 315, 321, 404, 418
Norveška, 218, 242
Nova Varoš, 231, 423, 424
Novaki (selo), 135
Novi Log (selo), 22
Novi Sad, 330, 340, 365, 367, 368, 371, 372, 373, 374, 376, 378, 389, 391, 392
Novi Pazar, 284, 286, 411, 423, 424
Novigrad, 121
Novi Tabor (selo), 61, 66
Novo Mesto, 31, 32, 37, 57, 58, 60, 62, 66, 68, 80, 95, 193
Novo Selo, 24
Notranjska, 17, 21, 26, 31, 62, 64, 65, 67, 69, 86, 90, 116, 118, 135, 149, 193, 194, 196

Obranca (planina), 27, 146
Obrenovac, 262, 274, 286, 313, 367
Odžaci, 378
Ogulin, 64
Ojstri Vrh, 50
Opatovac, 367
Orahovac, 396, 421

Osankarica (selo), 51
Osijek, 365
Osječina, 212, 222
Otliea (selo), 63, 64, 125, 149
Ozalj, 116

Ozren, 240, 243, 263

Padova, 16
Pančevo, 279, 280, 364, 365, 372, 373, 374, 378, 380, 388, 389
Paraćin, 27, 93, 301, 311
Pariz, 133
Pecka, 223
Peč, 52
Peć, 395, 396, 399, 400, 401, 402, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 416, 418, 419, 420, 422, 423
Pećinci, 339
Pekel (selo), 64
Peterš (selo), 52
Petrova Vas 55
Petrovac na Mia vi, 232, 271
Petrovaradin, 340
Pilatovci (selo), 86, 93, 94
Pirot, 212, 257, 261, 263, 270, 293, 302
Pisar ovina, 110
Pivka, 137
Planina (selo), 22, 94, 97, 99, 102, 111
Pleševica, 34
Pocerina, 212, 362
Poćute, 222
Podlonk (selo), 13, 50, 145
Podravne (selo), 147
Podrinje, 362
Podstenice, 23, 35, 39, 41
Podujevo, 395, 398, 399, 410, 412
Podujivč (selo), 143
Pogled, 12, 22, 30
Pogorelec, 38, 39
Pohorje, 116, 154, 155, 157, 158, 159, 171, 173, 174, 175, 176, 185, 189, 191, 193, 195
Pokljuka, 49, 145, 146
Polhograjski Dolomiti, 18, 35, 47
Polževo, 25
Poljane (selo), 50
Poljanska dolina, 50
Ponoviče (selo), 15
Popovići (selo), 86
Postojna, 68, 69, 124, 125, 135, 137, 149, 193, 194
Požarevac, 206, 266, 269, 271, 283, 293, 297
Požega, 208, 223, 225
Prag, 151, 202
Praprotni Vrh, 48
Predmeja (selo), 125, 126, 137
Prekomurje, 9, 159
Preševo, 273, 407, 408
Prezid (selo), 118
Prežule (selo), 91
Priboj, 286
Prijepolje, 284, 423
Primorska, 49, 122, 125
Prisjeka, 24, 28, 33
Priština, 253, 261, 264, 270, 286, 395 396 400, 401, 402, 409, 411, 412, 413' 414* 415, 416, 418, 419, 420, 422, 423
Prizren, 395, 396, 398, 401, 402, 403 408 409, 410, 412, 413, 415, 418, 419 420' 423, 425
Prnjavor, 330
Prokuplje, 206, 212, 213, 215, 232, 234 293, 315, 409
Prtovč (selo), 14, 15, 145

Rab (ostrvo), 58
Radan (planina), 234, 240, 241, 244, 250 251, 262
Radomelj, 51
Radomlje, 185
Radovljica, 125, 147
Rača, 273
Ralja, 220
Rapljevo (selo), 21
Raška, 213, 220, 284, 286, 400, 402, 411, 423
Ratež, 29, 30
Ratitovec, 50
Ravna Gora, 218
Razdrto, 63
Resa (selo), 42
Ribarska banja, 285
Ribnica, 34, 62, 66, 68, 75, 86, 92
Robidišče (selo), 148
Rogačica, 211, 222, 223, 227
Romanija, 231
Rožaje, li
Rudnik, 211
Ruma, 303, 333, 339, 340, 364, 388, 391
Rumunija, 347, 409

Samobor, 64
Sandžak, 207, 208, 209, 223, 229, 231, 237, 244, 247, 258, 259, 284, 314, 316, 423, 424
Sardinija, 113
Sava (reka), 18, 49, 52, 62, 154, 158, 159, 184, 186, 187, 328, 339, 344, 364
Savinja (reka), 187
Savinjski Alpi, 182, 183
Selška dolina, 14
Semberija, 336, 337, 338, 339, 344, 346
Sekuliće (selo), 93
Selška Gora, 50
Semič, 12
Senta, 391
Sevojno, 223, 224, 225
Sežana, 137
Sibnica, 213
Sjenica, 231, 284, 286, 423
Skadar, 401
Skoplje, 263, 404, 408, 418
Slavonija, 169
Slepčevići (selo), 221

Slovenačko primorje, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 62, 63, 69, 70, 124, 125, 126, 134, 138, 140, 147, 149, 193, 196
Slovenija, 9, 12, 17, 18, 20, 21, 24, 33, 34, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 62, 68, 80, 84, 85, 106, 107, 108, 109, 111, 119, 120, 121, 122, 193, 194, 196, 197, 200, 201, 203, 216, 224
Slovenska Bistrica, 173, 191
Slovenj Gradec, 172, 174
Smaver (selo), 31
Smederevo, 273, 279, 280, 283, 286, 290, 373, 380, 381
Smederevska i Palanka, 297, 306
Smuka (selo), 22
Soča (reka), 125, 138, 147, 148, 152
Soča (selo), 135
Sofija, 263
Soko Banja, 212, 233, 236, 248, 258, 262, 263, 273
Solčava (selo), 178
Sombor, 340, 365, 366, 369, 370, 371, 372, 373, 376, 378, 380, 382, 383, 388, 391, 392
Sopot, 273, 297
Sovjetski Savez, 9, 208
Sošice, 33, 35
Split, 122
Spodnje Lašče, 41
Spodnji Hrastnik, 66, 97, 100, 102
Spodnji Prekar, 166
Srbija, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 214, 216, 221, 223, 225, 226, 231, 234, 235, 236, 237, 239, 244, 246, 247, 248, 249, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 262, 264, 265, 272, 273, 274, 279, 283, 286, 291, 295, 299, 306, 309, 316, 321, 324, 329, 362, 400, 402, 408, 409
Srbobran, 371
Srednja Vas, 87, 110
Srednje (selo), 148
Srem, 293, 300, 308, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 339, 340, 341, 343, 344, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 368, 370, 373, 375, 376, 377, 378/388, 392, 393, 394
Sremska Mitrovica, 226, 303, 312, 364, 370, 372, 376, 388, 392
Sremska Kamenica, 378
Sremski Karlovci, 333, 340, 341
Srpska Crnja, 378
Srpske Moravice, 194
Stapar, 222
Stara Pazova, 312, 340, 364, 377, 378
Stare Žage (selo), 42, 58
Stari Breg (selo), 62
Stari Trg, 116
Stejanovci, 328, 335
Stična, 18
Stol (planina), 147
Strmica (selo), 149
Struga, 408
Strage, 19, 21
Subotica, 365, 373, 389
Suha Krajina, 34, 65, 67
Suhor, 31
Surdulica, 273, 293
Sutjeska, 362
Sutla, 154, 167, 187
Suva Reka, 396
Sužid (selo), 48
Svilajnac, 212
Svrljig, 233, 236, 273

Šabac, 205, 207, 208, 221, 222, 271, 291, 293, 302, 303, 307, 310, 316, 321, 362
Šale (selo), 40, 41
Šar planina 401
Šarengrad, 367
Šentviška Visoravan, 47
Šid, 340, 377
Šišatovac, 364
Škofja Loka, 125
Škrilje (selo), 63, 66, 67
Šmarje, 68
Šmarjeta, 23
Šoštanj, 10
Stale (selo), 40, 66
Štajerska, 9, 10, 12, 13, 17, 30, 35, 51, 52, 55, 67, 70, 85, 89, 90, 118, 122, 153, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 169, 170, 176, 177, 183, 189, 192, 193, 195, 196, 199, 208
Stance Laze (selo), 166
St. Lovrenac, 68
St. Vid, 13
Šuljam, 328, 333, 335, 337, 353, 354, 360
Šumadija, 208, 209, 223, 237, 243, 244, 248

Tara (planina), 227, 237
Timočka Krajina, 232
Tisa. (reka), 365, 373
Tisovac, 18, 119, 135
Tolminka (reka), 48
Toplica, 236, 254, 262
Topola, 273
Topusko, 110, 111, 122
Travnik (selo), 22, 28, 55
Trbovlje, 186, 190
Trebeljno, 26
Trebnje, 68, 123
Trnovče (selo), 52
Trnovski Gozd, 64, 124, 125, 126, 129, 134, 135, 138, 139, 140, 150, 151
Trnovo (selo), 125, 131
Trst, 68, 69, 101, 116, 118, 124, 125, 128, 135, 149, 151, 193, 194, 195, 202
Trstenik, 220
Tržič, 194
Tuhinjska dolina, 51
Tulari, 412
Tuzla, 271, 338, 344, 346, 347

Ub, 274
Udine, 147

Uroševac, 395, 396, 400, 401, 410, 413, 414, 415, 418
Umka, 273, 296, 297
Uvac (reka), 231
Užice, 206, 208, 209, 210, 211, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 264, 274, 284, 402

Valjevo, 205, 208, 212, 218, 222, 225, 263, 269, 274, 293, 298, 307, 321
Varvarin, 273
Vatovlje (selo), 118
Velika Plana, 212, 234, 241, 248, 251, 252, 273
Velika Remeta, 330
Velika Vas, 166
Veliko Lašče, 68
Verd, 12, 18
Vevče, 29
Vinica (selo), 102
Vinkovci, 368
Vipava, 63, 137
Vipavsko, 138
Vipavska dolina, 46, 125, 126, 142
Virovitica, 312
Vis (ostrvo), 68, 118
Vitomirica, 400, 401
Višegrad, 211, 225, 226, 286
Višnja gora, 68
Vladičin han, 246, 247,, 263, 264, 273
Vlasotince, 257, 270, 404
Vogrsko, 62, 63
Volčje Njive, 31
Volgrinki (selo), 148
Vojsko (selo), 135
Vojvodina, 279, 291, 299, 327, 328, 329, 330, 331, 335, 339, 340, 341, 347, 349, 350, 351, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 365, 368, 370, 372, 374, 388, 391, 393, 394
Vranje, 252, 253, 256, 260, 262, 263, 264, 273, 315, 404, 407, 418
Vrbas, 371
Vrhpolje, 30
Vrnjačka Banja, 246, 247, 285
Vršac, 330, 364, 378, 381
Vrtovine, 63
Vučitrn, 395, 413, 414
Vukovar, 333, 367, 377

Zadar, 95, 110, 119, 121, 122
Zadlaz (selo), 48
Zagradac, 22
Zagreb, 68, 116, 190, 191, 193, 209 330 401
Zaječar, 257, 262, 263, 266, 271, 274, 296 297, 314
Zakrižje, 138
Zapadna Morava, 247, 264
Zapadna Srbija, 209, 211, 232, 235, 237 238, 243, 244, 269, 272, 400
Zapadna Primorska, 147, 148
Zapadni Srem, 338
Zapođe (selo), 166
Zapotok, 21, 25, 27
Zemun, 203, 279, 293, 303, 312, 330, 333, 340, 355, 360, 370, 372, 376, 377, 380, 388, 389, 391
Zgornje, 36
Zgornje Lašče, 61, 67, 96, 103
Zgornji Hrastnik, 36, 66, 67, 97, 98, 99, 100, 101
Zgornji Prekar, 166
Zidani Most, 68, 154, 184, 193
Zlatibor, 212, 222, 223, 227, 228, 229, 230, 231, 235, 238, 259
Znojile (selo), 18
Zrenjanin, 312, 331, 333, 340, 372, 373, 374, 377, 378, 382, 385, 388, 391
Zvečan, 417, 424
Zvornik, 291, 308

Zabari, 274
Žabljak, 231
Žaga Rog, 41
Zalovice (selo), 32
Žitkovac, 212, 273
Žumberak, 24, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 46, 61, 64, 66, 68, 76, 84, 86, 93, 110, 111, 114, 154
Žužemberk, 20, 22, 34

VOJNE JEDINICE I KOMANDE, USTANOVE, ORGANIZACIJE I OSTALI POJMOVI

NARODNOOSLOBODILAČKA VOJSKA I PARTIZANSKI ODREDI JUGOSLAVIJE (JUGOSLOVENSKA ARMIJA)

ARMIJE:

1-va, 159, 193, 195, 293, 300, 317, 323, 364, 373, 388
2-ga, 159, 193, 195, 264, 266, 271, 291, 293, 300, 317, 323
3-ća, 159, 193, 195, 368, 372, 373, 375, 378
4-ta, 159, 193, 195
5-ta, 419, 420

BRIGADE:

1. proleterska, 400
1. slovenačka »Tone Tomšič«, 25, 26, 29, 30, 33, 35, 37, 38, 53, 60, 65, 119, 154, 155, 156, 162, 193
1. kordunaška, 33
1. šumadijska, 237, 244, 297
1. južnomoravska, 237, 244, 258
1. vojvođanska, 338, 340, 343, 344, 345, 346, 347
1. makedonsko-kosovska, 401, 404, 405, 412
1. kosovsko-metohijska, 404, 407
1. bokeljska, 410, 413
1. slovenačka narodne odbrane, 54, 85
1. slovenačka artiljerijska, 68, 72
1. kosovsko-metohijska narodne odbrane, 409, 414
2. slovenačka »Ljubo Sercer«, 26, 30, 31, 38, 53, 60, 94, 154, 155, 156, 161, 162, 192, 193
2. šumadijska, 248
2. južnomoravska, 237, 244, 248
2. vojvođanska, 339, 340, 343, 344, 345, 347
2. kosovsko-metohijska, 408, 411, 413
2. slovenačka narodne odbrane, 85
3. slovenačka »Ivan Gradnik«, 46, 53, 54, 60, 124, 126, 129
3. srpska, 248
3. vojvođanska, 339, 343, 345, 346, 356, 363, 366
3. kosovsko-metohijska, 411, 413, 421
3. slovenačka narodne odbrane, 85, 158
4. slovenačka »Matija Gubec«, 24. 26, 30, 31, 32, 33, 38, 44, 54, 60, 65, 71, 86, 94
4. kordunaška, 34
4. vojvođanska, 344, 345
4. kosovsko-metohijska, 409, 412, 413, 414
5. slovenačka »Ivan Cankar«, 26, 31, 33, 37, 38, 39, 54, 60, 65, 68, 71
5. prekomorska, 69
5. srpska, 248
5. vojvođanska, 344, 345, 346, 364, 367
5. kosovsko-metohijska, 409, 411, 415
6. slovenačka »Slavko Slander«, 52, 54, 60, 153, 158, 161, 162, 168, 192, 193

6. srpska, 248
6. vojvođanska, 346, 347, 364
6. istočnobosanska, 337
6. kosovsko-metohijska, 409, 412
6. crnogorska, 410, 413, 417
7. slovenačka »France Prešern«, 49, 53, 54, 59, 60, 124, 125, 129, 135, 146
7. srpska, 248
7. vojvođanska, 347, 364, 366, 368
7. kosovsko-metohijska, 409, 414
8. slovenačka »Franc Levstik«, 54, 60, 65, 72
8. srpska, 248
8. vojvođanska, 363, 364, 365
8. kosovsko-metohijska, 409, 414
9. slovenačka, 54, 60, 72
9. timočka, 248
9. vojvođanska, 363, 364
10. slovenačka ljubljanska, 54, 60, 65, 72
10. vojvođanska, 363, 364
10. srpska, 286
11. slovenačka »Miloš Zidanšek«, 53, 60, 153, 158, 161, 162, 168, 178, 184, 193
11. vojvođanska, 363, 364
12. slovenačka štajerska, 54, 60
12. srpska, 252
12. vojvođanska, 365, 366
12. makedonska 417
13. slovenačka »Mirko Bračič«, 53, 60, 85, 154, 155, 156, 162, 168, 186, 192, 193
13. hrvatska »Rade Končar«, 33, 34, 46
13. srpska, 253
13. vojvođanska, 365
14. slovenačka železničarska, 54, 60
14. srpska, 256
14. vojvođanska slovačka, 365
15. slovenačka belokranjska, 54, 60, 72, 112
15. srpska, 253, 264, 297
15. vojvođanska, 365
16. slovenačka »Ivan Premrl Vojko«, 53, 54, 60, 62, 124, 129, 135
16. srpska, 253, 266
17. slovenačka »Simon Gregorčič«, 53, 60, 65, 124, 128, 138, 147, 148, 153
17. srpska, 253
17. makedonska, 417
18. slovenačka bazovička, 54, 124, 126, 129, 147
18. srpska, 253
18. makedonska, 417
19. slovenačka »Srečko Kosovel«, 54, 124, 126, 129, 153
19. srpska, 253, 297
20. slovenačka tržaška, 124, 129
25. srpska, 256, 417, 422
26. srpska, 417, 422
27. srpska, 417, 422
28. srpska, 264
29. srpska, 264

DIVIZIJE:

1. slovenačka narodne odbrane, 85
2. proleterska, 246, 247, 256, 264, 284, 285, 291, 292, 310
5. srpska narodne odbrane, 297
7. vojvođanska narodne odbrane, 368
13. primorsko-goranska, 62

14. slovenačka, 34, 38, 52, 53, 55, 59, 60, 65, 67, 70, 89, 121, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 177, 179, 187, 192, 193, 195, 199
15. slovenačka, 34, 36, 38, 53, 54, 55, 59, 60, 67, 68, 71, 73, 77, 78, 84, 85, 112, 113, 121, 194, 200
16. vojvođanska, 338, 343, 356, 362, 364, 368, 369
17. istočno-bosanska, 246, 264, 284, 285, 286, 290, 304
18. slovenačka, 53, 54, 55, 59, 60, 65, 67, 68, 71, 72, 73, 77, 78, 83, 84, 85, 113, 121, 194
21. srpska, 246, 247, 254, 255, 256, 259, 264
22. srpska, 246, 247, 252, 255, 260, 261, 264, 286, 291, 292
23. srpska, 247, 254, 255, 256, 257, 261, 262, 263, 266, 284, 285, 290, 409, 410, 411
24. srpska, 246, 247, 254, 255, 256, 262, 264, 291, 292, 409, 411, 418, 419
25. srpska, 246, 247, 254, 255, 256, 257, 262, 263, 266, 284, 285, 310
28. slavonska, 286, 290
29. hercegovačka, 194
30. gorišk,a 124, 125, 128, 134, 135, 147, 148, 149, 152, 193
31. triglavska, 124, 126, 128, 129, 134, 145, 149, 152, 193
36. vojvođanska, 344, 345, 346, 347, 362, 364, 366, 368, 369
37. sandžačka, 247, 297
41. makedonska, 410, 411, 417, 418
42. makedonska, 377, 381
45. srpska, 247, 256, 263, 266, 284, 285, 290
46. srpska, 247, 256, 263, 264, 286, 292, 301, 410, 411, 417, 421
47. srpska 247, 256, 264, 291
51. vojvođanska, 365, 368, 369
52. kosovsko-metohijska, 409, 413, 414, 416, 417, 419

KORPUSI:

1. proleterski, 246, 247, 364, 366
2. udarni, 416
3. udarni, 345
4. hrvatski, 93
6. slavonski, 93
7. slovenački, 36, 54, 57, 59, 62, 64, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 120, 121, 125, 135, 138, 139, 149, 151, 154, 155, 157, 158, 159, 184, 185, 192, 193, 194, 199, 200
9. slovenački, 54, 57, 59, 60, 85, 108, 110, 116, 120, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 135, 136, 138, 140, 147, 149, 150, 151, 152, 158, 193, 199
12. vojvođanski, 246, 247, 313, 362, 363, 364, 368, 388
13. srpski, 247, 257, 261, 263, 265, 266, 267, 269, 270, 272, 300, 411, 419
14. srpski, 247, 257, 264, 265, 266, 269, 270, 271, 272, 284, 285, 304, 307, 308

ODREDI:

Kamniški, 48
Krimski, 17
Dolomitski, 17, 38, 54, 119, 124, 129
Notranjski, 17, 21, 24, 26, 27, 38, 47, 68, 69, 72
Dolenjski, 17, 69, 72, 113
Zapadnodolenjski, 17, 24, 26, 38
Krški, 17
Belokranjski, 17, 28, 68, 69, 72
Istočnodolenjski, 26, 32, 38
Loški, 27
Severnoprimorski, 46, 54
Južnoprimorski, 46, 54, 124, 129
Gorenjski, 48, 49, 59, 54, 59, 124, 129, 138, 145, 146
Kamniško-savinjski, 52, 158, 163

Bohinjski, 54
Istarski, 68, 69, 86, 89
Kočevski, 69, 72
Briško-beneški, 124, 129, 138
Idrijsko-tolminski, 124, 129
Škofjeloški, 124, 129, 138, 145
Kokrški, 124, 129, 138, 145, 158, 163, 193, 195
Jeseniško-bohinjski, 124, 129, 138, 145, 153, 195
Kozjanski, 155, 158, 159, 163
Koruški, 158, 163, 171, 195
Istočno koruški, 163
Zapadno koruški, 63
Valjevski, 209, 210, 211, 212, 214, 220, 221, 222, 226, 237, 238
Mačvanski, 209, 210, 211, 214, 221, 222, 223, 226, 227, 237, 238
Šumadijski, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 217, 222, 239, 243, 244
Kosmajski, 209, 211, 212, 217, 218, 220, 222, 237, 238, 239, 244
Svrljiški, 210, 232, 240
Kraljevački, 210, 211, 212, 213, 216, 218, 220, 284
Posavski, 210, 211, 212, 214, 221, 222, 227
Kukavički, 210, 211, 212, 234, 237, 240
Jablanički, 210, 211, 213, 234, 241
Požarevački, 210, 211, 212, 232, 237, 240
Kragujevački, 211, 212, 213, 216, 219
Zlatarski, 211, 231
Topлички, 211, 213, 234, 237, 241
Babički, 211, 233, 234, 237
Mačvansko podrinjski, 212
Užički, 212, 223, 225, 226, 237, 284
Čačanski, 212, 214, 215, 216, 220, 284
Nišavsko-svrljiški, 212, 233, 237, 240
Ozrenski, 212, 213, 232, 233, 237, 240, 243, 245
Knjaževačko-boljevački 212, 233, 237, 240
Pomoravski, 213, 220
Nišavski, 213
Krajinski, 213, 233
Kopaonički, 220
Sandžački, 231
Rasinski, 234, 237, 240, 243
Suvoborski, 237, 238
Timočki, 237, 248
Crnotravski, 237, 240
Prvi južnomoravski, 237, 240, 243
Drugi južnomoravski, 237, 243
Topličko-jastrebački, 243
Jablaničko-kukavički, 243
Ibarski, 284
Čuruški, 328
Đurđevački, 328
Žabaljski, 328
Fruškogorski, 328, 332, 333, 334, 336, 337, 340, 363, 393
Podunavski, 328
Petrovgraski, 331
Aleksandrovačko-karađorđevački, 331, 347
Melenački, 332
Šajkaški, 332, 363, 365
Južnobanatski, 332
1. sremski, 337, 347, 348
Bosutski, 338, 363
Bačko-baranjski, 347

Severnobanatski, 347
Južnobanatski, 347
2. sremski, 347, 348
Posavski, 363
Bačko-palanački, 363, 365
Novosadski, 363
Somborski, 363, 365
Subotički, 363, 365
4. banatski, 363
5. banatski, 363, 364
Vršački, 363, 364
Belocrkvanski, 363, 364
Pančevački, 363, 364
Kopaonički, 400, 402
Metohijski, 400
»Zejnel Hajdini«, 400
Sarplaninski, 400, 401
»Emin Duraku«, 400
Karadački, 400
Malesijski »Zuri Redžepi« 404

BATAUONI

Krimski, 10, 12
Štajerski, 10, 12
1. bataljon, 10
2. bataljon, 10, 12
3. bataljon, 10, 12
Storžiški, 10
Kamniški, 10, 48, 49, 51
Cankarev, 10, 13, 14, 49
»Tone Tomšič«, 17, 25
Jelovški, 48
Poljuški, 48
Polja nski, 48
Selski, 48
Zasavski, 48, 52
Kokrški, 48, 49
Koroški, 48
Kranjski, 48
Loški 48
Dražgoški, 48
Moravški, 51, 52
1. timočki, 237
1. šumadijski, 237
Fruškogorski, 237
Podunavski, 337
Posavski, 337
» Ram iz Sadiku«, 404, 405
»Bora Vukmirović«, 404
1. kosovski, 404, 407
2. kosovski, 404
»Bajram Curi«, 404
»Perljat Redžepi«, 404
Kosmetski, 404
»Meto Barjaktari«, 409

ŠTABOVI

Vrhovni NOV i POJ, 17, 33, 34, 36, 45, 54, 55, 60, 68, 77, 120, 153, 159, 209 228 235 246, 247, 254, 266, 270, 274, 320, 324, 341, 363, 368, 410
Generalštab JA, 159, 207, 209
Glavni Slovenije, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 43, 46, 47, 48, 54, 55, 56, 58, 61 64 67 69 73 78, 85, 86, 91, 95, 104, 105, 108, 111, 116, 119, 120, 121, 133, 139, 152 153 154 '155' 158, 159, 187, 196, 199
Glavni Hrvatske, 46, 55
Glavni Srbije, 246, 247, 250, 253, 254, 256, 257, 264, 265, 266, 267, 268, 269 270 271 273, 275, 280, 282, 286, 289, 290, 291, 293, 295, 299, 306, 307, 309, 311 ' 319' 32o' 321, 323, 324, 325, 409
Glavni Sandžaka, 208
Glavni Vojvodine, 339, 341, 343, 344, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 356 361 362 363, 364, 368, 372, 374, 375, 394
Glavni Makedonije, 409
Glavni za Kosovo i Metohiju, 400, 401, 403, 404, 409
Operativni za Kosovo i Metohiju, 409, 415, 416
Štab 5. grupe odreda, 22
Štab 2. operativne zone Hrvatske, 33, 45
Štab 1. operativne zone Dolenjske, 33, 45
2. notranjska operativna zona, 34
3. alpska operativna zona, 34, 46, 54, 59, 62, 63, 64, 124
Primorska operativna zona, 34, 48
Gorenjska operativna zona, 34, 48
4. štajerska operativna zona, 34, 48, 49, 51, 57, 67, 85, 116, 120, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 179, 183, 184, 185, 187, 189, 190, 192, 193, 195, 199, 200
Belokrajinsko vojno područje, 68, 72, 114, 115, 121
Notranjsko vojno područje, 68, 72, 114. 115
Dolenjsko vojno područje, 68, 72, 114, 115
Istarsko vojno područje, 68, 72, 114
Vipavsko vojno područje, 124, 136, 137
Tolminsko vojno područje, 124, 136, 137
Idrijsko vojno područje, 124, 136
Gorenjsko vojno područje, 124, 136, 138
Severnoprimorsko vojno područje, 138
Južnomoravsko vojno područje, 138
Zapadnoprimorsko vojno područje 138
Zgornje-savinsko vojno područje, 158
Kamniško-zasavsko vojno područje, 158, 160, 166, 167
Kozjansko vojno područje, 158, 160, 166, 167, 195
Solčavsko-logarsko vojno područje, 158
Pohorsko vojno područje, 160
Koruško vojno područje, 195
Negotinsko vojno područje, 257
Zaječarsko vojno područje, 257, 273
Niska vojna oblast, 272, 286, 301, 303, 314
Kragujevačka vojna oblast, 272, 289, 295, 296, 299, 306, 314
Valjevska vojna oblast, 272, 289, 307, 310, 316, 319
Vranjsko vojno područje, 273
Pirotsko vojno područje, 273
Niško vojno područje, 273
Topličko vojno područje 273
Kruševačko vojno područje, 273
Jablaničko vojno područje, 273
Požarevačko vojno područje, 273
Beogradsko vojno područje, 273

Jagodiinsko vojno područje, 273
Šabačko vojno područje, 273
Užičko vojno područje, 273
Čačansko vojno područje, 273
Bosutsko vojno područje, 364
Fruškogorsko vojno područje 364
Posavsko vojno područje 364
Zemunsko vojno područje, 376, 377
Sremsko-mitrovačko vojno područje, 376, 377
Šidsko vojno područje, 376, 377
Novosadsko vojno područje, 376, 378
Subotičko vojno područje, 376
Petrovgradsko vojno područje, 376, 378
Pančevačko vojno područje, 376, 378, 380
Sremska operativna zona, 363
Banatska operativna zona, 363
Bačko-baranjska operativna zona, 363
Banatska vojna oblast, 363, 368, 376
Sremska vojna oblast, 364, 374, 376, 377
Pećka vojna oblast, 421
Prizrenska vojna oblast, 421
Uroševačka vojna oblast, 421
Prištinska vojna oblast, 421
Kosovsko-mitrovačka vojna oblast, 421

SAVEZNIČKE JEDINICE

Crvena armija, 74, 96, 158, 159, 247, 255, 257, 262, 284, 301, 364, 365, 366, 391, 394, 408, 409
Italijanska partizanska divizija »Garibaldi Fontanot«, 194
Italijanska partizanska divizija »Garibaldi Natisone«, 135, 136
1. bugarska otečestveno-frontovska armija, 247, 391, 392
Bugarski partizanski odred »Georgi Dimitrov«, 252
93. divizija, Crvene armije 284
233. divizija Crvene armije 284
68. korpus Crvene armije, 284
5. divizija NOV Albanije, 297, 410, 422, 423, 424
6. divizija NOV Albanije, 297, 410, 422, 423, 424
31. korpus Crvene armije, 365
46. korpus Crvene armije, 365
2. armija otečestvenofrontovske vojske, 409

NEPRIJATELJSKE JEDINICE

11. armijski italijanski korpus, 26
Grupa armija »B«, 62
2. SS oklopni korpus, 62
44. grenadirska divizija, 62, 65
71. nemačka divizija, 62
162. nemačka divizija, 62
Bataljon »Fulmine«, 125
Lovačko-brdski puk »Treeck«, 157
14. SS »Galizien« divizija, 159
13. SS policijski puk, 177
Grupa armija »E«, 177, 195, 246, 284
13. SS »Handžar« divizija, 360
7. SS »Princ Eugen« divizija, 236, 246, 263, 264, 362

9. Italijanska armija, 398
14. armijski italijanski korpus, 398
Italijanska divizija »Pulja«, 398
737. nemački puk, 236, 399
117. nemačka divizija, 399
704. nemačka divizija, 207, 236
714. nemačka divizija, 207, 209, 236
717. nemačka divizija, 207, 209, 236
718. nemačka divizija, 207
125. pešadijsko artiljerijski puk, 207
100. tenkovska brigada, 207
342. nemačka divizija, 209, 228
113. nemačka divizija, 209
Ruski zaštitni korpus, 236, 246
1. bugarski okupacioni korpus, 236
297. nemačka pešadijska divizija, 236,. 246
Štab nemačke 2. oklopne armije 246
1. brdska divizija, 246
Divizija Brandenburg, 246
181. nemačka divizija, 246
21. SS divizija »Skenderbeg«, 246
104. nemačka divizija, 246
181. nemačka divizija, 246
34. nemački korpus »Miler«, 284

SADRŽAJ

Predgovor 7

Marjan JUŽNIC: SANITETSKA SLUŽBA U NARODNOOSLOBODILACKOJ VOJSCI I PARTIZANSKIM ODREDIMA SLOVENIJE 1941 - 1945 9

- Prvi period: Nastanak sanitetske službe u jedinicama NOV Slovenije, jul 1941 - maj 1942 9
- Drugi period: Razvoj sanitetske službe od stvaranja prve slobodne teritorije maja 1942. do kapitulacije Italije 17
- Treći period: Od kapitulacije Italije do oslobođenja Slovenije (septembar 1943-15. maj 1945) 53
- O nekim iskustvima rada sanitetske službe NOV i PO Slovenije u narodnooslobodilačkom ratu (1941-1945) 196

Stanislav PIŠCEVIC: RAZVOJ I RAD SANITETSKE SLUŽBE U NOV I PO SRBIJE 1941-1945 203

- Glava prva: Razvoj i rad sanitetske službe u partizanskim odredima u toku 1941. godine 207
- Glava druga: Razvoj i rad sanitetske službe u jedinicama NOP-a 1942. i 1943 236
- Glava treća: Razvoj sanitetske službe u NOV I PO Srbije 1944 246
- Glava četvrta: Sanitetska služba jedinica NOP-a u Srbiji za vreme završne ofanzive Jugoslovenske armije za oslobođenje Jugoslavije 291

Mihajlo FUNTEK: NASTANAK I RAZVOJ SANITETSKE SLUŽBE U ORUŽANIM SNAGAMA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU VOJVODINE 1941-1945 327

- Sanitetska služba i njen razvoj od jula 1941. do sredine 1943 327
- Sanitetska služba u jedinicama NOV i PO Vojvodine od sredine 1943. do početka završnih borbi za oslobođenje Vojvodine sredinom 1944 341
- Sanitetska služba u jedinicama Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine u vreme završnih borbi za oslobođenje Vojvodine 1944 362
- Sanitetska služba u Vojvodini u vreme završne ofanzive Jugoslovenske armije za oslobođenje zemlje 376

Miodrag JAŠOVIĆ: RAZVOJ I RAD SANITETSKE SLUŽBE NOVJ U KOSOVU I METOHIJI 395

- Razvoj sanitetske službe od početka NOR-a do kapitulacije Italije u septembru 1943. . . . . Tjjfl
- Organizacija sanitetske službe od kapitulacije Italije do početka borbi za oslobođenje Kosova i Metohije
- Organizacija sanitetske službe od početka borbi za oslobođenje Kosova i Metohije do kraja rata . . . . . ^

Vera GAVRILOVIĆ: Izvori i literatura za treću knjigu . . . . . A

Registri . . . . . *A*

Likovno-tehnička obrada
Aleksandar ŠVEDIĆ, akademski slikar

Lektura
Dragoljub PAVLOVIĆ, profesor

Korektura
Vera MEDIĆ

Registar pripremio
Jovan DELIBAŠIĆ

Štampanje završeno 1989.

Stampa VOJNA ŠTAMPARIJA - BEOGRAD, Generala Ždanova 40b

Edicija

»SANITETSKA SLUŽBA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLAVIJE 1941—1945«

Treća knjiga

ISPRAVKE

Str.	Red	Piše	Treba da piše
5	Tekst ispod slike	reke Gine	reke Pive
11	16 odozdo	partizanke operisali	partizanske ranjenike onerisali
17	14 odozdo	u željezničke	uz željezničke
27	3 odozgo	su pune da se sele	su da se sele
33	3 odozgo	dr Adolf Šumski	aps med. Adolf Medvešček — Šumski
35	19 odozdo	20 kreveta.	20 kreveta, izgradi nove objekte i proširi kapacitet na oko 200 kreveta.
36	10 odozgo	referenta sanitetske	referenta saniteta.
46	5 odozdo	Južnoprimorskog odreda 6. brigada	Južnoprimorskog odreda 5. brigade »Simon Gregorčič« a od jedinica Severnoprimorskog odreda 6. brigada
49	5 odozgo	bila stecište partizanskih iedinica	bila nepovoljna za manevrisanje pratizanskih iedinica
82	10 odozgo	dr M. Brecel.i	dr B. Brecelj
83	6 odozdo	i svu plazmu	i suvu plazmu
86	2 odozgo	stalna konspirativna	stalna nekonspirativna
87	16 odozdo	u SVPB-96 (konspirativne	u SVPB-B 96 (2 konspirativne
87	13 odozdo	1. aprila 1945. nav ...	1. aprila 1945. navela
101	5 odozgo	kao po kap	kap po kap
103	4 odozdo	prof, de Judina	prof, dr Judina
110	21 odozgo	na teritoriji Slovenije	sa teritorije Slovenije
110	Podnaslov	Evakuacija baze i bolnice	Evakuacijske baze i bolnice
115	1 odozdo	je jedina	je jedna
118	21 odozgo	bio je magistar farmacije Mila Zezlin . . .	bio je magistar farmacije Boris Andrijanič, a saradnici inžinjer hernije Tatjana Sermec, student farmacije Mila Zezlin
126	13 odozdo	9. korpus (1500—2000 boraca) tako	9. korpus izgubio 1500 do 2000 boraca tako
126	9 odozdo	bilo nepokretnih ranjenika	bilo 300 nepokretnih ranjenika
128	4 odozdo	ili lekari pomoćnici	ili lekarski pomoćnici

130	17 odozgo	bolničara štabova	bolničara od strane štabova
144	4 odozgo	stanovništvo. U bolnici	stanovništvo, u bolnici
151	8 odozdo	komandant farmacije	kandidat farmacije
157	12 odozdo	su 5000 vojnika	su 500 vojnika
166	10 odozdo	pohvaljena divizijska	pokretna divizijska
180	19 odozdo	Planulo je nekoliko	Postojalo je nekoliko
180	4 odozdo	Planulo je nekoliko	Bilo je nekoliko
•186	8 odozdo	u leto 1944. i ako	u leto 1944, kada
188	21 odozgo	premašalo 2000 ljudi	premašalo 200 ljudi
.190	13 odozgo	bacili su	preselili su
190	3 odozdo	so, vlemingks	sol. vlemingks
203	4 odozgo	prostiranje	podudaranje
296	23' i 24 odozgo	infestiranih	infestirani
298	6 odozdo	Vlemenckx-ov	Vleminckx-ov
805	3 odozgo	Risin	Brusin
307	4 odozdo	Ol	OL.
328	4 odozdo	Šuljamu	Sulimu
333	10 odozgo	u Sremskim Karlovcima; gimnazijski profesor biologije	gimnazijski profesor biologije u Sremskim Karlovcima,
335	17 odozgo	Beševo	Bešenovo
337	11 odozgo	u s. Moroviću	od s. Morovića
339	8 odozdo	Jevtić	Jeftić
340	19 odozdo	Franja Benka	Franjo Benko
342	Shema br. 1	D. TOVARNIK FRUŠKA GORA	KARLOVCIĆ FRUSKA GORA GRGUREVCI
343	18 odozgo	dezinfekciju	dezinsekcija
348	19 odozgo	kurseva u	kurseva i
352	18 odozdo	opasnoti	opasnosti
353	24 odozdo	u davanje	i davanje
354	21 odozgo	Tug	Lug
357	4 odozgo	jedinice mesta	jedinica i mesta
361	2 odozgo	s. Šuljama	s. Suljma
362	fusnota 40	J. Orikić	J. Nikić
365	2 odozgo	brigada Manda Krilića (lekar dr Milorad Kovačev)	brigada (referent saniteta Manda Krilić, lekar dr Milorad Kovačev)
	18 odozgo	i Mađarskoj	u Mađarskoj
368	3 odozgo	Valfora	Valpova
372	13 odozgo	centra	centara
	21 odozgo	Novi Sad.	Novi Sad:
374	10 odozgo	Sombro	Sombor
376	3 odozgo	slagalište.	slagalište GŠV

376	16 i **17** odozgo	upravnik magistar a, izuzev zavojnog materijala	(upravnik magistar farmacije Gavrilo Stefanović). Pri prihvatnoj bolnici sanitetskog odeljenja GŠV i MSB-u svake divizije formirane su apoteke Slagališta i apoteke su bile snabdevene dovoljnim količinama materijala za potrebe u jedinicama i ustanovama. izuzev zavojnog materijala.
377	14 odozdo	Strajber	Šrarjber
	10 odozdo	Zlat	Zlata
378	18 odozgo	Titel-dr Stevan,	Titel-dr Stevan Kerenji
380	12 odozdo	Brašović	Brašovan
384	Red. br. 2, Kolona 12,	30. 35	30. 53 (Tabela br. 1)
	Red. br. 5, Kolona 15,	K. 244	K.224 — " —
	Red. br. 10, Kolona 15.	—995	—99 — " —
386	Red. br. 38, Kolona 14.	9 55	2, 78 — " —
390	Shema br. 2	Petrograd	Petrovgrad
408	1 odozdo		posle reči »boraca« dopisati. »U rejonu Vranja u selu Krajmirovcu, 12. septembra 1944. godine formirana je 3. Kosovsko-Metohijska brigada. Imala je 450 boraca«.
416	17 odozdo	Tako je referenta	Tako je za referenta
433		Ančin	Ahčin
434		Ćernelič Stanko	černelč Stanko
438		Lazarević Stonja	Lazarević Sonja
441		Promer Ante	Premeru Ante
441		Rodžers Linsdej	Rodžers Linsdej
441		Rutar Srećko Feniks	Rutar Srećko Feliks
441		Ržakah	Ržehak
443		Toklapović Nikola	Topalović Nikola